

ЗАПІСЫ

БЕЛАРУСКІ ІНСТЫТУТ НАВУКІ Й МАСТАЦТВА

BELARUSAN INSTITUTE OF ARTS AND SCIENCES

ZAPISY 34

NEW YORK — MIENSK

2011

ЗАПІСЫ

БЕЛАРУСКІ ІНСТЫТУТ НАВУКІ Й МАСТАЦТВА

BELARUSAN INSTITUTE OF ARTS AND SCIENCES

ZAPISY 34

NEW YORK — MIENSK

2011

РЭДАКЦЫЙНАЯ КАЛЕГІЯ

Наталья Гардзіенка (рэдактар нумару),
Алег Гардзіенка, Лявон Юрэвіч;
Томас Э. Бэрд (галоўны рэдактар),
Янка Запруднік, Вітаўт Кіпель,
Генадзь Сагановіч, Сяргей Шупа

Выдаецца пры фінансавай дапамозе Фундацыі
імя Пётры Крэчэўскага

УВАГА: Гэты том працягвае сэрыйнае выданьне ЗАПІСЫ, запачаткаванае ў 1952 г. Першыя 6 тамоў у 1952—1954 гг. выйшлі ў Нью-Ёрку; 5 наступных у 1962—1970 гг. друкаваліся ў Мюнхэне. З 12-га (1974) да 24-га (1999) тому ЗАПІСЫ друкаваліся ў Нью-Ёрку. З 2002 г. ЗАПІСЫ — сумесны нью-ёрска-менскі праект.

ADDRESS

Belarusan Institute of Arts and Sciences
166-34 Gothic Drive, Jamaica, NY. 11432, U.S.A.
zapisybinim@gmail.com

ЗЬМЕСТ

Ад рэдакцыі 5

Тэма нумару: Беларусы ў Нямецчыне

<i>Лявон ЮРЭВІЧ</i>	Краіна Ды-Пі: замалёўкі побыту і нораваў зь лягерных часоў 8
<i>Барыс ДАЊЛЮК</i>	Лісты пра остаўцаў і дышцістаў у французскай зоне 148
<i>Надзея ЗАПРУДНІК</i>	Блуканьне па лягерах у паваеннай Нямецчыне (1945—1950) 163
<i>Вітаўт КІПЕЛЬ</i>	Моладзь у лягерах Ды-Пі 176
<i>Алесь МАРГОВІЧ</i>	Шлях беларускіх дзяцей у вапошняю вайну 185
<i>Івонка СУРВІЛА</i>	Ды-Пі-лягеры ў Даніі 216
	Выбраная бібліяграфія матэрыялаў пра лягеры Ды-Пі з газэтаў „Бацькаўшчына“ і „Беларус“ 219

Архіваліі

	З архіву Антона Адамовіча 249
<i>Аляксандар АСПІЧЫК</i>	Праўдзівая даведка 264

Эпісталярыі

<i>Наталья ГАРДЗІЕНКА</i>	Людвік Галубовіч (Зарэчны) і Дзьмітры Касмовіч у лістах 1951—1953 гг. 271

Успаміны

<i>Аляксандар ПАШКЕВІЧ</i>	Другі „этап“ Юр’я Сабалеўскага 302
<i>Юры САБАЛЕЎСКІ</i>	Беларуская сялянска-работніцкая грамада 325

Установа

<i>Наталья ГАРДЗИЕНКА</i>	Да гісторыі беларусаў у Мюнхэнскім інстытуце вывучэння СССР	422
	Бібліяграфія беларускіх пэрыёдыкаў Інстытуту вывучэння СССР у Мюнхэне	439

Сьв. памяці Паўла Урбан

<i>Наталья ГАРДЗИЕНКА</i>	Паўла Урбан	456
<i>Паўла УРБАН</i>	Успаміны	459
	Бібліяграфія Паўлы Урбана	491

Музэй

	Царква ў Мюнхэне	509
	Нататнік Пётры Сыча	512

Друкі

<i>Міхась ШВЭДЗЮК</i>	Кароткія ўспаміны айца Міхаіла Бажар'янава	555

Угодкі

<i>Лявон ЮРЭВІЧ</i>	Наш першы: Язэп Варонка	563

Публікацыі

<i>Макс ШЧУР</i>	Віктар Вальтар, альбо Самазабойчы тэракт заповоленага дзеяньня	585
<i>Андрэй БЛІНЕЦ</i>	Яшчэ раз пра Наваградзкі эскадрон	657

Кніжная паліца

<i>Яна СЛАВІНА, Наталья ГАРДЗИЕНКА</i>	Кніжны агляд	682
	Зьвесткі пра аўтараў	706

АД РЭДАКЦЫІ

Для гісторыі беларускай эміграцыі Нямецчына стала надзвычай значнай краінай. Тут нацыянальнае жыццё пачалося яшчэ ў міжаенны час, не спынялася ў Другую сусветную вайну, а пасля яе — у 1945—1950 гг. — разгарнулася, як нідзе раней. Нямецчына для паваенных беларускіх эмігрантаў была краінай „другога выхаду“ — месцам, адкуль яны выяжджалі на сталае жыхарства ў іншыя, бывала й вельмі далёкія рэгіёны сьвету. Пэрыяд лягераў Ды-Пі — час першаснага фармаваньня паваеннай беларускай дыяспары на Захадзе. Менавіта тут пачалося гуртаваньне „сваіх“, сталі стварацца структуры, якія часткова былі перанесеныя пазьней у краіны сталага жыцця. Зь Нямецчыны, зь лягераў Ды-Пі, паходзяць і найбольшыя праблемы паваеннай эміграцыі: палітычны й рэлігійны расколы. Адсюль ішлі таксама асаблівасьці асабістых дачыненняў грамадзкіх дзеячаў. Менавіта ў Нямецчыне назіраўся росквіт беларускага пэрыядычнага друку, тут выходзіла адна з найбольш важных газэтаў беларускай эміграцыі „Бацькаўшчына“.

Значэньне Нямецчыны ў гісторыі беларускай паваеннай эміграцыі, нават нягледзячы на тое, што пасля 1950-х гг. тут засталіся лічаныя адзінкі нашых суайчыньнікаў, складана пераацаніць. Аднак дасьленьне гэтай краіны ня стала аб'ектам пільнай увагі дасьледнікаў. Магчымымі прычынамі такой „няўвагі“ была пэўная абмежаванасьць крыніцазнаўчай базы, яе фрагмэнтарнасьць, расьцярушанасьць па сьвеце разам зь беларускімі эмігрантамі, што прайшлі празь Нямецчыну. Акрамя працаў Алеся Вініцкага, іншыя спробы сыстэматызацыі беларускіх „нямецкіх“ матэрыялаў узгадаць надзвычай складана. І гэта пры тым, што ўспаміны амаль любога паваеннага беларускага эмігранта тым ці іншым чынам закраналі Нямецчыну.

Менавіта з увагі на ўсё вышэй пазначанае гэты нумар „Запісаў БІНІМ“ прысьвечаны беларусам у Нямецчыне. Прычым ня маючы

магчымасьці рабіць сыстэмнае дасьледаваньне, мы звярнуліся да найбольш цікавых і найменш вядомых сюжэтаў. Гэтак, пэрыяд лягераў Ды-Пі рэпрэзэнтаваны ня столькі пэрыпэтыямі палітычнай ці рэлігійнай барацьбы або выдавецкімі праектамі, а хутчэй побытавымі замалёўкамі. У працы Лявона Юрэвіча ды ўспамінах Надзеі Запруднік, Барыса Данілюка, Вітаўта Кіпеля ў цэнтры ўвагі — штодзённасьць беларускіх дыпістаў, звычайныя чалавечыя клопаты.

Пераважная большасьць тэкстаў гэтых „Запісаў“ мае тыя ці іншыя адносіны да Нямецчыны. Гэтак і ў „Архіваліях“ тэксты Антона Адамовіча паходзяць або з бэрлінскае „Раніцы“, або з паваенных лягераў Ды-Пі. „Праўдзівая даведка“ Аляксандра Асіпчыка, што праўда, распавядае пра часы акупацыі, але ўрэшце — таксама пра немцаў. Здаецца, не звязаныя з паваеннай Нямецчынай успаміны Юр’я Сабалеўскага (які, праўда, жыў у гэтай краіне, калі іх пісаў). Тэкст з грунтоўнымі прадмовамі і камэнтарамі Аляксандра Пашкевіча публікуецца ў гэтым нумары. Але й тут герой у часе праблемаў сваёй палітычнай дзейнасьці ўцякае менавіта ў Нямецчыну, пра што часткова й распавядаюць успаміны дзеяча.

З паваеннай Нямецчынай была звязаная дзейнасьць розных палітычных і вайсковых арганізацыяў беларускай эміграцыі, а зь імі, часам, неадназначныя моманты супраць беларускіх дзеячаў з заходнімі спэцслужбамі. Адзін з такіх сюжэтаў — у ліставаньні Людвіка Галубовіча-Зарэчнага й Дзьмітрыя Касмовіча.

З другой паловай 1950-х — 1960-мі гг. звязаная праца Беларускага аддзелу ў Інстытуце вывучэньня СССР у Мюнхэне, чыя гісторыя дасёньня амаль не вывучалася, а даробак навукоўцаў гэтак і не ацэнены належна ні ў эміграцыі, ні ў мэтраполіі. І гэта пры тым, што менавіта з Інстытутам вывучэньня СССР, як і зь БНіМам, звязанае разьвіцьцё беларускай навукі на эміграцыі. Мюнхэнскаму інстытуту прысьвечаныя матэрыялы з новай рубрыкі „Ўстанова“.

Зьвязанае зь Мюнхэнскім інстытутам было й жыцьцё беларускага гісторыка Паўлы Урбана, што адышоў у лютым 2011 г. Ягонныя ўспаміны, а таксама бібліяграфія складаюць асноўны змест спэцыяльнага мэмарыяльнага разьдзелу „Запісаў“.

Нямецкіх беларусаў датычаць і матэрыялы „Музэю“. Тут публікуецца факсыміле нататніка журналіста й пісьменьніка, супрацоўніка радыё „Вызваленьне“ й газэты „Бацькаўшчына“ Пётры Сыча, а таксама фотаматэрыялы, звязаныя з адной праваслаўнай царквой у Мюнхэне, у стварэньні й высьвячэньні якой бралі ўдзел нашы суайчыньнікі.

Варта заўважыць, што ў гэтых „Запісах“ зьмешчаныя багатыя бібліяграфічныя матэрыялы, хоць яны й не сабраныя ў адну рубрыку. Тут дасьледнік зможа знайсці бібліяграфію матэрыялаў, прысьвечаных лягерам Ды-Пі, што публікаваліся на старонках газэтаў „Бацькаўшчына“ і „Беларус“, бібліяграфіі беларускіх пэрыёдыкаў Мюнхэнскага інстытуту вывучэньня СССР ды працаў Паўлы Урбана.

Традыцыйна зьмяшчаюцца ў гэтых „Запісах“ і тэксты, не зьвязаныя з тэмай нумару. У разьдзеле „Друкі“ публікуем агляд успамінаў а Міхаіла Бажар’янава, чья сьвятарская дзейнасьць была зьвязаная зь міжваеннай Заходняй Беларуссю, і які пазьней апекаваўся праваслаўнымі беларусамі ў лягерах для цывільных сваякоў жаўнераў Арміі Андэрса ў Афрыцы.

Рубрыка „Публікацыі“ прэзэнтаваная першай паўнаватраснай рэфлексіяй на раман „Роджаныя пад Сатурнам“ Віктара Вальтара. Аўтар тэксту Макс Шчур прапаноўвае чытачам уласнае разуменьне зьместу твору й вобразаў герояў. Другі артыкул разьдзелу належыць гісторыку й краязнаўцу Андрэю Блінцу і ўяўляе сабою спробу аднаўленьня гісторыі Наваградзкага батальёну Барыса Рагулі.

Новы нумар „Запісаў“, як і папярэднія, мае на мэце прыцягнуць увагу чытачоў і дасьледнікаў да малавядомых аспэктаў, сюжэтаў, асобаў беларускай эміграцыі, найперш у Нямецчыне, магчыма, паставіць нейкія акцэнты, падказаць новыя кірункі пошукаў, а таксама падаць проста цікавую інфармацыю з гісторыі беларускага жыцьця на чужыне.

Лявон Юрэвіч

Нью-Ёрк

КРАІНА ДЫ-ПІ: ЗАМАЛЁЎКІ ПОБЫТУ Ў НОРАВАЎ ЗЬ ЛЯГЕРНЫХ ЧАСОЎ

Мы — людзі бяз бацькаўшчыны.
*Displaced persons*¹, як завёмся мы мовай афіцыйнай,
або *displeased persons*², як лепш назвалі б
мы самі сябе ў душы, застаўшыся запраўды
пакрыўджанымі ад урадаў, што ў нас фігуруюць
і выступаюць ад імя народаў,
ад якіх яны ня маюць паўнамоцтваў.

Тодар Беларускі³

Будзённасьць як праблема

Бадай аніводны аповед пра паваенную эміграцыю — і тое не датычыць выключна ўцекачоў зь Беларусі — не праміне згадкі пра лягеры Ды-Пі — *Displaced Person's*, перамешчаных асобаў. Існаваньне такіх лягераў, з аднаго боку, ёсьць ужо *common knowledge*, і ня толькі для гісторыкаў⁴; зь іншага боку, веданьне абмяжоўваецца роляй лягераў у арганізацыйным, палітычным жыцьці эмігрантаў. За даляглядам застаецца праца гэтай структуры, штодзённы побыт насельнікаў, а таксама норавы Ды-Пі, якія фармаваліся гэтым побытам.

¹ *Displaced persons* (анг.) — перамешчаныя асобы.

² *Displeased persons* (анг.) — незадаволеныя, пакрыўджаныя асобы.

³ Бацькаўшчына. №15 (18). 9 травня 1948. С. 3.

⁴ Найлепшым дасьледаваньнем на сёньня застаецца кніга Яна Максімука „Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне, 1945—1950 гады“. Нью Ёрк—Беласток, 1994.

На сёння не існуе адзінага агульнапрынятага вызначэння будзённасьці. Большасць аўтараў лічыць гэты тэрмін самавытлумачальным, і аб'ект досьледу атаесамляюць з звычайным штодзённым прыватным жыццём, побытаваю сфэраю таго, што называецца „свѣтам чалавека“.

У свой час Юры Лотман трапна зазначыў, што паўсядзённае жыццё падобнае да паветра: чалавек заўважае яго толькі тады, калі яго псуецца або калі яго не стае⁵. Ён жа падзяліў побытавае на два складнікі: „В каждом коллективе с относительно развитой культурой поведение людей организуется основным противостоянием: 1) обычное, каждодневное, бытовое, которое самими членами коллектива воспринимается как „естественное“, единственно возможное, нормальное; 2) все виды торжественного, ритуального, внепрактического поведения: государственного, культового, обрядового воспринимаемого самими носителями данной культуры как имеющее самостоятельное значение“⁶.

Зразумела, што гэта толькі адзін зь немалога шэрагу ракурсаў разгляду грамадства, прычым такога, дзе апісальнасць пераважае аналітычнасць.

Самая першая і бадай галоўная рыса штодзённасьці — яе грамадзкі, калектыўны характар, што прадугледжвае сталую камунікацыю. Гэта акрэсьлівае і адпаведны выбар крыніцаў.

На гісторыю штодзённасьці можна глядзець як зьверху — праз афіцыйныя дакумэнты, гэтак і зьнізу — праз дакумэнты прыватныя, але найлепшы вынік для разуменьня дасягаецца, відаць, празь іх камбінаваньне.

Сярод такіх крыніцаў да гісторыі будзённага жыцця беларусаў у лягерах Ды-Пі найперш трэба згадаць кнігу Алеся Вініцкага „Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гадох“⁷. Да гэтай, шмат у чым мэмуарнай, працы варта дадаць блізкую ёй кнігу Сьвятаслава Каўша⁸, успаміны Леаніда Галяка⁹, Натальі Арсеньневай¹⁰.

⁵ Лотман, Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства. XVIII — начало XIX века. СПб, 1994. С. 10.

⁶ Лотман, Ю. Поэтика бытового поведения в русской культуре XVIII века // Лотман, Ю. Избранные статьи. В 3 т. Т. 1. Таллин, 1992. С. 249.

⁷ Вініцкі, Алякс. Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гадох. У 2 т. Лёс Анжэлес, 1968.

⁸ Коўш, Сьвятаслаў. Беларускі лягер у Ватэнштэт. Альбом — гістарычная даведка. [South River], 1981. 112 с.

⁹ Галяк, Леанід. Успаміны. У 2 т. Т. 2. ЗША: „Летапіс“, 1983. 42 с. Далей: Галяк.

¹⁰ Юрэвіч, Лявон. Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі. Нью-Ёрк: БНІМ, 1999. С. 256—260.

Да ўспамінаў — наратыўных эга-дакумэнтаў — блізкія паводле свайго характару лісты; яны таксама спрыяюць ня толькі аднаўленьню падзеяў мінулага, але й адбіваюць успрыняцьце рэаліяў, дапамагаюць зразумець і вычуць атмасфэру.

Важнаю крыніцаю сталіся афіцыйныя дакумэнты тых часоў, а таксама друкі дыпістаў — як беларусаў, гэтак і іншых нацыянальнасьцяў (улёткі, адовзы, *etc.*).

Яшчэ адною крыніцай ёсьць часопісна-газэтная публіцыстыка ў пэрыёдыках „Бацькаўшчына“ і „Беларус“¹¹, у шэрагу выданьняў, пераважна рататарных, што выходзілі ў лягерах у 1946—1950 гг.

Усе цытаваныя дакумэнты, улёткі, лісты, за выняткам адмыслова пазначаных, захоўваюцца ў зборы Зоры й Вітаўта Кіпеляў у Нью-Ёрскай публічнай бібліятэцы.

UNRRA & IRO

Гэта была памылка, зь якой пачалося існаваньне лягераў Ды-Пі: іх арганізавалі дзеля забесьпячэньня ўцекачоў неабходным мінімумам ежы, дахам над галавой, мэдычным даглядам і аховаю — на час, патрэбны для рэпатрыяцыі. Але, да здзіўленьня акупацыйных уладаў, пачалі масава адмаўляцца ад вяртаньня баўгары, беларусы, казакі, эстонцы, мадзьяры, латышы, летувісы, румыны, расейцы, сэрбы, харваты, украінцы. Для іх мэта Другой сусьветнай вайны дасягнутая не была: карычневы фашызм быў знішчаны, але заставаўся фашызм чырвоны.

Тэма гвалтоўнага павяртаньня даўно страціла прысмак сэнсацыйнасьці, але ўсё ж вядомая не да канца. Дадамо сьведчаньне аднаго зь відавочцаў, пісьменьніка Юркі Віцьбіча:

„Германія. Регенсбург. 1946. На окраине города, в посёлке Гангоферзидлонг нашли временный приют около четырёх тысяч беженцев от большевиков. По своей национальности это были поляки, белорусы, украинцы, русские, литовцы и латыши. Каждая национальность поселилась здесь, не смешиваясь с другими на своих „улицах“, избрав свои национальные комитеты, комендантов и полицию. Всех их опекала УНРРА¹², а во главе её местного отделения стоял аме-

¹¹ Выбраная бібліяграфія падаецца напрыканцы.

¹² **ЮНРРА** (*UNRRA — United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) — Арганізацыя аб’яднаных нацыяў у справе дапамогі ды рэабілітацыі, створаная краінамі антыгітлераўскай кааліцыі ў 1943 г. для фінансавага падтрыманьня, прамысловага і сельскагаспадарчага аднаўленьня, аховы ⇨

риконец Штурмэн, ни от кого не скрывавший своей принадлежности к коммунистической партии. Между Штурмэном и местной советской репатриационной миссией сразу же налачился контакт: он предоставил советчикам возможность непосредственно ознакомиться с личной картотекой всех беженцев посёлка. Это ознакомление окончилось только тогда, когда возмущённые беженцы забросали бульжником советский автомобиль и находящиеся в нём. Но всё же результат советских визитов вскоре сказался.

Третьего июля беженцы узнали, что на следующий день советчики, при помощи польской репатриационной миссии, окружают весь посёлок и арестуют десятки для насильственной репатриации. Многие ушли в ближайшие леса и отдалённые горы, но большинство осталось. Слух подтвердился. Четвёртого июля, на рассвете, было арестовано и вывезено в тюрьму города Плятлинг сорок беженцев из русской общины. Однако те, кто осуществлял это гнусное мероприятие, навряд ли предполагал, во что оно выльется.

Около восьми часов утра регенсбургские немцы крайне взволновались, увидев, как из Гангоферзидлюнга идут к центру города беженцы. Им вначале подумалось, не идут ли полуголодные люди громить их магазины и квартиры. Однако их опасения рассеялись, когда они увидели, что впереди беженцев идут в рясах и сутанах священнослужители: два священника — православный и греко-католик, ксёндз и пастор. По самым скромным подсчётам шедших в город насчитывалось не менее трёх тысяч. Около трети их составляли женщины с детьми на руках. На сделанных наспех транспарантах, которые несли беженцы, значилось на английском языке: „Где четыре Свободы Рузвельта?“¹³, „Верните наших братьев“, „Долой Штурмэна!“ и т. д. Не взяли они только с собой приготовленный транспарант „Долой Сталина!“, потому что в кабинете губернатора висел ещё в то время портрет улыбающегося „Дяди

⇒ здароўя і інш. краінаў, якія пацярпелі падчас Другой сусьветнай вайны. У складзе арганізацыі дзеяў таксама камітэт у пытаннях утрыманьня перамешчаных асобаў.

¹³ Маюцца на ўвазе тыя свабоды, пра якія прэзыдэнт ЗША Франклін Дэлана Рузвэлт заявіў у сваёй прамове перад чальцамі амэрыканскага Кангрэсу 6 студзеня 1941 г. як пра фундамэнтальныя для кожнага дэмакратычнага грамадства: свабода слова, свабода рэлігіі, свабода ад беднасьці ды свабода ад страху.

Джоу¹⁴. И немцы успокоились за своё благополучие. Однако когда беженцы, пройдя Кумпфлер мост, свернули на улицу, ведущую к вокзалу, им преградили дорогу МП-сты¹⁵ на мотоциклах, но безуспешно. Беженцы шли дальше.

Тот, кто участвовал в этой демонстрации, никогда её не забудет. Она двигалась в образцовом порядке и совсем не потому, что её сопровождали МП-сты, отделяя от тротуаров, на которых стояли тысячи немцев. В то время отсутствовали международные и прочие координационные комитеты, но в правильных рядах шли рука об руку поляк и литовец, украинец и русский, белорус и латыш, пренебрегая своим современным поселковым делением по улицам и давними вековыми народными спорами.

Когда до управления губернатора осталось несколько десятков шагов, центральную улицу герцога Максимилиана преградили сплошной живой стеной МП-сты с автоматами в руках. Тогда участники демонстрации, конец которой терялся за поворотами улиц, опустились все на колени, и старый немецкий город — ещё римскую Ратисбону — потрясло тысячеголосое, прочувствованное: „Спаси, Господи, люди Твоя, благослови достояние Твое“.

Это была последняя надежда для людей, не имевших в то время ни настоящего, ни будущего. Велика военная дисциплина, но когда МП-сты увидели всю беззащитность несчастных и когда, не понимая слов, они почувствовали всё величие молитвы, их автоматы опустились. В окнах губернского управления демонстранты увидели плакавших девушек. Неожиданно оттуда выбежал офицер и попросил беженцев от имени губернатора вернуться назад в посёлок, выделив перед этим из своей среды делегацию для переговоров с ним. Священнослужители, которые в случае выстрелов были бы убиты первыми, ушли вместе с офицером. А демонстранты в таком же порядке вернулись назад.

В центре посёлка Гангоферзидлунг находилась построенная белорусами православная церковь. Её до отказа наполнили бесправные люди различных вероисповеданий. Священник служил молебен с мольбой о возвращении арестованных. И молебен ещё не окончился, когда

¹⁴ „Дзядзька Джо“ — прастамоўнае азначэнне асобы Сталіна, прынятае ў ангельскамоўных краінах за часамі ягонага жыцця. Паходзіць ад ангельскай формы імя „Іосіф“.

¹⁵ МР, Military Police (анг.) — вайсковая паліцыя.

Фэстываль у Рэгенсбурзе на фоне будынкаў, у якіх жылі дыпісты

около церкви, не вменявшей всех, послышались радостные крики. На американских военных машинах возвратились из тюрьмы Плятлинга все сорок. Мужчины приветствовали их на различных языках, подбрасывали вверх, обнимали, целовали, крепко пожимали руки. Женщины плакали. Они только что плакали от горя, а теперь от радости. Священник прерывающимся от волнения голосом начал благодарственный молебен о здравии и возвратившихся и всех тех „имена их Ты, Господи, веси“, кто способствовал возвращению, и губернатора“¹⁶.

Першы апякун уцекачоў, UNRRA, дзеляла як цывільная арганізацыя, але ў 1947 г. яе замяніла IRO, а ўвага з рэпатрыяцыі перамясцілася на рассяленьне. Стаўленьне да паднаглядных засталася бадай тым самым: фармальна трактуючы як ахвяраў вайны, улады часта выказвалі абьякавасць, што межавала з грэбаваньнем.

Ад пачатку лягеры будаваліся паводле нацыянальнага прынцыпу — меркавалася, гэта аблегчыць працэс рэпатрыяцыі. Беларускіх лягераў не існавала, як не існавала для акупацыйных уладаў і самой нацыянальнасьці „беларус“. Зрэшты, да 1939 г. яны сутыкаліся з эмігрантамі толькі дзвюх нацыянальнасьцяў: расейцамі ды армянамі.

¹⁶ Стукалич, Юрий. Мы дойдём! Нью-Йорк, 1975. С. 150—152.

Той самы Віцьбіч у лісьце ў расейскамоўную нью-ёркаўскую газэту „Новое русское слово“ згадвае: „Хотя белорусы Гангоферзидлонга, как и прочие его национальности, вполне самоопределились, построив единственную в посёлке православную церковь преп. Ефросинии-Предславы княжны Полоцкой, открыв начальную школу и гимназию имени народного поэта Янки Купалы, создав хор и театр, издавая журналы и книги на родном языке и т. д. Но при очередном обмене удостоверений, подтверждающих статус Ди-Пи, Штурмэн приказал записать белорусов в них русскими и присоединить затем к малочисленной русской общине. Однако когда в назначенный им для обмена день около 400 белорусов явились в здание УНРРА, то заурядный Ди-Пи, а именно Юрий Стукалич, отказался взять удостоверение, в котором ему было насильственно приписана не его национальность. Не поддаётся описанию взбешённое лицо Штурмэна, увидевшего, что вместе со мной все белорусы покинули помещение УНРРА.

На другой день нашу делегацию вне очереди принял губернатор Регенсбурга и высказал ей своё искреннее возмущение по поводу действий Штурмэна. На третий день после демонстрации мы, белорусы, получили удостоверения с обозначением своей национальности. А спустя короткое время окончательно разоблачённый Штурмэн был удален из Регенсбурга — провожали его на вокзале не Ди-Пи, а Эм-Пи¹⁷.

Патрэба ў стварэньні ўласных, беларускіх лягераў, якія б сталіся месцам збору свайго народу, была адной з найпільнейшых для беларускага актыву:

„21.9.46 г.

У Галоўную Кватэру Амэрыканскіх Акупацыйных Збройных Сілаў у Франкфурт/Main.

У Галоўную Кватэру UNRRA Амэрыканскае Зоны ў Munchen-Passing.

Беларускіх ДР у Нямеччыне ёсьць каля 80 000 чалавек, а ў амэрыканскай акупацыйнай зоне налічваецца іх каля 30 000 чалавек. У аснаўной сваёй большасьці гэта беларусы з тэрыторыі Заходняе Беларусі, якая да 1939 г. уваходзіла ў склад польскай рэспублікі, а цяпер належыць да Савецкага Саюзу (да г. зв. Беларускай Савецкай Сацыя-

¹⁷ Стукалич, Юрий. Белорусы и вельможи УНРРА // Новое русское слово. Май 1968.

лістычнай Рэспублікі), а ў невялікай і найбольш заходняй сваёй часьці (на захад ад лініі Курзона) да Польшчы, Беларусы зьяўляюцца зусім асобным народам, маюць сваю собскую мову, гісторыю, культуру, свае апырчоныя традыцыйныя і бытавыя асаблівасьці і свае собскія нацыянальныя імкненьні. Паводле рэлігіі большасьць беларусаў (2/3) зьяўляюцца праваслаўнымі, а меншасьць (1/3) рыма-каталікі.

Нягледзячы на ўсё гэта, у Нямецчыне беларускія ДР ня маюць па-за малымі выключэньнямі сваіх собскіх лягераў, але жывуць расьцярушанымі ў чужых, польскіх, украінскіх, расейскіх лягерах, творачы там незарганізаваную мяншыню. У сувязі з гэтым палажэньне беларускіх ДР значна горшае і цяжэйшае, чымся ДР іншых нацыянальнасьцяў, як палякаў, ліцьвіноў, латышоў, эстонцаў, украінцаў і расейцаў. Усе гэтыя апошнія, пражываючы ў собскіх нацыянальных лягерах, маюць магчымасьць арганізаваць сваё культурна-асьветнае жыцьцё, мець свае школы, прэсу, рэлігійныя парахвіі і наагул могуць заспакаёваць свае культурныя і бытавыя патрэбы. Беларусы, пражываючы зь іншымі нацыянальнасьцямі, зьяўляюцца пазбайленымі ўсяго гэтага.

Беларускія ДР, будучы такім спосабам расьсеянымі па ўсёй Нямецчыне, знаходзяцца ў большай або меншай колькасьці амаль у кожным польскім, украінскім, расейскім лягерах ДР. Найбольшыя іх групы знаходзяцца ў наступных лягерах ДР амэрыканскае зоны Нямецчыны: 1. Michelsdorf (Cham); 2. Augsburg; 3. Woiden; 4. Sohleisheim; 5. Passau; 6. Wildflecken; 7. Monchenhof; 8. Kassel; 9. Lauf; 10. Kassel-Oberswearen; 11. Boblingen; 12. Stuttgart; 13. Main-Kastel; 14. Schwarzenborn; 15. Allendorf; 16. Marburg; 17. Nau-Ulm; 18. Karlsruhe-Ettingen; 19. Ludwigsburg; 20. Wasseralfingen-Wissendorf.

Апрача вышэй ўспомненых труднасьцяў, беларусы, жывучы ў меншасьці сярод ДР іншых нацыянальнасьцяў, часта церпяць крыўды ад гэтых апошніх. Нягледзячы на карэктныя адносіны да беларусаў польскіх і ўкраінскіх цэнтральных арганізацыяў, на мястох некаторага шавіністычнага элемэнта пры помачы фальшывае прапаганды і запалохваньні стараюцца праводзіць сярод беларусаў асыміляцыйную акцыю, перашкаджаючы і навет забараняючы ім праводзіць сваю культурна-асьветную работу, забараняючы гаварыць па-беларуску, а так жа прымушаючы іх тымі ці іншымі спосабамі запісвацца не беларусамі, але палякамі ці іншымі. Некаторым такім шавіністычным элемэнтам, якія маюць у сваіх руках нутраную адміністрацыю лягераў, у многіх выпадках гэта ўдаецца.

Каб ня быць галаслоўнымі, прывядзём тут некаторыя найбольш яскравыя факты:

1. Вясной 1946 г. беларусы ў колькасці каля 150 асоб у Weiden (Oberpfalz) былі перасланы з лягеру Hamerweg у лягер Fiontenbiel. Вось жа польская адміністрацыя лягеру Fiontenbiel прыняла іх пад варункам, каб яны запісаліся палякамі і прыраклі не праводзіць ніякай беларускай культурна-асветнай працы. Беларуская група, запалоханая некаторымі палякамі і ня маючы іншага выхаду, была змушана згадзіцца на гэтыя варункі.

2. Вялікая колькасць беларусаў, а праўдападобна і бальшыня, што пражывае ў польскіх лягерах, запісаная палякамі, а навет падчас апошніх праверкі для ўстанаўлення статусу DP (скрынінг) падавала з вышэй паданых прычын сваю нацыянальнасць як польскую.

3. Вялікая колькасць беларусаў, што пражывае ў украінскіх лягерах (Augsburg, Neu-Ulm), таксама запісаная ўкраінцамі, а не беларусамі.

Такое палажэнне ёсць безумоўна вельмі крыўдным для беларускіх DP. Прадстаўнікі беларускіх DP зьвярталіся ўжо ня раз вусна і пісьмова ў гэтай справе да амэрыканскіх вайсковых і унрраўскіх уладаў, але, на жаль, безрэзультатна. Дзеся, аднак, што прадстаўленае тут нашае палажэнне ёсць сапраўды вельмі цяжкае і крыўднае, і што нашыя просьбы ў гэтай справе зьяўляюцца слушнымі і адказваюць прынцыпам дэмакратызму, мы наважылі яшчэ раз зьвярнуцца з наступным:

1. Просім разглядаць беларускіх DP не паводле іх ранейшае дзяржаўнае прыналежнасці, бо мы сваёй дзяржавы ня мелі, і Беларусь перад гэтай вайной была падзелена паміж Савецкім Саюзам і Польшчай, але паводле іх нацыянальнасці, гэта значыць — як беларусаў. Канкрэтны прыклад такога разглядаўня народу маем у адносінах да ўкраінцаў. Украінцы, як мы, перад вайной сваёй дзяржавы ня мелі, і насяляная імі тэрыторыя была таксама падзеленая паміж Савецкім Саюзам і Польшчай. Цяпер Украіна творыць г. зв. Украінскую Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку, таксама, як і Беларусь творыць сёння Беларускаю Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку. Аднак адпаведнымі вайсковымі і унрраўскімі ўладамі разглядаюцца яны паводля іх нацыянальнасці, г. зн. як украінцы.

2. Просім выдзеліць беларусаў з чужых польскіх, украінскіх, расейскіх лягераў і пасяліць іх у створаныя да гэтага спецыяльныя беларускія лягеры. У сувязі з выездам многіх палякаў у Польшчу, асва-

баджаюцца некаторыя лягеры, а дзеля гэтага не было б тэхнічных перашкод для стварэння некалькіх беларускіх лягераў. Канкрэтна просім зарганізаваць прынамсі па адным большым беларускім лягеру ў кожным дыстрыкце UNRRA ў амэрыканскай зоне Нямеччыны.

3. Дзеля таго, што з вышэй паданых прычын многія беларусы ў польскіх лягерах запісаныя палякамі, у ўкраінскіх — украінцамі, у расейскіх — расейцамі, просім падчас акцыі гэтага вылучэння й перасяленьня стварыць беларусам усе магчымае свабоднае заяўленьня аб іхнай нацыянальнасці.

Для выступання ў гэтай справе перад адпаведнымі вайсковымі і унраўскімі ўладамі ўпаўнамочваем наступных асоб:

Сэнатар ад беларускага народу ў былы Сэнат польскае рэспублікі¹⁸.

Пасол ад беларускага народу ў былы сойм (парлямэнт) польскае рэспублікі¹⁹.

Упаўнамочаны ад беларусаў лікам ... асоб лягеру DP ... UNRRA Team ...²⁰.

Адно ў 1947 г. IRO падзяліла ўсіх эмігрантаў на 22 нацыянальнасці: альбанцы, чэхі, французы, грэкі, палякі, савецкія, югаславы, эстонцы, літоўцы, латышы, мадзьяры, румыны, польскія беларусы, польскія ўкраінцы, чэскія ўкраінцы, нансэнiсты²¹, тыя, хто прэтэндуе на статус нансэнiстаў, польскія габрэі, мадзьярскія габрэі, нямецкія габрэі, румынскія габрэі, чэскія габрэі²². У рэчаіснасці ж, як правіла, уцекачы з розных краінаў мусілі дзяліць ня тое што адзін лягер, але й тыя самыя баракі, і ня раз MP была вымушаная спыняць сваркі й бойкі, карані якіх часта ляжалі ў даваеннай, а нават і ў мінулых стагодзьяў гісторыі народаў.

¹⁸ Відавочна, маецца на ўвазе Васіль Рагуля. Толькі ён з чатырох беларускіх міжваенных сэнатараў пасля вайны апынуўся на Захадзе.

¹⁹ У канцы Другой сусветнай вайны на Захадзе апынуліся з былыя беларускія паслы польскага Сойму: Юры Сабалеўскі, Аляксандар Стагановіч і Ян Станкевіч. Тут, хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе Юры Сабалеўскі.

²⁰ Прозьвішчы не пазначаныя. Гл. таксама: Галяк. С. 75.

²¹ Заснаваная ў 1921 г. Ф. Нансэнам (*Fridtjof Nansen*) *League of Nations High Commission for Refugees* выдавала пашпарты ахвярам вайны, што апынуліся на выгнанні.

²² Трэба адцеміць, што ўсяго некалькі нацыянальных камітэтаў дамагліся вызнання ад IRO і акупацыйных вайсковых уладаў: беларусы, эстонцы, мадзьяры, латышы, летувісы, палякі, расейцы, украінцы. Астатнія нацыянальныя камітэты вызнання не былі.

Няўдалая палітыка IRO спрычынялася да далейшага разьбіцьця насельнікаў лягераў на касты; як зазначыў у сваіх успамінах Леанід Галяк, акупацыйная дэмакратыя — гэта асаблівы род дэмакратыі²³.

У чэрвені 1948 г. Кангрэс Злучаных Штатаў прыняў першы Акт, датычны перамешчаных асобаў, прапанаваны сэнатарам Александром Ўілеем (Wiley). Гэты Акт прадугледжваў прыняць у 1948—1949 гг. сто тысяч уцекачоў — фактычна 10 адсоткаў ад пазасталых у лягерах, аддаючы перавагу нацыянальнасьцям з анэксаваных тэрыторыяў і тым, хто меў досвед працы на фэрмах. У другую катэгорыю траплялі сямейныя, будаўнікі й краўцы. Трэцяя катэгорыя ўключала ў сябе тых, хто меў сваякоў у ЗША. Гэтыя тры катэгорыі, у сваю чаргу, дзяліліся на тых, хто змагаўся супраць ворагаў Амэрыкі; тых, хто зарэгістраваўся ў лягерах да 22.12.1945 г. і заставаўся там да 01.1948 г. і на ўсіх астатніх. Усе без вынятку мусілі засьведчыць, што ў стане самі знайсці сабе жылло й працу па прыбыцьці ў ЗША і ня стануць цяжарам для амэрыканскіх грамадзянаў.

Праблема эміграцыі агулам разглядалася з эканамічнага гледзішча, не з гуманітарнага.

У падтрымку дыпістаў выказаўся прэзыдэнт Трумэн: „*These displaced persons are hardy and resourceful or they would not have survived. A survey of the occupational backgrounds of those in our assembly centers shows a wide variety of professionals, crafts, and skills. These are people who oppose totalitarian rule, and who because of their burning faith in the principles of freedom and democracy have suffered untold privation and hardship. Because they are not Communists and are opposed to communism, they have staunchly resisted all efforts to induce them to return to Communist-controlled areas. In addition, they were our individual allies in the war*”²⁴.

Кола закруцілася. Чыноўнікі з IRO распачалі працэс вярбоўкі, патрабуючы ад уцекачоў доказы прафэсійнай падрыхтоўкі й наяўнасьці сваякоў за акіянам. Справа на кожнага ахвотнага выэміграваць мусіла мець: сем здымкаў на пашпарт, па дзьве копіі пасьведчаньня аб нара-

²³ Галяк. С. 68.

²⁴ Congressional Quarterly Almanac. Vol. III. 1947. P. 637. Гэта тым больш было важна, што ў саміх Штатах голас супраць прыняцьця Ды-Пі быў вельмі моцны. Гэтак, актыўна пратэставалі *American Legion, Veterans of Foreign Wars, American Coalition, Teamsters Union, Junior Order of United American Mechanics, National Economic Council, Maryland Society of War of 1812* ды інш.

Whiteruthenian DP. Camp
Osterhofen Ndb.
Stadtplatz Osterhofen, June 3, 1949

To: Whom it may concern

That is to certify that the inhabitant of this Camp,
Mr./Mrs./Miss. Adamovic Anton
DP Id.C.No. 840181 born on June 28, 1908
is/are living here since February 10, 1947. He/she was employed here

as Teacher	from February 15, 1947	to Febr. 10, 1948
as Princ. Editor Newspaper	from Febr. 11, 1948	to August 31, 1948
as Clerk-Typist	from Septemb. 1, 1948	to May 20, 1949
as Secretary in Resettlm. Off.	from May 21, 1949	to June 13, 1949

Пасьведчаньне жыхара беларускага лягеру ў Остэргофэне

джэньні, шлюбу (або ягоным скасаваньні), сьмерці сваякоў, характарыстыку ад лягернага паліцыянта або ад мясцовай нямецкай паліцыі, а таксама пацьверджаньне сталага жыцьця ў акупацыйных зонах паміж верасьнем 1939-га і сьнежнем 1945-га.

Справу правярала некалькі розных агенцыяў і, калі ўсё пацьвярджалася, вярталі ў IRO для мэдычнага агляду й, нарэшце, выпісваньня візы. Сама меней гэта брала дзевяць месяцаў.

Патрабаваньне папераў, уся працэдура наагул паўплывала на будзённае жыцьцё насельнікаў лягераў, якія цяпер зранку сыхтаваліся ў даўжэзныя чэргі да офісаў на інтэрвію, на прышчэпкі, у паштовыя аддзелы, а ў міжчасе вышуквалі тых, хто б мог засьведчыць іхнае быцьцё ў часе вайны ды няшмат за гэта папрасіць.

І ня раз потым згадваўся той скрынінг — роўня калектывізацыі, змаганьню з нацдэмамі ды іншымі працэсамі ў пакінутай бацькаўшчыне сваім варожым, агрэсіўным стаўленьнем да людзей.

Калі ж IRO афіцыйна зачыніла лягеры ў 1952 г., падлічылі, што ЗША прынялі ў чатыры разы больш за раней заплянаванае, а наагул праз гэтую арганізацыю выехалі на новыя землі каля аднаго мільёна ўцекачоў.

Лягер

Звычайна вакол лягеру вырастаў плот з калючага дроту: ён стрымліваў ня толькі ўцекачоў, якім усё гэта нагадвала нядаўняе мінулае, але й мясцовае нямецкае насельніцтва. Пабудовы, скарыстаныя пад лягер, вар’іраваліся ад эгіпецкіх пустэльных намётаў да сапраўдных палацаў. Праўда, без належнай ім княскай раскошы: гэта былі халодныя, вільготныя й цёмныя памешканьні.

Найбольш шырока выкарыстоўваліся лягеры былых ОСТАўцаў — аднапавярховыя драўляныя баракі, а таксама вайсковыя базы з дыхтоўнымі каменнымі будынкамі або звычайныя вясковыя хаты. Часам адзін лягер мог складацца з васьмі вёсак²⁵.

У лягер быў толькі адзін уваход / выхад, які заўсёды ахоўваўся вайскоўцамі. Шмат дзе, каб выйсці, патрабаваўся пісьмовы дазвол камэнданта.

На кожнага вылучалася каля 30 square feet²⁶, таму там, дзе да вайны жыла адна сям’я, цяпер засельвалі тры. Перасьценкі выраблялі з паперы ці, калі былі больш заможнымі, з коўдраў.

Гэткае жыццё на людзях спрычыняла дастаткова складанасць — і чыста побытавых (карыстаньне аднымі й тымі рэчамі), і псыхалягічных: абмежаваньне тэрыторыі, на якой праходзіла штодзённае жыццё.

На ўвесь лягер была адна агульная кухня²⁷, дзе выдаваўся штодзень суп, хлеб, раз на тыдзень масла. Мэтаю UNRRA было ўзьняць дзённы мінімум да 2650 калёрыяў на чалавека, але на травень 1946 г. давалі да

²⁵ Woodbridge, George. UNRRA: The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration. New York: Columbia University Press, 1950. Vol. II. P. 500. Галяк так апісвае Ватэнштэт: „Ляжаў на бязлеснай, даволі нізкай даліне, да найбліжэйшага лесу ў напрамку Вольфэнбютэлю некалькі кілямэтраў. Да вады, дзе можна было купацца, ямы, скуль раней бралі жвір, таксама са 2 кілямэтры. Лягер быў не ў самой вёсцы Ватэнштэт, а з паўтара кілямэтра да вёскі“ (Галяк. С. 54).

²⁶ Woodbridge, George. UNRRA...

²⁷ „Сталаваліся самі ўсім калгасам. Для гатаваньня ежы немцы прызначылі ў суседнім панадворку кухню нейкай непрацуючай гаспадарчай школы. Вялізарны пакой, пасярэдзіне дзьве пліты. Там і гатавалі нашыя жанчыны па чарзе для ўсіх, спачатку на адной, а потым на дзьвюх плітах. [...] Ежа была слабая. Ратавала толькі цыбуля, якой у Нямеччыне, дзе прыйшлося быць раней, заўсёды не хапала, а тут мясцовыя сяляне не хацелі прадаць менш мяха“ (Галяк. С. 34).

2300, пазьней зьнізілі наагул да 2000. Цыжарныя кабеты, дзеці, а таксама працаўнікі атрымывалі ад 500 да 1000 дадатковых калёрыяў²⁸.

У асобных лягерах раз на два тыдні выдаваліся харчовыя пачкі: цыгарэты, кава, мармэляд, сыр, арэхавае масла. Чырвоны Крыж з Канады, Брытаніі, Індыі, Новай Зэляндыі, ЗША дасылаў пачкі з сухім малаком, чакалядай, сардынамі й таксама не забываўся ўкладзіць цыгарэты.

Цыгарэты былі валютаю, даражэйшым за золата таварам — на яго можна было зьмяняць вопратку, ежу, выправіць неабходныя дакумэнты. Імі гандлявалі, нягледзячы на тое, што калі б за гэтым заняткам — продажам ці набыццём, неістотна — засьпелі каго з Ды-Пі, апошняму пагражала б імгненнае выгнаньне зь лягеру й страта статусу перамешчанай асобы, што азначала фактычную рэпатрыяцыю.

У лягерах можна было гнаць самагонку, атрымаўшы дазвол на гэта ад камэнданта — за пэўнае ўзнагароджваньне. У лягеры Ватэнштэт „найвялікшую прадукцыю разьвярнулі два сьвятары: а. Сурвіла і а. Сьмірноў. Спачатку гналі ў сябе ў хатах, але потым, хочучы разьвярнуць прадукцыю шырэй, уначы ўлезлі ў лягерную кухню й былі там знойдзеныя лягернай паліцыяй. Афіцьяльнага пратаколу паліцыянт не зрабіў, бо сьвятары яму вытлумачылі, што той, хто не дае сьвятарам гнаць самагонку, ёсьць бязбожнікам, а такіх могуць адправіць дахаты. Паліцыянт паходзіў з Савецкага Саюзу, і дзеля гэтага вывады сьвятароў падаліся яму пераконваючымі“²⁹.

Істотнаю праблемаю й для насельнікаў, і для ўладаў быў стан сантэхнікі. Важнасьць бачна й па тым месцы, якое гэтая тэма займала ў афіцыйных лягерных выданьнях:

„Распоряжение по Ди Пи лагерю Шлейсгейм. 950-1397. Мюнхен-Фельдмохинг, 14 февраля 1949 года.

§1. Несмотря на неоднократные распоряжения и объявления по радио о соблюдении необходимой чистоты в бараках, в умывальниках, в уборных, вокруг барачков и т. п., время от времени все же появляются неряшливые жители лагеря, которые не желают соблюдать столь необходимых, при нашей скученности, основных правил гигиены и этим выявляют себя людьми, непригодными для лагерной жизни. На этих днях произвели нарушения санитарных требований следующие жители нашего лагеря: Янушкин Федор (106-3)³⁰ вместо

²⁸ Woodbridge, George. UNRRA...

²⁹ Галяк. С. 50.

помойной ямы вылил помои возле барака; Коваленко Надежда (105-8) чистила рыбу в умывальной, где жители лагеря умываются и стирают белье; Бабич Семен (134-11) вымыл свой грязный велосипед в умывальной.

Указанные выше лица должны знать, что в настоящее время лагерь принимает меры против появления эпидемических заболеваний, могущих вспыхнуть с наступлением теплого времени, и потому все нарушители санитарных требований будут предлагаться к высылению из лагеря³⁰.

Предупреждаются также жители северной стороны барака 107 о необходимости выливать помои в помойную яму, а не около барака. [...]

§4. На основании протокола организационного общего собрания белорусов от 30.1.1949 г. разрешается открытие „Белорусского землячества“ в лагере Шлейсгам и утверждается следующий состав Правления: председатель проф. Степанов Николай (140-11), заместитель председателя — инж. Малевич Евгений (143-10), члены Правления: Портлезник Николай (86-12), Тимохович Николай (100-12), Борженко Борис (112-2), Пшипчаница Иван (19-19) и секретарь Бендеров Иван (71-3)“.

Сапраўды, сухоты, дызэнтэрыя, пранцы, тыф, воспа, скураныя захворваньні не абмінулі аніводзін лягер. Не ва ўсіх бараках былі печкі, а электрычнасьць увечары звычайна не працавала. І тым ня менш, уцекачы шчыра верылі, што толькі ім наканавана захаваць і адрадзіць сапраўдную літаратуру, зьберагчы ад русіфікацыі й палянізацыі матчыну мову, бацькоўскія традыцыі, што менавіта яны — носьбіты нацыянальнай ідэі.

Канфлікты паміж крывічамі-зарубежнікамі, заходнікамі і ўсходнікамі („савецкімі“), інтэлігенцыяй і народам, беларусамі-прафэсіяналамі й проста беларусамі не прымусілі сябе доўга чакаць.

³⁰ Нумар бараку й нумар пакою.

³¹ Высяленьне зь лягеру як пакараньне было добрай зброяй і ў барацьбе камэнданта з апазыцыяй. Гл. Галяк. С. 64.

Пра старую казу і пра суд Ды-Пі

„Грамадзкаму Суду пры Селічнай Радзе Беларускага
Лягера ў Міхэльсдорфе

Юрыя Стукаліча³²

Заява

Адчуваючы вялікую пашану да цяперашняга Грамадзкага Суду, я, тым ня менш, не магу даць ніякіх вестак, акрамя раней мной дадзеных, па справе з паходжаньнем лістоўкі-сатыры „Загад №1 старое казы крывіцкага барабаничыка“, выходзячы з наступных прычынаў:

1. Ужо тры месяцы як зьявілася ганебная лістоўка-данос „Выясненьне“³³. Аўтар гэтага даносу Янка Станкевіч (Брачыслаў Скарыніч)³⁴ абражае ў ім грамадзкага дзеяча і ведамага паэту Хвёдара Ляляшэвіча (С. Залужны)³⁵, прыпісваючы яму работу „на заказ маскоўскай чорнай і бальшавіцкай сотні“, закідаючы яму, што „ён пераймае на сябе за граніцаю работу НКВД“, падкрэсьліваючы, „што ён апынуўся ў маскоўскай арганізацыі“. У заключным акордзе „Выясненьня“ не двухсэнсоўна абзывае Хв. Ляляшэвіча „п'яніцаю“ і намякае на нейкую ягоную „няслаўную мінуласьць“. Гэты данос выдадзены „ідэйным і сьвятлейшым“ (як ён сам сябе называе) Янкам Станкевічам у колькасьці 200 паасобнікаў на рататары, распаўсюджваецца ім па нашых беларускіх лягерах і нават прадаецца па аднэй марцы за штуку. Хвёдар Ляляшэвіч зьяўляецца сябрам літаратурнага

³² Юры Стукаліч (Юрка Віцьбіч, ад нараджэньня Серафім Шчарбакоў, 1905—1975), грамадзкі дзеяч, пісьменьнік. Падчас нямецкай акупацыі браў удзел у культурным жыцьці Беларусі. З 1944 г. — на эміграцыі. У другой палове 1940-х гг. быў ідэолягам „зарубежнікаў“ і Беларускай Цэнтральнай Рады. Арганізатар літаратурнага аб'яднаньня „Шыпшына“ (1946). З 1950 г. жыў у ЗША, у Саўт-Рывэры. Аўтар кнігі „Антыбальшавіцкія паўстаньні на Беларусі“.

³³ Тэкст „Выясненьня“ зьямяшчаецца далей у разьдзеле „Дакумэнты“.

³⁴ Ян (Янка) Станкевіч (1891—1976), грамадзка-палітычны дзеяч, мовазнавец, доктар славянскай філялёгіі й гісторыі. Скончыў Праскі ўнівэрсытэт.

³⁵ Хвёдар Ляляшэвіч (1910—1948), паэт, гісторык, грамадзкі дзеяч. Скончыў Віленскую беларускую гімназію, гістарычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту. Падчас нямецкай акупацыі кіраваў Беларускім аб'яднаньнем у Беластоку, рэдагаваў мясцовую газэту „Новая дарога“. З 1944 г. жыў у Нямеччыне, рэдагаваў часопіс „Шляхам жыцьця“ (1946—1948), бюлетэнь „Апошнія весткі“ (разам зь Міколам Шылам). Трагічна загінуў у аўтакатастрофе.

згуртаваньня „Шыпшына“³⁶ і сябрам Беларускага Праваслаўнага Аб’яднаньня, а таму гэта абраза яго зьяўляецца абразай усіх сябраў двох вышэйадзначаных беларускіх грамадзкіх арганізацыяў. Янка Станкевіч зьяўляецца сябрам прэзыдыюму гэтак званае „крывіцкае партыі“. Таму зразумела, што яго злачынны ўчынак не атрымаў аж дагэтуль аніякага асуджэньня з боку ягоных партыйных аднадумцаў, значная колькасць якіх зьяўляецца настаўнікамі тутэйшае гімназіі. Аж дагэтуль даношчык Янка Станкевіч зьяўляецца сябрам гэтак званага Беларускага Нацыянальнага Цэнтру³⁷, сябрам гэтак званага Акруговага Камітэту, фактычным рэдактарам каталіцкага часопісу „Адраджэньне“³⁸ і старшынёй Беларускае Групы ДП у Рэгенсбургу. Не падлягае аніякаму сумніву, што гэты гнусны ўчынак яшчэ будзе даведзены да ведама шырокіх колаў грамадзкасьці і суро-ва асуджаны ёю.

2. Як сябра Беларускага Нацыянальнага Камітэту сьведчу, што яшчэ летась увосені на паседжаньні Цэнтральнага Камітэту было амаль аднагалосна вырашана пераабраць Цэнтральны Камітэт на дэмакратычных падставах на працягу месяца. Намесьнік старшыні Ц. К. Аляксей Вініцкі³⁹ і сакратар Мікола Кунцэвіч⁴⁰ (абодва сябры крывіцкае партыі) ігнаравалі гэтую пастанову і дагэтуль працягва-

³⁶ **Літаратурнае аб’яднаньне „Шыпшына“** — арганізацыя, створаная ў красавіку 1946 г. з ініцыятывы Юркі Віцьбіча й Натальі Арсеньневай. Пастульвала наступныя задачы: згуртаваць літаратараў, што апынуліся на эміграцыі; працаваць над стварэньнем вялікай літаратуры, годнай беларускага народу; стаяць на варце свабоды творчасьці й яе высокага мастацкага ўзроўню.

³⁷ **Беларускі нацыянальны цэнтар** — эмігранцкая нелегальная палітычная арганізацыя, створаная ў 1945 г. у Рэгенсбурзе. Задумваўся як „беларускае нацыянальнае прадстаўніцтва“ на Захадзе, але ўрэшце ў гэтай якасьці не адбыўся. Існаваў да 1947 г.

³⁸ **„Adradžėnė“** — часопіс беларусаў-каталікоў, які выдаваўся ў Рэгенсбурзе ў 1947—1948 гг. Усяго выйшла 6 нумароў.

³⁹ **Аляксей Вініцкі** (1891—1972), грамадзка-культурны дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі Беларусі настаўнічаў у Нясьвіскім павеце. У 1944 г. выехаў на эміграцыю, з 1956 г. жыў у ЗША. Займаўся грамадзкай і навуковай працай, быў сябрам Рады БНР. Аўтар працы „Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гадох“.

⁴⁰ **Мікола Кунцэвіч** (1907—1985), грамадзкі дзеяч. У 1957—1959 гг. — старшыня Беларуска-амэрыканскага задзіночання (БАЗА).

юць дзейнічаць ад імя Ц. К., ня маючы на гэтае ніякага юрыдычнага права. Тая акалічнасьць, што сёньня Вініцкі як старшыня Ц. К., а Кунцэвіч як сакратар гэтага Ц. К. самачынна дзейнічаюць ад імя ўсяе беларускае эміграцыі перад амэрыканскімі чыньнікамі і перад іншымі нацыянальнасьцямі, зьяўляецца злачынствам, бо яны ня маюць ад гэтае эміграцыі аніякіх паўнамоцтваў. Іхная самачынная дзейнасьць на мове юрыдычнай называецца палітычнай авантурай. Трэба, між іншым, адзначыць, што самачынны сакратар Ц. К. Мікола Кунцэвіч рэпрэзэнтуюе нашу беларускую грамадзкасьць у Паразумевайчым Камітэце, хаця абраным для гэтае мэты быў ня ён, а спадар доктар Шчорс⁴¹.

3. Таксама яшчэ летась на паседжаньні гэтак званага Акруговага Камітэту было вырашана перабраць яго на дэмакратычных падставах на працягу самага кароткага тэрміну. І таксама адсунуўшы ўбок гэтую пастанову, старшыня гэтак званага Акруговага Камітэту Кендыш⁴² (сябра крывіцкае партыі) дагэтуль рэпрэзэнтуюе ўсіх беларусаў амэрыканскае зоны й дзейнічае ад іхнага мя. Такая практыка, як ператварэньне агульнаграмадзкіх устаноў у партыйныя крывіцкія, зьяўляецца злачынствам і падлягае грамадзкаму суду. Менавіта выходзячы з гэтых партыйных меркаваньняў на адным з апошніх сходаў самачыннага Акруговага Камітэту, дзе пераважна прысутнічалі настаўнікі тутэйшае гімназіі і старшыняваў Каханойскі⁴³, быў выключаны зь ягонага складу за нібы „маскоўскую

⁴¹ **Мікола Шчорс** (1913—1995), грамадзка-палітычны дзеяч. З 1940 г. быў старшынём Беларускага нацыянальнага камітэту ў Варшаве, затым непрацяглы час — старшынём Беларускага нацыянальнага цэнтру. З восені 1944 г. — у Нямецчыне, узначальваў Беларускае праваслаўнае аб'яднаньне. З 1949 г. — у ЗША, адзін з стваральнікаў Беларускага кангрэсавага камітэту Амэрыкі, у 1951—1955 гг. яго старшыня.

⁴² **Васіль Кендыш** (1908—2003), рэлігійна-грамадзкі дзеяч. Браў актыўны ўдзел у арганізаваньні беларускіх адміністрацыйных структураў падчас нямецкай акупацыі, працуючы на розных пасадах у Баранавічах, Нясьвіжы, Клецку. З 1944 г. — на эміграцыі. Жывучы ў ЗША, браў актыўны ўдзел у беларускім праваслаўным жыцьці. У 1968—1973 гг. кіраваў парафіяй БАПЦ у Гайлэнд-Парку, да 1981 г. быў кіраўніком парафіі Катэдральнага сабору сьв. Кірылы Тураўскага ў Брукліне.

⁴³ Маецца на ўвазе **Аўген Калубовіч** (на эміграцыі **Каханойскі**, 1912—1987), грамадзка-палітычны дзеяч, гісторык. Нарадзіўся ў мястэчку Ціхінічы на Рагачоўшчыне. У 1930 г. скончыў пэдаггікум у вёсцы Бабчын

працу“ спадар Ігнатовіч⁴⁴, які тройчы ў час выбараў і рэфэрэндуму атрымаў у нашым селішчы найбольшую колькасць галасоў. Зьнявага спадара Ігнатовіча зьяўляецца, такім чынам, зьнявагай для пераважнае бальшыні ДП нашага селішча.

4. На працягу апошніх сямі месяцаў Аляксей Вініцкі, сыстэматычна разьяжджаючы на грамадзкія грошы па беларускіх лягерах амэрыканскае зоны як самачынны старшыня самачыннага Ц. К., займаецца вылучна плявузганьнем на мяне і шэраг іншых беларусаў, якія жывуць у нашым селішчы, характарызуючы нас як здраднікаў і бальшавіцкіх агентаў. Гэтае плявузганьне мела мейсца (чаму ёсьць сьведкі) у лягерах — Гэррэнбэрг, Ашафэнбург, Шляйсгайм, таксама як у час сустрэчы Вініцкага з паэтам Крушынай⁴⁵, пісьменьнікам Чэслаўскім⁴⁶ і інш.

Тры месяцы таму назад Вініцкі, калі я зьвярнуўся да яго як сябра Ц. К. з пратэстам супраць ягонае няпраўнае, а значыцца і злачыннае дзейнасьці, ад імя Ц. К., аблаяў мяне на ўвесь барак, дзе ён жыве, словамі:

— Савецкая поскудзь. Назьбіралася вас тут, саветчыкаў. Пойдзем у Сіі-сі⁴⁷ і г. д.

⇒ Хойніцкага раёну. Арыштоўваўся савецкімі ўладамі ў 1930 г., 3 гады адседзеў у лягерах. Пасьля настаўнічаў у Хойніцкім раёне і ў Менску, працаваў у Наркомаце народнай асьветы БССР. Падчас Другой сусьветнай вайны быў сябрам Беларускай рады даверу, Беларускай Цэнтральнай Рады, узначальваў Беларускае культурнае згуртаваньне. На эміграцыі ўваходзіў у кіраўніцтва Беларускага нацыянальнага цэнтру, Рады БНР, стваральнік Беларускай нацыянальна-дэмакратычнай партыі. Быў прэм’ер-міністрам БНР. Аўтар шматлікіх гістарычных дасьледаваньняў, успамінаў.

⁴⁴ **Міхаіл Ігнатовіч**, прыхільнік Беларускай Цэнтральнай Рады, актывіст Беларускага праваслаўнага аб’яднаньня.

⁴⁵ **Рыгор Крушына** (сапр. **Рыгор Казак**, 1907—1979), паэт, празаік, крытык. Перад вайной жыў у БССР, у пачатку нямецка-савецкай вайны застаўся на акупаванай тэрыторыі. З 1944 г. жыў у Нямецчыне. У 1950—1960-я гг. працаваў у Мюнхэне ў Беларускай рэдакцыі радыё „Вызваленьне“, потым выехаў у ЗША.

⁴⁶ Псэўданім пісьменьніка **Міколы Цэлеша** (1900 — пасля 1976). У 1920—1930 гг. працаваў у розных дзяржаўных установах Менску, падчас нямецкай акупацыі — у „Беларускай газэце“. З 1944 г. — на эміграцыі. З канца 1940-х гг. жыў у ЗША, браў удзел у грамадзкім жыцьці беларускай эміграцыі.

⁴⁷ Маецца на ўвазе *SIS (Secret Intelligence Service)* — амэрыканская разведвальная служба.

Мая заява па гэтай справе ў Селішчную Раду засталася чамусьці без усякіх вынікаў.

5. У студзені 1947 г. Станіслаў Станкевіч⁴⁸ у час выбарчае кампаніі ў *Остэргофэне* на сходзе заявіў, што часопіс „Зьвіняць Званы Сьвятой Сафіі“⁴⁹, які я рэдагую, выдаецца на савецкія грошы. Я не збіраюся апраўдвацца перад „крывічамі“, але ў мяне ёсьць дакумэнты, што часопіс гэты выдаецца на пфэнінгі нашае беларускае эміграцыі. На гэтую паскудненьскую плётку я не рэагаваў належным чынам толькі таму, што ў былога рэдактара Станіслава Станкевіча ёсьць дзіцё.

6. 24 красавіка г. г. адбыўся надзвычайны адмысловы сход на стаўнікаў і бацькоў тутэйшае гімназіі, прысьвечаны разгляду лістоўкі „Загэд №1 старое казы крывіцкага барабаничыка“. У часе гэтага сходу адзін з удзельнікаў, а менавіта Чэрняк, запрапанаваў: Запрасіце сюды на сход рэдактара часопісу „Зьвіняць Званы Сьвятой Сафіі“, і я яму тут паб'ю морду.

Пасьля гэтага прысутныя абралі адмысловую камісію ў складзе вышэйадзначанага Чэрняка, Асмалоўскага і Кунцэвіча. Гэтая камісія адразу па сходзе а палове дванаццатае ўначы наведала мой пакой. Мяне ў той час не было ў хаце, і яна сваім начным наведваньнем пабудзіла і напалохала маю сям'ю. Пры гэтым Асмалоўскі дамагаўся ад мае старое маці, каб яна без адкладу адшукала мяне і прывяла да гэтае камісіі.

Як Ды-Пі я падпарадкуюся Амэрыканскім Вайсковым Уладам, УНРРА, Камэнданту і Селішчнай Радзе. Ніколі не згаджуся з тым, каб мой лёс эмігранта залежаў ад кіраўніцтва тутэйшае гімназіі, тым больш што я не зьяўляюся ні настаўнікам яе, ні бацькам і ні гімназістам. Самы факт зьяўленьня вышэйадзначанае сьледчае камісіі пры

⁴⁸ Станіслаў Станкевіч (1907—1980), грамадзка-палітычны дзеяч, навуковец, выдавец. Падчас Другой сусьветнай вайны — бурмістар Барысава і намесьнік прэзыдэнта БЦР на Баранавіцкую акругу. Пасьля 1944 г. — на эміграцыі, першы старшыня Антыбальшавіцкага блёку народаў. У 1949—1962 гг. — рэдактар газэты „Бацькаўшчына“ (Мюнхэн), у 1962—1980 гг. — газэты „Беларус“ (Нью-Ёрк).

⁴⁹ „Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі“ — часопіс, які выдаваўся Беларускамі праваслаўным аб'яднаньнем пад рэдакцыяй Юркі Віцьбіча спачатку ў Рэгенсбурзе, а пасьля ў Міхэльсдорфе ў 1946—1947 гг. Усяго выйшла 8 нумароў. Зьмест усіх нумароў часопісу апублікаваны: Запісы БІНіМ. №33. Нью-Ёрк—Менск, 2010. С. 532—541.

гімназіі зьяўляецца парушэньнем Лягернага Статуту, а бясчэльная яе дзейнасць у дачыненні да мяне — парушэньнем маіх самых элементарных чалавецкіх правоў.

7. Два тыдні таму на адмыслова скліканым сходзе пэдагагічнае рады тутэйшае гімназіі разгледжвайся мой прыватны ліст да а. М. Лапіцкага⁵⁰. Я ня ведаю, якім чынам трапіў у рукі дырэктара гімназіі сп. Орсы⁵¹ ліст, які быў не яму адрасаваны. Затое добра ведаю, што нават з пункту гледжання неінтэлігентнага чытаньне чужых лістоў зьяўляецца амаральным учынкам і недапушчальны для выхавальніка моладзі.

Толькі шкадуючы час Высокапаважанага Грамадзкага Суду я канчаю на гэтым пералік шматлікіх прычынаў, у сувязі зь якімі я не магу даць ніякіх вестак па справе з паходжаньнем „Загад №1 старое казы крывіцкага барабаншчыка“. Пачуцьцё нацыянальнае годнасьці, пачуцьцё пашаны да нашых гордых продкаў крывічоў не дазваляе мне адказаць па справе, якую падымае, прыкрываючыся настаўніцкім фахам, гэтак званая „крывіцкая партыя“. Я, як і пераважная большыня нашае эміграцыі, зьяўляюся ворагам гэтае „крывіцкае партыі“ і лічу сваім патрыятычным абавязкам працягваць зь ёю зацятую барацьбу і надалей. Як беларускі пісьменьнік-узвышэнец лічу сваім абавязкам скончыць неўзабаве кнігу „Хто такія крывічы“ і выдаць яе пад сваім подпісам⁵². Мяне ўжо не ўпершыню прыцягваюць „крывічы“ да судовае адказнасьці таксама, як за апошнія месяцы імі былі складзены на мяне ў Сіі-Сі некалькі даносаў. У выніку аднаго зь іх Сіі-Сі наведала мой пакой, чаму ёсьць дзясяткі сьведкаў, у выніку другога быў забаронены часопіс „Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі“. Цяпер ужо вядома, якія сябры „крывіцкае“ партыі рабілі за апошні час даносы.

⁵⁰ **Мікалай Лапіцкі** (1907—1976), рэлігійны й грамадзка-культурны дзеяч, праваслаўны сьвятар. Падчас вайны дзеяў у БАПЦ, з 1944 г. — на эміграцыі. Адстойваючы самастойнасьць БАПЦ, выступіў супраць уваходу беларускіх япіскапаў у склад Расейскай зарубежнай праваслаўнай царквы.

⁵¹ **Аляксандар Орса** (1896—1959), грамадзкі дзеяч, пэдагог. Выпускнік Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе. Падчас Другой сусьветнай вайны — школьны інспэктар на Наваградскую акругу. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Быў дырэктарам Беларускай гімназіі ў Міхэльсдорфе. У 1949 г. выехаў у ЗША.

⁵² Брашура на 12 старонках „Хто такія крывічы“, што зьявілася ў 1948 г., утрымлівала біяграфічныя зьвесткі дзеячаў „крывіцкага лягеру“, у значнай ступені неправераныя. Нягледзячы на абяцаньне Віцьбіча Малецкаму падпісаць брашуру ўласным імем, яна ўсё ж такі выйшла ананімна.

І прысьпеў час, каб падаць іхнія прозьвішчы да агульнага ведама. Не сумняваюся, што ў таталітарнай „Крыві“ мяне даўно б спалілі жыўцом на пляцы, але я цяпер знаходжуся пад апекай самае дэмакратычнае ў сьвеце краіны — Амэрыканскіх Вайсковых Уладаў.

Паводле самага зьместу „Загаду №1 старое казы крывіцага барабаншчыка“ лягічна выцякае, што ён скіраваны не супраць тутэйшае гімназіі, а супраць лідэраў „крывіцага“ партыі (Янка Станкевіч, Станіслаў Станкевіч, Каханоўскі, Адамовіч⁵³), якія зьяўляліся альбо зьяўляюцца выкладчыкамі ў тутэйшай гімназіі.

Крыху аб нашым дзяржаўным і нацыянальным гербу, аб нашай славутай „Пагоні“, якая нібы зьневажаецца ў гэтым „Загадзе №1 старое казы крывіцага барабаншчыка“. Як вядома з гісторыі, пераможцы заўсёды ўяжджалі ў пераможаны горад на белым кані. Гэтае практыкавалі і Аляксандар Македонскі, і Юлі Цэзар, і Напалеон Банапарт. Як выцякае зь лістоўкі, спадар Кендыш уяжджае ў Міхэльсдорф як пераможца, і значыцца, мае поўнае права на гістарычнага белага каня. Калі хто робіць вынік, што белы конь, скрадзены для гэтае мэты ўначы ў баварскага баўэра, ёсьць белы конь з „Пагоні“, дык той гэтым самым абражае „Пагоню“. Калі хто робіць вынік, што спадар Кендыш гэта ёсьць рыцар з „Пагоні“, дык той гэтым самым безумоўна здэкаваецца над „Пагоняй“.

Крыху аб пастаноўцы „На Купальле“. Аўтар лібрэта для гэтае оперы Міхась Чарот⁵⁴ зьяўляўся маім асабістым сябрам. Таму сьцьвярджаю, што Міхась Чарот прыцягнуў бы да судовае адказнасьці тых камэрцыйнага складу асобаў, якія штодня ставілі ягоны добры твор і гэтым самым наблілі глядачам і слухачам зразумелую асому. Разам з тым ён ад душы вітаў бы тых сапраўды таленавітых актораў, якія ўдзельнічалі ў гэтай пастаноўцы.

Як вядома, у дэмакратычных краінах можна пісаць карькатуры й памфлеты на караля й прэзыдэнта. Палітычна дазрэлая эміграцыя, якой зьяўляецца ўкраінская, выдае адмысловыя гумарыстычныя часопісы, у якіх крытыкуе сваіх дзеячоў. Нашыя славуцьця продкі, як

⁵³ **Антон Адамовіч** (1909—1998), грамадзка-культурны дзеяч, навуковец, пісьменьнік. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у Менскай гарадзкой управе, Генэральным камісарыяце Беларусь, займаўся выдавецкімі справамі. Пасьля выезду на эміграцыю займаўся навуковай і культурнай дзейнасьцю, адзін з заснавальнікаў БІНіМу.

⁵⁴ **Міхась Чарот** (сапр. **Кудзелька**) (1896—1937), паэт.

сьцьвярджаецца ў памфлеце „Прамова каштэляна Смаленскага Мялешкі“: „каралём напросту правым сэрцам гаварылі: палітыкі не зналі, а праўдаю в рот, яко солію в очи кідывалі...“⁵⁵

Не дазваляецца толькі крытыкаваць у СССР — Сталіна, у мінулай 3-й Імпэрыі — Гітлера, а ў беларускім лягеры Міхэльсдорф лідэраў і сябраў „крывіцкае“ партыі. Не падлягае аніякаму сумніву, што паводле „Крывіцкага“ Статуту ўсім абвінавачаным па справе з „Загадам №1 старое казы крывіцкага барабанчыка“ трэба выкалаць вочы, адсеч рукі і пасадыць на кол.

Міхэльсдорф,
18.5.1947 г.“.

Юрка Віцбіч (да самой справы „Загаду старое казы“ неўзабаве абавязкова вернемся) вельмі дакладна пералічыў органы, якім падначальваўся Ды-Пі.

На самым пачатку зарганізаваньня лягераў у іх кіравалі або прадстаўнікі войскаў альянтаў, або працаўнікі UNRRA. У ідэале на лягер з 3000 ўцекачоў мусілі быць камэндант і ягоны намесьнік, канцылярыя з шасьці чалавек, лекар, мэдыстра, кухар з памагатымі й нават два кіроўцы. У рэчаіснасьці ж часта лягер мог узначальваць адзін афіцэр з двума жаўнерамі на дапамогу.

Таму ўлады, даволі хутка ўсьвядоміўшы недаразьлік, павялі палітыку на заахвочваньне жыхароў лягера да самакіраўніцтва — праз дэмакратычныя выбары: да стварэньня ўласных кіраўнічых органаў (радаў), а таксама судоў. Было гэта ня надта праўна, але на тое глядзелі скрозь пальцы і ўмешваліся хіба ў скрайніх выпадках.

Зь ліку ўцекачоў выбіраліся й паліцыянты. У большасьці лягераў яны насілі форму, якую мелі шанаваць іншыя насельнікі, але, пасутнасьці, ніякай улады ня мелі. У адмысловай улётцы „Абавязкі паліцэйскага Ды-Пі“ абумоўлівалася, што і ў якіх выпадках мог рабіць паліцыянт. Гэтак, пры бойках, „абразаю ўчынкам“ або іншых парушэньнях спакою — паспрабаваць спыніць і папярэдзіць камэнданта; пры спробе схаваць народзіны дзіцяці — папярэдзіць камэнданта; азартныя гульні — папярэдзіць (у выпадку, калі стаўкі будуць вялікімі); пры выяўленьні лайдакоў, усіх, хто пазьбягае працы, — данесьці камэнданту;

⁵⁵ „Толко за князей наших, которие королевали и которие воеводами бывали, сэнтэнтый тых не бывало, правым сердцем просто говорили, политыки не знали, а у рот правдою, як солю в очи, кидывали“ (Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мінск, 1959. С. 358).

пры знаходжаньні лістоў з пагрозамі — данесці адразу ж; пашкод-жаньне дамоў, выраб алькаголю на тэрыторыі лягеру, эпідэміі, дроб-ныя крадзяжы, падазроныя асобы, амаральныя ўчынкі — данесці ка-мэнданту. Актыўнасьць паліцыянту дазвалялася пры выкрыцьці неле-гальнай зброі, якую трэба было канфіскаваць, ды пры выяўленьні за-валаў на дарогах (завалы прыбраць, вінаватым — вымову). Ён мусіў таксама прысутнічаць пры вядзеньні сходаў (назіраць) і не дапускаць жорсткага абыходжаньня з жывёлаю⁵⁶.

⁵⁶ Цікава параўнаць гэты афіцыйны дакумэнт з успамінамі А. Бруханова, аў-тара кнігі „Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан. Литературная обработка М. Виленского“ (М.: Госполитиздат, 1958. — 208 с.). Ён піша:

„Однажды, когда мы обедали у себя в миссии, в столовую вошел Румянцев, с журналом „Бритиш зоун ревью“ в руках.

— Любопытную статью опубликовал сегодня орган английских оккупационных властей, — сказал Иван Андреевич. — Вот послушайте.

Статья в самом деле представляла интерес. Называлась она „Лагери перемещенных лиц должны обслуживаться собственной полицией“. Автор сообщал, что английское командование открыло в своей зоне ряд школ для подготовки лагерных полицейских, которых обучают как британские офицеры, так и „специалисты из числа перемещенных, имеющих опыт полицейской службы в своих странах“. Курсанты этих школ, говорилось далее, также набираются из числа тех, кто уже служил в полиции. Понятно, что речь шла главным образом о гитлеровских подручных.

— А что они едят о лондонской спецшколе? — прервал Румянцева Ба-заров.

— Об этом они предпочитают помалкивать.

Еще бы! Не в интересах английских властей было рекламировать тот постыдный факт, что 138 головорезов — изменников Родины прошли в Лондоне специальную антисоветскую подготовку, после чего были переброшены в лагеря перемещенных лиц русской национальности. Нам об этом стало известно из рассказов перемещенных, вырвавшихся из неволи. Это же подтвердил английский капитан Робертсон.

В заключение автор статьи в „Бритиш зоун ревью“ с гордостью сообщал об успехах выпускников полицейских школ: „Поступают сведения из лагерей о том, что эти люди работают с большим энтузиазмом, применяя на практике знания, полученные в школе“.

Когда Иван Андреевич зачитал эту фразу, в столовой раздался горький смех. Из сотен заявлений советских граждан, вырвавшихся из лагерей, да и по собственным наблюдениям, мы хорошо знали, в чем выражался энтузиазм лагерной полиции. Мы вспомнили, как в лагере „Розли-казерне“⇒

Затое лягерная рада і камэндант мелі куды большы арсэнал у сваім узбраеньні.

Язэп Гладкі згадвае выпадак зь дзейнасьці заснаванай ім друкарні „Заранка“ ў лягеры Ватэнштэт⁵⁷. У 1947 г. яны выдрукавалі чытанку „Родны Палетак“. На кнігі падобнага кшталту наагул быў вялікі попыт, а тут — па-майстэрску набітыя Хведарам Ільяхшэвічам матрыцы, файныя малюнкi ў выкананьні Скарахода! Адным словам, кніга добра разыходзілася, грошы дасылалі з усёй Нямецчыны — іх захоўваў, разам з дакумэнтамі, у сваім стале Гладкі.

Аднае раніцы выявілася, што грошы і ўсе паперы зьніклі. А вось далейшае разьвіцьцё падзеяў Гладкі ўтойвае. Было сьледзтва, якое нічога й нікога ня выявіла, а таму Рада зьвінаваціла ў крадзяжы самога Гладкага. У якасьці пакараньня 57-гадовага настаўніка прысудзілі публічна высекчы. І толькі на заяву Гладкага, што ў такім выпадку ён засіліцца, ды на просьбы іншых пакараньне было замененае на пакрыцьцё нястачы цыгарэтамі⁵⁸.

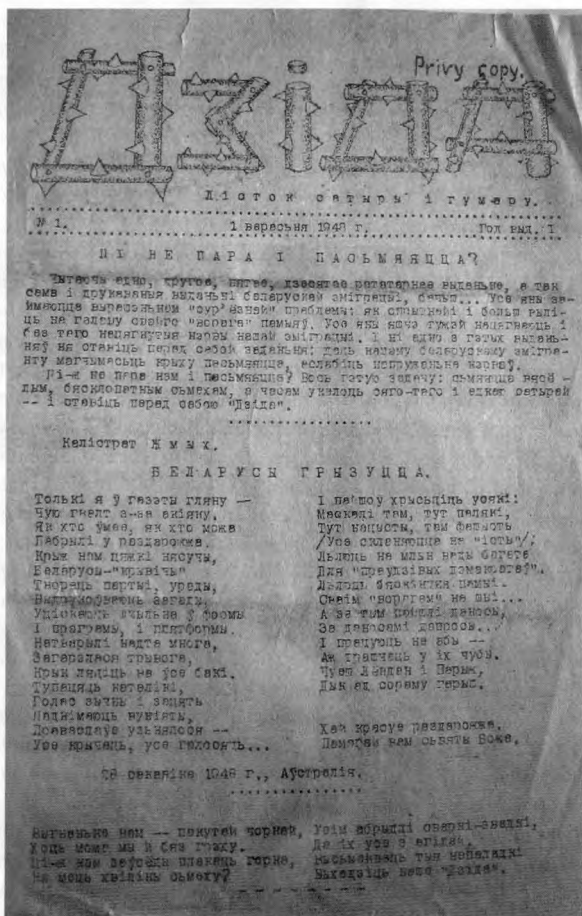
Аўтару „Загаду старое казы“ адпомсьціць было б нашмат прасьцей ды куды больш жорстка, бо ўлётку лёгка прыраўняць да друкаванага выданьня, на якое трэба было мець дазвол — ліцэнзію, і тады ўжо ўлады амэ-

⇒начальник полиции Демутс избивал и сажал в карцер всех желающих вернуться на родину. Об этом нам рассказали многие советские граждане, прибывшие к нам из „Розали-казерне“. Такие демутсы были в каждом лагере, и всюду они действовали одинаково.

Выученики английских полицейских школ следили, чтобы ни один человек не ушел из лагеря, и с этой целью насаждали систему тайной слежки. Полицейские агенты и провокаторы сообщали администрации, а та — английским властям фамилии людей, заподозренных в желании вернуться на родину. „Подозрительных“ назначали на самые тяжелые и грязные работы, урезали им продовольственный паек, переводили в худшие бараки, заключали в карцер. Иногда этим людям предъявляли фальшивые обвинения в воровстве и заключали в немецкие тюрьмы. Тех, кто не сдавался и твердо отказывался от вербовки в шпионы, убивали. Обычно после таких террористических актов объявлялось, что человек окончил жизнь самоубийством“ (с. 102—103).

⁵⁷ Вініцкі, Алесь. Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямецчыне ў 1939—1951 гадох. Мінск, 1994. С. 197.

⁵⁸ Апавед шматгадовага сябра Язэпа Гладкага Антона Шукелойця. Успамін запісаны ў чэрвені 2001 г. Захоўваецца ў прыватным архіве Лявона Юрэвіча.

Часопіс „Дзіда“ 1948 г.

рыканскае зоны хоцькі-няхоцькі мусілі б караць — аж да пазбаўленьня чалавека статусу Ды-Пі⁵⁹.

⁵⁹ Леаніда Галяка за выданьне „Летапісу“ безь ліцэнзіі пакаралі забаронаю пакідаць лягер цягам двух тыдняў (Галік. С. 92). Тут трэба зазначыць, што прадстаўнікі UNRRA ў 1946—1947 гг., да паўстаньня IRO, мусілі лічыцца з патрабаваньнямі савецкіх афіцэраў, адказных за рэпатрыяцыю грамадзянаў СССР — у тым ліку і ў дачыненні друкаў. Згаданы вышэй Бруханаў апісвае такую сустрэчу:⇒

⇒ „Не раз мы устно и письменно заявляли английским властям, что издание массы газет и журналов, призывающих к нападению на СССР, распространяющих грязную антисоветскую клевету, является грубейшим нарушением международных соглашений, под которыми стоит подпись и представителя Великобритании. Мы ссылались в первую очередь на Крымское соглашение о репатриации, статья 2 которого предусматривала, что стороны не будут допускать пропаганды, враждебной по отношению друг к другу.

Конечно, английские офицеры не были столь наивны, чтобы говорить: „Да, мы нарушаем Крымские соглашения“. Верные своей тактике отрицания невыгодных для них фактов, они утверждали, что им неизвестны случаи выхода в британской зоне упоминавшихся нами изданий.

Английский представитель Фогарти заявлял советскому майору Чекмазову, что они не допустили бы появления антисоветских изданий, так как у них есть специальный отдел, который следит за печатью в зоне. Что такой отдел существует, мы знали. Но вся беда заключалась в том, что именно с ведома и санкции этого отдела появлялись на свет божий, как грибы-поганки после дождя, различные печатные листки, пышущие звериной злобой к Советскому Союзу.

„Представьте доказательства, — говорили англичане, — и мы расследуем ваши жалобы“. Ну что ж, господа, доказательства имеются у нас в изобилии, и мы можем их вам продемонстрировать! С этой целью мы пригласили к себе на 13 сентября 1946 года представителей английско-го Управления по делам перемещенных лиц.

Утром в назначенный час к нам прибыли представитель Управления — мистер Вэлтон, начальник отдела ЮНРРА в британской зоне — Хис, стенографистка, переводчик. После обмена приветствиями начальник штаба нашей миссии майор Румянцев провел гостей в зал и показал разложенные на столе газеты и журналы, изданные в США, Англии, американской зоне оккупации Германии. Густо нафаршированные антисоветской клеветой, они подавались перемещенным в качестве надежного источника информации.

Англичане с равнодушными минами выслушивают пояснения Румянцева. Вэлтон пожимает плечами и говорит, что английские власти здесь совершенно не при чем, поскольку эти издания выходят не в английской зоне. Тогда полковник Кутузов указывает, что тем не менее газеты распространяются среди перемещенных и, очевидно, не без ведома английских властей. Вэлтон ссылается на то, что очень трудно уследить, какая литература проникает за ограду лагерей, но тем не менее он обещает принять самые строгие меры, чтобы пресечь распространение подобной пропаганды.

Мы принимаем к сведению заверения Вэлтона. Затем Румянцев объявляет: ⇒

Дарэчы, пра ўлёткі. Яны, тым часам не сабраныя, збольшага згубленыя, крохкія й слабачытэльныя, не апісанья й не аналізаванья, — выключны матэрыял да характарыстыкі эмігрантаў, іхняга сьветапогляду. Ва ўлётках сутнасна ўсё — ад аргумэнтаў і абвінавачаньняў да стылю, да самае мовы, гэтак падобнае да мовы перадваенных афіцыйных газэтаў і лістоў у рэдакцыю ад імя „народу“.

Дазволіўшы стварэньне самаўрадаў, улады справакавалі зьяўленьне навалы перавыбарчых улёткаў, напісаных у вельмі спэцыфічным жанры — даносу.

Сытуацыя з гумарам была адпаведнаю, і ня дзіва, што Лявон Крывічанін (Савёнак) адмовіўся ад працягу шалёна папулярнага ў часе вайны „Дзёньніка Ів. Ів. Чужанінава“. Відаць, загартаванаму фэльетаністу ўмовы ў лягерах Ды-Пі падаліся больш небясьпечнымі за часы акупацыйныя.

⇒ — *Перехожу к демонстрации антисоветских газет и журналов, издающихся в английской зоне с ведома и при участии британских военных властей.*

У наших гостей вытягиваются физиономии и тревожно бегают глаза. Хорошо вышколенная стенографистка мисс Лейстер „на всякий случай“ прекращает записывать.

На стол выкладывается газета, каждая строчка которой полна ненависти к советскому строю. Румянцев поясняет:

— 8—10 месяцев назад эта газета под названием „Апекас“ впервые вышла в лагере „Сауле“. Ее издатель — Теодор Сылкалин. Газета выходит при активном содействии господина Кильмана, директора отдела ЮНРРА при 220-м английском военном управлении.

Румянцев демонстрирует антисоветские листки „Час“, „Балтийское обозрение“, „Латвийский вестник“ и т. п. Все они издаются националистическими группами и „комитетами“, состоящими из людей, продавших Родину Гитлеру, а теперь перешедших в услужение к новым хозяевам. Майор перечисляет фамилии англичан, ответственных за появление этих газет.

С минуту мистер Вэлтон и компания молчат, припертые к стене неопровержимыми доказательствами. Затем Вэлтон просит дать ему некоторые экземпляры газет для „дальнейшего расследования“. Мы даем, но советуем при этом получить самые свежие номера у названных нами англичан — заботливых опекунов этой, с позволения сказать, прессы.

После визита Вэлтона англичане больше не требовали доказательств. Они молчали, а газеты между тем исправно выходили. Английская сторона продолжала попирать дух и букву Крымских соглашений...“ (Брюханов, А. С. 114—115).

Не, рататарныя гумарыстычныя часопісы выходзілі⁶⁰ — „Маланка“, „Дзіда“, „Сьмех на здароўе“, „Сьмехам па галаве“⁶¹. Толькі былі яны перш-наперш выразна палітычныя (пераважна антыкрывіцкія) і выдаваліся яны на сваіх тэрыторыях, у сваіх лягерах, і чыталі іх свае. У Ватэнштэце быў выпадак, калі камэндант лягернай паліцыі, не ўпадабаўшы жарт пра паліцыянтаў на гумарыстычнай бачыне часопісу „Шляхам жыцця“, паслаў сваіх падначаленых канфіскаваць нумар⁶².

А тут зьявілася двойчы падпольная ўлётка — без дазволу на друк і ў тым самым скрытыкаваным лягерах!

От цяпер вернемся да справы „Загаду староё казы“.

22 красавіка 1947 г. пэдагогічная рада Беларускай гімназіі ў Міхэльсдорфе ў складзе дырэктара Аляксандра Орсы й настаўнікаў — Мечыслава Рагажэцкага, Парфірыя Трысмакава, А. Омаля, Аўгена Каханоўскага, А. Акановіча, М. Кругловіча, Міколы Кунцэвіча, Гіпаліта Палане-

⁶⁰ Гумарыстычныя часопісы выдаваліся і ў часе вайны — „Камар на чужыне“ (Бэрлін, 1944), „Крывіцкая камарынья“ (Бэрлін, 1944). Аўтарам, рэдактарам і выдаўцом абодвух быў Баляслаў Барткевіч.

⁶¹ „Сьмехам па галаве“ выдавалі Янка Сурвілла і Аляксей Васіленя. Апошняяму належаць і малюнкi. На малюнках адлюстраваныя эміграцыйныя дзеячы: на першай старонцы першага нумару — Адварды Будзька з капустаю, на другой — Мікола Шыла, на пятай бачыне — Вітаўт Тумаш.

⁶² Брылеўскі, Уладзімер. Мае сустрэчы з Хведарам Ільяхшэвічам // Беларус. №271—272. Лістапад—сьнежань 1979. С. 3. Леанід Галяк згадвае й такую спробу цензуры: „У пачатку красавіка 1946 году выйшаў першы нумар часопісу „Шляхам жыцця“, выданы рататарным спосабам Я. Сурвіллам ад імя лягернага камітэту. Паколькі ў гэтым не прыймаў удзелу С. Коўш і ў часопісе ён наагул не ўспамінаўся, дык хутка прыйшла контаракцыя. Празь некалькі дзён быў скліканы сход, як Коўш называў, актыву. На гэты сход былі запрошаныя, з аднаго боку, група інтэлігентаў, а з другога боку — група каўшоўскіх актывістаў. На гэтым сходзе добра праінструктаваныя „актывісты“ на чале з Акуловічам насіліся на інтэлігентаў, закідаючы, што тыя ўсё нешта пішуць, а актывісты ня ведаюць, што. Як выхад з гэтага цяжкага палажэньня „актывісты“ прапанавалі, каб усё напісанае насілася на праверку камэнданту лягеру Каўшу. Той чытаў бы, ацяняў бы і або зварочваў, або кідаў у кош. Ніхто не лічыў нават патрэбным адказваць на гумарыстычныя прапановы, апрача Хведара Ільяхшэвіча, які стараўся давесці, што ён ні ў чым не вінаваты. С. Каўшу хадзіла аб задэманстраваньне, што ягоныя „актывісты“ варожа настаўлены да інтэлігенцыі, і што ён пануе над палажэньнем“ (Галяк. С. 61).

Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Міхэльсдорфе 19 красавіка 1947 г.

віча, Івана Мухі, Наталі Орсы і Ю. Заруцкага на паседжаньні, прысьвечаным „Загаду старога казы крывіцкага барабаншчыка“, асудзіла ўлётку, ейнага імавернага аўтара Юрку Віцьбіча ды пастанавіла склікаць агульны сход бацькоў вучняў гімназіі для абмеркаваньня сытуацыі, у якой, паводле дырэктара, існаваньне гімназіі больш немагчымае (!), а таксама давесці аб справе да ведама дырэктара *UNRRA* ў Каме й лягернай адміністрацыі⁶³.

Ужо назаўтра, 23 красавіка, за старшыніўствам Ксэнафонта Вайцяхоўскага бацькоўскі сход адбыўся. На ім вырашылі ня толькі асудзіць аўтараў улёткі, але й прасіць лягерную адміністрацыю склікаць сход усіх жыхароў лягеру. Таксама ўтварылі спэцыяльную камісію, задачай якой было выявіць тых аўтараў.

Камісія дзеля хутка, напорыста й неўзабаве даслала копіі пратаколу з апісаньнем дазнаньняў у Беларускай цэнтральнай дапамагавой камітэт, Беларускай камітэт на Ангельскую зону, Дырэкцыі Беларускай

⁶³ Варта аддземіць, што настаўнікі ў лягерах былі даволі моцнаю сілаю. У Ватэнштэце 14.07.1947 г. нават паўстала Згуртаваньне беларускіх настаўнікаў на чужыне (старшыня Аляксандар Крыт, заступнік Язэп Гладкі, сакратар Вацлаў Пануцэвіч, скарбнік Кастусь Сіткоўскі, сябра Баляслаў Лішчонак).

гімназіі ў Міхэльсдорфе і ў Прэзыдыюм Бацькоўскага камітэту ў Міхэльсдорфе. Па ўсім, чакаўся паказальны й зусім не таварыскі суд. Але апошнія слова ў справе паставіла рашэньне Селішчнай Рады:

„Заклучэньне Селішчнай Рады

У справе пратэсту Бацькоўскага Камітэту й Пэдагагічнай Рады Беларускае Гімназіі ў Міхэльсдорфе на зьявіўшуюся ананімную лістоўку „Загад старое казы барабаншчыка“.

19.4.1947 г. у Беларускам лягеры Міхэльсдорф зьявілася ананімная лістоўка „Загад старое казы барабаншчыка“. Пэдагагічная Рада Беларускай Гімназіі настановай сваёй ад 22.4.47 г. выказала пратэст супроць выпуску гэтай лістоўкі, знайшоўшы, што гэта лістоўка скіравана супроць Беларускай Нацыянальнай культурнае працы, т. я. лістоўка датавана 19.4.1947 г., у дзень выпуску матурыстых з гімназіі, і што лістоўка гэта скіравана ня толькі супраць гімназіі, але й супраць скаўтаў, тэатральнае групы і г. д., і ў сувязі з гэтым вынесла настанову склікаць агульны сход бацькоў вучняў гімназіі для абгаварэньня сытуацыі, у якой далейшае існаваньне гімназіі лічыла немагчымым.

На другі дзень 23.4.47 і быў склікан Пэдагагічнай Радай агульны сход бацькоўскага Камітэту, які падтрымаў настанову Пэдагагічнай Рады, і зь ліку ўдзельнікаў сходу была абрана камісія ў складзе сп.сп. Кунцэвіча, Чэрніка і Асмалоўскага, якая павінна была выявіць аўтараў лістоўкі і перадаць іх суду.

Як бачна з матар'ялаў дасланага Дырэкцыяй гімназіі і старшынёй бацькоўскага Камітэту, камісіяй гэтай прароблена наступная праца па выяўленьні аўтара ананімнай лістоўкі „Загад старое казы барабаншчыка“, а менавіта дапытана цэлы шэраг сьведак, якія сьцьвердзілі наступнае:

1. Руссак Арсеній — будучы ў Волаха чуў, як Сіцько чытаў лістоўку „Загад“, дзе ён яе браў — ён ня ведае, і які зьмест лістоўкі не паказана. Чытаючы, пасьмейваўся.

2. Волах Аляксандар таксама толькі чуў, як Сіцько чытаў лістоўку, і зьмест яе не паказан.

3. Гарох Павал чуў у хаце Волаха, як Сіцько чытаў лістоўку — зьмест не паказан, ён бачыў, як гэту лістоўку са стала забрала жонка Харьтончыка.

4. Якаўлеў Анатолі — чытаў у той самы час гэту лістоўку, будучы ў Волаха, якая ляжала на стале, лістоўка прачытана частко-

ва, яму даць таў яе Сіцько, і як ён пайшоў у хату Волаха, лістоўка засталася там — зьмест не паказаны.

5. Харытончык Юрка сьцьвердзіў, што ён даведаўся ад жонкі, што ў Волаха ёсьць нейкая лістоўка, у якой напісана і аб ім. Ён прасіў жонку, каб яна гэту лістоўку прынесла, што яна й зрабіла. Яму казаў Бута⁶⁴, што лістоўка напісана на машыньцы Віцьбіча, быццам ён пазнаў па літарых. Што аб ім было напісана ў лістоўцы, ён не сказаў, а таксама аб зьместе лістоўкі нічога не сказана. Гэту лістоўку ён перадаў, каб высьветліць справу, але каму, не сказаў.

6. Бута Аляксандар — чытаў лістоўку ў Харытончыка, і ён лічыць, што лістоўка напісана на машыньцы Віцьбіча. Лістоўка засталася ў Харытончыка.

7. Стукаліч — згаджаецца, што лістоўка была напісана на яго машыньцы, адказнасьць за лістоўку ён зь сябе зьнімае. Хто напісаў лістоўку, яму невядома, але машынка пазычалася Буту, Каралевічу і інш.

8. Дзедавец Барыс — аб лістоўцы нічога не сказаў, так як яе не чытаў, але зьмест яму вядомы. Чуў толькі ў канцэлярыі Камітэту ад Сіцько, што „ўкралі белую баварскую кабылку й хочуць на ей ехаць“, і што Сіцько, Галожын і Цупрык⁶⁵ радысна абгаварвалі лістоўку і ў гутарцы назвалі Хмыза⁶⁶ карытнікам усіх карытаў.

9. Міцкевіч⁶⁷ — толькі чуў ад Сяднёва⁶⁸, які яму казаў, што пасварыўся са Стукалічам за лістоўку, але Сяднёў чамута сам не дапытан.

⁶⁴ **Аляксандар Бута** (1923—1998), грамадзкі дзеяч. Скончыў 7 клясаў Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы, быў кіраўніком беларускага скаўтынгу ў амэрыканскай зоне акупацыі Нямеччыны, аб'яднанага ў штандар „Баварыя“. У 1948 г. у складзе „Дванаццаткі“ пераехаў у Вялікабрытанію.

⁶⁵ **Іван Цупрык** (1913—1983), грамадзкі дзеяч. Скончыў Віленскую гімназію і Варшаўскі ўнівэрсытэт. З 1944 г. — на эміграцыі, спачатку жыву ў Нямеччыне, а ў 1948 г. пераехаў у ЗША (Саўт-Рывэр).

⁶⁶ Імаверна, маецца на ўвазе Мікола Хмыз.

⁶⁷ **Міхась Міцкевіч** (псэўд. **Антон Галіна**, 1897—1991), грамадзкі дзеяч, пісьменьнік, брат Якуба Коласа. Падчас нямецкай акупацыі працаваў інспектарам беларускіх школаў на Стаўпецкі раён. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Жыву ў лягерах для перамешчаных асобаў, настаўнічаў, выпусціў чатыры чытанкі для дзяцей. З 1950 г. — у ЗША, актыўны дзеяч БАПЦ. Некалькі гадоў быў рэдактарам газэты „Беларус“ і каля 15 гадоў — часопісу „Голас царквы“.

⁶⁸ **Масей Сяднёў** (1915—2001), паэт, празаік. З 1943 г. жыву ў Нямеччыне, з 1950 г. — у ЗША.

10. Сябра камісіі, які праводзіў сьледства, сп. Куцэвіч, даў асьведчаньне, што яму казалі Кабыш Ірэна, што ў яе пытаў Цупрык, як ёй падабаецца лістоўка, але сама Кабыш гэтак сама не дапытана.

11. Бакуновіч Уладзімер⁶⁹ асьведчыў, што і яму таксама казаў Сяднёў, што да яго прыходзіў Стукаліч і прыносіў рукапіс для прагляду нешта як „барабаничык старое казы“, хочучы яго выпусьціць пад фірмай „Шытшыны“, на што Сяднёў быццам не згадзіўся.

Сп. Сіцько лістоўку чытаў і даваць паказаньні адмовіўся.

Пасьля праведзеньх допытаў Камісія Бацькоўскага Камітэту прыйшла да выснаву ў знайшла дапушчэньне, што ініцыятарамі ўкладальнікамі лістоўкі зьяўляюцца: сп.сп. Стукаліч, Галожын, Цупрык і Сіцько, і гэта дапушчэньне аснована толькі на паказаньні Дзедаўца Барыса, які сьцьвердзіў, што Сіцько, Галожын і Цупрык радысна абгаварвалі лістоўку і ў гутарцы называлі Хмыза карытнікам усіх карытаў, і чуў, як Сіцько казаў, што ўкралі баварскую кабылку і хочучь на ёй ехаць. Іншых довадаў, як бачна з паказаньняў апытаных, няма, і ніхто ня бачыў і не давеў тактычна, што лістоўка напісана і выдадзена Галожыным, Цупрыкам або Сіцько. Што датычыцца Стукаліча, так яго камісія Бацькоўскага Камітэту лічыць таксама ўдзельнікам складаньня лістоўкі толькі таму, што яна выдрукавана на ягонай пішучай машынцы. Сам Стукаліч згаджаецца з тым, што лістоўка напісана на яго машынцы, але адначасна заявіў, што машынку ў яго пазычалі сп.сп. Бута, Каралевіч і інш., пагэтак адказнасьць за лістоўку ён зь сябе здымае, хто пісаў лістоўку, яму невядома. Іншых фактаў і довадаў, сьцьвярджаючых прыняцьцё ўдзелу з боку Стукаліча ў выданьні лістоўкі, няма, бо ні адна з дапытаных асобаў ня ведае, хто друкаваў і пісаў лістоўку, а заяву Міцкевіча і Бакуновіча, што яны чулі ад Сяднёва, быццам ён сварыўся са Стукалічам за лістоўку, нічога новага для ўстанаўленьня факту ўдзелу Стукаліча ў выданьні лістоўкі не даюць, ды на што іх на гэтай справе заявы, калі Сяднёў сам асабова мог даць адпаведнае тлумачэньне, а гэтаксама і заява сяб-

⁶⁹ Уладзімер Бакуновіч (1926—1992), грамадзкі дзеяч. Вучыўся ў Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў беларускіх лягерах у Рэгенсбурзе й Віндышбэргердорфе. У 1950 г. разам з бацькамі выехаў у Аўстралію. У 1954 г. паступіў на эканамічны факультэт Лювэнскага ўнівэрсытэту ў Бэльгіі, дзе ў 1963 г. атрымаў ступень доктара эканомікі. Пазьней пераехаў у ЗША. Жыў у Нью-Брансўіку (штат Нью-Джэрзі), а з 1968 г. — у Дэтройце (Мічыган), дзе працаваў як спэцыяліст па падатковых справах. Актыўна ўдзельнічаў у дзейнасьці БАЗА й Рады БНР.

ра Камісіі, праводзячага сьледзтва, сп. Кунцэвіча, які сьцьвердзіў, што яму казалі Ірэна Кабыш, што Цупрык у яе пытаў, ці падабалася ёй лістоўка, але сама яна не дапытана і гэтакія сьцьверджаньні ні ў якім разе не даюць падстаў думаць, што Цупрык вінаваты ў выданьні ананімнай лістоўкі.

На імя Рады лягеру Міхэльсдорф ад сп. Стукаліча атрыман пратэст, у якім ён скардзіцца на дзейнасьць сьледчай Камісіі, вызначанай праз Бацькоўскі Камітэт, што яна ў палове дванацатай гадзіне ночы 24.4.47 прыходзіла да яго ў пакой. Самага Стукаліча ў той час не было ў хаце, і што Камісія пабудзіла і напалохала яго сям'ю ды застаўляла старую маці шукаць яго, Стукаліча. Скардзячыся на дзейнасьць Камісіі, прасіў бараніць яго элемэнтарныя чалавечыя правы і адначасова просіў прыцягнуць Камісію да адказнасьці.

16 траўня 1947 года справа пратэсту Пэдагагічнай Рады Бацькоўскага Камітэту й дасланы імі сьледчы матар'ял, а гэтак сама й пратэст сп. Стукаліча на дзейнасьць сьледчае Камісіі была разгледжана на паседжаньні Рады, якая прымаючы пад увагу:

1. што паказаньнямі цэлага шэрагу сьведак, дапытаных праз Камісію, вызначаную Бацькоўскім Камітэтам, фактычна не даведзена, што ўдзел у рэдагаваньні ананімнай лістоўкі прымалі сп.сп. Галчын, Цупрык, Сіцько і Стукаліч.

2. што некаторыя сьведкі па справе ні дапытаны самі, а сьведчаньні за іх давалі іншыя, як то: за сьведку Сяднёва асьведчаньне далі сп.сп. Міцкевіч і Бакуновіч, а за сп. Кабыш Ірэну сп. Кунцэвіч, з чым згадзіцца ніяк нельга.

3. да справы не далучана лістоўка, якая выклікала пачатак узьнікненьня гэтае справы, без чаго нельга судзіць, у чым выражаецца абраза гімназіі, Бацькоўскага Камітэту, Скаўтаў альбо іншых асобаў.

4. што частка асобаў, якім з боку Бацькоўскага Камітэту робіцца закід у рэдагаваньні ананімнай лістоўкі „Загад старое казы барабаншчыка“, не дапытана, і

5. лічачы патрэбным праверыць сапраўднасьць пратэсту Стукаліча на дзейнасьць Камісіі, Селішчная Рада вызначыла з свайго складу трох сяброў Рады: сп. Розмысла⁷⁰, сп. Канецкага і сп.

⁷⁰ **Сяргей Розмысл** (1905—1969), грамадзкі дзеяч. Удзельнік Беларускай Краёвай Абароны. Дэлегат на Другі Ўсебеларускі кангрэс ад Лідзкай акругі. У 1944 г. выехаў у Нямецчыну, адкуль у 1950 г. адзін, безь сям'і — у Аўстралію. Актыўны ўдзельнік беларускага грамадзкага й рэлігійнага жыцьця ў Мэльбурне. Трагічна загінуў у аўтамабільнай катастрофе.

Палягошка⁷¹, якім даручыла канчаткова высветліць справу і аб выніках на чарговым паседжаньні далажыць Радзе.

У выкананьне пастановы Рады ад 20.5.47 ад Старшыні Бацькоўскага Камітэту ў Дырэкцыі гімназіі запатрабавана далучыць арыгінал ананімнай лістоўкі, якая выклікала пратэст і пачатак гэтай справы і прапанавана даць асьведчаньне асобам, якія, будучы прысутнымі ў лягеры, ня самі давалі асьведчаньні, а за іх сьведчылі іншыя.

1. Сп. Масей Сяднёў, склаўшы ўласнаручна сьведчаньне, заявіў, што аўтар лістоўкі яму невядомы, лічыць абразьлівым і сьмешным паказаньні сп.сп. Міцкевіча і Бакуновіча, якія, ня ведаючы відавочна самі нічога па сутнасьці, заявілі, заявілі чулі ад яго пра вядомага, але тым самым замаスカванага злачынцу, далей дзякуе ім як дармовым і ганаровым адвакатам і яшчэ раз падкрэсьлівае, што пра лістоўку нічога ня ведае.

2. Дапытаная спн. Кабыш Ірэна асьведчыла, што пасьле зьяўленьня ў лягеры ананімнай лістоўкі яна дома ў гутарцы зь сям'ёй казала, што ў лягеры зьявілася нейкая лістоўка, зьмест яе невядомы, бо яна не чытала, і што ў прыватнай гутарцы пытаўся сп. Цупрых, якое ўражаньне ў яе аб лістоўцы. У часе гэтай гутаркі ў хаце быў прысутны сп. Стаськевіч. Кунцэвіча тады не было, але калі на друзі дзень да яе прыйшоў сп. Кунцэвіч, каб зрабіць допыт, яна, ня ведаючы нічога пра лістоўку, адмовілася даць асьведчаньне і дадала, што са сп. Кунцэвічам нікай гутаркі адносна лістоўкі ніколі не вяла і не прасіла сп. Кунцэвіча даваць за яе асьведчаньне.

3. Ад сп. Стукаліча атрымана дадатковае выясненьне па справе ананімнай лістоўкі „Загад старое казы барабаничыка“, у якім ён падтрымоўвае поўнасьцю дадзены ў ёй пратэст і прыводзіць цэлы шэраг фактаў і мэтадаў барацьбы лідэраў „крывіцкае партыі“ за апанаваньне ўлады ў лягеры Міхэльсдорф і іншых Беларускіх лягерах, і што яны ў сваёй практыцы ігнаруюць дэмакратычныя выбары і ўжываюцца мэтады аплёўваньня і кампрамэнтацыі асобай, якія выбіраюцца дэмакратычным шляхам.

4. Сп. Сіцько Мікалай, настаўнік гімназіі, злажыў наступнае сьведчаньне: лістоўку ён чытаў і сьмяяўся, таму што ў лістоўцы

⁷¹ Пётра Палягошка (1893—1961), грамадзкі дзеяч. У 1930-х г. быў рэпрэсаваны. Падчас нямецкай акупацыі — працаўнік беларускай адміністрацыі ў Смалявічах і Рудзенску. З 1944 г. — на эміграцыі. У 1968 г. у Нью-Ёрку выйшлі ягоныя мэмуары „Ўспаміны з жыцьця пад савецкай уладай і з пабудовы Беларускага каналу“.

трапна схарактарызавалі некаторыя лягерныя баячкі. Выясненне камісіі, вызначанай праз бацькоўскі камітэт, ён адмовіўся даць таму, што камісію лічыў няпраўнай і варожа да яго пастаўленай, так як яшчэ да пачатку сьледчай працы сябры камісіі разносілі чуткі, што ён, Сіцко, быў удзельнікам выданьня лістоўкі. Чытаючы лістоўку, абразы гімназіі або нацыянальнай ідэі ён ня бачыў. Ззначыў, што аўтар лістоўкі яму невядомы і сам ён асабіста ўдзелу ў выданьні лістоўкі не прымаў.

5. Сп. Цупрык Іван асьведчыў, што ён лістоўку чытаў і лічыць як сатыру на пэўных асобаў, і стараньні некаторых асобаў даказаць, што ў лістоўцы абражаюцца нашыя нацыянальныя эмблемы, лічыць нізкімі. Сваю размову са сп. Кабыш ён бы мог пацьвердзіць сп. Кунцэвічу асабіста, але ў яго чаму-та камісія не нашла патрэбным запытаць. Сьледзтва гэта ён лічыць як чарговую кампанію супраць яго.

6. Сп. Галожын Герасім злажыў сьведчаньне: лістоўку чытаў у кватэры сп. Ліцягі, якую даў прачытаць вучань гімназіі Карась⁷². Лістоўку ўважае як сатыру і ня бачыць абразы ані гімназіі альбо іншых культ. устаноў. Вылучаная бацькоўскім сходам камісія была складзена з зацікаўленых асобаў і займалася ганьбуючымі бацькоўскімі справамі — наведаньне прыватнай кватэры а 12 гадзіне ночы. Ён лічыць, што камісія ўмяшалася ў кампэтэнцыю Селішчнай Рады, і ўчынікі гэтай камісіі змусілі рэагаваць супраць яе, так як ён, Галожын, у той час быў старшынёй Селішчнай Рады і ёс адказнасьць за правапарадак у лягery.

7. Як бачана з асьведчаньня сп.сп. Карася, Марговіча і Маляўкі, лістоўка гэта была ўзята сп. Маляўка ад сп. Харытончыка і перадавалася ад аднаго да другога, нарэшце зьвернута сп. Маляўка назад, якая і засталася ў яго.

⁷² **Леанід Карась** (1923—1954), грамадзкі дзеяч, журналіст. Працаваў настаўнікам. Ўлетку 1944 г. апынуўся ў Нямецчыне. У беларускім лягery ў Міхэльсдорфе працаваў у лягернай ахове й вучыўся ў Беларускай гімназіі імя Я. Купалы. Разам зь іншымі сябрамі „Дванаццаткі“ ў 1948 г. працаваў у вугальных капальнях у Вялікабрытаніі. У 1950 г. выехаў на навучаньне ў Бэльгію. Вучыўся на агранамічным факультэце Лювэнскага ўнівэрсытэту. У пачатку 1954 г. пераехаў у Мюнхэн, дзе працаваў у беларускай рэдакцыі радыё „Вызваленьне“. Загінуў пры нявысьветленых акалічнасцях — цела з адзнакамі катаваньняў знайшлі ў рацэ Ізар. Паводле адной з вэрсіяў, да гэтага мела дачыненне савецкая выведка.

Толькі 26 траўня на просьбу Рады Дырэктар гімназіі перадаў для далучэньня да справы копію ананімнай лістоўкі, арыгінал заставіў у сябе.

Як бачана з паказаньняў цэлага шэрагу зацікаўленых асобаў і іншых, Пэдагогічная Рада стараецца даказаць, што лістоўкаю абражаны: гімназія, скаўты, тэатральная група і інш., тады як другія лічаць гэту лістоўку звычайнай сатыраю і ня бачаць у ёй абразы гімназіі і іншых культ. устаноў. Ёсьць патрэба прывесьці поўны тэкст ананімнай лістоўкі, зьмест яе наступны:

Копія

Загад старое казы барабаничыка і будучага старшыні
крывіцкага лягеру Міхэльсдорф

1. Надзвычайная Нашая Тройка ў складзе: Яцкевіча, Садоўскага (робяцца захады, каб яго вызваліць) і Сакалоўскага (з ангельскае зоны) мусіць:

а. адарваць галовы ўсім, на каго я пакажу пальцам;

б. зрабіць адначасна даносы на ўсіх, хто ідзе супраць мяне ва ўсе крымінальныя і палітычныя паліцыі сьвету. З гэтымі паліцыямі і надалей трымаць самую шчыльную лучнасьць;

в. спачатку фізычна зьняважыць, а потым выкінуць зь лягероў усіх расейцаў і палешукоў;

г. пазбавіць емінаў усіх тых беларусаў, якія ўжываюць расейскую мову. Выдаць дадатковы паёк усім, хто будзе наведваць курсы польскае мовы, кіраўніцтва якімі ўскладаю на сп. П-іча (не паляк, а крывіч);

д. пазбавіць емінаў усіх праваслаўных, якія ня хочуць зрацься Беларускага Епіскапату і прыняць багаславенне Ягонае Эксцэленцыі Патрыярха ўсіх крываартадоксаў інжынэра Тамашчыка⁷³ альбо ад Ягонага Прэпадобія сьвятара Аляксея Вініцкага (ня бльтаць з другім Аляксеем — савецкім патрыярхам⁷⁴);

⁷³ Уладзімер Тамашчык (у манастве Васіль, 1900—1976), беларускі грамадзкі і рэлігійны дзеяч, япіскап БАПЦ. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Беластоку, быў сябрам Беларускага народнага аб'яднаньня, намесьнікам рэдактара газэты „Новая дарога“. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. У 1948 г. паstryгся ў манахі, у 1949 г. узьведзены ў сан япіскапа адноўленай Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы.

⁷⁴ Алексій I (у сьвецкім жыцьці Сяргей Сіманскі, 1877—1970), патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі ў 1945—1970 гг.

Заўвага: Усякі, хто пяройдзе ў вунію, атрымае новыя падноскі.

2. Спадар Х-з мае пераняць уладу над усімі селішчнымі карытамі. Як пакутнік за нацыянальную ідэю і нязломны барацьбіт за незалежнасьць атрымлівае адначасную ўзнагароду — скрынку мыла. Паводле майго сьпісу мусіць выдаць шэрагу асобаў каштоўныя падарункі без залічэньня іх у картатэку.

Заўвага: чуткі аб тым, што сп. Х-з зьбіраўся пераехаць у Віндышбэргердорф, каб абняць уладу над тамтэйшымі карытамі і адначасна паводле Майсеевага закону абрэзацца, не адпавядаюць сапраўднасьці.

3. Спадар Ках-скі атрымлівае ад мяне дыплём аб сканчэньні Кэмбрыдзкага Ўнівэрсытэту і на годнасьць доктара і прафэсара ўсіх навук. Спадару Бута загадаваю выдаць на рататары манумэнтальную навуковую працу доктара ў прафэсара Ках-скага „Мінулае, сучаснае ў будучае «крывіцкіх рэгулямінаў»“.

4. Спадарыня Гм (?⁷⁵) мае як найхутчэй разгарнуць культурную працу. Штовечар тройчы мусіць ставіцца „На Купалье“. На пасаду канфэрансье запрасіць сп. Ад-іча. Ён жа аднаўляе выданьне „Ведамак“ з дадаткам для жанчынаў — „Дзёньнік старога крывіцкага бабы“. Усе дзеці, пачынаючы ад двух год, сустракаючыся з дарослымі, мусяць рабіць „шпагат“, усе жыхары да 88 год мусяць скакаць „Мяцеліцу“. Хор ад золку да золку выконвае песьні з „Новага крывіцкага (беларускага) песеньніка для школаў“ Брачыслава Скарыніча.

5. Спадар Кендыш, галоўны старшыня Крывіцкага Акруговага Камітэту, атрымлівае ад нас тытул „Намесніка бога Ярылы на зямлі“, захоўваючы пры гэтым свой ранейшы тытул — галоўнага падпанка. У прызначаны для гэтага сьвяточны дзень Спадар Кендыш урачыста ўяжджае ў Міхэльсдорф на белым кані (Надзвычайная Тройка ўначы набывае яго ў баўэра) пад гукі (у арыгінале закрэсьленае нечытэльнае слова) маршу. Адразу ж накладае наступныя падаткі:

- а. 20 марак ад душы на пабудовы Крывіі;
- б. 20 марак ад душы на перасяленьне ў Грэнляндыю;
- в. 5 цыгарэтаў ад душы на газэту „Крывія“, якая мае выйсьці 32 траўня г. г.;
- г. 3 шакалядкі ад душы на пабудову помніку доктару Янку Станкевічу (хвігура дубовая, лоб медзяны);

⁷⁵ Тут і далей вылучаныя заўвагі, зробленыя Селішчнай радай.

д. 1 кавалак мыла ад душы на пабудову крэйсара „Падам да ног“;
е. 200 грамаў бон-кавы ад душы на нашыя асабістыя сакрэтныя справы;

і. 100 грамаў брэнт-сьпірту ад душы для крывічоў *Остэргофэну* (там жа купляюць мыліцы);

Калі толькі хто адмовіцца заплаціць вышэйадзначаныя падаткі альбо патрабуе ў Спадара Кендыша справаздачы аб грошах, раней ім накалядаваных, дык той адразу ганьбуецца як агент Масквы і сябра Вышынскага⁷⁶, а потым перадаецца Надзвычайнай Нашай Тройцы.

6. Спадар Ст-іч атрымлівае тытул — Галоўнага УНРРАўскага Шаптуна.

7. Спадару М-ку надаю годнасьць крывіцкага маршала з захаваньнем за ім пасады баракавага.

8. Спадар П-уд як самаахварны змагар за Крыўю атрымлівае новыя белыя шарачковыя порткі.

9. Розныя „абухі“, „шумавіньне“ і ўвогуле простыя людзі (у зак-рэсьленым тэксце арыгіналу расшыфравана: Русакі, Гарогі, Бакуновічы, Дашкевічы) і розныя іншыя палешукі, сустракаючыся з прадстаўнікамі чало крывіцкага руху, мусяць прывітаць іх вялікім крывіцкім прывітаньнем — узьняцьцём угару рукі.

10. Спадар Харытончык прызначаецца нашым дажывотным галоўным халуём і тройчы на дзень мусіць ваксіць мне боты (Па-ічу і сьвятару Аляксею Вініцкаму таксама). Гэтая пасада застаецца за ім і пасья пераезду ў Грэнляндыю, а таксама і на Бацькаўшчыну.

Старое казы барабаничык /подпіс/

Гаспода Нашая

19.4.1947.

1. Як відаць з тэксту прыведзенай лістоўкі, у ёй няма ніводнага слова ў месца, абражаючага гімназію як навучальную ўстанову, ёсьць закранутыя некаторыя настаўнікі гімназіі як прыватныя асобы, а не як настаўнікі, і рабіць з гэтага вывад, што лістоўка ставіць гімназію пад пагрозу ліквідацыі гімназіі — нельга.

⁷⁶ Андрэй Вышынскі (1883—1954), савецкі дзяржаўны дзеяч. У 1933—1939 гг. — намесьнік пракурора і пракурор СССР, быў дзяржаўным абвінавачаным на фальсыфікаваных палітычных працэсах 1930-х гг. У 1949—1953 гг. — міністар замежных справаў СССР.

2. Па шляху выяўленьня аўтара лістоўкі дадзеныя выясьненні ні дапытаных камісіяў праз бацькоўскі камітэт асобаў — нічога новага не далі, а наадварот, дапытаныя спадары Сяднёў і Кабыш адкінулі паказаньні тых асобаў, якія за іх сьведчылі, і гэтым ліквідавалі магчымасьць улчыць Стукаліча альбо Цупрыка ў выданьні лістоўкі, тым больш, што ў лікі гэтыя былі абаснованы на адкінутых асьведчаньнях сп.сп. Міцкевіча, Бакуновіча ў Кунцэвіча.

3. Што датычыцца абразы Нацыянальных вартасьцей і пачуцьцяў, так яны могуць утварыцца з боку тых асобаў, якія ўяўляюць сабе, што калі сп. Кендыш будзе ехаць вярхом на кані, якога яму павінны набыць ноччу ў байэра, будзе пахож на рыцара з Пагоні.

4. Пра тэст сп. Стукаліча на дзейнасьць камісіі пацьвердзіўся паказаньнем сп. Галіды Анатоля.

5. Паводзіны камісіі бацькоўскага камітэту ў часе расьсьледаваньня ў адносінах да Стукаліча не былі аб'ектыўнымі. Гэта відаць ня толькі з абурэньня ў часе сходу, але і зьяўленьне а 12 гадзіне ночы на кватэры Стукаліча. Камісія гэта, як складзеная з асобаў зацікаўленых у справе, павінна быць распушчана.

6. Згодна Абавязваючых Праўных Нормаў судовае паступаньне мае права запачаткаваць кожная зьяняважаная асоба, чаго не зрабіла ні адна з асобаў, якая лічыць сябе зьяняважанай, і сваё асабістае не задавальненьне пераносіць на агульна-нацыянальны бок, што, аднака, не знаходзіць ніякага пацьверджаньня ў актах справы.

7. Так як допытам цэлага шэрагу заінтарасаваных асобаў і сьведак фактычны аўтар лістоўкі не ўстаноўлен і ў мэтах недапушчэньня ў лягеры далейшага пашырэньня непатрэбнага антаганізму, сваркі і палемікі вакол справы, гэту трэба лічыць скончанай і далейшае вядзеньне яе спыніць.

Выпіска з пратаколу паседжаньня Рады Беларускага Лягеру Міхэльсдорф ад 13 чэрвеня 47 года.

Слухалі: Справу Пэдагагічнай Рады гімназіі на ананімную лістоўку.

Пастанавілі: Сьцьвердзіць, што ананімная лістоўка, аўтар якой ня выяўлены, зьяўляецца адным зь неадпаведных спосабаў перавыбарчай агітацыі. У лістоўцы няма месца, абражаючага гімназію як навучальную ўстанову. Некаторыя настаўнікі закрануты як прыватныя асобы. У мэтах недапушчэньня далейшага пашырэньня непатрэбнай сваркі і антаганізму справу гэту спыніць і лічыць скончанай“.

На заканчэньні гісторыі ўлёткі „Загад старое казы барабаншчыка“ застаецца толькі дадаць, што яе аўтарам сапраўды быў Юрка Віцьбіч.

Бацькоўскія парады д-р Малецкага⁷⁷ Юрку Віцьбічу і адказ яму⁷⁸

Адкрыты ліст да Беларускае Грамадзкасьці

Астатнім часам на старонках прэсы пачынае пасьяля значнага перарыву там-сям мільгаць назва гэтак званага Беларускага Цэнтральнага Дапамаговага Камітэту. Першай ластайкай у гэтай галіне зьяўляецца адкрыты ліст „крывіцкага“ прарока Р. Склюта⁷⁹ ў газ. „Украінска Трыбуна“⁸⁰ №45 ад 22 чэрвеня 1947 г., дзе ён, пералічваючы ўсе „крывіцкія“ камітэты, створаныя па прынцыпу дрындушкі — Янка тут, Янка там, — зусім слушна адносіць да іхняга ліку Беларускі (крывіцкі) Цэнтральны Дапамаговы Камітэт і зусім справядліва падкрэсьлівае: „такая яго афіцыйная назва“.

Пазьней са „Скаўцкае Інфармацыйнае Службы“ (№8 за 17 жніўня 1947 г.) мы даведаліся, што гэты самы „Беларускі (крывіцкі) Цэнтральны Дапамаговы Камітэт“ вітаў тэлеграмай Другі зьезд кіраўнікоў крывіцкіх скаўтаў у Остэргофэне. Яшчэ пазьней яму выносіць падзяку партыйная „крывіцкая“ газэта „Бацькаўшчына“ (№1 ад 31 кастрычніка 1947 г.). Нарэшце на агульнасэляшчым сходзе ў Міхальсдорфе грамадзянін Вініцкі Аляксей у сваёй прамове настойліва рэкамендуе сябе старшынёй гэтага самага гэтак званага „Беларускага Цэнтральнага Дапамаговага Камітэту“.

⁷⁷ **Язэп Малецкі** (1906—1982), грамадзкі дзеяч, лекар. Актыўны ўдзельнік беларускага руху ў 1930-х гг. у Польшчы. Падчас вайны быў кіраўніком мэдычнай школы ў Баранавічах, у 1944 г. — намесьнік прэзыдэнта БЦР на Вялейскую акругу. У 1944 г. выехаў у эміграцыю, першапачаткова жьў у Нямеччыне, у 1949 г. выехаў у Аўстралію, дзе быў старшынём аўстралійскага сэктару Рады БНР.

⁷⁸ Гэтак рукою Віцьбіча была падпісаная тэчка з арыгіналамі выдрукаваных ніжэй лістоў.

⁷⁹ Псеўданімам „Р. Склот“ падпісаў некаторыя свае працы Антон Адамовіч.

⁸⁰ „Украінська трибуна“ — грамадзка-палітычны тыднёвік (з 1948 г. — паўтыднёвік) нацыяналістычнага кірунку, які выходзіў у Мюнхэне ў 1946—1949 гг. Знаходзіўся пад уплывам Арганізацыі ўкраінскіх нацыяналістаў Сцяпана Бандэры.

На працягу першае паловы 1947 г. дзейнасьць „БкЦДК“ насіла сярод свае беларускае эміграцыі пазавугольны характар — грамадзянін Вініцкі Аляксей, разьяжджаючы па польскіх лягерах, займаўся плёткамі на сваіх грамадзкіх і партыйных супрацоўнікаў. Між іншым, у нас няма падставы сьцьвярджаць, што гэтае плявузганьне часам межавала з даносамі. І мы цалкам разумеем, чаму „дзейнасьць“ грам. Вініцкага насіла ў гэты час канспіратыўны характар.

Яшчэ ўвосені 1946 г. на паседжаньні БЦДК было вырашана перабраць яго на дэмакратычных падставах на працягу бліжэйшых трох месяцаў. Намесьнік старшыні БЦДК грам. Вініцкі Аляксей і сакратар грам. Куцэвіч Мікола, выконваючы загад „крывіцкае“ партыі, зыгнавалі гэтую пастанову. Не заклікаючы на паседжаньні БЦДК ягоных сяброў з дэмакратычнага асяродзьдзя (сп. др. Шч-с, сп. др. Баг-іч, пісьменьнік Ю. Стукаліч і інш.), і адначасна запэўніваючы іх, што такія паседжаньні ў сувязі з падрыхтоўкаю да новых выбараў увогуле не адбываюцца, яны такім чынам ператварылі БЦДК у „БкЦДК“, перарабілі яго з грамадзкай установы ў партыйную, „крывіцкую“. Пасьля гэтага факту патаемная „дзейнасьць“ грамадзянаў Вініцкага й Куцэвіча й перад іншымі нацыянальнасьцямі зрабілася злачынтам, бо яны ня мелі ад гэтае эміграцыі аніякіх паўнамоцтваў на прадстаўніцтва. Трэба між іншым адзначыць, што самачынны сакратар самачыннага гэтак званага „БкЦДК“ гр. Куцэвіч пачаў рэпрэзэнтаваць нашу беларускую грамадзкасьць у Паразумевайчым Камітэце, хаця абраны для гэтае мэты быў зусім ня ён, а Спдар Доктар Шч-с.

Той „паважнай“ прычынай, якая дазволіла грам. Вініцкаму Аляксею заявіць аб сваім існаваньні сваёй жа беларускай эміграцыі зьяўляецца вылучна... лаянка „таварыша“ Вышынскага. Гэты агульнавядомы „таварыш“, пералічваючы ў сваёй агульнавядомай прамове шэраг нацыянальных камітэтаў, што дзейнічаюць на чужыне, назваў выпадкова і імя грам. Вініцкага. Сталася гэта ў сувязі з тым, што калі яшчэ ў 1945 г. грам. Вініцкі кароткі час выконваў абавязкі старшыні Акруговага Камітэту ў Рэгенсбургу, адзін з прыбліжаных ім супрацоўнікаў гэтага Камітэту нечакана выехаў у БССР і, відаць, склаў там адпаведную інфармацыю. Атрымаўшы праз два гады лаянку „таварыша“ Вышынскага, грамадзянін Вініцкі цалкам пераключыў яе на сваю „дзейнасьць“ у самачынным „БкЦДК“. Зь відавочнай падзякай да аўтара, ён зачытвае гэтую прамову на ўсіх сходах і зьездах і спрабуе нажыць на ёй палітычную капейку.

Мы маем цывільную адвагу ўзяць на сябе ролю адваката грам. Вініцкага. Кажны беларус-выгнанец добра ведае, што грам. Вініцкі не адыгрываў і не адыгрывае ў жыцці беларускае эміграцыйнае аніякае больш-менш паважнае самастойнае ролі. Ён усяго толькі паслухмяны выканаўца загадаў „чалю крывіцкага руху“. Фігуральна кажучы, ён сярод „крывічоў“ ня кіт, а плотка. Таму, калі грам. Вініцкі на сходах выцягвае з бакавога кішэнні свае марынаркі патрапаную газэту з „гістарычнай“ прамовай, дзе прыгадваецца ягонае імя, мы цалкам разумеем ягоную радасць. Нам успамінаецца ў гэты момант адзін з вядомых чэхаўскіх герояў. Дробны чыноўнік з дробнага мястэчка, ён аднойчы ўначы, трымаючы ў руках газэтку, пабудзіў сваіх сваякоў і знаёмых радасным крыкам: „Мяне ведае ўся Расея!!“

Тыя прачыталі ў разьдзеле здарэньняў пэтытам надрукаваную зацёмку, што гэты чыноўнік (пададзена прозьвішча) у нецвярозым стане трапіў пад рамьнікі, аглаблёў якога заехала яму ў рот. Успамінаецца таксама засьцяпковы шляхціц Антэк Старабабец з-пад Ашмян, які ўсё жыццё ганарыўся тым, што атрымаў аплявуху ад самога маршала Пілсудзкага й, паміраючы, прасіў суседзяў, каб гэтая падзея знайшла адбітак у ягонай магільнай эпітафіі. Слава гэтых чыноўніка й шляхціца наведла сёньня й грам. Вініцкага Аляксея. З ласкі „таварыша“ Вышынскага ён набыў сусьветную вядомасьць.

Я ні на каліва не сумняваюся ў тым, што грам. Вініцкі й ягоныя шэфы адзначаць супадзеньне мае акцыі супраць грам. Вініцкага з акцыяй „таварышча“ Вышынскага супраць яго. Але тут ёсьць адна вялікая розьніца. У той час, як абвінавачваньне „таварышча“ Вышынскага зьяўляецца ў дачыненні да асобы грам. Вініцкага памылковым, дык маё абвінавачваньне грам. Вініцкага ў самачыннай няпраўнай дзейнасьці ёсьць слушным і справядлівым. Практыка шэфай грам. Вініцкага носіць у дачыненні да БЦДК назву палітычнае авантуры. Гэтая брудная практыка мусіць нарэшце стацца вядомай і ўсім братам беларусам выгнанцам і іншым нацыянальнасьцям, што разам з намі апынуліся сёньня на эміграцыі.

Сябра Беларускага Цэнтральнага Дапамаговага Камітэту Юры Стукаліч.

Міхэльсдорф, 14.11.1947 г.

Высокапаважаны Спдар Віцьбіч!

Ваш зварот да грамадзянства наводзіць на чытача дрэннае пачуцьцё й кідае цень на Вашу асобу. Прыпомніце сабе, як паўгоду таму

назад радзіў Вам не пачынаць іррэдэнду⁸¹ ў Беларускам Камітэце, а арганізаваць канструктыўную, а не дэструктыўную апазыцыю. Вы на гэта не пайшлі, а распачалі акцыю, якая мела падарваць аўтарытэт і становішча Беларускага Камітэту як найстарэйшай і ў той час адзінай беларускай арганізацыі. Пасьля гэтага Вашага дэструктыўнага кроку Вы пішаце ўжо ня першае выясьненьне, і што ж у іх прасачваеца: Вы атакуеце ўжо нешта пятага беларускага дзеяча, з каторых не адзін будзе залатымі літарамі адцёмлены ў беларускай гісторыі. Адважыца выступаць супраць такога чалавека, як Кушаль⁸², і старацца яго асьмяшыць ці здыскрэдытаваць, гэта высока не патрыятычны чын. Было мне вельмі прыкра пачуць аб „Старой казы бараб.“, падпісаную Віцьбічам, бо я ведаю Вас як літаратара ў іншага ад Вас спадзяваўся. Думаю, што ў Вам было прыкра. Далей Вы атакуеце цяпер Вініцкага ў Кунцэвіча. Вініцкі ёсьць ведамым дзеячом беларускім ад пачатку Польшчы, і імя яго нічуць не паявілася на эміграцыі. Камэнтаваць Вам Вышынскага зусім без патрэбы, мы ведаем, што значаць яго словы.

Далей Вы атакуеце М. Кунцэвіча, майго калегу з лаўкі школьнай і акадэмічных студыяў. Гэты чалавек толькі дабро рабіў для нашага народу ў толькі дабро рабіць будзе, аб гэтым, напрыклад, часткова ўспамінае і №1 „Бацькаўшчыны“, што ён, Маг. М. Кунцэвіч, а ніхто іншы ўзяў на сябе труд аформіць газэту.

Зь якіх прычын Вы выступаеце, то сапраўды для мяне ня ясна. Калі гэта Вашая палітычная мэтода барацьбы, то яна ў нас спаткаеца толькі з ад’емнай ацэнкай, а калі вы даходзіце гэтай дарогай прызнаньня ў сатысфакцыі для свае асобы, то Вы нешчаслівы палітык, бо Вам замнога ў не па сілах будзе даказаць сваё алібі. Чапаеце Вы людзей, якіх грамадзянства ведае прынамсі ад 20 гадоў. І ці ня лепш Вам застацца літаратарам, спакойна працаваць у гэтым напрамку, а не перакідвацца на палітычна-грамадзкі грунт, дзе ставіце даволі няўдалыя крокі.

Тако ж вельмі несымпатычны акцэнт мае намернае злоўжываньне словам Крывія. Гэта справа ёсьць ужо выясьненая. Я. Станкевіч са

⁸¹ *Irredenta* (італ.) — агульнае значэньне „радыкальны нацыянальны рух“.

⁸² **Францішак Кушаль** (1895—1968), грамадзкі ў вайсковы дзеяч. Падчас Другой сусьветнай вайны быў на розных пасадах у Менску, у 1944 г. — камандзір Беларускай Краёвай Абароны. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі, з 1950 г. — у ЗША.

сваімі прапазыкамі астаўлены на старане, і лішне тут Крывію перасьмейваць добраму патрыёту не прыходзіцца.

Разумеючы, трэба сказаць, што Вам трэба моцна задумацца аб сваёй дзейнасці як палітыка. Трэба ясна сабе адказаць на пытаньне, якая мая роля ў палітыцы.

Пісьмо гэта ёсць толькі прыватным ліставаньнем паміж Вамі й мной і з маёй стараны нікому да ведама пададзена ня будзе. Напісаў я ў ім тое, што адчуў, стоячы крыху збоку ад заінтарасаваных старон. Пажаданым было б, каб падобныя выясьненне было апошнім і каб Віцьбіча мы зналі як добрага літаратара й выдаўца газэт, а ня аўтара непаважных пасквіляў, задзяваючых добрае імя нашых запраўды заслужаных братаў.

З пашанай Др. Малецкі.

Эшвэге, 21.11.1947 г.

Міхэльсдорф 29.11.1947 г.

Глыбокапаважаны Спадар Доктар Малецкі!

Прабачце, але мяне здзіўляе характар Ваших лістоў да мяне. Мяне здзіўляе самае Вашае здзіўленьне (абурэньне) з тае прычыны, што я не выконваю парады, якія Вы мне далі паўгады таму назад. Пры ўсёй маёй пашане да Вас я не магу глядзець на вакольны сьвет Вашымі вачмі, калі маю свае ўласныя. Менавіта таму я ніколі й не даваў ніякіх парадаў Вам і не зьбіраюся даваць іх. Я таксама зусім не зьбіраюся накідваць Вам свае думкі ці пагляды. Адсюль і вось гэты ліст зьяўляецца толькі адказам на парушаныя Вамі ў сваім лісьце пытаньні.

Вы пішаце, што я атакую „з раду ўжо нешта пятага беларускага дзеяча“. Справа гэтая выглядае так. На працягу апошніх год „крывічы“ выкінулі з нашых грамадзкіх камітэтаў каля двух дзясяткаў выдатных беларускіх дзеячаў, якія, між іншым, стварылі гэтыя самыя камітэты. Гэтыя дзеячы без асаблівага шуму адыходзілі ўбок, захоўваючы за сабой толькі ролю абсэрватараў далейшага „крывіцкага“ гвалту. Калі ж „крывіцкая“ рука пацягнулася да жайнера Віцьбіча, дык той разьвярнуўся й трахнуў аднаму, другому, трэцяму, чацьвёртаму, пятаму (я не падлічваю) „крывіцкаму“ (не беларускаму) дзеячу. Гэтая падзея вельмі заскочыла вышэйпададзеных дзеячоў, бо дагэтуль яны амаль не сустракалі аніякага супраціву. Таму пасля гэтага яны ўзьнялі вэрхал на ўсю Нямецчыну аб тым,

што Віцьбіч — русафіл, русацяп, зарубежнік, былы камуністы, дывэрсант, агент Вышынскага й г. д. Мiane гэтыя тытулы мала абыходзяць — я досыць загартаваны чалавек. I мая роля ва ўсёй гэтай справе зусім ясная й выразная. Проста Віцьбіч зьяўляецца тым камянем, на які трапіла „крывіцкая“ каса, спрабуючы зьнішчыць нашу беларускую дэмакратычную рунь.

Памыляецца той, хто думае, што Віцьбіч у беларускім дэмакратычным лягеры адыгрывае ролю першай скрыпкі. Гэта ня так. Зусім ня так. Але не памыляецца той, хто думае, што Віцьбіч у гэтым лягеры зьяўляецца найбольш зацятым. 3-га лістапада ў Марбургу „крывічы“ не дазволілі мне зачытаць ліст аб пакутах остэргофэнскіх беларусаў. Спaдар доктар Орса з пагардай заўважыў: „Нейкія Цімашукі напісалі гэты ліст“.

Нейкіх Цімашukoў, а менавіта беларусаў налічваецца 20 мільёнаў, і разам зь імі заўсёды Віцьбіч. Заўвага ж спадара доктара Орсы вельмі характэрная для прадстаўніка нашага „бліскачюга відокремленья“, г. зн. да „чало крывіцкага руху“.

Дарэчы, аб злоўжываньні мною тэрмінам „крывіч“, якім, на Вашу думку, у нашых эміграцыйных умовах зьяўляецца толькі спадар Янка Станкевіч. Для нас „крывіч“ — гэта носьбіт таталітарнага „крывіцкага“ светапогляду, гэта сябра альбо сьмпатык недэмакратычнае „крывіцкае“ партыі. „Крыўя“ для нас не гістарычнае й геаграфічнае разуменьне, а палітычнае. Для нас яно не сынонім Беларусі. Таксама як „крывіч“ у нас не асацыіруецца з крывічом. У мінулым мне давялося як кіраўніку адмысловых навучовых экспэдыцыяў раскапаць 76 крывіцкіх курганаў. У сучасным мне давялося актыўна ўдзельнічаць у раскапаньні пэўнай колькасьці „крывіцкіх“ васіных гнёздаў. Зыходзячы з гэтае жыцьцёвае практыкі магу толькі адзначыць адно, што паміж крывічамі й „крывічамі“ столькі ж агульнага, сколькі агульнага паміж арламі й пацукамі.

Аніяк не магу ўзяць на сябе адказнасьць за ўсе антыкрывіцкія лістоўкі. Тым больш што сёньня сам народ стварае антыкрывіцкі фальклёр. Вось, напрыклад, пішу Вам гэты ліст, а ў суседнім пакоі пад гукі гармошкі сьпяваюць дрындушку:

Сьцёпка грае на гармошке,
Кушаль скачыць гапака.
Праігралі сваю „Крыўю“
Два „крывіцкіх“ дурака.

Гэтая рэзкая для вуха інтэлігентнага й досыць нескладаная па форме, але разам з тым недвухсэнсоўная па зьмесьце дрындушка зьяўляецца водгукам нядаўніх выбараў у нашым селішчы. Аўтарам яе я не зьяўляюся. Напісалі й сьпяваюць яе „нейкія Цімашукі“. На маім стале ў папцы „Крывічы“ ляжаць некалькі дзясяткаў антыкрывіцкіх лістовак, і таксама я ня маю аніякага дачыненьня да іхнага аўтарства — я проста перахапіў іх па дарозе. Што датычыць памфлету „Загад старое казы барабаничыка“, дык нікім і нічым не даведзена, што Віцьбіч зьяўляецца ягоным аўтарам. Ёсьць толькі дапушчэньні ў гэтай галіне. З аднолькавым посьпехам я магу прыпусьціць, што, напрыклад, сп. Адамовіч ёсьць аўтар „Вопросов лэнінізма“ й „Майн Кампфу“. Прынамсі, гэтыя творы сугучныя для „крывіцкае“ ідэалёгіі.

Аб Кушалю й „залатых літарах“. Я дрэнна ведаю гісторыю беларускага нацыянальнага вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. Мне здаецца, што галоўны запраўдны аўтарытэт у гэтай галіне гэта, у чым Вы асабіста пераканаліся ў Марбургу, ёсьць Адамовіч. Ён у нас з аплёмбам сямейнага Заратустры адных заносіць у гісторыю залатымі літарамі, другіх запісвае на чорную дошку. Хто ведае, можа ім Кушаль і запісаны залатымі літарамі ў гісторыю Заходняй Беларусі як выдатны й славуты нацыянальны змагар. Я ведаю Кушала за нямецкія часы й пасья капітуляцыі. Ведаю як вайскоўца й камэнданта лягера Ды-Пі. Мне ня хочацца парушаць гэтую тэму, бо баюся пакрыўдзіць Вас у Вашых самых найлепшых патрыятычных пачуцьцях. Мушу толькі адзначыць, што залатымі літарамі будзе запісваць у гісторыю тья ці іншыя імёны не Адамовіч і ня Віцьбіч, а „нейкія Цімашукі“ альбо наводле „крывіцкага“ лексыкону — „абухі“, „шумавіньне“, „ёлупы“, „азіяты“ й г. д.

Вы зусім слушна адзначылі, што я не палітык. Крыў мяне Божа ад славы Гебэльса⁸³ й Вышынскага. Я ўсяго толькі беларускі журналісты й пісьменьнік. Дзе найбольш віхурыла жыцьцё, там быў заўсёды й я са сваім пёркам разам зь „нейкімі Цімашукамі“. Ніколі не стаяў убаку. Можна, таму НКВД навывівала мне палову зубой і прысудзіла да расстрэлу. Можна, таму тут, на эміграцыі, атрымаў за год ад „нейкіх Цімашукоў“ выгнанцаў 480 лістоў. Ніколі не зачыняюцца таксама ў маім пакоі дзьверы. Таму я добра ведаю, аб чым „нейкім Цімашукам“ ходзіць, чым яны дышуць, да чаго імкнуцца. І таму, калі

⁸³ Ё́зэф Ге́ббельс (Goebbels) (1897—1945), адзін з нацысцкіх лідэраў, з 1929 да 1945 гг. быў імпэрскім міністрам прапаганды.

я вось цяпер гляджу на паліцу з гэтымі лістамі, я не адчуваю да „кры-вічоў“ аніякага іншага пачуцця, акрамя пагарды.

Шчыра зычу ўсяго найлепшага.

З пашанай да Вас, Юр. Віцьбіч

П. С. Мяне крыху здзіўляе падкрэсьліваньне Вамі тае акаліч-насьці, што Ваш ліст да мяне Вы не давядзеце да ведама больш шы-рокіх колаў нашае грамадзкасьці. Я ня думаю, каб сёньня наша гра-мадзкасьць толькі б жыла думкаю, як бы гэта прачытаць ліст да Віцьбіча ці да каго іншага. Занадта мы маленькія людзі ў параўнаньні з тымі вялікімі падзеямі, якія сёньня адыгрываюцца ў сьвеце. Мена-віта таму мяне да пэўнае ступені здзівіла, што спадар магістар Галяк⁸⁴ набіў на рататары й шырока распаўсюджвае даўжэзны ліст нейкага Птаха да Віцьбіча. Няўжо гэта Галяк, апраўдваючы сваё прозьвішча, згалеў да таго, што на прыватных лістох трэцяе асо-бы да „не палітыка“ Віцьбіча спрабуе нажыць палітычны капітал? Для мяне гэтае незразумела.

Яшчэ раз усяго добрага.

З пашанай, Юр. Віцьбіч

ЗБВ

Згуртаваньне настаўнікаў было далёка не адзіным аб'яднаньнем, створаным нібы па-за палітыкаю. Аб'ядналіся ў свае згуртаваньні мэ-дыкі, вэтэраны. Наагул, новыя арганізацыі — партыі, франты, каапэра-тывы, аб'яднаньні, задзіночаньні, згуртаваньні — паўставалі ў кожным лягэры, і на першых паседжаньнях зацьвярджалася назва й абмяркоў-валіся абавязковыя статуты, якія, пасыла ўлётак, цалкам могуць прэтэн-даваць на самы пашыраны жанр лягернага друку.

У Рэгенсбурзе 5 ліпеня 1947 г. ініцыятыўная група вэтэранаў скліка-ла зьезд, на які зьехаліся прадстаўнікі з усіх зонаў. Група зь лягэру Міхэльсдорф нават прывезла свой варыянт статуту, але перамаглі ўсё ж гаспадары. Другім параграфам статуту новапаўсталай арганізацыі

⁸⁴ **Леанід Галяк** (1910—1980), грамадзкі дзеяч. Скончыў юрыдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту. Падчас нямецкай акупацыі Беларусі працаваў юрыстам у Менску. З 1944 г. — на эміграцыі. Адзін з заснавальнікаў Саюзу беларускіх журналістаў на чужыне, браў удзел у аднаўленьні Рады БНР. З 1949 г. жыў у ЗША, быў першым рэдактарам газэты „Беларус“.

сьцьвярджалася, што „*мэтай Задзіночаньня ёсьць аб'яднаць усіх вэтэранаў для праводжаньня й паглыбленьня традыцыі вызвольнай барацьбы ды ўсебаковай узаемнай маральнай, праўнай і матэрыяльнай падтрымкі сваіх сяброў, таксама для апекі над быўшымі вайскавікамі й іх сем'ямі*“.

Па прыняцьці статуту распачалася дыскусія адносна назвы арганізацыі. Было дзьве прапановы: ЗБВ і ЗБКВ. Згуртаваньне беларускіх вэтэранаў і Згуртаваньне беларускіх крывіцкіх вэтэранаў. За апошні галасавалі Янка Станкевіч, Кісель, Аляксей Вініцкі.

Бальшынёю галасоў была зацьверджаная першая прапанова, а ў статут дадаўся параграф 4: „*Задзіночаньне ёсьць беспартыйнай, гуманітарнай і культурна-асьветнай арганізацыяй*“.

Абралі кіраўніцтва: Францішак Кушаль — старшыня, радныя — д-р Станіслаў Грынкевіч, Аляксей Вініцкі, Алесь Марговіч, Родзька, Клінцэвіч, Янка Чарнэцкі, Мечыслаў Рагажэцкі й Аляксандар Стагановіч. У рэвізійную камісію ўвайшлі Кабыш, Вадэйка і Ўладзімер Русак. Меліся яшчэ выбраць ганаровы суд, але вырашылі адкласьці да наступнага зьезду.

16 жніўня 1947 г. у Міхэльсдорфе адбыўся першы сход вайскоўцаў, на якім Францішак Кушаль пайнфармаваў пра мэты й заданьні ЗБВ, пасьля абралі мясцовы ўрад: Маляўка — старшыня, заступнік — Чэрняк, сакратар — Крэсла.

Да канца 1947 г. у Задзіночаньне запісаліся каля 70 сябраў, і было б яшчэ болей, але парушэньне параграфу 4 зрабілася нясьцэпна-відавочным: ЗБВ адкрыта стала на бок прэзыдэнта БНР Міколы Абрамчыка, што натуральным чынам прывяло да закалоту ў арганізацыі.

От тады і зьявіўся на сьвет „Праект“ — непадпісаны, але за аўтарствам „жаўнера Віцьбіча“, як сам сябе ён назваў у лісьце да д-ра Малецкага. Дый увесь тэкст, фактычна, ёсьць адказам доктару наконт Кушалья й „залатых літараў“:

„*Мы, ніжэйпадпісаныя беларускія вэтэраны, абвяшчаем сябе ініцыятыўнай групай, якая мае стварыць Згуртаваньне Беларускіх Вэтэранаў на чужыне. Мы адначасна падаем да ведама беларускіх вэтэранаў тыя прычыны, якія прымушаюць адных з нас устрымацца, а другіх выйсьці з існуючага сёньня Саюзу Вэтэранаў.*

Перш за ўсё мы выказваем свой недавер да старшыні й кіраўніка Саюзу Вэтэранаў Спадара Палкоўніка Кушалья, выходзячы з наступных меркаваньняў.

Спадар Палкоўнік Кушаль, зьяўляючыся начальнікам БКА, не прыняў аніякіх больш-менш эфэктывных захадаў, каб эвакуяваць афіцэрскія кадры, а па магчымасьці й шарагоўцаў БКА на захад, і першы сам эвакуяваўся, узяўшы на сябе незаздросную пры ягоным становішчы ролю камэнданта эшалёну цывільных уцекачоў. Нават яшчэ больш. Калі пад Стоўпцамі гэты эшалён уцекачоў сустрэў батальён БКА, які пасья акцыі на сталінскіх бандытаў рушыўся на ўсход, дык Спадар Палкоўнік Кушаль ня толькі не прыняў аніякіх мераў, каб выратаваць хаця б гэты батальён, што гераічна рушыўся насустрач сьмерці, а наадварот, разьвітальна махаў яму ўслед рукой.

Спадар Палкоўнік Кушаль у Нямецчыне ў 1945 г. зноў меў намер дэзэртыраваць, і толькі пад прымусам з боку Спадара Прэзыдэнта Астроўскага ўзяў на сябе камандаваньне дывізіяй „Беларусь“. Пазней ён прылучыў гэтую беларускую дывізію да расейскае ўласаўскае дывізіі палкоўніка Мальцава⁸⁵, зь якім разам і трапіў у амэрыканскі палон. Гэтае далучэньне да расейцаў мы лічым здрадай нашай беларускай нацыянальнай справе. Спробы Спадара Палкоўніка Кушалья ўжо пасья капітуляцыі апраўдаць гэты свой крок у адмысловых лістоўках, дзе ён адзначае, што „30 красавіка нашая дывізія, вольная ад ніякае „апекі“, прарвала нямецкі фронт у раёне Цьвізэлю й далучылася да амэрыканскае арміі“, зьяўляюцца фікцыяй і яшчэ больш падкрэсьліваюць нягоднасьць ягонага ўчынку. Спадар Палкоўнік Кушаль знаходзіўся ў гэты час пад апекай расейскага генэрала Ўласава⁸⁶, які зьяўляўся ворагам Незалежнасьці нашае Бацькаўшчыны Беларусі.

Спадар Палкоўнік Кушаль, трапіўшы ў вайсковы палон, першым уцёк зь яго й, апынуўшыся на воле, у процілегласьць украінскім афіцэрам, не прыняў аніякіх эфэктывных захадаў, каб ратаваць тых беларусаў вайскоўцаў, што засталіся ў турме. У выніку саветчыкі вывезлі ў БССР каля 500 жайнераў з дывізіі „Беларусь“.

⁸⁵ **Віктар Мальцаў** (1895—1946), расейскі вайсковец-лётчык, палкоўнік Чырвонай Арміі. Быў рэпрэсаваны савецкімі ўладамі, дзеля чаго падчас вайны пайшоў на супрацу зь немцамі. Займаўся фармаваньнем Расейскай усходняй авіяцыйнай групы, затым падразьдзяленьняў ВПС Камітэту вызваленьня народаў Расеі. Здаўся ў палон амэрыканцам, выдадзены імі савецкім уладам, прысуджаны да сьмяротнага пакараньня, павешаны.

⁸⁶ **Андрэй Уласаў** (1901—1946), расейскі вайсковец, падчас Другой сусьветнай вайны — камандзір Расейскай вызваленчай арміі, сфармаванай немцамі з савецкіх ваеннапалонных. Павешаны.

Спадар Палкоўнік Кушаль у 1946 г. зьвярнуўся зь лістом да польскага генэрала Андэрса⁸⁷, у якім дамагаўся дазволу на стварэньне ў складзе корпусу Андэрса беларускае вайсковае часткі. Такую спробу перадаць беларускай вайскоўцаў пад апеку польскага генэрала Андэрса, які зьяўляецца ворагам Незалежнасьці нашае Бацькаўшчыны Беларусі, мы лічым здрадай нашай беларускай нацыянальнай справе. Гэты ўчынак Спадара Палкоўніка Кушалья тым больш недвухсэнсоўны, што пасля капітуляцыі ён штомесячна атрымліваў ад палякаў грошы.

Гэта толькі частка тых паважных прычынаў, якія прымушаюць нас зь вялікімі засьцярогамі ставіцца да Спадара Палкоўніка Кушалья як да беларускага вайсковага дзеяча. Мы ня можам у далейшым давяраць яму свой лёс і зьвяртаем увагу ўсіх беларускіх вэтэранаў на ягоныя ўчынкі.

Існуючы сёньня Саюз Вэтэранаў не зьяўляецца апартыйным, якім мусіць быць кожны вайсковы саюз, а мае выразны партыйны характар. Таму менавіта паасобныя сябры гэтага Саюзу Вэтэранаў паводле інструкцыі „крывіцкае“ партыі прымаюць самы чынны ўдзел у лягернай партыйнай барацьбе, каб дапамагчы „крывічам“ апанаваць сытуацыю ў тым ці іншым беларускім лягеры. Таму менавіта старшыня й кіраўнік гэтага Саюзу Вэтэранаў Спадар Палкоўнік Кушаль на ўсіх сходах і канфэрэнцыях займаецца вылучна плявузганьнем на ўсіх ворагаў „крывіцкае“ партыі. Карацей кажучы — існуючы сёньня Саюз Вэтэранаў зьяўляецца партыйнай вайскавай арганізацыяй.

Мы заклікаем у свае шэрагі ўсіх тых чэсных беларускіх патрыётнаў вэтэранаў, для якіх агульнанародная справа вызваленьня нашае Маці-Беларусі з-пад тэрору сталінскіх катаў стаіць вышэй за справы партыйныя, групавыя, сямейныя ці асабістыя.

Мы заклікаем у свае шэрагі беларускай вайскоўцаў зь „Літоўска-Беларускай Дывізіі“, былых булак-балахоўцаў, былых удзельнікаў слуцкага й вяліскага паўстаньняў, былых самаахоўцаў, былых афіцэраў і шарагоўцаў БКА й Беларускага Легіёну.

Мы заклікаем у свае шэрагі ўсіх чэсных беларускіх патрыётнаў вайскоўцаў незалежна ад таго, ці была ў іх калісьці на шапцы чэшка

⁸⁷ Уладыслаў Андэрс (Anders) (1892—1970), польскі генэрал, стваральнік пасля выбуху нямецка-савецкай вайны польскага ўзброенага фармаваньня на тэрыторыі СССР.

царскага салдата, ці „чырвоная зорка“, ці „ожал бялы“, ці латвійскія тры зоркі, ці ўкраінскі „трызуб“ і г. д., бо затое ў сэрцах іхных заўсёды была нашая „Пагоня“.

У нашых шэрагах ня знойдзе мейсца той, хто сьвядома або несьвядома, выконваючы ролю трэцяй сілы, спрабуе разьбіць нашу эміграцыю на заходнікаў і ўсходнікаў, праваслаўных і каталікоў, „крывічоў“ і „радзімічоў“, „магістраў“ і „простых“, „палянафілаў“ і „русафілаў“.

У нашых шэрагах знойдзе месца кожны той беларус, які кожную хвіліну гатовы ахвяраваць сваім жыцьцём, каб толькі здзейсьніць Незалежнасьць нашае Маці-Беларусі.

Жыве Беларусь!“

Вольны час у Ватэнштэце (Невядомы твор Антона Адамовіча)

Другою непрыемнаю неспадзяванкаю для акупацыйных уладаў — пасьля адмовы ўцекачоў вяртацца на радзіму — быў прыгнечаны настрой насельнікаў лягераў. Ну, здавалася б: усё ёсьць — які-ніякі свой кут, дах над галавою, бомбы ня падаюць, есьці выдаюць спраўна й занятку фактычна ніякага! І разам з тым у лягерах панавала роспач.

Выгнанцы апынуліся ў сытуацыі, калі на працу ў лягерах ці невялічкіх гарадках, што далі ім прытулак, уладкоўваліся шчаслівывы адзінкі — не таму шчаслівывы, што зараблялі гэтак каштоўныя цыгарэты — галоўную валюту тых часоў, а што мелі занятак рукам, падчас якога можна было ня думаць пра заўтра.

Рэшта ж, якая складалася з абсалютнай бальшыні, была вымушаная туляцца па бараках ці сядзець на лавах каля іх, бавячы час у бясконцых размовах пра будучыню, якая ад іх аніяк не залежала, а замест пагрозы прымусовай рэпатрыяцыі нэрвалаві скрынінгі. Жылі разам, адасобіўшыся дашчанаю перагародкаю ці проста коўдраю, ня маючы магчымасьці пабыць сам-насам. Жылі чуткамі.

Усё гэта не найлепшым чынам уплывала на маральны стан. Гарэлку дастаць у мясцовых жыхароў было нескладана, выменьваючы на харчы, выдаваныя Ды-Пі, і п'яныя бойкі сталіся галоўнаю праблемаю для МР і мясцовых уладаў.

Нягледзячы на немагчымасьць прыватнага жыцьця, сэкс заставаўся ягонаю неад'емнаю часткаю. Тое й зразумела: немалы адсотак жыхароў складалі былыя остаўцы, а дзяўчат і хлапцоў у Нямецчыне

трымалі асобна. Лягерны лекар Ватэнштэту (імаверна, Мікалай Мінкевіч) у справаздачы за паўгодзьдзе (1.07 — 31.12.1946 г.) пазначаў, што нарадзілася 15 дзетак, і дадаваў: „Калі ходзіць аб захворваньні вэнэрэчных, дык і ў гэтай галіне лягер меў вельмі нізкія лічбы — усяго два выпадкі. Лічба гэтая суцяшальна нізкая ў прыраўнаньні да падобных лічбаў у суседніх іншанацыянальных лягерах, дзе ў некаторых яна на тысячу працэнтаў і болей вышэйшая”⁸⁸.

Інтэлектуалы намагаліся даць сабе рады.

Паколькі, асабліва напачатку, грошай на друк бракавала, ды і дазвол на выданьне дастаць было складана, вырабляліся рукапісныя часопісы, газэты, календары.

Складваецца ўражаньне, што Мікола Панькоў выключна гэтым і займаўся — столькі засталася (а колькі не захавалася?) невялікіх кніжачак, запоўненых ягоным шчыльным почыркам, кірыліцаю й лацінкаю: сэрыя „Зборнік выгнанца“, бібліятэчка „Сучаснасьці“, выпускі „Кнігапісу“, „Штодзённы крывіцкі лісток“ (99 нумароў), „Этапы“, „Кагарка“, „Ліхтар“, зборнічкі ўласных твораў і абразкоў жонкі, Ніны Змагаркі, нават „Беларускі каляндар выгнанца на 1947 год“ — сапраўдны каляндар з датамі, табліцамі кшталту „Колькасьць калёрыяў і вітамінаў у харчах“, „Калі ў Нямецчыне поўнач“, „Наша плянэта“, „Вялікішыя гарады сьвету“.

Зьмест выдаваных ім кніжачак, часам аздобленых выцінкамі з замежных газэтаў, падзіўляе разнастайнасьцю: „Правадыры і палітыкі. Людзі нашых дзён“, „Парыская канфэрэнцыя 1946 году“, „Беларускія народныя казкі“, „Праўда аб Маскве“, „Мы і яны ў Сыбіры“, „Тэхніка сёньня“.

Натуральна, наклад такіх выданьняў быў мізэрны, але колькі працы ўкладзена — і колькі часу! І гэта не рахуючы ліставаньня, пра якое ён у эсе „Лісты“ (часопіс „Этапы“) пісаў:

„Асабліва прыемна атрымліваць лісты гэтакім, як я, якія апынуліся ў самоце поўнасьцю ў чужым асяродку, як на нейкай абтоцы. Мінаюць дні за днямі, адныя павольна, марудна, смутна, іншыя лятуць як пасьпешны цягнік зь прэстасьцю ўражаньняў, радасьцю. Мінаюць ночы з моцным, цяжка абуджаным сном і бяз сну. Але штодзень каля 12 гадзін вуліцай лягера праходзіць лістанос. Пачынаецца прыймо гасьцей і наведвальнікаў. Часопісы я адкладаю часова ўбок. Хай не перашкаджае нам шырокі сьвет. Уважліва адчыняю кажны

⁸⁸ Вініцкі, Алесь. Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямецчыне ў 1939—1951 гадох. Мінск, 1994. С. 172, 174.

Mikola Pankov
 Name - Nom - Name

WHITE RUTHENIAN
 Nationality - Nationalité
 Nationalität

Date of Birth - Date de Naissance
 Geburtsdatum

DP Camp Obolenburg
 Address
 Adresse
 Adresse

is a member of **DPWR** Scout Group Number *(1)*
 est membre du Groupe Scout Numéro
 ist Mitglied der Pfadfindergruppe Nummer

registered with the D.P. Division of the Boy Scouts International Bureau.
 enregistré à la Section P.D. du Bureau International du Scoutisme.
 registriert mit der D.P. Abteilung des Internationalen Pfadfinderverbandes.

Signature
 Signature
 Unterschrift

Traveling Commissioner for D.P. Scouts
 in Germany and Austria
 Commissaire Yelohi pour les Scouts P.D.
 in Allemagne et Autriche
 Pfadfinderkommissar für die D.P. Pfadfinder
 Deutschland und Oesterreich

BOY SCOUTS INTERNATIONAL BUREAU
D. P. DIVISION

STAMP—CACHET—STEMPEL

Signature
 Signature
 Unterschrift

Chief Scouter - Chef Scout - Leiter

WHITE RUTHENIAN
 Nationalité
 Nationalität

Identity Card No. *293*
 Carte d'Identité No.
 Ausweis Nummer

Issued & Delivrée
 Ausgegeben

WHITE RUTHENIAN ASSOCIATION
HEADQUARTER

Скаўцкае пасьведчаньне Міколы Панькова

канвэрт. Бяру ў рукі й простую, часта дужа дрэнную паперу, часта проста вырваную із звычайнага шывтку, старога, скарыстанага, нярэдка пабруджанага. Але за ім стаіць нейкі жывы чалавек. Я ўсьміхаюся да яго: як добра, што на сьвеце шчэ жывуць гэтакія добрыя людзі, кажу я сам сабе й змахваю вільгаць з вачэй, якая ёсьць выяўленьнем чыстай радасьці.

Або таму, што я быў на пасадах розных грамадзкіх арганізацыяў, або таму, што я лічуся нібы пісьменьнікам, які мусіць усё магчы і ведаць, мне давяраюцца самыя разнаякія непалады й жыцьцёвыя вузлы, якія мушу памагчы залагодзіць ці развязаць. У іх і цяжар працы, маральнае паніжэньне, сямейныя вузлы, да хвараблівасьці

балючая туга па Бацькаўшчыне, розныя комплексы душы. На кажны выпадак мушу знайсці адказваючыя словы, шчырыя, сардэчныя, каб яны далі сапраўднае супакаенне. Часам думаеш: як шмат часу я трачу гэтак намарна. Каб ты склаў усё разам, дык быў бы гатовым не адзін з задуманых твораў. Я праглядаю шчытак ліставання за мінулы год. Там стаіць: атрымана 725 лістоў, выслана 617. Калі б на кажны зь іх было выдаткавана толькі 15 хвілін часу, дык і тады атрымаем больш 154 працоўных гадзін ці цэлы тыдзень⁸⁹.

Уяўленьне ж пра характар лістоў Панькова можа даць дасланы ім у Ватэнштэт, праўдападобна, Вітаўту Тумашу:

„Oldenburg, 7.7.1947

Высока Паважаны Спадару!

Справы склаліся гэтак, што выехаў з надзеяй хутка быць зноў у Вас, нават не разьвітаўшыся з Вамі, за што пращу выбачыць.

Насамперш прыміце маё шчырае дзякуй за ўсё, што меў за свой побыт. У хаце знайшоў сапраўды непрыемныя й пільныя справы, якія толькі цяпер улагодзіў.

На мой мэмарандум у Mil. Gov'у адказалі, што ў найбліжэйшым часе адбудзецца „скрынінг“ IRO, і тады самі па сабе ўсе нацыянальнасьці на жаданьне будуць выдзеленыя ў асобныя лягеры, і цяпер за гэта яны не бяруцца. Мне вельмі хацелася б ужо цяпер перабрацца да Вас, але вельмі палохае матэрыяльны бок справы. Тут апрача дадатковага пайка я маю яшчэ пэнсію, на што ёсьць магчымасьць тое-сёе прыкупіць збоку. Асабіста я б згодзен грызьці скарынку, каб толькі нечым быць карысным роднай справе, але сям'я накладаець свае абавязкі, і з гэтым мушу лічыцца, хоць жадаў бы сяння быць адным. Ліцьваду на кола мужацкага млыну мне вельмі брыдка, але ня бачу нічога іншага, а галоўнае выхаду з гэтага становішча, бо ў Вас таксама цяжка з памешканьнем і дровамі. Дайце раду, і я з радасьцю буду ўдзячан, і, думаю, разам мы б здолелі нешта больш зрабіць.

Мае рукапісы засталіся ў сп. Ільяхішэвіча, калі яны на нешта дададуцца, дык, калі ласка, буду вельмі Вам дзякаваць.

Дадаю „плод аднае ночы“, як сказала жонка. Гэта магчыма надрукаваць на рататары прыгажэй і даваць кажнаму эмігруючаму далей ад імя Зоннага Камітэту.

⁸⁹ Этапы. 1—4. Oldenburg—Wentorf—Cuxhaven—Lesum—Bremen, 1944—1950. С. [7—8].

Наколькі бачыў, дык у нашых школах няма падручнікаў. Я канчаю апрацоўваць падручнік матэматыкі для II, III і IV кл. ды Радзімазнаўства (IV кл.), толькі як з выдаўцамі? Калі б у нас было нешта сталася, дык можна было б падумаць і аб далейшым. Жадаў бы ведаць Вашыя думкі.

Як з альбомам? Я перадаў усе матэрыялы Ч. Будзьку⁹⁰ і частку для ангельцаў думанага нарысу. Засталося толькі геаграфічна-эканамічны агляд. Ці ўжо здалі ў друк? Калі трэба, дык дзеля гэтага кіну ўсё на пару дзён і прыеду.

Прыміце шчырае прывітаньне!

З пашанай, М. Панькоў

10 сталёвых загадаў Беларусу-выгнанцу.

1. Нідзе ў ніколі на чужыне не забывай, што зьяўляеся прадстаўніком Беларускага Народу ў рэпрэзэнтантам Беларусі! Ад Твайго паводжанья чужынцы зробіць апінію ўсяго нашага народу. Не заплямай імя свайго народу ў Беларусі — трымайся ўсюды ў заўсёды так, каб Цябе ўсе паважалі. Будзь уважлівым на словах і ў працы, бо гэта замяніць няведаньне чужоі мовы.
2. Не чакай, каб усюды было гэтак, як у сваім лягеры. Задаволься тым, што ёсьць; магло быць хужэй. Не крытыкуй чужога народу, будзь абдуманы ў сваіх словах і тады, калі чужынцы ў ня ведаюць тваёй мовы.
3. Заўсёды памятай беларускую ветлівасьць, сардэчнасьць, спагадлівасьць і над усё — упартую вытрываласьць.
4. Паважай сяброў па працы ў людзей на вуліцы, у памешканьні ў сродках камунікацыі. Калі Ты будзеш ветлівы з іншымі, і да Цябе будуць ветлівыя. Трымайся гэтак, як Ты жадаеш, каб трымаліся госьці ў Тваёй хаце.
5. Ніколі не забывайся падкрэсьліць, што Ты беларус і змагар.
6. Не ганіся за вялікім заробкам і ўласным дабрабытам, але дбай і аб духовых вартасьцях: вучыся і ўдасканалі сябе; пазнаёмся з краінай і народам навокал, зь іншай працай і жыцьцём, імкніся найхутчэй вывучыцца чужое мовы, якая зьяўляецца зброяй у

⁹⁰ Часлаў Будзька (1913—1985), грамадзкі дзеяч. Падчас Другой сусьветнай вайны знаходзіўся ў Нямецчыне. Па сканчэньні вайны жыў у лягеры ў Ватэнштэце, выкладаў гісторыю ў Беларускай гімназіі. З 1948 г. жыў у Вялікабрытаніі, з 1951 г. — у ЗША.

барацьбе за Цябе й будучыню Твайго Народу. Спрыяй, кіруй і дапамагай таксама іншым асьвяціць дух, сэрца й розум.

7. Шануй і беражы чужыя законы і ўласнасьць. Неабдуманасьць можа зрабіць шмат непрыемнасьцяў.
8. Ты ня ведаеш, як доўга яшчэ будзеш на выгнаньні, а таму імкніся ўперад — на працы і ў навуцы, выконвай свае абавязкі да беларускай грамады й свой абавязак перад вечнай Бацькаўшчынай.
9. Далёка ад Бацькаўшчыны Беларусі беларусу бел-чырвона-белы колер зьяўляецца даражэйшым і сьвяцейшым сымбалам. Не стыдайся яго — з гэтым знакам Ты пераможаш. Надыйдзе час, калі кожны беларус жадае яго насіць, але яго нададуць толькі на заслугам.
10. Па-над усё памятай стогн і ўздыхі Маці Беларусі. Без напамінаў рабі ўсё, як толькі можаш, і лепш, каб чужыя людзі на чужыне зразумелі, чаму мы тут і як мала мы жадаем — нашу адабра-ную краіну, нашу вольную Беларусь.

Калі выканаеш гэтыя загады —
сам хутчэй падрыхтуеш шлях звароту.
Жыве Беларусь!

М. Вольны“.

Варта звярнуць увагу на другі пункт Панькоўскіх „сталёвых загадаў“: значыць, было разуменьне, што лягеры — палёгка на эміграцый-ным шляху ды не пустая страта для саміх сябе?!

Прынамсі, нястратным гэты час стаўся для тэатру — найбольш папулярнага й запатрабаванага мастацтва ў лягерах.

Рэпэртуар меў свае асаблівасьці. Пастаўленья пад кіраўніцтвам прафэсіянала Вячаслава Сэляха-Качанскага п’еса Тодара Лебяды „Загубленае жыцьцё“, музыку да якой напісаў Алімпі Мяленьцеў (спэктакль суправаджаўся сьпевамі хору з 24 асобаў), „Шчасьлівы муж“ Францішка Аляхновіча, Купалаўская „Паўлінка“, „Пінская шляхта“ ішлі з аншыягам, але ўсё ж мелі меншы посьпех, як пастаноўкі кшталту „Дажынкi“ й „Купальле“, упершыню паказаныя глядачу ў лягеры Рэгенсбург у 1946 г.

Вялікім посьпехам карысталася „жывая газэта“.

Тэатральная група пад кіраўніцтвам Міколы Куліковіча-Шчаглова стварыла нешта падобнае да тэатру мініятураў, калі ў адным „спэк-

Bielaruskaja Teatralnaja Studyja Belarussian / Whiteruthenian / Artistik School

Piersaja Bielaruskaja Teatralnaja Studyja na emihracyi.

[Infarmacыja z Bielaruskaha kulturmaha zыccia]

U Amerykanskaj zonie Niamieccыny, u Bielaruskim D. P. Iahieri (Michelsdorf b. Cham) adcyniliasa Bielaruskaja Teatralnaja Studyja, jakaja мае na mecie padrychtavac novыja artystычныja sily dla reprezentacyi bielaruskaha teatralnaha mastactva na emihracyi.

Zasnavalnіkam і mastackim kiraunikom Studyi zjaulajecca Sp. Auhien Kavaleusky, znany mastak bielaruskaje sceny.

Sviedamaje bielaruskaje hramadztva horaca vitala adkryccio Bielaruskaje Teatralnaje Studyi u Michelsdorfie, deklarujucy maralnю j mataryjalnuju padtrymku Studyi.

Teartyчны (padrychtoucy) kurs Studyi razlicany na 4 miesiacы.

Z casam Bielaruskaja Teatralnaja Studyja мае peratvarycca u stary Bielarўski Teatar-Studyju, jaki budzie absluhouvac bielaruskaje hramadztva j hramadztva insych nacыjanalnasclau na emihracyi.

Кіраўніцтва В. Т. С.

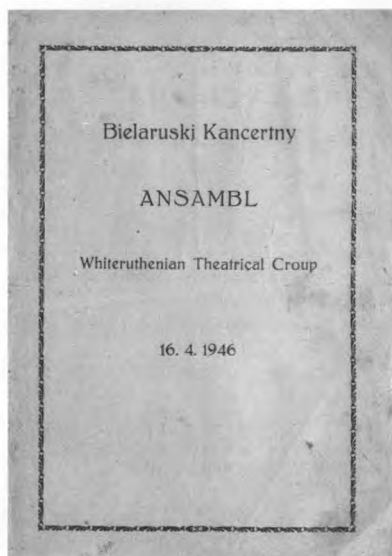
Абвестка пра заснаваньне Беларускай тэатральнай студыі пад кіраўніцтвам Аўгена Кавалеўскага

таклі“ спалучаўся аднаактавы вадэвіль, акрабатычныя нумары ў выкананьні скаўтаў, патрыятычныя песьні, народныя танцы.

Ахвотных выступаць на сцэне было гэтак шмат, што 10 чэрвеня 1947 г. у Остэргофэне пачалі дзеяць Тэатральная студыя беларускага драматычнага тэатру й Тэатральная студыя беларускага народнага ансамблю. Агульны курс навучаньня плянаваўся тры месяцы, пасья чаго мусіла быць „стажыроўка“ — непасрэдна на сцэне. Студэнтам прапаноўваўся інтэрнат; падчас навучаньня яны мусілі засвоіць сцэнічную мову й мастацкае чытаньне, майстэрства грыву, рытм і плястыку, танцы, тэорыю музыкі, гісторыю літаратуры — як беларускай, гэтак і клясычнай, гісторыю драматургіі, тэатральную гімнастыку й спорт.

Толькі лічаныя з п’есаў, ці, дакладней кажучы, сцэнарыяў, трапілі ў друк і такім чынам захавалася. У часопісе „Шляхам жыцьця“, выдаваным у Ватэнштаце, была выдрукаваная казка „Ў Калядную ноч“⁹¹ Сьвятаслава Каўша, аўтара, які яшчэ ў 1943 г. у „Баранавіцкай газэце“

⁹¹ Шляхам жыцьця. №12. 25 сьнежня 1946. С. 15—23. Было й асобнае выданьне: Коўш, Сьвятаслаў. У Калядную ноч. Сцэнічны мантаж для дзяцей. Выданьне Беларускага Дапамаговага Камітэту ў Ватэнштаце, 1946.

Улётка пра выступ Беларускага канцэртнага ансамблю ды праграма „Беларускага шоў“ у траўні 1946 г.

зьмясьціў гістарычную драму „Рагвалодава крыўда“, і літаратурна-мастацкі драматычны мантаж Хведара Ільяхэвіча „Ў Купальскую ноч“⁹².

Абодва аўтары скарысталі казачных пэрсанажаў для стварэньня на сцэне нацыянальна-патрыятычнай фэерыі — з выхавальнымі мэтамі. Калі ў першай зь іх Бацькаўшчына толькі згадваецца адным з герояў, дык у другой ідэя служэньня ёй кладзецца ў падмурак сюжэту: хлопчык у пошуках папараць-кветкі трапляе ў сьвет фантастычных ірацыянальных істотаў, і будзіць яго толькі стары скаўт (згадаем: *Стары Скаўт* — адзін з псеўданімаў Хведара Ільяхэвіча). Прачнуўшыся, хлопчык далучаецца да вызваленага руху:

*Мы — праўда,
Мы — сіла,
Мы — радасьць,
Мы — рух,*

⁹² С. З. У Купальскую ноч. Літаратурна-мастацкі мантаж для дзіцячага тэатру // Шляхам жыцця. №6. 24 чэрвеня 1946. С. 11—17.

Выцягваем крылы
Мы ў сонца, ў зару.
Мы ймкнем на узвышшы,
Нам межай няма.

Здаецца нам прышласьць
Праменнай, як май!
Ніхто нас ня спыніць
У лёце да зор!

Мы імпат няўпынны,
Мы — моц,
Мы — віхор!
Мы выйшлі з народу,
З Крывіцкай сям'і,

І ў кожнай нагодзе
Зь ім побач стаім.
Мы з краем каханым
Расьцём угару.

Мы — сьвежасьць,
Мы — раньне,
Мы — радасьць,
Мы — рух!⁹³

Алесь Змагар пераўтварыў казку „Рэпка“⁹⁴ ў драматычную сцэнку таксама з павучальным зьместам — пра неабходнасьць паразуменьня ў нацыянальнай сям'і, каб не зьвяртацца па дапамогу да чужых і самім даваць сабе рады.

Блізкія па сэнсу й творы Натальі Арсеньневай, што ставіліся ў Рэгенсбурзе, — „У гасьцёх у Каляды“ й мантаж у трох дзехах „Кастусь Каліноўскі“.

Не цураўся гэтага жанру й Антон Адамовіч. У часопісе „Сакавік“ пад псеўданімам С. Смутніца ён выдрукаваў літмантаж „У Месячных сецях“⁹⁵ зь вершаў Максіма Багдановіча, у цэнтры якога вобраз героя, які сузірае казачны сьвет зьмей, вадзянікоў, русалак. Па сутнасьці, праз

⁹³ С. З. У Купальскую ноч... С. 17.

⁹⁴ Змагар, Алесь. Рэпка. Казачны абразок. Лінц, 1946.

⁹⁵ Смутніца, С. У Месячных сецях // Сакавік. №2 (3). Остэргофэн, 1948. С. 6—9.

сродкі драматычнай інтэрпрэтацыі адбывалася знаёмства маленькіх наведнікаў, скаўтаў з творчасцю клясыка.

Тыя тэатры ў колькасьці глядачоў і актораў прайгравалі хіба толькі іншаму тэатру — палітычнаму.

Пазасталыя дакумэнты ўсё ж сьведчаць пераважна пра нейкія незвычайныя падзеі (як паляваньне за невядомым аўтарам улёткі), што выклікалі патрэбу, жаданьне паведаміць у лістах, зафіксаваць для памяці ў дзёньніку. Нашае ўяўленьне пра рутыннае, побытавае жыцьцё даволі цьмянае, і таму асаблівую цікавасьць выклікае знойдзены ў архіве Антона Адамовіча сшытак, названы проста — „Частка I“ — і датаваны 17.04.1948 г.

Сшытак напісаны рукой Адамовіча, прычым відавочна — паводле почырку ды атраманту — што пісаўся тэкст не за адным разам. Твор не мастацкі, ды і заўвагу Вітаўта Тумаша, зробленую ў лисьце да Віцьбіча з нагоды „Ўсяночнай“, што „аўтар [Адамовіч], па ўсім характары сваёй творчасьці наскрозь праяік-рэаліст, адбівае там з свovým сабе натуралізмам...“, можна цалкам дастасаваць тут таксама. І хоць пра наведваньне лягеру Ватэнштэт (БЦР) Адамовічам (БНР) тымчасам невядома, героі ў тэксьце — рэальныя, таму й адлюстраваным там падзеям можна верыць, робячы адпаведную карэкцыю на партыйную занангажаванасьць аўтара вершыку на матыў Янкі Купалы:

— *Хто ты гэтка?*

— *Крывічанін!*

— *Чаго хочаш?*

— *Тое стане.*

— *Што ж настане?*

— *Край пайстане,*

Люд расстанецца з прымусам.

— *Чым быць хочаш?*

— *Ня быць „русам“!*

* * *

„Цёплы красавіцкі вечар пахне сьвежаю вясною, маладымі лісткамі распускаючых дрэў ды, рэдка павяваючы, вецярок нясе яшчэ за сабою астаткі смуродуючага пылу і сажы ад фабрычных трубаў Ватэнштэту...“

Дзённы шум машынай, уключыўшы ў сябе ажыўленья крыкі дзяцей і гутарку бесклапотных жанчын, часам прымаючы незвычайны характар, зьмяняўся прывабнаю мёртвай цішынёй...

У паветры, нібы дзесь з расчыненай бутэлькі каштоўнага французскага парфюму, уносіцца чуць прыкметны прыемны пах, які калі-нікалі перабіваецца досыць непрыймным смуродам, цягнучыся зь сьмецьцевых ямаў і рознай тлені па-за нізкімі дашчанымі баракамі лягеру.

Я накіраваўся да клюбу, надзеючыся знайсці нешта падобнае, што змагло б мяне вывесці із стану таямнічай засмучонасьці, прычыны якой, часам, ня ў сілах кожны з нас растлумачыць, хоць крыжуюцца яны амаль усе ў адным агульным пункце, але выходзяць да розных шляхоў. Яны ці ўюцца чуць прыкметнымі сьцежкамі да досыць даходных і карысных спраў і задавальненьня свайго ціхага прахудалага існаваньня, ці набыцьця славы шляхамі бясьсьмертнага Нэрона. Хоць імя яго, мажліва, застаецца недаступным для распазнаньня тоесамасьці сярод кустарнікаў і зарослых б'льнякоў, дзе, на думку маладых вынаходцаў з прыпазьнелымі розумамі, не праходзіла ні адна нага, ці ідуць уніз. У іншым выпадку, гістарычныя факты настолькі няточныя ў параўнаньні з разьвіцьцём сучаснай тэхнікі, што некалькі тысячагодзьдзяў змогуць павярнуцца разам з усёю зямлёю і заляцець далёка наперад, ці зьявіцца, процілеглае гэтаму, можа здарыцца таксама. Інакш кажучы, чалавек, які ўвесь час аддаваў па кавалку свайго здароўя для выздараўленьня Бацькаўшчыны, пад старасьць можа зусім нэрвова расстроіцца і перад сабою больш нічога жывога не заўважаць, у той час чуцца зусім здаровым і працаздольным на арганізм, што дае мажлівасьць адкрываць усё навейшыя і навейшыя вынаходы для жывой душы, інакш кажучы, для Бацькаўшчыны, і быць, так сказаць, нечым падобным да Спартака, Цэзара ці да навейшага героя Напальёна Бананпарта. Але бывае часам і такая трагедыя, што ўсе рыскі характару, або некаторыя зь іх, не супадаюць з характарам гэтых выдатных герояў, тады нешта агульнае патрэбна падшукаць у найбольш вядомага палкаводца, хоць з крыху нетактычнымі мэтадамі для таго часу, Дон-Кіхота.

Аб тых, хто аказаўся пад нагамі, увогуле няма чаго гаварыць. На іх зараз, пакуль што, увагі не зьвяртаюць і так.

Зялёна-сіняе цёмнае неба загарэлася тысячамі мігаючых зорак, такіх прыгожых і вабячых у прасторы бязмежных абшараў. Але я неяк прастадушна гляджу на ўсё.

Да майго вуха далятаюць гукі прыцішанага незразумелага шэпату аднекуль недалёка. Хоць я ні стараўся зьвяртаць увагу на іхныя сакрэты, але досыць сьмешныя і да некаторай ступені дзікія

паводзіны іх мяне здзівілі. Я затрымаўся каля вакна свайго пакою, разглядаючы ў цемнаце кучу дроў, навожаных суседам із лесу, якія чакалі немца з бульбаю ці мясам, розныя панакіданыя палкі і ануцы, што жанчыны часам мыюць падлогі ў сваіх пакоях, ды і самому калінікалі прыходзілася трохі навадзіць парадак, на нейкую каляску новую, пастайленую тут, драты рознай формы і шмат іншай усячыны, на якую да гэтага часу я ніколі не зьвяртаў увагі.

Дзяўчынка адзывалася па імю да свайго кавалера, і мне было ўжо ўсё вядома, у чым справа, толькі з трудом верылася, што гэтае дзіцё забайляецца ў такія забайкі. Бо ўсім недарослым да 14 гадоў давалі малако на кухні і шакалад, што, ці па свайму мізэрненькаму выглядзе ці па далікатнасьці бацькоў, сумела выкарыстоўваць і яна.

Гэта зусім ня дзіва, што ў жыцьці кожнага бываюць ці то маленькія непаразуменьні, ці то проста памылкі, якіх самому трудна й распазнаць, хоць чужому тут няма зусім ніякай справы. Калі часам прыяжджаюць ангельцы праверыць стан здароўя малышоў да 14-ці гадоў, і сярод іх трапляюцца некалькі дзясяткаў з крыху звышнатуральным ростам, то гэта не бяда, бо з пачаткам вайны лічбу сваіх гадоў можна пераблытаць. Гэта зусім не патрабуе доўгіх доказаў, падобных геамэтрычным тэарэмам па альгебры, а проста чалавек, перажыўшы цяжкія пэрыяды бамбардзіровак, трэскі розных франтоў, можа забыцца ня толькі на гады, імя бацькі, маткі, бабкі, дзедкі і яшчэ штось.

Няхай сабе кожны ўявіць такія зьявішчы. Жывём недзе на Нямецкай вёсцы. Тата, мамка тут. Толькі вось свайго старога дзядулю ня ўспелі захапіць перад уцёкамі ад рускіх. І колькі перажываньняў, колькі сьлёз, колькі ўспамінаў. Няхай бы і ён сабе крыху спакойна тут адпачыў.

— Наш бедны дзядулька! Няхай яму Бог дапаможа ў тым праклятым іхнім калгасе. Але нічога ня зробіш. Такі ўжо час нам Бог паслаў. Гасподняя Воля.

Толькі вось я заўсёды завідую іншым самотным. Ён — як маятнік, дзе павярнуўся, там і ўсё. Ні аб кім ні клопот, ні забот. Бог ведае, дзе хто дзейся...

Бывала, пачуеш, за некалькі дзясяткаў ці соцень кілёмэтраў разбамбілі горад амэрыканцы. Колькі страху. Колькі турбот. А як тыя рускія, бандыты, яшчэ страшней. Ляжаш спаць — так сэрца й стукае, каб бомба хоць тутака не звалілася.

О, Божа, Божа!..

Мы ўжо і не пісаліся беларусамі. Бо дадуць, дзеткі, гэты OST немцы, а потым прыдуць рускія ды забяруць. А так хоць Ды-Пі, ня так страшна.

Гэта яшчэ каменныя людзі, што такі страх перажываюць.

Пачуеш, бывала, як кулямёты праклятыя трашчаць, так і ўсё... Хоць закапвай ужо ў магілу... Усе нежывыя.. Колькі страху... А зараз гэтыя скрынінгі яшчэ на нашу галаву навязліся... Усё калаціся... Усё бойся...

Закаханую пару прырывае ад дарогі штабэль складзеных дроў пад сцяною барака, і з другога боку стаіць будка, зробленая із іржавай бляхі, для курэй, якая захоўвае іх ад падаючага ваконнага святла. Хвіліны іхняга ічасьлівага каханьня запаўняліся вясёлым сьмехам і размоваю на розныя тэмы, хоць крыху ў нязручным месцы, бо занадта шмат нехта пазносіў суды паламаных ложкаў і розных жалезных рэчэй.

З прычыны той, што закаханы кавалер крыху падвыпіўшы, то тэма яго размовы часам даходзіла да нявытрыманасьці, і цяжка ўсяму паверыць, але супярэчыць таксама непрыемна, то ёй заставаляся толькі маўчаць і слухаць. У іншым выпадку — згаджацца.

Нарэшце ён ураўнаважыўся і распачаў больш-менш паважную размову, інакш кажучы, тое, што ён хацеў сказаць ёй за ўвесь вечар:

— Ты, М., ведаеш, колькі я дома маю штаноў і сарочак? Каб я зараз прывёз суды дзясятую частку, то быў бы самы багаты ў гэтым лягерь, хоць я іх і так маю досыць. Можна, болей, як хто іншы. Ты падумай, я добра зарабляю штодня. Як паеду ў Гамбург з цукерамі на чорны рынак і адтуль прыеду зь сялядцамі, то маю найменей з

Каля лягерь ў Міхэльсдорфе.
Паўла Урбан і Галіна Русак

тысячы марак за 3 дні. А дома хватае таксама ўсяго. Гэта, што на кухні атрымоўваем, то аддаём жабракам-немцам. Гэта для мяне барахло! Я хочу жаніцца, М. Купіць проста дом у немцаў і жыць. У мяне грошай хваціць! Ты бачыш, я штодня п'ю малясоўку⁹⁶.

Паколькі маёй мэтай было пайсьці ў клуб, я прыбавіў крокі і пайшоў далей.

Із Народнага дому — так называюць тут лягерны клуб — даносяцца сьпевы, грукат, абрыўкі слоў, нарэшце, цэлых выразай, падобных на выкананьне роляў нашых найлепшых лягерных артыстаў у прадстаўленьні новай драмы нейкага невядомага аўтара, дзе пастаноўкі так дзейнічаюць на ўражаньні глядачоў як сюжэтам твору, так і талентамі выкананьня артыстаў, хоць, часам, яны не падыходзяць да віду такой прафэсіі, што жыхары зь вялікім задавальненьнем раскупліваюць устаноўленья па цане чорнага рынку білеты, каб паглядзець ня што і як выконваецца, а толькі хто выконвае. А нат болей: што няма дзе дзецца і што рабіць у вольны дзень ад працы.

На вялікую шкоду для мяне, тут нікога не было. Толькі пару гімназістаў із I-га курсу сабралі малых дзяцей і паднялі гэты шум.

Пры першым маім зьяўленьні ўсе малыя, нібы спалоханыя мышы, на міг заціхлі, павярнуўшы да дзьвярэй свае разгубленыя твары. Большыя, не зьвяртаючы ні на што ўвагі, скакалі адзін другому на плечы і езьдзілі па сцэнічнай пляцоўцы, выдаючы нейкія асаблівыя цікавыя галасы.

Але таму, што Народны дом ніколі дарэмна не адчыняўся, і запаленыя лампы ў ім сьведчылі аб нечым новым, я парашуй запытацца, у чым справа.

- Што вы тут робіце?
- Гуляем!
- А хто вас сюды ўпусьціў?
- Самі прыйшлі!
- Што тут будзе сёньня?
- Агульны сход.

⁹⁶ Назоў гэты паходзіць (магчыма, праз польскую мову) ад *molasses* — *a thick brownish syrup produced in refining raw sugar*. „Ангельска-беларускі слоўнік“ Валянтыны Пашкевіч перакладае *molasses* як „патаку“. З гэтай цукровай цёмна-карычневай патакі аматары выпіць рабілі самагон і назвалі яго паводле крыніцы паходжаньня.

Гімназісты не пераставалі забайляцца і так крычалі, што цяжка было распазнаць размову маленькай, ды яны і самі заняліся сваёю справаю, я вырашыў пакінуць іх у спакоі.

Наперадзе перад мною вырасла высокая тонкая постаць чалавека ў вялікім капялюсе і ботах з высокімі галяншчамі і галіфэ. Ён некуды сьпяшаўся.

— Ідзіце хутка на сход! А то адзін другога чакаюць, а то прыйдзе паглядзець і зноў назад.

— У выніку чаго ён адбудзецца?

— Інфармацыйны па выбарах!

— Там толькі дзеці.

— Зараз усе будуць!

Старшыня выбарчай камісіі, у той час загадчык кухні і клапаўшчык бульбянога складу сп. Мілішкевіч, падаўся далей. Ён мяне яшчэ паведаміў, што ўжо час адбыцьця гэтага сходу даўно мінуў з прычыны нясвоечасовага збору жыхароў лягеру. Было чуваць, як бялковыя бегалі кожнаму на кватэру, бразгалі гучна дзэвярыма, крычэлі:

— На сход! Не марудзьце часу! Ужо даўно вас усе чакаюць!

Неккі новапрыбыўшы стары гучным голасам адказаў так, што добра чуваць стала на дварэ (таму што ўсе баракі тут зробленыя із дошчак):

— Я нічога ня знаю! Выбірайце там безь мяне!

— Гэта ня выбары, а толькі сход!

Мала-памалу насабіралася 54 асобы, хоць іх даўно надаела кіраўнікам чакаць у пакоі камэнданта лягеру. На сцэну выступіў Сьвятаслаў Коўш⁹⁷ — камэндант гэтага лягеру.

— Паважаныя сябры! Я дазволіў сабе сёньня склікаць агульны сход жыхароў лягеру АВС у Ватэнштэце! Першым пытаньнем, якое стаіць перад намі, гэта будуць надыходзячыя выбары ў Беларускаю Цэнтральную Раду. Але для вядзеньня агульнага сходу патрэбна выбраць кіраўніцтва — старшыню і сакратара. Так што, паважаныя сябры, прашу падаць кандыдатуры.

⁹⁷ Сьвятаслаў Коўш (1917—1997), грамадзкі й рэлігійны дзеяч, сын сьвятара Аляксандра Каўша. Падчас Другой сусьветнай вайны ў канцы 1943—1944 гг. — начальнік Клецкага павету. У 1944 г. эміграваў на Захад. У павяенай Нямецчыне — камэндант беларускага лягеру ў Ватэнштэце. З 1949 г. — у ЗША. Стаў праваслаўным сьвятаром, у 1976—1986 гг. быў адміністратарам беларускіх (кананічных) парафіяў у Паўночнай Амэрыцы.

Ён яшчэ не закончыў прамовіць апошняга слова, як некалькі чалавек разам закрывалі на ўсё горла:

— Пунтус!

Па клубе рэха пракацілася, як па пустой бочцы, і зноў заціхла.

— Сакратаром, паважаныя сябры, я вызаву сп. Хведара Ільяхіэвіча. А зараз вы ўзнаеце дакладна ад старшыні агульнага сходу сп. Пунтуса аб умовах нашых майбутніх выбараў. Усе вас цікавячыя пытанні зь вялікаю ахвотаю і задавальненнем будуць растлумачаныя сп. Пунтусам. Прашу заняць месцы!

Абапёршыся дзвюма рукамі аб стол і схіліўшы ўніз уцягнутую ў плечы галаву, малады мужчына, год прыблізна 30-ці, досыць грубым голасам, з запынкамі амаль на кожным слове, прагаварыў:

— Паважаныя спадары!.. Сход... Агульны сход... Я сёння лічу адкрытым... Першым пытаннем... на павеіцы... дня... будзе... гэта... выбары... у Беларускаю Цэнтральную Раду... із ангельскай акупацыйнай зоны... і другім... гэта... іншыя...

Па-першае... З прычыны таго, што наш беларускі... народ... павінен выбраць сабе кіраўніцтва... якое будзе клапаціцца над намі... тут... на эміграцыі... Для гэтага... мы павінны... заўтра... 18 красавіка 1948 г... выбраць сабе прадстаўніцтва... у Цэнтральную Раду... із Брытанскай акупацыйнай зоны...

Там ёсьць тры сьпіскі... кандыдатаў... Першы — гэта наш... Другі — Гановэрскі... Трэці — Зээдорф... Пачнуцца выбары ад васьмі... гадзін дня... да дзесяці гадзін вечара... Каму што незразумела? Калі ласка!

Досыць салідны па свайму вонкаваму выглядз, з зачэсанымі ўгару завітымі чорнымі валасамі, робячы адкрытым, хоць вузкім, лоб, і напушчаныя нізка бровы з калючымі чорнымі вачыма прыдаюць досыць суровы выгляд твару. Крыху прагнутае наперад тулава з кароткімі нагамі надаюць падабенства чалавеку, які аднекуль вылез, дзе мала каго было, ці закалёны характарам новага жыццёвага кірунку. Кажэцца, што новыя абставіны зь іншым сьветам не пакінулі ніякіх слядоў сваёй дзейнасьці, абудзіўшы ўнутры барацьбу зь цяжкімі супярэчнасьцямі.

Выпраітаўшыся і пакачнуўшыся з аднаго боку на другі, ён абвёў вачыма заль.

— Ну, калі ласка... Каб тады ня бегалі... за вугламі... ці да суседзяў... ды балталі, што гэта несправядліва... што нешта не зразумелі... не ўзбуджалі людзей...

Нехта з задніх радоў прагаварыў ціхім голасам:

— А хто ўзбуджае, калі ня вы.

Зноў наступіла сьмяротная цішыня. Было б чуваць, каб якая-небудзь блудная муха заляцела ў гэты клуб і праляцела цераз увесь заль. Пару старэйшых мужчынаў, што нейкім выпадкам папалі сюды, мусіўшы прымусова слухаць гэтую нескладаную мову аратара, упёрліся неяк упарта ў зямлю сваімі вачыма і калі-нікалі паглядаючы на Пунтуса, як на ашалелага быка.

Трохі падвыпіўшы паліцай, што стаіць на ахароне ў дзьвярэй, прысланіўшыся плячыма да жалезнай шафы каля сьцяны, часта пазяхае, шырока раскрываючы рот, із заплюшчанымі вачыма, праснуўшыся, напэўна, ад гарачых слоў прамойцы, мэханічна хватаўся за белую павязку на рукаве, як жайнер, баючыся загубіць зброю, напраўляе яе і зноў застаецца ў спакою.

— Я зьвяртаюся яшчэ раз... давайце запытаньні!.. Няма!.. Тады я напращу нешта... сказаць... спадара Каўша.

Пунтус, цяжка апускаючыся, сеў на стул, падпёршы твар рукамі і, нібы разгублена, нібы зь недаверам ці падазрэньнем, аглядае прысутных. Из другога раду ўстаў высокі стройны мужчына, апрануты ў чорны піжак і жоўтыя стракатыя галіфэ ў храмавых ботах, чуць не на высокіх каблуках. Ён з апушчаную ўніз галавою, робячы шырокія шагі, выйшаў на карытападобную залю. Яго доўгія тонкія вушы, неяк войстра ўздзёрнутыя ўгару, надаюць падабенства добрага аратара ці, у крайнім выпадку, быць добрым сьвяшчэньнікам, а мутныя вочы, абьякава гледзячы на ўсё акружаючае, хаваюць хітрую ўсьмешку.

Коўш стаяў нібы ўтаміўшыся ці ў нечым расчараваны, з пакрыўджаным і зусім безнастраёвым выглядам, і на твары застыгла халодная ўсьмешка. Мыляючы губамі паўрасчыненага роту, ён нібы абнюхваў сваімі кароценькімі чорнымі вусамі згушчаную вячэрнюю атмасфэру.

Трое мужчын, а потым яшчэ некалькі ўсталі і накіраваліся даыхаду. Яны пакінулі заль.

— Паважанья спадары! На долю... майго лёсу... прысуджана было стаць камэндантам беларускага лягэру ў Ватэніштэце. Гэта было тры гады таму назад — у самых цяжкіх хвіліны нашага жыцьця. Калі шмат каму пагражала апаснасьць з розных бакоў, калі ў кожную хвіліну можна было надзеецца на рэпатрыяцыю, калі ў кожную

хвіліну можна было разлучыцца з жыцьцём. І гэты сьвяты абавязак паў на мой лёс. Тады я быў для ўсіх добры. Я ня хочу сябе хваліць, як думае можа хто із вас, таму што зьяўляюся кандыдатам на выбары. Але дазволю сабе сёньня зьвярнуць вашу ўвагу на акружаючыя нас абставіны.

Апынуўшыся на эміграцыі, кожны із нас марыць аб пакінутым родным краю, дзе ён нарадзіўся і жыў. Кожны із нас зь вялікім цяжарам на душы чакае тэй хвіліны, калі ён зможа шчасьліва зьвярнуцца на свае пакінутыя палеткі, зарослыя травой і б'льняком. Але сёньняшнія абставіны ў лягеры шмат каго турбуюць. Шмат хто яшчэ не арыентуецца ў тым, што творыцца навокал, у той час сымпатызуючы іншым групам, якія варожа настроены нашай нацыянальнай справе, якія не прызнаюць і ня хочуць прызнаць акта 25 сакавіка. І прыйдзе час, калі яны апомняцца, або мы іх прымусім прызнаць свае памылкі, хоць, можа, будзе і позна для каго.

Некаторых дзівяць падзеі, якія адбываюцца навокал нас. Усякія групыкі, то крывіцкія, то дрыгавіцкія, то зарубежніцкія, то дэмакраты, то сацыялісты, то эсэры і шмат іншых, якіх трудна і ўспомніць. Але зь іншага боку, паважаньня сябры, калі паглядзець на жыцьцё ў іншых лягерах, то што мы там заўважаем?

Для прыкладу, возьмем украінскія лягеры. Галічане ня хочуць украінцаў зь вялікае Ўкраіны і хочуць аддзяліцца, казакі патрабуюць сваёй аўтакефаліі, а закарпатаўцы сабе. Творыцца такая неразьябрыха, што цяжка і разабрацца шэраму чалавеку. А што тады нам застаецца рабіць?

Нарэшце, калі ўзяць польскія лягеры. Там, паглядзім, адзін падтрымоўвае Мікалайчыка⁹⁸, другі ідзе супраць яго. Адзін едзе ў Польшчу, другі вяртаецца назад. Увогуле, абставіны на сьвеце запутаныя, і нам цяжка разабрацца.

Што датычыцца нашага лягеру, то мы заўважаем тут наступнае. У мінулым годзе ў нас выбухнула магутная групавая крывічоў, якія хацелі пашкодзіць нашаму грамадзкаму жыцьцю на эміграцыі. Яны хацелі перайменаваць нашу Бацькаўшчыну. Яны хацелі ўзяць уладу ў свае рукі. Але ж, на вялікі жаль для іх, зь іхніх плянаў нічога ня выйшла. Народ іх разьбіў і выселіў зь лягеру. Дзе яны зараз жывуць і з кім, невядома.

⁹⁸ Станіслаў Мікалайчык (Mikołajczyk) (1901—1966), польскі палітык, прэ-м'ер польскага ўраду на выгнаньні падчас Другой сусьветнай вайны.

Але гэта яшчэ не канец. У нас засталіся паасобныя людзі, якім нешта не падабаецца. І дастаткова толькі назваць кожнага прозьвішча, як я скажу, да каго ён належыць і куды ён цягне. Аб гэтым, паважаныя сябры, будзьце ўпэўненыя! Я не памыляюся!

І што далей? Калі на сьцяну павесіць аб'яву, што ў клюбе будзем дзяліць нейкія лахманы ці дадуць па кавалку хлеба, то ўсе б зьявіліся сюды! І так забілі б гэтае памешканьне, што і не прайшоў бы. А калі сказалі — агульны сход жыхароў лягеру і патрэбна кожнаму зьявіцца, то нікога. Гэта не цікавіць і ніхто не ідзе. Калі і прыйшоў, то паслухай, што для яго гэта не падабаецца — сабраўся і назад дадому. Такія адносіны да нацыянальнай справы нікуды ня годныя!

Будзьце ўпэўнены, паважаныя сябры, калі затрашчыць скура на мне, то затрашчыць і на кожным із вас! Тады пабачым, хто будзе вінаваты, а хто апраўданы. Ці вы, ці я! Калі хто не разумее і ня хоча зразумець, супрацоўнічаючы з кім іншым, то тады будзе позна. Гэта не дзяліць нешта ў складзе — сьгарэты ці лахманы, гэта — вырашэньне нацыянальнай справы. Правакацыйнае ўзбуджэньне народных масаў прыйдзе, урэшце, некалі зноў да рашучага канца. Калі было кожнаму павядомлена, што адбудзецца сход па прычыне выбараў у Цэнтральную Раду, то гэта нікога не цікавіць! Шкода, што няма чырвонага капялюша. Можна, камэндант лягеру зьняў бы перад некім, і тады прыйшлі б усе на агульны сход? А так нейкіх маем 700 жыхароў, калі ня болей, а прыйшло толькі пайсотні, калі яшчэ й гэта ёсьць! Нішто вас не цікавіць! То што ж тады вам цікава?

Запомніце толькі адно — хто задумае правакаваць ці байкатаваць нашу нацыянальную справу, то абіжайцеся тады ўжо самі на сябе.

Я закончыў. Я думаю, трохі падрабней па пытаньню выбараў нам растлумачыць спадар старшыня выбарчай камісіі Мілішкевіч.

Койш сеў на сваё старое месца. Некалькі прысутных зноў выйшлі. Запанавала зноў цішыня.

Із самага пераду, з занятых лавак, устаў высокі худы мужчына. Яго закручаны тонкі нос пахож на дзюбу савы:

— Я вам толькі магу сказаць адно, — скрыжываўшы рукі на грудзях, як мусульманін перад малітваю, — што нідзе я ня бачыў, каб старшыня выбарчай камісіі даваў указаньні ці растлумачэньні ў дачыненьні да выбараў, а ні ў польскіх, а ні ў нямецкіх, а ні ў якіх іншых. На гэта ёсьць адпаведныя ворганы, якія вядуць гэтую справу. Я яшчэ раз пайтараю, што я нідзе гэтага ня бачыў.

Ён гаворыць хутка і без затрымак.

Праслухайшы ўсё з зацікаўленьнем, запрасіў слова настаўнік гімназіі Васілеўскі. Ён гаварыў вельмі доўга, паўтараючы тыя самыя пытаньні ў вельмі пашыраным маштабе. Уносіў свае папраўкі з досыць глыбокім пачатковым зьместам, хоць пад канец яны сходзяць амаль у нішто. Але паколькі ён зьяўляецца вельмі добрым пэдагогам і зь немалым стажам працы, то ў яго выпрацавалася досыць прыемная рысачка характару — захоўвацца на сходах і ўвогуле ў грамадзтве. Гэта вельмі задавальняе прысутных, а ў асаблівасьці кіраўніцтва лягеру, хоць каб слухаць, зайсьдэ трэба мець пару таблетак у кішэні ці, у іншым выпадку, перад сходам трэба выпіць пару стаканай моцнай кавы“.

Скаўтынг

Тэатар — ва ўсіх сваіх лягерных праявах — быў далёка не адзіным інструмэнтам, з дапамогаю якога старэйшае пакаленьне намагалася выхоўваць моладзь у сваіх традыцыях і аберагала ад чужынскіх уплываў — нямецкіх, польскіх, расейскіх, украінскіх. Скаўтынг — вось дзе была зброя!

1946-ты быў юбілейны для беларускага скаўтынгу: споўнілася 25 гадоў ад заснаваньня першага зьвязу ў Клецкай гімназіі. За ёю, у 1922 г., былі заснаваныя дружыны ў Віленскай беларускай гімназіі. У Вільні праз год існавала ўжо больш за 100 беларускіх скаўтаў, у 1926—1929 гг. тут дзейля скаўцкая арганізацыя „Сёстры вогнішча“⁹⁹.

Ані за Саветамі, ані падчас вайны дзейнасьць скаўтаў дазволена не была. Арганізацыя аднавілася ў Нямеччыне, у лягеры Ватэнштэт, дзе 6—8 ліпеня 1946 г. адбыўся першы зьлёт дэлегатаў з усіх акупацыйных зонаў. Тады і заснавалі Згуртаваньне беларускіх скаўтаў на чужыне (ЗБСЧ) ды абралі галоўнае кіраўніцтва: Вацлаў Пануцэвіч — галоўны кіраўнік (шэф скаўтаў), Валянціна Жукоўская — галоўная кіраўнічка скаўтак, Д. Сямёнаў — рэфэрэнт прапаганды, Віктар Войтанка — рэфэрэнт міжнароднай сувязі ды інш. Ватэнштэт таксама прызначаўся Галоўнаю кватэраю ЗБСЧ.

У 1947 г. арганізацыя атрымала афіцыйнае прызнаньне ад лёнданскага Міжнароднага скаўцкага бюро, што было вельмі важнаю справаю¹⁰⁰.

⁹⁹ Skaut. Časapis Kryvickich skautau. №6. Лістапад 1946. С. 3—4.

¹⁰⁰ Skauckaja Infarmacyjnaja Služba. №9. 1947. С. 2.

Пасьведчаньне беларускага скаўтмайстра

Ужо ў 1948 г. ЗБСЧ налічвала 512 сяброў і сябровак у пяці штандартах у трох акупацыйных зонах. Паводле веку: ваўчанятаў — 80, юнакоў — 80, скаўтаў — 75, старэйшых скаўтаў — 80, сталых скаўтаў — 35; пралесак — 50, юначак — 55, скаўтак — 25, старэйшых скаўтак — 20, сталых скаўтак — 12¹⁰¹.

Было чым пахваліцца і ў выдавецкай галіне: скаўцкіх часопісаў — 6 найменьняў (10 тысяч асобнікаў), спэцыяльнай літаратуры — 15 найменьняў, мастацкай і навукова-пазнавальнай літаратуры — 25, а таксама каляндар на 1948 г, паштоўкі, скаўцкія й нацыянальныя значкі¹⁰².

Цікавыя дэталі зь лягернага побыту й жыцця скаўтаў занатаваў Кастусь Верабей; чытаючы іх, разумееш троху лепей характар і настрой тагачаснай моладзі:

¹⁰¹ Skauckaja Infarmacyjnaja Služba. №14. 1 лістапада 1948. С. 2.

¹⁰² Тамсама. С. 4.

Скаўцкая паштоўка. Ватэнштэт 1947 г.

„Пасьля Другой сусьветнай вайны ў Нямецчыне людзі пазьяжджаліся ў лягеры „перамешчаных асобаў“ (Ды-Пі). У Ангельскай зоне акупацыі быў вялікі лягер у горадзе Ватэнштэт, які складаўся з частак „А“, „В“ і „С“. Будынкі часткі „А“ разабралі для ацяпленьня бараккаў, бо спачатку не прывозілі вугаль для аграваньня. Людзі вечарамі й ноччу цягалі дошкі, і, дзякуючы гэтаму, трымалі жывы цёплым і гатавалі ежу.

Улетку быў зьезд скаўтаў — джэмбары¹⁰³ ў Амэрыканскай зоне ля гораду Нюрнбэргу. Скаўты прыехалі туды цягніком, а ў лясны ля-

¹⁰³ „Джэмбары — гэта сусьветны зьлёт скаўцкай моладзі, які ў перадаенных часоах адбываўся раз на 4 гады ў розных краінах Эўропы. Джэмбары прыпамінаюць спартовыя Алімпіяды, куды ўсе народы, належачы да скаўцкага згуртаваньня, пасылаюць сваіх найлешых юнакоў“ (Skaut. Časapis kryvickich skautau. №1 (7). Студзень 1947. С. 10).

гер нас прывязьлі грузавіком. У прыгожым лесе было шмат намётаў з паходнымі ложкамі. Лягер быў падзелены на пяць частак, якія насілі назвы частак сьвету: Эўропа, Амэрыка, Азія, Афрыка, Аўстралія. Нам давалося быць у лягеры пад назовам Афрыка, і, як я памятаю, каля нашых двух намётаў былі французскія скаўты. Я пасябраваў з адным зь іх, якога звалі Маркам. Ён наведваўся да нас амаль штодня даведацца, што за стравы гатавалі ў нас на кухні на абед. Найчасьцей мы мелі суп з падсмажкай або безь яе. Калі кухары нядобра гатавалі, то іх замянялі іншымі.

У шматнацыянальным джэмбары мы камунікавалі зь іншымі скаўтамі па-нямецку. У мяне там быў яшчэ адзін прыцель харват, які навучыў мяне сьпяваць па-харвацку песьню „Мартыралу“. Такім чынам мы мелі шырокі абмен думкамі з нашымі равеснікамі зь іншых краінаў. Вельмі прыязныя адносіны былі з украінцамі, бо ў іх былі тья самыя думкі, што і ў нас, аб вызваленьні свайго краю ад расейскай камуны.

Харч нам выдавала UNRRA. Штораніцы мы мыліся, а потым падымалі наш бел-чырвона-белы сьцяг, які спускалі з заходам сонца.

Назьдзіў потым мы даведаліся, што ў лягеры былі й расейскія скаўты. Сьпяраша мы думалі, што гэта дзеці савецкіх вайскоўцаў з савецкай зоны акупацыі, але гэта было ня так. Аднойчы я размаўляў з адным такім расейцам і запытаў яго, як ён не баіцца называцца расейцам, калі савецкія вайскоўцы паўсюль ловяць былых савецкіх грамадзянаў, каб потым вывезьці іх назад „на Родзіну“? Хапалі тады ня толькі расейцаў, але й беларусаў з украінцамі, ня надта зважаючы на тое, у якой краіне яны жылі да вайны. Ён мне адказаў, што ня мае грамадзянства й знаходзіцца пад абаронаю нейкага міжнароднага закону.

Аднойчы вечарам усе скаўты сядзелі ля вогнішча й спаборнічалі, якая нацыянальная група найлепш засьпявае сваю песьню. лепшыя павінны былі атрымаць узнагароду. Падчас сьпеву адной групы другая павінна была трохразова падтрымліваць іх гучнымі заклікамі. Мы, беларусы, ухваляючы, крычалі: „Добра, добра, вельмі добра!“ Чуваць былі й выгукі па-ангельску: „Good, good, very good!“ Украінцы крычалі: „Гарна, гарна, дужэ гарна!“ І гэтак на ўсіх мовах. Калі была наша чарга сьпяваць песьню, то расейцы падтрымалі нас выкрыкам: „Паразі, паразі, паразіцельна!“ Ніхто з нас ня чуў, каб гэтае слова было пахвальбою. Яно нам нагадвала слова „паразіт“. Таму ўсе вырашылі, што расейцы крычалі гэта, толькі каб абразіць нас. Каб

нешта падобнае мы пачулі ад якой іншай групы, то, магчыма, праігнаравалі б, але толькі не ад расейцаў. Калі ўсе пачалі разыходзіцца да сваіх наметаў, нашыя хлопцы вырашылі ісьці да расейцаў і адпомсціць за тое, што яны зьдэкваюцца над намі яшчэ і ў Нямецчыне. Хацелі хоць аднаму зь іх усадзіць нож пад рэбры. Такія ў нас былі ўяўленьні. Аб нашым намеры нейкім чынам даведаўся кіраўнік скаўтынгу ў паабяцаў разгледзець гэтую справу заўтра, а на гарачую руку нічога не рабіць. Назаўтра былі іншыя заданьні, іншыя гульні, заняткі, і ўсё гэта трохі ахаладзіла наш намер. Тым больш што кіраўнік патлумачыў, што выкрык расейцаў ня быў абразьлівым на іх мове.

Пазьней мы наведалі спартыўную арэну, якая пасля сканчэньня будаўніцтва павінна была стаць найбольшаю ў Эўропе, але вайна не дала скончыць будову.

Хутка да нас прыехалі бацькі, якія хацелі даведацца, як мы жылі ў лесе, ці сумавалі мы па іх і па хатняй ежы.

Па заканчэньні джэмбары запрасілі жыхароў навакольна, для якіх скаўты сьпявалі й паказвалі розныя жарты.

Вярталіся ў свой лягер мы цягніком, мусілі пераначаваць і зрабіць перасадку ў Мюнхэне, бо ехалі мы з адной зоны акупацыі Нямецчыны ў другую, а межы паміж імі ў той час былі як паміж рознымі краінамі. Часам нам шанцавала ехаць у першым клясе. Дарогу нам аплочвала UNRRA. Нас часта дапытваліся, што мы за скаўты, бо на кашулях мы мелі надпіс „KRYVIA“, але ўніформа была амэрыканская. Шмат хто думаў, што мы прыехалі з Амэрыкі.

Час у лесе мы правялі добра й яшчэ лепш адпачылі, бо наш лягер быў разьмешчаны ў прамысловым раёне, дзе з фабрычных трубаў ляцела сажы, і ўсё было ёю забруджана¹⁰⁴.

Варта адзначыць: хоць у 1936 г. у Віленскай беларускай гімназіі дзейнасьць скаўтаў была адноўленая менавіта з ініцыятывы тагачаснага дырэктара Радаслава Астроўскага¹⁰⁵, у Нямецчыне скаўты пераважна належалі да крывічоў. Іхны ўдзел у палітычным змаганьні старэйшых быў непазьбежны; дастаткова хіба згадаць выпадак зь сыягамі ў лягеры Міхэльсдорф¹⁰⁶. І гэта толькі адзін выпадак, што атрымаў шырокі розгалас; варажнеча ж была зьяваю штодзённаю — побытаваю:

¹⁰⁴ Верабей, Кастусь. Скаўцкі зьлёт-джэмбэры // Беларус. №516. Студзень 2006.

¹⁰⁵ Skaut. Časapis kryvickich skautau. №1 (7). Студзень 1947. С. 8.

¹⁰⁶ Гл.: Максіюк, Я. С. 100–103.

„Праатакол паседжаньня Ўраду і сяброў

Беларускага Праваслаўнага Аб'яднаньня з дня 23.5.1948 г.

Прысутнічалі: Архіяпіскап Філафей, а. протаярэй М. Лапіцкі, а. ярэй Е. Кайко, сп. Ф. Шыбут, сп. М. Ігнатовіч, сп. Я. Мілевіч, сп. М. Запольскі, сп. М. Парэцкі, сп. Радзюк, сп. Ю. Дашкевіч, сп. І. Дашкевіч і сп. П. Палягошка.

Разглядалі: 1. Справу далейшае працы Аб'яднаньня; 2. Справу Статуту БПА; 3. Справы выданьня часопісу „Зьвіняць Званы Сьвятой Сафіі“; 4. Справу сябра Аб'яднаньня сп. А. Асіпчыка; 5. Розныя.

Да пункту 1. Беручы пад увагу, што сярод беларускай эміграцыі ўжо ад даўжэйшага часу існуе групка т. зв. „крывічоў“, якая вядзе сыстэматычны паход супраць праваслаўя: Беларускай Праваслаўнай Царквы, яе ярархаў, духавенства і вернікаў, падносячы як пратэст праваслаўным беларускую вунію, а ў сапраўднасьці вядуць антырэлігійную і антымаральную працу, што ўжо ня раз было сьцьверджана. Прыкладам гэтага служыць:

1. Антырэлігійныя выступленьні „крывічоў“ у друку (газэта „Бацькаўшчына“, двухтыднёвік „Беларус на чужыне“ і цэлы шэраг антырэлігійных лістовак);

2. Публічныя выступленьні лідэраў „крывіцкае“ плыні на агульных сходах супраць рэлігіі (Адамовіч А.);

3. Сыстэматычнае вядзеньне антырэлігійнага і антылюдзкага выхаваньня моладзі ў скаўтах і ў гімназіі апекунамі скаўтаў „крывічамі“ Францішкам Кушалем і Аляксандрам Орсаю, доказам чаго зьяўляюцца наступныя факты:

а. Уноч з 31.12.1945 г. на 1.1.1946 г. кіраўніком скаўтаў З. Сямёнавым і старэйшымі скаўтамі У. Кушалем, Ольгай Кендыш, Лявонам Вініцкім, Б. Вініцкім, П. Яськевічам у Рэгенсбургу быў наладжаны фармальны зьдзек над праваслаўным Япіскапам Афанасіем.

б. У Вялікую Пятніцу перад Вялікднём 1946 г. у Рэгенсбургу падчас вынасу плашчаныцы скаўты і вучні гімназіі з сваімі настаўнікамі пры царкве гулялі ў мяч, на што рэагаваў а. М. Лапіцкі з царкоўнае амбоны ў прысутнасьці Япіскапа Афанасія.

в. Падчас Божае Службы ў царкве ў нядзелі і сьвяты кіраўнік скаўтаў А. Бута нарочна выводзіў скаўтаў у лес на нейкія заняткі.

г. Забарона апекунамі скаўтынгу Кушалем Францішкам і Орсаю Аляксандрам удзельнічаць у спатканьні і быць прысутнымі ў часе Службы Божае ў царкве падчас прыезду ў лягер Міхэльсдорф Галавы Беларускае Праваслаўнае Царквы Мітрапаліта Панцеляімона.

Беларуская царква ў Рэгенсбурзе. 1945 г.

д. Публічнае выступленне скаўтаў на агульных селішчных сходах аб ненаведванні царквы (Вострыкаў).

е. Публічнае выступленне кіраўніка скаўтаў Буты з абразлівымі словамі на Яярхію праваслаўнай царквы (гэты самы Бута, як сьцьверджана, у прошлым быў камсамольцам і супрацоўнікам НКВД, аб чым ведалі апекуны, аднак вызначылі яго на кіраўніка скаўтаў).

ж. Сучасны кіраўнік скаўтаў Ул. Бакуновіч хадзіў па прыватных памешканьнях жыхароў лягероў і адкрыта праводзіў агітацыю супраць праваслаўнага духавенства (у жыхароў Дашкевічаў Юркі і Івана і інш.).

з. Неаднаразовае сьцьверджаньне на агульных сходах, што гімназісты (яны ж і скаўты) наладжвалі ў бурсе прафанацыю Службы Богае.

і. Апекуны скаўтаў Кушаль Ф. і Орса А. стварылі т. зв. скаўцкі актыв, які займаўся выкрадваньнем прыватных лістоў і тэрарам (стэрарызаваньне вучня Шастакоўскага).

к. Уноч перад Новым годам п'яныя скаўты, т. зв. „актыв“ на чале са штандаровым на Баварыю Бутам, зьбілі да паўсьмерці жыхара лягеру Камкова Гр.

л. Выступленьні Кушала Ф. і Орсы А. перад скаўтамі і пахвала іх ганебных учынкаў як нацыянальных.

Усе вышэй прыведзеныя факты змушаюць Урад БПА павесці рашучае змаганьне з антырэлігійным і антымаральным выхаваньнем моладзі і прыняць рашучыя крокі да ратаваньня моладзі, а дзеля гэтага прапануюцца наступныя мерапрыемствы: прасіць Беларускаі Саюз Япіскапаў заняць рашучае становішча і выступіць перад адпаведнымі дзейнікамі і арганізацыямі аб зьняцьці з пасадаў дырэктара гімназіі і апекуна скаўтаў Орсу Аляксандра і адсунуць ад апякунства скаўтамі Кушала Францішка.

У сувязі з вышэйпададзеным Урад БПА пастанаўляе:

Прыняць усе захады, каб у далейшым моладзь выхоўвалася ў духу хрысьціянскае і агульналюдзкай маралі, дзеля гэтага зьвярнуцца да адпаведных дзейнікаў амэрыканскіх устаноў і Беларускаі арганізацыі аб неадкладным званьненьні Орсы Аляксандра з кіраўніка гімназіі і апекуна скаўтаў і Кушала Францішка з апекуна скаўтаў.

Да пункту 2. Даручыць а. М. Лапіцкаму сабраць матэрыялы хрысьціянскіх брацтваў і аб'яднаньняў і апрацаваць Статут БПА.

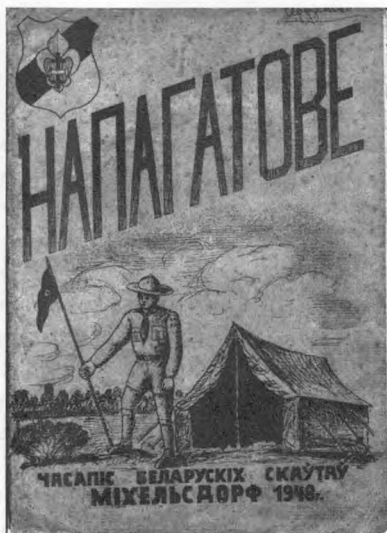
Да пункту 3. Аднавіць выданьне рэлігійна-грамадзкага часопісу „Зьвіняць Званы Сьвятой Сафіі“ (на гэту мэту Архіяпіскап Філафэй ахвяраваў тысячу ням. марак).

Да пункту 4. Былога сябру БПА Асіпчыка Аляксандра за ягоныя выступы супроць праваслаўных ярахаў Беларускага Сабору Япіскапаў і за ягоныя выступы ад імя ўраду БПА, ня маючы на гэта ніякага ўпаўнаважаньня, якія кампраметуюць арганізацыю, завесіць яго з арганізацыі.

Да пункту 5. Наладзіць урачыстае сьвяткаваньне дня 5 чэрвеня 1948 г. у беларускай праваслаўнай царкве ў Рэгенсбургу як сьвята Прэпадобнай Еўфрасіньні Полацкай у чэсьць якое і асьвечана царква. Арганізацыю сьвяткаваньня даручыць а. М. Лапіцкаму“.

У зарубежнікаў паўстала свая Галоўная кватэра на чале зь Юркам Сянькоўскім, і з спрыяньнем камэнданта лягеру Сьвятаслава Каўша Ватэнштэт, а за ім і Міхэльсдорф сталіся іхнымі галоўнымі цэнтрамі. Лікам яны былі меншыя, а таму вайну вялі галоўным чынам праз друк, выпускаючы ўлёткі, а часам наважваючыся й на большае: 16 нумар крывіцкага выданьня „Скаўцкая інфармацыйная служба“ па-партызанску выдалі менавіта яны.

Зрэшты, скаўцкія арганізацыі сярод усіх беларускіх у Нямецчыне былі найбліжэй да паразуменьня. У іншым выданьні, „Згуртаваньне крывіцкіх скаўтаў“, адзначалася, што ў чарговай справаздачы Вацлаў Пануцэвіч закрануў пытаньне падзелу арганізацыі як шкоднага

Беларускія скаўцкія часопісы

зьявішча для ўсяго руху, зазначыўшы, што пераадоленьню гэтага перашкаджае ціск старэйшых палітыкаў¹⁰⁷.

Трэба таксама адзначыць, што шэраг скаўтаў імкнуліся пазьбягаць зацягаваньня старэйшых:

„Міхэльсдорф, 10.11.1949 г.

Паважаны сябра Сярдэчанка! Апынуўшыся выпадкова ў Міхэльсдорфе, я даведаўся, што нібыта зь Мітэнвальду Вы адаслалі назад перасланыя Вам часопісы, матывуючы гэта тым, што Вы не распаўсюджаеце зарубежніцкае літаратуры. Пры гэтым быў далучаны досыць нетактоўны суправаджальны ліст. Вельмі цікавае зьявішча! Зь якога гэта часу ў Вашым уяўленьні існуе 2 скаўтынгі, а менавіта нейкі „зарубежніцкі“ і беларускі? Ды і наагул, як даўно сталі Вы гэтакім актыўным скаўтам? Наколькі я памятаю, у часе здацьця Мітэнвальдзкім сьцягам прысягі (22.11.48) Вы стаялі зусім збоку, гледзячы на „дзіцячыя забавы“. Прысяга ж была наладжаная ў Вас амаль цалкам скаўтамі, якія сьняння выдаюць гэты часопіс. Ведаеце, вельмі сьмешна выглядае той факт, што зноў уступіўшыся сябры ЗБСЧ адразу ж стараюцца вырабіць сабе нейкі, я б сказаў, змагарна-

¹⁰⁷ Згуртаваньне крывіцкіх скаўтаў. Галоўная кватэра. №19. С. 3.

Вучні й настаўнікі перад будынкам беларускай гімназіі ў Міхэльсдорфе. 1948 г.

палітычны стаж! Мы працуем у ЗБСЧ вось ужо 3 гады, а тым часам яшчэ нідзе й ніхто з нас не сканстатаваў, што існуюць два скаўт-тынгі. Я не называю зусім нармальна ўзросшага незадавальнення Гал. кіраўніком нейкім 2-м скаўттынгам. Наагул, як я ўяўляю, Вы зусім ня маеце на ўвёце кансалідацыю нашае моладзі, каб зьнішчыць падзел старэйшага грамадства, а ўступілі ў арганізацыю з мэтай стварэння „дзеяцкага аўтарытэту“ ў г. зв. „крывіцкім“ лягера беларускае эміграцыі. Я б вельмі хацеў абмяняцца з Вамі пару лістамі, бо нам, маладым, усё ж трэба знаходзіць супольную мову, а не выступаць адзін перад другім у якасці прадстаўнікоў-прапаведнікаў тое ці іншае пльні. [...] Напагатоў! З пашанай Вітаўт Кіпель¹⁰⁸.

Выратавалі моладзь ад далейшага ўцягвання ў канфлікт выезд у краіны рассялення ды закрыццё лягераў.

Пакаленьне Ды-Пі

Гэтак, школы й скаўцкія зьвязы былі цэнтрамі нацыянальнага выхавання, але ці ўсе ж дзеці былі запісаныя ў іх? Пераяжджаючы з аднаго лягеру ў другі, імкнучыся хутчэй адарвацца ад наступу савецкіх войскаў, дарослыя занадта часта пакідалі дзяцей без увагі.

¹⁰⁸ Ліст Вітаўта Кіпеля да Міколы Прускага. Захоўваецца ў архіве БІНіМу.

У эміграцыйнай мэмуарыстыцы бадай што нямашака ўспамінаў тых, хто глядзеў вакол сябе, на Нямецчыну падлеткавымі вачыма й быў староньні што да палітычных падзеяў і падзелаў. Менавіта праз гэта такую цікавасьць выклікаюць успаміны Сьвятаслава Шабовіча¹⁰⁹, народжанага ў 1932 г., — захаваньнем чысьціні й непасрэднасьці далёкіх у часе ўражаньняў і апісаньнем таго, на што старэйшыя або проста не зьвярталі ўвагі, або лічылі непатрэбным (ці нават — немагчымым) занатоўваць.

Ангельскамоўныя ўспаміны пісаліся асобнымі разьдзеламі й дасылаліся, у прыватнасьці, Міколу Прускаму, які ў 2008 г. пераслаў тэкст Янку Запрудніку, ад каго ў сваю чаргу й атрымаў іх аўтар гэтых радкоў.

Ніжэй друкуецца адзін з разьдзелаў¹¹⁰.

Тырсгайм: у блізкім суседзтве зь немцамі

Была позьняя восень 1945-га, калі дзядзька Ян [Жарскі], цётка Тоня, стрыечныя сястра й брат, Тая й Вова, а таксама я зь сёстрамі Фаінай і Нінай прыехалі ў Тырсгайм (Thiersheim) — маленькі ціхі правінцыйны гарадок, акружаны лугамі й палеткамі. Мястэчка шчасліва пазьбегла ваеннага спусташэньня. Жыхары працягвалі займацца сваімі справамі, падтрымліваючы амаль даваенны ўклад жыцьця. Крамнікі ахайна падмяталі ходнік перад сваімі будынкамі, заадно замятаючы й друз з броўкі. Такія паводзіны, без сумневу, часткова дыктаваліся спадчынным гонарам за іхнюю старадаўнюю грамаду й агульны дом; з другога боку, у гэтым прысутнічала й пачуцьцё абавязку — спрычыніцца да таго, каб гарадок і надалей заставаўся чыстым і прыгожым. Фэрмэры, у сваю чаргу, сачылі за тым, каб жывёла была добра накормленая, размяшчалася ў дыхтоўных стайнях, і каб яна не бадзялася па вуліцах мястэчка (апошні факт усіх вельмі радаваў). Машын тады амаль не было, калі не лічыць адзінкавых матацыклаў. У гэтым пастаральным антуражы выразна раздаваўся перазвон царкоўных званой, які было чуваць як зблізку, так і здалёк.

Мы прыехалі ў Тырсгайм з Вайдану (Weidan), каб прылучыцца да суполкі ўцэкачоў, якую складала сьвятарства вышэйшага рангу Беларускай праваслаўнай царквы, а таксама людзі зь іхнага атачэньня. Уся суполка жыла ў адным доме на Гаўптштрасэ (Haupt Strasse) — гэта была галоўная вуліца гарадка, былая Гітлерштрасэ (Hitler Strasse). Наш прытулак быў мажным двухпавярховым цагля-

¹⁰⁹ Гл. пра яго: Адзінец, Аляксандар. Паваенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў. Мінск, 2007. С. 422—427.

¹¹⁰ Пераклад Віялеты Кавалёвай.

ным будынкам з прасторным пакатым гарышчам. Сьцяна разгароджвала дом пасярэдзіне на дзьве роўныя часткі. На кожным паверсе было тры-чатыры пакоі, агульная кухня й купальня з ваннай і душам. Ацяпленьня ў пакоях не было; у халодныя месяцы году насельнікі ратаваліся пад цёплымі коўдрамі, выкарыстоўвалі перасоўныя электрычныя награвальнікі. Адпаведна, засьцерагальнікі, якія знаходзіліся на гарышчы, вельмі часта перагаралі. Высокі кацёл для вады награваліся на печцы, якую трэба было прапальваць вугалем ці дровамі — такім чынам мы атрымлівалі гарачую ваду для ванны або душа. Гэта была неверагодная раскоша, даступная толькі тады, калі шанцавала дзесьці дастаць вугаль ці дровы. У сутарэньні стаяла вялікая скрыня на вугаль і меншыя скрынкі, у якіх захоўваліся бульба, морква, слоікі з салёнымі гуркамі й іншыя прадукты.

Да капітуляцыі Нямецчыны ў гэтым доме жылі школьныя настаўнікі. Дом акурат і стаяў каля пачатковай школы, аддзелены ад яе невялікім дворыкам. Калі мы там жылі, у школе працягвалі вучыцца дзеці. Трэба думаць, пасья вайны настаўнікі знайшлі сабе жытло не ў такіх аскетычных умовах.

Нам дастаўся пакой на першым паверсе, вокны якога выходзілі на галоўную вуліцу. У ім, невядома як доўга, мы павінны былі жыць усямёх. У суседнім пакоі жыў украінскі сьвятар Барышкевіч з жонкай і сынам гадоў дваццаці. Іншымі нашымі суседзямі былі архіяпіскап Рыгор, ягоная старэнькая матуля й ягоны эксцэнтрычны сын Сева, якому, мабыць, было ўжо пад трыццаць.

Як я цьмяна прыгадваю, у абліччы Севы было штосьці незвычайнае, штосьці, што выбівалася з агульнапрынятых стандартаў таго часу. Ён выглядаў цалкам замкнёным у сваім унутраным сьвеце, абыякавым да заняткаў людзей, што былі вакол яго. Магчыма, ён не хацеў, каб яго адбалівалі ад ягоных думак. А яшчэ Сева меў іншую асаблівасьць: ён любіў сьпяваць на ўвесь голас, каб усе яго чулі. Перад тым, як засьпяваць, ён расчыняў дзьверы свайго пакою, і ягоны барытон раскатваўся па ўсім будынку, ён быў чуцен ня толькі на першым паверсе, але й вышэй. Адною зь ягоных ўлюбёных песьняў была „Дванаццаць разбойнікаў“. Аднак асноўную частку песеннага рэпэртуару Севы складалі царкоўныя сьпевы. Сева таксама сьпяваў у царкоўным хоры — ня выключана, што нейкі час ён нават быў яго рэгентам.

Цяжкасьці паўставалі на кожным кроку. Не пасьпелі мы яшчэ як сьлед распакаваць валізаў, як нам ужо трэба было ісьці шукаць паліва — і для кухоннай печкі, і каб нагрэць ваду для ванны. У нашых

суседзяў заставалася трохі вугалю, але ён ужо заканчваўся, і ніхто ня ведаў, калі вугаль прывязуць наступны раз. Вугаль распаўсюджваўся паводле нормаў на кожнага чалавека, і суседзям ня вельмі хацелася дзяліцца рэшткамі паліва з новапрыбылымі. Ну што ж, нам заставалася толькі адно: пайсці ў лес і назьбіраць там сухастою. Я й Вова падахвоціліся схадзіць у лес. Да нас далучыліся яшчэ двое хлапцоў. Здаецца, адным зь іх быў малады Барышкевіч. Нямецкі фэрмэр пазычыў нам вазок на чатырох колах, і мы пайшлі. Да найбліжэйшага хвойніку трэба было ісці некалькі кілямэтраў. Дрэвы былі высокія, на зямлі было поўна сухіх галінак і сухадрэвінаў. Ого, якая багатая спажыва! — падумаў я. Мы нагрузілі вазок з каптуром і пакацілі яго назад у гарадок, усю дарогу распяваючы песьні.

Нарэшце нам прывезлі вугаль. Грузчыкі засыпалі вугаль у скрыню праз шахты, якія ішлі па задняй сцяне будынку. Гэтая падзея ўзбудзіла ўсіх жыхароў лягеру. Але праблемы на тым ня скончыліся. Паўстала наступная: як разьдзяліць такое багацьце паміж насельнікамі? Яшчэ перад тым, як нам прывезлі вугаль, архіепіскапы выказалі свой поўны давер дзядзьку Яну. Яны прызначылі яго „камэндантам“ лягеру, і ён мусіў цяпер вырашаць усе асноўныя пытаньні, звязаныя з жытлом і побытам. Дзядьба вугалю паміж жыхарамі лягла на дзядзькавы плечы; як і трэба было чакаць, задача аказалася ня зь лёгкай. Дзядзька Ян вырашыў падзяліць вугаль „па галовах“, гэта значыць, пароўну паміж усімі жыхарамі, незалежна ад іх веку альбо сямейнага стану. Сьвятар Барышкевіч рашуча запырэчыў гэтаму. Ён прапанаваў падзяліць вугаль пароўну не паміж жыхарамі, а паміж пакоямі (бо пры такім падзеле ён сам апынаўся ў больш выгадных варунках). Завязалася гарачая спрэчка. Але дзядзька Ян цвёрда трымаўся сваёй пазыцыі — і ён перамог.

Барышкевічыха, з свайго боку, дапякала цётку Тоню й стрыечную сястру Таю сваім спосабам. „Яна цалкам захапіла кухню; толькі я хачу нешта згатаваць, як яна ўжо там“, — ціха скардзілася цётка Тоня ў нашым пакоі. „Ваня, зрабі ты з гэтым штосьці!“ — прасіла яна дзядзьку. „Не хачу я ў вашыя справы ўмешвацца, разьбірайцеся вы самі“, — такі быў ягоны звыклы адказ. Кузіна Тая выношвала свае ўласныя пляны на прадмет таго, як насаліць жонцы Барышкевіча. Колькі напяцьця, колькі фрустрацыяў! Што можа раздражняць жанчыну больш, чым неабходнасьць дзяліць кухню зь іншай жанчынай? Я б сказаў — хіба толькі нявернасьць мужа альбо каханка. Але адчай адчаем, а толькі цётка Тоня й Тая мала што маглі зрабіць адносна

манапалізацыі кухні Барышкевічыхай. Яны мусілі з гэтым неяк пагадзіцца. І яны прымірыліся.

Раздражненне звычайна толькі памнажаецца з часам. „Бедныя вы мае сіраціначкі!“ — прычытала Барышкевічыха кожнага разу, як бачыла на кухні Ніну й Фаіну. Пры гэтым яна абавязкова гладзіла іх па галойцы. Прылюднае выяўленне пяшчоты да Ніны й Фаіны ўвайшло ў ейную звычку — што выклікала яшчэ большую злосьць з боку цёткі Тоні й Таі. Яны напросту не маглі гэтага больш цярапець. Нават і сёння Тая ўгадвае Барышкевічыху нядобрым словам, калі пра яе заходзіць гаворка. Але, хоцькі-няхоцькі, паступова жанчыны мусілі зрабіцца больш талерантныя. Нягледзячы на цяжкасці жыцця ў перанаселеным доме, яны — трэба аддаць ім належнае! — навучыліся даволі добра суіснаваць адна з адной.

Лёс наканаваў нам жыць побач зь некаторымі выбітнымі суайчыньнікамі. Па-першае, тут трэба назваць мітрапаліта Пацеляймона¹¹¹, які ачольваў у часе вайны Беларускаю праваслаўную царкву. Рангам ніжэй за Яго Эксцэленцыю знаходзілася кагорта зь пяці архідякоў. Гэта былі: Філафей¹¹², Рыгор¹¹³, Венедыкт¹¹⁴, Дзьмітры й

¹¹¹ **Панцеляймон** (сьвецкае **Павал Рагноўскі**, 1867—1950), праваслаўны сьвятар, царкоўны й грамадзкі дзеяч, мітрапаліт БАПЦ. У гады Другой сусьветнай вайны браў удзел у арганізацыі царкоўна-рэлігійнага жыцця на акупаванай нямецкімі войскамі тэрыторыі Беларусі. Фармальна спрычыніўся да аднаўлення БАПЦ, адзін з арганізатараў і старшыня Часовай мітрапалітальнай управы Беларусі. У 1944 г. выехаў у Нямеччыну, пазней зь яраархамі епіскапату БАПЦ перайшоў у Расейскую зарубежную праваслаўную царкву.

¹¹² **Філафей** (сьвецкае **Ўладзімер Нарко**, 1905—1986), праваслаўны сьвятар, архіепіскап БАПЦ. У гады Другой сусьветнай вайны ўдзельнічаў у аднаўленьні й фармаваньні царкоўнага кіраўніцтва БАПЦ. На Ўсебеларускім царкоўным саборы ў Менску ў 1942 г. быў прызначаны япіскапам Магілёўскім і Мсьціслаўскім, узьведзены ў сан архіепіскапа. З 1944 г. — на эміграцыі. Разам з трыма іншымі яраархамі епіскапату БАПЦ у 1946 г. перайшоў у Расейскую зарубежную праваслаўную царкву.

¹¹³ Відаць, маеца на ўвазе **Рыгор** (сьвецкае **Георгі Барышкевіч**, 1889—1957), праваслаўны сьвятар украінскага паходжаньня, у гады Другой сусьветнай вайны дзеяч БАПЦ. У 1943 г. быў высвячаны на япіскапа Гомельска-Мазырскага, адначасова быў сьвятаром Гарадзенскага катэдральнага сабору. Пасьля прыходу савецкіх войскаў эміграваў у Нямеччыну і ў 1946 г. перайшоў пад юрысдыкцыю Расейскай зарубежнай праваслаўнай царквы. Пасьля быў япіскапам Бабэрскім і вікарыем Бэрлінска-Германскай япархіі, ⇨

Апанас¹¹⁵. На радзіме ў Беларусі архіяпіскапы стаялі на чале дыяцэзіяў.

У доме жылі яшчэ й пяцёра сьвятароў: чатыры сьвецкія й адзін манах. Дзядзька Ян Жарскі пасяліўся ў лягеры апошнім. Да яго тут ужо жылі: айцец Барышкевіч з жонкай, а таксама іхны дарослы сын; айцец Лапіцкі з жонкай, іхная дачка-падлетак і сын, меншы за яе; айцец Лычко з жонкай і дзецьмі — дарослым сынам, дачкой-падлеткам і малодшым сынам. Манах Юліян ня меў нікога, кім ён мусіў бы апекавацца. Ён сам падпарадкоўваўся непасрэдна мітрапаліту Панцеляймону: быў ягоным памочнікам, сакратаром, пасыльным, аканомам (называйце як хочаце).

У нашым лягеры была рэпрэзэнтаваная й шляхта: у асобе графа Мяшчэрскага й ягонага сына гадоў пяці, бляндына з прыгожымі курчавымі валасамі.

Шараговыя ж насельнікі лягеру ўяўлялі сабой разнастайную грамаду людзей, сярод якіх пераважалі нежанатых. Тым ці іншым чынам усе яны спрычыніліся да агульнага добра й, у пэўных выпадках, нават да шчасьця асобных індывідуўмаў. Іван Касяк, інжынер з прафэсіі й

⇒ архіяпіскапам Чыкагаўскім і Кліўлэндзкім, Чыкагаўска-Дэтройцкім і Сярэдняга Захаду.

¹¹⁴ **Венедыкт** (сьвецкае **Васіль Бабкоўскі**, 1876—1951), праваслаўны сьвятар, архіяпіскап БАПЦ. З 1941 г. — япіскап Берасьцейскі, вікары Менскай япархіі. У 1942 г. далучыўся да БАПЦ, быў архіяпіскапам Гарадзэнскім і Беластоцкім, экзархам Усходняе Прусіі. У 1944 г. эвакуаваўся ў Нямеччыну і ўвайшоў у склад клеру Расейскай зарубежнай праваслаўнай царквы. З 1946 г. — чалец Архірэйскага сыноду РЗПЦ, з 1950 г. — архіяпіскап Бэрлінскі й Германскі.

¹¹⁵ **Апанас (Афанасій)** (сьвецкае **Антон Маргас**, 1904—1984), рэлігійны дзеяч, праваслаўны сьвятар. У сакавіку 1942 г. у Менску высьвячаны на япіскапа Віцебскага й Полацкага. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. У 1946 г. далучыўся да Расейскай зарубежнай праваслаўнай царквы, але не губляў кантактаў і зь беларускім рухам. У душпастырскай працы карыстаўся беларускай мовай, выкладаў рэлігію ў беларускай гімназіі ў Ватэнштэце, супрацоўнічаў зь беларускай праваслаўнай прэсай, выдаў падручнік Старога Запавету на беларускай мове. У 1950—1955 гг. — вікарны япіскап у Аўстраліі. Потым пераехаў у Аргентыну. Япіскап (пазьней архіяпіскап) Буэнас-Айрэскі й Аргентынска-Парагвайскі. У 1966 г. выдаў кнігу „Белорусь в исторической государственной и церковной жизни“ (прадмова па-беларуску). У 1971 г. Сінод РЗПЦ забараніў чытаньне й распаўсюд кнігі, а аўтара адлучыў ад рэлігійнай дзейнасьці.

вылучны беларускі патрыёт, быў у нас, гэтак бы мовіць, „міністрам замежных справаў“. Андрэй Кандратавіч (гэта ягонае імя па бацьку) раней быў настаўнікам, а ў лягеры ён бясплатна вучыў дзяцей — у тым ліку й мяне з Вовам. Потым, там была яшчэ Ларыса Паўлаўна (таксама імя па бацьку). Яна жыла з сынам гадоў чатырох-пяці. Ці яна была ўдавой, ці яна развяслася, а мо разышлася з мужам ці каханкам — я ніколі й не даведаўся, гэта было ахутана таямніцай. Ларыса была высокая, стройная, бледнатварая — вельмі прывабная маладая жанчына. Ёю апекаваўся архіепіскап Філафей, і яна паўсюль сьледала за ім. У яе было вельмі прыгожае сапрана, і, да ўсагульнай прыемнасці, яна сьпявала ў царкоўным хоры ў нядзелю. Але я пералічыў тут толькі некаторыя імёны. Людзей у лягеры было значна больш.

Гэтая супольнасць, большую частку якой складалі духоўныя асобы, спараджала атмасфэру амаль манастырскага жыцця. Архіепіскапы заўсёды апраналі чорныя шаты, якія спадалі да пятаў. На грудзях яны насілі адмысловыя мэдалёны, якія сымбалізавалі сабой іхны статус у царкоўнай іерархіі. Наколькі мне вядома, ніводны архіепіскап ніколі не выйшаў з свайго пакою бяз гэтай рэгаліі. Забаўна было назіраць, як прэлат расчэсваў на прабор свае густыя вусы або прыгладзваў пышную бараду. Сьвятары, з свайго боку, дазвалялі сабе больш вольнасці ў адзенні, калі знаходзіліся ўнутры будынку. Яны з задавальненнем пакідалі свае рызы ў пакоі на вешаку. Але ў пэўных выпадках яны таксама — усе без выключэння — апраналі чорныя шаты, паверх якіх на тоўстых срэбных ланцужках віселі нагрудныя срэбныя крыжы (памеры якіх маглі дасягаць трох дзюймаў ушыркі й пяці — уздоўж). Адным з такіх выпадкаў магла быць аўдыенцыя ў архіепіскапа. На публіку ж і ў падарожжа сьвятары часцей надзівалі, на заходні манер, чорную рызу й кашулю зь белым падкаўнерыкам. Аднак, калі сьвятар выпраўляўся кудысьці недалёка й ненадоўга, безумоўна, куды зручней было накінуць сутану проста на хатняе адзенне.

Жыццё поўнае нечаканасцяў. Часам сюрпрызы абарочваюцца непрыемнасцямі, але бывае й так, што яны прыносяць неспадзяваную радасць. Гэтак, аднойчы перада мной нечакана зьявіўся — нібы з паветра саткаўся — манах Юліян, памочнік мітрапаліта. Я адклаў убок кніжку, якую чытаў. „Яго Высокаправабнасьць мітрапаліт хоча бачыць цябе“, — сказаў мне ён. З другога канца пакою да мяне падышла цётка Тоня. Яна відавочна разгубілася й ня ведала, што

думаць. „Славiк, прычашыся“, — сказала яна i потым паляпала мяне на плячы, прашаптайшы нешта сабе пад нос. Бяз доўгіх цырымонiяў айцец Юлiян правёў мяне ў пакой мiтрапалiта, які знаходзiўся на другiм паверсе. Калi мы ўвайшлi, айцец Юлiян паказаў мне рукой, каб я прайшоў наперад, туды, дзе за сваiм сталом насупраць акна сядзеў мiтрапалiт Панцеляiмон. Мiтрапалiт выйшаў з-за стала, добраславіў мяне i працягнуў мне правую руку тьльным бокам дагары; не марудзячы, я пацалаваў яе, як належыць. Ён павiтаў мяне i запрасiў сесьцi на крэсла, якое стаяла насупраць ягонага крэсла, сьпераду пiсьмовага стала. Упершыню ў жыццi я бачыў мiтрапалiта не ў царкве падчас службы, а гэтак зблiзку, у хатняй абстаноўцi, i мне было вельмi цiкава за iм назiраць. Не далей як за чатыры футы ад мяне сядзеў, выпрастаўшы сьпiну, высокi хударлявы мужчына сталага веку, апрануты ў беласьнежныя рызы. На грудзях у яго вiсеў авальны мэдальён, адпаведны ягонаму духоўнаму рангу. Яго шырокая сiвая барада была акуратна прычасаная; ягоныя доўгiя валасы (адметна багатыя для 81-гадовага, як я даведаўся потым, мужчыны) былі гладка зачасаныя назад. Густыя сiвыя бровы прыгожа выступалi на гладкiм, амаль без адзiнай зморшчынкi, лобе. Вочы мiтрапалiта глядзелi надзiва ясна i пранiклiва, i ён не насiў акуляраў. Для свайго паважанага веку мiтрапалiт знаходзiўся ў вельмi добрай фiзычнай форме. Ён адхлiўся трошкi назад у сваiм крэсьле, паглядзеў проста на мяне, усмiхнуўся i загаварыў. Голас у яго быў глыбокi, але крышталёва чысты. Ён прывiтаў мяне як новага чальца ягонай паствы. Мiтрапалiт пацiкавiўся, цi я i мае сёстры ўжо абжыліся добра ў нашым новым „доме“. Я адказаў яму, што так. Мiтрапалiт працягваў задаваць мне пытаньнi. Ён хацеў ведаць, калi i пры якiх абставiнах мы страцiлi нашых бацькоў. Я пачаў расказаць; раз-пораз мяне перапайнялi эмоцыi, але я стараўся расказваць пасьялядоўна i сьцiсла, час ад часу спыняючыся, каб сабрацца з думкамі. Мой аповед вiдавочна зацiкавiў мiтрапалiта, i ён сказаў, што хацеў бы сустракацца са мной i ў будучыні. Ён падняўся i добраславіў мяне знакам крыжа. Я пацалаваў ягоную руку i выйшаў.

Пры адным памятным выпадку нашая размова пачалася з агляду раньняга ўсходняга праваслаўнага хрысьцiянства: а менавіта, як яно прыйшло да ўсходнiх славянаў. Пралат папрасiў мяне расказаць, што я ведаю на гэты конт. Мае веды пра гiсторыю ўсходняга праваслаўя былі вельмi сьцiплыя, але я распавёў яму ўсё, што мог. Каротка кажучы, я сказаў наступнае: першымi сярод усходнiх славянаў

былі ахрышчаныя з паганства ў хрысьціянства жыхары Кіеўскай Русі, на загад іхных князёў. З Кіева праваслаўнае хрысьціянства хутка распаўсюдзілася ў незалежныя тады беларускія княствы і ў Расею. Калі агляд вытокаў Усходняга хрысьціянства скончыўся, мітрапаліт перавёў гаворку на супярэчлівую й цяжкую тэму — пра дачыненні з Рыма-каталіцкай царквой.

Ён пачаў выказваць свае сумневы наконт царквы-сястры. Я сядзеў і слухаў. Наколькі я магу ўзгадаць, ключавымі момантамі ягонаў прамовы былі наступныя. На працягу стагодзьдзяў яраархі каталіцкай царквы настойліва спрабавалі падарваць адзінства ўсходняй праваслаўнай веры. Калі ў іх не атрымалася напраткі заяваваць сэрцы адданых праваслаўных вернікаў, Рым паставіў перад палякамі задачу пераканаць праваслаўных, якія жылі на польскай тэрыторыі, каб яны навярнуліся ў каталіцызм. Палякі актыўна ўзяліся выконваць загад. Дзяржава прыняла маштабныя захады, каб змусіць беларускіх і ўкраінскіх праваслаўных хрысьціянаў адступіцца ад іх спрадвечнай веры. Гвалтоўны ўціск на праваслаўе працягваецца і ў нашыя дні, але цяпер у завуляванай форме. Рым не пазбыўся сваіх цёмных намераў наконт праваслаўя. Мы знаходзімся ў небясьпецы. Пратэстанты, зь іншага боку, лепей абаронены ад небясьпекі насоўваньня на іх рыма-каталіцызму менавіта таму, што іх вера не прызнаецца каталікамі кананічнай. Таму мы, праваслаўныя вернікі, мусім усімі сіламі захаваць нашую Богам дадзеную ўсходнюю праваслаўную веру. Мы мусім быць напэўна кожную хвіліну, каб абараніць самі сябе ад разбурэньня, мы не павінны паддавацца ні на якія змовы.

Скончыўшы свой маналёг, мітрапаліт Панцеляймон адкінуўся ў сваім крэсьле, пагладжваючы бараду. Ён заплюшчыў вочы (магчыма, каб нічога не адбавлівала яго ад разважаньняў), рысы ягонага твару разгладзіліся. Праз хвіліну-другую прэлат нахіліўся наперад, пільна ўглядаючыся ў мяне. „Паабяцай мне, Славік, што ты застанешся верным праваслаўю. Гасподзь узнагародзіць цябе за тваю веру“, — сказаў мне ён. „Я нарадзіўся праваслаўным і памру праваслаўным“, — адказаў я бязь ценю ваганьняў. Пачуўшы гэта, мой духоўны настаўнік усміхнуўся й падняўся. Нашую дыскусію, сказаў ён, мы працягнем іншым разам. Ён добраславіў мяне, і я выйшаў.

Аддзяленьне ўсходняй царквы ад заходняй, або лацінскай, пачалося з падзелам Рымскай імперыі на дзьве часткі пры імператары Канстантыне Першым. Фармальны падзел цэркваў адбыўся ў 1054 г. Усходняя (візантыйская) і заходняя (рымская) канфэсіі праз доўгі час

разыходзіліся ў пытаннях дактрыны. У пераліку іншых разыходжаньняў, усходняя царква не прымала патрабаваньня рымскай пра захаваньне сьвятарамі цэлібату. Спрэчкі паміж Рымам і Канстантынопалям прывялі да схізмы (разьдзяленьня) дзьвюх царкваў. У 1054 г. Папа Леў IX і канстантынопальскі патрыярх Міхаіл Цэрулярыюс найзаем адлучылі адзін аднога ад царквы; гэтая падзея сталася апошняй кропкай, пасля якой дзьве царквы канчаткова разышліся. У наступных стагодзьдзі прагал паміж канфэсіямі толькі павялічвалася, і да сёньняшняга дня яны застаюцца разьдзеленымі. Толькі ў XX стагодзьдзі, на знак узаемнай павагі, Папа й Патрыярх скасавалі адлучэньне ад царквы адзін аднога. Але ўсходняя праваслаўная царква не прызнае вяршэнства Папы.

Нашыя сустрэчы зь мітрапалітам працягваліся без усялякага раскладу — раз на тры, на чатыры тыдні. Падчас сустрэчаў гасьцінны гаспадар усё больш і больш распытваў пра мяне, сёстраў і пра людзей, якія займалі значнае месца ў маім жыцьці: напрыклад, пра майго дзядзьку Яна Жарскага й маю цётку Тоню. Мітрапаліт цікавіўся маімі плянамі на будучыню, у прыватнасьці, плянамі наконт вучобы. Ён усяляк пераконваў мяне, што я мушу вучыцца далей. Я адказаў, што прыкладу ўсе намаганьні, каб ён ува мне не расчараваўся. Чым далей працягваліся нашыя сустрэчы, тым глыбей на задні плян адступалі пытаньні рэлігіі. Іхнае месца займалі тэмы пра жыцьцё наагул. Я памятаю, як аднойчы мой настаўнік гаварыў са мною пра пісаньне лістоў. Часам, казаў ён, чалавек адчувае абавязак напісаць камусьці ліст, але ня ведае, з чаго пачаць. Тады варта пачынаць зь любога месца, бо як толькі ты пачнеш, ідэі самі пачынаюць нараджацца ў галаве. Калі я стаў дарослым, я шмат разоў пераконваўся ў бяспрэчнай карыснасьці гэтай парады.

Мітрапаліт Панцеляймон быў адзіным чалавекам, каму я адкрыў сваё мінулае да драбніцаў. Іншыя людзі ў лягеры маглі расказаць свае ўласныя гісторыі, ня менш цяжкія, бо падчас той страшнай вайны на долю кожнага выпала нямала бяды. Нават цяпер я памятаю, як Рыгор Іванавіч (Грышка) распавядаў групе людзей, дзе прысутнічаў і я, пра жахлівыя начныя бамбаваньні Дрэздэну 13—14 лютага 1945 г. Уначы 13 лютага васьмсот амэрыканскіх і брытанскіх бамбавікоў накрылі горад дзясяткамі тысячай запальных бомбаў. Горад ператварыўся ў мора агню. Такога пажару Дрэздэн ня бачыў ніколі. Сотні людзей спрабавалі ўратавацца ад агню ў мэтро, дзе яны задыхнуліся, бо пажар высмактаў адтуль увесь кісларод. Я ня памя-

таю ўжо, дзе знайшлі прытулак у тую жахлівую ноч сам Грышка й архіяпіскап Дзьмітры — відаць, непадалёк ад іхнай рэзыдэнцыі. Калі Грышка сказаў архіяпіскапу, што іхны будынак гарыць, архіяпіскап закрычаў: „О, мой Божа! Золата, золата!“ — і выбег са сховішча, бо ўздадаў пра свае скарбы. Дарэмна Грышка спрабаваў затрымаць архіяпіскапа. Адчайны ўчынак Дзьмітрыя прынёс посьпех: архіяпіскапу ўдалося ўратаваць скарбніцу й не разьвітацца з жыцьцём. А вось Грышка сапраўды страціў у тыя дні свайго сябра: той загінуў не на пажары, а ад кулі... Той хлапец узяў сабе ровар з часткова разбуранага складу. Яго затрымалі нямецкія ўлады, абвесьцілі марадэрам і расстралялі. Агулам падчас бамбаваньняў і ў вагні пажараў у Дрэздэне тады загінулі дзясяткі тысяч чалавек; паводле некаторых падлікаў, тыя ночы забралі восемдзесят тысяч жыцьцяў мірных людзей.

У даваенны час на эўрапейскім ляндшафце Дрэздэн цешыўся рэпутацыяй вытанчанага культурнага цэнтру. Горад ганарыўся тым, што яму ўдалося захаваць гэты дух і падчас вайны. З вайсковага гледзішча не было аніякіх абгрунтаваных прычынаў выпальваць Дрэздэн дазваньня. У горадзе або ягоным навакозьлі не базаваліся вялікія вайсковыя фармаваньні, не было там ні ваеннай прамысловасьці, ні буйных складоў зброі. Вынік вайны быў ужо перадвызначаны. Ну чаму тады, зь якой прычыны гэтая навала абрынулася на цывільнае насельніцтва мірнага прыгожага места? Сьляпяя, кіпучая, бязлітасная помста, без сумневу, адыграла тут сваю ролю. Але ня выключана таксама, што ў катастрофе прысутнічаў і элемент садызму, які ляжыць на сумленьні брытанскага генэрала паветраных войскаў, які сплянаваў, санкцыянаваў і правёў бамбаваньні гораду. Бамбаваньне Дрэздэну працягвалася да сярэдзіны красавіка. На вайне мяжа паміж абгрунтаваным зьнішчэньнем праціўніка й злачынствам тонкая, як лязо. Мы павінны пільна сачыць за сабой, каб не паддацца залішняму абурэньню. Ня толькі японцы зьдзейсьнілі ганебныя ўчынкі падчас Другой сусьветнай. Іншыя краіны таксама спрычыніліся да бяслаўных акцыяў.

Нашыя побытавыя ўмовы працягвалі паляпшацца. UNRRA (United Nation Relief and Rehabilitation Administration) пачала дастаўляць нам пасылкі з таварамі, недаступнымі на адкрытым рынку ў той час. Першапачаткова гэтыя пасылкі прызначаліся для распаўсюду праз Чырвоны Крыж сярод амэрыканскіх грамадзянаў, захопленых у палон немцамі. Манна зь нябёсаў? Не! Вядома ж — з Амэрыкі. Зьмесьціва пасылак перакрочвала нашыя самыя смелыя чаканьні.

Сьніч ачольвалі пяць пачкаў цыгарэтаў (марак „Philip Morris“, „Chesterfield“, „Camels“, „Pall Mall“ і „Lucky Strike“). Распушчальная кава, кубікі цукру, печыва, джэм, ялавічная тушонка, сардынкі, сухая садавіна, вітамін С і іншыя прадукты складалі пераважнае зьместыца пасьлак. Туды ўкладаліся таксама некаторыя рэчы туалету, улучаючы зубную пасту.

Ніхто з нас не паліў і ня піў кавы. У тыя дні мы пілі гарбату, калі яна была. Такім чынам, цыгарэты й кава, прадукты рэдкія, якія вельмі цаніліся немцамі, зрабіліся каштоўнымі таварамі для абмену на чорным рынку. У Нямецчыне таго часу існавала карткавая сыстэма. Прадукты прадаваліся выключна паводле талёнаў. Тым ня менш, было ня вельмі цяжка ўпрасіць уладальніка крамы або фэрмэра зрабіць „выключэньне“, калі вы прапаноўвалі яму трохі цыгарэтаў. Гаворка не ішла пра дзясяткі пачкаў цыгарэтаў або пра кіляграмы кававых зярнятаў. Я памятаю два выпадкі, калі цётка дала мне зусім трошкі кававага зерня й паслала мяне абмяняць яго на прадукты. Я быў вельмі здзіўлены й нават адчуваў сорам, калі гаспадар крамы даў мне вялікі пучок морквы й гуркі ў абмен на тое, што мне здавалася зусім няшчымнай колькасьцю кававых зярнятаў. Наступным разам мяне паслалі на фэрму, каб памяняць кававое зерне на бульбу. І той фэрмэр таксама не паскнарнічаў пры абмене.

Некаторыя з рэчаў, якія мы атрымлівалі ў пасьылках узімку 1945-га, былі вельмі экстраардынарныя. Так, аднойчы нам прыслалі сьнегаступы; потым — гель для выпраменьня валасоў (я думаю, ён першапачаткова прызначайся для чорных). На давяршэньне ўсяго, мы атрымалі кансэрвы зь ежай для сабак. Не здагадваючыся, што гэта такое, мы з Вовам аплялі ледзь ня ўсю бляшанку, і толькі потым даведаліся, што кансэрвы прызначаліся для „лепшага сябра чалавека“. Безумоўна, потым было шмат жартаў на гэтую тэму. Стрыечная сястра Тая доўга яшчэ пыталася Вову, як яму спадабалася на смак сабачая ежа.

Нам было вельмі цесна жыць — сем'ярам у адным пакоі (чацьвёрта чалавек у сям'і дзядзькі, плюс мае дзьве сястры й я). Пачалі пытацца ў суседзяў, ці ня ўзяў бы хто аднога зь дзяцей начаваць да сябе. Такі чалавек знайшоўся: Іван Касяк¹¹⁶, які жыві адзін і займаў маленькі

¹¹⁶ **Іван Касяк** (1908—1990), грамадзка-палітычны дзеяч. Да Другой сусьветнай вайны жыві і вучыўся ў Заходняй Беларусі, удзельнічаў у камуністычным руху. З пачаткам нямецкай акупацыі працаваў у генэральным камісарыяце ў Менску, быў дзеячам Беларускай народнай самапомачы, ⇨

пакой, пагадзіўся браць аднога зь дзяцей да сябе на ноч. Здагадайцеся, каму так пашанцавала? Мне. Пакой Івана Касяка знаходзіўся ў іншай палове будынку, на верхнім паверсе, у самым канцы калідору. У суседстве з Касяком жыла сям'я сьвятара Лычка зь пяці чалавек, а таксама архіяпіскап Філафей і Ларыса Паўлаўна са сваім малым сынам. Зрэдку ўлетку я начаваў на самым версе ўсходаў, што вялі на гарышча ў нашым крыле будынку.

Досыць часта я меў раскошу спаць адному ў пакоі Івана Касяка, бо мой гаспадар часта падарожнічаў. Ягоньня паездкі здаваліся бясконцымі, большасць зь іх была звязаная з грашовымі апэрацыямі — Іван спэкуляваў валютай. Калі я заставаўся адзін у ягоным пакоі на ноч, мяне нічога не адваблівала, і я міжволі прыслухоўваўся да галасоў, гукаў і рухаў, што даносіліся з калідору.

Вяртаючыся ў думках на паўстагодзьдзя назад, у тьмяныя ночы, я чую лёгкае гукі босых ног на калідоры, потым ледзь чутны стук у дзьверы. Відаць, камусьці ня сьпіцца. Я пачынаю разважаць, хто б гэта мог быць. Чамусьці й я не магу цяпер заснуць, я кручуся й варочаюся ў ложку. Урэшце я запальваю сьвятло й пачынаю чытаць. Чытаю да глыбокай ночы, але той бяды — раніцай я магу паспаць даўжэй. У мяне ж няма ніякай працы ці заняткаў, якія б прымушалі мяне ўставаць рана. Ночы прыходзяць і сьходзяць; зноў і зноў працягваюцца таямнічыя перасоўваньні ў калідоры. Зь іншага боку, жыхары мусяць карыстацца агульнай прыбіральняй — дык няма нічога дзіўнага, што часам чуюцца крокі на калідоры ў неадпаведных гадзіны содняў. Ня маючы начнога гаршка ў пакоі, я й сам раз-пораз мушу бегаць басаною ў прыбіральню пасярод ночы.

Аднойчы ўночы здарылася нешта нечаканае. Вяртаючыся з прыбіральні ў свой пакой, я пачуў прыцішаны сьмех з пакоя архіяпіскапа Філафея — і гэта быў жаночы сьмех без сумневу! Я прыпыніўся каля ягоных дзьвярэй на хвіліну — сьмех сьціх, запанавала цішыня. Я сьпяшаўся вярнуцца да сябе. У тую ноч мне сапраўды хацелася спаць, дык я заснуў адразу. Надыйшла раніца. Хто ж была гэтая начная госьця ў пакоі архіяпіскапа? Можна, Ларыса Паўлаўна? Мая юначая цікаўнасць распалілася неймаверна. У наступных дні я пачаў прыглядацца з увагай да насельнікаў будынку — куды й калі кожны зь іх

⇒ у сакавіку—чэрвені 1944 г. выконваў абавязкі паўнамоцнага прадстаўніка Беларускай Цэнтральнай Рады ў Глыбоцкай акрузе. Пасьля вайны жыў на эміграцыі ў ЗША.

звычайна ходзіць. Мая падвышаная пільнасьць хутка прынесла вынікі. Я заўважыў, што ўдзень Ларыса Паўлаўна часта заходзіла ў пакой архіяпіскапа Філафея. Ну дык што ў гэтым такога, думаў я. Ларыса, без сумневу, чуецца самотнай, ёй няма да каго прытуліцца і няма ад каго атрымаць падтрымку ў гэтыя няпэўныя часы. Наколькі мне было вядома, архіяпіскап Філафей мог быць ейным духоўным настаўнікам. Дый хто б іншы лепей пасаваў для гэтай ролі? Ён быў вельмі таварыскім, гарадзкім, адукаваным чалавекам. А паколькі ён жыў тут жа, у суседзтве, дык да яго можна было лёгка зьвярнуцца пры патрэбе. Чаго ж больш хацець чалавеку, думаў я?

Архіяпіскап Філафей на свой час мог лічыцца чалавекам вышэй сярэдняга росту. Ён быў стройны і даволі малады для свайго высокага рангу ў яраархіі Беларускай усходняй праваслаўнай царквы. Ягоныя раскошныя цёмна-брунатныя валасы, што на яркім сьвятле адлівалі золатам, былі акуратна прычасаныя назад за плечы. У густой барадзе і вусах не было ні ценю сівізны. (Ува ўсходнім праваслаўі кожны сьвятар, які хоча стаць япіскапам, павінен сьпяраша далучыцца да манаскага ордэну, а гэта, у сваю чаргу, вымагае, каб ягоныя валасы на галаве і твары расьлі вольна і без перашкодаў — падстрыгаць іх манахам забараняецца.) На лобе і шчоках архіяпіскапа Філафея не было аніводнай зморшчынкі; нос быў прапарцыійным і не парушаў сымэтрыі твару; у карых вачах гарэлі агеньчыкі. Я ня ўспомню, каб я хоць аднойчы бачыў яго нахмураным — ён заўсёды быў падцягнуты і таварыскі, часам сузіральны. Трымаўся ён струнка. Заўсёды насіў манаскі ўбор, адпаведны свайму чыну: чорную сутану і нагрудны знак.

Ларысе Паўлаўне, здаецца, магло быць крыху за трыццаць. Высокая і шчуплая, яна была, без сумневу, прывабная жанчына. Яе твар выглядаў добра дагледжаным, фарбаваным бялявым валасы маляўніча ільсьніліся. Скура на твары, а таксама на руках і нагах у яе была вельмі сьветлая. Выразныя рысы твару зь першага погляду выклікалі прыемнае ўражаньне. У яе былі прыгожыя ногі, і яна сачыла за тым, каб яе абутак быў таксама паглядным (у тых часы жанчыны не насілі сандаляў, дзякаваць Богу). Яе рукі былі грацыёзнымі, пальцы — доўгімі і роўнымі. Блакітныя вочы выдавалі яе нардэчнае (беларускае) паходжаньне.

У дадатак да павабнай зьнешнасьці, Ларыса Паўлаўна была адораная прыгожым сапрадна, і ейны голас зачароўваў усіх нас. Яна сьпявала ў царкоўным хоры; апроч таго, яна ў яшчэ адзін насельнік ляге-

ру, Сева, па чарзе кіравалі хорам на набажэнствах усходняй праваслаўнай царквы ў Тырсгайме. Яна была гаваркая, незалежная, адукаваная жанчына шырокіх поглядаў, гатовая сама вырашаць свой лёс. Жыла яна з маленькім сынам, якому было, я думаю, гадоў 4—5. Сын яе таксама быў бялявы. Ніхто ня ведаў, ад каго яна яго нарадзіла. У дадзены момант жанчына жыла адна, ня маючы партнёра. Ці я памыляўся на гэты конт?

Аднойчы мне ізноў давялося начаваць адному ў пакоі Івана Касяка (гаспадар быў у ад'ездзе). Пасярод ночы мне спатрэбілася выйсці ў прыбіральню, якая была ў самым канцы цёмнага калідору. Вяртаючыся ў свой пакой і стараючыся ступаць нягучна, я затрымаўся насупраць пакою архіепіскапа Філафея й прыслухаўся (згодны, што гэта было ня вельмі прыгожа з майго боку...). Ледзь чутныя гукі даляталі да мяне з-за дзвярэй — штосьці там безумойна дзеялася. Што б гэта магло значыць? Я спрабаваў здагадацца. І раптам, нечакана, зь цемры за зачыненымі дзвярыма да мяне данёсся жаночы стогн, стогн асалоды... потым яшчэ адзін... яшчэ адзін... Я застыў на месцы, зь цяжкасцю стрымліваючы эмоцыі, якія мяне перапаўнялі. Мая цікаўнасьць зашкальвала, але розум падказаў, што я мушу вяртацца да сябе. У сваім пакоі я працягваў абдумваць тое, што пачуў. Я быў упэўнены, што той невядомай жанчынай у пакоі архіепіскапа была Ларыса Паўлаўна. Ну хто іншы адважыўся б на такую адчайную авантуру?

Мне здаецца вельмі дзіўным, што некаторыя мужчыны даюць урачысты зарок зачыніцца ад зямных радасцяў дзеля таго, каб заслужыць вечнае жыццё ў нябёсах. Як мала ведаюць яны пра тое, што рай можна знайсці тут і цяпер, у абдымках каханай жанчыны... І дзе ў Святым Пісаньні сказана, што мужчына ня можа служыць Госпаду й людзям, калі ён не аддаліцца ад жанчын? Я ня ведаю такога месца ў Бібліі — пра такія бязьлітасныя забароны. І я ніколі ня мог зразумець патрэбы цэлібату шараговых сьвятароў Рыма-каталіцкага касьцёлу, якога вымагае ад іх папскі сталец. На маю думку, у гэтым няма ніякага сэнсу. Цэлібат мусіць быць выключна добраахвотнай зьявай — кожны сьвятар сам павінен вырашаць, ці ён хоча быць самотным чалавекам альбо мець жонку. Нават калі ён ажэніцца, ён усё адно можа прапаведаваць слова Божэе й настаўляць сваю паству на праведны шлях. Здаецца, Усходняя праваслаўная царква зрабіла слушыны крок, на працягу стагодзьдзяў дазваляючы сваім сьвятарам мець сям'ю. Як тут не падзякаваць ёй за гэта! Я ўпэўнены, што жанатыя сьвятары таксама не пазбаўленыя Божай ласкі.

Інтымныя дачыненні паміж архіяпіскапам Філафеем і Ларысай Паўлаўнай не былі такім ужо страшэнным сакрэтам, як гэта здавалася мне напачатку. Іншыя жыхары нашага перанаселенага лягеру таксама не маглі не заўважаць іх. Але ўсе тактоўна стараліся не абмяркоўваць гэтай тэмы публічна; у тыя часы людзі ўмелі шанаваць прыватныя справы. Наколькі мне вядома, шчыльныя стасункі ахіяпіскапа й Ларысы Паўлаўны працягваліся без перашкодаў і без умяшання з боку трэціх асобаў. Ларыса Паўлаўна знаходзілася пад пратэкцыяй архіяпіскапа Філафея; яна працягвала суправаджаць яго паўсюль, куды б ён ні накіроўваўся.

Я шчыра перакананы, што зарок цэлібату ня мусіць быць пажыццёва непарушным. Наадварот, гэтае пытаньне трэба пакідаць на сумленьні індывіда. Калі тактоўныя дачыненні паміж нежанатым сьвятаром і дарослай жанчынай прыносяць ім абодвум асалоду й напайняюць іх радасьцю, такая сувязь не павінна абражаць Бога; не павінна яна таксама й перашкаджаць сьвятару ў ягоным сьвятарскім служэньні.

У Тырсгайме я чуўся калі й не зусім як дома, дык, прынамсі, сярод добразычлівых людзей. Іншыя жыхары лягеру адчувалі, мне здаецца, штосьці падобнае. Нашыя нямецкія суседзі ўспрынялі нашую часовую прысутнасьць сярод іх без усялякіх праяваў варожасьці. Я ня памятаю, каб хтосьці хоць аднойчы абазваў мяне словамі *verflueht auslander* („пракляты чужынец“). Нічога не баючыся й не асьцерагаючыся, я хадзіў дзе хацеў — і па мястэчку, і вакол яго. Падчас нашага побыту ў Тырсгайме мне давалося сутыкацца шмат з кім зь мяцовых жыхароў. І нават калі некаторыя з насельнікаў нашага лягеру перакрочвалі межы прынятых паводзінаў, як зрабіў гэта айцец Барышкевіч, гараджане рэагавалі на такія ўчынкi больш з гумарам, чым з асуджэньнем.

За квартал ад нашага дому была лаўка мясьніка. У ёй цётка Тоня часта купляла косткі для булёну, на якім яна потым варыла суп; астатнія рабілі тое ж самае. Пры драбіне шацунку яны маглі б, відаць, падкупіць гаспадара, каб ён прадаў ім мяса або кілбасу — прадукты, што распаўсюджваліся толькі па прадуктовых купонах, якіх мы, уцекачы, ня мелі. Як цяжка даводзілася тым, хто пражыць ня мог бяз мяса! Калі айцец Барышкевіч зайшоў у ятку мясьніка аднойчы раніцай, выгляд сьвежых кілбасак, разьвешаных па ўсёй краме, відаць, пазбавіў яго розуму. Ад адной толькі думкі пра пах сьвежых кілбасак, калі яны сквірчаць на гарачай патэльні, у яго пацяклі сьлінкi. Няз-

дольны супрацьстаяць спакусе, айцец Барышкевіч зрабіў нечуваную рэч: ён схпіў адну з кілбасак і схаваў яе пад сутанай, пакуль мясьнік у дальнім куце крамы адважваў яму косткі. Як кілбаска магла ўтрымацца пад сьвятарскай рызай, застаецца для мяне загадкай. На вялікі жаль для сьвятара, ягоньня хітрыкі не падманулі мясьніка. Вярнуўшыся да прылаўка, мясьнік рашуча запатрабаваў ад айца Барышкевіча вярнуць кілбаску, схаваную пад сутанай. Спачатку айцец Барышкевіч спрабаваў усё адмаўляць, але, бачачы безвыходнасьць сытуацыі, ён усё ж дастаў кілбаску й аддаў яе мясьніку. Гэтак мара айца Барышкевіча пасьнедаць смажанай кілбасой марай і засталася...

Мясьнік не надаў гэтаму эпізоду вялікай вагі: ён ня склаў афіцыйнай скаргі на айца Барышкевіча, але замест таго раскажаў пра гэты выпадак усім, каму мог. Нашыя суседзі-немцы смакавалі падрабязнасьці інцыдэнту, жыхары ж лягеру, у пераважнай большасьці, праігнаравалі яго. Мне невядома, ці камітэт архіяпіскапаў выклікаў айца Барышкевіча, каб той вытлумачыў свае паводзіны, — калі гэта й было насамрэч, рашэньне камітэту засталася канфідэнцыйным. Інцыдэнт з кілбаскамі зрабіўся легендарным і застаўся ў памяці жыхароў гораду на доўгія гады, яго пераказвалі адзін адному нават пасля таго, як наш лягер выехаў з Тырсгайму — але пра гэта я даведаўся нашмат пазьней, дык ня буду забягаць наперад.

Быў і яшчэ адзін выпадак, які прыцягнуў немалую ўвагу грамады — гісторыя з парсюком. У ёй адну з галоўных роляў грала цётка Тоня. Усё пачалося з самых лепшых цётчыных намераў: яна надумалася пачаставаць сям'ю сьвежанінай, а па тым часе гэта быў неверагодны дэлікатэс. Мясцовы фэрмэр пагадзіўся прадаць цётцы маладога парсючка. (Натуральна, гандаль мусіў адбывацца ў строгім сакрэце, бо такія апэрацыі лічыліся тады незаконнымі.) І вось аднойчы ўвечары фэрмэр перадаў цётцы Тоні жывога парсючка. Як бедную жывёліну ўдалося даставіць з хлява ў наш будынак, за некалькі кварталаў, застаецца для мяне загадкай. Відаць, нехта дапамагаў маёй адчайнай цётцы. Бесьперастаннае верашчаньне парсюка на ўсім шляху ад хлява да дому не магло не прыцягнуць увагі жыхароў мястэчка. Няшчаснага кабанчыка прывалаклі на задні двор будынку й праз маленькае квадратнае акно ўсунулі ў сутарэньне, дзе яго неўзабаве й закалоў Грышка, пратэжэ архіяпіскапа Дзьмітрыя.

Справа на тым ня скончылася. Мясцовыя ўлады дазналіся пра нелегальную гандлёвую апэрацыю, і цётку Тоню выклікалі ў магістрат, што знаходзіўся ў іншым горадзе. Я памятаю, як яна выпраўлялася

туды, апранутая адпаведна сытуацыі: спадніца, блузка й жакет. Трымалася яна заклапочана. Без сумневу, зь ёй тады мусіла паехаць яе дачка Тая, якая вольна гаварыла па-нямецку. Да вялікай палёгкай кожнага з нас, цётка Тоня вырабілася з гэтай прыкрай гісторыі досыць лёгка: яе прызналі вінаватай у нелегальнай трансакцыі, пры-мусілі заплаціць невялікі штраф і загадалі больш такога не рабіць.

Калі ў чэрвені 1994 году я быў у чатырохтыднёвым падарожжы па Эўропе, жаданьне наведаць Нямецчыну, асабліва Баварыю, зрабілася проста нясьцерпным. Я напрасіў маю стрыечную сястру Гэлену Герман і яе мужа Багуслава (яны жылі ў польскім горадзе Шчэціне) суправаджаць мяне ў гэтай паездцы й вельмі цешыўся, калі яны з радасцю пагадзіліся. З прычыны таго, што я быў абмежаваны ў часе, з маршруту паездкі давалася выкінуць шматлікія геаграфічныя пункты, якія б мне хацелася наведаць. Але Тырсгайм застаўся, дый як бы я мог абмінуць яго? Прыехаўшы туды, мы прыпаркаваліся на гарадзкой плошчы. Адтуль няспешным крокам мы падняліся на пагорак да пратэстанцкай царквы, якая месцілася ў самым далнім канцы плошчы. Велічны будынак царквы, што налічваў некалькі стагодзьдзяў, узвышаўся над дамамі, ствараючы ўражаньне поўнай гармоніі з навакольным.

Я прысеў на лаўку. Нахлынулі ўспаміны з тых далёкіх часоў. Усе яны былі звязаныя з гэтай пратэстанцкай царквой, збудаванай з каменя й дрэва, якая стаяла зусім блізка ад мяне, на пагорачку. Успаміны вялі мяне ў сярэдзіну бажніцы, за яе муры мэтровай таўшчыні. Масіўныя драўляныя дзьверы былі ўмацаваныя жалезнымі кратамі; такія ж масіўныя дзьверы, замкнёныя на вісячы замок, ахоўвалі ўваход у тунэль, які пачынаўся ўнутры царквы. У мінулыя стагодзьдзі царква, відаць, неаднойчы была для жыхароў мястэчка ратункам і сховішчам ад марадэраў.

Падчас нашага перабываньня ў Тырсгайме сьвятары нашага лягеру дамовіліся з пастарам царквы, і ён даў дазвол на правядзеньне ў ёй набажэнстваў згодна з усходнім праваслаўным абрадам. Мне было даручана прыслагоўваць у аўтары — гэта была ўжо добра вядомая мне праца.

Менавіта там, у глыбіні аўтара, я натрапіў на фатаграфіі жаўнераў — нарадзінцаў Тырсгайму, якія загінулі на палях Першай сусьветнай вайны. Фатаграфіі былі сабраныя пад агульнай рамкай, за шклом. Там было можа з два тузіны здымкаў, калі ня больш. Усе мужчыны былі ў вайскавай форме, шмат хто ў сьпічастых касках;

цяпер, узгадваючы іхныя твары, я пачаў задумвацца, пры якіх абставінах яны маглі загінуць. Безумоўна, вырашыў я, усе яны паляглі на прээднім краі. Некаторыя, відаць, загінулі ў артылерыйскай перастрэлцы, спрабуючы схвацацца ад снарадаў у сваіх акопах. Іншых маглі зрэзаць кулямётныя чэргі, калі яны ішлі ў атаку на пазыцыі праціўніка. Я намагаўся ўявіць сабе жахі прээдняга краю той гіганцкай вайны. Залпы цяжкіх вінтовак; выбухі снарадаў; няспыннае стракатынне кулямётаў; выбухі гранатаў; стогны й крыкі параненых і тых, хто памірае, адегукаліся ў маёй галаве.

Гэтыя мужчыны мусілі пакінуць свае сем'і й дарагіх ім людзей, каб загінуць у нейкіх чужых краях. Дзеля чаго, разважаў я? Навошта была патрэбная тая вайна? Чым можна апраўдаць такі жахлівы канфлікт? Няўжо яго немагчыма было пазьбежчы? І чаго такога дасягнулі ў выніку, чым можна было б апраўдаць гіганцкія страты маладых жыццяў? У дзяцінстве я ня мог знайсці адказу на гэтыя пытанні. Толькі потым, з узростам, я зразумеў, што вайна прынесла некалькі станоўчых вынікаў: Аўстра-Вугорская імперыя прыйшла да развалу, у выніку чаго некаторыя ўсходнеэўрапейскія й балканскія народы вызваліліся й атрымалі магчымасць самых вырашаць свой лёс; вайна спрычынілася таксама да распаду Асманскай імперыі, вызваліўшы іншыя народы з-пад турэцкага ярма (на жаль, курды не ўвайшлі ў іх лік). Падзеі Першай сусветнай мелі й нэгатыўныя наступствы: у выніку вайны адбылася бальшавіцкая рэвалюцыя ў Расеі, якая прынесла людзям, што жылі ўва ўсходняй Эўропе й на шырокіх прасторах Азіі, дэспатычны камуністычны рэжым — тыранію нечуванага размаху, беспрэцэдэнтную ў гісторыі чалавецтва. Калі аглядаецца назад, разумееш, што з рэальнасцю не паспрачаецца: у нас няма іншага выйсця, як толькі прыняць усе падзеі Першай сусветнай, уключаючы найбольш катастрафічныя, менавіта так, як яны адбываліся, бо гісторыя, непрадказальная й магутная сіла, заўсёды выбірае свой уласны шлях.

Раптам перада мной з'явіліся мая стрыечная сястра з мужам, і гэта вярнула мяне з падарожжа ў мінуўшчыну. Я падняўся з лаўкі, і мы падышлі да фантану. Ён распырскваў у паветра чыстую ваду, зусім гэтак, як у даўнейшыя часы. Вось толькі чырвоныя рыбка, якія плавалі раней на дне басэйну, зьніклі. Побач з фантанам з'явіліся дзве мэталічныя панэлі: на адной былі выбітыя імёны вайскоўцаў, што загінулі ў Першую сусветную вайну, на другой — імёны ахвяраў Другой сусветнай. Гэты мэмарыял быў пабудаваны ўжо пасля

таго, як мы пакінулі Тырсгайм — без сумневу, тады, калі закончылася амэрыканская акупацыя гэтай часткі Нямецчыны. Плошча была абсаджаная цяністымі дрэвамі. Калі б хто хацеў пасядзець у спакоі й паразважаць пра жыцьцё, лепшага месца, чым у засені гэтых раскідзістых дрэваў, цяжка было б знайсці. Шматпавярховыя будынкi пашыхтаваліся па абодва бакі плошчы. Усе яны выглядалі добра дагледжанымі й былі ў выдатным стане. Уціснутая паміж імі, стаяла гарадзкая ратуша. Памяць ізноў выплюхнула на паверхню ўспаміны. Тады, у 1946 годзе, я сабраў усю сваю мужнасць і прыйшоў у ратушу, каб паразмаўляць з бурмістрам — я хацеў папрасіць яго, каб ён выдаў мне талён на пакупку футбольных бутсаў, бо без талёнаў тады абутак не прадаваўся. Бурмістар, чалавек у паважных гадах, прыняў мяне ветліва, але ў маёй просьбе адмовіў. Ён растлумачыў мне, што талёны выдаюцца толькі жыхарам Нямецчыны, а паколькі я меў статус уцекача, пра мяне мусіць клапаціцца UNRRA. Але ж ці магла тая UNRRA забяспечыць усе мае патрэбы? Я меў моцныя сумневы на гэты конт. Спачатку я спрабаваў спрачацца з бурмістрам, але калі ўсёсвядоміў марнасьць сваіх аргумэнтаў, выракся сваёй просьбы й пайшоў ні з чым.

Успаміны ізноў адступілі ў мінуўшчыну, і я звярнуў увагу на навакольле. Калі паглядзець праз плошчу, то за галоўнай вуліцай — Гаўптштрасэ — воку адкрываліся раскошныя зялёныя палаткі й сенажаці. Неймаверна, але яны ўсё яшчэ выглядалі такімі самымі, як у маім юнацтве! Іх не захінулі аніякія высокія будынкi, і з самага цэнтру гораду можна было любавачца цудоўным пастаральным краявідам. Усё сьведчыла за тое, што зьмены, якія адбыліся зь сярэдзіны 1940-х гадоў у гэтай квітнеючай супольнасці, былі толькі да лепшага.

Размаўляючы пра мястэчка, мы ўтраіх працягнулі няспешную прагулку да месца, дзе была прыпаркаваная ўзятая напракат машына. Празь некалькі хвілінаў мы ўжо пад'яжджалі да будынку на галоўнай вуліцы, дзе калісьці раззьмяшчалася памятная сяліба майго юнацтва — наш лягер уцекачоў.

Будынак нядаўна пафарбавалі ў ружовы колер; вокны па пэрымэтры й рагі дому абвялі белым. Пад вокнамі віселі скрынкі, поўныя рознакаляровых кветак. Як гэта прыгожа, падумаў я, і чаму ж мы не падумалі завесыці такія кветнікі, калі жылі тут? Цяпер жыхары будынку мелі сваю стаянку, дзе я запаркаваў аўтамабіль, і мы ўтраіх накіраваліся да ўваходу ў дом (з таго боку, дзе я калісьці жыў). Нас сустрэла жанчына — адна зь цяперашніх жыхарак дому. Мы ад-

рэкамэндаваліся, і я расказаў ёй пра гэту нашага нечаканага візыту. Жанчына прыняла нас сардэчна й зь цікавасьцю. Я запытаўся, ці памятае яна ўцекачоў, якія жылі тут у 1940-х гадах.

„Ну хіба ж мы маглі б забыцца на вас?“ — адказала яна з усмешкаю. „Але што вам запомнілася найбольш пра лягер уцекачоў?“ — працягваў дапытвацца я. Жанчына расьсьмяялася: „Пра кілбаскі й парсючка“. І тут жа, не чакаючы просьбаў, яна распавяла нам усю гісторыю з пакупкай парсючка — у тым выглядзе, у якім яна засталася ў памяці мясцовых жыхароў. „Не сумняюся анітрохі, што гэты аповед — чыстая праўда“, — сказаў я й дадаў: „Ці не маглі б Вы завесьці мяне ў сутарэньне? Я б вельмі хацеў пабачыць, як яно цяпер выглядае“. Жанчына ахвотна згадзілася. (Гэлена й Багуслаў не пайшлі са мной — яны засталіся ў вэстыбюлі будынку, размаўляючы з жыхарамі, чыю ўвагу мы прыцягнулі сваім візытам.)

Жанчына паказала мне квадратнае вакно, празь якое няшчаснага парсючка зацягнулі ў сутарэньне, пры гэтым яна дала новыя дэталі тае прыгоды. Я агледзеўся. Ня дзіва, што скрыня з вугалем зьнікла; замест яе тут цяпер стаяў газавы кацёл, які награвяў ваду для купальняў і кухняў. О, як цудоўна гэта было б — залезьці ў ванну, адкруціць кран з гарачай вадой і з асалодай паплёскацца ў ёй, але ў нашыя часы такая раскоша была нам недаступная.

„Гісторыя пра парсюка, якую Вы распавялі, вельмі цікавая, а што гэта за прыгода з кілбаскамі?“ — запытаўся я ў жанчыны. Яна ізноў весела расьсьмяялася. Увесь час хіхікаючы, яна пераказала нам увесь эпізод зь няўдалай спробай крадзяжу кілбасак. У яе маляўнічай інтэрпрэтацыі інцыдэнту факты перапляталіся з чуткамі й плёткамі. Гэта ж трэба! — падумаў я. Два маленькія й нязначныя выпадкі разрасьліся да памераў легендарных здарэньняў, і, на жаль, толькі яны засталіся ў памяці мясцовых жыхароў на гады й дзесяцігодзьдзі.

Безумоўна, я ня мог не наведць пакою, дзе я жыў зь сваімі дзьвюма сёстрамі й сям'ёй дзядзькі Яна. Жанчына пазнаёміла нас зь людзьмі, якія займалі гэты пакой цяпер: гэта была пара людзей сталага веку, якія прынялі нас вельмі сардэчна. Гаспадар быў вэтэранам Другой сусьветнай вайны, ён змагаўся ў войсках Вэрмахту на Ўсходнім фронце, а потым выжыў у савецкім лягерь для ваеннапалонных. На сьцяне вісела намаляваная ад рукі каляровымі алоўкамі мапа, дзе паказаныя былі ягоныя ваенныя маршруты. Пакуль мы сядзелі на канапе, размаўляючы з гасьціннымі гаспадарамі, я разпораз вяртаўся ў думках у мінуўшчыну. Як маглі мы ўсемярых —

трое дарослых і чацьвёра дзяцей — цясьніца ў адным пакоі й не нажыць нэрвовых расстройтваў? Ды вось жа неяк здолелі.

Цяпер у гэтым будынку жылі ня самыя ўдачлівыя пэнсіянэры, якія працавалі на грамадзянскай службе, а таксама вэтэраны Другой сусьветнай. Дом і звонку, і знутры знаходзіўся ў выдатным стане, але ж побытавыя ўмовы для насельнікаў заставаліся вельмі сьціплыя, наводле цяперашніх стандартаў, — адзін пакой для жыцьця, агульная кухня й агульная купальня з прыбіральняй.

Для нас, падлеткаў, якія прапусьцілі некалькі гадоў школы, Тыр-сгаім быў паваротным пунктам — адсюль шлях ізноў прывёў нас у школьныя клясы. Нас траіх — мяне, маю сястру Фаіну й стрыечнага брата Вову — запісалі ў Беларускаю гімназію імя Янкі Купалы, у якой мы павінны былі распачаць заняткі ўвосені. Беларуска гімназія імя Янкі Купалы была тыповай эўрапейскай сярэдняй школай, якая рыхтавала вучняў да наступленьня ва ўнівэрсытэт. Знаходзілася яна ў Міхэльсдорфе (Michelsdorf), у ваколіцах Каму (Cham). Дачка сьвятара Лапіцкага Лёля й дачка сьвятара Лычка Галя таксама мусілі распачаць школьнае навучаньне ўвосень 1946 году.

Для нас, будучых вучняў, кожная хвіліна была дарагая. Вайна перапыніла нашу адукацыю. Некаторым з нас вельмі трэба было дапоўніць веды з асноўных дысцыплінаў — да гэтай катэгорыі вучняў, без сумневу, належаў і я. На нашае шчасьце, выбітныя насельнікі лягера ўзяліся падрыхтаваць нас да гімназіі. Архіяпіскап Філафей стаў маім настаўнікам беларускай мовы. Звычайна, калі я ўваходзіў у ягоны пакой, я бачыў яго за пісьмовым сталом: ён шмат пісаў. Архіяпіскап махаў мне рукой, каб я сядзь побач зь ім. Празь непрацяглы час ён адсоўваў убок тое, над чым працаваў, і наш урок пачынаўся. Да сёньняшняга дня я вельмі ўдзячны архіяпіскапу Філафею за ягоную бескарысьлівую дапамогу. Андрэй Кандратавіч стаў маім настаўнікам матэматыкі. Мне вельмі пашанцавала — ён быў геніяльны педагог, які выдатна тлумачыў матэрыял. Усё, чаму ён навучаў мяне, я схопіваў зь лёту. Мой стрыечны брат Вова таксама студыяваў матэматыку пад кіраўніцтвам Андрэя Кандратавіча. Хачу выказаць сваю запозьненую падзяку гэтаму выбітнаму чалавеку! Архіяпіскап Апанас, які бездакорна валодаў беларускай мовай, таксама займаўся зь дзецьмі. Напэўна, былі сярод жыхароў і іншыя настаўнікі.

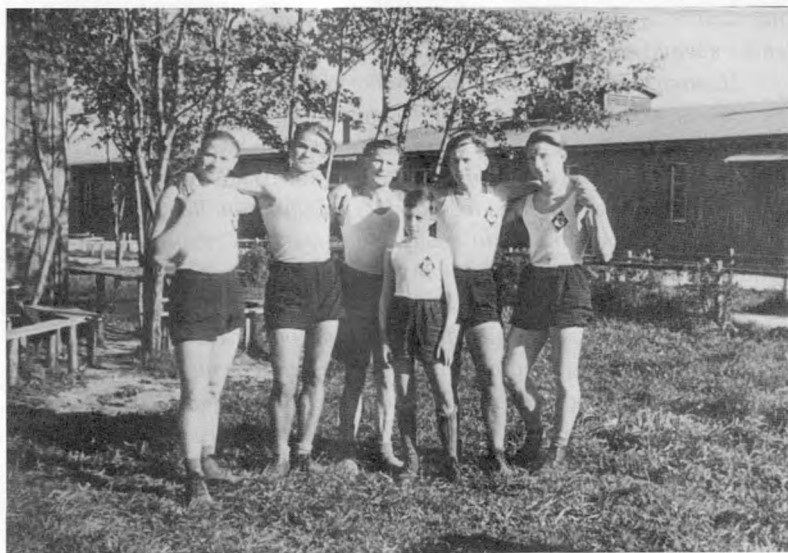
Баварскія зімы халодныя й слотныя: у гэты час толькі й вучыцца або займацца нейкай справай для душы, якую можна рабіць у хаце.

Стрыечны брат Вова быў на сёмым небе, калі бацькі падарылі яму акардэон. Ён граў на ім кожны дзень. Мае ж музычныя здольнасці пакідалі жадаць шмат лепшага, і гэтак яно засталася на сённяшні дзень. Таму на розных урачыстых імпрэзах, накітавалі Калядаў, я аддаваў перавагу чытанню вершаў. Для такіх імпрэзаў нам звычайна давалі залю ў будынку гарадзкой управы. Памятаю таксама, як аднойчы да нас з канцэртамі прыехалі гастролёры — беларускія танцоры і сьпевакі. Мясцовая канцэртная зала была перапоўненая, і глядачам канцэрт вельмі спадабаўся. Нягледзячы на ўсе гэтыя забавы, я зь неярплівасьцю чакаў вясны, марачы пра дні, калі я буду гоўсаць па маляўнічым навакольлі Тырсгайму.

І вось яна прыйшла, доўгачаканая вясна. Дрэвы павольна абуджаліся ад зімовага сну і пакрываліся маладой зелянінай; зацвілі яблыні і вішні; там і тут распускаліся палявыя краскі, нібы пацъварджаючы, што халады адступілі незваротна. Ад кветнікаў у некаторых прыватных дамах немагчыма было вока адвесьці — такія яны былі прывабныя. Якраз з другога боку школьнага двара за плотам быў адзін з такіх кветнікаў, дзе цвілі ўсемагчымыя краскі і пышна квітнела дэкаратыўнае кустоўе. Гэты сад-аранжарэя прыцягваў увагу ўсіх жыхароў, тым больш што ён быў вельмі добра відзён ад нашага дому. Мне здаецца, цётка Тоня часьцяком купляла ў тым садзе кветкі на розныя выпадкі.

Навакольная прырода вабіла мяне найбольш. Луг з празрыстым ручайком, які віецца скрозь густую траву; старадаўні лес — спакойны, непарушны, загадкавы, — усё гэта клікала мяне да сябе. Там, на самоце, я любіў слухаць птушак, назіраць за дзікай прыродай і, безумоўна, зьбіраць грыбы і ягады, калі на іх быў сэзон. Лес зрабіўся маім прытулкам. Вада таксама прыцягвала мяне, як магніт, калі я быў юнаком. За нейкіх дзевяць мэтаў ад дарогі, акурат за гарадзкой мяжой, на лузе была сажалка, каля якой у летнія месяцы, у цёплае сонечнае надвор'е зьбіраліся дзясяткі мясцовых жыхароў. Берагі сажалкі былі зайсьеды запоўненыя людзьмі. Лежачы на посьцілках альбо ў складных пляжных фатэлях, дарослыя падстаўлялі свае бледныя целы сонечным променям. Дзеці ў той час весела плюхаліся ў вадзе каля берагу. Я вельмі цешыўся, калі таксама адкрыў для сябе гэты маляўнічы куточак. Заставалася толькі вырашыць, як туды дабірацца. На маё іграсьце, адзін цудоўны і шчодры чалавек падарыў мне ровар. З таго часу я мог плаваць у цёплай вадзе сажалкі колькі хацёў, і я правёў там шмат пагодных дзён лета 1946 году.

Летнія дні адышлі ў гісторыю, і я разам зь іншымі падлеткамі выправіўся ў Міхэльсдорф, дзе распачаў навучаньне ў Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы. У Міхэльсдорфе я прабыў да канца навучальнага году. Калі ж наступным летам я вярнуўся ў Тырсгайм на вакацыі, сярод маіх першапачатковых плянаў было знайсці добрае месца для купаньня. Поўны вялікіх надзеяў, я сеў на ровар і паехаў да маёй улюбёнай сажалкі, якая падарыла мне столькі прыемных хвілін мінулым летам. На маё здзіўленьне й расчараваньне, каля сажалкі не было ні душы, а яе берагі парасьлі высокай травой. Але ніколі ня ведаеш, дзе страціш і дзе знойдзеш. Адзін з апантаных купальшчыкаў у лягеры прапанаваў мне паехаць зь ім на возера, якое знаходзілася за некалькі кілямэтраў ад Тырсгайму, на ўзвышшы, і куды няцяжка было дабрацца на ровары. Я быў у захапленьні ад таго, што пабачыў: вада ў возеры была крышталёва-чыстая й вельмі спакойная. Заду возера крутыя схілы гор парасьлі хвойнікам, купкі лістоўных дрэваў былі раскіданыя па яго берагах. Азэрка было невялікае, можна нават сказаць, што драбнюткае, але такое мілае! І тут не было натоўпу. Толькі адзінкі прыяжджалі сюды, каб адпачыць і расслабіцца.

Спартовы гурток гімназіі імя Я. Купалы з настаўнікам Іванам Мухам.
Міхэльсдорф, 1947 г.

А яшчэ адной маёй улюбёнай забавай быў футбол. Каманды, якія змагаліся ў раённым турніры, гулялі з фанатэчным запалам, і футбольным заўзятарам гэта вельмі падабалася. Я таксама падхапіў „футбольную ліхаманку“. Дый чым яшчэ было заняцца ў нядзелю па абедзе маладому альбо маладому ў душы чалавеку?

Я памятаю маладога брамніка з футбольнай каманды Тырсгайму. Ён гуляў проста бліскуча; без сумневу, гэта быў самы лепшы гулец у камандзе, і ён выклікаў усеагульнае захапленне. Ён прыводзіў сваіх фанатаў да экстазу, ловячы найцяжэйшыя мячы. Да сённяшняга дня я памятаю некаторыя з гэтых момантаў, калі ён не прапусьціў мяча. Малады брамнік быў новым чалавекам у мястэчку — магчыма, уцекачом з нейкіх тэрыторыяў, экспрапрыраваных у Нямеччыны пасля вайны. Ён жыў непадалёк ад нас, на другім баку вуліцы: яго прытуліла адна сям'я, у якой была танюткая прывабная дачка гадоў васьмнаццаці.

На жаль, німб футбольнай супэр-зоркі моцна пацямяней, калі людзі даведліся пра ягоныя пазафутбольныя прыгоды. З куратнікаў на нашай вуліцы пачалі прападаць куры. Справа дайшла да паліцыі. Спачатку думалі на лісіц, але пасля пільнага дасьледаваньня прыйшлі да высновы, што курэй крадзе нехта з мясцовых жыхароў. Шмат хто з футбольных фанатаў, і я ў іх ліку, вельмі пераймаліся, калі высветлілася, што галоўнае падозраньне падае на нашага ўлюбёнца-брамніка. Ён, аднак, вырашыў не чакаць, пакуль яго сховаць на гарачым, і ўцёк, пакінуўшы цяжарнай дачку гаспадара, у якога ён жыў. Мне было вельмі шкада, што мой гарача любімы герой больш ня будзе цешыць нас сваім майстэрствам.

Напачатку лета 1946 году нас наведаў пляменьнік цёткі Тоні, Аркадзь ДзЧыла (яшчэ адзін мой стрыечны брат) з жонкай Лідай. Аркадзь было тады трошкі за трыццаць, я думаю. Ён быў высокі й шчуплы, з бледным тварам і цёмна-русымі валасамі, зачасанымі назад — прыгожы мужчына згодна ўсіх стандартаў. Па прафэсіі ён быў інжынэрам, выпускніком Варшаўскага ўнівэрсытэту. Аркадзь быў выразна гарадзкім індывідуўмам, касмапалітам, ён ня меў сантымэнтаў ні да якога філязофскага кірунку або руху. На першае месца ён ставіў асабістую свабоду, права кожнага чалавека выбіраць свой уласны лёс, незалежнасьць асобы ад уплыву дзяржавы або царквы.

Жонцы Аркадзя, Лідзе, магло тады быць каля трыццаці ці таксама трошкі за трыццаць. Яна была натуральнай бляндынкай з чысьцюткай белаю скурай. Тонкія рысы яе твару беспамылкова сьведчылі

пра шляхетнае паходжаньне. Яна была напорыстай, упэўненай у сабе асобай: не вагалася ані хвіліны, калі хацела выказаць сваю думку на спрэчныя тэмы. Яе з поўным правам можна было назваць свабоднай жанчынай, жанчынай з будучыні, якая апярэджвала свой час. Яна была нарадзінкаю вельмі касмапалітычнага гораду — Варшавы. У рафінаваных колах даваенная Варшава мела славу „ўсходняга Парыжу“. Яе пасяляховыя сыны й дачкі пражывалі сваё жыццё зь нязгасным запалам, частку выдаткоўваючы больш, чым яны маглі сабе дазволіць. Няма сумневу, што Ліда таксама спазнала смак бязьбеднага жыцця.

Была й яшчэ адна выразная рыса, якая вылучала Ліду ад астатніх: яна была габрэйка. Неверагодна! Як ёй удалося перажыць Галакост? Відца, сваю ролю адыгралі ўменьне знаходзіць выйсьце з кожнай сытуацыі, прыродная геніяльнасьць, прага да жыцця й папросту ўдача. Ліда была змагарка ад прыроды. Калі ў жніўні 1944 году выбухнула Варшаўскае паўстаньне, яна далучылася да польскіх падпольшчыкаў, якія зрабілі адчайную, але няўдалую спробу вызваліць горад ад немцаў да прыходу Чырвонай арміі. Гэты крываваы супраціў доўжыўся некалькі тыдняў.

Я прыгадваю адну з ваенных гісторыяў, расказаных Лідай — мароз прабіраў па скуры ад аповеду пра тое, як ёй удалося высьлізнуць літаральна з-пад носу ў немцаў. Невялікая група польскіх падпольшчыкаў, у якой была Ліда, трапіла ў аблогу. Прарвацца празь нямецкае атачэньне не было аніякай магчымасьці. Здацца — значыць, гарантавана трапіць пад расстрэл. Што ж заставалася? Толькі надзея! Адзін з байцоў, чалавек з шурпатым тварам, пераканаў сяброў не паддавацца паніцы. Ён паабяцаў ім, што ўратае іх, калі яны будуць ува ўсім яго слухацца. Адзінае, пра што ён іх папрасіў — цалкам даверыцца яму. Ён распавёў сваім папличнікам, што да вайны працаваў у дарожнай службе й шмат разоў спускаўся пад зямлю, у каналізацыйныя люкі. Плян таго чалавека быў просты: яны будуць уцякаць праз сыстэму каналізацыі. Людзі ўбачылі ў гэтым надзею, некаторыя ўздыхнулі з палёгкай.

„Мы альбо патонем там у людзкім дзярме, альбо задыхнемся“, — прашаптаў нехта. „Калі мы будзем ісьці вельмі асьцярожна й глядзець, куды ступаем, усе застануцца жывыя“, — запэўніў іх выратавальнік. Падпольшчыкі спусьціліся сьледам за гэтым мужчынам у каналізацыйную трубу, якая ішла пад вуліцай. Намацаваючы свой шлях у абсалютнай цемры, яны раптам трапілі ў воблака моташлівага

газу. (Немцы распылялі атрутныя газы ў сыстэме каналізацыі, спрабуючы выкурыць з-пад зямлі барацьбітоў супраціву.) Але гэтай групе падпольшчыкаў пашанцавала: канцэнтрацыя газу на іхным шляху аказалася не настолькі моцнай, каб перарваць іхнае падарожжа. Вочы іхныя слязіліся, і ў горле пяршыла, але яны былі здольныя ісьці далей. Змучаныя, людзі спыніліся перадыхнуць якраз пад каналізацыйным люкам. Раптам цішыню наверху разрэзаў тупат нямецкіх ботаў і галасы жаўнераў. Жаўнеры хадзілі ўзад-уперад, якраз над галовамі ўцекачоў. Ліду працяў жах. І тут раптам адзін з ўцекачоў закашляўся. У той жа момант былы дарожны рабочы, які вёў групу, схпіў гэтага мужчыну заду і заціснуў яму рот рукой. Той мужчына выжыў і потым шмат разоў расказваў гэтую самую гісторыю.

Група ўцекачоў здолела прайсці падземным калідорам і падняцца на паверхню на бяспечнай тэрыторыі. Перажыўшы гэтую падзею, ад якой стылі косткі, Ліда вырашыла, што з яе хопіць, што прыйшоў ейны час адсыць ад супраціву ў пакінуць змаганьне іншым. Пераапрунутая да непазнавальнасці, яна змагла выехаць з Варшавы.

Аркадзю таксама давялося перажыць падчас Варшайскага паўстання момант, калі ён ледзь не загінуў. Недзе ў межах палаючага гораду яго спыніў на вуліцы нямецкі патруль. У партфэлі Аркадзь нёс не зусім звыклы груз: царскія залатыя манэты, ювэлёрныя вырабы, упрыгожаныя каштоўнымі камянямі, і пару пачкаў банкнотаў. Скарб быў ня толькі ягоны: частка рэчаў належала ягонай жонцы Лідзе, ейным бацькам, братам і сёстрам. Патруль пацягнуў Аркадзя ў вайсковы штаб. Змрочныя думкі перапаўнялі яго. Што чакае яго ў канцы дарогі — куля ў патыліцу каля бэтоннай сцяны? На шчасьце, зь бязвыіснага, здавалася б, становішча, знайшоўся выхад. У памяшканні вайсковага штабу Аркадзь спакойна папрасіў дазволу паразмаўляць з афіцэрам. Ён сказаў афіцэру, што ўцякае ад расейцаў; што савецкі рэжым пераследаваў ягонага бацьку, сьвятара ўсходняй праваслаўнай царквы; што ён ня мае нічога супольнага з паўстанцамі і асабіста сам асуджае іхныя дзеянні; і што калі яму дазваляць безь перашкодаў пакінуць горад, ён ахвотна падзеліцца з афіцэрам зьмесьцівам свайго чамадана. Да вялікай палёгі Аркадзя, афіцэр кінуў галавой на знак згоды. Частка скарбу перайшла ў рукі афіцэра, а Аркадзя пасля гэтага вывезлі на вайсковым транспарце за горад, у бяспечнае месца, якое ён сам выбраў.

Існуе іншая вэрсія гэтай Аркадэвай прыгоды. Аднаведна зь ёю, Аркадзь нёс скарб у валізе, каб перадаць яго польскім падпольшчыкам.

Калі яго спыніў патруль, жаўнеры бяз доўгіх цырымоніяў паставілі яго да сьценкі й хацелі расстраляць на месцы. Застаецца, аднак, загадкай, якім чынам Аркадзю тады ўдалося пазьбегнуць вернай гібелі. Мне асабіста гэтая другая вэрсія падзей падаецца малаверагоднай. Аркадзь быў вельмі рацыянальным чалавекам, ягоны халодны розум звычайна пралічваў кожную сытуацыю наперад, і для яго на першым месцы заўсёды стаяла асабістая бясьпека й дабрабыт. Калі ў 1939 годзе Польшча была падзеленая паміж нацысцкай Нямецчынай і савецкай Расеяй, Аркадзь жыў у Варшаве. Калі б ён жыў на „крэсах усходніх“ (тэрыторыі Заходняй Беларусі й Заходняй Украіны), яго б, без сумневу, арыштавалі й пакаралі сьмерцю або выслалі ў ГУЛАГ, дзе б ён і загінуў бязь сьледу. Таму якую крыўду мог мець Аркадзь да нямецкіх акупантаў? Не хачу сказаць, што ён падтрымліваў зьнішчэньне нацыстамі габрэяў і іншых людзей. Наадварот, сам па сабе Аркадзь асуджаў гэтыя варварскія злачынствы. Але ён быў ня схільны — ад прыроды ці ад перакананьняў — рызыкаваць сваёй скурай дзеля іншых. Яго цалкам задавальняла становішча, калі змаганьнем займаліся іншыя, і ў лік гэтых іншых уваходзілі палякі.

Цягам усёй гісторыі палякі ўсімі сіламі спрабавалі зьнішчыць самаідэнтычнасьць беларускай і ўкраінскай мяшынняў у межах польскай дзяржавы. І адной зь перашкодаў на шляху гэтых плянаў стала ўсходняя праваслаўная вера названых мяшынняў. Як украінцы, гэтак і беларусы, што жылі ў Польшчы, былі пераважна праваслаўныя. Палякі ж, у абсалютнай сваёй большасьці — рыма-каталікі. Таму задача навярнуць усходне-праваслаўнае насельніцтва ў каталіцызм сталася Сьвятым Граалем Рымскай каталіцкай царквы, і застаецца такой да нашых дзён. Як і чакалася, яраархі ўсходняй праваслаўнай царквы рабілі ўсё, што ў іхнай моцы, каб адбіць напады з боку Каталіцкай царквы, і робяць гэта да нашага часу. У сваім імкненьні перарабіць сваіх грамадзянаў усходне-праваслаўнага вызнаньня на каталікоў польскі ўрад сягнуў да адкрытага прымусу. Не-каталікам было забаронена займаць большасьць дзяржаўных пасадаў, уключаючы працу ў паліцыі і ў школах. Існаваў цэлы сьпіс іншых абмежаваньняў для праваслаўных. Аркадзь цьвёрда трымаўся сваёй праваслаўнай веры, да вялікай радасьці ягонага бацькі, які быў шчырым і адданым сьвятаром Усходняй праваслаўнай царквы на „крэсах усходніх“. Хіба ж усіх гэтых прычынаў было недастаткова, каб Аркадзь трымаўся далёка ўбакі ад непасрэднага ўдзелу ў Варшавскім паўстаньні? На маю думку, больш як дастаткова.

Дзядзька, цётка й Тая былі вельмі радыя, што Аркадзь і Ліда затрымаліся ў нас у гасьцях на некалькі дзён. Мы, дзеці, цешыліся зь іхнай кампаніяй таксама. У мяне засталіся вельмі прыемныя ўспаміны пра Аркадзя й Ліду. Я ня памятаю, каб я сустракаўся з Аркадзею калісьці раней.

Лета заканчвалася. Неўзабаве я, мая сястра Фаіна й стрыечны брат Вова будзем выпраўляцца ў Міхэльсдорф, у Беларускаю гімназію імя Янкі Купалы, каб узнавіць нашу адукацыю, перарваную вайной на доўгі час. Лёля, дачка сьвятара Лапіцкага, і Галя, дачка сьвятара Лычко, таксама рыхтаваліся да паездкі ў Міхэльсдорф, каб працягнуць там навучаньне ў беларускай школе, якая рыхтавала да ўнівэрсытэту. Мая сястра Ніна заставалася дома: было вырашана, што яна яшчэ замалая, каб выйсьці з-пад нагляду апекуноў, яе дзядзькі й цёткі. Стрыечная сястра Тая на той час ужо выехала з Тырсгайму, каб студыяваць мэдыцыну ў Мюнхэне (Munich). Малады хлопец, імя якога я забыўся, таксама пакінуў лягер і студыяваў мэдыцыну недзе ў Нямеччыне.

У 1946 г. мітрапаліт Панцэйляймон у згодзе зь іншымі беларускімі архіепіскапамі, якія жылі ў нашым лягеры, прынялі нечаканае рашэньне. Яны — сынод — вырашылі выйсьці зь Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы й далучыцца да Рускай усходняй праваслаўнай царквы ў замежжы. Гэтае рашэньне мела глыбокія нэгатыўныя наступствы як для рэлігійнага, гэтак і для палітычнага жыцьця беларускіх эмігранцкіх суполак таго часу. Яно пасеяла зерне разладу й недаверу, у вялікай ступені спрычыніўшыся да расколу й сварак сярод беларускіх эмігрантаў. Водгульле гэтай падзеі працягвала вярэдзіць жыцьцё беларускай грамады празь дзесяцігодзьдзі, потым ужо ў іншых краінах, куды пераехалі беларускія эмігранты. Ці можна, паклаўшы руку на сэрца, сказаць, што былі нейкія грунтоўныя й важкія прычыны, якія змусілі сьвятароў да адступніцтва? Я ня буду абмяркоўваць гэтай тэмы. Лічу, што час сам расставіць усё на месцы й што суд гісторыі — самы справядлівы.

Калі зьвесткі пра тое, што мітрапаліт і архіепіскапы адышлі ад Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы, зрабіліся набыткам грамадзкасьці, я амаль не зьвяртаў увагі на тое, як іх успрынялі людзі. Але я памятаю рэакцыю Івана Касяка: ён быў проста прыбіты такой навіной.

Толькі тры беларускія сьвятары: мой дзядзька Ян Жарскі, айцец Лапіцкі й айцец Лычко — не пайшлі за архіепіскапамі. Яны

пацьвердзілі сваю незалежнасьць ад сыноду, набываючы тым самым волю вырашаць свой уласны лёс, службыць Госпаду й людзям, як падказвала ім іхнае сумленьне.

Дакумэнты (улёткі, адозвы, звароты)¹¹⁷

Літаратурны бандытызм

Самавольства ў выпраўленьні тэкстаў нашых паэтаў, якога дапусьціўся Брачыслаў Скарыніч (ведамы ўжо нашаму асьвечанаму грамадзтву псэўдонім!) у выдадзенай нядаўна друкам кніжцы пад назовам „Новы песеньнік крывіцкі (беларускі) для школаў“ (Аўгсбург, 1946), нельга назваць інакш як літаратурны бандытызм.

Мы ня будзем зусім спыняцца над пэдагогічна-дыдактычнай вартасьці гэтага песеньніка (здоравае нацыянальна і маральна грамадзтва не дапусьціць яго ў школы), дзе спатыкаем такія песьні, як „Зажурылась пападзьдзя“, розныя любоўныя песьні і інш., ня будзем спыняцца над „апіскамі“ „ўкладаньніка“ (новае слова!), у выніку чаго, напр., верш „Наперад“ мае быць... народным творам, над правапіснымі памылкамі. Пераконваць заўзятага „ўкладаньніка“ мы не зьбіраемся.

Мы хочам толькі выказаць сваё абурэньне і змабілізаваць грамадзкую апінію супроць неспатыканага ні ў водным культурным грамадзтве злачынства, якога дапушчаецца выдавец.

Мала таго, што „ўкладаньнік“ песеньніка ўсюды бесцарамонна перапраўляе слова „Беларусь“ на „Крывіччына“, але ён выпраўляе і зьмяняе зьмест і стыль вершаў жывучых яшчэ і памёрлых ужо нашых песьняроў. Вось некалькі красачак для ілюстрацыі: Верш М. Багдановіча „Завіруха“ выпраўлены на „Зіма“ (чаму ня „Восень“?), замест „у бубны дахаў вецер б’е“ праўшчык зьмяняе „у бубны стрэхаў вецер б’е“ (выходзіць нешта накшталт „палатняных званой“!); у вершы Я. Коласа замест „О, край родны, край прыгожы“ мы чытаем „Краю родны, краю гожы“, у вершы Я. Купалы „Не пагаснуць зоркі ў небе“ замест „Не загіне край забраны“ чытаем „Не загіне край крывіцкі“. І толькі там, дзе Скарыніч ніяк ня мог зьмяніць зьненавіджанага ім слова „Беларусь“, ён гэтае слова пакідае (як відаць, „ўкладаньнік“ яшчэ разьбіраецца ў рыфмах).

Мы ня хочам пераконваць выдаўца, што ён ня мае ніякага права зьмяніць тэксты паэтаў бязь іх згоды, што калі б кожны пачаў

¹¹⁷ Ва ўсіх пададзеных дакумэнтах захаваныя асаблівасьці правапісу арыгіналаў.

правіць творы, дык ня было б ніякай літаратуры. Мы хочам зьвярнуцца да нашага грамадства з пытаньнем: што рабіць супроць гэткага самавольства? Калі яшчэ жывыя паэты і могуць нейкім чынам знайсці праўныя санкцыі, дык як захаваць ад здзекаў нябожчыкаў?

Мы прызвычаліся ўжо неяк замаўчваць розныя злачынствы безадказных асобаў, усё ў добрай веры, што гэта „каб людзі не сьмяляліся“, „нашто шумець“, „хай будзе ўжо паміж намі“. Але калі знаходзяцца Дон Кіхоты, якія, вымахваючы мячом супроць уяўленых млыноў, пачынаюць зачэпляць (сьвядома ці несьвядома) нашыя нацыянальныя сьвятасьці, — нельга маўчаць!

Пара пакончыць з гэтымі сьмяхосамі, якія прыносяць сорам нашаму грамадству!

Заклікаю ў першую чаргу нашае літаратурнае згуртаваньне, як найбольш пакліканае й пакуль што адзіна аўтарытэтнае на чужыне, заняць сваё становішча ў дачыненні да выдзенае кніжыцы.

С. Залужны¹¹⁸

На правах рукапісу

Выясеньне

Дагэтуль у нас на чужыне нічога не друкавалася. Ад гэтага вялікага шкода нашай эміграцыі і нашаму беларускаму ці іначай крывіцкаму народу, а ворагам ягоньм уцеха. Нашыя ворагі хацелі б, каб у нас і далей нічога не друкавалася. Дзеля таго калі, балючы душою за свой народ, пачаў я выдаваць друкам беларускія кніжкі і ўжо выдаў „Новы песеньнік крывіцкі (беларускі) для школаў“, яны паднялі крык, хочучы гэтым запьніць пачатую работу. Як бы на заказ маскоўскай чорнай і бальшавіцкай сотні напаў на мяне ў „Шляхам жыцьця“ С. Залужны.

Ён вінаваціць мяне ў гэткім:

першае, што ў маім песеньніку ёсьць адна жартлівая песьня пра пападзьдэю і ёсьць, між іншага, любоўныя народныя песьні;

другое, што часткова я слова „Беларусь“ замяніў на „Крывія“;

трэцяе, што я зрабіў некаторыя іншыя праўкі ў мове вершаў.

Я адкажу па парадку. Ёсьць у нашага народу жартаўлівыя песьні і прыказкі пра сьяян і пра іншыя станы. Ёсьць жартаўлівыя песьні і пра духавенства, і яны друкаваліся ў кожным зборніку песьняў, і

¹¹⁸ Шляхам жыцьця. №12. 25 сьнежня 1946. С. 40.

ніхто за гэта ніколі не нападаў на выдаўцоў. Не нападаў і бязбожны „абароньнік“ духавенства Залужны. Дык за што ж нападаць за лёгка-жартаўлівую песьню пра пападзьдзю (яна ж і не духавенства!), песьню, каторая магла б быць друкавана нават пра сьвятога! А што да любоўных песьняў, дык бальшыня народных песьняў — любоўныя, і няма ў гэтым нічога благога. Нікому і ніколі такія народныя песьні ня шкодзілі. Значыцца, прычына нападу Залужнага на мяне тут іншая.

Адказваю на другі закід. Ужо даўно насъпела пара вярнуць нам стары наш праўдзівы назоў „Крывічы“ замест накіненага нам Масквою і шкоднага назову „Беларусы“. Дзеля таго ідэйныя сьвятлейшыя людзі гэта робяць. Дзеля таго і ў маім песеньніку, дзе толькі дазваляў верш, назоў „Беларусь“ заменены на „Крывія“. Падобныя замены робяцца ня толькі ў папулярных выданьнях, але і ў навучковых. Прыкладам, гэтак робяць украінцы із сваімі старымі памяткамі, замяняючы ў іх стары свой назоў на новы „Ўкраінцы“. Гэтак жа было зроблена ў вершу Багдановічым „Пагоня“, дзе слова „літоўскай“ заменены на „крывіцкай“, бо слова „літоўскі“ мае цяпер інакшае значэньне. Ніхто супроць гэтага ня выступіў. Зусім нядаўна хтось пераклаў на нашу мову запіскі сакратара Сьцяпана Батуры пад назовам „Пад Полацкам дажджы“¹¹⁹. Запіскі гэтыя ёсьць гістарычнай памяткай. Перакладнік іх усюды словы „ліцьвін“, „Літва“, як тады зваўся наш народ, замяніў на „беларус, Беларусь“. Пераклад быў зроблены ў тым самым лягеры Ватэнштэце, дзе жыве Залужны, і ані ён, ані ніхто іншы супроць гэтага ня выступілі. Дык тут ізноў прычына нападу не ў замене, а ў тым, што заменены маскоўскі назоў „Беларусы“ на наш спрадвечны „Крывічы“.

Назоў „Крывічы“ ня толькі пачалі ўжываць на чужыне, але ўжывалі яго і ў Беларускай савецкай сацыялістычнай рэспубліцы, а сьмялейшыя людзі ўжываюць яго й цяпер у Бацькаўшчыне, дарма што там за гэта НКВД вельмі карае, ссылае на Салойкі і іншае, а нават сьмерцяй. Мы ня ведаем, зь якой гэта ласкі Залужны пераймае на сябе заграніцаю работу НКВД.

Адказваю на трэці закід. Назоў вершу „Зіма“ замест „Завіруха“ лучыў з прычыны карэктарскага недагляду. А польскі германізм „дах“ („у бубны дахаў вецер б’е“) я замяніў на „страху“ („у бубны стрэхаў ве-

¹¹⁹ Маецца на ўвазе выданьне: Гайдэнштайн, Р. Над Полацкам ізноў дажджы: Фрагмэнты ўспамінаў. Рэгенсбург, 1946.

цер б'е"). Стрэхі, ведама, бываюць розныя: саламяныя, з гонтаў, бляшаныя і інш. і толькі недаволі знаючаму нашу мову Залужнаму здаецца, што калі „панская“ страхы, дык мусіць „па-панску“ і звацца. У вершы Коласавым пастаўлены ў мяне клічны склон там, дзе ён павінен быць. Прызнаюся, што гэты зрабіў я бяз згоды Коласа, бо нас дзеліць зьлезная бальшавіцкая заслона. Няўжо ж Залужны дастаў ад яго правамач на абарону?

У вершы Купалавым „Не пагаснуць зоркі ў небе“, каторы стаў нацыянальным гімнам, замест „Не загіне край забраны“ я паставіў „Не загіне край крывіцкі“. На ўсім сьвеце, калі верш робіцца нацыянальным гімнам, дык зьмест ягоны болей або меней мяняюць — каб прытарнаваць да вымаганьняў гімну. Таксама і тут, забраных краёў ёсьць шмат, а нам ідзе пра наш, крывіцкі край. Дзеля таго ўжо даўно некаторыя прававалі замест „край забраны“ п'яць „край наш родны“. У замене слова „забраны“ на „крывіцкі“ сэнс застаўся той самы, папраўка прыдала яму толькі яснае, кажнаму зразумелае значаньне. Але вось у іншым вершы таго самага Купалы, у радку, дзе кажацца, што Крывія зойме свой „пачэсны пасад між славянамі“, рэдакцыя выходзячых у Парыжы „Беларускіх Навінаў“¹²⁰ (нумар 1 з 5.1.47, парэдні артыкул унізе) замяніла слова „славянамі“ на „народамі“. Тут ужо зьменена ня толькі слова, але і значэньне. Відавочна, зьмену зрабілі з тае прычыны, што гэтая фраза сталася лёзунгам.

Разгледжанымі трыма і агранічаюцца мае праўкі мовы вершаў, а тым часам Залужны падаў іх як прыклады, а быццам папраўкаў у песьніку мноства. Гэтым ён сьвядома хвальшыва прадставіў справу.

Хачу тут зазначыць, што кажная рэч добрая на сваім месцы. У існуючых вякі літаратурных мовах, з выняткам гімнаў, гэтак ня робяць. Але ў такіх мовах, як нашая, што толькі ўзьйшла на літаратурную дарогу, бывае, папраўкі канечне трэба рабіць. Гэныя два вершы, у каторых зроблены папраўкі, былі напісаны перад першай сусьветнай вайной, тады, калі ў нас яшчэ літаратурнай мовы не было і не было граматыкі. Дзеля таго ж няма ў нас ніводнага падручніка чытаць, у якім бы ня толькі былі зробленыя папраўкі мовы паэтаў і пісьменьнікаў. Бо кажная кніжка на тое выдаецца, каб служыла нашаму народу, а ня шкодзіла яму, засьмячаючы ягоную мову. Ведама,

¹²⁰ „Беларускія навіны“ — беларуская газета, якая выдавалася ў 1945—1947 гг. у Парыжы Ляонам Рыдлеўскім. Усяго выйшла 8 нумароў.

папраўляць могуць адно тыя, што добра знаюць родную мову, а не якісь Залужны, што гавора нячыстай крывіцкай моваю і які думае, што „панскія“ рэчы мусяць быць названы па-польскі, а рэвалюцыйныя па-маскоўску.

Калі б Залужны пісаў шчыра, дык можна было б яму дараваць, бо ці мала цёмных людзей на сьвеце, не заўсёды яны вінны сваёй цямноце. Але ён сьвядома піша няпраўду, бо ён ведае тое, што тут выясьнена.

Якая ж прычына гэтага нападу Залужнага? Прычына ня толькі ў непрыязні да мяне, але галоўна ў тым, што ён апьнуўся ў маскоўскай арганізацыі. Як бачыце, другая прычына вялікая. Але і першай прычыны я ня змог бы здолець, бо я слабы там, дзе бязь „літраў“ не па-тыкайся. Нецікава ведаць, ці ў гэтым нападзе толькі адрыгнулася ня-лаўная мінуласьць Залужнага, ці гэта праява ейнага адраджэньня.

[1947 г.]

Брачыслаў Скарыніч

Зварот да Беларусаў Амэрыканскае Зоны Нямеччыны!

30 чэрвеня 1947 г. UNRRA закончыла сваё існаваньне. Далейшы лёс DP пераняла ў свае рукі новая міжнародная арганізацыя, так званая IRO. У той час як галоўным заданьнем UNRRA была рэпатрыяцыя высяленцаў у свае краіны, аснаўным заданьнем IRO ёсьць урэгуляваньне праўнага становішча высяленцаў. Такім парадкам прыму-свая рэпатрыяцыя нікому цяпер не пагражае — належыць да недалёкай жудаснай мінуўшчыны.

У сваёй дзейнасьці IRO падпарадкоўваецца гаспадарчай камісіі Арганізацыі Задзіночаных Народаў. IRO распачне сваю работу з вы-дачы высяленцам новых дакумэнтаў, больш-менш падобных да Нан-санайскіх пашпартаў. Найгалоўнейшым, аднак, заданьнем IRO будзе арганізацыя выезду высяленцаў зь Нямеччыны і Аўстрыі ў іншыя краіны Эўропы або за акіян, на сталае месца працы. У аснову сваёй працы IRO кладзе шырокі нацыянальны прынцып. Гэта значыць, што кожная нацыянальная група можа жыць у асобных лягерах, у сувязі з чым усе высяленцы падзелены на 22 нацыянальныя групы. Мы, беларусы, амаль усе ўключаны ў групу „польскія беларусы“.

Нягледзячы на такія шырокія магчымасьці выдзяленьня белару-саў з чужых лягераў, многія беларусы і да гэтага часу застаюцца ў польскіх, расейскіх ці ўкраінскіх асяродках.

Беларусы! Выкарыстайце нацыянальна-праўныя магчымасьці міжнароднай арганізацыі для высяленцаў! Галоўная Гаспода IRO за-

пэўніла Беларускі Камітэт на Амэрыканскую зону Нямеччыны, што выдзеліць усіх беларусаў у асобныя нацыянальныя беларускія лягеры або ўтворыць новыя для ўсіх беларусаў-высяленцаў.

У сувязі з гэтым неабходна:

1. Як найхутчэй у кожным чужым лягеры ўлажыць іменныя спіскі ўсіх беларусаў згодна з далучанымі раней фармулярамі.
2. Беларусы, каторыя запісаны палякамі, расейцамі або ўкраінцамі, павінны быць таксама запісаныя на агульную лісту. Увага: трэба памятаць кожнаму беларусу, што ў пераважаючай большасці выпадкаў беларускіх высяленцаў адміністрацыя UNRRA запісвала паміма іх волі палякамі паводле іх ранейшай дзяржаўнай прыналежнасці, а беларусаў, пражываючых у расейскіх або ўкраінскіх лягерах, запісвалі паводле нацыянальнага характару лягеру.
3. Неабходна выясніць менш сьведамым і нерашучым беларускім высяленцам неабходнасць пераходу з нацыянальна чужых у свае беларускія лягеры.
4. Выпаўненныя спіскі безадкладна належыцца прывесці пасланцам у Беларускі Акруговы Камітэт на мюнхэнскую акругу пад адрасам: *Munchen-Feldmoching, DP Lager, Barrack 140* або ў Беларускі Камітэт на Амэрыканскую зону Нямеччыны пад адрасам: *Weissruthenisches DP Lager, Osterhofen, Kreis Vilshofen.*

Недатрыманьне абавязку запісу пацягне за сабою вельмі непажаданыя вынікі, як:

1. Выдачу паспартоў праз IRO на чужую нацыянальнасць, чаго змяніць потым ня ўдасца праз цэлы час прабываньня на эміграцыі.
2. Дабравольнае зрачэньне з усіх грамадзка-праўных, культурна-асьветных і рэлігійных прывілеяў, якія дае кожнаму ўласны лягер для свайго жыхарства.
3. Застаючыся і надалей у чужым лягеры, кожны беларус тымсамым дабравольна зракаецца з прыналежнасці да сваёй нацыянальнасці і паддаецца сам і пацягае за сабою сваю сям'ю на шлях поўнай дэнацыяналізацыі.
4. Выезд зь Нямеччыны ў краіны Эўрапейскага кантынэнту альбо за акіян з нацыянальна чужых лягераў выкліча яшчэ большую нашу расьцярушанасць, у той час як эміграцыя з сваіх уласных

асяродкаў дае поўную магчымасць выезду большымі альбо меншымі нацыянальнымі групамі, аселеным на выгнанні разам з сваімі блізкімі і знаёмымі, роднымі па мове, звычайна і культуры беларусамі, нам не адчуецца так балюча ўтрата сваёй дарагой бацькаўшчыны, як гэта было б у нацыянальна чужых асяродках. Кожны беларус хоча жыць поўнасьцю сваім собскім жыццём.

Закінуты нядоляй у ўмовіны чужых грамадзкіх асяродкаў, беларус як адзінка, як чалавек траціць сваё нацыянальнае аблічча, становіцца ня толькі бяздомным, але і нявольнікам чужога яму акружэння.

Беларусы! У абліччу поўнай пагрозы нашай нацыянальнай сьмерці тут на чужыне, у абліччу поўнага духовага панявольнення, у абліччу маральнай адказнасці за нявыкананы наш абавязак перад сваёй Бацькаўшчынай на выгнанні, у абліччу гераічных змаганьняў нашых братоў і бацькоў, якія зрашваюць сваю крывею абшары нашай далёкай і дарагой радзімы, змагаючыся за волю ўсяго Беларускага Народу, хай не застаецца ніводнага беларуса ў чужых нацыянальных асяродках нашага часовага выгнаньня, хай ні адзін з вас ня здрадзіць вялікай Беларускай сям'і!

Мюнхэн, 17.8.1947

Беларускі Акруговы Камітэт

Да Беларускага Акруговага Камітэту ў Остэргофэн

А ці ведама Беларускаму Акруговому Камітэту, што „Беларускі“ Архіяпіскап Філафей вывез зь Менску грамадзка-царкоўных грошаў больш як 200.000 нямецкіх марак.

А ці ведама..., што архіяпіскап Філафей яшчэ ў Львове жыў з жонкай аднаго Польскага Афіцэра, які, даведаўшыся аб гэтым, гнаўся за ім і хацеў застрэліць яго ў Варшаве ў пакоях Мітрапаліта Дзіянісія¹²¹.

А ці ведама..., што архіяпіскап Філафей разьбіў сямейнае жыццё сп. Шастакова і жывець цяпер зь яго жонкай Ларысай.

А ці ведама..., што на Каляды архіяпіскап Філафей абходзіў Беларускі лягер па калядзе ў Неггенбергу, назьбіраў там хлеба, прадаў яго і купіў сабе на гэтыя грошы радзіоапарат у тым самым лягеры.

¹²¹ Дыянісій (сьвецкае Канстанцін Валядзінскі, 1876—1960), праваслаўны дзеяч, мітрапаліт Варшаўскі, з 1924 г. — кіраўнік Польскай праваслаўнай аўтакефальнай царквы.

А ці ведама..., што „Беларускі Япіскапат“ у канцы месяца жніўня 47 г. пасылаў сьвятара Мікалая Лапіцкага, І. Касяка і сьвятара ўкраінца Ф. Барышкевіча шукаць месца каля Швайцарскай граніцы, каб там схавацца ад беларускай грамадзкасьці.

А ці ведама..., „Беларускі Япіскапат“ 30 жніўня г. г. пасылаў сьвятара Ф. Барышкевіча і І. Касяка ў бок гор. Landshut да расейцаў праціца, каб іх туды прынялі, і ім у гэтым адмовілі.

А ці ведама..., што так званы „Беларус“ Іван Касяк, які знаходзіцца на послугах у „Беларускіх Япіскапаў“, імі ж пазбаўлен споведзі і Сьв. Прычасьця на тры гады, пачынаючы ад леташняга году.

А ці ведама Беларускаму Акруговаму Камітэту, што жыхары Беларускага лягеру ў Ватэнштаце запрасілі да сябе адведаць іх „Беларускага“ Мітрапаліта Панцеляймона, і ён ім у гэтым адмовіў.

Вось якога мы маем „Беларускага Першаіерарха“.

А нарэшце ці ведама..., што „Беларускі Епіскапат“ збіраіць друкавы матар’ял, у якім нібы ёсьць нешта, абражаючае Япіскапаў, і тых асоб, якія гэта пісалі, пацягнуць да судовай адказнасьці.

А ці ведама, што жыхары Беларускага лягеру ў Майнлейзе прасілі „Беларускі Епіскапат“ назначыць ім Сьвятара-беларуса, і ім у гэтым адмовілі.

13.10.1947 г. гор. Рэгенсбург.

Грамадзяне!

Праваслаўныя Браты Беларусы!

Нашае сумленьне як праваслаўных беларусаў змушае нас звярнуцца да Вас з гэтымі словамі праўды і перасьцярогі. За ўсё чыста, што тут напісана, бярём поўную адказнасьць і ўсё гэта давядзём.

Што за былы беларускі япіскапат? Былы беларускі япіскапат складаецца з чатырох расейцаў — Панцеляймона, Венедыкта, Сьцяпана¹²² і Грыгорыя — і двух — Філафея і Афанасія — хоць і беларускага паходжаньня, але ўзгадаваных у расейскім духу і па ньычарску адданных расейскай палітыцы. Яны чужыя па духу (а бальшыня і па крыві) беларускаму народу. Ім зусім ня дорага патрэбы нашага народу. Пра гэта сьведчыць хоць бы той факт, што калі яны пасьля

¹²² Сьцяпан (свецкае Сямён Сеўба, 1872—1965), праваслаўны дзеяч, падчас Другой сусьветнай вайны япіскап Смаленскі і Бранскі БАПЦ. У 1944 г. эміграваў за мяжу. З 1946 г. — архіяпіскап Венскі й Аўстрыйскі пад юрысдыкцыяй Расейскай зарубежнай праваслаўнай царквы.

вайны апынуліся ў амэрыканскай зоне, дык у сваім лісьце-просьбе да генэрала Айзэнгаўэра¹²³ яны ані словам не закінулі за сваю мільённую паству, якая, ператрываўшы ад нямецкага нацызму нячуванья мучэньні, апынуліся перад страхам высылкі ў СССР, дзе іх чакала сьмерць. Не, яны толькі прасілі за самых сябе — за шасьцёх япіскапаў. На іх сумленьні ў вялікай ступені ляжыць факт, што каля мільёну нашых братоў зьвезьлі ў сталінскую катойню. Адныя зь іх ужо ў магіле, іншых ждзэ магіла на Салоўках, у Казахстане і інш. Дык за што гэта япіскап Афанасі на прапаведзі ў Рэгенсбургу прыраўнаваў Сталіна да сьвятога Канстанціна Раўнаапостальскага¹²⁴?

Здэмаралізаванья царска-расейскай, польскай, нямецкай і расейска-большавіцкай палітыкаю, гэтыя япіскапы гатовы пайсьці на службу да кажнага, ад каго спадзяюцца сабе асабіста карысьці, а найахватней да ворага беларускага народу, бо кажны пануючы над беларускім народам чужнік і свой вырадак-беларус яму, беларускаму народу, непрыяцель. Вось жа гэты япіскапат выракся сьвятой аўтакефальнай беларускай праваслаўнай царквы і ўліўся ў расейскую зарубежную царкву. Часьць япіскапаў расейскай зарубежнай царквы зьяўляюцца савецкімі грамадзянамі і прызнаюць маскоўскага патрыярха. Таксама мітрапаліт Евлогій¹²⁵, што стаяў на чале ўсяе Расейскае зарубежнае царквы, прыняў быў савецкае грамадзянства, прызнаў маскоўскага патрыярха і благаславіў праваслаўных варочацца ў СССР. Па яго сьмерці большавікі прыслалі ў Францыю ленінградзкага

¹²³ **Дўайт Дэйвід Айзэнгаўэр** (*Eisenhower*, 1890—1969), амэрыканскі вайсковец і палітык, 34-ы прэзыдэнт ЗША, 1953—1961 гг. Зь сьнежня 1943 г. быў вярхоўным галоўнакамандуючым экспэдыцыйным войскамі саюзнікаў у Заходняй Эўропе, у 1945 г. — камандуючым акупацыйнымі сілмі ЗША ў Нямецчыне.

¹²⁴ Маецца на ўвазе **Канстантын** (272—337), рымскі імператар у 306—337 гг., пры якім хрысьціянства фактычна стала дзяржаўнай рэлігіяй у Рыме, і які за гэта быў залічаны да ліку сьвятых і стаў шанавацца хрысьціянскімі канфэсіямі як роўнаапостальны.

¹²⁵ **Яўлогі** (сьвецкае **Васіль Георгіеўскі**, 1868—1946), праваслаўны дзеяч у 1920—1940-х гг. Адзін з галоўных расейскіх праваслаўных ярархаў на эміграцыі. З 1921 г. быў кіраўніком расейскіх праваслаўных прыходаў Маскоўскай патрыярхіі ў Заходняй Эўропе. Зь лютага 1931 г. быў у юрысыкцыі Канстантынопальскага патрыярхату. З канца жніўня 1945 г. лічыў сябе ў юрысыкцыі Маскоўскага патрыярхату, узначальваючы Заходнеэўрапейскі экзархат Расейскае праваслаўнае царквы.

і арлоўскага мітрапалітаў¹²⁶, каб гэтыя на чало ўсей расейскай зарубежнай царквы паставілі архіяпіскапа Серафіма¹²⁷ — пэўна ж іхнага прыхільніка. Гэты Серафім цяпер прызначае праваслаўных сьвяшчэньнікаў на прыходы ў беларускіх лягерах.

Чаду яны, япіскапы, пайшлі ў расейскую зарубежную царкву? Самі япіскапы Філафей і Афанасій неаднойчы заяўлялі, што пайшлі таму, што іх расейская зарубежная царква можа ляпей забясьпечыць. І праўда, гэта побач зь іхнім „рускім духом“ адзіная прычына іхнага ўліцьця ў расейскую зарубежную царкву. Расейская зарубежная царква ў Амэрыцы прызнае маскоўскага патрыярха і залежыць ад яго, і вось яна прысылае расейскай зарубежнай царкве на Нямецчыну тысяча дзевьсьце даяляраў у месяц. Нецікава, якія гэта грошы, бо ведама, хто залежыць ад савецкай улады, той спаўняе загады гэтай улады, робіць тое, што ўлада патрабуе.

Здраду былых беларускіх япіскапаў Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы і ўліцьцё япіскапаў у Расейскую зарубежную царкву можна толькі прыраўняць да здрады вышым беларускім праваслаўным духавенствам сваёй беларускай праваслаўнай царквы і да ўніі гэнага духавенства з каталіцкім касьцёлам у Берасьці ў 1596 г. Тады сьвятую беларускую праваслаўную царкву ўратавалі праваслаўныя вернікі. Цяпер толькі яны яе ўратуюць. Нам, праваслаўным беларусам, няма чаго спадзявацца ад гэтага япіскапату. Гэты япіскапат аддаў (ці прадаў, як заяўляюць расейцы) беларускую царкву ў Рэгенсбургу расейцам, і ў ёй цяпер не ўспамінаюць праваслаўных беларускіх сьвятых, ані навет сьвятой Ефрасіньні Полацкай, пагравіцельніцы гэтай царквы.

Няма дзіва, што гэты епіскапат супрацоўнічае з расейскай партыяй, дзеючай сярод беларусаў, на чале якой стаяць былыя (цяперашнія не) камуністы — Малевіч, Ігнатавіч, Галожын, што зага няў у калхозы, Асіпчык, што скідаў крыжы з цэркваў, слаўны

¹²⁶ У жніўні 1946 г. у Парыж у сувязі зь сьмерцю мітрапаліта Яўлогія прыяжджала дэлегацыя Расейскай праваслаўнай царквы на чале зь мітрапалітам Ленінградзкім Грыгорыем (сьвецкае Мікалай Чукаў).

¹²⁷ **Серафім** (сьвецкае **Аляксандар Лук'янаў**, 1879—1959), дзеец Расейскай зарубежнай праваслаўнай царквы. У 1927—1945 гг. — архіяпіскап (з 1938 г. — мітрапаліт) Заходнеўрапейскі. У 1945 г. прызнаў юрысыдыкцыю Маскоўскага патрыярхату, быў прызначаны патрыяршым экзархам Заходняй Эўропы.

кантралёр калхозу Віцьбіч, Родзевіч, што ўкраў памяшчэньне Беларускага Камітэту ў Мюнхэне (гэты апошні ня быў камуністам).

Разам з расейскай партыяй япіскапат агітуе за арганізаваньне расейскіх лягераў, хоць перад беларусамі япіскапы фальшыва кажуць, што быццам яны стараюцца аб вылучэньні беларусаў з чужых лягераў.

Разам з расейскай партыяй яны гналі ваду на расейскі млын, агітуючы за выезд разам з расейцамі ў Аргентыну. Выехаць ніхто ня выехаў, але расейцы на гэтым шмат зарабілі як грашмі, так і тым, што прыцягнулі пэўную частку нашых людзей у свае лягеры. Усё дасюляшняе вылучэньне беларусаў з чужых у свае лягеры правёў Беларускі Акруговы Камітэт, працуючы ў найцяжэйшых варунках.

І сяньняшняе вялікае сьвята япіскапат зладзіў супольна з расейскай партыяй. З цэлага сьвята зрабілі палітычную работу, каб амэрыканцам паказаць, што беларуская маса зь імі, а масе паказаць, што зь япіскапамі і расейскай партыяй амэрыканцы.

Каб прыцягнуць праваслаўных беларусаў на гэтае сьвята і выкарыстаць іх дзеля сваёй палітычнай спэкуляцыі, паміж расейскай партыі пашырылі непраўдзівыя чуткі, што кіраўнікі гэтае партыі Генатовіч, Галожын і Віцьбіч езьдзілі прасіць япіскапат выйсьці з расейскай зарубежнай царквы. Яны ў сапраўднасьці ня толькі гэтага ня будуць прасіць, але, наадварот, хочуць упрэгчы ў расейскую работу ўсіх беларусаў.

Вельмі прыкра і шкодна, што сьвята і сьвятую праваслаўную царкву выкарыстоўваюць дзеля палітычнай спэкуляцыі.

Япіскапат здрадзіў Беларускай Праваслаўнай Царкве, але яе, як і ў 1596 г., павінны ўратаваць самі праваслаўныя беларускія вернікі. І яны яе ўратуюць. Да паможа нам Госпадзь наш Ісус Хрыстос і Ягоная верная служба сьвятая Ефрасіньня Полацкая!

Беларускія Праваслаўныя Аўтакефалісты [1947]

Заклік да Беларускай грамадзкасьці на Чужыне

У Рэгэнсбургу на эвангеліцкіх могілках пахаваньня трагічна загінуўшых беларускі артыст і рэжысёр Іван Кір'янаў¹²⁸ і лейтэнант, інвалід Беларускай Краёвай Абароны Станіслаў Манюк. Па ўсёй Нямецчыне раскіданьня падобныя ж нязнаныя і занябданыя магілы змагаюць за вызваленьне нашай Бацькаўшчыны Беларусі і нашых суродзічаў,

¹²⁸ Іван Кір'янаў, беларускі дзеяч. Скончыў жыцьцё самагубствам.

якія памерлі на чужыне. Сьвязчэньным абавязкам усіх беларусаў зьяўляецца належнае шанаваньне памяці адыйшоўшых нашых суродзічаў.

Рэфэрат сацыяльнай апекі Галоўнай Управы Беларускага Цэнтральнага Прадстаўніцтва выступае з ініцыятывай стварэньня фонду на пабудову помнікаў, утрыманьне ў парадку магілаў і ўлажэньня сьпісаў з адрасамі ўсіх беларусаў, якія памерлі на чужыне, і асабліва магілаў тых, якія працавалі для Беларускае Нацыянальнае Справы.

Заклікаем усю беларускую эміграцыю падтрымаць нашу ініцыятыву, складаючы ахвяры на гэтую мэту, прыводзячы ў парадак магілы і зьбіраючы весткі аб месцы і пэрсаналіях пахаваных беларусаў.

Шануйма памяць нашых памёрлых суродзічаў!

Інж. Аляксандар Русак¹²⁹, Галоўны старшыня Беларускага Цэнтральнага Прадстаўніцтва.

Уладзімер Лазарэвіч¹³⁰, рэфэрат сацыяльнай апекі Беларускага Цэнтральнага Прадстаўніцтва.

Рэгенсбург, дня 10.6.1948 г.

Беларусы й Беларускі Остэргофэну

Беларус з тых 40 беларусаў, якіх прывёз з Пассаў Крэстовіч Барыс. Помні, што ты зробіш, як апошні мярзотнік, калі аддасі свой голас за пагарджаных даношчыкаў крывічоў, якія бячэльна выкінулі беларуса Крэстовіча з Отэргофэну ў расейскі лягер Натэрнбэрг.

Беларус з тых 180 беларусаў, якіх прывёз зь Дзінгольфінгу Бенья Іван. Помні, што ты зробіш, як ганебны здраднік, калі аддасі свой голас за польскіх падпанкаў крывічоў і за іхніх цыгарэтных халуёў, якія подла выкінулі беларуса Беню з Отэргофэну ў расейскі лягер Натэрнбэрг.

¹²⁹ **Аляксандар Русак** (1907—1957), грамадзкі дзеяч, інжынэр. У 1939—1941 гг. закладаў беларускія арганізацыі ў Познані, Горадні й Баранавічах, у 1943—1944 гг. — бурмістар Баранавічаў. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. У паваяеннай Нямеччыне арганізатар і старшыня лягеру ў Рэгенсбурзе. Займаў шматлікія адказныя пасады ў эміграцыйнай БЦР. З 1949 г. жыве ў ЗША. Адзін з ініцыятараў стварэньня Кангрэсу беларусаў Амэрыкі і Беларускага кангрэсавага камітэту.

¹³⁰ **Лазарэвіч Уладзімер** (1908—1965), вайсковы дзеяч. Афіцэр польскага войска. У 1941—1944 г. жыве ў Менску, працаваў у гарадзкой управе загадчыкам аддзелу ўліку насельніцтва. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Адзін з заснавальнікаў Беларускага цэнтральнага прадстаўніцтва ў Нямеччыне (1948). Выехаў у ЗША. Скончыў жыццё самагубствам.

Беларус з тых 160 беларусаў, якіх прывёз з Ашафэнбургу Шостак Александр. Помні, што ты зробіш як брудны злачынец, калі аддасі свой голас за тых самых крывічоў, якія, ідучы большавіцкім сьледам, пазбавілі беларуса Шостака на паўгода выбарчых правоў. Ты добра ведаеш, што тут ходзіць не аб коўдры, а вылучна аб тое, што сп. Шостак зьяўляецца кандыдатам на камэнданта.

Беларус паляшук! Крывічы зьдзекваюцца над тваім праваслаўным веравызнаньнем, над тваёй паляшучкай мовай, над тваімі паляшучкімі звычаямі. Іх цікавіць толькі ў часе выбараў твой голас, а паміж выбарамі твая кішэня. Твайго сьвяшчэньніка айца Іоана Лупіша, які хрысьціў тваіх дзяцей, вянчаў цябе, хаваў тваіх бацькоў, які, як сапраўдны пастыр, прыйшоў разам з табой, са сваім парафіянінам, з Бацькаўшчыны на чужыну, яны называюць на сходзе — бандытам. Твайму псаломшыку, таксама паляшучу, сп. Стасюку цяперашні камэндант Станіслаў Станкевіч, увёўшы ў блуд УНРР'у, забараніў прыяжджаць у Остэргофэн. Тваю Царкоўную Раду, якую благаславіў Архіяпіскап, езуіты крывічы разьвязалі. Яны гэта робяць дзеля таго, каб гвалтам накінуць табе польскі каталіцызм. Дык галасуй за крывіцкую зграю, калі ты хочаш, як Юда Іскарыёт, зракчыся роднага праваслаўя і тым самым плюнуць на магілкі сваіх дзядоў і прадзедаў. Дык галасуй за крывічоў, калі Рэч Паспалітая для цябе даражэйшая за роднае беларускае праваслаўнае Палесьсе.

Беларус усходнік! Беларус з-пад Менску і Віцебску, з-пад Магілёву і Гомелю, з-пад Слуцку і Смаленску! Родны брат беларуса заходніка. Дваццаць год ты пакутваў пад большавіцкім ботам. Ад гора твая матка выплакала ўсе свае сьлёзы, твае сёстры адвучыліся сьмяяцца, тваіх братоў закатавалі ў Сібіру. Падлізнікі крывічы, якія лізалі і ліжуць зады палякам, большавікам і немцам, з шляхецкай пагардай называюць цябе „калгасьнікам“, „маскалём“ і плявузгаюць, што ты „савецкі агент“. Паводля свае партыйнае бандыцкае пастановы, крывічы маюць перадаць цябе і ўжо перадаюць зь вяройкай на шыі ў лягеры савецкіх „падданых“. Дык галасуй за крывічоў, калі ты хочаш трапіць на большавіцкую вісельню.

Беларус селянін і работнік! Злодзеі крывічы прывязьлі з Бацькаўшчыны мільёны крываваых гітлераўскіх марак у той час, як ты прыйшоў з хатылём за плячыма, хаваючы па дарозе сваіх дзяцей. Ужо тут крывічы прымусям выкалацілі зь цябе больш чым сто тысяч марак на свае асабістыя справы. Дык галасуй за крывічоў, калі хочаш, каб яны садралі зь цябе і з тваіх дзяцей апошнюю кашулю і порткі. Дык гала-

суй за крывічоў, калі хочаш, каб за твае грошы яны набылі ў Амэрыцы фэрмы, а цябе зь сям'ёй спакінулі паміраць пад баварскім плотам.

Няхай жыве Маці-Беларусь!

Няхай загіне здрадніцкае насенне — крывічы!

[1948 г.]

[Ю. Віцьбіч]

Па старонках нашае жывое гісторыі.

Характарыстыкі „крывічоў“ і іх прыбочнікаў

Асновапаложнікам „крывіцкага“ руху на эміграцыі зьяўляецца др. Янка Станкевіч. Ён першы пачаў уводзіць назой „Крывія“ замест назову Беларусь і назой „крывічы“ замест назову беларусы. Гэтым назовам ён намагаўся ахрысьціць усіх беларусаў-эмігрантаў.

Што ж уяўляе зь сябе др. Янка Станкевіч як чалавек і дзеяч?

Др. Янка Станкевіч, безумоўна, чалавек працы і высылкаў, але зь нежыцьцёвымі падыходамі да справы. Аднак няўдачы не ўстрымліваюць яго ад каванья ў адно і тое ж мейсца. Не пераборлівы ў сродках да асягнення матэрыяльных карысьцяў з усяго, што надарыцца і можа даць прыбытак. Найлепш яго характэрнызуе ў гэтых адносінах ягоны супрацоўнік і суродзіч др. Станіслаў Станкевіч, які гаворыць: „Зь дзядзькам Янкам Станкевічам можна доўга гутарыць, покуль справа ня дойдзе да грошаў. А калі гаварыць аб грошах, то не жадай ад яго выкананья грашовых абавязкаў: што ўдасца, тое і пацягне, і гэта ўсё роўна, якою цаною і ў які спосаб. Грошы — гэта ягоная хвароба, як какаінізм і клептаманія“.

Др. Янка Станкевіч — антыбальшавік, але дакумэнтальны палянафіл. Калі на Беларусі была супрацьпольская акцыя і назой „Беларусь“, „беларускі“ азначалі рэвалюцыйнасьць, Янка Станкевіч, як супроцьлегласьць, высунуў назой „Крывія“ — як угода і пакора польскаму ўярмленьню¹³¹. У пэрыяд найбольшага змаганья палякаў зь

¹³¹ Дзеля справядлівасьці трэба сказаць, што Янка Станкевіч усё ж такі быў ня першы, хто пачаў актыўна прапагандаваць у якасьці саманазвы для беларусаў назвы „Крывія“ й „крывічы“. Яшчэ ў 1920-х гг. гэта ўпершыню пачаў рабіць Вацлаў Ластоўскі, лічачы, што такая саманазва паспрыяе таму, што беларусаў перастануць атаясамліваць з расейцамі. Натуральна, што „ўгоды і пакоры польскаму ўярмленьню“ ніхто пры гэтым на ўвазе аніякім чынам ня меў. Янка Станкевіч у гэтым пляне быў толькі пераемнікам Ластоўскага, і асноўнай ягонай заслугай было тое, што дзякуючы менавіта ягоным высылкам (а таксама Антона Адамовіча) „крывіцкая“ ідэя атрымала новае

беларусамі, калі вызлімінавалі беларускае апазыцыйнае прадстаўніцтва ў Сойме¹³², то па польскаму ўрадаваму сьпісу ў польскі Сойм сродкамі паліцыі прайшоў і др. Янка Станкевіч¹³³. У Сойме быў ён бай-

⇒ жыццё пасля вайны ў беларускіх эміграцыйных асяродках. Празь нейкі час праблема набыла палітычны характар, і „крывічамі“ сталі называць прыхільнікаў Рады БНР на чале з М. Абрамчыкам, у той час як беларусамі заставаліся прыхільнікі Беларускай Цэнтральнай Рады на чале з Р. Астроўскім.

¹³² Нельга сказаць, што беларускае парлямэнцкае прадстаўніцтва ў 1928 г., калі ў польскі Сойм першы й адзіны раз прайшоў Янка Станкевіч, было зусім „вызлімінаванае“ („ліквідаванае“). Акрамя Станкевіча, у Сойм прайшлі тады яшчэ 9 беларускіх паслоў, а ў сэнат — 2 сэнатары. Такім чынам, калі браць пад увагу чыста колькасны паказнік, то „вызлімінаванае“ беларускае парлямэнцкае прадстаўніцтва ўзору 1928 г. (10 паслоў і 2 сэнатары) нязначна адрознівалася ад „нявызлімінаванага“ ўзору 1922 г. (11 паслоў і 3 сэнатары). Іншая рэч, што калі ў 1922 г. усе беларускія парлямэнтары прынамсі на першым этапе выступалі адзіным нацыянальным фронтам, то ў 1928 г. яны з самага пачатку былі падзеленыя на 3 узаемна варожыя лагеры: 1) цэнтрысцкі Беларускі пасольскі клуб (4 паслы і 2 сэнатары) на чале з Фабіянам Ярэмчам; 2) леварадыкальны Беларускі сялянска-рабочніцкі пасольскі клуб „Змаганьне“ (5 паслоў) на чале зь Язэпам Гаўрылікам і 3) „дзікі“ (не далучаны ні да якой соймавай фракцыі) пасол Янка Станкевіч. Менавіта гэта разам з зусім іншымі, у параўнаньні з ранейшым часам, агульнымі палітычнымі ўмовамі стала прычынай відавочнага зьмяншэньня магчымасьцяў і ўплываў беларускага парлямэнцкага прадстаўніцтва.

¹³³ Янка Станкевіч атрымаў пасольскі мандат у польскі Сойм у сакавіку 1928 г., але прайшоў ён у Сойм зусім не паводле „польскага ўрадавага сьпісу“. Балятаваўся ён у Лідзкай выбарчай акрузе, выставіўшы свой уласны выбарчы сьпіс пад назвай „Беларускія сяляне й работнікі“. Гэты сьпіс, паводле задумы яго арганізатара, меў гуртаваць вакол сябе памяркоўных былых сябраў дэлегалізаванай польскімі ўладамі ў пачатку 1927 г. Беларускай сялянска-рабочніцкай грамады. Іншая рэч, што гэты сьпіс карыстаўся пэўнай падтрымкай польскіх уладаў, якія бачылі ў ім некаторую супрацьвагу іншым, больш радыкальным і варожым да Польшчы беларускім арганізацыям. Сам Янка Станкевіч факт якой бы то ні было падтрымкі ягонага выбарчага сьпісу з боку польскіх уладаў заўсёды адмаўляў, але пры гэтым ніколі ня згадваў пра тое, што сваім посьпехам у Лідзкай акрузе ён у значнай ступені быў абавязаны ануляваньню на Лідчыне беларускага сьпісу „Змаганьне за інтарэсы сялянаў і работнікаў“ (былыя радыкальныя грамадоўцы, цесна звязаныя з камуністамі), сьпісу Блёку нацыянальных ⇒

катаваны ўсімі прадстаўнікамі іншых народаў. За ўвесь час сваю дзейнасьць выявіў у падпісаньні платнічай лісты¹³⁴, покуль выбары зь ягонай акругі не былі ануляваны¹³⁵.

⇒ меншасцыяў (у складзе якога ішлі на выбары дзеячы цэнтрэсцкіх Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі й Беларускага сялянскага саюзу), а таксама польскай левай Сялянскай партыі (*Stronnictwa Chłopskiego*). За ўсе гэтыя ануляваньня сьпісы ў Лідзкай акрузе было разам пададзена 73 067 галасоў, у той час як станкевічаў сьпіс набраў толькі 35 076. Нават пераможцу ў выбарах на Лідчыне — праўрадаваму Беспартыйнаму блёку супрацоўніцтва з урадам — для атрымання 4-х пасольскіх мандатаў хапіла 61 856 галасоў выбарнікаў. Таму можна прыпусьціць, што, калі б не ануляваньне ўладамі іншых беларускіх сьпісаў, сьпіс Янкі Станкевіча мог бы не атрымаць на Лідчыне аніводнага мандата, у той час як без канкурэнцыі атрымаў два. Варта адзначыць, што пасья адмены Вярхоўным судом Польшчы ў пачатку 1930 г. выбараў у Лідзкай акрузе пры правядзеньні пайторнага галасаваньня ў траўні 1930 г. сьпіс Станкевіча атрымаў усяго 1265 галасоў (для прыкладу: „змаганцы“ набралі 24 670 галасоў і здабылі 2 пасольскія мандаты).

¹³⁴ Гэтае сьцьверджаньне — чыста ідэалігічнае й ня мае пад сабой ніякага гунту. Янка Станкевіч у польскім Сейме паводзіўся даволі актыўна, за час выкананьня пасольскіх абавязкаў 5 разоў выступіўшы з соймавай трыбуны (для прыкладу, ягоныя крытыкі зь Беларускага пасольскага клюбу — 21 раз, але на 4-х паслоў, то бок мелі амаль такія ж самыя паказнікі, пры гэтым, быўшы аб'яднанымі ў фракцыю, мелі пэўныя перавагі перад „дзікім“ паслом Я. Станкевічам). Акрамя таго, Станкевіч праводзіў пэўную працу ў соймавых кулоарах, імкнучыся дабіцца прынамсі частковай падтрымкі беларускіх культурна-асьветных патрабаваньняў з боку левых і цэнтрэсцкіх польскіх фракцыяў, прынцыпова адмовіўшыся толькі ад кантактаў з ськрайняй льявіцай, бачачы рэальную небясьпеку дыскрэдытацыі праз гэта ўсёй беларускай справы. У выніку гэткай тактыка сябе ў пэўнай ступені апраўдала, бо ў канцы 1929 г. беларускім паслам удалося дабіцца вылучэньня Соймам 200 тысяч злотых на пабудову беларускай гімназіі ў Наваградку, 250 тысяч злотых на беларускія настаўніцкія курсы й беларускую настаўніцкую сэмінарыю, а таксама 50 тысяч злотых на друкаваньне беларускіх падручнікаў. Дасягненьні цяжка, вядома, лічыць заслугай выключна Станкевіча, але нейкі ягоны ўнёсак у іх усё ж такі быў. Сам ён пазьней тлумачыў, што посьпеху ўдалося дасягнуць, „паразумеўшыся зь лідэрам ППС Недзьякоўскім, з маршалкам Сойму Дашынскім (таксама ППС), і, маючы паддзяржаньне ППС, з прадстаўнікамі левых клюбаў, вылучаючы Пяста“.

¹³⁵ Гэта адбылося ўвесну 1930 г.

Наступна бачым др. Янку Станкевіча ўласнікам кнігарні ў Вільні на рагу Гетманскай і Вострабрамскай №4. Гэты склепik быў чыста польскім, і сам др. Янка Станкевіч ніколі ні з кім з гасьцей ня гутарыў па-беларуску, а выключна па-польску, нават са знаёмымі¹³⁶.

У часе выбараў у Сойм уваходзіў у кантакт з начальнікам бяс-пекі Віленскай акругі Кірткклісам¹³⁷, атрымліваў ня раз ад яго „дыспазыцыйныя“ грошы для акцыі на карысьць польскае ўгоды.

Пасьля купляе з Мурашкам¹³⁸ маёнтак у Валожынахчыне¹³⁹ і, зразумела, у выніку „дружбы“ пушчае кантам свайго кампаньёна. Тое

¹³⁶ Тут відавочная неабазнанасьць аўтара ў рэаліях віленскага беларускага жыцця міжваеннага часу. Насамрэч на адзначаным ім месцы, г. зн. на рагу вуліцаў Вострабрамскай і Гетманскай, месціліся адна насупраць другой ажно дзьве беларускія кнігарні, але ні да адной зь іх Янка Станкевіч ня меў наўпроставага дачынення. Першая з гэтых кнігарняў, якая знаходзілася на Вострабрамскай, д. 1, належала Беларускаму выдавецкаму таварыству, а ўладальнікам другой, з адрасам Вострабрамскай, д. 2, быў вядомы беларускі дзеяч Станіслаў Станкевіч — хоць і аднавясковец ды нават сваяк Я. Станкевіча, але тым ня менш зусім ад яго незалежны. Янка ж Станкевіч уласнай кнігарні ў Вільні ніколі ня меў, аднак на мяжы 1920—1930-х гг. рабіў больш ці менш удалыя спробы адчыніць іх у правінцыйных гарадах: Маладэчне, Ашмянах, Валожыне, Лідзе, Браславе ды інш.

Што тычыцца моўнага пытаньня, то сьцьверджаньне аўтара артыкулу надта неверагоднае для таго, каб быць праўдай, бо Янка Станкевіч, якраз наадварот, быў усеагульна вядомы як чалавек, у пытаньнях мовы дастаткова бескампрамісны, і якраз, паводле сьведчаньня зусім ня добрамычліва да яго настроенага Аляксандра Стагановіча, сам „не хацеў гаварыць з тымі, што ня ведалі свае роднае мовы“ (Стагановіч А. Успаміны пасла // Запісы БІНіМ. № 32. Нью-Ёрк—Менск, 2009. С. 264).

¹³⁷ **Стэфан Сэвэр Кіртккліс** (*Kirtiklis*) (1890—1951), польскі дзяржаўны дзеяч, прыхільнік Юзэфа Пілсудскага. У другой палове 1920-х гг. быў начальнікам аддзелу бяспекі Ваяводзкай управы ў Вільні. У 1930—1931 гг. — віленскі, у 1931—1936 гг. — паморскі, у 1936—1937 гг. — беластоцкі ваявода.

¹³⁸ **Юстын Мурашка** (?—1952), грамадзкі дзеяч. Да беларускага руху далучыўся ў 1917 г., быў сябрам Цэнтральнай беларускай вайсковай рады, у 1918 г. уваходзіў у якасьці яе прадстаўніка ў склад Рады БНР. У чэрвені 1919 г. быў выбраны сакратаром прэзыдыюму Беларускай рады Віленшчыны й Гарадзеншчыны. Сябра Беларускай вайсковай камісіі. У 1920-х гг. жыў у Заходняй Беларусі, у 1928 г. балятаваўся ў сойм зь сьпісу Янкі Станкевіча. Быў фармальным старшынём Беларускай сялянскай партыі. Пасьля Другой сусьветнай вайны — у эміграцыі, браў удзел у першым Сусьветным зьездзе беларускай эміграцыі ў канцы 1949 г. ⇨

¹³⁹ Публічная дыскусія адносна маёнтка, купленага Янкам Станкевічам на мяжы 1920—1930-х гг., бярэ пачатак яшчэ з таго часу, калі той быў толькі набыты. Перад паўторнымі выбарамі ў польскі сойм у Лідзкай і Сьвянцянскай акругах (выбары адбываліся, адпаведна, у траўні і ў ліпені 1930 г. пасля таго, як польскі Вярхоўны суд прызнаў папярэднія выбары (сакавіцкія 1928 г.) у гэтых акругах сфальсыфікаванымі) у газэце беларускіх хрысьціянскіх дэмакратаў „Беларуская крыніца“ (№15. 18 красавіка 1930) быў апублікаваны матэрыял, аўтар якога сьцьвярджаў, што Я. Станкевіч „на супалку зь Юстыном Мурашкам (кандыдатам у Сойм ад нумару 41 у Сьвянцянскім вокрузе) закупіў 600 дзесяцін зямлі. З ласкі панскай купіў ён гэту зямлю дужа танна з той мэтай, што адпрадасць яе нашым сялянам і шмат заробіць“. У адказ на гэта Станкевіч палічыў патрэбным выказаць у друку свой погляд на рэчы, надрукаваўшы ў віленскай газэце „Наперад!“ (№16. 30 красавіка 1930. С. 4) свой адкрыты ліст ад 19 красавіка 1930 г. пад характэрнай назвай „Адказ дэмаралізатарам беларускага жыцця“, у якім адносна сваіх зямельных справаў заявіў наступнае:

„А запраўды ёсьць начай.

З належачага да А. Аляксандрава ўрочышча Рудня (каля 600 гектараў), Жойдзішнае вол., Вялейскага павету часьць купіў Язэп Сьвятліцкі з в. Руджа Яворская, Курьлявіцкае вол., Слонімскага пав., часьць Ю. Мурашка і каля 200 гектараў запісана пры куплі на мяне. Ю. Мурашка купіў найменей. Точныя лічбы няведамы, бо зямля яшчэ не памерана.

Была думка, каб якая беларуская арганізацыя купіла сама ўсю Рудню дзеля таннай парцэляцыі паміж беззьямельнымі й малазьямельнымі беларускімі сялянамі ды каб даць частку пад санаторыю для хварэючых на сухоты беларускіх дзеячоў. Але дзеля таго, што арганізацыі ня мелі грошаў, дык часьць купіў Я. Сьвятліцкі й часьць Ю. Мурашка. Калі ж арганізацыя ня мела грошаў і на астальх 200 гектараў (прыблізна), дык грошы на куплю іх пазычаў я ў свайго швагры доктара мэдыцыны Яр. Новака ў Празе, а тысяча (1.000) зал. пазычыў у свайго айчыма Антона Чатыркі. Рабіў я гэта маючы на ўвесе тыя самыя мэты, дзеля якіх гэную зямлю манілася купіць арганізацыя, г. зн. каб потым парцэляваць без заробку паміж беззьямельнымі й малазьямельнымі беларускімі сялянамі ды даць частку пад санаторыю. Але заплаціўшы за зямлю пазычанымі грашыма, каб зьябсьпечыць іх, мусіў зямлю запісаць на сябе.

На пазычаныя ў швагры грошы я маю дакуманты (грошы прысланы праз банк), а на пазычаныя ў айчыма Антона Чатыркі цікавыя могуць пабачыць у яго мой вэксаль (адрэс А. Ч.: Арляняты, Крэўскае вол., Ашмянскага п.).

„Віел. Кругіса“ піша, што, „З ласкі панскай купіў ён гэту зямлю дужа танна з тэй мэтай, што адпрадасць яе нашым сялянам і шмат заробіць“.

Ня ведаю, скуль „Віел. Кругіса“ ведае аб такіх плянах нейкіх ласкавых да мяне паной зрабіць мяне багатым. ⇨

самае прарабляе і зь нейкім Каралём, якога падсоўвае пад нейкае абвінавачваньня, але грошы ў суме 28.000 злотых палажыў сабе ў кішэню і больш ня лез у ніякія палітычныя справы. Кіртыкліс застаўся з „носам“.

У часе барацьбы паміж беларусамі і палякамі ў гэтай справе пальцы мачалі й бальшавікі. Разам са сваім сябрам Бабровічам¹⁴⁰ др. Янка Станкевіч бярэцца вёсцы выдавецтва ад імя камуністычнае партыі Заходняй Беларусі¹⁴¹, і на гэтую мэту бярэ ад Бабровіча гро-

⇒ Але праўда, што ўсе тры мы купілі гэтую зямлю вельмі танна, бо разам з доўгам у банк гэктар абыйшоўся па 65 зал., а бяз доўгу ў банк, каторы трэба плаціць у працягу 51 г. — 40 зал. Але не было тут нічыёй ласкі. Гэтую „ласку“ я магу пераўступіць кожнай беларускай арганізацыі, калі толькі яна забавяжацца выпайніць тья заданьні, дзеля каторых куплена запісаная на мяне часьць Рудні й толькі верне мне тья грошы, каторыя я заплаціў. Навет няхай паразумеецца з маімі пазычэльнікамі (з тымі, што мне пазычылі грошы) і доўг зь мяне перавядзе на сябе. Я із свайго боку абяцаю ўсякую помач у гэтай справе.

„Віел. Кругіса“ сьвядома хвалішучы справу куплі Рудні, хоча прадставіць мяне ў вачох нашага сьлянства як чалавека, каторы забагацеў з пасольскага мандату. Гэтыя хвалішывыя закіды якраз робіць тая група, сябры каторай, будучы пасламі, пакуплялі сабе й сваім сваякам зямлю й ня толькі зямлю. Гэтак, кс. Адам Станкевіч купіў сваёй сястры Ганьне Гарлуковічысе 18 гэктараў найлепшай зямлі ў Карпуцішках ля Барун і з гэктары ў Смалянцы недалёка Барун, другой сваёй сястры Амэлі, што замужам у Вішнёўцы, Крэўскае вол., пераставіў увесь будынак, ня кажучы ўжо аб іншых ягоньх падарках.

Я заяўляю, што ў згодзе з мэтамі, зь якімі была купляна запісаная на мяне часьць Рудні, я гэную часьць магу памяняць на зямлю, купленую кс. А. Станкевічам яго сястры Г. Гарлуковічысе навет на адныя яе Карпуцішкі. Зробленыя ў гэтым лісьце заявы прашу прыняць як пропозыцыі“.

¹⁴⁰ **Янка Бабровіч** (1902—1943), радыкальны дзеяч. У 1922—1925 г. вучыўся ў Праскім унівэрсытэце, дзе далучыўся да левых рухаў. З 1925 г. — сябра Кампартыі Чэхаславаччыны, з 1926 г. — сябра КПЗБ. Быў прадстаўніком КПЗБ пры ЦК БСРГ, палітычным рэдактарам шэрагу грамадоўскіх газэтаў. У 1928 г. арыштаваны польскімі ўладамі, прысуджаны да 15 гадоў турмы. У верасьні 1932 г. паводле абмену вязьняў перададзены ў СССР, дзе ў 1933 г. яго арыштавалі ў справе „Беларускага нацыянальнага цэнтру“ й асудзілі на 10 гадоў зьнявольленья. Загінуў у лягерах.

¹⁴¹ Цяжка сказаць, на якіх падставах аўтар артыкулу залічыў Янку Бабровіча да сяброў Янкі Станкевіча. Хоць гэтыя дзеячы й вучыліся ў свой час разам у Празе, яны заўсёды былі ідэалагічнымі апанэнтамі й лідэрамі супрацьлеглых, прынцыпова варажых адна адной беларускіх групавак. Дзеля таго ⇒

шы наперад. Пасьля першае канфіскацыі выдавецтва не аднойлівае, грошы, на жаданьне Бабровіча, не варочае.

Яшчэ адзін характэрны выпадак. Сухоты даядаюць беларускага замагара Скаповіча¹⁴², і ён знаходзіцца напярэдадні сваёй сьмерці, але яшчэ ў поўнай прытомнасьці. Яго наведвае др. Янка Станкевіч як стары знаёмы. Гутарка ня вяжацца. На разьвітаньне др. Янка Станкевіч прапануе паміраючаму прыняць баптызм¹⁴³. Агульнае здзіўленьне, бо ўсім ведама, што Скаповіч паходзіць зь сям'і вельмі

⇒ выглядае малаімавернаю магчымаю супраца гэтых двух дзеячаў і на тэрыторыі Заходняй Беларусі ўжо пасьля вяртаньня іх абодвух з вучобы на радзіму. Да 1928 г., калі Бабровіч быў арыштаваны польскай паліцыяй і ўжо пасьля гэтага ніколі ня змог аднавіць сваёй актыўнай палітычнай дзейнасьці непасрэдна ў Заходняй Беларусі, Станкевіч актыўна ствараў ляльную ў дачыненні Польшчы Беларускаю сялянскую партыю, выдаваў памяркоўную газэту „Народ“, балятаваўся пры пэўным спрыяньні мясцовай адміністрацыі ў польскі Сойм, і таму незразумела, як і дзеля чаго ён у такіх умовах мог узяцца за такую рызыкаўную справу, як „вядзеньне выдавецтва ад імя камуністычнае партыі Заходняй Беларусі“. Нават з чыста матэрыяльнага гледзішча (калі гіпатэтычна прыпусьціць, што Янка Станкевіч і сапраўды быў абсалютна амаральна чалавекам, які ўсё рабіў толькі й выключна дзеля сваёй асабістай выгады, як яго хоча падаць аўтар артыкулу) супраца з палякамі ў тых умовах была куды больш выгадная, ня кажучы ўжо пра бясьпечнасьць.

¹⁴² Пра існаваньне ў міжваеннай Заходняй Беларусі беларускага дзеяча на прозьвішча Скаповіч зьвестак ня выяўлена. Магчыма, тут аўтар мае на ўвазе кагосьці зь вядомых братоў Стаповічаў — каталіцкага сьвятара й пээта Канстанціна (творчы псеўданім Казімер Свяак) ці грамадзка-палітычнага й культурнага дзеяча Альбіна (памёр 18 сьнежня 1934 г.). Аднак жа вельмі сумнеўна, каб Янка Станкевіч мог рабіць такія прапановы камусьці зь іх. Канстанцін Стаповіч памёр 6 траўня 1926 г. сапраўды ад сухотаў, але прапаноўваць яму перад самай сьмерцю перайсьці ў іншую канфэсію мог бы толькі чалавек, зусім незнаёмы ні зь ягонай творчасцю, ні зь ягоным сьветапоглядам, у чым Янку Станкевіча западозрыць цяжка. Да таго ж Станкевіч у той час яшчэ давучваўся ў Карлавым унівэрсытэце ў Празе, і ў Вільні адсутнічаў проста фізычна. Што тычыцца Альбіна Стаповіча, то ён увогуле памёр 18 сьнежня 1934 г. зусім не ад сухотаў, а ад хваробы сэрца, і сьмерць ягоная не была чаканай.

¹⁴³ Тут відавочна праяўляецца слабая арыентацыя аўтара артыкулу ў справах пратэстанцкіх цэркваў. Янка Станкевіч і сапраўды падчас навучаньня ў Празе перайшоў з рыма-каталіцтва ў пратэстанцтва, але належаў не да баптыскай, а да мэтадыскай царквы.

рэлігійных беларусаў-каталікоў і сам шчыры каталік. На гэтае здзіўленьне Станкевіч адказвае: „Ну і што ж з таго. Паміраючаму ўсё роўна, а я на гэтым што-небудзь ды зараблю“. Адсюль выснаў, што др. Янка Станкевіч бярэцца за ўсякую працу, дзе можна хоць што-небудзь зарабіць.

Др. Янка Станкевіч у мінулым умеў выкупляць тых выдавецтваў, якія не адпавядалі ягонаму духу і поглядам, а потым гэтыя выдавецтва заглушваў¹⁴⁴. У др. Янкі Станкевіча ёсць свой прынцып і тактыка падыходу да рэчаў. Каб дасягнуць пастайленае мэты (што яму не заўсёды ўдаецца), ён здолен на любую подласць у адносінах да свайго праціўніка.

¹⁴⁴ Цяжка прыгадаць нейкае канкрэтнае сур'ёзнае беларускае выдавецтва ці проста друкаванае выданьне, якое Янка Станкевіч у міжваенны час у кагосьці выкупіў, а пасля сьвядома „заглушыў“. Найбольш вядомая выдаваная ім тады газета „Народ“, якая з рознай пэрыядычнасьцю выходзіла ў Вільні з 18 жніўня 1927 г. да канца 1929 г. як орган „папяровай“ Беларускай сялянскай партыі. Галоўным рэдактарам лічылася спачатку жонка Я. Станкевіча Марыя, а празь некалькі месяцаў яе зьмяніў іншы сваяк — Браніслаў Станкевіч. Гэтую газету, аднак, Станкевіч ні ў кога не выкупляў, але заснаваў з нуля. Спынілася ж яе выдаваньне таксама ня дзеля нейкіх сьвядомых Станкевічавых спробаў нешта „заглушыць“, а дзеля элемэнтарнай нястачы сродкаў пасля таго, як польскія ўлады пераканаліся, што справа стварэньня ляяльнай адносна Польшчы аўтарытэтнай беларускай арганізацыі пад кіраўніцтвам Янкі Станкевіча ня мае посьпеху. Гэтак, ужо напрыканцы 1928 г. у справаздачы аб палітычным руху й нацыянальных адносінах на тэрыторыі IX корпусу акругі (DOK) (з цэнтрам у Берасьці) за трэці квартал пісалася:

„Надзеі, якія адміністрацыйныя ўлады й органы бясьпекі ўскладалі на арганізацыю Янкі Станкевіча й ягоных памочнікаў, не апраўдаліся. Трэба самым прызнаць, што палянафільскі рух сярод беларусаў ня мае нават самых малых шанцаў на разьвіцьцё, і што ўсе намаганьні ў гэтым кірунку не дадуць значных вынікаў, бо беларускае насельніцтва ў палянафільскіх дзеячах бачыць перакупленых польскім урадам здраднікаў, ад якіх вельмі ахвотна прымае матэрыяльную дапамогу, але адгароджваецца, нягледзячы на гэта, ад усялякіх маральных уплываў. Трэба думаць, што раней ці пазьней палянафільскі рух Янкі Станкевіча скончыцца тым самым, чым скончыўся рух Паўлюкевіча — стратай часу й грошай“ (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) w Rembertowie. Dowodytzw Okręgu Korpusu IX. Sygn. I.371.9/A.127. Podteczka 6. K. 10).

У часе акупацыі Беларусі немцамі ў часе апошняй вайны др. Янка Станкевіч некаторы час жыў і працаваў у Менску, пераехаўшы туды з Прагі (Чэхаславаччына)¹⁴⁵. Працаваў ён як сакратар у арганізацыі „Самапомач“¹⁴⁶. Выкарыстоўваючы сваё становішча, выдае на рахунак Самапомачы свае кніжкі¹⁴⁷. Увесь наклад выбірае сабе на ўласнасьць, частку яго прадае той жа Самапомачы, а пасья яшчэ патрабуе ад Самапомачы ганарару. Акрамя таго, у выдаванай у той час у Менску „Беларускай газэце“ займаецца прапагандаю назову „Крывія“ і праз „Куток мовы“ ў гэтай газэце засьмечвае беларускую літаратурную мову архаізмамі і вузкімі правінцыялізмамі.

Гэтага, здаецца, дастаткова для павярхоўнай характарыстыкі др. Янкі Станкевіча.

Наступны з гэтага грона Аўген Каханойскі, ён жа і Аўген Калубовіч у недалёкім мінулым. Гэта чалавек зусім іншага складу.

Хто ён з паходжаньня, мы добра ня ведаем. Адно нам добра ведама, што да апошняй сусьветнай вайны ён жыў пад Саветамі і займаў адказную пасаду ў Народным Камісарыяце Асьветы, блізка стаяў да камуністкі Фрумкінай¹⁴⁸, кіруючай асобы ў гэтым Камісарыяце. Калі Калубовіч уступіў у ВКП(б), дакладна невядома, але без сумніву да ВКП(б) належаў, бо беспартыйных на адказныя пасады ў Саветах не

¹⁴⁵ Насамрэч Янка Станкевіч перад выбухам нямецка-савецкай вайны жыў і дзеяў у Варшаве. Тут яго, відаць, пераблыталі з Іванам Ермачэнкам.

¹⁴⁶ Маецца на ўвазе Беларуская народная самапомач (БНС) — нацыянальная арганізацыя, якая дзейла ва ўмовах нямецкай акупацыі ў Генэральнай акрузе Беларусь.

¹⁴⁷ Янка Станкевіч падчас нямецкай акупацыі выдаў у Менску й Вільні пры дапамозе Беларускай народнай самапомачы наступныя кнігі: „Крыўя-Беларусь у мінуласьці“ (1942), „Lemantar pierachodny z łaciny na kirylicu“. Гэтыя кнігі сталі адзінымі, якія афіцыйна выйшлі пад шыльдай БНС, хоць насамрэч кніг, выдадзеных пры ўдзеле БНС, было болей.

¹⁴⁸ **Марыя Фрумкіна** (пс. Эстэр) (1880—1941), актыўная ўдзельніца рэвалюцыйнага руху ў Расеі, нарадзінка Менску. З 1901 да 1919 гг. была адною зь лідэраў Бунду, пасья далучылася да Камуністычнай партыі. З восені 1920 г. займала пасаду наркама асьветы БССР. З 1921 г. кіравала габрэйскай сэкцыяй маскоўскага Камуністычнага ўнівэрсытэту нацыянальных меншасьцяў Захаду імя Ю. Мархлеўскага, у 1925—1936 гг. была рэктаркаю гэтага ўнівэрсытэту. Рэпрэсаваная.

Натуральна, што блізкасьць Калубовіча да М. Фрумкінай падчас ейнай працы ў Наркамаце асьветы БССР — нічога іншага як выдумка аўтара, бо Калубовічу ў той час было ня больш як 10—11 гадоў.

дапушчалі. За праступства крымінальнага характару¹⁴⁹ ссылаецца ў Сьбір у Байкала-Амурскія лягеры. Ссылку ў горадзе Свабодным адбывае не як звычайны зьняволены, а залічваецца працаўніком КВЧ (Культурна-воспitatельная частка). Установа цесна зьвязаная з ІСЧ, або Інфармацыйна-сьледчаю часткаю, заданьнем якой было сачыць за кожным палітвязьнем. Кадры КВЧ складаліся з пракраўшыхся партыйцаў-камуністых, якія самаахвярна працай павінны былі заглядзіць свае партыйныя грахі і зноў вярнуцца ў партыю сьведомымі і загартаванымі камуністамі. Ад ягонага ацэны залежала ўсё. За выдатную працу ў гэтай галіне амністуетца і варочаецца паўнапраўным грамадзянінам у Менск. Хто хоць трохі знаёмы з савецкімі парадкамі, той ведае, што права пражываньня ў сталічным горадзе ды яшчэ пасьяла ссылкі ў лягеры НКВД даецца за асабліва адданую камуністычнай партыі верную працу.

Далей спатыкаем Калубовіча на становішчы Галоўнага інспэктара камуністычнага выхаваньня ў школах і наглядчыка за ўкладаньнем падручнікаў і школьных праграмаў навучаньня. Калубовіч — правая рука Ўралавай¹⁵⁰, Народнага Камісара Асьветы БССР. Калубовіч вядзе чыстку школ ад нацдэмаў, і сотні іх павандравалі ў Сьбір, а то і ціхачом загінулі ў савецкай сыстэме чыстак.

У 1939 годзе, пасьяла заняцьця Заходняй Беларусі саветамі, Калубовіч зьяўляецца туды ў ролі Галоўнага візытатара з даручэньнем Наркамасьветы. Многа хто памятае ягоньня ўкрадчывыя прамовы, выхваляючыя савецкую сыстэму выхаваньня і напамінаючыя аб лёсе непакорных.

Другая сусьветная вайна. Калубовіч уцякае ў Маскву, але з Масквы зноў варочаецца ў Менск, але ўжо ў якасьці асобы даверанай пры немцах. Ён — адказны ўрадавец па аддзелу культуры і тэатру. Выступае супроць бальшавікоў па радыё, ладзіць імпрэзы. Калубовіч уваходзіць у склад стальх супрацоўнікаў-карэспандэнтаў філіялу Розэнбэргайскага інстытуту ў Менску¹⁵¹. Піша рэфэраты на заданьня нем-

¹⁴⁹ Аўген Калубовіч быў арыштаваны ды правёў тры гады ў сібірскіх ды далёкаўсходніх канцлягерах (Вішарскія лягеры, Дальлаг, Бамлаг) за прыналежнасьць да патаемнай арганізацыі альтруістаў — то бок за ўчынак чыста палітычнага характару.

¹⁵⁰ Еўдакія Ўралава, міністарка асьветы БССР у 1938—1947 гг.

¹⁵¹ Альфрэд Розэнбэрг (Rosenberg) (1893—1946), нямецкі палітык, адзін з ідэолягаў нямецкага нацыянал-сацыялізму, з 1941 г. быў міністрам акупаваных вайсковых тэрыторыяў.

цамі тэмы. Калубовіч з абурэньнем нападае на тых, хто падобных прапаноў не прымае, і папярэджвае аб магчымых рэпрэсіях. Калубовіч уваходзіць ва ўсе галоўныя нямецкія рэпрэзэнтацыі і зьяўляецца верным слугою Сівітцы¹⁵² і Бэкера¹⁵³, Шульца¹⁵⁴ і Кубэ¹⁵⁵ ... і шмат калі ў ціхім паўзмроку вядзе гутаркі з вышэйшымі прадстаўнікамі нямецкае палітыкі.

Нарастае апазыцыя супроць палітыкі немцаў, ёсьць нагода сказаць праўду ў вочы і паставіць жаданьне. Калубовіч атрымлівае заданьне быць дакладчыкам. А даклад поўны самых страшных аскарджаньняў, і Калубовіч чытае, тлумачыць Ганько¹⁵⁶. Калубовіч абліваецца потам, на нямецкіх лавах рух, немцы пратэстуюць. Калубовіч усхваляваны, ён поўны прэтэнзіяў за завойстрываньне адноснаў зь немцамі. Калубовіч у страху, што яго забяруць у СД і зьліквідуюць, ён пераходзіць у стан маніі перасьледаваньня, але патроху варочаецца да свае ролі.

Пры камплектаваньні Беларускае Цэнтральнае Рады аўтаматычна ўваходзіць у яе склад і там становіцца адным з галоўных дакладчыкаў у Аўстроўскага і засядацелем ува ўсіх канфэрэнцыях. Калубовіч распрацоўвае праграму II Усебеларускага Кангрэсу ў рэдагуе ягоныя рэзалюцыі. Калубовіч прызнае ў той час найбольшым аўтарытэтам Астроўскага і не шкадуе для яго пахвалы. Калубовіч і Кандыбовіч¹⁵⁷ прымаюць на сябе ролю фільтра палітыкі Астроўскага і надаюць ёй адпаведны падыск.

¹⁵² **Ёзэф Сівіца** (Siwizta), сілескі немец, якога ў кастрычніку 1941 г. прызначылі кіраўніком Школьнага інспэктарату Генэральнага камісарыяту Беларусі. Добра ведаў польскую мову, а зь цягам часу нядрэнна вывучыў і беларускую. Акрамя працы ў Школьным інспэктараце, кіраваў таксама выданьнем школьных падручнікаў і літаратуры для моладзі.

¹⁵³ **Е. Е. Бэкер**, з канца 1943 г. нямецкі гарадзкі камісар Менску.

¹⁵⁴ **Герман Шульц**, кіраўнік моладзевага аддзелу Генэральнага камісарыяту Беларусі, ажыццяўляў нагляд за рознымі моладзевымі арганізацыямі, у першую чаргу за мужчынскай часткай Саюзу беларускай моладзі. Займаўся мабілізацыяй насельніцтва на працу ў Нямецчыну.

¹⁵⁵ **Вільгельм Кубэ** (1887—1943), кіраўнік нямецкай цывільнай адміністрацыі ў Генэральнай акрузе Беларусі у 1941—1943 гг.

¹⁵⁶ **Міхась Ганько** (1918—?), грамадзка-палітычны дзеяч. У гады Другой сусьветнай вайны працаваў у аддзеле прапаганды Генэральнага камісарыяту Беларусі. З 1943 г. ўзначальваў Кіраўнічы штаб СБМ. У 1944 г. выехаў у Нямецчыну, далейшы лёс невядомы.

¹⁵⁷ **Сымон Кандыбовіч** (1891—1972), палітык і гісторык, нарадзінец вёскі Старыца на Случчыне (цяпер Капыльскі раён). З 1926 г. — сябра ЦК КП(б)Б, ⇨

Карыстаючыся з свайго службовага становішча, Калубовіч выбірае самыя каштоўныя ўнікумы Беларускай Дзяржаўнай Бібліятэкі й перадае іх у прыватную ўласнасьць свайму шэфу — немцу Сівіцы. Калубовіч вывозіць у Маравію Беларускі Музэй і арганізоўвае пры ім філіял Розэнбэргайскага інстытуту, сыягвае туды навукоўцаў і дае ім да распрацаваньня тэмы.

Вось галоўныя зарысы палітычнай і грамадзкай дзейнасьці Калубовіча-Каханойскага ў мінулым. Цяпер жа ён — адзін з заснавальнікаў Крывіцкай Нацыянал-Дэмакратычнай Партыі на эміграцыі, сябра БНЦ, сябра Рады і Прэзыдыюму Рады БНР пры Абрамчыку.

Наступнаю фігураю зьяўляецца Сымон Кабыш, ён жа Сымон Кандыбовіч у мінулым.

Кандыбовіч — партыец-кар’ерыст. Былы вучыцель і царскі афіцэр. Адразу пасля Кастрычніцкага перавароту пераходзіць на бок бальшавікоў і нешта недзе для іх робіць. Але ня ў гэтым сутнасьць. Сутнасьць у тым, што пасля заканчэньня грамадзянскае вайны Кандыбовіч як сеў на верх савецкага Алімпу, дык і пратрываў на ім да самага астатку з маленькаю карэктаю, бо будучы адказным за пагалоўе быдла і мясанарыхтоўкі дапускае растрату каля 2-х мільёнаў рублёў, за што быў пасаджаны, але сям’я застаецца нерэпрэсаванай. Гэта сьведчыць аб крымінальным характары ягонага злачынства, а не аб палітычным.

Апошнія годы перад вайною Кандыбовіч знаходзіцца на пасту кіраўніка справамi Саўнаркому БССР, ён жа і сябра Саўнаркома, сябра Эканамічнага савета (Экасо), сябра Савету труда і абароны (СТО). Падобныя становішчы былому царскаму афіцэру дарэмна не даюцца.

УЗборніку законаў і распараджэньняў БССР за 1927 год ёсьць надрукаванае справазданьне з працэсу над Прышчэпавым¹⁵⁸ (камісарам земляробства БССР), Лёсікам¹⁵⁹ і іншымі¹⁶⁰, дзе Кандыбовіч быў даклад-

⇒ у 1931—1933 гг. — кіраўнік справаў СНК БССР, у 1935 г. — начальнік Наркамхарчпраму СССР пры СНК БССР. Падчас Другой сусьветнай вайны — сябра Цэнтралі Беларускай народнай самапомачы, Беларускай Цэнтральнай Рады. З 1944 г. — на эміграцыі, працаваў на радыё „Вызваленьне“ і ў мюнхэнскім Інстытуце вывучэньня СССР.

¹⁵⁸ **Дзьмітры Прышчэпаў** (1896—1940), дзяржаўны дзеяч БССР, у 1924—1929 гг. — намесьнік наркама й наркам земляробства БССР.

¹⁵⁹ **Язэп Лёсік** (1883—1940), грамадзкі дзеяч, мовазнаўца й публіцыст, акадэмік АН БССР.

¹⁶⁰ Відаць, маецца на ўвазе суд над лідэрамі „Саюзу вызваленьня Беларусі“, які адбываўся не ў 1927-м, а ў 1930 г.

чыкам і, зразумелая рэч, у духу партыі жадаў пакараньня вінаватых, што, безумоўна, і было зроблена. Кандыбовіч бярэ актыўны ўдзел у абвінавачваньні Старшыні Саўнаркому Галадзедз¹⁶¹ і Саакяна¹⁶². Знае Кандыбовіч і справу Баліцкага¹⁶³ (Наркома асьветы). Кандыбовіч граміць нацдэмаўскі рух. У выніку ўсяго гэтага ён заслугоўвае на давер з боку партыі, таму ацалеў праз усе чысткі ў радох камуністычнай партыі. Свой дабрабыт ён будзе на касьцях беларускіх патрыётаў.

Прыяцелі Кандыбовіча ў ягонаі кватэры ў II ДOME Саветаў зьяўляюцца: Волкаў¹⁶⁴ — другі сакратар ЦК КП(б)Б, Закоўскі¹⁶⁵ — упаўнаважаны НКВД, Дубоўскі — упаўнаважаны Камісарыяту абароны, камандант Дому Саветаў Сулкоўскі, камуністкі Сыфф і Леў.

У 1934 г. Кандыбовіч разам са Сьмірновым і Аўчыніковым судзілі Камісара земляробства Ракіцкага і зь ім Масюкова, Паніматко, Матусава, Шчэрбакова і ўсіх асудзілі.

Пасьля суду над Тухачэўскім і іншымі¹⁶⁶, у Менску і ў іншых месцах, вычысьцілі амаль усіх камуністых, але Кандыбовіч застаўся ў партыі і карыстаецца ўсімі благамі камуністычнай славы і дабрабыту.

Немцы ў Менску. Кандыбовіч вольны, спрытам уваходзіць у ЦТО (Цэнтраля гандлю Ост — нямецкая інстытуцыя па абіраньню насельніцтва). Тут дабрабыт ягоны поўнасьцю забясьпечаны; тое, што павінна было раздавацца насельніцтву, вывозіцца аўтамі ў Слуцк і выменьваецца на сала. У Кандыбовіча горы дабра, ягоная сьвіта не адстае ад яго.

Зьяўляецца на відоўні Астроўскі. Кандыбовіч паддабрываецца да Астроўскага і робіцца найлепшым прыяцелем Астроўскага. Пры

¹⁶¹ **Мікалай Галадзед** (1894—1937), партыйны і дзяржаўны дзеяч БССР, у 1927—1937 гг. — старшыня СНК БССР.

¹⁶² **Саакян** у 1937 г. быў намесьнікам старшыні СНК БССР.

¹⁶³ **Антон Баліцкі** (1891—1937), дзяржаўны і грамадзкі дзеяч БССР, у 1926—1929 г. — наркам асьветы БССР. Адзін з актыўных твораў і праваднікоў палітыкі беларусізацыі.

¹⁶⁴ **Аляксей Волкаў** (1890—1941), савецкі партыйны дзеяч, у 1937—1938 гг. выконваў абавязкі першага сакратара ЦК КП(б)Б.

¹⁶⁵ **Леанід Закоўскі** (сапр. **Генрых Штубіс**) (1894—1938), адзін з найвышэйшых кіраўнікоў НКУС і галоўных арганізатараў палітычных рэпрэсіяў у СССР у 1930-я гг. З 1932 г. быў паўнамоцным прадстаўніком АДПУ ў БССР, у 1934 г. — наркамам унутраных спраў БССР.

¹⁶⁶ Суд над маршалам Міхаілам Тухачэўскім і шэрагам іншых савецкіх военачальнікаў адбыўся ў Маскве ў чэрвені 1937 г.

ўтварэнні БЦР вынікаюць галасы супроць Кандыбовіча, але Астроўскі сваім аўтарытэтам яго абараняе. У БЦР Кандыбовіч займае кіраўніцтва гаспадаркай і фінансамі і падбірае сабе працаўнікоў з самых брудных рукамі. Вынікае скандал. Астроўскі сваім аўтарытэтам закладжвае гэты скандал.

З гэтаю ўдзельнаю вагою і прыяжджае Кандыбовіч на эміграцыю і тут прыстройвае сваю сямейку на выдуманья і добрааплачныя пасады.

Сяньня Кандыбовіч — вораг Астроўскага, Астроўскі ў яго — квісьлінг¹⁶⁷, а ўсе сябры БЦР — ворагі народу (за выключэннем, бязумоўна, самога Кандыбовіча-Кабыша і ягоных аднадумцаў).

Амаль найбольшым аўтарытэтам у „крывічоў“ зьяўляецца другі прапагандар заўзяты „Крывіч“ Антон Адамовіч (першы — Янка Станкевіч, а трэці — Калубовіч-Каханойскі). Гэта чалавек веды, навуковы багаж яго даволі зьмястоўны. Надзвычайна выпуклымі рысамі ягонага характару зьяўляюцца страшэнная жоўчнасьць і неталерантнасьць да свайго праціўніка (да інакш думачага). Ня зносіць ніякіх заўваг. Хвараблівая манія вялікасьці і непамыльнасьці. Падтопча пад ногі і зьмяшае з гразёю кожнага, хто забярэ голас супроць ягонай непамыльнасьці.

А вось маленькая інфармацыя аб ягонай прошласці. Вучыўся ў Менску на ўнівэрсытэце. Калі пачалася нагонка на нацдэмаў, папаў у ссылку. Казалі ў Менску, што да ягонай трагэдыі прычыніўся Калубовіч-Каханойскі. Канчаецца тэрмінсылкі, і Адамовіч варочаецца ў Менск і далей наведвае ўнівэрсытэт. Зноў чыстка, і пайторны арышт Адамовіча, але Адамовіч варочаецца назад у Менск. Пайшла пагалоска, што Адамовіч заламаўся і злажыў капітуляцыйную перад камуністычнымі вымаганьнямі¹⁶⁸.

Прыход немцаў. Адамовіч прымае на сябе з даверу нямецкіх уладаў кіраўніцтва беларускаю прэсаю, якая выдавалася нямецкімі па-

¹⁶⁷ **Відкун Квісьлінг** (Quisling) (1887—1945), нарвэскі палітык, арганізатар (1933) і лідэр фашысцкае партыі ў Нарвэгіі. У 1942—1945 гг. быў прэм’ер-міністрам калябарацыйнісцкага нарвэскага ўраду. Ягонае імя стала сымбалічным ва ўсім сьвеце для азначэння супраць з гітлераўцамі пачас вайны.

¹⁶⁸ Тут аўтар артыкулу, відаць, мае рацыю. Сёньня вядома, што ў 1930-я гг. Антон Адамовіч актыўна супрацоўнічаў з НКУС. Пра гэта сведчыць ягоная расейскамоўная аўтабіяграфія, напісаная ў 1935 г. і не прызначаная для друку. У ёй утрымліваюцца даносы на некаторых тагачасных знаёмых Адамовіча.

літычнымі дзейнікамі. Адамовіч гне без утрымку самую вострую ўгоду, якой немцы нават і не вымагалі. Адамовіча просяць, папярэджваюць. Адамовіч узмагае служэньне немцаў да перасады. Каля Адамовіча зьвіваюць гняздо савецкія агэнты і дывэрсанты. Адамовіч пачаў страшэнную сварку і калатню сярод сваіх. Адносіны завойстрываюцца. Адамовіч страшэнна воістра атакуе праваслаўнае духавенства, даходзячы да пашквіляў і зьнявагі. Пратэсты не дапамагаюць. Пасьля замардаваньня цэлага раду відных беларускіх дзеячоў настроі завойстрываюцца. Адамовіч ня ўнімаецца і воістра атакуе ўсіх, хто пападаецца яму пад руку. Прэса, кіраваная Адамовічам, набірае прысмаку прыватнай крамкі, зь якой Адамовіч як адказная перад немцамі асоба да друкаванага слова мае шырокі доступ. Немцы ссаджаюць Адамовіча і пераводзяць яго ў Бэрлін, дзе даюць яму адказнае становішча ў аддзеле прапаганды. Тут ён выводзіць нацыянальную праступнасьць сусьветнага жьдоўства і разьвівае тэорыю нацыянал-сацыялізму. Поўнасьцю падпарадкаўваецца нямецкаму расізму¹⁶⁹.

Да Астроўскага захоўваўся ў той час з належнаю пашанаю, але быў сухім і афіцыйным. Поглядаў сваіх нікому не выказваў. Казалі, што ягоныя працы ў Бэрліне нямецкія палітычныя дзейнікі лічылі за надзвычайныя і рыхтаваліся выдаць іх друкам.

З кім Адамовіч можа быць у згодзе, сказаць трудна. Таксама трудна зразумець і тое, чаму ён расцэньвае Астроўскага як квісьлінга і нямецкага стаўленьніка, а сябе залічае да носьбітаў традыцыяў шырокага дэмакратызму.

Адамовіч — адзін з ідэёвых кіраўнікоў „крывіцкага“ руху.

Наступнаю фігураю „крывіцкага“ руху зьяўляецца др. Станіслаў Станкевіч. Гэта чалавек, які мог бы многа зрабіць добрага, каб меў волю. Быў беларусам, але пасьля таго, як палякі прыціснулі, і быў залежны ад ласкі на працу і пасаду, стаўся настаўнікам палянсьтыкі ў Друйскай польскай гімназіі, адначасова і выхаваўцам у аднэй з клясаў гэтай гімназіі. На гэтай пасадзе на паграніччу мог быць толькі „годны заўфана поляк“. Камэнтары тут непатрэбныя. Здабывае ўрадавую стыпэндыю і едзе на студыі заграціцу. Ясна, каб хоць

¹⁶⁹ Насамрэч Адамовіч быў пераведзены не ў Бэрлін, а ў горад Фрэйбург (*Freiburg*), і асноўная праца яго была перакладчыцкая. Пра гэты перыяд жыцця дзеяча можна больш падрабязна даведацца ў публікацыі: Адамовіч, Антон. Лісты да Натальлі Арсеньневай 1944—1945 // Запісы БІНІМ. №33. Ньў-Ёрк—Менск, 2010. С. 121—216.

словам заікнуўся аб сваёй беларускасці, яму гэтага палякі ніколі б не далі б¹⁷⁰.

Прыход бальшавікоў у Заходнюю Беларусь. І тут Станкевіч верны сын асвабодзіўшага народу і партыі. Атрымлівае пасаду загадчыка навучальнай часткі ў адной са школаў і вядзе прасавецкае навінаньне і да праграмы, і да палітыкі. Уводзіць пастрах.

Бальшавікі адьшлі. Станкевіч прымае нямецкае запрашэньне на камісарыйнага бурмістра акругі ў Барысаве. Што ён там натварыў, можа сказаць і Астроўскі, але Астроўскі выхаваны ў большай этычнасці. Трэба толькі дзівіцца, што Станкевіч мае бяссорамнасць самым брукowym спосабам біць супроць Астроўскага.

На палітычную і грамадскую відоўню ўсплывае Беларуская Цэнтральная Рада. Станіслаў Станкевіч паслушна і пакорна ставіцца да спайпрацы з БЦР і прымае пасаду Намесьніка БЦР на баранавіцкую акругу, дзе самым шчырым спосабам праводзіць у жыццё ўсе ўказы і распараджэньні БЦР. Бярэ надзвычайны ўдзел у фармаваньні паліцыі, войска, арганізацыі выбараў дэлегатаў на Другі Ўсебеларускі Кангрэс.

А сяньня выступае супраць таго, што ўчора сам тварыў. У заключэньне характарыстыкі трэба адзначыць, што Станкевіч чалавек бязвольны і зайзяты алкаголік.

Акрамя вышэйпералічаных асобаў да „крывіцкага“ руху належаць яшчэ некалькі буйнейшых і драбнейшых фігураў. Спынімся на некаторых зь іх.

Францішак Кушэль, капітан польскай арміі і выхавальца кадэтаў. Пры немцах працуе ў Менску пры Беларускай Цэнтральнай Радзе пад кіраўніцтвам Астроўскага як камандзір беларускіх збройных сілаў — БКА (Беларуская Краёвая Абарона). Дэкрэтамі Астроўскага атрымлівае вышэйшыя вайсковыя намінацыі аж да палкоўніка ўключна. Цяпер выступае супроць Астроўскага. Прыходзіцца дзівіцца, як лёгка і хутка чалавек мяняе пагляд, забываючы афіцэрскі гонар.

Аляксей Вініцкі з багабойным настроем крочыў па слядох Астроўскага. Расьпінаўся ў сваёй адданасьці беларускай школе. Відаць, грызла сумленне, калі ўглядаўся ў свой польскі пашпарт і свой пас-

¹⁷⁰ Аўтар забываецца або ня ведае, што ў 1936 г. у Вільні выйшла на польскай мове праца Станіслава Станкевіча „Беларускія элементы ў польскай раматэчнай паэзіі“. Улічваючы гэта, адмаўляць дзеячу ў беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці ў той час неправамоцна.

лужны сьпіс пры паляках, дзе бачыў, як палякі трымалі яго на паграніччу настаўнікам польскае школы. Як ведама, беларусаў, ды яшчэ прываслаўных, палякі не трымалі настаўнікамі польскіх школаў на паграніччу; на гэтай пасадзе павінен быў быць толькі паляк-каталік.

Што тычыцца Аляксандра Стагановіча¹⁷¹, дык гэта надзвычай мілы і бяскрыўдны чалавек, і яго, беднага, заўсёды выкарыстоўвалі іншыя. Адзін раз праехаўся і на камуністычным возе¹⁷², за што атрымаў чатыры гады турмы, выліў цэбры сьлёз на Лукішках і сам ня ведаў, за што сядзеў. „Акі я, браткі, палітык? — зазвычай казаў Стагановіч. — Мне б кавалачак поля ў Нясутычах“¹⁷³ ды курьную гаспадарку“. Так і цяпер. Калі б у яго запытацца, ці ён „крывіч“, дык, напэўна, ня змог бы даць адказу на гэтае пытаньне, як ня мог адказаць, ці быў у сваім часе з камуністамі. Сьлёзы, шчырыя сьлёзы былі заўсёды спадарожнікам Стагановіча, і цяжка паручыцца, ці і цяпер ён ня плача, папаўшыся ў новае, ужо „крывіцкае“ сіло.

Аляксандар Орса. Гэта чалавек падпарадкаваньня, хоць і зь зьлезною воляй. Гнуў увесь народ, які трапляўся яму пад руку, да безапаляцыйнага вызнаваньня аўтарытэту Беларускай Цэнтральнай Рады і Астроўскага. Але цяпер „крывічы“ яго самога сагнулі, і ён стаў ся вернаю служкаю „крывічоў“ і Абрамчыка¹⁷⁴.

Эміграцыя, 27.7.1948 г.

¹⁷¹ **Аляксандар Стагановіч** (1890—1988), палітычны і грамадзкі дзеяч. У 1928—1929 гг. пасол польскага Сойму. У 1929 г. асуджаны на 6 гадоў цяжкой турмы. У гады Другой сусьветнай вайны — кіраўнік Беларускай народнай самапомачы на Наваградзкі павет. Пасьля 1944 г. — на эміграцыі, удзельнічаў у аднаўленьні дзейнасьці Рады БНР. У канцы 1940-х гг. пераехаў у ЗША, дзе быў сябрам Згуртаваньня беларускіх вэтэранаў і епархіяльнай рады БАПЦ. З 1957 г. — намесьнік прэзыдэнта Рады БНР.

¹⁷² Маецца на ўвазе тое, што ў Сойм у 1928 г. Стагановіч балятаваўся паводле спісу Беларускага сялянска-работніцкага выбарчага камітэту „Змаганьне“, у выбарчай кампаніі якога бралі актыўны ўдзел камуністы. Пасьля менавіта за супраць з камуністамі Стагановічу давялося адбыць тэрмін зьнявольленьня.

¹⁷³ **Нясутычы** — родная вёска Аляксандра Стагановіча, цяпер Наваградзкі раён Гарадзенскай вобласьці.

¹⁷⁴ **Мікола Абрамчык** (1903—1970), палітык і грамадзкі дзеяч. Перад вайной жыў у Францыі, запачаткаваў там арганізацыю беларускіх эмігрантаў „Хаўрус“. У гады Другой сусьветнай вайны жыў у Бэрліне, супрацоўнічаў з газэтай „Раніца“. У 1947 г. стаў прэзыдэнтам Рады БНР. Жыў у Парыжы.

Беларусы Віндзішбергердорфу

Наш лягер знаходзіцца сягоння пад крывіцка-бальшавіцкім кіраўніцтвам. Нашы лягерныя кіраўнікі: Кабяко¹⁷⁵, Кушал, Клінцэвіч¹⁷⁶, Курыла, Орс — гэта сьляпыя папіхалы ў руках бальшавіцкіх агэнтаў. Сапраўдныя кіраўнікі нашага лягеру сягоння — гэта шматгадовыя камуністычныя партыйцы і высокія дзеячы ўраду БССР, якія, зьмяніўшы прозьвішчы свае, спатайка вядуць дывэрсійную работу сярод беларускай эміграцыі. Вось некаторыя з іх:

Кандыбовіч Сямён — бальшавіцкі партыец больш за 20 гадоў. Ён быў упраўляючы справамі ўсяго Саўнаркому БССР і сябрам Саўнаркому, сябрам Савету труда і абароны. Ён разам з Панамарэнкай¹⁷⁷ на працягу даўгіх гадоў праводзіў крываваыя „чысткі“ тых урадаў БССР, якія мелі беларускае нацыянальнае аблічча. Ён быў „дакладчыкам“ у ЦВК (Цэнтральны Выканайчы Камітэт) БССР па справе ліквідацыі беларускіх нацдэмаў. У Саўнаркоме ён „граміў“ тых урадаўцаў, якія стаялі ў абароне сялянства супроць калгасаў. Найлепшымі прыяцелямі яго былі Ванкоўскі — упуўнаважаны прадстаўнік ГПУ (НКВД) для ўсяе БССР і Валковіч¹⁷⁸ — сакратар ЦК Камуністычнае партыі (бальшавікоў) БССР.

Калубовіч Аўген — шматгадовы камуністы. За крадзеж грошай быў высланы ў лягер, але працаваў там упуўнаважаным НКВД па палітычным наглядзе над высланымі. Ён асабліва зьдэкваўся над зьняволенымі сьвятарамі. За выдатную працу па ліквідацыі беларускіх нацыяналістых у лягерах ён быў звольнены ад кары і прызначаны інспэктарам камуністычнага выхаваньня пры Саўнаркоме ў Менску. Тут ён арганізуе знымі савецкімі мэтадамі пагром выдатных бе-

¹⁷⁵ Маецца на ўвазе беларускі дзеяч Аўген Кабяка.

¹⁷⁶ Маецца на ўвазе **Даніла Клінцэвіч** (1905—1967), вайсковы й грамадзкі дзеяч, пляменнік Міколы Абрамчыка. Да беларускага руху далучыўся ў міжваенны час. У часе нямецкай акупацыі служыў у 13-м батальёне СД. З 1944 г. — на эміграцыі. Спачатку ў Нямецчыне, потым у ЗША. Сябра БАЗА, у 1959—1960, 1961—1964 гг. — старшыня Нью-ёрскага аддзелу арганізацыі. Сябра Згуртаваньня беларуска-амэрыканскіх вэтэранаў. Адзін з ініцыятараў выдання газэты „Беларус“.

¹⁷⁷ **Панцеляймон Панамарэнка** (1902—1984), савецкі партыйны й дзяржаўны дзеяч, у 1938—1948 гг. — першы сакратар ЦК КП(б)Б.

¹⁷⁸ **Даніла Валковіч** (1900—1937), савецкі партыйны дзеяч. У 1934—1937 гг. — другі сакратар ЦК КП(б)Б, у 1937 г. — старшыня СНК БССР. Рэпрэсаваны.

ларускіх навукоўцаў, частка якіх выслаеца й расстрэльеца. Па далучэньні Заходней Беларусі да БССР Калубовіч, як асабліва давераная асоба, дэлегуецца туды праз ЦК Камуністычнай партыі і для ліквідацыі беларускага нацыянальнага духу і прапаганды камунізму.

Кандыбовіч і Калубовіч — гэта жорсткія каты беларускага народу, якія па вушы плавалі ў крыві нявінных ахвяраў бальшавізму і прысланыя на юдаву работу да нас.

Крывіцка-бальшавіцкія заправілы стараюцца аддаць пад савецкі нож беларускую эміграцыю, абвінавчваючы яе, разам з савецкімі забойцамі — Молатавым¹⁷⁹ і Вышынскім як квісьлінгаў. Для падтрыманьня гэтай крывавай работы яны выкарыстоўваюць сваё панаваньне ў лягеры Віндзішбергердофе, усякімі няпраўдамі адбіраюцца крошкі ад нашых удоваў, сіротаў, інвалідаў і шлюць іх у крывіцка-бальшавіцкі цэнтр Остэргофэн.

Для асягненьня сваіх мэтаў крывіцка-бальшавіцкая банда стасуе крывавае тэрор. Па іх загаду быў забіты барацьбіт з бальшавізмам Трухновіч Мікалай. Яны загубілі шматгадовага змагара з камунізмам Сазыку Міхаіла¹⁸⁰. Спосабамі НКВД яны не дапушчаюць да голасу масаў беларускага насельніцтва лягеру.

У надыходзячых выбарах лягернае Рады ўсе беларусы антыбальшавікі выступаюць адзіным фронтам супроць крывіцка-бальшавіцкага панаваньня ў Віндзішбергердорфе і абіраюць сваіх людзей у лягернае кіраўніцтва.

Далоў крывіцка-бальшавіцкіх катаў.

Далоў іх адміністрацыю ў Віндзішбергердорфе.

Хай жыве вольнасьць.

Хай жывуць дэмакратычныя выбары новай лягернай Рады.

Эміграцыя, 22.1.1949 г. Антыбальшавіцкі Беларускі Блэк (АББ)

Камэнтары Алеся Пашкевіча і Лявона Юрэвіча

¹⁷⁹ Вячаслаў Молатаў (1890—1986), савецкі партыйны дзеяч, адзін з найбольш блізкіх паплечнікаў І. Сталіна. У 1930—1941 гг. — старшыня Савету Народных Камісараў СССР, у 1939—1949 і 1953—1956 наркам, а затым міністар замежных справаў СССР.

¹⁸⁰ Міхаіл Сазыка (1895—1949), сьпявак і вайсковец, актыўны дзеяч беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў другой палове 1940-х гг.

ЛІСТЫ ПРА ОСТАЎЦАЎ І ДЫПІСТАЎ У ФРАНЦУСКАЙ ЗОНЕ¹

07.29.09

Паважаны Спадару Лявон!

Мае ўспаміны і дазнанні з жыцця ў лягерах Ды-Пі ня вельмі шмат змогуць Вам выясьніць ці дадаць да ўспамінаў Вініцкага², бо я жыў у французскай зоне, дзе нашае жыццё не было зусім такое, як Ды-Пі ў амэрыканскай і ангельскай зонах. Яно, магчыма, не было і зусім такое, як у іншых лягерах у той жа французскай зоне.

Але, перад тым як пачаць гаварыць пра жыццё пасья капітуляцый Нямеччыны, думаю, што варта ўспомніць і пра тых пару месяцаў, якія давялося пражыць у лягеры „остарбайтэраў“ перад тым.

Вось жа, пасья таго як мы, заехаўшы за Каліш у Польшчы, на пачатку жніўня 1944 г., здалі вазы і коней ды прайшлі праверку на „арыйскасць“ у апусьцелым амаль лягеры для „фольксдойчаў“ у Здуньскай Волі, нас завезьлі таварным цягніком ажно ў места *Osnabrueck*, недалёка ад галяндзкае мяжы. Тамака пасялілі невялікі наш транспарт зь мешаніны колькіх нацыянальнасьцяў у бараках, або малым лягеры для „остарбайтэраў“ пры вялікай паперні. Тых баракаў стаяла там простакутнікам чатыры: у адным з іх урадаваў камандант, быў склад, пральня і, здаецца, нешта наўпадоб лазьні ды туалет. Тры засталыя баракі нясьцісна займалі прымусова вывезенья ўкраінскія дзяўчаты, „остарбайтэрки“, якіх перад нашым прыездам сагналі ў адзін.

¹ Арыгіналы лістоў захоўваюцца ў прыватным архіве Лявона Юрэвіча.

² Маецца на ўвазе кніга Алеся Вініцкага „Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гадах“ (у трох частках), першапачаткова выдадзеная невялікім накладам у Лос-Анджэлесе ў 1968 г. і перавыдадзеная ў скарочаным варыянце ў Менску ў 1994 г.

Частку з нашага транспарту, у тым ліку й нас з маімі бацькамі, пасялілі ў бараку, перагароджаным фанэрай на каморкі, у якіх стаялі двухпавярховыя ложка з напханымі саломай сеньнікамі й адной на ўвесь барак жалезнай печкай, што мела грэць цэлы будынак і на якой можна было штось зварыць, калі было з чаго.

Другой частцы нашага транспарту далі барак з заляй без перагародак, і людзі адгароджвалі свае мейсцы радзюжкамі ці іншым спосабам.

Горш яшчэ было зь ежай: на полудзень нам давалі місачку няшчымнага рэдкага супу з рэдзькі, часам з крышынкай бульбы й, мусіць, нічога болей, а на сьнеданьне й вячэру кавалак хлеба, нешта не памятаю, каб зь якою помазай.

На працу ў паперні пагналі зараз жа на другі дзень, мяне на дзённую зьмену, падчас якое быў з старым немцам, што навучыў мяне, як гэта рабіць. Трэба было вельмі хутка скідаць на ваганэткі цяжэзныя сувоі ўпакоўнае паперы, што няспынна плыла з адумысловае машыны, і маланкай закладаць новыя шпяні на наступныя.

У канцы тыдня мяне перакінулі на начную зьмену й, як здавалася, на лягчэйшую работу, бо трэба было толькі сядзець на лавачцы пад трохмэтравае шырыні стужкай паперы, што бяз спыну плыла з машыны пад моцнай электрычнай лямпай, і сачыць, каб у паперы не было браку, а калі такі паказваўся, закладаць у край суваю адпаведную шкодзе каляровую паперку.

Пасья васьмігадзіннага гэткага занятку балела ўсё: галава, вочы, карак, плечы й сесьце — ды сьвет быў нямілы, бо хацелася толькі заснуць, каб не адчуваць дакукі.

Наш невялікі лягер быў даволі чысты, і пасярэдзіне, між баракамі, цвілі нават кветачкі, але ўвакол была высокая агароджа з калючага дроту, бо выходзіць „остарбайтэрам“ у адлеглае паўтара ці два кілямэтры места было забаронена, але ў загарадзе й каля паперні можна было пахадзіць без „остарбайтараўскіх“ нашывак, пра якія нам нават і ня згадвалі.

Недзе недалёка быў і мужчынскі, пераважна ўкраінскі, лягер зь яшчэ слабейшай дысцыплінай, як у нашым, і ў кожную нядзелю адтуль прыходзіла грамада дзэцюкоў, у выніку чаго адна зь дзяўчат гадала дзіця.

Нашае галоднае, але спакойнае жыцьцё, на жаль, патрывала толькі каля двух тыдняў, у канцы якіх пачалося пекла, бо заходнія хаўрусьнікі ўсур'ёз узнавілі налётную кампанію й у першую чаргу ўдзень моцна збамбавалі чыгуначную станцыю ў *Osnabrueck*'у.

Усім мужчынам з нашага лягеру зараз жа загадалі назаўтра з-за цямна яшчэ ўставаць і пад наглядом аднаго немца маршыраваць да места й празь места да чыгуначнае станцыі. Там мы засыпалі бомбавыя вывараты, зносілі ў кучы паламанья шпалы й рэйкі ды клалі новыя, хоць з голаду не было сілы, а ў галаве была толькі адна думка — як і дзе знайсці штось зьесьці. З гэтым зрэдка шанцавала: раз знайшлі мы ў згарэлым вагоне й набралі ў пазаавязваныя верхнія кашулі па колькі кіляграмаў цукру, другі раз па пары булак зацьвілога хлеба ды колькі разоў, калі нас цягніком адвозілі за места, на пакопаных машынамі баў-эрскіх палёх мы выграблі па крысе бульбы.

Варочаючыся ўвечары дамоў, мы часам заставалі яшчэ нямецкіх жаўнераў, што засыпалі бульбу ў вагоны, і тыя ніколі не адмаўлялі ўсыпаць па шуфлі ў нашыя торбачкі, што нам пашылі нашыя жонкі. Але ўсяго гэтага было мала, і было яно незаўсёды.

А нашай працы на чыгунцы не было відаць канца, бо як толькі мы канчалі паправу, зноў наляталі амэрыканскія бамбавікі й разьбівалі ўсё нанова ў ламачка, не шкадуючы й места. Гэта паўтаралася тры разы, і за трэцім разам я з бацькам, не паехаўшы адвозным цягніком, амаль не загінулі пад бомбамі.

У роспачы ад гэтага ўсяго я зьвярнуўся да майго прыяцеля Аляксея Васілені³, што кіраваў канцэлярыяй ген. Езавітава⁴ ў Беларускай Цэнтральнай Радзе ў Бэрліне, каб той прыслаў мне й майму бацьку⁵ пакліканьні ў беларускае войска, што пачынала тварыцца ў тую пору.

Тымчасам таму, што я даволі добра гаварыў па-нямецку, загадалі мне выбраць яшчэ пяць памочнікаў, і нас паслалі на дапамогу настаўні-

³ **Аляксей Васіленя** (1899—1978), вайсковы й палітычны дзеяч. Падчас Другой сусьветнай вайны быў намесьнікам старшыні й старшынём Беларускай народнай самапомачы на Слонімскаю акругу, служыў у Беларускай Краёвай Абароне. З 1944 г. — на эміграцыі: спачатку ў Нямеччыне, а пасьля ў Аўстраліі.

⁴ **Канстанцін Езавітаў** (1893—1946), грамадзка-палітычны й вайсковы дзеяч. На II Усебеларускім кангрэсе ўзначаліў Галоўную ваенную ўправу БЦР і быў генэральным інспэктарам беларускага вызваленчага войска, фармаванага на тэрыторыі Нямеччыны. Пасьля рэарганізацыі БЦР — ваенны міністар.

⁵ Бацькам Барыса Данілюка быў беларускі сьвятар **Хведар Данілюк** (1887—1960). Больш інфармацыі пра апошняга можна знайсці ў: Данілюк, Барыс. Слова пра бацьку // Адзінец, Аляксандар. Паваенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў. Мінск, 2007. С. 227—233; Данілюк, Барыс. Успаміны // Запісы БНІМ. №33. Нью-Ёрк—Менск, 2010. С. 413—455.

ку, што кіраваў вывазам абсталявання мясцовых школаў у сельскія, на што былі патрэбныя самаходы, якія было цяжка дастаць. Таму мы больш часу праседжвалі, дрэмлючы, на падстрэшшах школьных будынкаў, дзе яшчэ было целлавата ад сонца, а часам і пячнх комінаў, як працавалі. А дрымота ці нават сон нам былі вельмі патрэбныя, бо над *Osnabrueck*’ам удзень і ўначы лёталі хаўрусніцкая самалёты, і ў кожным гэтым выпадку трэба было абавязкова бегчы з баракаў у бамбасховішча і там сярод ночы праседжваць гадзінамі. Дакучаў, ведама, і голад, бо хоць той немец-настаўнік прыносіў нам кожнае раніцы колькі яблыкаў і лустак хлеба, мы іх адразу ня елі, а хавалі для сумоўя на вчэры.

Каб крыху памагчы ў гэтай бядзе, я і малады гамяльчанін Грачоў адважыліся колькі разоў пашнырыць у руінах збамбаваных дамоў, у падмосьцях некаторых зь іх знаходзячы цэлыя полкі садавінных сочываў, якія за пару разоў забіралі дачыста. Але так мы папрацавалі адно пару тыдняў, калі прыйшлі пакліканьні, і мы падаліся, сьпярга бязь сем’яў, у Бэрлін.

У Бэрліне мы прабылі каля трох месяцаў, жывучы зь сем’ямі й вайскоўцамі ў зборнай казарме-школе й харчуючыся той крыхай прадуктаў, што немцы давалі на картачкі.

Вялікіх налётаў на Бэрлін у гэтым часе не было, аж да аднаго дня ў канцы студзеня ці пачатку лютага, калі амэрыканскія бамбавікі моцна пахвасталі места, і хто мог, насуперак гітлеравае забароны, пачалі ўцякаць ува ўсе бакі.

Зьявілася й чутка, што й Беларуска Цэнтральная Рада будзе эвакуяваная недзе на захад. Я, не чакаючы на гэта, з Васіленевай дапамогай дастаў зь нейкага нямецкага ўраду дазвол зьвезьці і ўладзіць сям’ю ў паўдзённа-заходняй Нямецчыне й вярнуцца ў беларускае войска. З гэтым дазволам мы й рушылі чыгункай на Дрэздэн, дзе 12 лютага мусілі, нядрэнна пад’еўшы, пераначаваць у падмосьці пад станцыяй, на адну ноч апярэдзіўшы страшэнны налёт на тое места.

Мэтай нашага падарожжа было мястэчка Заўльгаў у Вюртэмбэргу (Швабіі), куды адразу, у ліпені 1944 г., эвакуявалася й была расьселеная па прыватных кватэрах амаль уся слонімска „сьмятана“. Працы яны падаставалі ў местачковых фабрычках і майстэрнях, а харчаваліся купленай на картачкі ежай.

Нам, на жаль, месца ў Заўльгаў не знайшлося, і нас накіравалі ў суседняе меншае мястэчка — Альтгаўзэн, а адтуль у недалёкую вёсачку да баўэраў. Мiane з жонкай і немаўлём-сынам накіравалі да амаль

безьзямельнага баўэра, якому я толькі два ці тры разы памагаў прывезці зь лесу дровы й пасадзіць бульбу, пры гэтым не канём, а каровай. За гэта ён мяне тады частаваў кавалачкам смачнае каўбасы, з лустачкай хлеба й кубкам мошту (пастаялы разьведзены вадою яблычны сок зь ледзь чутной крыхай алькаголю), а рэшту часу мы жылі на скупым харчы з картчак, зрэдзь да якіх баўэрыха тайком ад мужыка давала крыху больш малака для дзіцяці.

Маім бацькам выпала горш, бо яны трапілі да баўэра зь вялікай гаспадаркай, што з жонкай прыганяў іх да найцяжэйшае работы ад цямна да цямна — майму бацьку даводзілася ўвесь час перш выкідаць гной з хлявоў і ўсьлед накідаць гэты гной на воз ды вывозіць у поле й раскідаць там. А карміў іх баўэр толькі тым, што прадавалася ў крамах на картчакі. Пасьля больш як месяца такое катаргі мае бацькі зьнядужалі й адмовіліся так цяжка працаваць, за што баўэр забраў іхнія харчовыя картчакі. У выніку ім давялося штодня хадзіць на недалёкую чыгуначную станцыю, дзе ў рэстаране можна было бяз картчак купіць місачку *Stam'y* — няшчымнага й рэдкага супу, а я з жонкай амаль нічым ім не маглі памагчы, бо й самыя ледзь хадзілі галодныя.

У тых ваколіцах Вюртэмбэргу, дзе мы тады жылі, не было вялікае прамысловасьці й лягераў з баракамі для замежных работнікаў, толькі сям-там у баўэраў працавалі палякі й „остарбайтэры“.

У гэтых вась абставінах прыйшла й капітуляцыя Нямеччыны, якое мы й не заўважылі б, каб каля нашае вёсачкі не разьбежся натоўп гнаных няведама куды вязьняў канцлягераў, амаль усіх палякаў, што, пабіўшы морды ўсім гаспадарам, пасяліліся ў баўэрскіх дамох і патрабавалі, каб іх кармілі шчодро й смачна. Пасьля яны парахманелі й, пакуль не паехалі дамоў, памагалі немцам у гаспадарцы.

Нам жа французы сьпярша далі ядрэнныя кватэры ў мястэчку, дзе пачалі выдаваць і даволі, каб адужаць, даўно не каштаваныя прадукты, як мяса й тукі.

Увосені французы чамусьці надумалі перакінуць чужынцаў, пераважна з нашага краю, перш у адну, а ўсьлед і ў другую, зусім блізкую ад мястэчка Заўльгаў вёску ды пасяліць там у баўэрскіх хатах. Гэта й быў лягер Ды-Пі, „камандантам“ якога паставілі мяне з абавязкам раз на тыдзень забіраць з складу ў мястэчку прадукты й раздаваць іх насельнікам, ды ўсё.

Паважаны Спадару Лявоне!

Пасьляю Вам тое, што пасьпеў дагэтуль напісаць праз жыцьцё Ды-Пі ў Нямеччыне. Датычыць яно, як бачыце, пары перад капітуляцыяй,

але мне здаецца, што бяз гэтага ў апісанні жыцця Ды-Пі ня будзе пачатку. Далей пастараюся напісаць, як змагу, найхутчэй.

З пашанай,
Барыс Данілюк

8.08.09

Паважаны Спадару Лявон!

Варочаючыся да „остарбайтэрскіх“ лягераў, варта зацеміць, што ў іхных насельнікаў кіпеў савецкі патрыятызм, што адчуваўся й заўважаўся звонку. Мне нават здаецца, што там былі й патайныя камсамольскія арганізацыі. Таму й масавая рэпатрыяцыя савецкіх грамадзян адбылася мамэнтальна пасля капітуляцыі Нямецчыны. Праз пару наступных год савецкія рэпатрыяцыйныя місіі палявалі толькі на невялікую колькасць іхных грамадзянаў і неграмадзянаў, што ад масавага павароту выкруціліся. Падобная сытуацыя была й з палякамі, але ў меншай ступені.

Як я ўжо сказаў, у найбліжэйшых ваколіцах, дзе мы былі, вялікіх лягераў Ды-Пі не было, а пасяленьні ў вёсках лічыліся лягерамі. Затое ў недалёкім месце Равэнсбургу такі польскі лагер, мабыць, быў, але ў ім не было адукаваных палякаў, дык ім польскі камітэт стварылі й ачолілі „беларускія дзеячы“, а гэта „prezes“ Эмануіл Ясюк⁶ і ня ведаю які начальнік, былы ад’ютант Р. Астроўскага, Анатоль Плескачэўскі⁷, што ганяўся на здабычным матацыклі ў польскім вайсковым мундзіры.

У Равэнсбургу адчынілася й польская гімназія, дырэктарам якое стаў былы дырэктар і настаўнік беларускае дзесяцігодкі ў Баранавічах, якую я коратка наведваў пры Саветах, Канстанцін Вадэйка. Гімназія, здаецца, не пратрывала доўга, але паспела, як думаю, выдаць атэстаты сьпеласьці колькім з нашых прышлых UNRRA’ўскіх студэнтаў, што былі замаладыя, каб атрымаць такія дакумэнты на Бацькаўшчыне.

У тым мястэчку, дзе мы былі, Альтгаўзэне, знайшлося зь пяцьдзясят беларусаў, што згадзіліся заснаваць беларускі камітэт пад

⁶ **Эмануіл Ясюк** (1906—1977), грамадзкі дзеяч, інжынэр. Падчас нямецкай акупацыі — старшыня Стаўпецкага раёну, удзельнічаў у II Усебеларускім кангрэсе. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. З пачатку 1950-х гг. жыву ў Пасэйку (Нью-Джэрзі, ЗША).

⁷ **Анатоль Плескачэўскі** (1911—1980), грамадзкі дзеяч, у 1944 г. — ад’ютант прэзідэнта БЦР Радаслава Астроўскага. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. З 1949 г. жыву ў ЗША, браў актыўны ўдзел у працы мясцовых беларускіх арганізацыяў.

старшынствам доктара Віктара Войтанкі⁸, на які дазволіў і французкі камандант. І нейкі час усё йшло добра, покуль раптам зь нейкае прычыны той камандант узьеўся на доктара Войтанку, і той мусіў выехаць у суседні Заўльгаў. Пасья яго старшынства камітэту абняў хісткі беларус Аляксей Шудзейка⁹, што зьмяніў камітэт зь беларускага на камітэт польскіх грамадзянаў, у выніку чаго арганізацыя распаўзлася.

Тымчасам нашыя зрусіфікаваныя землякі ў Заўльгаў выкапалі аднекуль генэрала фон Лямпэ¹⁰, што быў апекуном над белаі эміграцыяй яшчэ ад Лігі нацыяў¹¹, і той пачаў выдаваць пасьведчаньні апатрыдзтва, ці безграмадзянства, усім тым, каму сапраўды пагражала прымушова рэпатрыяцыя ці гэтак толькі здавалася. Але ніякае арганізацыі нашыя пярэваратні й сапраўдныя расейцы не стварылі — ім было даволі манархістычнае царквы.

Мне давалося ў канцы 1945-га й пачатку 1946 г., калі пачаў наведваць унівэрсытэт *UNRRA*¹², пажыць і ўва ўкраінскім студэнцкім „гуртжытку“ ў Мюнхэне, што займаў будынак нямецкае школы. Дачыненні паміж намі й імі былі вельмі прызныя й прыемныя, яны запрашалі нас на іхныя ўрачытасьці, а мы зладзілі там у 1946 г. сьвяткаваньне 25 Сакавіка. Крыху пазьней паўстала й арганізацыя беларуска-ўкраінскае студэнцкае дружбы, што, на жаль, патрывала толькі да закрыцьця ўнівэрсытэту *UNRRA* на пачатку лета 1947 г.

⁸ **Віктар Войтанка** (1912—1972), грамадзкі й рэлігійны дзеяч, лекар. Падчас Другой сусьветнай вайны — бурмістар Баранавічаў, доктар-інспэктар Беларускай Краёвай Абароны. З 1944 г. — на эміграцыі: да 1949 г. жыў у Нямецчыне, пасья пераехаў у ЗША. Напрыканцы жыцьця стаў сьвятаром.

⁹ **Аляксей Шудзейка** (1913—1969), грамадзкі дзеяч. У гады Другой сусьветнай вайны ўзначальваў Беларускае прадстаўніцтва ў Торуні, пазьней працаваў у Беларускай рэдакцыі радыё „Вінэта“. З 1949 г. жыў у ЗША.

¹⁰ **Аляксей фон Лямпэ** (1885—1967), расейскі генэрал. Падчас Грамадзянскай вайны ў Расеі служыў у войсках Дзянікіна і Врангеля, пасья ў эміграцыі займаў пасады вайсковага прадстаўніка расейскай арміі ў розных эўрапейскіх краінах, а ў 1924 г. узначаліў 2-гі аддзел Расейскага агульнавайсковага саюзу (РАВС) у Бэрліне. З 1938 г. — кіраўнік РАВС (?) у Нямецчыне. З 1946 г. — намесьнік старшыні, з 1957 г. і да канца жыцьця — старшыня РАВС.

¹¹ **Ліга Нацыяў** — заснаваная ў 1919 г. міжнародная арганізацыя, якая мела за афіцыйную мэту разьвіцьцё супрацы паміж народамі й гарантыю міра. Фармальна працягвала сваё існаваньне да 1946 г.

¹² Унівэрсытэт *UNRRA* адчынілі ў Мюнхэне адмыслова для перамешчаных асобаў у 1945 г. і зачынілі ў 1947 г., пасья ліквідацыі самой *UNRRA*.

Усе насельнікі „гуртжытку“, дарэчы, харчаваліся ў харчоўні *UNRRA* ў *Deutsches Museum*¹³, дзе быў і ўнівэрсытэт ды жыло колькі нашых студэнтаў і студэнтак, а я, здаецца, у лютым 1946 г., атрымаў прыватную кватэру — маленькі, але прызваіты пакойчык у старэйшых ужо бязьдзетных немцаў, якім нешта плаціў за гэтую прыемнасьць.

Вярнуўшыся навесну 1946 г., пасля першага сэмэстру, у сяло Бондорф каля Заўльгаў, дзе жыла мая жонка й бацькі, я якраз трапіў на навед савецкае рэпатрыяцыйнае місіі, на допыт якой склікалі ў аддзел *PDR (Prisoniers, Deportees, Refugees)* французскае адміністрацыі ўсіх падазраваных у савецкім грамадзянстве, у тым ліку й нас. Гэткіх перад будынкам назьбіралася ладная грамада, апытаць якую спатрэбіўся б тыдзень. Таму выклікалі адно колькі чалавек, у тым ліку й маладую дзяўчыну, што на пытаньне, хто быў польскім прэзыдэнтам перад вайною, адказала Астроўскі, што задаволіла саветчыкаў, і ўсю нашу грамаду адпусьцілі дамоў.

У *PDR*, між іншым, працавалі дзьве дзяўчыны — былыя працаўніцы слонімскага гебітскамісарыяту, а таксама былы сакратар слонімскае раённае ўправы, што пазней быў акруговым ці раённым судзьдзем.

Неўзабаве пасля рэпатрыяцыйнага допыту звыш 20 сем’яў Ды-Пі перавезьлі пад суседняе павятовае мястэчка (*Kreis Ehingen*), дзе часткова пасялілі ў самым мястэчку й ваколільных вёсках, а большасьць, у тым ліку й нас, у чатырох бараках каля вялікае цэлюлёзавае фабрыкі ў блізкай да мястэчка вёсачцы *Dettingen*. У той фабрыцы меліся й пачалі працаваць працаздольныя мужчыны за роўную зь немцамі плату.

З увагі ж на тое, што большасьць перавезеных былі праваслаўныя сланімчане, зьявілася жаданьне адпраўляць у нядзелі й сьвяты ў вясковай капліцы Божыя службы. Па дазвол і прызначэньне да гэтага абавязку мой бацька зьярнуўся з просьбай да архіепіскапа Апанаса, ад якога не атрымаў ніякага адказу. Затое Апанас прызначыў у Эгінген русафіла протаярэя Кузьму Місуну, што атрымаў у мястэчку добрую кватэру й надрэнную месячную заплату ад нямецкіх уладаў. Мой жа бацька пайшоў на фабрыку прыбіральнікам і на працу не наракаў.

Мая жонка неўзабаве таксама дастала працу ў бухгалтэрскім бюро складу *PDR*, і нашае фінансavae становішча значна паправілася.

¹³ *Deutsches Museum* (Нямецкі музэй) — музэй у Мюнхэне, які лічыцца адной з найбуйнейшых установаў такога кшталту ў сьвеце ў галіне прыродазнаўства й тэхнікі.

Нягледзячы на тое, што большасць мужчынаў зарабляла на фабрыцы, нам *PDR* далей выдавала раз на тыдзень прадукты, за якія, мабыць, плаціла *UNRRA*, ці пазьней *IRO*, а разьдзяляў „камандант“, наш добры патрыёт, што страціў вока ў бойцы з партызанамі, былы ляснічы Ніл Краўцэвіч. Краўцэвіч, дарэчы, здаецца, у 1919 г. наведваў курсы беларусаведы ў Маскве пад кіраўніцтвам праф. Янчука¹⁴.

Апрача прадуктаў, час ад часу нам давалі выбіраць дарованую амэрыканцамі адзежу й абутак, зь якіх часам можна было выбраць і зусім добрыя рэчы. Але найдаражэйшым падаркам ад амэрыканцаў былі пасылкі з шакалядай, цыгарэтамі й банкай кавы, якія нам зрэдку давалі. Зь іхнага зьместу кава была найважнейшым таварам, бо за яе немцы не шкадавалі нічога — я, напрыклад, купляў у баўэраў скрынкі яблыкаў, за дзеве зь якіх браў, памятаю, пад весну ад габрэяў, што шныралі па чыгуначнай станцыі ў Мюнхэне, па 700 старых марак, а гэта быў нядрэжны заробтак.

Гаспадарнейшыя насельнікі нашага лягеру не жылі, аднак, толькі з таго, што атрымоўвалі з замежнае ласкі. Пры лягеры быў даволі вялікі і ўраджайны палетак, які падзялілі на гароды, і мая жонка, вялікая аматарка гародніцтва, трымала ў гэтым пярышынства. Мы нават паставілі з аполкаў хлеўчык, у якім, як і пара іншых сем'яў, трымалі парсючка.

У пачатку нашага побыту з *Dettingen* былі чуткі, што палякі займаліся іншай гаспадаркай — начамі грабілі баўэраў.

Як з гэтага відаць, мы былі збольшага забяспечаныя ўсім, апрача малака й дроў, якія трэба было купляць у баўэраў, прычым дровы даўжэйшымі штукамі, рэзаць якія на калодкі наймалі немца з маторнай тасьмавай пілою.

Пры гэтым усім дакучала, аднак, няпэўнасьць, як да падзеяў у сьвеце, гэтак і да нашае будучыні.

Вось гэтулькі я даў рады напісаць да сёньня. Спадзяюся, што наступным разам неўзабаве тэму скончу.

Жадаю ўсяго найлепшага!

З пашанай,
Барыс Данілюк

¹⁴ **Мікалай Янчук** (1859—1921), беларуска-ўкраінска-расейскі навуковец-славіст і пісьменьнік. У 1918—1921 гг. — сябра Беларускага навукова-тэхнічнага таварыства ў Маскве. Удзельнічаў у працы камісіі па арганізацыі Беларускага ўнівэрсытэту, у 1921 г. — прафэсар катэдры беларускай літаратуры й этнаграфіі БДУ.

19.08.09

Паважаны Спадару Лявон!

Працягваю спавядацца перад Вамі з таго, што ўспамінаецца з жыцця ў лягерах Ды-Пі ў французскай зоне й гэтым разам спадзяюся скончыць.

Як я ўжо папярэднія сказаў, мой бацька, Краўцэвіч і я ў вольны час займаліся палітыкаваньнем, але таго вольнага часу было гэтулькі, што спатрэбілася яшчэ й нейкая разрыўка, якой стала гульня ў карты. На гэтую патрэбу склалася чацьвёрка старэйшых сланімчанаў: мой бацька, Краўцэвіч, мой хросны й яшчэ адзін „інтэлігент“; яны часта вечарам зьбіраліся ў лягернай канцылярыі-складзе гуляць у прэфэранс, а калі каго зь іх не было, падвучылі гуляць мяне, і я заступаў адсутнага.

У гэтым часе д-р Войтанка наладзіў лучнасьць з Пануцэвічам (Папуцэвічам)¹⁵, што намовіў яго зарганізаваць беларускую скаўцкую дружыну ў французскай зоне, а д-р Войтанка ў сваю чаргу націснуў на мяне ды завэрбаваў маладога касаўляніна Валодзью Жыромскага, і мы гэтую трохасабовую, бо ні дзяцей, ані моладзі зусім не было, дружыну зарганізавалі й нават вялі нейкае ліставаньне з начальствам, хоць і ад фікцыйнае арганізацыі.

Доктар Войтанка яшчэ больш як скаўтынгам займаўся ды намагаўся аднавіць аўтакефалію Беларускае прываслаўнае царквы, і хоць гэтая справа, галоўным чынам, вялася Радай БНР і Беларускім Нацыянальным Камітэтам у амэрыканскай зоне, ён перапісваўся з архіепіскапамі Філафеем і Апанасам ды гасьціў у апошняга цэлы тыдзень у ягонай кватэры ў Заўльгаў.

На жаль, ягоныя слабыя ўжо надзеі намовіць гэных юдаў вярнуцца й ачоліць беларускую аўтакефалію былі дарэмныя, бо прыперты да сыцяны Апанас паставіў гэткая фінансава-матэрыяльныя вымогі, на здаваленьне якіх нам не даводзілася нават і марыць. У выніку ўсяго гэтага дайшло да скліканьня 5 чэрвеня 1948 г. Сабору ў Канстанцы, на якім было ўхваленае й абвешчанае ўзнаўленьне папярэдне Прываслаўнае Беларускае Аўтакефальнае Царквы пад новым назовам: Беларуска

¹⁵ **Вацлаў Пануцэвіч** (сапр. **Папуцэвіч**, 1911—1991), грамадзкі й рэлігійны дзеяч. Зьяўляўся адным з арганізатараў „руху маладых адраджэнцаў“ у Заходняй Беларусі. Падчас Другой сусьветнай вайны займаўся культурна-асьветніцкай працай на акупаванай тэрыторыі. З 1944 г. — на эміграцыі. Узнавальваў Задзіночаньне беларускіх скаўтаў на чужыне. З 1949 г. — у ЗША. Жыў у Чыкага, выдаваў шэраг рэлігійна-гістарычных часопісаў.

Аўтакефальная Праваслаўная Царква, галавенства якое абняў адпушчаны Сынодам УАПЦ япіскап Сергій (Ахатэнка).

На гэты Сабор з нашага лягеру запрасілі Краўцэвіча, мяне й майго бацьку, але зьезьдзіў адзін Краўцэвіч, бо я, здаецца, быў у Мюнхэне, а мой бацька ставіўся да гэтае задумы зь недаверам. Прычыны на гэта былі тые, што, па-першае, бацька лічыў д-ра Войтанку фантазёрам, па другое, ён яшчэ з 1919—1920 гг. ня меў павагі да Мікалая Дзямідава¹⁶, што прычапіўся тады да гэтае справы.

Больш-менш у гэтым часе адбылася й грашовая рэформа: немцам і Ды-Пі выплацілі па 40 новых марак на асобу, і хто нідзе не працаваў, давялося жыць цяжкавата. Дапамогай у гэтай бядзе некаторым мужчынам стаў высек лесу, які ў тую пору французы пачалі ў Шварцвальдзе¹⁷, працаваць на якім бралі Ды-Пі й, здаецца, нядрэнна плацілі, ды дазвалялі даволі танна купляць гарэлачныя пітвы ў іхным „эканамачэ“. Але й нямецкую гаспадарку рэформа ажывіла проста, як дзіва, — у працягу тыдня крамы сталі поўныя тавараў, як перад вайною.

Нашую сям’ю рэформа моцна ня выцяла, бацька й мая жонка далей зараблялі, а я жыў на іхнай ласцы. Ня дужа закранула рэформа й іншых насельнікаў нашага лягеру, што далей працавалі й зараблялі на цэлюлёзнай хвабрыцы.

Але наш працоўны лягер быў, здаецца, ня толькі адзіны гэткага роду ў бліжэйшых паветах, але й адзіны там наагул, бо Ды-Пі жылі на прыватных кватэрах у мястэчках або ў баўэраў у вёсках.

Занятак прадпрымальніцтвам памятаю толькі адзін — у Заўльгаў Сяргей Грамыка й паэт Іван Макарэвіч¹⁸ адчынілі камісійную краму, у якой немцы перад рэформай збывалі на пражыцьцё добрыя рэчы, і гешэфт ішоў нядрэнна.

¹⁶ **Мікалай Дзямідаў** (1888—1967), грамадзкі й вайсковы дзеяч. Удзельнічаў у стварэньні беларускіх вайсковых фармаваньняў падчас польска-савецкай вайны 1919—1921 гг., у міжваенны час жыў і працаваў у Латвіі. Падчас нямецкай акупацыі настаўнічаў у Латгаліі, быў школьным інспэктарам у Лідзкай акрузе, веў працу ў стварэньні БКА. Пасьля вайны жыў на эміграцыі, з 1950 г. — у ЗША.

¹⁷ **Шварцвальд** (ням. *Schwarzwald* — чорны лес) — горны масіў у зямлі Бадэн-Вюртэмбэрг на паўднёвым захадзе Нямецчыны.

¹⁸ **Іван** (Янка) **Макарэвіч** (1909—1995), паэт. Паводле некаторых звестак, родам зь Берасьцейшчыны. У 1944 г. апынуўся ў эміграцыі. З 1949 г. жыў у Аўстраліі, дзе браў актыўны ўдзел у беларускім жыцьці.

P. S. Я перадумаў і, каб выпадкам не прапала, пасылаю Вам тое, што паспеў напісаць.

Наступную й апошнюю частку — пра падрыхтоўку да эміграцыі й самую эміграцыю — пастараюся даслаць неўзабаве.

З пашанай,
Барыс Данілюк

24.08.09

Паважаны Спадару Лявон!

У тым, што я дагэтуль напісаў, трэба недзе ўставіць зацемку, што як толькі ў паведаваннях мястэчках адчыніліся аддзелы PDR, пры іх з'явіліся, ці да іх былі прымацованыя, ахвіцэры польскае арміі Андэрса¹⁹. Якія былі іхныя заданні ці чым яны займаліся, мне цяжка сказаць, але відаць іх было часта. Калі адчынілася эміграцыя, амаль усе яны падаліся за акіян — у Заўльгаў два маладыя ахвіцэрчыкі пабралі замуж беларускіх дзяўчат, якіх я ўспамінаў, і паехалі ў Аўстралію.

Таксама варта адзначыць, што я ня чуў, каб у французскай зоне былі школы для дзяцей якіх-коліч нацыянальнасьцяў, але на гэта я гарантыі не даю. Успомненая мною польская гімназія ў Равэнсбургу, наколькі я зразумеў, не праіснавала доўга.

А цяпер пра эміграцыю за акіян.

Гэтая справа стаяла на мёртвым пункце гадоў тры, і першыя зварухнулі яе, як маю ўражаньне, тайком дзейныя нямецкія нацысты. Між сланімчанаў у Заўльгаў быў адзін, а можа й два былыя працаўнікі СД. Першы зь іх — Юры Шэрэмэтынскі, жанаты на касаўлянскай дзяўчыне сын белага эмігранта, і другі, жанаты з жыраўлянкай мужчына з Чамяроў, каля Слоніму, Барыс Чыгрын. Абодва яны пасыла капітуляцыі Нямецчыны ня вельмі афішаваліся іхнай прысутнасьцяй.

Раптам, аднак, хоць афіцыйна ніякае эміграцыі яшчэ не было, Шэрэмэтынскі, ці ня ўлетку 1948 г., захапіўшы з сабою бацькоў, цясьцёў, шваграў і адну сям'ю сваякоў, а Чыгрын з жонкай, спакаваліся й непрыкметна, праз Італію, падаліся ў Бразылію. Неўзабаве паехала туды й выйшлая замуж за латыша малодшая сястра Надзеі Барт, Людміла.

¹⁹ **Армія Андэрса** — польскае вайсковае фармаваньне, створанае генэралам Владыславам Андэрсам у 1941—1942 гг. на тэрыторыі СССР паводле пагадненьня савецкага кіраўніцтва з польскім урадам на эміграцыі. У 1943—1945 гг. ваявала ў складзе Брытанскай арміі. У 1946 г. яе жаўнераў перавялі на тэрыторыю Вялікабрытаніі, дзе цягам некалькіх гадоў дэмабілізавалі.

Усе яны, здаецца, апынуліся ў Сан-Паўлу, але дакладнейшых вестак я пра іх ня маю.

Пасья таго бралі на работы, ці ня ў шахтах, у Англію, але з тых ваколцаў, дзе я быў, паехаў толькі адзін беларускі хлопец. У Францыю ня чуў, каб каго бралі — паехала туды толькі жонка б. лейтэнанта Трусава²⁰ зь дзецьмі. Таксама не было чутно, каб можна было выехаць у Канаду.

Услед нечакана ці вясною або ўлетку 1949 г. адчынілася даволі лёгкая магчымасьць эміграцыі ў Аўстралію, і шмат Ды-Пі, не падумаўшы, кінулася туды ехаць.

Ці не падчас або зараз жа пасья адплыву вялікай хвалі Ды-Пі ў Аўстралію Кангрэс ЗША прыняў пастанову таксама ўпусьціць у Амэрыку 200 000 Ды-Пі, і сярод засталых у Нямецчыне пачалося шуканьне за акіянам „спонсараў“, што падпісалі б патрэбныя на ўезд „афідавіты“.

Пачалі й мы шукаць тых „спонсараў“ — перш я звярнуўся да Беларускае нацыянальнае рады ў Чыкага, і Лабач²¹ памог мне знайсці бацькавага аднавяскоўца, што выехаў у ЗША перад Першай сусьветнай вайною, але таго „спонсарства“ ні ад аднаго, ані ад другога не дастаў.

Па нейкім часе, ужо ў распачы, я нейкім чынам знайшоў адрас д-ра Янкі Станкевіча, што выехаў раней і адразу пачаў займацца дапамогай у гэтай патрэбе. Памагаў яму рабіць паперы сьвятар, здаецца, Весялоўскі, з украінскае праваслаўнае царквы на 14-й вуліцы ў Мангэтэне, якое сёньня ўжо няма.

Доктар Станкевіч не адмовіў, і па нейкім часе бацька й я тыя „афідавіты“ атрымалі, ды засталася толькі чакаць на амэрыканскую прыймальную камісію.

Паколькі ж колькасьць Ды-Пі значна зьменшала й мелася яшчэ больш зьменшыць, францускія ўлады ці *IRO* або разам пачалі звозіць спадзеўных на эміграцыю ў зборныя лягеры, якіх, як мне ведама, было два. Наш невялікі лягер зачынілі, і нас перавезьлі ў шмат большы, у былых нямецкіх і ўласаўскіх вайсковых бараках у мястэчку Мюнзінген. Мой бацька страціў заробак, маю ж жонку, таму, што ў гімназіі наўчылася крыху па-француску, узялі ў *PDR* выплаўняць эміграцыйныя даку-

²⁰ Імаверна, маецца на ўвазе Аўген Трусаў, што па вайне асеў у Францыі.

²¹ **Ігнат Лабач**, адзін з найбольш актыўных дзеячаў беларускай эміграцыі ў ЗША ў перадавенны пэрыяд. Жыў у Чыкага. У 1935 г. быў адным з заснавальнікаў Беларуска-амэрыканскага грамадзкага задзіночання, у 1941 г. — Беларуска-амэрыканскай нацыянальнай рады.

мэнты. Гэта, апрача платы, дало нам прывілей купляць таньней і лепшыя, як у месцічковых нямецкіх крамах, тавары ў французскім „эканамаце“, на што мы ўсё роўна рэдка маглі сабе дазволіць.

У мюнзінгенскім лягеры была мешаніна нацыянальнасьцяў, але знайшлося даволі расейцаў і русафілаў, каб залажыць расейскую паравую, якую ачоліў прыехалы з намі таксама русафіл-беларус протаярэй Кузьма Місуна, дастаючы далей урадавую плату. Пачаў правіць Божыя службы й а. Сьцяпан Войтанка²², але не ўва ўладжанай царкве, а ў вольнай нядзелямі залі ў адным з баракаў, куды прыносілі й там расстаўлялі багаслужбовыя патрэбнасьці ягоны сын і нявестка.

Нарэшце недзе ўлетку нас у Раштат выклікалі, і мы, заехаўшы туды, пераначавалі ў нейкім вялікім будынку, што кішэў гэткімі ж, як і мы, Ды-Пі. Мне ўжо загадзя было ведама, што амэрыканская камісія галоўную ўвагу звярчвала на рэнтгенаўскія здымкі й пры найменшым падозраньні сухотаў аплікантаў адкідала. Паколькі ж улетку 1939 г. я тыдняў тры хварэў якраз на лёгкія, мне было з гэтым неспакойна. Я даведаўся, што даглядчыкам, ці майстрам, у будынку працуе беларус, прозьвішча якога я ўжо забыўся, і што празь яго можна за нейкую заплату дамовіцца з рэнтгенатэхнікам, каб здымкі выйшлі чыстыя. Так мы й зрабілі.

На жаль, той тэхнік ці на нашу дамову забыўся, ці пераблытаў здымкі, і на маім паказалася плямка на лёгкіх. Але мяне зусім не адкінулі, але адлажылі маю справу на 6 месяцаў. З гэтае прычыны ў нас зьявілася праблема з бацькамі, якіх прынялі, але яны баяліся самыя ехаць. Усё ж мы іх на гэты крок угаварылі, бо каб яны засталіся чакаць на нас, магла б прапасьці магчымасьць выезду ў Амэрыку цэлае сям'і. У жнівені 1950 г. яны падаліся ў дарогу, а мы засталіся чакаць.

Нашае чаканьне, аднак, ня скончылася ў Мюнзінгене, бо недзе ўвосені, відаць, перад ліквідацыяй лягеру, нас перавезьлі ў паўночную частку французскае зоны, у лягер *Kuhberg*, каля места *Bad Kreuznach*. Жонка страціла працу, але атрымоўвала ад немцаў дапамогу для безработных.

Але ў пачатку 1951 г. нас зноў выклікалі ў Раштат, і гэтым разам, паколькі на маім рэнтгенаўскім здымку не паказаліся ніякія зьмены,

²² **Сьцяпан Войтанка** (1886—1968), сьвятар, дзеяч Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы. Удзельнік зьезду 5 чэрвеня 1948 г. у Канстанцы. З 1950 г. жыў у ЗША, арганізатар парафіі Жыровіцкай Божай Маці ў Гайлэнд-Парку (Нью-Джэрзі).

прынялі на ўезд у Амэрыку. Мой „гешэфт“ з рэнтгенатэхнікам, варта заўважыць, ня быў адзіны — напрыклад, былы старшыня раённае ўправы ў Слоніме, Сямён Цітовіч, незаўважна прайшоў камісію з адкрытым тубэркулёзам, ад якога неўзабаве й памёр ужо ў Амэрыцы.

Пасья добрага выніку ў Раштаце мы хутка папакавалі ў чамаданы й скрыні патрэбныя й непатрэбныя рэчы ды ў пачатку лютага 1951 г. падаліся з групай іншых Ды-Пі ў Брэмэргавэн, дзе на пару дзён затрымаліся ў апошнім лягеры Ды-Пі, каб скончыць засталыя яшчэ фармальнасьці, пасья якіх узыйшлі на вайсковае транспартнае пляўно *General Blatchford* і адплылі ў найбольш бурны месяц за акіян.

Нашыя памяшчэньні на тым пляўне ўсё ж нагадвалі лягерныя ўмовы, бо спалі мы ці ляжалі, хварэючы на марскую хваробу, ня ў ложках, а ў гамаках, цесна павешаных у вялікіх залах.

Гэтак вось скончылася нашае лягернае Ды-пісцкае жыцьцё.

Усяго Вам найлепшага!

З пашанай,
Барыс Данілюк

Камэнтары Алеся Пашкевіча й Натальлі Гардзіенкі

Барыс Данілюк

Надзея Запруднік

Самэрсэт

БЛУКАНЬНЕ ПА ЛЯГЕРАХ У ПАВАЕННАЙ НЯМЕЧЧЫНЕ (1945—1950)

З заканчэньнем вайны палавіну гораду Дэсаў (*Dessau*) занялі амэрыканцы, палавіну — саветы. Мы апынуліся ў амэрыканскай зоне, але небясьпека заставалася: нас маглі перадаць бальшавікам. Трэба было ўцякаць, каб уратаваць жыцьцё. І мой брат Міхаль Рагалевіч, у якога быў знаёмы немец з матацыклам, перавёз усю сям'ю глыбей у амэрыканскую зону, у недалёкую вёску. Знайшлі там нейкае гумно, дасталі саломы і паслаліся на ноч. У вёсцы стаялі амэрыканскія салдаты. Разам з намі была яшчэ адна сям'я. Хлопец з тае сям'і пасадзіў нашу Тамару на ровар павазіць. Нейкім чынам здарыўся нешчаслівы выпадак: Тамара моцна пашкодзіла сабе пяту. Прышоў амэрыканскі санітар зрабіць ёй перавязку. Даў таблеткі. У міжчасе зьявіліся два салдаты, адзін амэрыканец, другі саветчык, і сказалі, што нас павязуць у лягер, куды звозяць усіх, хто з Савецкага Саюзу. Ізноў небясьпека! Трэба было неяк ратавацца. І тут дапамагла Тамарына параненая пята. Брат дастаў ад амэрыканскага санітара даведку, што Тамара павінна ляжаць у ложку. Гэтак мы і засталіся там. А ў лягер павезьлі толькі тую другую сям'ю.

Брат адразу ж паслаў мяне ў Дэсаў у лягер даведацца, дзе нашы людзі. І я пабегла ў выведкі па разьбітым горадзе. Дарога была заваленая машынамі, усюды развал, на вуліцах трупы салдатаў і цывільных. Нарэшце я неяк дайшла да таго лягеру. А там — ні душы. Я пабегла хуценька назад. Сказала брату, што ў Дэсаў нікога няма. Міхаль кажа: „Па нас прыедуць саветы, уцякайма!“ І мы падаліся ў лес ды там пераначавалі ў нейкім шалашы. Нараніцу прыйшлі нямецкія гаспадары і пачалі зрываць страху, каб выжыць нас адтуль.

У вёсцы мы бачылі, як амэрыканцы выкідалі прыны праз вокны. Адзін амэрыканец сфатаграфавалі нашу сям'ю і прапанаваў нам нейкую пачку. Браць пачку мы баяліся, але я адважылася. Бачу — цукеркі!

Мы доўга іх жавалі, аж пакуль амэрыканец не паказаў нам, як іх трэба жаваць. Аказалася, што гэта былі жуйкі! У вёсачцы той мы прабылі пару дзён і вярнуліся назад у Дэсаў, у амэрыканскую частку гораду. Бачылі, як танкі пераяжджалі праз барыкады, як людзі рабавалі дамы. Пасяліліся мы ў нейкім двухпавярховым будынку — можа, гэта была школа. Недалёка стаяла вялікая цукровая фабрыка. Людзі з нашага будынку набралі там цукровай патакі й пачалі гнаць самагонку. Мне, як у тых Жыгткавічах, давалося зноў стаяць вартаўніцаю каля самагоннага апарату.

Горад яшчэ ня быў канчальна падзелены паміж амэрыканскай і савецкай уладамі. Яшчэ чутна была страляніна. Усе вуліцы былі забарыкадаваныя, дамы паруйнаваныя. Аднойчы, калі я стаяла ля вакна, у пакой уляцела граната, прасьвістала сінім агнём, вылецела праз другія дзьверы й выбухнула.

Сярод руінаў дому пабачыла нямецкага салдата. Паўзь яго праехаў амэрыканскі танк, пакінуўшы салдата стаяць. Як толькі танк мінуў яго, салдат той раптам сарваў зь сябе ўніформу і, бачу, стаіць у цывільным. Мне аж страшна стала ад такога відовішча. Немцы змагаліся зацята да самага канца.

Пасьля таго, як баі сьціхлі, мы бачылі амэрыканскіх салдатаў на джыпах, вясьлых такіх, з нагамі, задранымі ўгару, з выкрыкамі аб перамозе. Але небясьпека для нас яшчэ ня скончылася. Празь дзён два-тры прыехалі амэрыканцы разам з саветамі, каб адвезьці савецкіх грамадзянаў на савецкі бок гораду па другі бок Эльбы. Ехала нас некалькі грузавікоў. Пад'яжджаем пад вялікі мост і бачым, як з машынаў, што пераехалі ў савецкую зону, шпурляюць багаж у раку. Гэтак таварышы бальшавікі адразу ж пачалі „вызвальяць“ сваіх падапечных ад лішняга грузу. Але да нас, на вялікае шчасьце, гэтае „вызваленьне“ не дайшло, бо раптам наш грузавік заварочвае ў іншы бок і едзе ў польскі лягер у амэрыканскім сэктары гораду. Нехта на грузавіку сказаў, што мы ўсе — „палякі“ ды што нас павязуць у Францыю.

Паваеннае лягернае жыцьцё.

Швэбіш-Гмюнд (Schwäbisch Gmünd). Лета 1945

Прыехалі мы ў вялікі лягер. Пасьля кароткага побыту там нас пасадзілі на цягнік, у гэтак званы цялятнік, вагонаў так зь дзесяць, і павезьлі на захад, казалі, што ў Францыю. Па дарозе, калі цягнік стаў, пайшлі чуткі пра трускаўкі на недалёкім полі. Бачу, шмат хто выйшаў зьбіраць іх. Пабегла й я босая з збанком. А цягнік тым часам, патрубіў-

шы, пачаў рухацца. Я ў страху пусьцілася наўздагон. Паабівала аб шпалы ногі. Ледзь дапяла да апошняга вагону. Там мяне падхапілі за руку й уцягнулі ў сярэдзіну. У вагоне было шмат моладзі, усе гаварылі папольску. Мовы гэтай я ня ведала й баялася загаварыць. І гэтак моўчкі праехала даволі доўга. А ў маім вагоне мяне ўжо аплакавалі, бедавалі, што я, бедная, буду рабіць на тым трускаўкавым полі. Пра ўсё гэта я даведалася, калі на наступным прыпынку дабралася да свайго вагону.

У Францыю мы не паехалі, а прывезьлі нас у мястэчка Швэбіш-Гмюнд у вялізарны польскі лягер, разьмешчаны ў вайсковых казармах. У бараку, у вялікім пакоі з падвойнымі ложкамі, наша сям'я заняла куток. У тым жа пакоі разьмясьціліся й іншыя сем'і. Харчаваліся ў ста-лоўцы.

Неўзабаве па прыбыцьці ў лягер зьявіліся саветчыкі ў суправаджэньні амэрыканцаў. Іхная мэта была знайсці савецкіх грамадзянаў і рэпатрыяваць іх. А ў загадчыка бараку быў сьпіс жыхароў. І той, сустрэўшы Міхаля на калідоры, параіў яму зьмяніць імёны дзяцей зь беларускіх на польскія. Міхаль адразу ж згадзіўся. Гэтак я сталася Ядзьвігай, Сяргей — Ежым, Жэня — Ээновіяй, Тамары таксама далі нейкае новае імя, братовая Яфімія сталася Эміліяй, толькі Алекс і Галіна засталіся пры сваіх імёнах. Кіраўнік бараку сказаў саветчыкам, што ў ягоным будынку ўсе палякі. Але зьмены імёнаў было замала. Усё роўна мы баяліся, што нас могуць аддаць саветам, і мы яшчэ пару дзён хаваліся ў лесе. Некаторыя беларускія сем'і, у тым ліку Мартусевічы, сядзелі ў лесе каля двух тыдняў.

Хутка пасья гэтага лягернікі пачалі арганізоўваць школу. Перапісалі ўсіх дзяцей. Хоць я ўвесь час жыла ў сям'і брата, лічылася, што я без бацькоў, і мяне хацелі былі адаслаць у Англію. Я страшэнна перапалохалася, перахвалявалася. Калі даведалася, прыйшоўшы з школы, пра небясьпеку адсылкі ў Англію, пачала плакаць. Міхаль нарэшце сказаў, што падпіша адпаведную паперку за мяне й будзе мной апекавацца. Гэтак я фармальна замацавалася пры ягонай сям'і.

Ратуем Галіну ад сьмерці.

Васэральфінген (Wasseraalpingen). Лета 1945 — восень 1945

Двухгадовая Галіна моцна расхварэлася ад недаяданьня. Шкрэбла-ся бесьперапынна, плакала. Ляжала, уся абматаная бінтамі — рукі, цела. Брат пайшоў да лекара й кажа: дзіцё памірае. Тады яе завезьлі ў лягерны шпіталь. У міжчасе людзей зь лягеру пачалі развозіць на

прыватныя кватэры. Лекар кажа: выяжджайце й вы на прыватку, бо тут неадпаведныя ўмовы. Дзеяць трэба было хутка. Я пабегла шукаць па лягеры Міхалёвых дзяцей. Галіну выкралі з шпіталю, і ўсе разам паехалі на амэрыканскім ваенным грузавіку ў невялікую вёсачку Васэральфінген. Гэта было паселішча з малых хатак. Можа, там некалі жылі вайскоўцы, можа, габрэі, якія выехалі ў Амэрыку. Там нас і пасялілі ў маленькім дамку. Нас нанізе, а наверху — Рачынскіх, нашых землякоў. Цэлая вуліца дамкоў была заселеная людзьмі, прывезенымі з Швэбіш-Гмюнду. У дамку побач з намі жыў Мікола Сільвановіч¹, беларус з Вялейшчыны. Былі іншыя беларускія сем'і. Але найбольш аказалася палякоў. Прабылі мы там да зімы.

Галіну лячылі як маглі. Як толькі наставала раніца, яе вывозілі на двор. Доктар сказаў, дзіце патрабуе чым больш сьвежага паветра й ежы. Ела яна вельмі шмат. Ёй давалі згушчанае малако, какаву, яйкі. За месяц яна набрала вагі, акрыяла. Хто ведае, ці гэты эпізод паўплываў на ейны характар. Але трэба сказаць, што змалку Галіна адзначалася малітоўнасьцю й шчодрасьцю да іншых. Якасьці гэтыя яна захавала праз усё далейшае жыццё аж да сёньня.

Палякі хутка арганізавалі сваю школу, скаўтынг, мелі свайго „Сокала“², вялікую групу старэйшае моладзі. Пад восень нам казалі, што будуць развозіць па іншых лягерах. Хто куды хацеў, туды мог і запісацца. Міхаль з Рачынскім хадзілі зьбіраць подпісы беларусаў, каб ехаць усім разам у адно месца. Рачынскага нехта палічыў за шпіёна й данёс уладам. Яго арыштавалі. Міхаль зь Сільвановічам хадзілі паручыцца за яго, і яго выпусьцілі.

Этлінген (Ettlingen). Зіма 1945/46. Гэрэнбэрг (Herrenberg). Вясна 1946

Нарэшце група беларусаў, сабраўшы сваю невялікую маёмасьць, села на амэрыканскі грузавік і з узнятым бел-чырвона-белым сьцягам

¹ **Мікола Сільвановіч** (псэўданім **Вярба**, 1917—1975), грамадзкі дзеяч, пісьменьнік і філіяліст. Адзін з стваральнікаў у 1946 г. у Заходняй Нямеччыне творчага аб'яднаньня „Шыпшына“, арганізатар майстроўні беларускага мастацкага рамяства „Раніца“. Выдаваў беларускія паштоўкі. З 1949 г. жыў у Канадзе.

² „**Сокал**“ — назва спартовых таварыстваў, якія з XIX ст. узьніклі ў розных славянскіх краінах. Мэтай такога таварыства была фізічная й духова падрыхтоўка, а таксама абуджэньне нацыянальнага духу. Польскае гімнастычнае таварыства „Сокал“ вяло сваю гісторыю з 1867 г.

гучна выехала зь вёсачкі Васэральфінген. Шмат хто з палякаў, якія, можа, і ня ведалі пра наяўнасьць сярод іх беларусаў, здзіўлена пазіралі на гэтае відовішча. Нас прывезьлі ў Этлінген, што каля Карлсруэ (*Karlsruhe*). Там стаяла поўна вялікіх казармаў. Але нас не захацелі прыняць, бо лягер быў украінскі. Доўга тарокаліся з вартаю. Нас прыехала адна машына, чалавек 25. Брат з Рачынскім хадзілі да кіраўніцтва лягеру й дамагаліся пасяленьня там, казалі, што мы прыехалі на пастанову амэрыканцаў. Міхаль пайшоў шукаць беларусаў у лягеры. Нapatкаў Васіля Рагулю³. Запрасіў яго да сябе, сказаўшы жонцы, што сустрэў аднаго адукаванага беларуса. Васіль Рагуля, былы сэнатар польскага Сойму, жыў там, бо не захацеў ехаць да нявесткі ў лягер Шляйсгайм (*Schleißheim*) пад Мюнхэнам. Нас нарэшце прынялі. Як выявілася, у лягеры жылі ня толькі ўкраінцы, але й палякі. Была там і праваслаўная царква. Я пайшла туды аднойчы з малой Галінай, якая ўпорыста прастаяла на каленях на цэментовай падлозе ўсю службу й шыра малілася.

У лягеры хапала ўсякага люду, у тым ліку й аматараў крадзяжу. Аднайчы група лягернікаў украла ў баўэра карову. Каб не было сьлядоў, надзелі ёй на ногі чаравікі й завялі па сходах на другі паверх ды там распатрашылі. Злачынцаў шукала амэрыканская вайсковая паліцыя, бегалі па ўсіх бараках, але гэтак і не знайшлі вінаватых. Братовая казала, што арганізатары крадзяжу раздавалі пасья мяса людзям.

У Этлінгене мы прабылі пару месяцаў. Шэсьць-сем беларускіх сем'яў, якія жылі там, дамагаліся пераезду ў беларускі лягер. Скончылася тым, што раньняй вясной 1946-га нас перавезьлі ў Гэрэнбэрг. Там уцекачы жылі ў прыватных дамох, пераважна расейцы й беларусы. Наша сям'я й іншыя беларускія сем'і пасяліліся ў нейкім будынку. Брата назначылі выдаваць адзеньне ў складзе. А Хіма займалася доглядам сваіх дзяцей. У адным з дамоў была ўладжаная царква. Міхаль зацікавіўся царкоўным жыцьцём. Адпраўляць багаслужбы прыяжджаў япіскап Філафей. Служыў ён вельмі прыгожа, казаў красамоўныя пропаведзі. У аднэй зь іх расказваў, як пад камуністамі людзі перахоўвалі іконы. Гаварыў так прачула, што людзі плакалі. Сяргей з Алексам прыслужвалі ў царкве. Былі яшчэ малыя, шмат чаго не разумелі. З кадзілам

³ **Васіль Рагуля** (1879—1955), грамадзкі й палітычны дзеяч. У 1922—1927 гг. — пасол польскага Сойму, у 1928—1930 гг. — сэнатар. Падчас Другой сусьветнай вайны — бурмістар Дзятлава, удзельнік II Усебеларускага кангрэсу. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі, жыў у Нямецчыне, Бэльгіі, ЗША.

сустрэліся ўпершыню. Калі трэба было яго падаць, адзін казаў другому: „Падай кракадзіла“.

Школы там не было, але быў скаўтынг. Прыяжджаў наведальнік нас кіраўнік беларускіх скаўтаў Алесь Бута, увесь абвешаны шнурамі. Ён арганізаваў беларускую дружыну, да якой і я належала.

На Вялікдзень 1946 г. прыяжджаў наш здольны да музыкі суродзіч Рымка Юльян, і зь невялікай дапамогай іншых адслужылі ўсяночную. Царква была поўная людзей, у бальшыні расейцаў. Рэлігійнае жыццё сталася важнай часткай нашага побыту. Галіна, калі хто прыходзіў у хату, адразу ж сядала каля ног наведніка, каб пачысьціць яму чаравікі. Гэтак яна зьбірала фэнігі на куплю свечкі ў нядзелю. Усе дзеці рэгулярна наведвалі царкву. Міхаль строга даглядаў гэтага.

У Гэрэнбэргу мы жылі да восені 1946-га.

Майнлэйз (Mainleus). Восень 1946 — лета 1947

З Гэрэнбэргу перакінулі нас, пяць беларускіх сем'яў, у тым ліку Васіль Рагуля й Іван Любачка⁴, у Майнлэйз, у барачны лягер. Там жылі розныя нацыянальнасьці, але было больш беларусаў. Кіпела грамадзкае жыццё. Беларускімі скаўтамі кіраваў Пётра Саўчыц. У гэты час прыехаў таксама Палікарп Манькоў⁵ зь Міхэльсдорфу. Хутка арганізавалі беларускую школу, у якой настаўнічалі Любачка, Рагуля, Манькоў, а таксама Ніна Рачынская. Была там ужо арганізаваная царква. Служыў а. Георгі Паўлюсік, які жыў зь сям'ёй (дзеве сястры, брат, пляменьнік). Зь імі былі харысты пінскага сабору. Сьвятар выкладаў рэлігію, а сьпевам вучыў нейкі расеец, Мікалай Мікалаевіч (прозьвішча ня памятаю). Я сьпявала ў царкоўным хоры на падбэдзэрваньне рэгента. Ён казаў: „*Слухай і паціху сьпявай. Ты будзеш сьпяваць!*“ Пасьля я сьпявала ў трыё („Да ісправіцца молитва мая“). Хадзіла таксама ў школу, належала да скаўтыngu. Школу наведвалі таксама Жэня, Сяргей і Тамара. Беларускую мову выкладаў Манькоў, гісторыю — Любачка.

⁴ **Іван Любачка** (1915—1977), пэдагог і гісторык, дзеяч эміграцыі ў Нямеччыне й ЗША. У 1972 г. выдаў кнігу *Bielorussia under Soviet Rule, 1917—1957* („Беларусь пад бальшавіцкім кіраваньнем, 1917—1957“).

⁵ **Палікарп Манькоў** (1910—1998), грамадзкі дзеяч. У 1942—1943 працаваў у слонімскім гэбітскамісарыяце, з чэрвеня 1943 г. узначаліў СБМ на Слуцкую акругу. З 1944 г. — на эміграцыі. Працаваў выкладчыкам Беларускай гімназіі ў Міхэльсдорфе (1946—1949), удзельнічаў у пленумах (зьездах) БЦР, заангажоваўся ў выдавецкія справы.

Былі сякія-такія рататарныя дапаможнікі. У маёй 3-й клясе вучылася сямёра вучняў. Манькоў быў нашым клясным настаўнікам. Пасьля экзамэнаў мне выдалі пасьведчаньне.

Мікола Сільвановіч адкрыў майстэрню інкруставаных саломкай касэтак, шкатулак, альбомаў ды іншага. Я хадзіла да яго вучыцца гэтаму майстроўству. Старалася. Падрыхтавала першую сваю налепку ўзораў, а майстар прыйшоў, сьдёр усё й сказаў: „*Цяпер пачынай усё спачатку*“.

Прыяжджалі ў наш лягер скаўцкія кіраўнікі даваць інструкцыі: Вітаўт Кіпель⁶, Янка Жучка⁷. Кіпель за адзін вечар навучыў нас чатыры песьні („Мароз“, „Каліна“, „Мы Беларусі вольнай арляняты“ й „Як шырока і далёка беларуская зямля“). Наведала нас таксама тэатральная трупка „Жыве Беларусь!“ на ўрачыстасьць высвячэньня скаўцкага сьцягу.

Лягернае жыцьцё было поўнае падзеяў, здарэньняў ды прыгодаў. Хадзілі мы красьці яблыкі ў баўэра. А той пусьціў аднойчы на нас сабаку. Уцякалі мы, аж пяты блішчэлі. У лягеры шмат хто гадаваў парасят. Аднаго дня чую крык і лямант: „*Укралі парася! Укралі парася!*“ Прыехала амэрыканская паліцыя з сабакамі. Шукалі, шнырылі, перагледзелі ўсё, але злодзья не знайшлі.

Аднойчы беларускія скаўты маршыравалі зь сьцягам, ідучы ў лес на гульні. Раптам крык. Аказалася, што скаўт Шура Янэвіч зваліўся з абрыву. Выцягнулі яго адтуль з паламанай рукой.

Група нас езьдзіла ва ўкраінскі лягер у Байройт (*Bayreuth*) на вялікі міжэтнічны фэстываль. Нашай кіраўнічкай была Ніна Рачынская. Там былі гульні, спаборніцтвы. Сяргей Рагалевіч заняў першае месца ў бегу з мяшком на нагах.

Гібэльштат (Giebelstadt). Восень 1947 — вясна 1949 гг.

З Майнлэйзу некаторыя беларусы паехалі ў Шляйсгайм каля Мюнхэну (Старасельскія й інш.), а другія за акіян у Аргентыну (Саўчыцы). А

⁶ Вітаўт Кіпель (нар. 1927) у той час актыўна займаўся арганізацыяй беларускага скаўтынгу.

⁷ **Янка Жучка** (1928—2010), інжынэр-будаўнік, журналіст, дзеяч беларускай дыяспары ў Бэльгіі. У гады Другой сусьветнай вайны — сябра СБМ і БНС. З 1944 г. — на эміграцыі, вучыўся ў Беларускай гімназіі ў Рэгенсбурзе (затым у Міхэльсдорфе), а пасьля скончыў Лювэнскі ўнівэрсытэт. Актыўна ўдзельнічаў у беларускім жыцьці, быў радным БНР.

нашым наступным лягерам стаў Гібэльштат. Туды падаліся ўсе настаўнікі, Дульскія, Рачынскія. У Гібэльштаце быў аэрадром, а каля яго — вялікія цагляныя дамы, відаць, былыя казармы. Туды зьвезьлі беларусаў, расейцаў і, напэўна, іншых — чалавек больш за сотню. Наша сям’я размясьцілася ў адным пакоі вялікага будынку. Кухня была асобна для агульнага карыстаньня, у выніку чаго паўставала часамі цэлая катавасія. Міхаль працаваў качагарам, даглядаў пяць двухпавярховых будынкаў. Часта ўначы трэба было дапільноўваць, каб была адпаведная тэмпература.

Дзеці вучыліся добра, бацька строга дапільноўваў гэтага. Сяргей, у якога вочы аслабелі пасля шкарлятыны, мусіў насіць акуллары. А ён катэгарычна адмаўляўся, бо дзеці сьмяяліся зь яго. У школе заняткі вяліся па-беларуску.

У лягеры зрабілі царкву. Служыў той жа а. Паўлюсік. Я сьпявала ў хоры. Калі ў лягер прыехалі а. Емяльян Кайка, бацька Лізы Літаровіч, ды Кузьміцкі, вельмі добры сталяр, рашылі адкрыць беларускую царкву. Да гэтага праекту падключыўся й Міхаль. Надыходзіў Вялікдзень. Перада мной паўстала балючае пытаньне: у якую царкву ісьці? Я ж сьпявала ў хоры ў расейскай царкве. Моцна змагалася з сабой, раілася з братам. А той кажа: „*Ідзі куды хочаш*“. А я ж цэлы вялікі пост шчыра пасьціла, нават малака ў рот ня брала. Хадзіла на сьпеўкі, уцягнулася ў іх. Дык зь цяжкім сэрцам пайшла на ўсяночную ў расейскую царкву. Пагатоў што ў беларускай справы заставаліся яшчэ няўладжанымі. Айца Кайку накіраваў у Гібэльштат а. Мікалай Лапіцкі. Брат запрасіў а. Кайку на абед. Той еў і піў усё. Папытаўся, чаму Надзя ня есьць. А брат кажа: „*Надзя посьціць*“. Думаю, што ў той мамэнт а. Емяльян чуўся не зусім добра.

На курсе машыністак. Сватаньні. Лета 1949

Таварыскае жыцьцё ў Гібэльштаце было абмежаванае. Будынкі стаялі далёка адзін ад аднаго раскіданыя ў лесе, месца, каб дзе сустрэцца моладзі, не было. На Вялікдзень увесь дзень я прасядзела ў хаце. Без сукенкі й тупляў, паглядала праз вакно, як сяброўка Маруся Дульская, прыгожа апранутая, хадзіла па вуліцы. Гэта быў адзін з самых цяжкіх момантаў у маім лягерным вандраваньні. І думалася: калі яно ўжо скончыцца, калі настане нармальнае жыцьцё?

Тым часам кожны дзень вывешвалі абвесткі пра краіны, што бралі імігрантаў. На аднэй абвестцы пісалася пра курсы машыністак у Швай-

нфурце (*Schweinfurt*). Я папыталася Міхалёвай думкі: „*Ехаць?*“ — А ён абьякава: „*Рабі што хочаш*“. І мне гэта моцна забалела ды можа падштурхнула да пастановы: ехаць! І вось нас траіх, Дульскія Марыя й Валя ды я, падаліся на тыя курсы.

У Швайнфурце быў пераходны лягер для тых, хто выяжджаў за мора. Курсы трывалі тры месяцы. Праводзіліся яны ў вялікім будынку (відаць, былыя казармы). Нас траіх і тры ўкраінкі жылі ў адным пакоі. Усіх курсантак было больш за трыццаць. Займаўся групамі да абеду й пасья. Нас вучыла нейкая літоўка. Нам далі машынкi, і мы практыкаваліся ў пісаньні. Вывучалі таксама ангельскую мову. Падручнікаў не было, карысталіся нейкай ад рукі напісанай кніжыцай. На завяршэньне прайшлі тэст, пасья якога я атрымала пахвалу за акуртанасьць. Пісала я няхутка, але дакладна. Былі там таксама рамесьніцкія курсы для хлапцоў. Маруся займела сабе нейкага кавалера. У яе гэта хутка выходзіла.

На курсах было крыху таварыскага жыцьця, танцаў. Аднойчы мы пайшлі на танцы. А ў мяне былі старыя паншаныя туфлі, дык я чулася страшэнна зьбянтэжанай. Станцавала раз ды пайшла дамоў. А Маруся з Валяй гулялі далей. Ад украінак мы навучыліся крыху іхных песень дый іх таксама навучылі. Да іх заляцаліся хлопцы-ўкраінцы. Раз за нашым вакном на другім паверсе, дзе мы жылі, мы пабачылі на палцы плякат Сталіна. Гэта тыя заляцалы надумаліся спалохаць нас. Дык я іх правучыла — змазала ручкі дзвьярэй іхнага пакою пастаю да чаравікаў. А яны бяду зьяврулі на ўкраінак.

Са Швайнфурту я напісала свайму сябру Жоржу ліст на машынцы, зразумела, лацінскімі літарамі. А ён мне ў адказ: „*Я нічога не магу раабраць, што ты мне пішаш*“. Курсы машыністак завяршыліся пасьведчаньнямі, але бяз працы. Думка працаваць машыністкай мне падабалася, было адчуваньне прафэсіі.

У Швайнфурце старэйшая пара расейцаў праходзіла камісію на выезд і запрапанавала мне ўдачарэньне. Людзі гэтыя былі бязьдзетныя й хацелі выехаць разам зь некім малодшым. Угаворвалі мяне, пераконвалі. Пачуцьцё ад такой прапановы ў мяне было непрыемнае, бо завастрала адчуваньне беспрытульнасьці. Мяне хацелі ўдачарыць два разы перад гэтым. Першая была немка, а другі раз — у польскім лягерах. Гэтак, як Вадэйкі хацелі ўсынавіць Геню Кудасава⁸.

⁸ Маецца на ўвазе будучы першы муж Надзеі Запруднік Аўген Кудасаў (1922—1983).

Пакуль я праходзіла курс машыністак, Міхаля з сям'ёй перавезьлі з Гібэльштату ў Бакнанг (*Backnang*). Туды я з Швайнфурту й паехала. Бакнанг бурліў жыцьцём: скаўтынг, вечарынкi, царква, хор. Багаслужбы адпраўляў а. Мікалай Лапіцкі, а царкоўным хорам кіраваў Вячаслаў Качанскі⁹. Там я пазнаёмілася з Лізай Кайкай, у якое адразу заўважыла бант у кучы валасоў, ды Людай Каліноўскай. У Амэрыцы ўжо яны сталіся маімі найбліжэйшымі сяброўкамі. Жылі мы праз калідор. Наша Жэня казала пра іх: „Як бочачкі“.

На кравецкім курсе ў Людвігсбургзе (*Ludwigsburg*). Лета—восень 1949

У Бакнангу я ў школу не хадзіла, бо была занятая доглядам братавых дзяцей. Доўга там, аднак, не затрымалася, паехала на кравецкія курсы ў Людвігсбург, недалёка ад Бакнангу. Паехала сама. Курс трываў тры месяцы. Курсанткі былі розных нацыянальнасьцяў. У маім пакоі жылі чатыры полькі й адна расейка. Сяброўства вялікага ў нас не завязалася. Расейка Галіна мела бацькоў, а полькі былі гуляшчыя. Там стала вартуўнічая кампанія, і гуляць было з кім. Заняткі на кравецкіх курсах адбываліся кожнага дня папаўдні. Было некалькі групаў. Вучыліся на газэтах рабіць выкрайкі. Але матэрыялу, зь якога можна было б пашыць нешта, да мяне не дайшло. Зрабіла выкрайку блюзкі. Навучылася здымаць мерку. Настаўніцамі там працавалі славянкі. За курсы ім плаціла *UNRRA*, а пазьней — *IRO*. Было ў мяне там некалькі прыгодаў.

Перад ад'ездам брат купіў мне туфлі, якія я моцна цаніла й шкадавала адзяваць. Адна полька, не пытаючыся ў мяне, узяла мае туфлі й пайшла на танцы. Пашарпала мне іх ушчэнт. Мне так было шкада іх.

⁹ Маецца на ўвазе **Вячаслаў Сэлях** (на эміграцыі **Качанскі**, часам пісаўся **Сэлях-Качанскі**, 1885—1976), оперны сьпявак, тэатральны й грамадзкі дзеяч. Скончыў Маладэчанскую настаўніцкую сямінарыю. Вучыўся ў Пецярбурскай кансэрваторыі, сьпяваў у Марыінскім тэатры. У 1925 г. пераехаў у Менск, дзе працаваў выкладчыкам у музычным тэхнікуме й кіраваў музычнай сэкцыяй пры Інстытуце беларускай культуры. Паставіў першую оперу па-беларуску — „Русалка“. З 1927 г. быў дырэктарам БДТ-1 (сёньня Купалаўскі тэатр). У 1933 г. рэпрэсаваны. Па вызваленьні жыў у Ленінградскай вобласці. У 1943 г. вярнуўся ў Беларусь, працаваў кіраўніком аддзелу культуры й мастацтва пры БНС, потым узначальваў аддзел культуры ва ўрадзе БЦР. З 1944 г. — на эміграцыі. У Нямецчыне стварыў тэатральна-мастацкую групу „Жыве Беларусь“, зь якой гастралюваў па беларускіх асяродках. У 1950 г. выехаў у ЗША. Жыў у Саўт-Рывэрз.

Аднойчы прыйшоў п'яны паляк да свае паненкі. Пачаў буяніць, дамагаючыся, каб яго ўпусьцілі ў пакой. Дзяўчаты выправілі мяне ўгаворваць яго. Мне неяк удалося яго суняць, за што атрымала ўдзячнасьць ад сябровак.

Там я сустрэла Мішу Бахара¹⁰. Мы ішлі зь Міхасём Кузьміцкім па вуліцы й гутарылі па-беларуску. А Бахар праходзіў міма й пачуў нашу гаворку. На яго, згаладалага па сваіх людзях, гэта так падзеяла, што ён пачаў плакаць. Гэтак ён даведаўся, што ў Бакнангу ёсьць беларусы. Бахар быў толькі што прыехаўшы ў Людвігсбург з польскага лягеру.

Ізноў у Бакнангу. Зіма 1949/50 — лета 1950

Пасьяля трох месяцаў я вярнулася ў Бакнанг. Тады ўва Ульме (*Ulm*), у вялікім Ды-Піўскім лягеры, адкрыўся курс ангельскай мовы. Мы зь Федзем Дубініным паехалі на той курс. Там спаткалі Асю, жонку Барыса Шчорса¹¹, і нашу паэтку Наталью Арсеньеву. На курсе трэба было карыстацца толькі ангельскай мовай. Нам далі экзамэн, пісьмовы й вусны. Мы яго здалі, але, як выявілася, уся праграма навучаньня канчалася ўжо. Апрача гэтага, у мяне не было грошай, каб купіць падручнік ангельскай мовы. Пасьяля часта чула ад іншых самазадаволеных асобаў: „Скончыла школу, маю дыплём“. Але тыя, што хваліліся асьветаі, жылі з бацькамі, мелі дапамогу. Мне ж памагчы не было каму. Я ня мела нават маральнай падтрымкі.

Запамятаўся выпадак, як некаторыя супэрпатрыёты ў Бакнангу білі нейкага п'янага, які сьпяваў савецкія песьні. Лупілі яго неміласэрна, а

¹⁰ **Міхась Бахар** (1929—2007), грамадзкі дзеяч. Улетку 1944 г. разам з бацькамі выехаў на эміграцыю. Па капітуляцыі апынуліся ў французскай акупацыйнай зоне Нямеччыны. Вучыўся ў расейскай гімназіі ў Штутгарце. З 1951 г. жьў у ЗША. У 1961 г. пасяліўся ў Саўт-Рывэры. Браў актыўны ўдзел у грамадзкім жыцьці, быў сябрам рэдкалегіі часопісу „Беларуская моладзь“, належаў да БККА (у 1980-я — віцэ-прэзыдэнт), парафіі сьв. Эўфрасіньні Полацкай.

¹¹ **Барыс Шчорс** (1916—1975), грамадзкі дзеяч, брат Міколы Шчорса. У паваеннай Нямеччыне быў камэндантам лягеру ў Міхэльсдорфе. У 1949 г. перабраўся ў ЗША, пасяліўся ў Саўт-Рывэры. Узначальваў тут Беларускі выдавецкі фонд, уваходзіў у рэдкалегію часопісу „Беларуская думка“. Быў ініцыятарам пабудовы Беларускага грамадзкага цэнтру пры царкве сьв. Эўфрасіньні Полацкай.

той крычаў нямым голасам. Прыяжджала паліцыя разьбірацца. Айцец Лапіцкі залагоджваў скандал.

Настаў час раз'езду з Бакнангу. Бальшыня нашых знаёмых ад'яжджала ў Амэрыку. Выехалі Лапіцкія, Качанскія й іншыя. Сьпевакоў у царкоўным хоры стала менш. Мы рыхталіся да Вялікадня. Кіраўніцтва хорам пераняў кампазытар Дзьмітры Верасаў¹². Кіраваў ён царкоўным хорам упершыню. Кантраст паміж ім і Качанскім быў вялікі, але Верасаў хутка апанваў рэгенцтва, і мы шмат чаго навучыліся зь ім.

У Бакнангу мы прабылі да раньняга лета 1950 году. Адтуль пераехалі ў Эльванген (*Ellwangen*), дзе перад тым быў украінскі лягер і куды зьвезьлі Ды-Піўскі інтэрнацыянал. Размясьцілі нас у казармах, вялікіх цагляных дамох, расстаўленых далёка адзін ад аднаго. Уся наша сям'я жыла ў адным вялікім пакоі. Айцец Ян Жарскі адкрыў у лягеры малую каплічку, у якой адбываліся багаслужбы. Брат зрабіў печку, у якой пяклі прасфоркі. Карповічыха мела службоўнік, якім карысталіся харысты (4—5 чалавек). Кіраўніка хору не было. Там была, праўда, украінская праваслаўная царква, але мы хацелі мець сваю. Прыхаджанаў у нас было вельмі мала, усяго некалькі сем'яў.

Кожны дзень людзей нечакана выклікалі на камісію. Мы з Валяй Дульскай памагалі тым, хто выяжджаў, цягаць валізкі, а самі думалі, калі ж гэта прыйдзе наша чарга. Цыганіна па лягерах гэтак ужо надакучыла, хацелася нармальнага жыцця.

Аднойчы сяджу ў двары, чытаю кніжку. Аж тут праяжджае міма амэрыканская ваенная машына, зь якое салдаты шпурляюць мне нейкі пакет і жэстамі паказваюць: „*Вазьмі, вазьмі!*“ Узяла, распакавала. А там — дзьве сукенкі, панчохі, зубная шчотачка, паста. Сукенкі не былі новыя, але ў добрым стане, і мне вельмі спадабаліся. Я была такая шчаслівая!

Выезд у Амэрыку. Жнівень—верасень 1950

Хутка брата выклікалі на камісію, недзе ў чэрвені й мы паехалі ў Людвігсбург. Хадзіў ён на тую камісію раней, але затрымалі дзеля Сяргея, у якога знайшлі старую пляму на лёгкіх. Сказалі чакаць, каб упэўніцца, ці не адкрыўся тубэркулёз. Мяне таксама выклікалі на камісію раней, але я папрасіла консуля, каб адклалі, бо хацела ехаць разам з братавай сям'ёй. Неўзабаве, прайшоўшы камісію, мы былі гатовыя да ад'езду. З сабой брат узяў куфар з вопраткай, а я — малую валізку й

¹² Дзьмітры Верасаў (1909—1985), кампазытар. З 1944 г. жыў на эміграцыі. У ЗША кіраваў хорам царквы сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры.

малы куфэрак. З асабістых рэчаў у мяне былі падушка, коўдра, іконка, пара бялізны, блюзка, спадніца. Захаваўся здымак, як мы стаім ля ўваходу ў пасажырскі цягнік перад ад'ездам зь Людвігсбургу 26 жніўня 1950 г. Паводле гэтага здымку Ірэна зрабіла пасьяля вялікі прыгожы малюнак, які зьмешчаны ў нашым альбоме „Беларускія мастакі замежжа“ (2001 г.). У Брэмэргафэн (*Bremerhaven*) прыехалі пад абед таго самага дня й безадкладна загрузіліся на амэрыканскі ваенны карабель „Генэрал Блэчфард“. Адплылі адразу ж. На караблі была маса людзей. Спалі пад палубай на падвойных ложках, мужчыны асобна, а жанчыны зь дзецьмі асобна. У першы дзень дарогі, пасьяля сну, я ўстала й бачу, што ў пакоі нікога няма. Выйшла на палубу, а там усе ванітуюць — ляжаць, стогнуць, ледзь дыхаюць. Адна жанчына ляжала, узяўшыся за жывот, а тады кажа: „*Нехта есьць селядзец. Дайце мне хоць галаву абсмактаць*“. Найбольш пакутавала, як мне здавалася, братава жонка, якой дарога моцна далася ў знакі. Ад марское хваробы давалі таблеткі, фрукты (аранжы й інш.), але гэта памагала ня ўсім. Некаторыя не маглі нічога ў рот браць. Я ела менш-больш нармальна. Выратоўваў селядзец, які мы прашмуглявалі, бо ежу на карабель браць было забаронена.

У дарозе мы прабылі дзесяць дзён. Шлях аказаўся гладкі, бяз бураў. На моры, калі глядзіш навокал і ня бачыш нічога іншага, апрача вады, чуецься маленькім бездапаможным чалавечкам. На караблі былі нейкія мастацкія паказы, пасажыраў нечым забаўлялі, але я нічога з гэтага ня бачыла. Брат працаваў на кухні, а нам з Жэняй, старэйшай Міхалёвай дачкой, хапала клопатаў з доглядам дзяцей. Трэба было пільнаваць, каб паелі ды не адыходзіліся задалёка.

Прыплылі ў Нью-Ёрк 5 верасня 1950 г. Апошнюю ноч на вадзе начавалі каля статуі Свабоды. Першае ўражаньне ад Нью-Ёрку ашаламляльнае. Калі выселі з карабля, нас чакаў квадратны пасажырскі аўтамабіль (*station wagon*). Шофэр, чорны, палічыў нас усіх і схпіўся за галаву ад колькасьці дзяцей. Ён завёз нас на чыгуначную станцыю, там мы селі на цягнік і паехалі на працу да фармэра ў Экрэн (*Akron*) у штаце Пэнсільванія.

Першая сувязь з сваякамі ў Беларусі пачалася недзе ў першай палавіне 1950-х гадоў праз Польшчу. Там жыву зь сям'ёй дзядзька майго першага мужа, Гені Кудасавы, Аляксандар Сасноўскі. Празь яго мы паведамлілі ў Пасталы¹³, што Міхаль зь сям'ёй жыве ў Амэрыцы.

Аповед запісаў Янка Запруднік (лета 2007 г.)

¹³ Пасталы — пасёлак у Дзякавіцкім с/с Гомельскай вобласці.

МОЛАДЗЬ У ЛЯГЕРАХ ДЫ-ПІ

(успамін)

Вялікім посьпехам у лягерах Ды-Пі, улучна зь беларускімі, карысталіся адукацыйныя курсы. Профіль іх быў розны: аўтамабільныя, першай дапамогі (санітарна-тэхнічныя), агранамічныя й да т. п. У Міхэльсдорфе (*Michelsdorf*), прыкладам, на аўтамабільных курсах было ад 50 да 70 слухачоў-вучняў. Выкладаньне вялося пераважна на трасянцы, бо настаўнікі ведалі толькі расейскую тэрміналёгію, але вялі курс па-беларуску. Дык мова курсу была беларуска-расейская. У Міхэльсдорфе выкладчыкамі былі Іван Нядзьвіга (Дзядзя Ваня) і Іван Палобка. Навучаньне вялося на амэрыканскіх машынах, пераважна *GM* і *Ford*. Бэнзін і машыны пастаўляла *UNRRA*. У лягеры Ватэнштэт (*Watenstedt*) выдалі беларускамоўны „аўтадапаможнік“ (1947). Курсы былі бясплатныя, але настаўнікі атрымывалі ад адміністрацыі лягеру нейкую плату цыгарэтамі. Прыпамінаецца гэткае: „*Што такое карданны вал?*“. Адказ: „*Гэта жалязяка, сагнутая ў тры пагібелі*“.

У Рэгенсбурзе (*Regensburg*) працавалі шавецкія й кравецкія курсы. Апошнія — асабліва актыўныя. Былі адна-дзьве швеймашыны. Пераважна перараблялі цывільную вопратку для тых, хто выходзіў з палону. Немцы прыносілі ў лягер *Siedlung* пінжакі, порткі — мянялі на прадукты. Дарэчы, калі арганізоўваўся беларускі пасёлак на *Siedlung*, то там таксама гналі самагонку. Але найболей самагонкі хіба было ў „літоўскіх“ дамах.

Калі арганізоўваўся беларускі лягер, то прыехала шмат беларусаў „з-за Дунаю“: частка Рэгенсбургу цераз мост па „той“ бераг Дунаю. Тыя беларусы жылі „за Дунаем“ яшчэ з часоў „нацыстаў“, г. зн. да траўня 1945 г. Дарэчы, „за Дунаем“ было шмат складоў, адтуль бралася ўся мэбля для гімназіі, асабліва калі беларусаў перавезьлі ў Міхэльсдорф.

На пачатку лета 1946 г. дыпсты ладзілі саборніцтвы ў лоўлі рыбы ў Дунаі. Пераплываць Дунай пабойваліся: шырокі, глыбокі й бурлівы

(зусім як Чапай: „Урал, река бурлива і шырока“). Цікавы такі факт: каля Рэгенсбургу ў 1945 г., лета—восень, было шмат палонных: власаўцы, мадзяры, украінцы, беларусы. Было шмат уцёкаў, і нямецкая паліцыя рабіла аблавы, разам з *MP (Military Police)*. Адзін раз я трапіў у такую аблаву. Пасьля пару гадзінаў затрымання пачалі адпускаяць паводле прынцыпу нацыянальнасьцяў: крычаў паліцай „*Weissruthenien*“, беларусы выходзілі, бо нацыянальныя групы мелі свае камітэты, дзе выдаваліся дакумэнты. Тыя, хто меў дакумэнты, выходзілі на волю, без дакумэнтаў — затрымоўвалі.

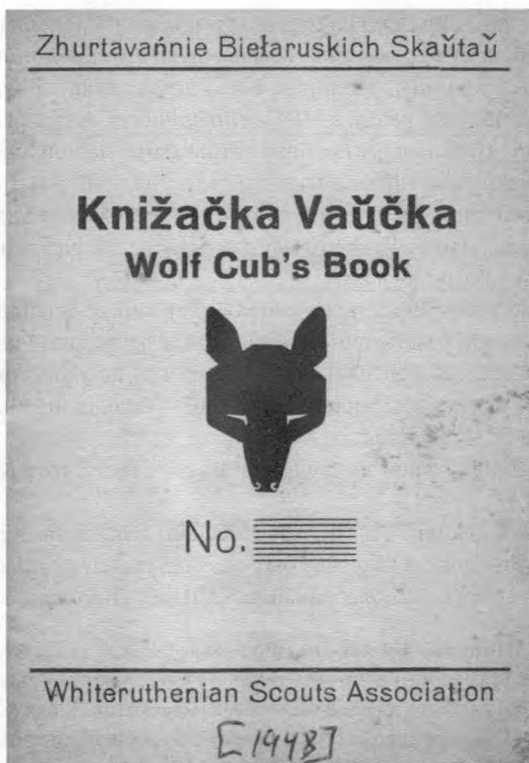
Ці карысталіся дыпісты нямецкай эканомікай-жыцьцём? Мала. Час-часам хадзілі ў магазыны купіць прадукты (рэдка) і яшчэ радзей наведвалі бібліятэкі. Але наведвалі. Найчасьцейшыя кантакты былі з шпіталямі і часта карысталіся цягнікамі — бязь іх не абыходзіліся. Зьніжак Ды-Пі ня мелі ніякіх.

Чым асабліва беларусы зьвярнулі на сябе ўвагу, гэта Купальлем і скаўтынгам.

У канцы чэрвеня ў Рэгенсбурзе зладзілі Купальле. Удзельнічалі каля 120—150 асобаў, а глядачоў было па-над 1000. Арганізавалі паказ Мікола Шчаглоў¹, Мікола Равенскі², Лідзія Янушкевіч³, Барбара

¹ **Мікола Шчаглоў-Куліковіч** (1893—1969), кампазытар, музыка, музыкантаўца, грамадзка-культурны дзеяч. З 1937 г. працаваў выкладчыкам у Беларускай кансэрваторыі. У часе нямецкай акупацыі кіраваў аркестрам у Менскім гарадзкім тэатры. Аўтар опэраў „Кацярына“ (1939 ці 1941), „Лясное возера“ (паставілі ў 1942 г.), „Усяслаў Чарадзей“ (паставілі ў 1943 г.), апэрэты „Ў вырай“. З студзеня 1944 г. — кіраўнік музычнага аддзелу пры БЦР. З 1944 г. — на эміграцыі. У Нямецчыне ў 1947 г. арганізаваў Беларускае тэатарэстрады, які гастралюваў па лягерах Ды-Пі. У 1950 г. выехаў у ЗША. Спачатку жыў у Нью-Ёрку, дзе кіраваў хорам. Пазьней перабраўся ў Кліўлэнд, а з 1959 г. жыў у Чыкага і кіраваў хорам Беларускай грэка-каталіцкай царквы Хрыста-Збаўцы.

² **Мікола Равенскі** (1886—1953), кампазытар. У 1903—1914 гг. — кіраўнік хору пры мужчынскім манастыры ў Менску. Скончыў рэгенцкія курсы ў Маскве (1915), Маскоўскую кансэрваторыю (1930). У 1930-х выкладаў у Менскім музычным тэхнікуме, Беларускай кансэрваторыі. У 1938 г. яго выключылі з Саюзу кампазытараў. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Чэрвені, быў рэгентам царкоўнага хору. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Працаваў рознарабочым на тартаку ля Мюнхэну. У 1950 г. пераехаў у Лювэн (Бэльгія), арганізаваў студэнцкі ансамбль пры Лювэнскім унівэрсытэце. Аўтар музыкі гімну-малітвы „Магутны Божа“ (словы Натальлі Арсеньевой).⇒

Беларускае скаўцкае пасьведчаньне — „Кніжачка ваўчка“

Вержбаловіч⁴, Аўген Кавалеўскі⁵. Газэты пісалі, што такое ў Рэгенсбурзе было ўпершыню.

³ **Лідзія Янушкевіч-Нядзьвіга** (?—1969), сьпявачка й акторка. Уваходзіла ў труп Менскага Першага беларускага тэатру (БДТ-1). У 1944 г. у Берліне ўдзельнічала ў заснаваньні беларускай канцэртна-эстраднай групы „Жыве Беларусь“. Пазьней выехала ў ЗША, дзе працягвала сьпеўную дзейнасьць.

⁴ **Барбара Вержбаловіч (Вербіч)** (1901—1967), оперная сьпявачка. Мела добрую музычную адукацыю. На эміграцыі жыла ў Нямеччыне й ЗША. Была актыўнай удзельніцай нацыянальнага жыцьця на эміграцыі, апякункай Галіны Ганчарэнкі. Загінула ў няшчасным выпадку ў Мюнхэне.

⁵ **Аўген Кавалеўскі** (1921—1963), літаратар, актор. Вучыўся ў школе пры беларускім Дзяржаўным драматычным тэатры. У 1944 г. выехаў у ⇨

Беларускія скаўты на чужыне ўзялі за аснову свае дзейнасці праграму й статут міжнароднага скаўтыngu. Дэвіз гэтае моладзевеае арганізацыі „Напагатове“ выгравіравалі на беларускай скаўцкай лілейцы — адзнацы міжнароднае скаўцкае арганізацыі й скаўцкага руху. Беларускія скаўцкія аддзелы на чужыне пачалі арганізоўвацца ў Заходняй Нямецкай хутка па заканчэнні вайны. У Рэгенсбурзе Беларускі скаўцкі зьвяз імя К. Каліноўскага быў створаны ў кастрычніку 1945 г. Арганізатарамі былі Палікарп Манькоў, Сцяпан Кірылік, Вітаўт Кіпель і Аляксандр Бута. Прыблізна ў тым самым часе скаўцкія аддзелы паўсталі і ў ангельскай (арганізатары Вацлаў Пануцэвіч, Хведар Ільляшэвіч, Віктар Літаровіч⁶, Міхась Сенька⁷, Валянціна

⇒ Нямецкыну. Жыў у лягерах Ды-Пі ў Рэгенсбурзе, Міхэльсдорфе, Остэргофэне (*Osterhofen*). Арганізаваў з прафэсійных актараў на эміграцыі ансамбль песьні й танца „Жыве Беларусь!“, пазней ператвораны ў Тэатар эстрады, які езьдзіў з гастроліямі па розных лягерах. У 1947 г. у Міхэльсдорфе выдаў адмысловы „Кароткі курс навучаньня актара“. Пісаў таксама апаবাদаньні, фэльетоны й п’есы, якія публікаваліся на старонках эміграцыйных пэрыёдыкаў, а таксама выходзілі асобнымі выданьнямі. У 1949 г. перабраўся ў Францыю, дзе быў вымушаны працаваць у парыскай кравецкай майстэрні. Быў сябрам Аб’яднаньня беларускіх работнікаў у Францыі (АБРФ), а таксама сакратаром і кіраўніком аддзелу культуры Галоўнай управы Беларускай незалежніцкай арганізацыі моладзі ў Францыі.

⁶ **Віктар Літаровіч** (1923—1967), грамадзкі дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у адміністрацыі на Барысаўшчыне. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Пасьля капітуляцыі Нямецкай быў у брытанскай акупацыйнай зоне, настаўнічаў у беларускай пачатковай школе ў Гановэры. У канцы 1940-х разам з бацькамі й братамі пераехаў у ЗША. Жыў у Саўт-Рывэры (*South River*). Адзін з арганізатараў Беларускага праваслаўнага царкоўнага камітэту ў Амэрыцы, заснавальнікаў парафіі ў Саўт-Рывэры.

⁷ **Міхась Сенька** (нар. 1922), грамадзкі дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі скончыў Баранавіцкую медычную школу, працаваў кіраўніком аптэкі ў Стоўпцах. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Па сканчэнні вайны быў ў беларускім лягерах ў Ватэнштэце, дзе скончыў гімназію, браў актыўны ўдзел у скаўтыngu. У 1947—1949 гг. вучыўся ва Ўкраінскім тэхнічна-гаспадарчым інстытуце ў Мюнхэне. У 1949 г. пераехаў у ЗША. Пасяліўся ў Саўт-Рывэры. Працаваў на заводзе „Форд“. Браў удзел у беларускім грамадзкім жыцьці. У 1950-х узначальваў Аб’яднаньне беларуска-амэрыканскай моладзі. Уваходзіў у царкоўную ўправу беларускага прыходу сьв. Эўфрасіньні Полацкай. Шматгадовы сакратар управы БККА.

Жукоўская⁸) і французскай (ініцыятары Віктар Войтанка і Ёўладзімер Жыромскі) зонах. З восені 1945 да лета 1946 г. было арганізавана ў Зах. Нямецчыне па-над дзясятка скаўцкіх аддзелаў. Гэтыя суполкі ўваходзілі ў склад мясцовых міжнародных скаўцкіх бюро. У ліпені 1946 г. у Ватэнштэце адбыўся Першы зьлёт беларускіх скаўтаў на чужыне. На зьлёце прадстаўнікі скаўцкіх арганізацыяў вырашылі аб'яднацца ў адну пад назовам Эгуртаваньне крывіцкіх скаўтаў на чужыне (ЗКСЧ). На тым жа зьлёце прынялі рэгуляміны і вызначылі структуру арганізацыі, зацьвердзілі ўніформу ды сплянавалі супраць беларускае арганізацыі зь іншымі. Беларуская скаўцкая арганізацыя сталася часткай міжнароднага скаўцкага руху.

На першым зьлёце выбралі й кіраўніцтва арганізацыі. Структура беларускага скаўтыngu была такая: большая скаўцкая адзінка называлася штандар, які звычайна ахопліваў геаграфічны рэгіён: прыкладам, штандар „Баварыя“, штандар „Франконія“, штандар „Гарц“ і г. д. Штандар складаўся зь сьцягоў, якія нумараваліся: першы сьцяг штандару „Баварыя“ ці другі сьцяг штандару „Гарц“. Сьцяг складаўся зь зьвязаў, якія насілі беларускія назовы-сымбалі: зьвяз імя К. Каліноўскага, зьвяз імя І. Грынявіцкага, зьвяз імя А. Цёткі і г. д. Зьвязы складаліся з дружынаў (тры-чатыры ў зьвязе). Дружыны мелі назовы зьвяроў — дружына Баброў, дружына Арлоў ці кветак — дружына Васількоў, дружына Пралесак. На чале арганізацыі стаяў (выбіраны) Галоўны кіраўнік, які, на парадку скаўцкіх радаў, прызначаў штандаровых, штандаровыя — сьцяжных, сьцяжных — зьвязовых, а дружыны — сваіх кіраўнікоў, дружыновых, выбіралі. Кіраўнікі адзінак тварылі скаўцкія рады. Кіраўнікі мелі адзнакі на ўніформах, а ўсе скаўты на рукавах мелі нашпўкі „Крывія“.

⁸ Маецца на ўвазе **Валентына Пашкевіч** (дз. Жукоўская; 1916—2004), грамадзкая дзяячка, пэдагог. Скончыла польскую гімназію імя Адама Міцкевіча ў Пружаных (1935), вучылася ў Віленскім унівэрсытэце. Падчас Другой Сусьветнай вайны жыла ў Бэрліне, працавала ў перакладніцкім бюро „Вінета“. Па капітуляцыі Нямецчыны апынулася ў Ватэнштэце, апыкавалася беларускім скаўтыngам. У ліпені 1949 г. пераехала ў Таронта. Бра-ла актыўны ўдзел у беларускім грамадзкім жыцці, арганізавала танцавальны гурток. Кіравала беларускай суботняй школкай пры царкве сьв. Эўфрасіньні Полацкай. Выдала „Першую чытанку пасья лемантара для беларускіх дапаўняльных школаў“ (Кліўлэнд, 1968), ангельскамоўны падручнік „Беларуская мова — *Fundamental Byelorussia*“ (1974, 1978). Падрыхтавала „Ангельска-беларускі слоўнік“ (30 тыс. словаў і формаў), які выйшаў у 2006 г. у Менску.

Пачынаючы ад сьцяжнага, кіраўнікі мусілі мець спецыяльную скаўцкую падрыхтоўку. Першыя кіраўнікі беларускага скаўтынгу прайшлі трэнінг на званьне „скаўтмайстра“ на міжнародных курсах. Міжнародныя скаўцкія рады зацьвердзілі й шмат беларускае скаўцкае літаратуры, ды з ангельскае мовы было зроблена парадачна перакладаў скаўцкіх спраўнасьцяў.

Векам скаўтынг ахопліваў моладзь ад 7 да 19 гадоў. Моладзь у дружных падбіралася, калі было мажліва, паводле зацікаўленьняў. Хлапецкія й дзявочыя дружны былі асобныя, але зьвязы мелі й хлапецкія, і дзявочыя дружны. З 1947 г. з ініцыятывы й інтэнсіўнае падрыхтоўчае працы скаўтак Зоры Савёнак⁹, Натальлі Куліковіч¹⁰ і Тамары Карповіч дзяўчаты дамагліся вылучэньня ў асобныя сьцягі, якіх было некалькі.

Адбылося тры злёты беларускіх скаўтаў: у 1946, 1947 і 1949 гг. З 1947 г. арганізацыя пачала называцца Згуртаваньне беларускіх скаўтаў на чужыне (ЗБСЧ). Галоўнымі кіраўнікамі былі Вацлаў Пануцэвіч,

⁹ Маецца на ўвазе **Зора Кіпель** (дз.в. **Савёнак**, 1927—2003), грамадзкая дзяўчка, бібліёграф, літаратуразнаўца, жонка Вітаўта Кіпеля. У 1936—1941 гг. у сувязі з высылкай бацькі жыла з маці ў Крычаве. Па вяртаньні ў Менск вучылася ў беларускай школе, потым у настаўніцкай сэмінарыі. Працавала ў „Беларускай газэце“ й газэце „Голас вёскі“. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі ў Нямеччыне. У 1945—1948 гг. вучылася ў Беларускай гімназіі ім. Я. Купалы, потым на мэдычным факультэце Тубінгенскага ўнівэрсытэту. Арганізатарка беларускага дзявочага скаўтынгу ў Амэрыканскай зоне, стваральніца беларускіх бібліятэк у Міхэльсдорфе і Остэргофэне. У 1949—1954 гг. вучылася на хімічным факультэце Лювэнскага ўнівэрсытэту. У 1955 г. прыехала ў ЗША. У 1966 г. скончыла Ратгерскі ўнівэрсытэт (Нью-Джэрзі) і пачала працу ў Нью-Ёрскай публічнай бібліятэцы. У 1982 г. заняла пасаду намесьніка кіраўніка Славянска-балцкага аддзелу NYPL. У 1986 г. скончыла факультэт параўнальнага літаратуразнаўства Ратгерскага ўнівэрсытэту. Сябра Амэрыканскай асацыяцыі славістаў. Сябра БАЗА, у 1979—1983 гг. была сакратаркаю Галоўнай управы арганізацыі. У 1980—1990-х гг. — рэдактарка і сябра рэдкалегіі газэты „Беларус“. Радная БНР, сябра БНіМу. Аўтарка больш як двухсот беларусаведных публікацыяў у шэрагу навуковых выданьняў, найперш у галіне беларускай літаратуры й крыніцазнаўства, складальніца шэрагу бібліяграфіяў.

¹⁰ Маецца на ўвазе дачка Міколы Куліковіча Натальля (Туся), што пазьней пабралася шлюбам з сынам Натальлі Арсеньневай і Франца Кушалы Ўладзімерам і памерла ў 1967 г. ва ўзросьце 37 гадоў у Рочэстэры (*Rochester, ЗША*).

Юрка Сянькоўскі¹¹, а дзявочым скаўтынгам кіравала Валянціна Жукоўская. У беларускіх скаўцкіх арганізацыях было каля 800 асобаў.

У траўні 1946 г. у Рэгенсбурзе адбылася міжнародная гульня-джэмбары (*jamboree*). Удзельнічалі каля 450 скаўтаў. Дружына „Рысь“ — кіраваў я, В. Кіпель, — узяла першае месца, другая беларуская заняла трэцяе месца. Гэта быў фурор!

Скаўцкія арганізацыі вялі актыўную працу як паводле праграмаў агульнага скаўтыngu, гэтак і ў галіне беларусазнаўства. Скаўты слухалі лекцыі з гісторыі й географіі Беларусі, ладзілі літаратурныя вечары, вогнішчы, алімпіяды. Друкавалася ладна скаўцкае мэтадычнае літаратуры: дапаможнікі, спадарожнікі, кнігі спраўнасьцяў — а таксама пэрыядычнае літаратуры: скаўцкія часопісы „Зважай“¹², „Напагатове“¹³, „Беларускі скаўт“¹⁴ і інш. Праводзіліся курсы рыхтавання кіраўнікоў, а некалькі беларускіх скаўтмайстраў навучаліся на міжнародным скаўтмайстарскім курсе Гільвэля. Шмат спрыялі беларускія скаўты пашырэнню інфармацыі пра Беларусь, бываючы на сотнях міжнародных сустрэчаў, джэмбары, у скаўцкіх лягерах.

Беларускі скаўтынг дзейнічаў у Нямеччыне прыблізна да паловы 1950 г., калі амаль уся беларуская эміграцыя падалася за акіян. Праўда, у гадох 1951—1953 беларускія скаўцкія адзінкі яшчэ былі дзейсныя ў Англіі й ЗША, але практычна беларускі скаўтынг згас. Хоць у ЗША пры некаторых асяродках былі зарганізаваныя скаўцкія аддзелы, але яны былі часткаю амэрыканскага скаўтыngu.

¹¹ **Юрка Сянькоўскі** (1926—1995), грамадзкі дзеяч, журналіст. Скончыў настаўніцкую сэмінарыю ў Вільні. Удзельнік СБМ. У паваяннай Нямеччыне жывіў у Ватэнштэце, скончыў тут беларускую гімназію, з 1949 г. кіраваў скаўтынгам. У 1950 г. паступіў на эканамічны факультэт Лювэнскага ўнівэрсытэту. Удзельнічаў у Беларускім студэнцкім хоры. Быў сябрам Саюзу беларусаў Бэльгіі. Па сканчэнні ўнівэрсытэту працаваў на радыё „Вывалёныне“, а з сярэдзіны 1980-х гг. быў тут кіраўніком Беларускай сэкцыі.

¹² „**Зважай**“ — часопіс беларускіх скаўтаў, які рэдагаваў Вітаўт Кіпель. Выходзіў у Рэгенсбурзе ў 1946 г. Усяго выйшла два нумары.

¹³ „**Напагатове**“ — часопіс беларускіх скаўтаў, які выходзіў у 1947—1949 гг. у Міхэльсдорфе. Выдаўцом была пазначана скаўцкае выдавецтва „Крыніца“, пазней — выдавецтва „Рунь“. Рэдагавалі часопіс Вітаўт Кіпель і Кастусь Вайцяхоўскі. Усяго пабачылі сьвет 9 нумароў.

¹⁴ „**Беларускі скаўт**“ — часопіс Першага сьцягу Ватэнштэту. Адзіны нумар часопісу пабачыў сьвет у 1946 г.

Беларускія скаўты. 1948 г.

Пазнаўшы ўвосень 1945 г., што такое скаўтынг, я застаўся дзейным у беларускім скаўтынгу з 1945 да 1948 г., калі падаўся на ўніверсытэт, аднак вярнуўся ў актыўны амэрыканскі скаўтынг у 1965 г. і быў у ім аж да 1977 г., скончыўшы зь дзясятка кіраўнічых курсаў і будучы скаўтмайстрам — адна з найстарэйшых амэрыканскіх адзінак, заснаваная ў 1910 г.

Відавочна, працуючы з моладзьдзю, кіраўнік мусіць быць падрыхтаваны сустрэцца шмат з чым — добрым, выдатным, блгім. Бо моладзь мае свае галовы, і часта розум накіраваны ня ў добры бок. Аднак адно здарэньне з працы зь беларускім скаўтынгам урэзалася на ўсё жыццё...

Год 1948-мы. Вясна. Беларускія скаўты ў лягеры Міхэльсдорф вельмі дзейсныя, іх каля 200—220 асобаў, адміністрацыйна звязаныя з Рэгенсбургам. Г. зн. часта езьдзім на сустрэчы, курсы, спаборніцтвы. Недзе ў пачатку 1948 г. (я якраз здаваў матуральныя экзамены — час быў гарачы) у Рэгенсбурзе адбывалася спаборніцтва скаўцкіх спраўнасьцяў — малое джэмбары, прысьвечанае памяці Бодэн Паўла¹⁵. Зь Міхэльсдорфу ў Рэгенсбург паехаў на спаборніцтвы вялікі грузавік — амэрыканскі трак (*truck*). Асобаў 30—35. Паехаў і я.

¹⁵ Робэрт Стэфансан Сміт Бодэн-Паўэл (*Baden-Powell*, 1857—1941), заснавальнік сусьветнага скаўцкага руху.

Спаборніцтвы адбыліся: беларускія скаўты ўзялі шмат прызоў, былі вельмі задаволеныя. Вярталіся назад у Міхэльсдорф увечары ў нядзелю. Дарога — тады шмат дзе брукаваная — з Рэгенсбургу пераважна ідзе каля рэчкі Рэген, але дзе-нідзе адступае. Дарога досыць крутая, а рэчка прабіла даліну, то й дарога ў шмат якіх месцах ідзе высакавата.

Наш шафёр Іван Гукоўскі, родам са Слуцку, быў сапраўды добрым кіроўцам. І тым ня менш на адным з пакручастых пад'ёмаў наш грузавік нахіліўся й паляцеў пад адхон у бок рэчкі! Грузавік перакуліўся адзін раз, пачаў куляцца другі... і застыў. Добра, што апоры, якія трымалі брызэнт, былі жалезныя — яны куляньне вытрымалі, нікога не прыдушыла! Аднак калі трак затрымаўся, каб вылезці ззаду, трэба было развязаць вяроўкі, а шофэр яшчэ неяк бокам вылазіў з кабіны. У мяне ж быў вялікі нож, і я брызэнту разрэзаў, зрабіўшы вялікую дзірку, каб скаўты маглі выпאўзьці.

Шофэр вылез, скаўты выпаўзьлі. На шасэ яны затрымалі нейкую машыну, каб у першым жа тэлефоне засыгналізаваць аварыю.

Усё гэта было зроблена. Правазіліся мы там, здаецца, гадзіны 3—4, а ўначы даехалі ў грузавіку, які падало *MP* (амэрыканцы).

Выцягнулі й той „беларускі“ грузавік. Але, калі той грузавік даставілі ў лагэр, сп. А. Банкет¹⁶, які быў „шэфам транспарту“, выставіў мне (скаўтам) рахунак за парэзаны брызэнт! Рахунак, вядома, не аплацілі, але гісторыіку я запамніў добра.

*Падрыхтоўка да друку Лявона Юрэвіча,
камэнтары Натальі Гардзіенкі*

¹⁶ Маецца на ўвазе Аляксандар Банкет, грамадзкі дзеяч, які пазьней пераехаў у ЗША, быў сябрам Беларускага кангрэсавага камітэту Амэрыкі.

ШЛЯХ БЕЛАРУСКІХ ДЗЯЦЕЙ У ВАПОШНЮЮ ВАЙНУ¹

Аднойчы ў сяброўскай гутарцы (здаецца, у Лювэне) хтосьці выказаў думку, што ні ў нашай прэсе, ні асобнымі выданьнямі не закранаюцца паасобныя аспэкты нашага нацыянальнага жыцця ў часе апошняе вайны. Калі ж часамі гэтыя пытаньні падымаліся, дык гэта не было роблена з мэтай рачовага перагляду й дакумэнтацыі падзеяў, а хутчэй валкавалася адзіная вострая тэма: апраўдаць дзейнасьць тых ці іншых палітычных дзейнікаў ці заклэйміць яе. І гэтая тэма адцягвала ўсю ўвагу. А калі навет у сувязі зь ёй пачоўна гаварылася ці пісалася аб змаганьні й жыцьці ўсяе нацыі, дык усядно яно было разглядана праз прызму якраз васьмі гэтае вышэй названай тэмы.

Калі пацікавімся эміграцыйнай прэсай і літаратурай нашых суседзяў — украінцаў, палякаў ці расейцаў, дык пачынам, што не было найменшае палітычнае ці грамадзкае падзеі ў іхных краінах у часе апошняе вайны, якая б не знайшла свайго адлюстраваньня на бачынах. Нейкая нязначная бойка з бальшавіцкім ці нямецкім аддзелам, нейкая тайная сходка моладзі, праца мясцовага актыву ў нейкім глухім мястэчку — усё гэта задакумэнтавана адпаведнымі матэрыяламі ці ўспамінамі непасрэдных сьведкаў ці ўдзельнікаў. У нас жа, апрача пытаньня дзейнасьці ізноў тых жа палітычных дзейнікаў, мала што рабілася ў гэтым кірунку.

Праўда, былі да гэтага й прычыны ад нас зусім незалежныя. Няпэўная сытуацыя кожнага з нас адразу пасыла вайны ды асабліва ў сувязі з рэпатрыяцыйнымі акцыямі прымушала як найменш гаварыць ды ўспамінаць аб мінулым. Людзі, якія ніколі не маглі б быць пасуджаныя ў

¹ Тэкст быў упершыню надрукаваны: Галубіцкі, А. Шлях беларускіх дзяцей у вапошнюю вайну // Бацькаўшчына. №24 (254). 12 чэрвеня 1955. С. 2, 4; №25 (255). 19 чэрвеня 1955. С. 2, 4; №26 (256). 26 чэрвеня 1955. С. 1, 4; №28 (258). 10 ліпеня 1955. С. 2—3; №29 (259). 17 ліпеня 1955. С. 1—2; №30—31 (260—261). 21 ліпеня 1955. С. 2; №34 (264). 21 жнівеня 1955. С. 2—3.

нейкай калябарацыі, якія акрамя ахвярнай грамадзкай працы нічога больш ня ведалі ў часе вайны, потым баяліся навет прызнацца да гэтае працы. І так праходзілі гады. А разам з гэтым усё тое, што мы перажывалі, што рабілі, у якіх умовах, для чаго й зь якімі вынікамі — паступова пакрываецца забыццём. У выніку можа дайсьці да таго, што будучыя пакаленьні, разглядаючы Другую сусьветную вайну й падзеі на Беларусі, нічога больш не пабачаць, акрамя „геройскага змаганьня беларускага народу за савецкую айчыну пад кіраўніцтвам партыі Леніна—Сталіна“.

У часе тае самае гутаркі была паданая канкрэтная прапанова пачаць зьбіраць матэрыялы і ўспаміны аб Саюзе беларускай моладзі, што згуляў гэтак выдатную ролю ў галіне нацыянальнага ўсьведамленьня й патрыятычнага выяўленьня нашае моладзі. Навет калі няма сёньня пад рукамі ні адпаведных матэрыялаў, ні дакумэнтаў, дык прынамсі ёсьць на эміграцыі ладная колькасць былых сябраў гэтае арганізацыі, якія сваімі ўспамінамі з працы ў паасобных аддзелах маглі б у значнай меры спрычыніцца да дакумэнтаваньня мінулага гэтае арганізацыі. Ня трэба разглядаць гэтага як пісаньне нейкіх навуковых расправаў: найважнейшае — сабраць непасрэдныя й жывыя сьведчаньні ды ўражаньні тых асобаў, якія ў гэтай арганізацыі працавалі ці мелі зь ёй які-небудзь сутык. А гэта паслужыць у будучыні цэннай крыніцай для таго, хто хацеў бы поўнасьцяй усебакова прастудыяваць гісторыю СБМ.

Мы спадзяемся, што былыя сябры арганізацыі адгукнуцца на наш заклік і пастараюцца прыслаць як свае ўспаміны, так і іншыя матэрыялы, якія дапамогуць адлюстравць цяжкія шляхі беларускае моладзі ў вапошнюю вайну.

Аўтар гэтых радкоў у СБМ апынуўся зусім прыпадкова ўжо ў Нямеччыне й працаваў зь беларускімі дзяцьмі ў веку 8—14 гадоў, эвакуаванымі з Усходняй Беларусі й над якімі апеку пераняў СБМ. У сувязі з тым, што ўжо адзінаццаць гадоў прамінула з таго часу, некаторыя прозьвішчы, а таксама даты цяжка сёньня ўспомніць. Прозьвішчы ж тых кіраўнікоў і наогул сябраў СБМ, аб лёсе якіх сёньня няведама, ня будуць зусім падавацца ці толькі ў ініцыялах. Сябраў і сябровак СБМ, што прайшлі аналягічны шлях, просіцца зьвярнуць увагу на эвэнтуальныя недакладнасьці, а перад усім дапоўніць і пашырыць вобраз жыцьця гэтых дзяцей сваімі собскімі ўспамінамі².

² Заклік аўтара так і застаўся незаўважаным. Толькі празь дзясятак гадоў іншы беларус, Алесь Вініцкі, распачаў адмысловае зьбіранне ўспамінаў, прысьвечаных дзейнасьці СБМ, а таксама беларускай эміграцыі ў Нямеччыне.

Крымічаў (*Crimmitschau*) — Дэсаў (*Dessau*) (Альтэн, *Alten*)

У Карынцкіх Альпах над ракою Дравай знаходзіцца маленькая мясцовасць Мальта. Сюды, у вайсковы падрыхтоўчы лягер, 16 красавіка 1944 г. прыбылі першыя сто беларусаў. У ціхай мясцовасці, адрэзанай ад сьвету горамі, проста ня верылася, што дзесьці праходзяць франты, дымяць пад бомбамі гарады. І толькі падзеі, аб якіх пісалася ў лістох з Бацькаўшчыны, трывожылі штораз больш.

У чэрвені прыйшоў з Бэрліну загад: адабраць групу (здаецца, 15 асобаў) больш здольных хлапцоў і накіраваць у распараджэньне Галоўнага кіраўніцтва СБМ на Нямецчыну. Даволі няясна гаварылася, што маем займацца й апекавацца нейкімі дзяцьмі. Для нас тады няважна было, што маем рабіць: самае галоўнае — здаралася магчымасць вырвацца з глухіх гораў на шырокі сьвет.

„*Бывай мой родны кут і зьвяз...*“, абяцаньні трымаць пісьмовую лучнасць — традыцыйнае разьвітаньне гэных часоў. У Шпіталі (*Spittal*) сядзем у перапоўнены бэрлінскі экспрэс.

Першы этап — Крымічаў. Невялікі саксонскі горад. Тут ёсьць лягер СБМ. Усіх цікавіць, як у запраўднасці такі лягер выглядае. Аказваецца — гэта не баракі, а тыпавая нямецкая *Turnhalle*³. Велізарныя рады павярховых ложкаў. Знаёмімся з СБМаўцамі. Ясна, знаходзяцца знаёмыя й ледзь не сваякі. Некаторыя зь іх ужо прабылі ў Нямецчыне каля двух гадоў. Нам, што толькі тры месяцы як пакінулі Беларусь, проста ня верыцца, як столькі часу можна прабыць на чужыне.

Умовы жыцця й працы СБМаўцаў параўнальна лепшыя, чымся іншых работнікаў з Усходу. Дзеля чаго іх ня любяць г. зв. „остаўцы“, называючы іх здраднікамі й фашыстамі. Праўда, юнакі ўжо з гэтым звыкліся й не зьвяртаюць на гэта ўвагі.

Пераначаваўшы, едзем далей і тут ужо бачым сьляды сьвежых налётаў. Нецікава выглядае гэты шырокі сьвет: у гарах было спакайней. Наступны этап — Дэсаў, цэнтар самалётных фабрыкаў „Юнкерс“. Тут з аднаго боку разьлётса даволі прыгожы й маларазбураны горад, з другога боку — бяскончая маса велізарных фабрычных блэкаў і лягерных баракаў з чужынцамі. Сярод гэтых апошніх — шмат беларусаў.

Крыху воддаль ад іншых знаходзіцца СБМаўскі лягер Альтэн, у якім жыве каля 400 юнакоў ад 16 да 18 гадоў. Кіруюць імі свае кіраўнікі. Дысцыпліна тут нападвайсковая. На працу ходзяць строем.

³ *Turnhalle* (ням.) — спартовая заля.

У сьвяточныя дні абавязкавая СБМаўская ўніформа. Працуюць 10—12 гадзін. Наогул жа атмасфера тут шмат прыямнейшая, чымся ў Крымічаў, можа таму, што чыстыя баракі выглядаюць куды весялей за панурную *Turnhalle*. Адносіны з „остаўцамі“ тут таксама лагоднейшыя, таму што сярод апошніх шмат беларусаў, якія сябруюць зь юнакамі.

Затрымоўваемся тут на некалькі дзён. Юнакі расказваюць пра жахі налётаў. На шчасьце, да гэтага часу іх не было шмат. Мы ж яшчэ ня маем уяўленьня, як выглядае масавы налёт. І вось першы папераджальны алярм. Мы дзівімся, што ніхто нікуды не хаваецца. Праўда, праходзіць мінут 20, і алярм адклікаецца.

Лягер Лертэ (*Lehrte*)

Дзесяцём з нас прыходзіць загад ехаць далей, цяпер ужо проста ў той лягер, дзе знаходзяцца эвакуяваныя дзеці. Мінаем Магдэбург. Тут ужо сапраўды відаць усю руйнуючую дзейнасць налётаў. Тое самае ў Браўншвайгу (*Braunschweig*). Але дзівіць нас спраўнасьць руху пасажырскіх цягнікоў у гэтакіх умовах. Не даяжджаючы колькі кілямэтраў да Гановэру, высядаем на даволі вялікай станцыі Лертэ.

Нарэшце пабачылі мы гэтых дзяцей. Больш жудасны малюнак цяжка сабе ўявіць. У лягеры, абнесеным дротам, некалькі панурых баракаў, а ў іх на голых нарах брудныя, у лахмоўцях, заплаканыя дзеці ў веку ад 8 да 14 гадоў. Абышлі мы ўсе баракі. Усюды аднолькавы малюнак: дзяўчаты групамі плачуць, хлопцы лаюцца міжсобку. Аказваецца, тысячу гэтых дзяцей прывезьлі некалькі дзён таму проста зь Беларусі. Немец, часовы кіраўнік лягеру, абсалютна ня ведае, што гэта за дзеці й што зь імі рабіць. Просіць, каб мы разышліся па бараках і паспрабавалі ўгаварыць іх больш ня плакаць. Прабуем, як можам, — вынікаў ніякіх. Ды як тут угаварыць, калі ў пэўных момантах гэты плач ахоплівае даслоўна ўсе баракі й чуецца адзін суцэльны бесперапынны лямант і здаецца, што гэта ня дзеці, а нейкая тайная велізарная моц галосіць. Калі нарэшце пад вечар лягер крыху супакоіўся, мы стараліся ўгаворваць, што цяпер будзе лепш, што пераедзем у другое месца. Дзяўчаткі на ўсялякія намовы й пытаньні проста маўчалі ці зьвяргаліся з адзіным „дзядзьенька, завязеце нас дадому“. І што на гэта адкажаш? Што ім паабяцаеш? Вышукаўшы некалькі старэйшых і спакайнейшых хлопцоў, удалося нарэшце даведацца, што бальшыня іх з Магілёўшчыны й Віцебшчыны, хоць таксама шмат і з Смаленшчыны. Калі падыходзіў савецкі фронт, немцы іх эвакуявалі, пакідаючы бацькоў.

Калі ім выясьнілі, што мы таксама зь Беларусі, што цяпер будзем апекавацца імі, што дастанем вопратку й лепшую ежу, лягер значна супакоіўся, але затое цяпер дзе ні пакажыся, дык адусюль пытаньні: „дзядзька, праўда, што вы ня немцы?“ На гэтае пытаньне лёгка было адказаць, але за тое што адкажаш на пытаньне: „А калі паедзем дадому?“

Вечарам зьбіраемся ў сваім бараку й дзелімся ўражаньнямі. Ува ўсіх прыгнечаны настрой. Некаторыя ўжо шкадуюць, што згадзіліся на гэтую працу. Сябра М. С. заяўляе адкрыта, што калі б ведаў гэта, хутчэй бы згадзіўся пайсьці на фронт. Гэтыя разважаньні перарывае папераджальны алярм. У нейкім бараку падымаецца ізноў плач. Хаця б ён толькі не перакінуўся й на іншыя баракі. Потым алярм адклікаецца, і лягер паступова заціхае.

Надышла раніца. Дзеці, паведамленья яшчэ ўчора, што маем сёньня ехаць у іншае месца, даўно ўжо ня сьпяць. Мы ж маем іх падзяліць на 10 групаў па 100 асобаў і, атрымаўшы дзённы правіант, ісьці на станцыю. Тым часам ізноў алярм. І хутка пагоднае блакітнае неба зацягваецца дымнымі палосамі. Эскадра за эскадрай лятуць самалёты. У лягера няма ня толькі бункераў, але навет самых прымітыўных равоў. Дзяцей цяжка ўтрымаць у бараках, асабліва хлапцоў. Збоку, пад Гановэрам, пачынае біць артылерыя, і ім здаецца, што гэта ўжо падаюць бомбы. Неба пакрываецца чорнымі дымкамі. Мінае паўгадзіны, гадзіна. Эскадры за эскадрамі лятуць у розных кірунках.

Нарэшце каля дзясятае гадзіны адкліканьне алярму. Пачынаем дзяліць гэтую дзіцячую масу на групы. Яны баяцца, што іх разьдзеляць і павязуць у розных кірунках. Прыходзіцца ізноў намаўляць і пераконваць. Кажны з нас стараецца як можа навесці парадак у сваёй групе. Пасьля гэтага калёна за калёнай падыходзіць да таварнае станцыі, дзе на запасных рэйках стаяць ужо вагоны. Пабачыўшы цягнік, пачаліся ізноў пытаньні „куды паедзем?“ І калі мы сказалі, ня хлусіўшы, што едзем прыблізна на 200 кілямэтраў на ўсход, гэта значыць у кірунку дому, дык гэтая вестка адразу абляцела ўсе вагоны. Павесялелі твары, і там-сям можна было ўжо пачуць і сьмех. Будучы больш за паўтары тысячы кілямэтраў ад дому, гэтыя дзеці цешыліся двума соткамі кілямэтраў бліжэй да сваіх. Зьдзівіла іх таксама й тое, што апрача нас дзесяцех нікога больш няма, і вагоны не замыкаюцца. І калі абыходзячы вагоны перад ад'ездам папераджалася не выхільца зашмат, на затрымках не аддаляцца, у часе алярмаў слухаць загадаў, дык адусюль чулася ветлівае „так, дзядзенька, добра“. І тут мы пераканаліся, што ўжо ня так страшна будзе працаваць з гэтымі дзяцьмі, як нам яшчэ

здавалася ўчора. Дзіўным толькі гучэў, без прызвычайнага, гэты новы зварот „дзядзенька“ ці „дзядзька“, зь якім дзеці да нас зьвярталіся.

У пасьялабеднія гадзіны прыбываем у Браўншвайг. Цягнік затрымоўваецца на неакрэслены час. Дзеці просяць вады. Напаўняем усякую пасуду, што маецца пад рукамі. Да цягніка падыходзяць нейкія дзеве жанчыны й гутараць зь дзяцьмі. Калі я праходжу каля вагона, адна зь іх са злосьцяй кідае мне: „*Ты, фашысцкая сволач*“. З вагону чуюцца галасы: „*Дёця, гэта ня немец*“. Жанчыны адыходзяць. У далейшым падобныя сцэны будуць нашымі неадлучнымі спадарожнікамі.

Пачынаецца алярм, а мы ўсё яшчэ стаім у масе іншых транспартаў на велізарнай станцыі. Падыходзяць колькі чыгуначнікаў і пытаюцца, што мы думаем рабіць зь дзяцьмі, бо да сховішчаў адгэтуль даволі далёка. Што мы маглі рабіць з такой масай, ды першы раз апынуўшыся ў такой сытуацыі? Машыністы, які хацелі адцягнуць транспарт далей ад станцыі, ня мог нічога зрабіць без дазволу. Прышлося чакаць у вагонах. Сэкунды здаваліся мінутамі, мінуты гадзінамі. Якой цудоўнай мэлёдыяй здаліся гукі адкліканьня алярму! Нейкі стары чыгуначнік падыйшоў да вагону й яшчэ з узрушаньнем гаварыў: „*Дзякаваць Богу, што скончылася, такая сытуацыя й столькі дзяцей, дзякаваць Богу*“.

Лягер Капэн (Карен)

Мы ведалі, што транспарт зь дзяцьмі накіроўваецца ў Капэн каля Дэсаў, але як выглядае тамашні лягер і дзе ён ляжыць — ніхто не задумоўваўся. Ужо было зусім цёмна, калі цягнік спыніўся ў нейкім лесе. Прынамсі адно цешыла, што знаходзімся каля дзесяці кілямэтраў за горадам. Пачалі выладоўвацца. Групы сабіраліся. Ды зрэшты як тут захоўваць нейкі парадак з тысячнай масай змучаных і галодных дзяцей поцемку ў лесе. На шчасьце за мэтраў трыста быў ужо лягер. Атрымаўшы вячэру, прыйшлося разьмяркоўваць дзяцей па бараках. Колькі не пераконвалася, што гэта разьмеркаваньне толькі на адну ноч, што заўтра кажны можа перайсьці ў той барак, які ён хоча, усядно той не хацелі пакінуць сястру, іншы сяброў з аднае вёскі й г. д. Толькі позьняй ночай усё супакоілася.

Назаўтрае першым чынам пайшлі ў вагляд лягеру. Аказалася, што мы занялі толькі малую частку яго. Асноўная ж маса баракаў пустуе. У лягеры жыве некалькі дзесяткаў палякаў, французаў, бэльгійцаў і расейцаў — тэхнічны пэрсанал. Лягер знаходзіцца ў лесе, і апрача гэтага над баракамі й вуліцамі завешаны сеткі для маскаваньня. Такім чынам,

гледзячы зверху, не заўважаецца розніцы між навакольным лесам і самым лягерам. На першы погляд — больш ідэальнае месца для дзяцей цяжка знайсці. Але хутка даведваемся, што дзесьці недалёка ў лесе знаходзяцца падземныя фабрыкі амуніцыі й, што яшчэ горш, ужо аднаго разу самалёты круціліся над лесам і месцамі кідалі бомбы. Ува ўсякім выпадку тут здавалася шмат бяспечней, чымся ў якім-небудзь прамысловым горадзе.

Пачалі мы знаёміцца з новымі ўмовамі. Першы сутык з адміністрацыяй лягера вывязаўся ў справе харчавання. Мы ведалі нямецкія нормы для дзяцей. Тымчасам аказалася, што на іх месца выдаецца толькі зупа з гнілой бручкі ды малы кавалак хлеба. Ясна, што ў гэтых умовах цяжка было намаўляць галодных дзяцей на нейкі штрайк, але на нарадзе кіраўнікоў было пастаноўлена, што ў выпадку, калі харчаваньне ня зменіцца, мы самі робім гэтакі штрайк. Адміністрацыя вымаўлялася непадрыхтаванасцяй да такога колькасці дзяцей і абяцала за колькі дзён справу палепшыць.

Першыя дні аказаліся найбольш цяжкімі. Ніводнае інструкцыі, ніводнага настаўленьня: маеш сто дзяцей і апякуйся імі, як знаеш. Праўда, Галоўны кіраўнік СБМ на Нямецчыну⁴ быў з намі, але ж што ён мог парадзіць там, дзе справу мелася не з юнакамі, а з дзяцьмі й то ўдававак зь дзяцьмі галоднымі, босымі, у лахмоццях. Ім трэба было прад усім заарганізаваць усё неабходнае да фізычнага існаваньня, а пасля думаць аб нейкім узгадоўваньні, шкаленьні. Аднак зь першага моманту, усе мы пераканаліся, што, не чакаючы на палепшаньне матэрыяльнага боку, трэба прыдумоўваць для дзяцей нейкія заняткі ці гульні, бо інакш хапала пакінуць іх на колькі гадзінаў у бараку, як адразу пачынаўся агульны лямант. Уцягнуўшыся ж, хоць спачатку й

⁴ Галоўным кіраўніком СБМ на Нямецчыну быў **Генрык Барановіч** (1916—2002), грамадзкі дзеяч. Вучыўся ў настаўніцкай сэмінарыі ў Барунах, а пазьней у Віленскай настаўніцкай сэмінарыі. У 1939 г. быў прызваны ў польскую армію, трапіў у нямецкі палон, адкуль вызваліўся ў 1940 г. намаганьнямі Беларускага прадстаўніцтва ў Нямецчыне. Перабраўся ў Бэрлін, дзе каля 1943 г. стаў супрацоўнікам аддзелу моладзі ў Міністэрстве акупаваных усходніх тэрыторыяў. 12.11.1943 быў прызначаны кіраўніком Працоўнай групы СБМ і ўпаўнаважаным на Нямецчыну. Выдаваў у Бэрліне часопіс „Малады змагар“. У 1945 г. трапіў у амэрыканскі палон, быў перададзены савецкай рэпатрыяцыйнай місіі, але ўцёк зь лягера ў Заходнюю Нямецчыну. З 1948 г. жыў у Канадзе. Быў сябрам Згуртаваньня беларусаў Канады, радным БНР.

неахвотна, у нейкую гульню, яны хутка забываліся аб сваёй долі, і нярэдка чуўся шчыры сьмех.

Якраз у гэтых днях прыходзілася наражацца на розныя прыкрасьці, лаянку й насьмешкі з боку пару дзесяткаў чужынцаў, што жылі ў лягеры і ў вачох якіх мы былі ворагамі гэтых дзяцей, іхнімі прыганятымі й адказнымі за іхную эвакуацыю. Мы ніколі ня думалі, што ў будучыні з гэтымі чужынцамі навязуцца такія сяброўскія адносіны. Але гэта надышло ўжо пазьней, калі яны пабачылі на практыцы, што мы прадстаўляем для гэтых дзяцей і як імі займаемся. І тады ўжо ў падобных выпадках якраз гэтыя дзеці былі нашымі абароньнікамі.

Пачаткі

Церазь некалькі дзён мы пераходзім у іншыя баракі. Цяпер чуюцца тут быццам у самастойнай беларускай калёніі. Баракі тут распаложаныя з краю лягеру ў форме вялікага чатырохкутніка й робяць уражаньне асобнага лягеру, тым больш, што й уваходная брама тут асобная, толькі для гэтага блёку. На абшырным пляцы пасярэдзіне блёку растуць дрэвы, а вольнымі прасторы між імі завешаныя сеткамі для маскаваньня. Навет у самы поўдзень тут заўсёды прыемны напаўзасень.

Пры разьмеркаваньні баракаў дзеці дабіраюцца па 50 паводля сваіх жаданьняў. Дзяўчаты займаюць адзін бок лягеру, а цераз пляц насупраць — хлопцы. Мы цяпер ужо займаемся толькі хлопцамі. Для апекі над дзяўчатамі прыслалі сюды некалькі кіраўнічак гітлераўскае моладзі. Да гэтых новых апякунак беларускіх дзяцей мы спачатку адносіліся з засьцярогай. Гэта — немкі, што нарадзіліся й жылі аж да вайны на Ўкраіне. Зьвяртаюцца яны да дзяцей у мяшанай расейска-ўкраінскай мове, аб Беларусі нічога ня ведаюць, а дзеля таго ня могуць спрычыняцца да рэалізацыі тых намераў, якія мы ставім у вадносінах узгадоўваньня гэтых дзяцей. Але так, як кіраўнічак СБМ тут яшчэ няма, ня можа быць і іншай разьвязкі. Трэба, аднак, сказаць, што адносіны гэтых немак да дзяцей беззаганныя, хоць і не хапае тэй блізіні й цеплыні, якую маглі б даць гэтым дзецям кіраўнічкі беларускія. За карэктнасьць адносінаў трэба хіба таксама ў значнай меры заўдзячваць галоўнай кіраўнічцы Аньні (прозьвішча ня памятаю), якая дзяцей вельмі любіла й якой іншыя кіраўнічкі былі падпарадкаваныя.

Да кожнай жа пяцідзсяціасабавай групы хлапцоў прымацоўваецца адзін кіраўнік СБМ. Кіраўнікі ж спаміж сябе выбіраюць галоўнага кіраўніка, які групы сваёй ужо ня мае й зьяўляецца адказным за цэ-

ласьць. У практыцы нашаму кіраўніку падпарадкоўваюцца й нямецкія кіраўнічкі, хоць тэарэтычна гэта не прадугледжваецца. На чале ж усяго лягеру стаіць немец, падпарадкаваны беспасярэдне Бэрліну, які, аднак, вядзе толькі справы адміністрацыйныя і ў справы заняткаў ці наогул узгадоўвання ня ўмешваецца.

У гэтым новым блёку маем ужо й вялікую ўмывальню зь цёплай вадой і душамі. Справа гігіены наладжваецца. Хутка паўстае й мясцовая амбуляторыя, у якой працуе малады ўкраінскі доктар і мэдычная сястра ды якія цёпла й з спачуваньнем адносяцца да сваіх малых пацыентаў. Тут ужо ў значнай меры паляпшаецца й харчаваньне, што, зразумела, было найважнейшым для дзяцей.

Нашы дзеці

Як ужо гаварылася, век іхны хістаецца ад 8 да 14 гадоў. Сярод жа дзяўчат нейкім чынам апынуліся дзьве, што мелі каля 16—17 гадоў. Яны ўжо тут шмат апякуюцца найменшымі, а ў будучыні, пасьяя заканчэньня адпаведных курсаў, зь іх выйдуць кіраўнічкі СБМ.

Асноўная маса — гэта сялянскія дзеці. І толькі групка каля 20 асобаў з самога гораду Смаленску. Гэта адзіныя, што гавораць па-расейску; іншыя ж, навет тыя, што жылі ў калгасах даволі далёка на ўсход ад Смаленску, гавораць прыгожай беларускай мовай з тымі ці іншымі мясцовымі асаблівасьцямі. (Трэба прызнацца, што сутык зь дзецьмі Смаленшчыны быў для мяне асабіста вялікай практычнай лекцыяй. Калісь у часе настаўніцкіх курсаў у Глыбокім адзін з выкладчыкаў-„спэцыялістых“ у прыватнай гутарцы даводзіў, што нам, беларусам, няма чаго думаць аб Смаленшчыне, бо там ужо насельніцтва поўнасьцяй зрусіфікаванае. Паставіць бы тады гэтага „спэцыялістага“ перад дзецьмі Смаленшчыны!..) Гэтая група смаленскіх „мяшчанаў“ значна розьніцца ад сялянскіх дзяцей. Ня лічачы таго, што яны расьлі ў горадзе, некаторыя зь іх ня памятаюць сваіх бацькоў і ўзгадоўваліся ў дзіцячых дамох. Пару зь іх ужо курыць. Ад іх нярэдка чуваць і расейскую лаянку. Наогул жа, трымаюцца яны свабодна, да кіраўнікоў зьвяртаюцца на „ты“ ды нічым не праймаюцца. Маем зь імі спачатку шмат клопатаў, тым больш што іншыя дзеці скардзяцца на іх. У далейшым, аднак, усё наладзіцца, і смаленчукі ня будуць розьніцца ад іншых ні сваёй мовай, ні сваёй ветлівасьцяй.

Шмат з гэтых дзяцей ня ўмее ні пісаць, ні чытаць. Бальшыня ж была свайго часу ў першай, другой ці трэцяй, некаторыя і ў чацьвёртай

клясе пачатковае школы, але ўжо даўно не займаючыся, амаль усё забылі.

Зьвяртае на сябе ўвагу стан здароўя гэтых дзяцей. Хоць худыя й выгаладаныя ды перажыўшы ўсю трагедыю вывазу, яны трымаюцца надзвычайна, і апрача штодзённых дробных выпадкаў, як пакалечаныя не нагі ці парэзаньне нажом пальца, няма абсалютна хворых. Навет адміністрацыя дзівіцца, што пры тысячнай масе дзяцей амбуляторыя амаль пустуе.

„Дадому ў гэтым годзе ня вернемся“

Ліпень прыносіць з сабой цяжкія псыхалогічныя перажываньні. Чытаем у газэтах камунікаты аб здабыцці саветамі Менску, Слуцку, Полацку, Маладэчна... „Сяньня ўжо мяне фронт разьдзеліць з домам“, — кажа адзін. Заўтра тое самае паўторыць іншы. А потым... уся Беларусь ужо па-за фронтам. Нейкае дзіўнае, новае пачуцьцё. Як-ніяк, але да гэтага часу, хоць зрэдка, прыходзілі лісты з дому... А цяпер: дом і мы — два розныя сьветы. Вестка аб заняцці бальшавікамі ўсяе Беларусі, зразумела, як ні дзіўна, але навет тыя дзеці, мясцовасьці якіх былі ўжо акупаваныя да гэтага савецкага наступу, толькі цяпер пачынаюць поўнасьцею разумець гэты факт. Аднаго дня, калі я чытаю газету, колькі клапоў падыходзіць і просіць ім перакласьці навіны з усходняга фронту.

— Дык што ж цяпер, — пытаецца адзін зь іх, — дадому ўжо хіба ў гэтым годзе ня вернемся?

— Хіба што не, — адказваю.

Гэтыя новыя падзеі нейкі час прыгнятальна адбіваюцца на настроі дзяцей. Але цяпер яны пачынаюць паступова пераключацца на новую канцэпцыю: трэба чакаць канца вайны, і толькі тады можна будзе паехаць дадому. У які ж спосаб гэтая вайна мае закончыцца — іх гэта не абходзіць.

Нашыя заняткі

Лягер Капэн лічыцца толькі пераходным. Тут дзеці мусяць перадусім адпачыць, набраць сілаў, звыкнуцца із сваім новым палажэньнем, а таксама здысцыплінавацца.

Укладаецца наступнае разьмеркаваньне дня: а 8-й гадзіне пад’ём і раньня гімнастыка, потым сьнеданьне; ад 9 да 12 заняткі, потым абед і прымусовы адпачынак у ложках да 3-й гадзіны; ад 3 да 6 ізноў заняткі,

пасья вячэры таксама часамі гадзіна заняткаў, а гадзіне 10-й — начная цішыня. Што ж уваходзіць у гэтыя заняткі? Прыблізна з гадзіну ў дзень пасьвячаецца на вывучэньне групаў хадзіць строем. Трэба сказаць, што хлопцам гэтыя страявыя заняткі вельмі падабаюцца. Рэшта часу разьмяркоўваецца між гульнямі, сьпевамі, гутаркамі і г. д. Тут прыходзілася ўжо паклікацца на сваю собскую фантазію. Добра злажылася, што сярод кіраўнікоў ёсьць маладыя настаўнікі, а некаторыя былі свайго часу ў скаўтынгу.

Ня ведаю, ці ў скаўцкіх падручніках можна было знайсці больш розных гульняў, чымся іх праводзілася ў Капэне. Да абеду займаемся звычайна ў лягеры ці каля яго. Пасья ж абеду група за групай выходзяць зь лягеру і зьнікаюць у навакольным лесе. Для хлапцоў жа гэтага веку ды ў такіх групах хіба няма больш нічога прыцягальнага, як лес. Тут мы становімся партызанамі й падкрадаемся мінаваць чыгунку (як раз тут праходзіць празь лес), тут мы зьяўляемся паліцыяй і нападаем на партызанаў, становімся індыецамі й змагаемся міжсобку ці высочваем трапэраў. Часамі колькі такіх індыйскіх плямёнаў злучаецца й нападае на белых. Лес гучыць ад маладых галасоў. Часамі забываецца аб сваёй ролі судзьдзі ў гэтых змаганьнях і робіцца актыўным удзельнікам.

Хіба нічога не вырабляе больш ініцыятывы, дысцыпліны, пачуцьця прыналежнасьці да групы й зьбліжэньня між ейнымі сябрамі, як такія гульні. Зьнікае ўжо тая неарганізаваная маса, вырабляюцца дысцыплінаваныя юнакі, сярод якіх выбіваюцца ўжо свае лідэры.

Любілі яны таксама й гістарычныя апавяданьні. Выбіраем дзе-небудзь у лесе прытульнае месца, выгадна расьсядаемся й... пачынаецца. Жыцьцё дагістарычных людзей, Усяслаў Чарадзеі, Вітаўт, народныя паўстаньні, Каліноўскі — вось тэмы гэтых апавяданьняў. Тут ня трэба гістарычных дэталей, але затое часамі трэба ўвесці, хоць і негістарычныя, дыялёгі між героямі й іхнымі ворагамі, трэба, як у фільме, паказаць прабег тае ці іншае бітвы, трэба ведаць, якога героя пахваліць, а якога зганіць. Адным словам — такое апавяданьне мусіць расказвацца, як яны самі прасілі, і „страшна“, і „сьмешна“, і „жаласна“. Не агледземся, як ужо й на вячэру трэба ісьці. А для заўтрашняга дня ёсьць новая тэма гульняў у лесе: змаганьне каліноўцаў з маскалямі.

Пасья вячэры ўсе групы зьбіраюцца разам на сьпевы. Вывучаюцца й сьпяваюцца беларускія народныя й патрыятычныя песні. Зразумела, пачынаем ад „Люблю мой край“. Дзяўчаты ж нярэдка пасья заняткаў зьбіраюцца самі меншымі групкамі й сьпяваюць розныя

народныя песьні. Рэпэртуар іхны здаецца невычэрпным. І здараецца, што цягнучы якуюсь сумную мэлёдыю, у ваднэй ці іншай пакажуцца сьлёзы, а тады ўжо гэтым заражаюцца й іншыя, мэлёдыя абрываецца й групка разыходзіцца ўсхліпваючы. Тады ўжо трэба ўважаць, каб побач не было хлопцаў, бо гэтыя „мужчыны-героі“ адразу ж пачынаюць насмехацца з „бабаў“.

Сябры ад'яжджаюць

Прыблізна ў другой палове ліпеня прыйшоў загад накіраваць чатыры групы хлапцоў і чатыры групы дзяўчат (разам 400 асоб) у суседні Дэсаў, дзе яны маюць жыць у лягеры Вэркгайм Норд III. Кіраўнікі гэтых групаў, Стась С., Ігнат Ш., Міхась С. і Васіль Ч., маюць ехаць разам зь імі.

Тыя, што астаюцца, з аднаго боку зайздросьцяць ад'яжджаючым, бо ў Дэсаў маюць выдаць дзецям СБМаўскія ўніформы; з другога ж боку — усім вядома, што ў Дэсаў вельмі небяспечна ў часе налётаў.

І вось цераз пару дзён, з таго самага глухога прыстанку ў лесе, дзе колькі тыдняў таму ўпоцемках выладоўвалася тысячная маса галодных і змучаных дзяцей, ад'яжджаюць у Дэсаў зарганізаваныя групы, весела махаючы рукамі на разьвітаныя тым, што астаюцца.

Лягер заўважна пацішэў, і аж да вечара адчуваецца ўсюды гэты настрой разьвітання.

Праходзіць яшчэ колькі дзён, і да нас прыяжджаюць госьці: Ігнат Ш. і Васіль Ч. Яны прыводзяць з сабой таксама двух хлапцоў, якія хочучь спецыяльна паказацца ды расказаць, як яны маюцца на новым месцы. Трэба было бачыць, зь якой важнай мінай у сваёй новай працоўнай вопратцы расхаджвалі па лягеры гэтыя два хлопцы. Іхная вопратка, расказы аб Дэсаў ды факт, што яны разьяжджаюць сабе з кіраўнікамі, — рабілі зь іх герояў у вачох усяго лягеру.

У далейшым узаёмныя адведзіны будуць паўтарацца штораз часцей ды наогул сувязь паміж гэтымі двума лягерамі будзе вельмі цеснай.

Алярмы й будні

Ад'езд васьмёх групаў нічым не зьмяніў нармальнага жыцця лягеру. Цяпер, аднак, пачынаюцца штораз часцей алярмы, а ў часе іх забаронена займацца вонкі лягеру. Забарона матывуецца тым, што дзесьці недалёка ёсьць супрацьпаветраная артылерыя, і ў выпадку ей-

нага агня па самалётах навокал падаюць адломкі артылерыйскіх ядраў. Хутка, зрэшты, у гэтым пераканаліся й самі. Адноўчы, будучы із сваёй групай даволі далёка ад лагера, прыйшлося перачакаць алярм пад дрэвамі. Хапіла некалькіх выстралаў артылерыі, як ужо ў лесе чутны былі сучія трэскі перасяканых адломкамі галінаў.

Назаўтрае прыгожая пагода, на небе ні хмурынкі. Пастанаўляем займацца ў лагеры, бо кажны мамэнт можа пачацца алярм. І сапраўды, ужо пад дзясятую гадзіну выюць гудкі. Дзесьці чуваць глухія грывоты. Праходзіць паўгадзіны, і бачым, як на гарызонце неба накрываецца цёмнымі хмаркамі. Яны прыбліжаюцца, і між імі бачым сярэбраныя пункты самалётаў. Пералятаюць над лагерам й навокал пачынаецца пекла артылерыйскага вагню. Усе хочучь паглядзець, ці будзе зьбіты хоць адзін самалёт. Дзяцей цяжка ўтрымаць у бараках, а ўжо пачынаюць падаць першыя адломкі. Цераз пару хвілінаў чуваць іншыя ўзрывы. Гэта ўжо бомбы, што сыплюцца на Дэсаў. Град ляжыць ад нас каля дзесяці кілямэтраў, і мы бачым, як у тым баку па-над лесам падымаюцца хмары чорнага дыму. А там жа нашыя! Пад вечар толькі атрымоўваем весткі: у лагеры дзяцей Вэркгайм Норд III, як таксама і ўспамінаным лагеры СБМ Альтэн, усё ў парадку. Дзень гэты здаваўся нам бязмежным, пакуль нарэшце гэтыя весткі не прыйшлі. Затое ж нашыя „капэнцы“ ўжо больш не зайздросьцілі „дэсаўцам“.

За гэтыя тыдні выявіліся ў паасобных групах некаторыя вельмі здольныя хлопцы. Цяпер частку дагляду за групай заўсёды можна было пакінуць на іх. Прыкладам, у маёй групе выбіўся наперад Міхась С., якога група выбрала сваім старшынём. Яго ўсе іншыя слухалі, і не было зусім патрэбы ўмешвацца ў тыя справы, якія ён сам мог заладзіць у паразуменьні з сябрамі. Гэта давала магчымасьць такім хлопцам разьвіваць свае здольнасьці кіраванья, для іншых жа яны былі ўзорам для насьлядоўваньня.

Дзіўна зьмяніліся адносіны да нас чужынецкіх работнікаў, якіх пару дзесяткаў жыло па суседзтву. З фашыстых, якімі мы былі ў іхніх вачах спачатку, мы паступова сталіся сваімі людзьмі, беларускімі патрыётамі. Яны цяпер зразумелі сапраўдную сытуацыю й не выткалі нам больш ні ўніформы, ні фашыстоўскіх салютаў пры афіцыйных візітах кіраўніцтва з Бэрліну. Мала гэтага, між намі завязаліся самыя прыяцельскія адносіны.

Ад пачатку жнівеня прыйшла вестка, што ў лагэр прыбывае група кіраўнікоў і кіраўнічак СБМ, эвакуяваных зь Беларусі, ды якія маюць цяпер абняць апеку над дзяцьмі. Мы маем быць адасланыя назад у свой

адзел. Але аказваецца, што нашага адзелу ў Мальце ўжо няма: частка хлопцаў зь яго пайшла на савецкі фронт, іншыя далучыліся да новых фармацыяў. Перш яшчэ, чымся прыехалі новыя кіраўнікі й кіраўнічкі, я атрымаў загад пераехаць у Дэсаў — Вэркгайм Норд III. Тут ужо праца з групай мела іншы характар.

Вэркгайм Норд III

Побач велізарных блёкаў самалётных фабрыкаў „Юнкерсу“ разьлёгся лягер чужынецкіх работнікаў Вэркгайм Норд. Фактычна гэта тры асобныя лягеры з аднолькавым назовам і толькі маюць сваю нумарацыю. Тут можна знайсці прадстаўнікоў усіх краінаў Эўропы, акупаваных немцамі. Мы знаходзімся ў Вэркгайм Норд III, дзе жыве колькі тысяч работнікаў і які ў сваю чаргу падразьдзяляецца яшчэ на некалькі нутраных лягераў. І так адразу пры ўваходзе знаходзіцца беларускі лягер (дзяцей, прывезеных сюды пару тыдняў таму), далей знаходзіцца лягер г. зв. „остаўцаў“, побач, асобна абцягнуты дротам, лягер савецкіх палонных, яшчэ далей — лягер летувісаў... а што за гэтым было, ніхто з нас ня ведаў, бо так далёка не прыходзілася заходзіць. Да ўсіх гэтых нутраных лягераў быў прызначаны адзін нямецкі адміністратар, які падпарадкоўваўся галоўнаму камэнданту ўсяго лягеру. Адміністратар беларускага лягеру аказаўся вельмі сымпатычным чалавекам. Ён прыходзіў раницай у канцылярыю й пытаўся, ці ўсё ў парадку; калі што трэба было палагодзіць — ён палагоджаў, і потым ужо цэлы дзень ніхто яго ня бачыў. Такім чынам, да нашых дзяцей, падобна як і ў Капэне, нямецкае кіраўніцтва лягеру ня мела ніякага дачынення — усё было даручана нам. І таксама, як і ў Капэне, да кожнай асабовай групы быў прызначаны адзін кіраўнік, што быў адказным за яе. На галоўнага кіраўніка мы выбралі Стася С. із Слоніма, які быў адказным за цэласць беларускага лягеру. Тут ужо нашаму галоўнаму кіраўніку былі падпарадкаваныя нямецкія кіраўнічкі. Ня толькі практычна, але й фармальна, што іх спачатку крыху непакоіла.

Працоўны дзень у лягеры

Першы дзень майго пабыту ў гэтым лягеры быў адведзены на азнамленьне з нутранымі парадкамі. Спачатку цяжка было наогул зарыентавацца, што тут робіцца: адныя групы ішлі на працу, іншыя ў школу, яшчэ іншыя ішлі проста гуляць у лес ці ў поле, а некаторыя наогул

аставаліся ў лягеры. Размеркаваньне працоўнага дня тут устанавлялася заўсёды толькі на адзін тыдзень наперад, хоць фактычна ніякіх зьменаў у яго з тыдня на тыдзень ня ўводзілася. У сувязі з тэхнічнымі ўмовамі ўвесь лягер быў падзелены на чатыры працоўныя групы (для яснасьці назавём іх I, II, III, IV), і ў кожную з іх уваходзіла адна група хлапцоў і адна група дзяўчат, значыць, разам 100 асобаў. А 8-й гадзіне раніцы група I і II ішлі на фабрыку і працавалі да 12-й гадзіны; група III ад 8-й да 10-й гадзіны займалася ў школе, група IV да 10-й была ў лягеры, а ад 10-й да 12-й група III была ў лягеры, а група IV ішла ў школу. Ад 12-й да 2-й — абед і перапынак. Ад 4-й да 6-й на фабрыку ішлі III і IV групы, а I і II займаліся на зьмену па 2 гадзіны ў школе. Такім чынам, у гэты працоўны час заўсёды дзеве былі на фабрыцы, адна ў школе і адна ў лягеры. Пасьля ж вячэры звычайна выходзілі ў поле ці лес ды праводзілі там пару гадзінаў на гульнях.

Фабрыка

У вадносінах для дзяцей гэтае слова гучыць даволі грозна. Фактычна ж справа прадстаўлялася зусім іначай. Тут пры фабрыках быў асобны аддзел вышкаленьня, дзе будучых работнікаў уводзілі ў тэхніку фабрычнае працы, знаёмілі з прыладамі гэтае працы, ад найбольш прымітыўных да найбольш складаных. І так, прыкладам, нашы „работнікі“ атрымоўвалі кусок зялеза і пільнік, майстар паказваў, як замацоўваць гэтае зялеза, як правільна трымаецца пільнік, як правільна апілюваецца зялеза й г.д., пасля чаго дзеці практыкаваліся самі. Потым атрымоўвалі, прыкладам, па два квадраты бляхі, заклёпкі і маленькія электрычныя бураўчыкі; тут трэба было ў гэтых квадратах выбуравіць дзіркі і пры дапамозе заклёпак зьнітаваць квадраты; калі дзеці апаноўвалі гэтую тэхніку, нітаваньне, ім загадвалася зьнішчыць бураваньнем заклёпкі, каб такім чынам разлучыць квадраты. Трэба адзначыць, што нямецкія майстры не маглі надзівіцца здольнасьці й інтэлігенцыі нашых дзяцей. Калі ж мы казалі, што гэта дзеці сялянскія й з такімі тэхнічнымі прыладамі ніколі ня мелі дачынення, яны нам проста не хацелі верыць. Пры гэтым яны прызнаваліся, што засваеньне нейкага тэхнічнага прыёму нямецкім дзецям, якія тут жа побач праходзяць такое самае вышкаленьне, займае амаль у два разы больш часу. Калі я неяк аднаго разу расказваў хлапцом аб гэтых пахвалах, дык слаўны Мішка із Смаленску (аб ім яшчэ будзе далей) горда заявіў: „Гэта ўсё дрэнь, што мы робім, во каб яны нам пазволілі рабіць тое,

што кажнаму падабаецца, тады б яны пабачылі“. Папраўдзе вельмі часта яны й рабілі якраз тое, „што падабаецца“. Майстар, часамі, паясьніўшы й задаўшы новае заданьне, выходзіў у іншы цэх на гадзіну, а то й на больш, пакладаючыся на прысутных кіраўнікоў. Тады сапраўды можна было пабачыць здольнасьці й інтэлігенцыю гэтых дзяцей. Ведаючы, што мы ня маем нічога супраць, яны адразу даставалі з варштату загадзя падрыхтаваныя кускі алюмінія, сталі й г. д. ды пачыналі рабіць, „што падабаецца“: алюмінаеыя грабяні, нажы, кінжалы й г. д. Хлопцам наогул падабаліся гэтыя чатыры гадзіны „працы на фабрыцы“, для дзяўчат, ясна, гэтыя заняткі былі больш нуднымі.

Як ужо гаварылася, тут жа побач праходзілі гэткае самае вышкаленьне й нямецкія дзеці, г. зн. „гітлераўскае моладзі“. Вось гэтыя апошнія былі задзірлівыя ў вадносінах да нашых дзяцей і аднаго разу пабілі навет аднаго хлопца. Калі здарыўся яшчэ адзін падобны выпадак, мы пабачылі, што афіцыйным шляхам гэтага палажэньня нельга зьмяніць, бо што з таго, што нямецкі кіраўнік пакарае сяньня сваіх юнакоў, калі заўтра тыя яшчэ больш мсьцяцца на нашых. Пры разьбіраньні гэтых выпадкаў было заўважана, што нашыя хлопцы навет у вабароне баяцца выступіць супраць немцаў. Тады нашым больш дарослым хлопцам мы выясьнілі, што ў падобных выпадках яны не нясуць нікае адказнасьці, што адказваць будзем мы. Ім жа толькі гэтага й трэба было. Цераз пару дзён ужо дзесяць нямецкіх юнакоў абыходзіла вакол нашага аднаго й толькі з прызваітай адлегласьці выкрыквалі: „бандыты“! Пасьля гэтае адплаты больш ужо падобных выпадкаў не было.

Адносіны ж нямецкіх майстроў да нашых дзяцей былі сапраўды беззаганьня.

Школа

Тут жа побач цэхаў знаходзілася школа. Адзін клясны пакой адпушчаны для нас. Вялікі сьветлы пакой, белыя сьцены, школьныя лаўкі, дошка, крэйда... аж ня верыцца. Заходжу першы раз у клясу. Дзеці ўстаюць, „Жыве Беларусь!“, дружны адказ — „Жыве!“ Зусім таксама, як там, на Беларусі... Праблягаюць думкі: хто паверыў бы ў той час, як прыйшлося пакідаць школу ды ісьці ў войска, што васьмь церазь пяць месяцаў буду стаяць ізноў перад клясай.

Як усё падобнае й адначасова як рознае. Там былі арганізаваныя клясы, былі праграмы, былі хоць і ў абмежаванай колькасьці, школь-

ныя дапаможнікі. Тут — у клясе 100 дзяцей з розным векам і ведамі, сшыткі й алавікі ды першы нумар часопісу „Беларуская школа“. Праграму трэба ўкладаць самім, дапасоўваючы яе да ўзроўню дзяцей і тэхнічных магчымасцяў. Такім чынам, мы, г. зн. Ігнат Ш. і я, як былыя настаўнікі, зьяўляемся тут адначасова настаўнікамі, інспэктарамі й міністэрствам асветы — вышэйшае інстанцыі ў гэтых справах не існуе.

Кожная група падзяляецца тут на дзеве „клясы“: пачынаючых і тых, што ўжо ў школу хадзілі, але за гады вайны ўсё забыліся. Навучаньне пачынаючых вядзецца больш-менш нармальна, як і ў звычайнай першай клясе. Горш крыху з заавансаванымі, бо ўзровень іхны вельмі розны, а для некаторых прадметаў іх прыходзіцца дзяліць на дзеве „падклясы“, а нярэдка даваць індывідуальныя заданьні. У нашай „праграме“ прыймаюцца наступныя прадметы: арытмэтыка, беларуская мова, нямецкая мова ды, як мы між сабой называлі, беларусаведа, куды ўваходзілі гутаркі з гісторыі й геаграфіі Беларусі, а таксама й беларускі катэхізм (таксама паводля собскай тэрміналогіі) на базе брашур „Што трэба ведаць кожнаму беларусу“. Прыпамінаюцца словы таго ж Ігната Ш., які раз сказаў: „Часу мы маем няшмат, пару месяцаў, паўгоду найбольш, а дзеля таго адукацыі тут шмат не дасі, будучых жа патрыётаў зрабіць можна“. І рабілася ўсё магчымае. Сяньня, можа, многія не павераць, калі сказаць, што ў ваднэй з клясаў нямецкай школы ў сярэдзіне Нямецчыны ў 1944 г. беларускія юнакі чулі ад настаўніка наступнае: „Хто раскулачваў, арыштоўваў ды вывозіў нашых бацькоў? Бальшавікі. Хто вывез нас на чужыну? Немцы! Усе яны аднолькавыя. Мы як падрасьцем, у будучыні павінны змагацца за тое, каб наша Беларусь была свабодная, тады ніхто нас нікуды ня будзе „вывозіць“. Трэба было бачыць тады рэакцыю гэтых дзяцей на такія словы. Праўда, крыху пасьлей мы даведаліся, што камэндант лягеру меў сярод дзяцей свайго даносчыка. Быў ім адзін хлопец зь Віцебшчыны, які, працуючы на Беларусі пры нямецкай кухні, навучыўся крыху па-нямецку. Аднак небясьпекі тут не было, бо гэты хлопец прызнаўся аднаму кіраўніку, што камэндант загадваў яму пераказваць усё, аб чым гавораць кіраўнікі. Аднак з боку камэнданта мы ня мелі ніколі нікае заўвагі, а гэта сьведчыць аб тым, што гэты хлопец нас ня здраджваў.

Жнівеньскі адвяхчорак. Сонца ўжо пачынае заглядаць у клясу. Адна група засвойвае скамплікаваную для яе тэхніку пісаньня нейкае літары. Іншыя маюць перад сабой „Беларускую школу“. Адна дзяўчына чытае голасна. Гэта апавяданьне аб Усяславе Чарадзею „Званы клічуць...“ Сапраўды ня верыцца, што на сьвеце вайна.

„Зраднікі радзімы“

Да гэтага часу здаралася так, што чужыцкія работнікі толькі кіраўнікоў СБМ лічылі „зраднікамі“, „фашыстамі“ і г. д., а да дзяцей адносіліся з спачуваньнем. Тут жа, у Дэсаў, справа выглядала ня так проста. Тут ужо гэтыя мянушкі нярэдка падалі й пад адрасам самых дзяцей. Першай прычынай да гэтага паслужыў той факт, што дзеці атрымалі ўжо СБМаўскія ўніформы, у якіх яны горда пахаджвалі ў нядзелю па лягеры. Па-другое, яны хоць жылі ў гэтым лягеры, сталаваліся, аднак, па-за лягерам у сталоўцы, прызначанай для французскіх, італьянскіх і бэльгійскіх работнікаў, дзе харчаваньне, зразумела, было значна лепшае, чымся ў сталоўках т. зв. „остаўцаў“. Калі ўзяць на ўвагу век нашых дзяцей, дык гэтая апошняя прычына ня мусіла б іграць ніякае ролі. На жаль, для бальшыні ўсходніх работнікаў было нармальным, што французы ці бэльгійцы могуць мець лепшае харчаваньне, але затое калі гэткае харчаваньне маюць беларускія дзеці — гэта толькі таму, што яны „фашыстыя“. Гэтых работнікаў дзівіла й злавала таксама прывязанасьць дзяцей да кіраўнікоў. І гэтая прывязанасьць была яшчэ адной з прычынаў, каб лічыць дзяцей такімі самымі „фашыстамі“, як і кіраўнікоў. Яшчэ спачатку работнікі ўсякімі спосабамі пробавалі бунтаваць дзяцей супраць нас ды намаўляць іх да непаслухмянасьці. Пабачыўшы, аднак, што гэта не дае ніякіх вынікаў, яны пакінулі дзяцей у пакоі, а толькі нам час ад часу кідалі пагрозы ды напаміналі, што для „зраднікаў“ існуе Сібір.

Зрэшты, ня ўсе так паступалі. Былі й такія, што поўнасьцей нас разумелі. Прыкладам, аднойчы адводзячы аднаго хлопца да доктара, сустрэў я на вуліцы знаёмага зь лягеру „остаўцаў“, які сказаў, што хацеў бы ў бліжэйшых днях сустрэцца зь мной па-за лягерам і пагутарыць аб чымсьці важным. Пры наступнай сустрэчы ён у мяне папытаўся, што я думаю рабіць, калі будучь набліжацца бальшавікі. Я прызнаўся, што яшчэ аб гэтым ня думаў і ніякіх плянаў не рабіў. Ён папярэдзіў, што ў выпадку якой-небудзь зьмены, мясцовыя палонныя й група камуністых першыя кінуцца на нас. Ён абяцаў інфармаваць мяне аб намерах гэтых апошніх ды радзіў загадзя падрыхтаваць цывільную вопратку ды трымацца насьцярожана, каб можна было ў адпаведны момант уцячы.

Трэба сказаць, аднак, што паступова жыхары прывыклі да СБМаўскіх уніформаў, дачыненні зьмяніліся, і прыкрыя інцыдэнты здараліся шторааз радзей. Жанчыны ж наогул ня бачылі ніякіх ні „зраднікаў“, ні „фашыстых“: нашы юнакі былі для іх нешчаслівымі

адарванымі ад сям'і дзяцьмі. Колькі разоў праходзячы празь лягер ці спецыяльна сюды заходзячы, жанчыны не маглі нацешыцца гэтымі „малышамі“, як яны казалі. Нярэдка яны прыходзілі, каб пабачыць, як дзеці гуляюць ці строем маршыруюць па вуліцы й тады адусюль чулася „какие славные ребята!“.

Эльба, гульні й дадатковая „праца“

У нядзелю да абеду дзеці застаюцца ў лягеры. Яны апранаюць СБМаўскія ўніформы ды рыхтуюцца да пасьялабеднага выхаду. Калі пагода добрая, зразумела, ідзем на Эльбу. Да ракі тут усяго каля паўтара кілямэтра. „Мы Беларусі вольнай арляняты“, — разьлягаецца на ўсю ваколіцу маршова яюнацкая песня. Маторнымі лодкамі пераяжджам на другі бок Эльбы, дзе на кілямэтар раскінулася велізарная пляжа. Народу тут — не прайсьці! Але знаходзіцца месца й для нас. Некаторыя юнакі плаваюць надзвычайна, і іх цяжка ўтрымаць пры беразе. Кожны з гэтакіх, хочучы пахваліцца перад іншымі, а перад усім перад дзяўчатамі (а былі тут ужо ня толькі сымпаты, але й каханьні) стараецца адплысьці як найдалей. Хутка мінае час над ракою, ня хочацца вяртацца ў лягер.

Часам ж ідзем у поле ці ў лес. Выбіраем там прыгодную палянку й пачынаюцца гульні. Падобна, як і ў Капэне, цэлая ваколіца поўніцца тады маладымі галасамі й крыкамі. І як разгуляецца гэтая дзецярыня, дык ніяк нельга пераканаць, што ўжо пара ісьці ў лягер. Яшчэ ў полі хлопцы ідуць вольным крокам, але ўжо прыбліжаючыся да лягеру, калёна выраўніваецца, усе папраўляюць вопратку, дапасоўваюць крок. Дамаўляемся загадзя, якую песню маем сьпяваць. Каля лягеру і ў лягеры, як звычайна ў нядзелю, шмат народу на вуліцы. Бачачы гэта, юнакі зь нецярплівасьцяй чакаюць на загад „Песня! Тры — чатыры!“ І як гойкнуць, дык і тыя, што ў бараках, выходзяць на двор, каб пабачыць гэтую „армію“.

У вядну нядзелю пад канец жніўня адміністратар лягеру паведаміў, што патрабуецца група каля 20 юнакоў на працу ў вагародах на нейкай ваколічнай фэрме. Праца там трывае толькі да 2—3 гадзін папаўдні. У першую нядзелю ледзь назьбіралася патрэбная колькасць добраахвотнікаў на гэтую працу. У наступную нядзелю — ужо трэба было выбіраць паміж добраахвотнікамі, якіх было ў некалькі разоў больш, чым трэба. А яшчэ цераз адну нядзелю адміністратар фэрмы адмовіўся ад гэтае дапамогі, бо аказалася, што ўбытак, які цягнеў

агарод і сад у часе працы юнакоў, не пакрываў прыбыткаў зь іхнае дармавае працы. Шкадавалі хлопцы гэтых дадатковых гадзінаў „працы“.

„Трэба злажыць песьню“

А 10-й гадзіне вечарам дзеці павінны ісьці спаць. Але гэта справа не такая лёгкая: нягледзячы на тое, што раніцай ім трэба падымацца ўжо а 7-й гадзіне, вечарам ніяк іх нельга супакоіць. Той яшчэ хоча перад сном памыцца, іншы расказвае свае прыгоды, яшчэ іншыя проста перакідаюцца словамі. Дзяжурны кіраўнік мусіць дапільнаваць, каб ужо а 10:15 была цішыня. Але толькі выйдзеш з бараку, як ужо чуеш, што гутаркі пачынаюцца ізноў. Вось так аднойчы давялося мне тры разы заходзіць у вадзін з баракаў, каб супакойваць гэтых гаваруноў. Але за апошнім разам я, удаючы, што выходжу з бараку, стукнуў дзвярыма, а сам затрымаўся ў кутку, каб нарэшце даведацца, хто тут парушае цішыню. Прайшло, мусіць, зь мінуту, і дзеці, думаючы, што я ўжо адышоў далёка, загаманілі. Расказваў спачатку адзін, а іншыя збоку дадавалі свае заўвагі. Я ўжо хацеў запаліць сьвятло, каб пабачыць гэтага „пачынальніка“, як раптам зьмест гутаркі зацікавіў мяне, і я заставаўся ў кутку.

— Трэба злажыць песьню „жаласную-жаласную“. І як затрымаем-ся на якой-небудзь станцыі, як засыяваем усе разам, дык усе людзі будуць плакаць... — чуўся голас з глыбіні пакою.

— Але песьня мусіць пачынацца з таго, як нас вывозілі, — дадаў нехта зь іншага боку.

— Ну й будуць жа дзівіцца ўсе, як пабачаць нас жывымі, выказаў нехта сваю думку.

Ужо запануе на момант цішыня ды потым ізноў хтосьці пачынае. І ўвесь час тая самая тэма: як будзем ехаць дадому, як будуць нас сустракаць, як будзем расказваць аб сваіх перажываньнях на чужыне. Была ўжо напэўна гадзіна адзінаццатая. Я ціха адчыніў дзвяверы ды таксама як мага цішэй выйшаў з бараку. Спаць не хацелася. Як можна было змушаць іх да маўчаньня?

Дэсаў пад бомбамі

Прыгожы ясны жнівеньскі дзень. Пад гадзіну адзінаццатую — раптоўны алярм. Нашыя групы із школы й з фабрыкі прыбываюць у лягер. Сабраўшы ўсіх, хочам хутка выйсьці ў лес, але кіраўніцтва лягеру ня радзіць нам рабіць гэтага, бо так як не было папераджальнага алярму,

самалёты, магчыма, ужо недалёка, і мы можам папасьціся ў вадкрытым полі пад адломкі артылерыйскіх ядраў. І сапраўды, ужо церазь некалькі мінут здесьці ў ваколіцы грыміць артылерыя. Дзеці заходзяць у бункеры. Гэта фактычна ня бункеры, а равы, з тэй толькі розьніцай, што ацэнтаваньня й пакрытыя зьверху. Пачынае біць дэсаўская артылерыя й, толькі прыглядаючыся да дымкаў артылерыйскіх узрываў, заўважаем сярэбраныя пункцікі, што прыбліжаюцца ў нашым кірунку. Яны ўжо амаль над горадам. Зыходзім у бункеры й тут адусюль пытаньні: „Спадар кіраўнік, будуць нас сёньня бамбіць?“ Вось і адказвай на такое пытаньне! Зрэшты, ужо й адказу ніхто не пачуў бы: артылерыя вырабляе такое пекла, што ўжо проста не паасобныя ўзрывы, а прарэзьлівы суцэльны гром урываецца ў вушы. Але вась праз гэты гром прабіваецца яшчэ іншы гук: жаклівае выцьцё й нейкі хрыпаты шум. Усе разумеюць, што гэта значыць: адныя падаюць на падлогу, іншыя затыкаюць пальцамі вушы, некаторыя, асабліва дзяўчаты, плачуць, некалькі чалавек распаліва прыціскаецца да мяне, нешта крычаць, і я не магу разабраць словаў. А потым, можа зь мінуту, можа менш ці больш, ужо адчуваецца ня гук, а беспрапынныя колікі ў вушох, здаецца, і бункер і ўвесь сьвет хістаецца й хутка разьліціцца на кавалкі. Пасьля першай сэрыі бомбаў — другая, потым трэцяя. Перад апошняй сэрыяй выхіляю галаву з бункеру (дзэвярэй тут няма) і бачу, што баракі нашыя стаяць, але лягер авеяны дымам.

Як хутка пачалося, так хутка й скончылася. Калі выходзім нарэшце з бункераў, адразу бачым чорныя клубы дыму ў тым месцы, дзе яшчэ колькі мінут таму стаялі фабрычныя блёкі. Горад таксама гарыць, і толькі тры крайнія баракі разьвернутыя, у іх, зрэшты, ніхто ня жыў.

Прыезд новых кіраўнікоў

Чакалі мы іх ужо даўно. Яшчэ ў пачатку ліпеня нас паведамілі, што эвакуяваньня зь Менска кіраўнікі СБМ маюць прыехаць да нас і калі ня поўнасьцяй пераняць апеку над дзяцьмі, дык прынамсі дапамагаць нам. Што да гэтае будучае дапамогі, дык некаторыя з нас мелі паважныя засьцярогі. Справа заключалася ў наступным: мы не зьяўляліся „прафэсійнымі“ кіраўнікам СБМу й, будучы тут толькі часова прыдзе-ленымі, ня вельмі зьвярталі ўвагу на розныя бюракратычныя інструкцыі ці пажаданьні Галоўнага кіраўніцтва СБМ на Нямецчыну ды наогул вялі сябе даволі незалежна ад Бэрліну. Прыезд жа сапраўдных кіраўнікоў СБМ з поўнасьцю захаванай сваёй герархіяй, на думку некаторых

з нас, моцна пагражаў нашай незалежнасці ды прарочыў поўнае падпарадкаванне гэтай герархіі. Як, аднак, аказалася ў будучыні, гэтыя засьцярогі былі дарэмна.

І вось у жнівені нас паведамлілі, што ўжо ў Капэн прыехалі новыя кіраўнікі. Зразумела, усе мы зь нецярплівасьцяй чакалі на магчымасьць сустрэчы зь імі — як-ніяк, яны ж адносна нядаўна выехалі зь Беларусі. А дзеля таго, пры першай нагодзе маючы крыху вольнага часу, мы пачалі адзіночна езьдзіць у Капэн і знаёміцца зь імі. Неўзабаве ж частку зь іх прыдзялілі да нас у Дэсаў. Найбольш усіх цешыла тое, што тут былі ўжо й беларускія кіраўнічкі, якія занялі месца адкліканых з гэтага кіраўнічак нямецкіх. Уплыў гэтае зьмены ўжо ў хуткім часе пачаў заўважацца, бо дзяўчаткі атрымалі нарэшце тое, чаго ім да гэтага часу не хапала: сапраўдную мацярынскую апеку, спагаду й любоў. Тут нельга ня ўспомніць кіраўнічку В. К., якая аддавала ўсю сваю энэргію на ўзгадоўваньне гэтых дзяцей, і якія, у сваю чаргу, люблі яе, як родную маці.

Амаль разам з новымі кіраўнікамі прыбыла ў лягер і група (каля 30 асобаў) нашых суродзічаў, што ўцяклі перад бальшавіцкай навалай. Для іх быў выдзелены адзін барак, і яны былі часова прыпісаны пры нашым лягерах. Яны сталаваліся разам зь дзяцьмі й на працу, прынамсі часова, не хадзілі, што выклікала нянавісьць да іх з боку іншых чужанецкіх работнікаў. У гэтай групе было пару чалавек у веку за 60 гадоў, і мы, пагутарыўшы з адміністрацыяй лягера, перавезьлі іх потым у Капэн, дзе было куды бясспечней і спакайней.

Сэрбскі „дыктатар“

У гэтым жа часе ў Капэне наступіла невялічкая зьмена: прыбылі новыя жыхары. Гэта былі сэрбскія дзеці, эвакуяваныя з захопленых партызанамі раёнаў Сэрбіі. Як аказалася, іхныя бацькі былі пераважна ў партызанах. З гэтай групай (па-над 50 асобаў) не было нікога старэйшага, а дзеля таго адміністратар лягера папрасіў нашых кіраўнікоў займацца імі. Да іх быў прызначаны адзін мой блізкі сябар, які на кожным кроку праклінаў сваё новае назначэньне. Трэба сказаць, што між гэтымі сэрбскімі й нашымі дзяцьмі не было ніякага параўнаньня. Цяжка сказаць, якое пекла мусілі прайсьці яны яшчэ ў Сэрбіі, факт толькі, што глядзячы на іх, мелася ўражаньне, быццам гэта група нейкіх малых дзікуноў, зласьлівых і непаслухмяных да немагчымасьці. Нашыя дзеці баяліся іх і абыходзілі здалёк. Нашага кіраўніка яны ня толькі ня слухалі, але й ляялі яго па-свойму. Быў затое сярод іх адзін хлопец гадоў

можа 12, які вонкава абсалютна нічым не вырозьніваўся, аднак быў для цэлае групы ня толькі кіраўніком, але сапраўдным дыктатарам. Ён так тэрарызаваў сваіх равеснікаў, што яны даслоўна дрыжалі перад ім і выконвалі ягоныя найменшыя капрызы. Прыкладам, калі той ішоў мыцца, дык з бакоў яго ішло двух „слугаў“, якія неслі ручнік і мыла. Хто яму не падабаўся — хадзіў з разьбітым носам ці зь сінякамі пад вачыма. У выніку, роля нашага кіраўніка зводзілася толькі да абароны гэтых дзяцей ад іхнага собскага „дыктатара“.

Паветраныя налёты й смаленскі Мішка

Побач іншых фабрычных блёкаў быў тут адзін блёк, дзе выпрацоўваліся самалётныя маторы. Бесьперапынны гул гэтых матораў быў чутны на некалькі кілямэтраў. Жывучы, аднак, у Дэсаў, прывыкалася да гэтага гуку, і толькі калі маторы спыняліся, адразу заўважалася нешта ненармальнае. Калі гэта здаралася ночай, дык чалавек адразу прачынаўся. Але гэткае ўздзеянне раптоўнае цішыні мела для нас свае добрыя бакі. Тут было правіла, што маторы спыняліся заўсёды за 15 мінут да алярму. Вось жа ночай, праснуўшыся ад раптоўнай цішыні, можна было паволі апрануцца, закурыць цыгарэту й, калі пачыналі сваё выццё гудкі, быць поўнасьцей гатоваму ісьці ў бункеры. З другога боку, гэта дазваляла й псыхалогічна быць ужо падрыхтаванаму да алярму ці эвэнтуальнага налёту. У часе начных алярмаў трэба было заўсёды дапільнаваць, каб усе дзеці выйшлі ў бункеры, бо бывалі й такія „героі“, для якіх алярм — гэта нічога, і толькі калі пачынала біць артылерыя, яны выходзілі ў бункеры.

У часе дзённых алярмаў мы нярэдка вялі дзяцей за горад у навакольныя ляскі. У гэтых выпадках ад такіх алярмаў найбольш цяжкія баўэрскія сады. З гэтае прычыны некаторыя хлопцы спэцыяльна чакалі толькі алярмаў, каб магчы „бяскарна“ пагуляць у садох. Прыкладам, ужо ўспамінаны Мішка з Смаленску раніцай, калі была добрая пагода, паглядаў на неба, паціраў рукі й задаволеная сьцьвярджаў: „Ну, сягоньня, здаецца, будзем есьці яблыкі“. І калі часамі ягоныя разьлікі не апраўдваліся, алярму не было, дык ён ляяў і ангельцаў, і амэрыканцаў ды лічыў, што гэтыя апошнія крыўдзяць яго, не даючы нагоды пайсьці ў баўэрскі сад. Калі ж ягоныя надзеі спраўджваліся, дык пасья налёту Мішка задаволены прыходзіў да нас у канцылярыю ці ў нашае памяшканьне й частаваў сваёй здабычай.

Тут мімаволі хочацца аб Мішку сказаць крыху больш. Гэта быў 13-гадовы хлопец з натурай бандыта-джэнтльмэна, вельмі інтэлігентны, ганаровы й амбітны. З кожным кіраўніком ён гаварыў як з роўным сабе, і пры гэтым ён так „лягічна“ падыходзіў да ўсіх справаў, што нярэдка кіраўніка пераконваў у тых выпадках, дзе наогул ня мусіла б дапускацца нейкая дыскусія. Прыкладам, калі ў часе алярму трэба было заставацца ў лягеры, ён заяўляў кіраўніку, што ідзе ў поле, г. зн. у сады. Пры гэтым дадаваў: „*Няўжо вам шкада байэрскіх яблыкаў? Калі ж мяне зловяць, скажу, што ўцёк бяз вашага ведама*“. Адночы, караючы за адну бойку, загадалі Мішку прастаяць гадзіну ў кутку ў канцылярыі. Цераз пару дзён ён прыходзіць ізноў да нас і становіцца ў кутку. „*Валодзя сказаў, што я жулік, дык я мусіў даць яму ў морду*“, — паведаміў ён спакойным голасам ды прыпомніў нам зазначыць дакладна час ягонага прыходу, каб яму не прыйшлося стаяць зашмат. Такім быў „Мішка Смаленскі“.

Ніці БНП

Пачынаючы прыблізна з канца ліпеня 1944 г. у Нямецчыне значна павесялела (для нас, ясна): калі перш тут былі толькі беларусы ў г. зв. „остаўскіх лягерах“ ды тыя, што працавалі на фэрмах, а такім чынам рухі як адных, так і другіх па-за працай былі абмежаваныя, дык затое цяпер раптам зьявіліся тут масы беларусаў, якія й з „маршбэфэлямі“, і бязь іх, з мэтай і бяз мэты, езьдзілі з аднаго канца Нямецчыны ў другі, запаўняючы ўсе куткі гэтага краю. Калі перш сустрэць беларуса па-за лягерам ці фабрыкай было даволі цяжка, дык цяпер можна было наткнуцца на свайго земляка амаль даслоўна на кожнай станцыі, у кожным мястэчку. У гутарцы з такім суродзічам пасьяля першага стандартнага пытаньня „*Адуль з Бацькаўшчыны?*“ пачыналіся даведніцкія пытаньні тыпу „*Ці ня сустракалі вы часам Х.?*“, „*Ці ведаеце У. зь Менску ці Слоніму?*“ і г. д., і г. д.

Паявілася ў Нямецчыне гэтым часам і група людзей, якія выкарыстоўвалі ўсе магчымасьці, каб як найбольш езьдзіць зь месца на месца ўсюды, дзе толькі можна было сустрэць беларусаў. Яны, аднак, езьдзілі зь ясна акрэсьленай мэтай. Гэта былі лучнікі й сябры падземнай Беларускай незалежніцкай партыі (БНП). Яны пашыралі ўсюды сярод сьведамых і патрыятычна настроеных беларусаў бюлетэнь свае партыі. Я ня ведаю, ці хто-небудзь з капэнскіх ці дэсаўскіх кіраўнікоў моладзі належаў да БНП, факт толькі, што літаратура гэтае партыі чыталася як

у Капэне, так і ў Дэсаў. Зразумела, такога характару літаратура не магла чытацца ў прысутнасці дзяцей, а дзеля таго прыходзілася ў такіх выпадках з гэтым хавацца.

Але паасобныя ідэі ці тэмы зь бюлетэню БНП распрацоўваліся, прытарноўваліся да ўзроўню дзяцей ды падаваліся ім у форме практыкаваных патрыятычна-ўзгадаваўчых гутарак.

Малыя „панічы“ ў новых касцюмах

Ня памятаю ўжо, адкуль прыйшло паведамленьне, з Бэрліну ці адміністрацыі лягеру, што ёсьць магчымасьць атрымаць для дзяцей цывільную новую вопратку. Адна толькі тэхнічная нявыгада была пры гэтым: аказалася, што гэтая вопратка знаходзіцца ня ў нейкім складзе ў Дэсаў, але... у Лодзі (*Łódź*). Адтуль, у сувязі з франтавымі падзеямі, немцы вывозяць склады матэрыялаў і вопраткі, а ў гэтай сытуацыі можна й нам скарыстаць. Атрымаўшы належныя дакумэнты, выбіраецца туды Міхась С. і Ігнат Ш.

Мінае колькі дзён, а ад іх ніякае весткі. Дзеці, якія ўжо загадзя цешыліся атрыманьнем новае вопраткі, пачынаюць хутка сумлявацца, што наогул з гэтага штось выйдзе. Сумляемся й мы самі. Мінае яшчэ некалькі дзён. Але вось раптам у лягер зьяўляюцца нашыя высланьнікі радасныя й з трыюмфальным выглядам.

На запасовых рэйках, ня вельмі далёка ад лягеру, стаіць заплямбаваны таварны вагон. Адчыняем яго — і вачом ня верыцца: ледзь не да самай столі запакавана дзіцячымі касцюмамі. Усё новае з іголки. Цэлае паабедзьдзе займаем праважаньнем гэтых скарбаў у магазын.

Выпытваем нашых высланьнікаў, як ім удалося здабыць цэлы вагон і такое першараднае вопраткі. Аказваецца, у Лодзі пануе такі балаган, што, маючы крыху спрыту, можна рабіць самыя фантастычныя рэчы.

Пасьля нейкага часу дзіцячая маса мяняе свой выгляд. Аднолькавага колеру й крою СБМаўская ўніформа рабіла зь дзяцей нейкую суцэльную, бескалёрную, зблякаваную масу. Цывільныя ж касцюмчыкі, розныя як кроем, так і колерам, унеслі сюды нейкую больш свабодную й весялейшую атмасфэру. Тым больш, што сваёй якасьцяй гэта была вопратка, якой дзецям, напэўна, яшчэ ніколі ў жыцьці не прыйшлося насіць. А зь якой акуратнасьцяй і пільнасьцяй сачылі яны за ейнай чысьцінёй ды вастрынёй кантаў на портках.

Адведзіны з цэнтру

Гэта самае непрыемнае, што можа здарыцца ў лягеры. Ужо за тыдзень трэба рыхтавацца, рэпэтаваць прывітаньні, трэба, каб лягер сапраўды зіхцеў па-нямецку. Адным словам, прыйшлося папрацаваць і самім, і намучыць дзяцей.

І вось нарэшце прыехалі яны: Галоўны кіраўнік СБМ на Нямецчыну сп. Б.⁵, сп. Мэнцэль з Аддзелу моладзі пры Ўсходнім міністэрстве ды яшчэ нейкія тыпы й афіцыйны рэпартэр Усходняга міністэрства. Прыглядаліся яны да заняткаў нашых дзяцей, ставілі пытаньні, як ім і даводзіцца, ды наогул былі ўсім задаволеныя. Дзеці ж і мы таксама былі найбольш задаволеныя, калі яны нарэшце ад'ехалі. Трэба сказаць, аднак, што мясцовае нямецкае кіраўніцтва зь яшчэ большай павагай адносілася да гэтых дзіўных, незалежных ад яго *Weissruthenen*, якіх зь вялікім шумам наведваюць навет высокія ўрадаўцы Ўсходняга міністэрства.

У „Крывію“

У канцы жніўня загадам з Бэрліну паасобныя кіраўнікі й кіраўнічкі пачалі накіроўвацца ў школу „Крывія“, што знаходзілася каля Майнінгену (*Meiningen*) у Цюрынгіі (*Thüringen*). Аб гэтай школе ў будучым будзе гаварыцца асобна.

Туды накіроўваліся пасья і здольнейшыя дзеці — хлопцы й дзяўчаты. Адтуль яны ўжо выходзілі калі не кіраўнікамі, дык прынамсі іхнымі заступнікамі.

Туды вось прыйшлося паехаць Міхасю С. і мне. Не хацелася пакідаць свае групы, зь якой ужо моцна зжыўся.

Раніцай я сабраў хлопцаў свае групы, каб на разьвітаньне сказаць ім пару словаў. „Смаленскі Мішка“, хоць і не належаў да гэтае групы, зьявіўся таксама. „*Дрэнь дзела, спадар кіраўнік, хто ведае, калі набацьмся. Вы ж толькі пішцеце да нас...*“ — сказаў ён ціха й паважна, што ў яго рэдка здаралася. Некалькі хлопцаў прасілі дазволу праводзіць нас на станцыю. Тут далучыліся да нас яшчэ два кіраўнікі з Капэну, што таксама ехалі ў „Крывію“. З хлопцамі, што адводзілі нас на станцыю, мы разьвіталіся не як зь дзецьмі, якімі нам даручылі апекаваньне, але як з роднымі братамі.

Юнацкая школа „Крывія“ знаходзілася пару кілямэтраў ад прыгожага цюрынскага гарадка Майнінген — у вёсцы Драйсігакер (*Dreißiger*

⁵ Маецца на ўвазе Генрык Барановіч.

gacker). Гэта быў даволі вялікі будынак, відаць, сядзіба нейкага абшарніка, а дзеля таго мясцовыя сяляне называлі яго „шлѣсам“ — замкам.

За майго пабыту ў гэтай школе дзяцей яшчэ амаль не было. Тут былі толькі кіраўнікі СБМ, што яшчэ не атрымалі накіраваньне на працу ў лягер моладзі, а таксама некалькі старэйшых настаўнікаў, якія выкладалі тут розныя прадметы, як гісторыю Беларусі, беларускую літаратуру і г. д. Апрача выкладаў і рэфэратаў тут шмат часу адводзілася на спорт і крыху на страявыя заняткі.

Кіраўнік школы, сп. Зыгман, быў сымпатычным чалавекам, і, як на тых часы й абставіны, ён быў даволі лібэральным. Хопіць толькі для прыкладу сказаць, што якраз у гэтай школе нам першы раз давялося амаль сыстэматычна слухаць аўдыцыі зь Лёндану, што ў той час не было так простым.

Пасьяя нашага ад'езду адгэтуль у „Крывію“ пачалі накіроўваць меншымі й большымі групамі больш здольных дзяцей з дэсаўскага й магдэбурскага лягераў. Дзеці, прайшоўшы школу й вярнуўшыся ізноў у свой лягер, ужо ў значнай ступені дапамагалі ў працы кіраўніком, а нярэдка й пераймалі іхнія функцыі.

Падарунак ад дзяцей

У пачатку кастрычніка 1944 г. у „Крывію“ прыехаў лучнік з Галоўнага кіраўніцтва СБМ у Бэрліне й прывёз усім кіраўніком новыя накіраваньні на працу. Трэба было раз'яджацца па адным ці па двух ува ўсе куткі Нямецчыны. Міхасю С., Алесю М., Аркадзю Г. і мне быў загад зьявіцца ў Бэрлін, адкуль мы мелі быць накіраваны ў беларускі кадравы батальён, што меў арганізавацца ў Бэрліне.

Беручы на ўвагу, што зь дзяцьмі больш працаваць нам ня прыйдзеца, мы пастанавілі заехаць па дарозе ў Дэсаў, каб апошні раз наведаць сваіх былых выхаванцаў, тым больш, што парудзённае спазьненне ў Бэрлін можна было апраўдаць частымі ў той час паветранымі налётамі.

Калі мы прыехалі ў дэсаўскі лягер, дзеці ўжо даўно спалі. Назаўтра ж раніцай вестка аб нашым прыездзе абабегла ўвесь лягер, і наш слаўны „Смаленскі Мішка“ даслоўна выгнаў нас з ложкаў сваім што-мінутным загляданьнем празь дзьверы й спраўджаньнем, ці мы ўжо ня спым. У нас у лягеры ніколі не было звычайу вітацца падаваньнем рукі. На гэты ж раз, калі я зьявіўся ў былой сваёй групе юнакоў і неак мімаволі выцягнуў руку да першага зь іх, дык да мяне сунуўся раптам лес

рук, і я ня ведаў, адкуль пачынаць. Пры гэтым кожны зь іх нешта казаў, кожны штосьці пытаўся перакрыкваючы адзін другога, і трэба было некалькі добрых часін, пакуль я зарыентаваўся ў гэтым хаосе й змог адказаць на першыя пытаньні. Калі ж я сказаў, што прыехаў толькі наведаць іх і заўтра раніцай еду ў Бэрлін, дык група загаманіла ізноў: адныя ляялі немцаў, іншыя казалі „проста ня ехаць“ і г. д.

Назаўтра раніцай заходжу ў іхны барак развітацца. Яны акружылі мяне наўколам. Бачу, выштурхоўваюць аднаго наперад, падбадзёрваючы: „Сьмела, сьмела!“ Той разгублена паглядае навокал, а тады выходзіць наперад і нясьмела пачынае гаварыць. Я ўжо ня памятаю дакладна словаў, але ў кожным выпадку гэта была своеасаблівая развітальная прамова. Пасьля вылічэння ўсіх маіх „заслугаў“ перад імі, яны мне жадаюць „шчаслівенька даехаць, здароўя і ўсяго такога“, а на дарогу перадаюць падарунак. Гляджу — цягнуць дзьве вялікія пачкі, напэўна, кожная па кіляграмаў шэсьць. Аказваецца — яны падрыхтавалі мне „перакуску ў дарозе“: свае штодзённыя порцыі хлеба, маргарыну, каўбасы й г. д. І гэта ў той час, калі самі напэўна ж сытымі не былі! Такі самы падарунак атрымаў і Міхась С. ад сваіх юнакоў, а як пасьлей аказалася, атрымалі іх і капэнскія кіраўнікі ў Капэне. Вось якімі былі нашыя дзеці ў тыя страшныя часы!

Лістоўныя весткі

Такім чынам, праца мая й беспасрэдная лучнасьць з гэтымі дзяцьмі закончылася. Тым ня менш, далейшы лёс іхны мяне заўсёды цікавіў, і дзякуючы лістоўнай сувязі з бальшынёю юнацкіх асяродкаў можна было мець сякі-такі абраз іхнага далейшага жыцця.

І цяпер вось, хоць бы для прыкладу, колькі дробных урыўкаў з тагачасных лістоў:

„...Я жыву толькі надзеяй, што хутка ўсё кончыцца й шчасліва вернемся на сваю Радзіму.

Дзеткі нашы гадуюцца добра, часта ходзяць на „крабы“, а таксама ў лес па дзікія яблыкі. Мы зь іх варым смачныя рэчы. Прыяжджай хутчэй, будзе чым частаваць...“ (Ліст ад кіраўнічкі Веры К.⁶ з Дэсаў, у палове кастрычніка 1944 г.).

⁶ Верагодна, гэта **Вераніка Катковіч** (у замужжы Клентак. 1918—?), дзячка СБМ. У часе нямецкай акупацыі была кіраўнічкаю юначак СБМ у Менску. Улетку 1944 г. выехала ў Нямеччыну. Працавала ў лагеры ў Дэсаў. Пасьля капітуляцыі Нямеччыны працавала ў Польскай вайскавай місіі ў⇒

„...З гэтым днём (налёт на Магдэбург 28.09.44. — **Аўт.**) шмат чаго перажылося, а найбольш страху. Дзякуючы налёту амэрыканцаў, малюнак стварыўся страшэнны. Усе часткі гораду былі траплены ўзрыўнымі й апальвальнымі бомбамі. Не мінуў гэтага й наш лягер. Тры вялізныя бомбы ўпалі ў адлегласьці 5—10 м ад бункеру, у якім знаходзіліся амаль усе дзеці й мы. Адна частка бункеру завалілася, засыпала невялікую групу дзяцей і двух забіла цэмэнтавымі абломкамі. Жывых адкапалі й далі ім першую дапамогу. Баракі часткова пашкоджаныя, умывальныя, куды ўпала адна бомба, знікла бяссьледна. Ужо прайшло тры дні, але ніхто не пасьпеў ачуныць ад перажытага кашмару...“ (Ліст ад кіраўніка Тодара Е. з Магдэбургу).

„...У нас шмат навін. Капэн разьехаўся ў „дрэбезгі“, словам, ніхто не астанецца ў Капэне.

Мы, г. зн. „дэсаўцы“, пакуль што на месцы. Нас нікуды не адпраўляюць, бо нам прысылаюць капэнскіх мальшоў і работы хопіць.

З харчамі ў нас як бы пагоршылася, а з курэньнем дык і зусім дрэнь!“ (Ліст ад кіраўніка Пятруся Н.⁷ з Дэсаў, 17.10.44).

„...Ужо другі тыдзень жывем у іншым лягеры, які шмат выгаднейшы за папярэдні. Дзеці чуюцца весялейшымі, куды весялейшымі, таму што пакоі менш-больш адпаведныя да жыцьця, поле блізка, а га-лоўнае, што разьбіты бункер не наводзіць на дзяцей жаху. Працы маем досыць, але ёсьць надзея на дапамогу, а менавіта: 20 юнакоў кончылі курс у Драйсігакер і ўчора прыехалі зноў да нас. Яны нам будуць сякою-такою дапамогаю...“ (Ліст ад таго ж Тодара Е. з Магдэбургу, 7.11.44).

„...Зараз па тваім выездзе ад'ехалі ад нас „старыя“ дзеці, а прыехалі з Капэну. Спачатку мела вельмі многа працы, пакуль іх прывучыла да новага парадку.

У нашым бараку шмат павесялела, сабралася нас большая сямейка — усе кіраўнічкі з Капэну. Яшчэ ніколі тут не было так весела, як

⇒ Бэрліне. У 1948 г. Выехала ў Польшчу, у 1949 г. Пасялілася з мужам у Вроцлаве, але была дэпартаваная ў СССР і да 1956 г. адбывала пакараньне ў Кінгірскім лягеры. Пасьля вярнулася ў Вроцлаў.

⁷ Імаверна, маецца на ўвазе **Пётра Нядзьведзкі** (1919—2000), грамадзкі дзеяч, сябра СБМ. Быў намесьнікам кіраўніка СБМ у Вялейцы, настаўнікам сьпеваў у альбярцінскай Краёвай школе СБМ. У 1944 г. выехаў у Нямеччыну. Працаваў у лягеры Дэсаў. Па сканчэньні вайны жыў у беларускім лягеры ў Ватэнштэце (*Watenstedt*), дзе кіраваў мужчынскім хорам. Пры канцы 1940-х выехаў у ЗША.

гэтыя дні. Праўда, гэта ўжо нядоўга патрывае: заўтра Галіна Б.⁸ едзе ў Мульдэнштайн (Muldenstein), Ванда Ч.⁹ у Эбэрбах (Eberbach). І так па адной ад'едуць ад нас.

Для дзяцей часта робім сяброўскія вечары, на якіх заўсёды прыпамінаецца Бацькаўшчына...“ (Ліст тае ж Веры К. з Дэсаў, 14.11.44).

„... І сапраўды прыехалі (штандаровы Б. і сп. Мэнцэль з Остміністэрыюм. — А. М.). Усё пайшло вельмі добра. Усе былі ў добрым настроі, але ў найлепшым, мусіць, быў Мэнцэль. Дзеці цэлы вечар танцавалі для ўсякае „сьмятанкі“, а пасля былі запрошаныя танцаваць для нямецкіх юнакоў. У гэты вечар шмат разоў іх фатаграфавалі і маюць паказаць у фільмовых дадатках...“

...Адразу пасля сьвят выехалі ў Цюрынгію (у школу „Крывія“. — А. М.). Краевіды тут сапраўды надзвычай прыгожыя. Дзеці каталіся на санках... Было б нам тут вельмі добра, калі б ня сум па дзетках, да якіх сапраўды так чалавек прывык, што здаецца найлепш — гэта тут, у Дэсаў. Сапраўды можна сказаць, што Дэсаў — гэта другі дом...“ (Ліст кіраўнічкі Лены В. Л. з Дэсаў, 12.01.1945).

„...У Магдэбургу вельмі неспакойна. Кожны дзень кідаюць „цукеркі“. Сяньня бамбілі станцыю зусім недалёка ад нас. У падвале згасла сьвятло, і дзеці нарабілі піску ў крыку. На Новы год таксама прывезлі „паздравленьне“...“ (Ларыса З., Магдэбург, 16.01.45).

„...Жыцьцё нашае цяпер ня вельмі добрае. Блукаем з кутка ў куток. Лягер наш згарэў, як вам, напэўна, вядома. Пасялілі нас зь

⁸ Маецца на ўвазе **Галіна Бузук** (1924—?), дзяўчка СБМ. Вучылася ў Наваградзкай гімназіі, а ў часе нямецкай акупацыі атрымала атэстат у мясцовай настаўніцкай сэмінарыі. Была культурным рэфэрэнтам у Кіраўнічым штабе СБМ. У 1944 г. выехала ў Нямецчыну, дзе працавала зь дзецьмі ў лягеры Дэсаў, кіравала лягерам у Мульдэнштайне. Не скарыстаўшыся з магчымасьці эвакуацыі на Захад, засталася пры дзецях, трапіла ў савецкую зону акупацыі, была арыштаваная савецкімі ўладамі. Далейшы лёс невядомы. Вытрымкі зь ейных лістоў зь Нямецчыны можна знайсці ў працы Юрыя Туронка „Людзі СБМ“ (Вільня, 2007. С. 68—69, 127).

⁹ Маецца на ўвазе **Ванда Чарнэцкая** (у замужжы Махнач, 1918—2007), дзяўчка СБМ. Вучылася ў Віленскім унівэрсытэце, была сябрам Беларускага студэнцкага саюзу. Працавала настаўніцай у Ляхавічах. У 1944 г. выехала ў Нямецчыну. У 1950 г. перабралася ў ЗША. Жыла каля Чыкага. Ейныя ўспаміны можна знайсці ў згаданай вышэй кнізе Юрыя Туронка (с. 87—89), а таксама падпісаныя „Вольга“ — у кнізе Алеся Вініцкага „Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямецчыне ў 1939—1951 гадох“ (Менск, 1994. С. 29—33).

дзецьмі ў мужчынскім чужынецкім лягеры. У пакоях вельмі цесна. Пакой, дзе я жыву з маімі дзяўчаткамі, не замыкаецца, і мы заўсёды баймся надыходу ночы. Вельмі дрэнна ў гэтых бараках... Ох, зь якою прыемнасьцю паехала б зноў у Драйсігакер... Там, як на Бацькаўшчыне: лес, узгоркі, сьнег, а цяпер зноў муры й разваліны ды сумна, сумна бясконца.

...Выбачце, што пісала алавіком — вядома, пагарэльцы, дык нічога ня маем...“ (Ларыса З., 25.01.45).

Ліст ад кіраўнічкі Ларысы З. быў апошняй весткай, якую мне ўдалося атрымаць перад капітуляцыяй Нямецчыны. Зь першых дзён лютага наш аддзел быў пераведзены з Бэрліну ў першую Беларускаю дывізію, і з таго часу ўсякая сувязь зь лягерамі юнакоў парвалася.

Што зь імі сталася ў мамэнт капітуляцыі? Вывезлі бальшавікі? У якіх абставінах? Куды? Што сталася з кіраўнікамі — цэлы шэраг пытаньняў, якія ўсіх нас павінны абыходзіць, і якія, у меру магчымасьцяў, мусяць быць высветленыя. Цяжка дапусьціць думку, што сяньня няма на эміграцыі ніводнага навочнага сьведкі апошніх дзён дзіцячых лягераў, і яшчэ цяжэй — каб такім сьведкам хапіла абыякавасьці маўчаць аб гэтым.

*Падрыхтоўка да друку Лявона Юрэвіча,
камэнтары Натальлі Гардзіенкі*

Івонка Сурвілла

Гатыно

ДЫ-ПІ-ЛЯГЕРЫ Ў ДАНІІ¹

У Даніі я была ў шасці лягерах — з траўня 1945-га да 1948 году. Адразу пасля прыезду нашая сям'я папалася ў лягер *Hovelte*, дзе былі перадусім немцы з Усходняй Прусіі, а разам зь імі — уцекачы з розных краінаў Усходняе Эўропы, якія перабраліся ў Данію праз Усходнюю Прусію. Гэта былі вайсковыя казармы. Лягер атачаў дрот, была варта. Мы папаліся ў стайню. Спалі на саломе на зямлі. Там памерла мая сястрычка Прадслава.

Другі лягер быў для ўцекачоў *ня-немцаў*, у палацыку *Bremersvold*, на высьпе *Lolland*. Было там каля 150 асобаў. Там трактавалі й кармілі нас добра. Нашая сям'я мела свой пакойчык. Ніхто не пільнаваў, мелі магчымасьць зьведаць ваколіцы.

Трэці лягер быў ізноў палацык, у горадзе *Skodsborg*, за 25 кілёмэтраў на поўнач ад Капэнгагену. Лягер быў мультынацыянальны. Жылі ў агульнай залі, мелі поўную волю рабіць што хочам. Але не было грошай.

Чацьвёрты лягер, таксама мультынацыянальны, быў адным зь дзвюх вялікіх гатэляў гэтай самай мясцовасьці. Будынкі, дзе мы жылі, яшчэ стаяць. Мы жылі разам з украінскай сям'ёй у адным пакойчыку, усяго сем асобаў. Кармілі нармальна, памятаю аўсянаю кашку на сняданьне. Моцна не захаплялася я ежай. Там нам ужо давалі пяць кронаў на тыдзень на асобу — на розныя малыя выдаткі.

Адтуль нас перанеслі на другі курорт, *Rungsted*, 30 кілёмэтраў на поўнач ад Капэнгагену. І там жылі разам зь іншай сям'ёй. Хаця з намі там была вялікая група беларусаў (дваццаць ці трыццаць чалавек), быў гэты лягер перадусім польскі. Людзі жылі дружна. Тата заклаў беларускую арганізацыю — ніякіх праблемаў з гэтым не было. У нашым пакоі заўсёды было поўна суродзічаў, сяброў.

¹ Успамін напісаны ў 2009 г. на просьбу Лявона Юрэвіча й захоўваецца ў ягоным прыватным архіве.

Пасья *Rungstedtu* нас перасялілі ў апошні лягер у Даніі, на *Klovermarket* у Капэнгагене. Там былі ўцекачы розных нацыянальнасцяў, уключна з немцамі. Лягер, здаецца, быў адмыслова пабудаваны для ўцекачоў. Баракі. Быў вялізны. Мы мелі адзін пакой для нашай сям'і. Здаецца, была агульная кухня, але тады тата² працаваў па прафэсіі ў горадзе.

Лягер быў даволі сумны; уяўляю, што даволі падобны да лягероў Ды-Пі ў Нямецчыне. Было мала зеляніны. Але былі ў цудоўным горадзе. Жылі нармальна. З братам хадзілі ў школу, а ў нядзелю тата вадзіў па музях.

Хто кіраваў першым лягерам, ня ведаю. Праўдападобна, дацкае войска або міліцыя. Унутры лягеру выглядала, што кіравалі ўсім немцы. І лекары ды мэдсёстры былі нямецкія. Ува ўсіх наступных лягерах дырэктарамі былі дацкія афіцэры, насілі ўніформу. У *Rungstedt* была жанчына, таксама ва ўніформе. Былі гэтыя людзі ветлівыя й добрабычлівыя. Жонка аднаго з дырэктараў вазіла мяне з сабой у Капэнгаген. Дырэктар у лягеры *Klovermarket*, калі дазнаўся, што я ведаю дацкую мову, сам завёў мяне й запісаў у дацкую школу. Дзеці з лягераў звычайна не хадзілі ў дацкія школы.

Не было ў лягерах ні паліцыі, ні турмы. П'янства й боек, здаецца, не было. Была поўная воля; толькі ежу давалі ў пэўныя гадзіны. Час ад часу раздавалі адзежу, якую прысылалі ўцекачам з Амэрыкі. Мама тады набыла машыну да шыцьця й сама шыла сабе й дзецям адзежу з купленага матар'ялу. Таксама падзарабляла, перашываючы людзям амэрыканскія сукенкі. Так зарабіла сабе на новае паліто. Тата, калі пайшоў працаваць, купіў сабе ў краме касцюм. У самім лягеры крамаў не было.

Тата вучыў брата й мяне пісаць па-беларуску, дыктуючы нам „Гісторыю Беларусі“ Найдзюка³ — іншых беларускіх кніг у нас не было, пакуль нам не прыслалі з Францыі „Сымона-Музыку“ Коласа й вершы

² Бацька Івонкі Сурвіллы **Ўладзімер Шыманец** (1911—1977), грамадзкі дзеяч, інжынэр. Скончыў Віленскую тэхнічную школу (1932). Працаваў у Стоўпцах. Зь лета 1944 г. разам зь сям'ёй — на эміграцыі. Жыў у Капэнгагене, дзе арганізаваў згуртаваньне беларусаў Даніі. У 1948 г. пераехаў у Францыю. З 1952 г. жыве ў Сартрувілі (*Sartrouville*) пад Парыжам, браў удзел у працы Аб'яднаньня беларускіх работнікаў у Францыі, дзейнасьці ўраду БНР (міністар фінансаў).

³ Маецца на ўвазе кніга папулярных нарысаў з гісторыі Беларусі аўтарства Язэпа Найдзюка „Беларусь учора і сьняня“, першае выданьне якой выйшла ў 1940 г. у Вільні, а другое — у 1944 г. у Менску.

Ларысы Геніюш. Таксама вучыў мяне й брата матэматыцы, уключна з альгебрай. Дзякуючы яму, у школе мы ніколі ня мелі праблемаў па гэтым прадмеце.

Тата маляваў, пачаў рабіць дацка-беларускі слоўнік. Перакладаў казкі Андэрсэна. Апошні год ён працаваў інжынэрам у Капэнгагене, шмат дапамагаў суродзічам, бараніў тых, што былі з БССР, ад мусовага вяртаньня ў Савецкі Саюз. Нядзелямі часта хадзілі па музэях, адведвалі навакольле. Брат і я вучыліся граць на піяніна. Раз на год хадзілі да фатографа рабіць сямейныя здымкі.

Быў яшчэ транзітны лагер у *Kolding*, дзе нашая беларуская грамада апынулася на два тыдні перад выездам у Францыю. Было гэта якраз у сакавіку, так што там адсвяткавалі ўрачыста 25 Сакавіка. Тата запрасіў на свята маіх дацкіх сяброў (праўда, мы заўсёды казалі „данскіх“ — ад „Даніі“).

Умовы ў Даніі былі непараўнальна лепшыя, як у лягерах у Нямеччыне, апрача як у першыя месяцы пасля вайны, калі дацкія лекары нават адмаўляліся лячыць нямецкіх „дзяцей“, г. зн. дзяцей уцекачоў, якія сотнямі тысяч апынуліся ў маленькай Даніі, зусім нядаўна яшчэ акупаванай Нямеччынай. Разам з маёй сястрычкаю тады памерлі сотні дзетак. Помнік ёй цяпер уважаецца за свайго роду нацыянальную каштоўнасьць — пра яго апублікавалі брашурку для турыстаў.

Я памятаю тры рэчы, якія бацькі прывезьлі з сабой з Даніі ў Францыю: маміну машыну для шыцьця, якая яшчэ стаіць у нашай хаце ў Францыі, татаву машынку для пісаньня (друкарку), драўляную валізку з дацка-беларускім слоўнікам (у форме картачак), ну й нашыя беларускія кнігі й паперы, зьвязаныя зь беларускім арганізацыйным жыцьцём у Даніі.

Бальшыня беларусаў з Даніі выехала ў Францыю. Толькі сям'я Гімпельяў зь Міра выехала ў Аргентыну, і адзін хлапец, Карыба, выехаў у Аўстралію, а потым пераехаў у Канаду.

ВЫБРАНАЯ БІБЛІАГРАФІЯ МАТЭРЫЯЛАЎ ПРА ЛЯГЕРЫ ДЫ-ПІ З ГАЗЭТАЎ „БАЦЬКАЎШЧЫНА“ І „БЕЛАРУС“

Агульныя пытаньні

Аблічны. І ў Брытанскай зоне саюз прэсы ДП // Бацькаўшчына. №14 (17). 2 травеня 1948. С. 3.

Мікола Панькоў.

Агульная зборка Саюзу ліцэнцыятаў ДП-прэсы. (Зь беларускага жыцьця) // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 4.

Агульны зьезд Цэнтральнага Задзіночаньня Чужынецкіх Уцекачоў. [Нямеччына] // Бацькаўшчына. №13—14 (613—614). Сьнежань 1963. С. 7.

Ад Беларускага Нацыянальнага Камітэту на Амэрыканскую зону // Бацькаўшчына. №20 (23). 13 чэрвеня 1948. С. 4.

Да справы вылучэньня беларусаў з чужых лягераў.

Ад Беларускага Нацыянальнага Камітэту (БНК) у Нямеччыне // Бацькаўшчына. №1 (45). 2 студзеня 1949. С. 1.

Подпіс: Старшыня БНК інж. Ул. Тамашчык. Віншавальны зварот да ўсіх беларускіх арганізацыяў на чужыне.

А лягер — не турма, тут аховы няма... // Бацькаўшчына. №5 (8). 22 лютага 1948. С. 2.

Амэрыканскія вайсковыя ўлады не дазволілі савецкім журналістам наведаць лягеры Ды-Пі.

Палкоўнік Эйтэр.

А. М. Набывайце прафэсіі! // Бацькаўшчына. №26 (29). 5 верасьня 1948. С. 2.

Пра неабходнасьць мець прафэсію пры выэміграваньні зь Нямеччыны.

А. М. Справы ДП // Бацькаўшчына. №3 (6). 8 лютага 1948. С. 3.

„Таймз“ аб праблемах Ды-Пі. Іміграцыйны цэнтар IRO ў Штутгарце (Stuttgart).

А. М. Справы ДП. Ці лёгка выехаць у Амэрыку? // Бацькаўшчына. №37 (40). 21 лістапада 1948. С. 3.

Амэрыканскі часопіс аб скаўтах ДП // Бацькаўшчына. №6 (9). 22 лютага 1948. С. 3.

Амэрыканскі Чырвоны Крыж для ДП // Бацькаўшчына. №33 (36). 24 кастрычніка 1948. С. 4.

Амэрыканскія баптыстыя за дапамогу ДП // Бацькаўшчына. №5 (8). 22 лютага 1948. С. 3.

Прэзыдэнт Трумэн; сьвятар А. Клаўпik, В. Льюіс, генэральны сакратар хаўрусу баптыстаў.

Апошняя прэсавая канфэрэнцыя IRO // Бацькаўшчына. №3 (82). 20 студзеня 1952. С. 4.

Томас Джэмсан.

Байнаровіч, А. Справы ДП. Каб адно не запозна... // Бацькаўшчына. №6 (9). 22 лютага 1948. С. 3.

Да прыняцця пляну Маршала.

Барыс С. „Беларускае Культурна-Прасьветнае Таварыства“ // Бацькаўшчына. №10 (13). 4 красавіка 1948. С. 4.

3 жыцця беларусаў Францускае зоны.

Бедныя душы... // Бацькаўшчына. №3 (6). 8 лютага 1948. С. 1.

Маршал Сакалоўскі турбуецца пра савецкіх грамадзянаў у Нямеччыне. Адказ генэрала Л. Д. Кляя.

Станіслаў Рыклік, Аляксандар Кэмп.

Беларускі, Тодар. Нашая прамова на Агульным зьездзе Задзіночаных Нацыяў // Бацькаўшчына. №15 (18). 9 травеня 1948. С. 3—4.

Зварот беларускіх Ды-Пі да Арганізацыі Аб'яднаных Нацыяў.

Беларусы ў савецкіх канцэнтрацыйных лягерах у Нямеччыне // Бацькаўшчына. № 69. 31 жніўня 1951. С. 4.

В. Б. ДП будуць прыймацца на працу ў Нямеччыне // Бацькаўшчына. №33—34 (164—165). 30 жніўня 1953. С. 8.

В. Д. Голас з Ангельскае зоны. (Па куткох эміграцыі) // Бацькаўшчына. №12 (15). 18 красавіка 1948. С. 4.

Роля Беларускага дапамагавага камітэту ў Ангельскай зоне.

Радаслаў Астроўскі, Барыс Рагуля, Юры Сабалеўскі, сьвятар Анатоль Кунцэвіч.

Віндзішбэргердорфскі. Пад развагу нашага грамадства ў ЗША // Беларус. №2 (26). 24 студзеня 1953. С. 3—4.

Да вытокаў грамадзкай дзейнасьці беларускай эміграцыі.

Віт. Кам — Бэрхтэсгадэн скаўцкім маршам // Бацькаўшчына. №23 (26). 4 ліпеня 1948. С. 4.

Выясненьні ўраду Беларускага Дабрадзейнага Згуртаваньня (БДЗ) у Францускай зоне // Бацькаўшчына. №18 (21). 30 травеня 1948. С. 4.

Вялічка, Р. Справы ДП // Бацькаўшчына. №11 (14). 11 красавіка 1948. С. 3.

Перасяленьне мэдычнага пэрсаналу; канфэрэнцыя паразуменьня Брытанскае зоны Нямеччыны, жыцьцё ў Бэльгіі.

Галубіцкі, А. На мяжы надзеі й рэзыгнацыі // Бацькаўшчына. №51—52 (281—282). Каталіцкія Каляды 1955. С. 6, 8.

Лёс беларусаў у санаторыі нямецкага мястэчка Гаўтынг (*Gauting*).

Госьць. Беларусы, украінцы, летувісы — заадно. (Француская зона) // Бацькаўшчына. №6 (9). 22 лютага 1948. С. 4.

Гр. Справы ДП. Чарговая прэсавая канфэрэнцыя ІРО // Бацькаўшчына. №37 (40). 21 лістапада 1948. С. 3.

Да беларусаў у Нямеччыне // Бацькаўшчына. №33—34 (164—165). 30 жніўня 1953. С. 7; №35 (166). 6 верасьня 1953. С. 4.

Кангрэс ЗША зацьвердзіў біль аб прыняцьці 214 тыс. новых эмігрантаў, у тым ліку 30 тыс. з-за жалезнай заслоны.

Дзясятая прэсавая канфэрэнцыя ІРО. (Справы ДП) // Бацькаўшчына. №27 (30). 12 верасьня 1948. С. 3.

ДП у Канадзе // Бацькаўшчына. №34 (37). 31 кастрычніка 1948. С. 3.

Дэлегат. Па куткох эміграцыі. Зьезд беларусаў у Францускай зоне // Бацькаўшчына. №4 (7). 15 лютага 1948. С. 4.

Радаслаў Астроўскі.

Жаночае Згуртаваньне ў Нямеччыне аднавіла сваю дзейнасьць // Бацькаўшчына. №11—12 (90—91). 25 сакавіка 1952. С. 8.

Жыцьцё дыпіўскае // Бацькаўшчына. №6 (9). 22 лютага 1948. С. 3.

Загародны, В. Па куткох эміграцыі. Ялінка на 1300 мэтрах // Бацькаўшчына. №2 (5). 31 студзеня 1948. С. 4.

Калядная ялінка для беларускіх і ўкраінскіх дзяцей у Альпах.

Задзіночаныя Нацыі аб сытуацыі ДП // Бацькаўшчына. №4 (83). 23 студзеня 1952. С. 2.

Заклік Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў Нямеччыне // Бацькаўшчына. №11 (55). 4 травеня 1949. С. 4.

Зварот да тых, хто пакідае Нямеччыну, трымаць сувязь праз Сусьветнае аб'яднаньне беларускай эміграцыі (САБЭ) у Парыжы.

З. Ст. Дапамажэце вашым суродзічам! // Бацькаўшчына. №6 (85). 10 лютага 1952. С. 1—2.

Патрэба матэрыяльнай і маральнай дапамогі суродзічам у лягерах Ды-Пі.

Зь беларускага жыцьця. Дэлегацыя БНК у Аўстралійскай Іміграцыйнай Кватэры // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 4.

Высвятленьне прычынаў забароны эміграваць у Аўстралію беларускім сем'ям зь дзецьмі.

Зь беларускага жыцьця: Угодкі Слуцкага паўстаньня ў лягерах Розэнгайм і Мітэнвальд. Продаж царквы ў Рэгенсбургу // Бацькаўшчына. №1 (61). 1 студзеня 1950. С. 4.

ПРО аплочвае кошты перасяленьня ўсім уцекачам // Бацькаўшчына. №3. 27 лістапада 1947. С. 3.

(-іч). Камітэт за паварот на Бацькаўшчыну пры „акцыі“ // Бацькаўшчына. №29 (259). 17 ліпеня 1955. С. 3.

Выкраданьне іменных сьпісаў і картатэк эмігрантаў у Заходняй Нямеччыне.

Калодка, А. Справы ДП. Бывай, Эўропа! (Ліст з дарогі ў Аўстралію) // Бацькаўшчына. №15 (18). 9 травеня 1948. С. 3.

Калодка, А. Справы ДП. Мы ў Аўстраліі // Бацькаўшчына. №21 (24). 20 чэрвеня 1948. С. 3.

Камаровец, В. Справы ДП. Усюды добра, дзе нас няма, або як „мадэрн“ бокам вылазіць. (Ліст із Бэльгіі) // Бацькаўшчына. №18 (21). 30 травеня 1948. С. 3.

Камунікат Беларускага Нацыянальнага Камітэту // Бацькаўшчына. №20 (23). 13 чэрвеня 1948. С. 4.

Ападаткаваньне беларусаў на эміграцыі.

Канфэрэнцыя ІМКА — ІВКА // Бацькаўшчына. №30 (33). 3 кастрычніка 1948. С. 3.

Канфэрэнцыя кіраўнікоў і дарадчыкаў летніх лягераў Сусьветнага саюзу маладых хрысьціянскіх мужчынаў і жанчын з Амэрыканскай зоны ў Гібэльштаце (*Gibelstadt*).

Раэн Ноя.

Каранеўкі, М. Новая Зэляндыя — рай для эмігрантаў // Бацькаўшчына. №70. 15 верасня 1951. С. 4.

Каранеўскі, Я. Да выбараў // Бацькаўшчына. №8 (11). 14 сакавіка 1948. С. 4.

Перавыбары кіраўнічых органаў Беларускага цэнтральнага дапамагавога камітэту ў Нямеччыне.

Я. Каранеўскі, Станіслаў Станкевіч, Мікола Кунцэвіч, Віталь Кажан, Уладзімер Кабушка, Ігнат Гагалінскі, Віктар Войтанка.

Карыстайце з апошняе магчымасьці. (Эміграцыйныя справы) // Бацькаўшчына. №16 (60). 5 кастрычніка 1949. С. 3.

Краіны, у якія яшчэ можна выехаць.

К-іч. У ангельскай зоне. (Зь беларускага жыцця) // Бацькаўшчына. №36 (39). 11 лістапада 1948. С. 4.

Курсы моваў // Бацькаўшчына. №22 (25). 27 чэрвеня 1948. С. 3.

Паведамленьне ПК ІРО: ва ўсіх лягерах Ды-Пі Амэрыканскае зоны наладжваюцца курсы вывучэньня ангельскае, гішпанскае й габрэйскае моваў.

„Летаніс“ // Бацькаўшчына. №4 (7). 15 лютага 1948. С. 4.

Пачаў выходзіць у Шлесьвіг-Гольштайне (*Schleswig-Holstein*) беларускі часопіс.

Ліквідацыя лягераў // Бацькаўшчына. №71. 30 верасня 1951. С. 4.

Абвешчаны плян ліквідацыі лягераў Ды-Пі на тэрыторыі Амэрыканскае зоны.

Лінкевіч, В. Просім выясненьня. (Ліст у рэдакцыю) // Бацькаўшчына. №8 (52). 25 сакавіка 1949. С. 4.

Да эміграцыі беларусаў у Аўстралію.

Лягеры ўцекачоў у Нямеччыне ліквідуюцца // Бацькаўшчына. №37 (319). 9 верасня 1956, С. 1.

М. Апошні тэрмін дзеля рэгістрацыі! З прэсавай канфэрэнцыі ІРО // Бацькаўшчына. №15 (59). 18 жніўня 1949. С. 2.

М. Справы ДП // Бацькаўшчына. №4 (7). 15 лютага 1948. С. 3.

Трэцяя прэсавай канфэрэнцыя ІРО. Новая перарэгістрацыя ўсіх Ды-Пі. Эдуардс, Дэнлінгер, Картэр, супрацоўнік ІРО Янкоўскі.

М. Справы ДП. Чацьвёртая прэсавай канфэрэнцыя ІРО // Бацькаўшчына. №8 (11). 14 сакавіка 1948. С. 3.

Дэнлінгер.

М. У ІРО // Бацькаўшчына. №1 (4). 25 студзеня 1948. С. 3.

Прэсавай канфэрэнцыі ў Гайдэльбэрзе (*Heidelberg*).

П. Б. Эдуардс.

Магчымасьці выезду ў Ангельшчыну // Бацькаўшчына. №65. 27 студзеня 1951. С. 4.

Малецкі, др. За гаспадарчую ініцыятыву // Бацькаўшчына. №16 (60). 5 кастрычніка 1949. С. 3.

Магчымасьці ў краінах, куды ад'яжджаюць беларусы зь Нямецчыны.

Марцін Р. Набывайце фах. (Ліст з Вэнэцуэлі) // Бацькаўшчына. №15 (59). 18 жнівеня 1949. С. 3.

Мацкевіч, К. „Фашыстыя могуць ехаць на „родіну“. [Карэспандэнцыя з Аргентыны] // Бацькаўшчына. №70. 15 верасня 1951. С. 4.

Даваенныя эмігранты, якія не жылі ў СССР, вядуць бальшавіцкую прапаганду, але іх не адпускаюць на бацькаўшчыну. Пасьляваенная эміграцыя ведае праўду. Яны неўсяпечныя для бальшавікоў. Іх заманьваюць ехаць, каб там зьнішчыць.

М. В. Выстаўка ў Байройце // Бацькаўшчына. №23 (26). 4 ліпеня 1948. С. 4.

Міжнацыянальная выстава працаў Ды-Пі.

Лісяк, Якуб Кузьміцкі, Міхал Крупка.

Мерляк, К. Ліст з Аргентыны // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 4.

Рэальныя магчымасьці эміграцыі ў Аргентыну.

Міжнародны Прафэсыянальны Саюз ДП і палітычных уцекачоў // Бацькаўшчына. №11 (55). 4 травеня 1949. С. 3.

Уладзімер Тамашчык.

Міжнацыянальны саюз інжынэраў і архітэктараў // Бацькаўшчына. №12 (56). 18 травеня 1949. С. 4.

Саюз заснаваны з ініцыятывы Міжнароднага камітэту Ды-Пі і палітычных уцекачоў.

М. К. У Міжнацыянальным Камітэце ДП і ўцекачоў // Бацькаўшчына. №2. 17 лістапада 1947. С. 3.

Каардынацыя працы нацыянальных камітэтаў.

М. Л. Справы ДП. Беларуская дэлегацыя на канфэрэнцыі ГРО // Бацькаўшчына. №17 (20). 23 травеня 1948. С. 3.

Праблема перасяленьня і ўладкаваньня ўцекачоў.

Можам ехаць і ў Аўстралію // Бацькаўшчына. №6 (50). 23 лютага 1949. С. 2.

Можна эміграваць у Вялікабрытанію // Бацькаўшчына. №45 (176). 17 лістапада 1953. С. 4.

М. П. Едзем у Амэрыку // Бацькаўшчына. №32 (35). 17 кастрычніка 1948. С. 3.

ЗША прымуць 205 тыс. Ды-Пі.

М. П. Справы ДП. 6-я прэсавае канфэрэнцыя ІРО // Бацькаўшчына. №19 (20). 5 чэрвеня 1948. С. 3.

Надзеюся й на Аўстралію. (Справы ДП) // Бацькаўшчына. №26 (29). 5 верасня 1948. С. 3.

Беларускія Ды-Пі ўлучаныя ў сьпіс нацыянальнасьцяў, дапушчаных у Аўстралію.

Напярэдадні ліквідацыі ІРО // Бацькаўшчына. №71. 30 верасня 1951. С. 4.

Неадкладная справа // Бацькаўшчына. №63. 15 верасня 1950. С. 2.

Эміграцыя зь Нямецчыны завяршаецца. Неабходна аднавіць беларускую эміграцыйную прэсу.

Незалежны, Ян. Армянскае нацыянальнае сьвята // Бацькаўшчына. №20 (23). 13 чэрвеня 1948. С. 3.

Юбілейныя ўрачыстасьці ў Штутгарце з удзелам беларусаў.

Немцы пераймаюць лягеры ДП // Бацькаўшчына. №66. 6 траўня 1951. С. 4.

Н. К. Справы ДП. Ліга жанчынаў на эміграцыі // Бацькаўшчына. №6 (9). 22 лютага 1948. С. 3.

Новая Зэляндія прыіме ДП // Бацькаўшчына. №35 (38). 7 лютага 1948. С. 4.

Новая перарэгістрацыя перамяшчэнцаў — ДП // Бацькаўшчына. №2. 17 лістапада 1947. С. 3.

Новыя аўстралійцы // Бацькаўшчына. №1 (45). 2 студзеня 1949. С. 3.

П. 3 прэсавае канфэрэнцыі ІРО // Бацькаўшчына. №14 (58). 30 чэрвеня 1949. С. 3.

Абмеркаваньне пытаньняў: свабода Ды-Пі-прэсы, супрацоўніцтва Ды-Пі-прэсы з акупацыйнымі ўладамі, амэрыканскай арміяй і нямецкім насельніцтвам.

Паведамленьне Беларускага Нацыянальнага Камітэту. (Зь беларускага жыцьця) // Бацькаўшчына. №27 (30). 12 верасня 1948. С. 4.

Выдача беларусам у Нямецчыне пасьведчаньняў пра нацыянальную прыналежнасьць.

Паведамленьне Беларускага Нацыянальнага Камітэту. (Зь беларускага жыцця) // Бацькаўшчына. №27 (30). 12 верасня 1948. С. 4.

Афармленьне выезду ў Аргентыну.

Паведамленьне Беларускага Нацыянальнага Камітэту. (Зь беларускага жыцця) // Бацькаўшчына. №31 (34). 10 кастрычніка 1948. С. 4.

Афармленьне пасьведчаньняў беларускім Ды-Пі для выезду ў ЗША.

Паведамленьне Галоўнага Камандаваньня Амэрыканскае Арміі // Бацькаўшчына. №11 (14). 11 красавіка 1948. С. 4.

Пра новыя пасьведчаньні.

Паведамленьне Заходне-нямецкага міністэрства для спраў уцекачоў // Бацькаўшчына. №42 (272). 16 кастрычніка 1955. С. 1.

Закон Фэдэратыўнай Рэспублікі Нямеччына ад 25.04.1951 г. пра абарону безьдзяржаўных чужынцаў ад выдачы.

Паведамленьне Сусьветнага Аб'яднаньня Беларускае Эміграцыі. Да інтэлектуалістых і асобаў вольных прафэсіяў // Бацькаўшчына. №8 (52). 25 сакавіка 1949. С. 4.

Паведамленьні да сп.сп. камандантаў беларускіх лягераў і нацыянальных групаў // Бацькаўшчына. №9 (12). 25 сакавіка 1948. С. 6.

Падарожны, С. Па лягерах і асельях // Бацькаўшчына. №49 (279). 4 сьнежня 1955. С. 3—4.

Невыносныя ўмовы жыцця былых Ды-Пі ў горадзе Амбэрг (*Amberg*).

Пакрысе едуць // Бацькаўшчына. №7 (10). 7 сакавіка 1948. С. 3. Выезд Ды-Пі ў Канаду, Галяндыю, Вялікабрытанію.

Па куткох эміграцыі. Ліст беларусаў Францускае зоны Яго Міласьці спадару Прэзыдэнту Беларускае Народнае Рэспублікі // Бацькаўшчына. №5 (8). 22 лютага 1948. С. 4.

Памятлівыя „апекуны“ // Беларус. №55. 20 сакавіка 1956. С. 3. Запатрабаваньне савецкага пасла Зорына ад нямецкага ўраду сьпісаў уцекачоў ад бальшавізму.

Папраўкі да эміграцыйнага закону ЗША // Бацькаўшчына. №16 (60). 5 кастрычніка 1949. С. 3.

Паўтара мільёнаў марак для прадпрыемстваў ДП // Бацькаўшчына. №70. 15 верасня 1951. С. 2.

Пашпарты для жыхароў лягераў ДП // Бацькаўшчына. №2 (5). 31 студзеня 1948. С. 4.

Пашпарты для ўцекачоў у Нямецчыне // Бацькаўшчына. №38 (169). 27 верасня 1953. С. 4.

П. Віш. На парадку дня: эміграцыя // Бацькаўшчына. №7 (51). 9 сакавіка 1949. С. 3.

Перасяленьне ў ЗША, Канаду.

П. М. Справы ДП. 5-ая прэсавая канфэрэнцыя ІРО // Бацькаўшчына. №14 (17). 2 травеня 1948. С. 3.

Помач савецкім ўцекачом // Беларус. №1 (7). 25 сакавіка 1952. С. 4.

Трумэн накіраваў 4 млн. даляраў на помач палітычным эмігрантам.

Праблема ДП і ўцекачоў // Беларус. №12 (18). 4 кастрычніка 1952. С. 1, 4.

Правал савецкай акцыі за паварот на бацькаўшчыну. (Прэсавае паведамленьне Амэрыканскага Камітэту для Вызваленьня ад бальшавізму) // Бацькаўшчына. №42 (272). 16 кастрычніка 1965. С. 3.

Прадаўжэньне дзейнасьці ІРО // Бацькаўшчына. №63. 15 верасня 1950. С. 6.

Праект праўнага стану палітычных эмігрантаў (У ААН) // Бацькаўшчына. №16 (60). 5 кастрычніка 1949. С. 3.

Працяжнік, П. Ці былі гэта выбары? // Бацькаўшчына. №22 (25). 27 чэрвеня 1948. С. 4.

Мэханіка „выбараў“ у гэтак званнае Беларускае цэнтральнае прадстаўніцтва.

Прыкрае непаразуменьне // Беларус. №9 (15). 23 жніўня 1952. С. 1.

Арышты Ды-Пі ў Вэнэсуэле.

Прылепскі, Хвядос. Успомнім ахвяры прымусовых выдачаў // Беларус. №167. Сакавік 1971. С. 3.

Прымусовая рэпатрыяцыя савецкай рэпатрыяцыйнай місіі // Бацькаўшчына. №6 (50). 22 лютага 1949. С. 2.

Прысутны. Новы французскі іміграцыйны плян // Бацькаўшчына. №34 (37). 31 кастрычніка 1948. С. 4.

Канфэрэнцыя ІРО ў справе перасяленьня Ды-Пі ў Францыю.

Пытаньне ўцекачоў у Генэральным дагаворы зь Нямецкай // Бацькаўшчына. №24 (103). 15 чэрвеня 1952. С. 3.

Пячэрскі. Лісты перасяленцаў. Беларусы ў Новай Зэляндыі // Бацькаўшчына. №15 (59). 18 жнівеня 1949. С. 3.

Р. Па куткох эміграцыі. Прэзыдэнт у лягерах // Бацькаўшчына. №21 (24). 20 чэрвеня 1948. С. 4.

Ратабач, К. Па куткох эміграцыі. Асыярожна каля немцаў // Бацькаўшчына. №5 (8). 22 лютага 1948. С. 4.

Выпадкі гвалту супраць Ды-Пі.

Р. С. Лішнія людзі // Бацькаўшчына. №41—42 (172—173). 25 кастрычніка 1953. С. 8.

Да праблемы безьдзяржаўных чужынцаў у Заходняй Нямеччыне (між іх і беларусы).

Свой свайго пазнаў і на піва пазваў? // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 4.

Русіфікатарская праца сярод праваслаўных нерасейскіх народаў. (Брытанская зона Нямеччыны.)

Сколькі выехала й сколькі засталася // Бацькаўшчына. №66. 6 травеня 1951. С. 4.

Афіцыйнае паведамленьне *IRO*.

Слонімскі. Па куткох эміграцыі. Угодкі Беларускага Дабрадзейнага Згуртаваньня ў Францускай зоне // Бацькаўшчына. №22 (25). 27 чэрвеня 1948. С. 4.

Нікандар Мядзейка.

Слонімскі. Па куткох эміграцыі. У Францускай зоне // Бацькаўшчына. №11 (14). 11 красавіка 1948. С. 4.

Заснаваньне Беларускага нацыянальнага камітэту.

Сорак гадоў таму // Беларус. №320. Чэрвень 1984. С. 1—2.

Гістарычныя падзеі ў Беларусі, якія прывялі да эміграцыі.

Спадзявайла, Іван. „На чыстым аркушы“, або рэдкі фэномэн „Рукапіснага друку“ // Бацькаўшчына. №2. 17 лістапада 1947. С. 2—3.

Пэралік беларускіх рукапісных выданьняў, прывезеных з Ангельскай зоны.

Гутэнбэрг, Скарына, Ўільям Буліт, Мікола Вольны, Ніна Змагарка, М. Карэнь, У. Сакол, В. Паддубіч, М. Загорная, І. Дальняя, І. Каменны, Летапісец, Народнік, Багушэвіч (Мацей Бурачок, Сымон Рэўка).

Справа ўцекачоў на парадку дзённым ЗН // Бацькаўшчына. №75. 11 лістапада 1951. С. 4.

Справы ДП // Бацькаўшчына. №10 (13). 4 красавіка 1948. С. 3.
Рэформа прэсы Ды-Пі. Магчымасьць эміграваць у ЗША 200 тысячам Ды-Пі. Заява дырэктара IRO.

П. Эдўардс, Т. Гаралд.

Справы ДП // Бацькаўшчына. №13 (16). 25 красавіка 1948. С. 3.
З Амэрыканскае зоны: у Канаду й Аўстралію; у Канаду на сельскую гаспадарку. На базе практычнага хрысьціянства (перасяленьне ў Парагвай).

Справы ДП // Бацькаўшчына. №28 (31). 19 верасня 1948. С. 3.
Колькі выедзе ў верасні; колькасьць працоўных Ды-Пі; зьезд Ды-Пі-журналістаў у Бад-Кісынгене (*Bad Kissingen*).

Справы ДП. 12 краёў хочучь браць // Бацькаўшчына. №5 (8). 22 лютага 1948. С. 3.

Пэралік краінаў, згодных прыняць Ды-Пі. Называецца колькасьць перамяшчэнцаў.

Справы ДП. 2000 ДП у тыдзень у ЗША можа адпраўляць IRO // Бацькаўшчына. №41 (44). 26 сьнежня 1948. С. 3.

Справы ДП. Амэрыканскай зоне найбольшая ўвага // Бацькаўшчына. №23 (26). 4 ліпеня 1948. С. 2.

Ўільям Ток.

Справы ДП. Аўстралія прыме яшчэ 100.000 ДП // Бацькаўшчына. №40 (43). 19 сьнежня 1948. С. 3.

Справы ДП. За 200 тыс. ДП у Амэрыку // Бацькаўшчына. №15 (18). 9 травеня 1948. С. 3.

Справы ДП. Зьмены ў штабе IRO // Бацькаўшчына. №40 (43). 19 сьнежня 1948. С. 3.

Робэрт Тэйлер, Філіп Раён, Ўілер.

Справы ДП. Каб адчулі адказнасьць... // Бацькаўшчына. №5 (8). 22 лютага 1948. С. 3.

Хрысьціянская арганізацыя ў ЗША рыхтуе для Ды-Пі ўмовы перасяленьня.

Справы ДП. Колькі выехала ў мінулым тыдні? // Бацькаўшчына. №41 (44). 26 сьнежня 1948. С. 3.

Справы ДП. Ня трэба цуду, каб развязаць праблему ДП // Бацькаўшчына. №31 (34). 10 кастрычніка 1948. С. 3.

Неабходна, каб урады краінаў выканалі свае абавязкі, узятыя ў дачыненні IRO.

Справы ДП. Пазыкі для ДП // Бацькаўшчына. №66. 6 травеня 1951. С. 4.

Пазыкі для Ды-Пі, якія не змаглі выэміграваць і застаюцца настала ў Нямеччыне.

Справы ДП. Перад эміграцыяй у ЗША // Бацькаўшчына. №26 (29). 5 верасня 1948. С. 3.

Справы ДП. Прафэсіі сярод ДП // Бацькаўшчына. №27 (30). 12 верасня 1948. С. 3.

Справы ДП. Прафэсійныя курсы ІРО // Бацькаўшчына. №31 (34). 10 кастрычніка 1948. С. 3.

Справы ДП. Прыгатаваньні да эміграцыі ў ЗША // Бацькаўшчына. №29 (32). 26 верасня 1948. С. 3.

Справы ДП. Служба пошукаў // Бацькаўшчына. №26 (29). 5 верасня 1948. С. 3.

Пры ІРО стварылі службу пошуку дзяцей, згубленых бацькамі падчас вайны.

Справы ДП. У справе выезду ў Аргентыну. Камунікат Перасяленскага Рэфэрэнта Беларускага Нацыянальнага камітэту // Бацькаўшчына. №16 (19). 16 траўня 1948. С. 3.

Справы ДП. Што гавораць пра нас; Рух і навіны эміграцыі; Праўная памога ўцекачом // Бацькаўшчына. №20 (23). 13 чэрвеня 1948. С. 2.

Справы ДП. Як ехаць у Аргентыну // Бацькаўшчына. №7 (10). 7 сакавіка 1948. С. 3.

Справы эміграцыі. Сэнацкая камісія ЗША дасьледуе палажэньне ДП. Аўстралія зьмяняе іміграцыю, усьлед за Аўстраліяй і Канада да палавіны // Бацькаўшчына. №32 (111). 10 жніўня 1952. С. 4.

Ст. Важныя замены ў рэалізацыі эміграцыйнага закону ў ЗША. (З прэсавай канфэрэнцыі ІРО) // Бацькаўшчына. №10 (54). 20 красавіка 1949. С. 3.

Стагіч, К. Бачым хваробу, а чым лячыць? // Бацькаўшчына. №14 (348). 7 красавіка 1957. С. 2, 4.

Замест „беларус“ пішуць „расец“.

Станкевіч, Ст. У новых краёх — новыя заданьні // Бацькаўшчына. №13 (57). 1 чэрвеня 1949. С. 1—2.

Захаваньне сваёй беларускай нацыянальнасьці.

Ст. Гр. Справы ДП. Шчасьце ня толькі за морам. (З 14-ай прэсавай канфэрэнцыі ІРО) // Бацькаўшчына. №3 (47). 23 студзеня 1949. С. 3.

Эміграцыйныя магчымасьці для нашых суродзічаў.

Ст. Ст. 3 прэсавае канфэрэнцыі ІРО // Бацькаўшчына. №12 (55). 18 травня 1949. С. 3.

18-я прэсавае канфэрэнцыя ІРО: далейшы лёс Ды-Пі.

Ст. Ст. Памажыце патрабуючым! // Бацькаўшчына. №63. 15 верасня 1950. С. 5—6.

Становішча суродзічаў у Нямеччыне, якія выйшлі з-пад апекі ІРО.

Супраць злоснага абвінавачаньня // Бацькаўшчына. №4 (48). 30 студзеня 1949. С. 4.

Фальшывыя зьвесткі пра Ды-Пі.

Сьлядамі нашае эміграцыі. Беларусы ў Аўстраліі // Бацькаўшчына. №70. 15 верасня 1951. С. 4.

Сьцяблевіч, Ул. Ад „Дэ Пі“ да „новага аўстралійца“ // Бацькаўшчына. №1—2 (437—438). Праваслаўныя Каляды 1959. С. 2—3, 6—7; №4 (440). 25 студзеня 1959. С. 2—3; №5 (441). 1 лютага 1959. С. 2—3.

Сымон. Па куткох эміграцыі. На вілах у Аргентыну // Бацькаўшчына. №3 (6). 8 лютага 1948. С. 4.

Сянькевіч, В. Да гісторыі беларускае эміграцыі ў ЗША // Беларус. №218. Чырвень 1975. С. 3.

Эміграцыя 1899—1915 гг.

Сянькевіч, Віктар. Да гісторыі эміграцыі ў ЗША // Беларус. №415. Жнівень 1994. С. 7.

Тота. Справы ДП. Як сэнат разважыў і адважыўся // Бацькаўшчына. №21 (24). 20 чырвеня 1948. С. 3.

Абмеркаваньне законапраекту пра дапушчэньне 200 тыс. Ды-Пі ў ЗША.

Тутэйшы. Па куткох эміграцыі. Шыла зь мяха вылазіць // Бацькаўшчына. №9 (12). 25 сакавіка 1948. С. 6.

Дамагаюцца беларускага лягеру ў Ангельскай зоне.

Мікола Панькоў, а. Лявіцкі.

Тыдзень малітвы за Беларусь у Амэрыканскай зоне // Бацькаўшчына. №2. 17 лістапада 1947. С. 3.

Тэйнер, Чараз. Савецкае людалоўства сярод эмігрантаў — важны фронт „халоднае вайны“ // Бацькаўшчына. №36 (266). 4 верасня 1955. С. 1—2.

Перадрук з газэты „Українські Вісті“.

Увазе беларускіх ДП // Бацькаўшчына. №11 (14). 11 красавіка 1948. С. 3.

Пра нацыянальнасьць беларусаў.

Удзельнік. Зь беларускага жыцця. Канфэрэнцыя ІМКА — ІВКА // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 4. Франц Кушаль.

У. К. Супраць большавізму за свабоду народаў і чалавека. Магутная дэманстрацыя палітычных эмігрантаў у Мюнхэне // Бацькаўшчына. №10 (54). 20 красавіка 1949. С. 1.

У Канаду на самалётах // Бацькаўшчына. №3 (6). 8 лютага 1948. С. 3.

160 Ды-Пі штодня выпраўляюцца ў Канаду паветраным шляхам.

У. С. Канкрэтная праблема // Бацькаўшчына. №33 (263). 14 жніўня 1955. С. 1.

Пры атрыманні грамадзянства — запісвацца беларусамі.

Вера Жызьнеўская.

У справе дэвізаў. Распараджэньне Галоўнае Гасподы Войска // Бацькаўшчына. №10 (13). 4 красавіка 1948. С. 3.

Усе Ды-Пі мусяць здаць дэвізы пад расьпіску ў вайсковым кіраўніцтве.

У Сусьветным Аб'яднаньні Беларускай эміграцыі // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 2.

Дапушчэньне беларусаў зь Нямецчыны ў Аргентыну.

У. Т. Справы ДП. 7-ая прэсавая канфэрэнцыя ІРО // Бацькаўшчына. №22 (25). 27 чырвеня 1948. С. 3.

Дэлінгер, Свэнсан.

У Францыю зь сем'ямі. Справы ДП // Бацькаўшчына. №26 (29). 5 верасня 1949. С. 3.

Хопіць аднаго „старэйшага брата“ // Бацькаўшчына. №41 (120). 12 кастрычніка 1952. С. 3.

Эмігранцкі сход „народаў Расеі“ ў Льежы (*Liège*, Бэльгія) арганізаваны адзінанедзялімаўцамі.

Цікун, П. Іхныя штучкі // Бацькаўшчына. №2 (5). 31 студзеня 1948. С. 3.

Новыя савецкія інструкцыі для Ды-Пі. Дзейнасьць савецкай рэпатрыяцыйнай місіі.

Чарговая правакацыя ўсходнебэрлінскага Камітэту // Бацькаўшчына. №34 (264). 21 жніўня 1955. С. 2.

Дзейнасьць Камітэту за вяртаньне на радзіму.

Шавель, А. 25 сакавіка на Чужыне. І ў пераходным эміграцыйным лягеры годна адсьвяткавалі // Бацькаўшчына.

№9 (53). 6 красавіка 1949. С. 3.

Эміграцыйныя справы // Бацькаўшчына. №14 (58). 30 чэрвеня 1949. С. 2.

Актывізацыя Ды-Пі.

Эміграцыйныя справы // Бацькаўшчына. №15 (59). 18 жніўня 1949. С. 3.

Магчымасьці эміграцыі ў Аргентыну. Самотныя жанчыны могуць ехаць у Аўстралію. У чэрвені ў ЗША выехала 10 364 Ды-Пі.

Юрысконсульт. Аб адміністрацыі лягераў ДП // Бацькаўшчына. №36 (39). 11 лістапада 1948. С. 2.

Юрысконсульт. Дысцыплінарныя камісіі. Карныя распараджэньні ДП // Бацькаўшчына. №40 (43). 19 сьнежня 1948. С. 4.

Юрысконсульт. Праўная помач ІРО // Бацькаўшчына. №35 (38). 7 лістапада 1948. С. 3.

Я. А. Справы ДП. 13-ая прэсавая канфэрэнцыя ІРО // Бацькаўшчына. №40 (43). 19 сьнежня 1948. С. 3.

Я. К-скі. Зьезд ДП // Бацькаўшчына. №1 (4). 25 студзеня 1948. С. 2.

Я. М. Памагаць непрацаздольным! // Бацькаўшчына. №7 (10). 7 сакавіка 1948. С. 3.

Янка. Па куткох эміграцыі. Лепш пазней, як ніколі. (У Францускай зоне) // Бацькаўшчына. №1 (4). 25 сьнежня 1948. С. 4.

Заклік не зракацца свайго, нацыянальнага.

Лягеры Ды-Пі

Альтэнштэт (Altenstädt)

Зуб. Па куткох эміграцыі. Нашая перамога // Бацькаўшчына. №8 (11). 14 сакавіка 1948. С. 4.

Беларускія нацыянальныя справы ў лягеры Альтэнштэт.

Зуб-ня-Зомб. Як із дуба можа вырасьці домб // Бацькаўшчына. №4 (7). 15 лютага 1948. С. 4.

Зьнявага нацыянальнай годнасьці беларусаў у лягеры Альтэнштэт іраўскім урадаўцам Ф. Янкоўскім.

Бакнанг (Backnang)

Беларуская песня ў Амэрыцы // Бацькаўшчына. №16 (60). 5 кастрычніка 1949. С. 3.

Амэрыканскія зьбіральнікі народных песняў запісалі ў лягеры Бакнанг фанаграмы беларускіх сьпеваў.

Правакацыйны пашквіль (лягер Бакнанг) // Бацькаўшчына. №16 (60). 5 кастрычніка 1949. С. 4.

Ананімная брашура „Хто такія крывічы“.

Бамбэрг (Bamberg)

Шавель, А. Да нас пішучь. Наш нацыянальны абавязак // Бацькаўшчына. №5 (49). 6 лютага 1949. С. 4.

Бібэрах (Biberach)

М. Т. Між суродзічамі ў Бібэраxu // Бацькаўшчына. №2 (5). 31 студзеня 1948. С. 4.

Арганізацыя нацыянальнай справы.

Ватэнштэт (Watenstedt)

Ад Беларускага Дапамаговага Камітэту Брытанскае зоны // Бацькаўшчына. №11 (14). 14 красавіка 1948. С. 4.

Зьезд у Ватэнштэце.

Гладкі, Язэп. Беларускі лягер АБЦ у Ватэнштэце. (Ліст у рэдакцыю) // Бацькаўшчына. №13 (57). 1 чэрвеня 1949. С. 4.

Дзейнасць Сьвятаслава Каўша і Ўладзімера Сенькі. Алесь Гатковіч, Юры Хахолка.

Кніга-альбом „Беларускі лягер у Ватэнштэт“ Сьвятаслава Каўша выйшла фота-афсэтным спосабам (шырыфт машынапісны, 112 с.), у кнізе багата ілюстрацыяў // Беларус. №294—295. Лістапад—сьнежань 1981. С. 7.

Па нашых кутках // Бацькаўшчына. №3. 27 лістапада 1947. С. 4. Павелічэньне лягеру ў Ватэнштэце.

Віндышбэргердорф (Windischbergerdorf)

А. К. У беларускім лягеры Віндзішбэргердорф. Беларуская царкоўная музыка кампазытара М. Куліковіча // Бацькаўшчына. №12 (55). 18 травеня 1949. С. 4.

М. Бусько.

Асіпчык, А. Заканчэньне школьнага 1947—1948 г. у пачатковай школе Віндышбэргердорфу // Бацькаўшчына. №23 (26). 4 ліпеня 1948. С. 4.

Асіпчык, А. На чэсьць Цудатворнага Жыровіцкага Абраза // Бацькаўшчына. №19 (22). 5 чырвеня 1948. С. 4.

Асвятчэньне царквы ў лягеры Віндышбэргердорф.

Бацька. Зь беларускага жыцьця. 4-ы выпуск матурыстых гімназіі імя Янкі Купалы // Бацькаўшчына. №14 (58). 30 чырвеня 1949. С. 4.

Аляксандар Орса.

Віндзішбэргердорфскі. 25 Сакавіка на Чужыне. Сьвяткаваньне 25 Сакавіка ў лягеры Віндзішбэргердорф // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 3.

Віндзішбэргердорфскі. Жанчыны працуюць // Бацькаўшчына. №6 (50). 23 лютага 1949. С. 4.

Дзейнасьць Жаночага камітэту.

Віндзішбэргердорфскі. Зь беларускага жыцьця. Пазбыліся зарубежнікаў // Бацькаўшчына. №32 (35). 17 кастрычніка 1948. С. 4.

Рэарганізацыя лягераў Міхэльсдорф (Michelsdorf) і Віндышбэргердорф. Мікола Куліковіч.

Віндзішбэргердорфскі. Сьвяткаваньне 3-й гадавіны Беларускага Скаўтыngu ў Віндзішбэргердорфе // Бацькаўшчына. №38 (41). 28 лістапада 1948. С. 4.

Выгнанец. Па куткох эміграцыі. Скаўцкія ўгодкі // Бацькаўшчына. №19 (22). 5 чырвеня 1948. С. 4.

Выгнанец. Па куткох эміграцыі. Юр'еўскі дзень у Віндышбэргердорфе // Бацькаўшчына. №17 (20). 23 травеня 1948. С. 4.

Аляксандар Асіпчык, гімназіст Белямук.

Глыбоцкі. Ад праваслаўных беларусаў лягеру Віндышбэргердорф // Бацькаўшчына. №23 (26). 4 ліпеня 1948. С. 4.

Да праблемы аўтакефаліі Беларускай праваслаўнай царквы.

Уладька Сергій, мітрапаліт Палікарп.

Зь беларускага жыцця. Выстаўка ў Віндзішбэргердорфе // Бацькаўшчына. №26 (29). 5 верасня 1948. С. 4.

Зь беларускага жыцця. Канцэрт самадзейнасьці на новым месцы // Бацькаўшчына. №34 (37). 31 кастрычніка 1948. С. 4.

Культурная праца ў лягеры.

Ядвігін Ш., Наталья Арсеньнева, Мікола Куліковіч.

Зь беларускага жыцця. Сьвяткаваньне 28-е гадавіны Слуцкага паўстаньня ў беларускім лягеры Віндзішбэргердорф // Бацькаўшчына. №40 (43). 19 сьнежня 1948. С. 4.

М. Л. Да роднае мовы // Бацькаўшчына. №2. 17 лістапада 1947. С. 4.

Беларуская школа ў лягеры.

Н. А. У беларускім лягеры Віндзішбэргердорф. Культурна-асьветная праца // Бацькаўшчына. №12 (55). 18 травня 1949. С. 4.

Мікола Куліковіч.

Н. А. У беларускім лягеры Віндзішбэргердорф. Першае прырачэньне // Бацькаўшчына. №12 (55). 18 травня 1949. С. 4.

Падпісаньне прырачэньня кандыдатамі ў актыўныя сябры ІМСА.

Сусед. Па куткох эміграцыі. Годна адсьвяткавалі // Бацькаўшчына. №10 (13). 4 красавіка 1948. С. 4.

30-я ўгодкі 25 Сакавіка.

Янка Купала, Максім Багдановіч, Наталья Арсеньнева, настаўніца Альшэўская, А. Зязюля.

Гановэр (Hannover)

Зь беларускага жыцця. Беларускі асяродак у Дэльмэнгорст // Бацькаўшчына. №3 (47). 23 студзеня 1949. С. 4.

Лягер у Брытанскай зоне.

Заўльгаў (Saulgau)

Слоні́мскі. Па куткох эміграцыі. Зьезд у Заўльгаў // Бацькаўшчына. №9 (12). 25 сакавіка 1948. С. 6.
Зьезд беларусаў Францускай паўднёвай зоны.

Зэ́эдорф (Seedorf)

Беларусы ў сьвеце. Беларуска-ўкраінскі канцэрт // Беларус. №1. 20 верасня 1950. С. 4.

Юры Сенькоўскі, Алесь Карповіч.

Да згоды! Ліст да беларускае інтэлігенцыі // Бацькаўшчына. №12 (15). 18 красавіка 1948. С. 3.

Зварот беларусаў лягеру Зээдорф акругі Цэвэн (*Zeven*) (Брытанская зона).
Радаслаў Астроўскі, др. Мінкевіч.

Зь беларускага жыцьця. Беларуска-ўкраінскі канцэрт // Бацькаўшчына. №63. 15 верасня 1950. С. 6.

Юры Сенькоўскі, Алесь Карповіч.

Першыя красачкі // Бацькаўшчына. №18 (21). 30 травня 1948. С. 2.

Практычнае дзеяньне астроўшчыны — падрыў даверу да беларускае нацыянальнасьці.

Інгальшта́т (Ingolstadt)

Падарожны. Па лягерах і аселях // Бацькаўшчына. №45 (275). 6 лістапада 1955. С. 4.

Бядотнае становішча жыхароў лягеру ў Інгальштаце.

Люі́энбэ́рг (Luisenberg)

Налібок. Адваёўваем лягеры // Бацькаўшчына. №4 (7). 15 лютага 1948. С. 4.

„Беларусізацыя“ лягеру ў Люіэнбэрзе, Шлесьвіг-Гольштэйн (*Schleswig-Holstein*).

Францішак Адамовіч, Аляксандар Камінскі.

С. З. Цікавая выстаўка // Бацькаўшчына. №3 (6). 8 лютага 1948. С. 4.

Выстава калядных падарункаў для дзяцей лягеру Люіээнбэрг.

Лютэнзээ (Lütjensee)

Лютэнзэйскі, К. Можа выйдзе... А можа й не // Бацькаўшчына. №13 (16). 25 красавіка 1948. С. 4.

Культурнае жыццё нацыянальных групаў у лягеры Лютэнзээ.

Надзьвінскі, В. 22 гады таму... // Беларус. №163. Лістапад 1970. С. 3.

Помнік слувцкім паўстанцам у лягеры Ды-Пі ў Лютэнзээ.

Немановіч, Ул. У памяць Герояў // Бацькаўшчына. №70. 15 верасня 1951. С. 4.

Помнік героям Слуцкага паўстаньня ў Альпах — у лягеры Лютэнзээ, каля Мітэнвальду (*Mittenwald*).

Уладзімер Бортнік, Сяргей Гох, д-р Барыс Рагуля, Уладзімер Цьвірка.

Скаўцішча // Бацькаўшчына. №7 (10). 7 сакавіка 1948. С. 4.

Дзень заснавальніка скаўтыngu Бодэн-Паўля ў лягеры Лютэнзээ.

Майнлёйз (Mainleus)

М.В. Скаўты ў Майнлёсе // Бацькаўшчына. №7 (10). 7 сакавіка 1948. С. 4.

Да ўгодкаў сьмерці заснавальніка скаўтыngu Робэрта Бодэн-Паўля.

У скаўтаў // Бацькаўшчына. №3. 27 лістапада 1947. С. 3.

Другія ўгодкі скаўтыngu ў амэрыканскай зоне. Сьвята ў Майнлёйзе.

Маервік (Meierwik)

В. П. Зь беларускага жыцця. Скаўцкая ялінка ў Маервіку // Бацькаўшчына. №3 (47). 23 студзеня 1949. С. 4.

Налібоцкі Б. Зь беларускага жыцця. Да нас пішучь.

Лепш позна, як ніколі // Бацькаўшчына. №2 (46). 6 студзеня 1949. С. 4.

Пра неабходнасьць самавызначэньня беларусаў на эміграцыі.

Новая скаўцкая адзінка. (Па куткох эміграцыі) // Бацькаўшчына. №25 (28). 8 жніўня 1948. С. 2.

Рэха Сакавіка // Бацькаўшчына. №11 (14). 11 красавіка 1948. С. 2.

Прывітаньне ад беларусаў лягеру Маервік каля Фленсбургу (Flensburg).

Мёнхэгоф (Mönchehof)

Дэмакрат. Нацыянальнае свята ў лягеры Мэнхегоф // Бацькаўшчына. №10 (13). 4 красавіка 1948. С. 4.

Мікола Абрамчык.

Падарожны. Па куткох эміграцыі. „Выбары“ ў лягеры Мэнхегоф // Бацькаўшчына. №9 (12). 25 сакавіка 1948. С. 6.

Сьветка. Па куткох эміграцыі. Студэнцкі канцэрт // Бацькаўшчына. №1 (4). 25 студзеня 1948. С. 4.

Канцэрт беларускіх студэнтаў з Марбургу ў лягеры Мёнхэгоф.

Наталья Арсеньнева, Міхась Кавыль.

Ч. Зь беларускага жыцьця. Перамога за намі // Бацькаўшчына. №41 (44). 26 сьнежня 1948. С. 4.

Дзейнасьць беларускага грамадства ў лягеры.

Шылюк. Па куткох эміграцыі. Дэмакраты на загад // Бацькаўшчына. №12 (15). 18 красавіка 1948. С. 4.

Жыцьцё беларускай групы ў лягеры.

Шылюк. Па куткох эміграцыі. „Нацыянальная па форме“... // Бацькаўшчына. №13 (16). 25 красавіка 1948. С. 4.

Бальшавіцкія мэтады расейскіх салідарыстаў у лягеры Мёнхэгоф.

Мітэнвальд (Mittenwald)

В. С. Змагаром за Беларусь. (Памятнік загінуўшым беларусам у Мітэнвальдзе) // Бацькаўшчына. №37 (40). 21 лістапада 1948. С. 4.

Госьць. Вялікая ўрачыстасьць у Мітэнвальдзе. (Зь беларускага жыцьця) // Бацькаўшчына. №39 (42). 12 сьнежня 1948. С. 4.

Асьвячэньне помніку героям Слуцкага паўстаньня.

Загародны, У. Сакавіковы дзень у Мітэнвальдзе // Бацькаўшчына. №11 (14). 11 красавіка 1948. С. 4.

Лесавы, А. Па куткох эміграцыі. Мітэнвальд живе // Бацькаўшчына. №1 (4). 25 студзеня 1948. С. 4.

Нацыянальная праца ў лягеры.

Ф. Аляхновіч.

Наддзвінскі. 25 Сакавіка на Чужыне. Маніфэстацыйнае вітаньне ўкраінцаў у Мітэнвальдзе // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 3.

П. Беларусы сярод Альпаў. Лягер ДП у Мітэнвальдзе. (Зь беларускага жыцьця) // Бацькаўшчына. №2 (62). 25 сакавіка 1950. С. 4.

Міхэльсдорф (Michelsdorf)

Аляксандар Акановіч. (Нэкралёг) // Бацькаўшчына. №24 (27). 11 ліпеня 1948. С. 2.

Асімовіч. Бывай! // Бацькаўшчына. №24 (27). 11 ліпеня 1948. С. 2.

Паховіны сьв. памяці Аляксандра Акановіча ў г. Кам (*Cham*).

Бацька. Тры гады. (Па куткох эміграцыі) // Бацькаўшчына. №24 (27). 11 ліпеня 1948. С. 2.

Вынікі трохгадовай працы Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Міхэльсдорфе.

Выбары лягернага камітэту. (Зь беларускага жыцьця) // Бацькаўшчына. №35 (38). 7 лістапада 1948. С. 4.

Ф. Кушаль, М. Кабяко.

Да ведама беларускага грамадзянства. (Зь беларускага жыцьця) // Бацькаўшчына. №26 (29). 5 верасня 1948. С. 4.

Аналіз канфлікту адміністрацыі лягеру Міхэльсдорф з гімназіяй імя Янкі Купалы.

А. Орса, а. Лапіцкі, М. Ігнатовіч, К. Вайцяхоўскі, Ф. Шыбут, М. Карповіч, Я. Мілевіч, М. Міцкевіч, Рагажэцкі.

Жыровіцкі. Мы адчулі ласку Духа Сьвятога. (Па куткох эміграцыі) // Бацькаўшчына. №24 (27). 11 ліпеня 1948. С. 2.

Вера міхэльсдорфцаў у будучыню Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы.

Камунікат Беларускага Нацыянальнага Цэнтру // Бацькаўшчына. №3 (47). 23 студзеня 1949. С. 3.

Міхэльсдорфскае „паведамленьне“ пра „міжпартыйную канфэрэнцыю“ дэзынфармуе грамадзкасьць.

[Максімюк Янка пра „пераходны пэрыяд“ беларускай эміграцыі (жыцьцё ў Нямеччыне, у Міхельсдорфскім лягеры ДП)]. Публікацыя: *Czasopis*, №7—8, 9, 10, ліпень—кастрычнік 1992 // Беларус. №394. Кастрычнік 1992. С. 7.

Міхельсдорфскі. Міхельсдорфская Чэхаславацчына. (Па куткох эміграцыі) // Бацькаўшчына. №24 (27). 11 ліпеня 1948. С. 2.

Міхельсдорфскі. Ці былі гэта выбары? // Бацькаўшчына. №21 (24). 20 чэрвеня 1948. С. 2.

Байкот выбараў прадстаўніцтва беларусаў на эміграцыі адміністрацыяй лягеру Міхельсдорф.

Міхельсдорфскі. Як дайшло да гэтага? (Яшчэ аб зьняважаньні сыягоў і нацыянальных эмблемаў у праваслаўнай царкве ў ДП лягеры Міхельсдорф) // Бацькаўшчына. №19 (22). 5 чэрвеня 1948. С. 4; №20 (23). 13 чэрвеня 1948. С. 4.
Нашыя ўзялі 2-е месца // Бацькаўшчына. №7 (10). 7 сакавіка 1948. С. 4.

Перамога беларускіх скаўтаў зь Міхельсдорфу ў гульні-маршы зь перашкодамі.

Орса, А., Міцкевіч, М. Асьветчаньне ў справе Беларускае гімназіі імя Янкі Купалы // Бацькаўшчына. №1 (45). 2 студзеня 1949. С. 4.

А. Мікалай Лапіцкі.

Па куткох эміграцыі. Нечуваны здзек над нацыянальнымі сыягамі й скаўцкімі эмблемамі // Бацькаўшчына. №16 (19). 16 травеня 1948 С. 4.

Выступленьне супраць беларускіх інстытуцыяў у лягеры Міхельсдорф.

Франц Кушалы, д-р Аляксандар Орса, а. Мікалай Лапіцкі, а. А. Кайка, Міхал Запольскі, Апанас Алехнік, Міхал Парэцкі, Хведар Шыбут, Ксенафонт Вайцяхоўскі, Барыс Шчорс.

Паведамленьне пра сьмерць настаўніка гімназіі імя Янкі Купалы ў Міхельсдорфе Аляксандра Акановіча // Бацькаўшчына. №23 (26). 4 ліпеня 1948. С. 4.

Прыдзірлівы, Мікіта. Супраць чорнае сотні. Ня здзівіш... // Бацькаўшчына. №22 (25). 27 чэрвеня 1948. С. 4.

Прэзыдэнт у лягеры Міхельсдорф.

Ратабач, К. Хто сам сябе хваліць... // Бацькаўшчына. №11

(14). 11 красавіка 1948. С. 4.

Акадэмія ў Міхэльсдорфе, прысьвечаная 25 Сакавіка.

Супраць чорнае сотні. Ад настаўніцкага згуртаваньня ў Міхэльсдорфе // Бацькаўшчына. №17 (20). 23 травня 1948. С. 4.
Асуджэньне факту зьневажаўнага скаўцкіх сыягоў у Міхэльсдорфе.

Супраць чорнае сотні. Беларускія скаўты! Беларуска моладзь! // Бацькаўшчына. №20 (23). 13 чэрвеня 1948. С. 2.

Зварот беларусаў Францыі.

Уладзімер Шыманец, Лявон Рыдлеўскі, Міхась Наўмовіч, В. Міцура.

**Супраць чорнае сотні. Рэзалюцыя Галоўнага Ўраду За-
дзіночаньня Беларускіх Вэтэранаў на Чужыне, прынятая
на паседжаньні 21.06.1948 г.** // Бацькаўшчына. №22 (25).
27 чэрвеня 1948. С. 4.

**Сусед. Па куткох эміграцыі. Новы выбрык сыягатап-
тальнікаў** // Бацькаўшчына. №25 (28). 8 жнівеня 1948. С. 2.

Спроба міхэльсдорфаўскіх зарубежнікаў расправіцца з дырэктарам і на-
стаўнікамі гімназіі імя Янкі Купалы.

**Сыс, Вал. (Францыя). Супраць чорнае сотні. Брава вам,
скаўты Міхэльсдорфа!** // Бацькаўшчына. №24 (27). 11 ліпеня
1948. С. 2.

Нортгайм (Northeim)

**В. С. Да нас пішуць. Зь беларускага жьщця. Наша сіла й
сьведамасьць** // Бацькаўшчына. №2 (46). 6 студзеня 1949. С. 4.
Неабходнасьць самавызначэньня беларусаў на эміграцыі.

В. С. Да нас пішуць. Прыклад, годны насьледаваньня //
Бацькаўшчына. №5 (49). 6 лютага 1949. С. 4.
Фінансавая дапамога нортгаймцаў газэце „Бацькаўшчына“.

Ольдэнбург (Oldenburg)

А. „Вечар нацыянальнасьцяў“ у Ольдэнбургу // Бацькаўш-
чына. №45 (275). 6 лістапада 1955. С. 4.

Першая прэзэнтацыя беларускага мастацтва.

Алесь Карповіч.

Зь беларускага жыцця. Канцэрт-вечар АБН // Бацькаўшчына. №64. 5 лістапада 1950. С. 4.

У Ольдэнбурзе (Брытанская зона Нямеччыны), у лягеры Омштэде (*Ohmstede*), зладжаны беларуска-ўкраінска-латыскі канцэрт. Ад беларусаў выступілі сьпявак Юры Сенькоўскі й кампазытар Алесь Карповіч.

Остэргофэн (Osterhofen)

Адзначэньне ўгодкаў // Бацькаўшчына. №2 (5). 31 студзеня 1948. С. 4.

Урачыстая акадэмія, прысьвечаная трыццатым угодкам I Усебеларускага кангрэсу.

Госьць. Мы ўславім яе! // Бацькаўшчына. №11 (14). 11 красавіка 1948. С. 4.

Ранішнік остэргофэнаўскіх беларускіх школаў, прысьвечаны 25 Сакавіка.

Жыхар. Па куткох эміграцыі. Сакавік у Остэргофэне // Бацькаўшчына. №10 (13). 4 красавіка 1948. С. 4.

Мікола Равенскі, А. Каптуровіч, Дзмітры Верас, М. Янчук, З. Фібіх, М. Глінка, Мікола Абрамчык, а. М. Сьцяпанаў.

З нашага жыцця // Бацькаўшчына. №1. 31 кастрычніка 1947. С. 3.

Ад Беларускага камітэту на Амэрыканскую зону: сьцьверджаньне нацыянальнасьці. У Остэргофэне выйшаў „Беларускі лемантар“. Трэці школьны год у гімназіі імя Янкі Купалы. Другая беларуская гімназія ў Остэргофэне пачала працу. Беларусы Ангельскае зоны актывізуюцца.

I. Па куткох эміграцыі. На чэсьць Маці // Бацькаўшчына. №18 (21). 30 травеня 1948. С. 4.

Урачыстая акадэмія.

Па куткох эміграцыі. Вечар вэтэранаў // Бацькаўшчына. №3 (6). 8 лютага 1948. С. 4.

Скаўцкі курс для кіраўнікоў дружнаў // Бацькаўшчына. №27 (30). 12 верасьня 1948. С. 4.

Сьведка. Зарубежніцкія тузы наведалі Остэргофэн. (Не фэльетон, але праўда) // Бацькаўшчына. №12 (55). 18 травеня 1949. С. 4.

Сьведка. Зь беларускага жыцця. У Жаноцкім Згуртаваньні ў Остэргофэне // Бацькаўшчына. №27 (30). 12 верасьня 1948. С. 4.

Сяброўка. Па куткох эміграцыі. Прэзыдэнт сярод нашых жанчынаў // Бацькаўшчына. №23 (26). 4 ліпеня 1948. С. 4.

Мікола Абрамчык — госьць Беларускага жаночага згуртаваньня ў Остэргофэне.

У навуковым таварыстве // Бацькаўшчына. №1. 31 кастрычніка 1947. С. 4.

Гадавы сход БНГ імя Ф. Скарыны ў Остэргофэне. Рэфэрат „Адміністрацыя ў Вялікім Княстве Літоўскім“. Юбілей кампазытара Міколы Равенскага.

Цьвярозьнік. Выбары ў Остэргофэне // Бацькаўшчына. №12 (15). 18 красавіка 1948. С. 4.

Новая лягерная рада.

Я. К-скі. Казакі й беларусы // Бацькаўшчына. №4 (7). 15 лютага 1948. С. 4.

Даклад В. Глазкова пра казацкі нацыянальна-вызвольны рух у лягеры Остэргофэн.

Я. Ч. 25 Сакавіка на Чужыне. Сьвяткаваньне ў Остэргофэне // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 3.

Я. Ч. 3 нашага жыцьця ў Остэргофэне // Бацькаўшчына. №39 (42). 12 сьнежня 1948. С. 4.

Я. Ч. Зь беларускага жыцьця. Жанчыны выкарысталі... // Бацькаўшчына. №35 (38). 7 лістапада 1948. С. 4.

Дзейнасьць Жаночага згуртаваньня.

Розэнгайм (Rosenheim)

Беларускі скаўтынг // Бацькаўшчына. №2 (62). 25 сакавіка 1950. С. 4.

Чацьвертая скаўцкая канфэрэнцыя ЗБСЧ, якая адбылася ў Розэнгайме.

Вернік. Урачыстасьць БАПЦ у Розэнгайме // Бацькаўшчына. №16 (60). 5 кастрычніка 1949. С. 1.

Яліскап Сергій, дырэктар гімназіі Вініцкі, К. Савіцкі, Мікола Равенскі, Васіль Тамашчык, Лонгін Шэмецла, Мікола Дзямідаў, Мікалай Пэньдзя, Васіль Юрцэвіч, Іван Чыгіровіч, Дзімітры Чайкоўскі, Барбара Вержбаловіч, Аўгіня Кажан, Васіль Семянчук, Андрэй Памазан.

Падарожны. Сустрэча зь лягерам // Бацькаўшчына. №75. 11 лістапада 1951. С. 4; №76. 18 лістапада 1951. С. 4.

Дарожныя нататкі: Мюнхэн—Розэнгайм—Ульм.

Падзяка ад імя Задзіночаньня Беларускіх Вэтэранаў усім, хто правёў паніхіду на загінуўшых Слуцкіх Паўстанцах і ўсіх змагароў за волю й незалежнасьць Беларускага народу // Бацькаўшчына. №77. 16 сьнежана 1951. С. 4.

Подпіс: Прадстаўнік ЗБВ у Розэнгайме.

У лягеры Розэнгайм // Бацькаўшчына. №16 (60). 5 кастрычніка 1949. С. 4.

Перавыбары Камітэту YMCA / YWCA.

Зь беларускага жыцьця. У лягеры Розэнгайм // Бацькаўшчына. №15 (59). 18 жніўня 1949. С. 4.

Новыя беларускія групы зь лягераў Альтэнштат (*Altenstadt*), Рэгенсбург (*Regensburg*) і Мітэнвальд (*Mittenwald*). Беларуская гімназія імя Янкі Купалы распачала пяты навучальны год.

Рэгенсбург (Regensburg)

Адзін з прыхаджанаў. Хвальшывае тлумачэньне // Беларус. №61. 30 верасьня 1957. С. 6.

Да справы продажу царквы ў Рэгенсбурзе.

Мітрапаліт Панцеляймон, а. Мікалай Лапіцкі.

Асіпчык, А. Па куткох эміграцыі. Царква сьв. Аўфрасіньні ў Нямецчыне // Бацькаўшчына. №20 (23). 13 чэрвеня 1948. С. 4.

Царкву ў Рэгенсбурзе збудавалі эмігранты.

Архіяпіскап Філафей.

Віндышбэргердорфскі. Юбілей Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы (Рэгенсбург) // Бацькаўшчына. №2 (46). 6 студзеня 1949. С. 4.

Аляксандар Орас, Міхась Міцкевіч, Франц Кушаль, Ксенафонт Вайцяхоўскі, Вігаўт Кіпель, Уладзімер Бакуновіч, Сяргей Карніловіч, С. Кісель.

Госьць. Па куткох эміграцыі. Скаўцае Юр'е ў Рэгенсбургу // Бацькаўшчына. №14 (17). 2 травеня 1948. С. 4.

Зьбірайце весткі пра ахвяры вайны // Бацькаўшчына. №18 (21). 30 травеня 1948. С. 2.

Заклік Рэгенсбурскага аддзелу Задзіночаньня беларускіх вэтэранаў.

Не матурысты. Па куткох эміграцыі. 3-ці выпуск матурыстых // Бацькаўшчына. №14 (17). 2 травеня 1948. С. 4.

Галіна Ганчарэнка, Вітаўт Кіпель, Аўген Кавалеўскі, Пётра Нядзьвецкі, Іван Муха.

Па куткох эміграцыі. Натальля Арсеньнева на міжнацыянальным літаратурным вечары // Бацькаўшчына. №1 (4). 25 студзеня 1948. С. 4.

Падарожны. Па лягерах і селішчах. Рэгенсбург // Бацькаўшчына. №6 (392). 2 лютага 1958. С. 4.

Лёс 40 беларусаў, якія не змаглі выэміграваць зь Нямеччыны.

Скаўцкія змаганьні ў Рэгенсбургу // Бацькаўшчына. №35 (38). 7 лістапада 1948. С. 4.

Супраць чорнае сотні. Ад Задзіночання Беларускіх Вэтэранаў у Рэгенсбургу // Бацькаўшчына. №21 (24). 20 чырвеня 1948. С. 4.

Супраць чорнае сотні. Рэзалюцыя. Прынятая на агульным сходзе беларускай нацыянальнай групы ў лягеры Гангофэр—Зыдлюнг—Рэгенсбург // Бацькаўшчына. №18 (21). 30 травеня 1948. С. 4.

Да факту зьнявагі сьцягоў беларускіх скаўтаў у Міхэльсдорфе.

Тэль-Экернфёрдэ (Eckernförde)

К. Ізноў Гузік... // Бацькаўшчына. №4 (7). 15 лютага 1948. С. 4.
Беларусы дамагаюцца сваіх правоў у лягеры Тэль-Экенфёрдэ

Фэльдафінг (Feldafing)

Бом. Цану яму знаём. Да выступленьня Керэнскага ў Фэльдафіngu // Бацькаўшчына. №70. 15 верасня 1951. С. 3.

Фэльдмохінг (Feldmoching)

Баравы, М. Зь беларускага жыцьця. Беларуская група ў Фэльдмохіngu // Бацькаўшчына. №29 (32). 26 верасня 1948. С. 4.

Прысутны. Зь беларускага жыцьця. Дзень Непрымірымасьці // Бацькаўшчына. №36 (39). 11 лістапада 1948. С. 4.

Дзень Непрымірымасьці да бальшавізму ў лягеры Фэльдмохінг.

Шляйсгайм (Schleissheim)

В. Б. І ў Шляйсгайме ажывілася праца // Бацькаўшчына. №19 (98). 11 травеня 1952. С. 4.

Іван Іванавіч. Чаго ж саромецца? // Бацькаўшчына. №11 (55). 4 травеня 1949. С. 4.

Святкаваньне 25 Сакавіка ў лягеры Шляйсгайм.

Непалкоўнік. Зь беларускага жыцьця. Парашутыстыя без парашутаў // Бацькаўшчына. №1 (45). 2 студзеня 1949. С. 4.

Дэструкцыйны наступ на беларускія нацыянальныя арганізацыі.

Новы Беларускі Сьвятар // Бацькаўшчына. №63. 15 верасня 1950. С. 2.

У катэдральным саборы УАПЦ лягеру Шляйсгайм высьвечаны на сьвята-ра БАПЦ Аўген Смаршчок.

Па нашых куткох // Бацькаўшчына. №3. 27 лістапада 1947. С. 4.
Дэманстрацыя народнага мастацтва. Ахвяры на помнік палеглым. Новыя часопісы.

Пануцэвіч, В. Камунікат Галоўнай Кватэры ЗБСН у справе скаўцкай канфэрэнцыі 9—10 сакавіка 1949 // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 3.

Супраць чорнае сотні. Рэзалюцыя сходу сяброў ЗБВ у Шляйсгайме // Бацькаўшчына. №17 (20). 23 травеня 1948. С. 4.
Асуджэньне факту зьнявагі скаўцкіх сьцягоў у Міхэльсдорфе.

Ул. Б. Гадавіна Слуцкага паўстаньня ў Шляйсгайме // Бацькаўшчына. №39 (42). 12 сьнежня 1948. С. 4.

Штэтэнгофэн (Stettenhofen)

Стагановіч, А. Штэтэнгофэнскі „эрзац“ // Бацькаўшчына. №15—16 (245—246). Вялікдзень 1955. С. 8.

Ліквідацыя грамадзкага жыцьця беларускай групы ў лягеры Штэтэнгофэн.

Архіяпіскап Васіль, а. Дабравольскі, Бэнэдыкт Баян.

Этлінген (Ettlingen)

Беларус. Па куткох эміграцыі. Цікавая вечарына // Бацькаўшчына. №11 (14). 11 красавіка 1948. С. 4.

Бібліяграфія апрацаваная Аленай і Лявонам Юрэвічамі

З АРХІВУ АНТОНА АДАМОВІЧА

Беларускія пэрыядычныя выданьні з часоў „Крывіча“, як пачалі рабіцца зьольшага адным чалавекам, рэдактарам, гэтак і далей рабіліся ў акупацыйным Менску.

Асобнік „Беларускай газеты“, пра матэрыялы якога пойдзе гаворка, пашкодзаны: ня ўсе старонкі захаваліся цалкам, няма ані году, ані даты. На старонцы 4 адно з паведамленьняў называецца „Менск памянуў свайго Каганца“ і пачынаецца гэтак: „У панядзелак, 23-га траўня, беларуская грамадзкасьць Менску ўшанавала памяць Каруся Каганца (Казіміра Кастравіцкага), жыцьцёвы шлях якога ня раз праходзіў вуліцамі нашае сталіцы“.

Чатырохтамовік (у пяці кнігах) „Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя“ ня толькі ня мае асобнага артыкулу, прысьвечанага Каганцу як, напэўна, з „трэцяга эшалёну“; з гэтага выданьня нельга нават даведацца пра сапраўднае імя ці даты жыцьця пісьменьніка. Але ведама: памёр ён 20 траўня 1918 г. То ўшанаваньне было з прычыны 25-х угодкаў сьмерці, а газета, такім чынам, — за 1943 г.

А. Адамовіч падпісваў свае артыкулы Д. Забранскі, С. Юстапчык ды шэрагам іншых псэўданімаў, а таксама крыптанімамі.

Акурат паведамленьне пра ўшанаваньне памяці Каганца ў падпісана проста Д.: „Што праўда, памінкі ў залі кіно „Радзіма“ выйшлі даволі сьціплымі: шырэйшаму прытоку грамадзянства перашкодзіла ў дажджлівае надвор’е і заслабая апавешчанасьць публікі аб абходзе. Зрэшты, гэта зусім не разыйшлося ізь сьціпласьцяй самотнага, адасобненага нябожчыкавага жыцьця, бальшыня якога працякла ў старэнькай, саломай крытай, без падлогі нават, сялянскай хатцы на Койданаўшчыне.“

Пасьля кароткага рэфэрату аб жыцьці і дзейнасьці нябожчыка з успамінамі аб ім выступіў стары беларускі дзеяч, цяперашні старшыня г. Менску, праф., д-р інж. В. Іванойскі.

Побач із некаторымі характэрнымі дэталямі зь нябожчыкавага жыцця (Каганец — майстар вырабу й кансьпірацыйнага хавання пятак Беларускае сацыялістычнае грамады, „забіяка“, заўсёды з нажом за халявай „дзеля ўсякае нагоды“ й пад.), у ўспамінах былі пададзеныя некаторыя нявысветленыя дасюль мамэнты Каганцовае біяграфіі (прыблізная дата нараджэння ў 1868—1869 г., месца нараджэння — Лісія Норы на Койданаўшчыне, загадванне ў 1903—1904 гг. Менскім сіроцкім дзіцячым домам, які Каганец зьбеларушчыў, за што быў выжыты адтуль палякамі, пазнейшая праца ў інжынера на правядзеньні чыгункі Ваўкавыск—Ліда). Галоўнае, што ўразіла й засталася ў памяці ў праф. Іванойскага ад фігуры Каганца, гэтага „чорнабародага, чорна-чорнага быццам гнома“ — гэта ягонае „ўменьне гаварыць і думаць па-беларуску аб справах, якія належаць да інтэлігента“ й надзвычайнае веданне беларускага фальклёру, народнае беларускае мовы пры рэвалюцыйным падыходзе да яе“.

Хутчэй за ўсё, ім таксама была напісаная й зацёмка, разьмешчаная адразу пад гэтай, — „І — „Юлечка“ №2“ за подпісам Я. пра пастаноўку п’есы Э. Грубэра й Г. Грунінгера „Юлечка“. Пераклад гэтай п’есы, як і гогалеўскага „Рэвізора“, зрабіў Адамовіч.

І амаль без сумніву Адамовічу належыць яшчэ адзін артыкул на той самай чацьвёртай бачыне: „Бацька — сянняяшніх і заўтрашніх?“ Праз пашкоджанасьць газэты адсутнічаюць у дзьвюх калёнках канцавыя сказы, а зь імі разам і подпіс, але стыль, мова й, галоўнае, ідэі бясспрэчна там Адамовічавы. І што цікава — на дзіва сугучныя некаторым культавым тэкстам кан. ХХ — пач. ХХІ стагодзьдзя.

Бацька — сянняяшніх і заўтрашніх? (Крыху — мімабегам — пра Каруса Каганца)

К. Каганец і Ф. Багушэвіч

Францішка Багушэвіча ўсе ўважаюць за нашага бацьку. Адно называюць — бацькам беларускай літаратуры. Другія — беларускага руху. Трэція — цяпер — беларускага нацыяналізму.

Называлі й „бацькам беларускага адраджэння“, хоць галоўны Багушэвічэй лёзунг — „каб ня ўмёрлі“, а зусім не „каб зь мёртвых паўсталі“.

Дык выходзіць, што й Каганцу Багушэвіч — бацька. Хоць на пару год, а раней за Каганца выступіў. І даволі хоць бы параўнаць Каганцо-ву „Прамову“ (1893 г.) да Багушэвічавай „Прадмовы“ (да „Дудкі Беларускае“ — 1891 г.), каб, як быццам, упэўніцца: Каганец — сьледам за Багушэвічам. І проста: *post hoc — ergo propter hoc* (пасья гэтага — значыцца з прычыны гэтага).

Калі ж параўнаць глыбей — якая глыбокая й розьніца!

І Багушэвіч, і Каганец аргумэнты свайго нацыяналізму чэрпаюць з гісторыі. Але як выглядаець адтуль Беларусь Багушэвіча? „*Ні Вялікая, ні Малая, ні Чырвоная, ні Чорная яна была, а Белая, чыстая: нікога ня біла, не падбівала, толькі баранілася*“. Абаронны, чыста абаронны нацыяналізм.

А Каганец? „*Нашы дзяды-прадзяды... ня раз грэкамі... і рымлянамі трэсьлі...*“.

І ў гісторыі — шуканьне падставаў для вяўнічага, агрэсіўнага нацыяналізму.

Гэта — адно, найгалоўнейшае.

І — другое. Багушэвічаў нацыяналізм — увесь у кульце мовы, роднае мовы.

І для Каганца мова — шмат, вельмі шмат (тройчы ў „Прамове“ варацаецца да яе), можа таксама галоўнае нават, але — ня ўсё. За двухкроп’ем пасья „ўсяго, што сваё“ — стаіць: „*і мовы свае, і звычай свайго, і вопраткі свае*“. А далей даходзіць і слава — „*слаўных людзей*“ (ізноў характэрна: ня толькі „*вучоных людзей*“, а і „*слаўных казакоў, ваявод і гетманаў*“). Яшчэ далей — і „*свае сьпяванкі*“. І нарэшце — „*ды і красна ж бо наша зямліца*“ — задушэўна-лірычнае ўсхваленьне багатае, прыгожае, павабнае беларускае прыроды. Якое прадоньне між ім і пазьнейшым прыбедненым нашаніўскім, як ні жабрацкім, лірніцтвам: „*Край наш бедны, край наш родны, гразь, балота ды пясок...*“

У Каганцовым нацыяналізьме — культ поўнае нацыянальнае самабытнасьці ўва ўсім абсягу.

Дык хто больш бацька нам, сьняняшнім?

Кансэрватар-рэвалюцыянэр

Цікава спрачаліся калісь вакол Каганца нашыя „нацдэмы“ й бальшавікі.

Бальшавікі крычэлі: „*Архаісты! Кансэрватар! Чапляецца за старыя звычаі, нават за старую вопратку!*“

„Нацдэмы“ прававаліся: „Рэвалюцыянэр! Колькі ў турмах папасядзеў! Сябра Беларускае Сацыялістычнае Грамады!“

І тыя, і тыя рацыю мелі: адначасна быў — кансэрватар-рэвалюцыянэр.

Бо такі — кансэрватыўна-рэвалюцыйны — і кажны сапраўдны (і сучасны) нацыяналізм.

[...]

...у сабе насамперш нямецкі гітлерызм, правёўшы сваю бяскроўную рэвалюцыю. І італьянскі фашызм, і гішпанскі фаліангізм, і кажны рух новых нацыянальных рэвалюцыяў.

Der Starke ist am machtigsten allein!

А Максім Гарэцкі ўсё ж назваў бы Каганца „бацькам“: „духоўным бацькам нашаніўства і сам пачаткавы нашанівец“.

І здаецца, памыліўся. Факты адарваньня ад „Нашае Нівы“, слабога, рэдкага супрацоўніцтва ў ёй — мусіць, больш прамаўляюць на карысьць іншага меркаваньня М. Каспяровіча.

Чаму адасабняўся, не ішоў разам із „Нашай Нівай“? Можна, не задавольваў ейны багушэвіцкі, абаронны толькі нацыяналізм? Згодніцтва? Прымірэнства? Палавінчастая рэвалюцыйнасьць?

А можна — глыбей — Шылераўская спрэчка зь „Вільгельма Тэля“: Штаўфахер: У гурце падужэюць і слабыя.

Тэль: Хто дужы — найдужэйшы той адзін.

Нашаніўскае штаўфахерства можна найлепш выказаў тады Гальяш Леўчык: „і злучэмся ў шнур, як гусі, на добро ўсёй Беларусі“.

І далей — банальная сэнтэнцыя пра венікі: лёгка зламаць па дубцу.

Гусь жа сянняя ўяўляецца проста гербам нашаніўства (не памерла, жыве й сянняя). Як у іншых народаў — арол.

(І такая добрая рыфма: гусь — Беларусь. Гусі — зь Белай Русі. Абшчыпанья гусі...)

Не дубцом у веніку, а магутным, старэтным дубам пачуваў сябе Карусь Каганец. І мог дазволіць сабе раскошу — быць зусім самотным, адным.

Гербам, пэўна ж, меў Пагоню — гордага коньніка, што наперад імчыць таксама адзін — адзін проці цэлага сьвету.

„Хто дужэйшы — найдужэйшы адзін“. — „Der Starke ist am machtigsten allein!“.

Дзье лініі

Гэтак выясьняюцца дзье лініі ў беларускай літаратуры, у беларускім руху (сынонімы шмат у чым).

На аднэй — бацька Багушэвіч, „маці „Наша Ніва“. Пазьней — у палітыцы — Луцкевіцка-Лёсікаўская „Найвышэйшая рада“, згода з палякамі... А далей — із „таварышамі“. Нарэшце — „Маладняк“, выраджэньне ў савецкай беларускай літаратуры.

На другой — адзінкі із сваім шляхам, найчасьцей — проці плыні. Карусь Каганец — бацька? Сяргей Палуян — „быў, як месяц адзінокі, самотна жывь, самотна ўмёр“. Максім Багдановіч — „Страцім-Лебядзь, горды, моцны птах“. У палітыцы — урад Ластоўскага, вернасьць акту 25 сакавіка, Пётра Крэчэўскі. І апошнія — узвышэнцы (узвышэнская меншасьць).

І для ўсіх іх як прыстае прысуд Карскага ў заключных словах пра Каганца:

„Вообще, он большой сепаратист и ненавистник всего русского“.

Ці ж не такія й мы, сьняняшнія?

Аўтабіяграфія

Я нарадзіўся 26 чэрвеня 1909 г. (26.06.1909) у г. Менску ў сям’і службоўца (бухгалтара). Хрышчаны ў рымска-каталіцкім веравызнаньні.

У 1924 г. скончыў сямігадовую школу, у 1928 г. — пэдагогічны тэхнікум (сярэдняя пэдагогічная асьвета), у 1931 г. — Беларускі дзяржаўны ўнівэрсытэт у Менску на Літаратурна-лінгвістычным аддзеле Пэдагогічнага факультэту (дыплём Нр. 261).

Яшчэ на школьнай лаўцы, у 1921 г. уступіў у „Беларускі хаўрус моладзі“ ў Менску — беларускую нацыянальную арганізацыю моладзі, за год па тым разагананую бальшавікамі. Тады ж, пачаўшы цікавіцца беларусаведай і беларускай літаратурай асабліва, наведваў летнія курсы беларускае літаратуры, чытанья ў Менску прыезджым зь Петраграду ведамым беларусаведам, акадэмікам Е. Карскім, і вытрымаў у яго калёквіюм наймалодшым зь ягоных слухачоў.

У 1926 г. я пачаў пісаць і друкаваць у беларускіх часопісах літаратурна-крытычныя рэцэнзіі. У тым жа годзе ўступіў у згуртаваньне беларускіх пісьменьнікаў „Узвышша“. У 1928 г. надрукаваў у часопісе

„Ўзвышша“ найбольшую сваю літаратурна-крытычную працу — манаграфію аб творчасці пісьменьніка — заснавальніка беларускай мастацкай прозы Максіма Гарэцкага („Максім Гарэцкі. Спроба манаграфіі аб творчасці“ — часопіс „Узвышша“, ад Нр. 1 па Нр. 10 за 1928 г., усяго каля 10 друкаваных аркушаў). У гэтай працы, апроч аналізу творчасці пісьменьніка, спрабаваў развязаць і агульную літаратураведную праблему аб „пануючым тыпе ў мастацтве“, закранутую ўпершыню ведамым мастацтваведам Гіпалітам Тэнам¹.

Наступнымі годамі былі надрукаваныя яшчэ дзьве мае большыя літаратурна-крытычныя працы, прысьвечаныя аналізу творчасці маладых беларускіх пісьменьнікаў: „Паўлюк Трус“² („Узвышша“, 1929 г., асобным адбіткам) і „Хада на ўсход“ (разгляд творчасці Васіля Каваля³, „Узвышша“, 1930 г.). У тым жа часе надрукаваў я ў тым жа часопісе „Ўзвышша“ рад літаратурна-крытычных рэцэнзіяў (значнейшыя — на „Тэорыю санэту“ праф. А. Барычэўскага⁴, на II том збору твораў клясыка беларускае літаратуры Максіма Багдановіча і інш.), а таксама колькі зацемак з галіны лінгвістыкі, прысьвечаныя паасобным дробным пытаньням беларускае літаратурнае мовы (у ваддзе „Культура мовы“ часопісу „Ўзвышша“).

Мае працы, таксама некаторыя публічныя выступленьні, выклікалі адмоўную рэакцыю з боку бальшавіцкае крытыкі, як ідэалёгічна й палітычна варожыя камуністычнай ідэалёгіі й марксізму (асабліва „Паўлюк Трус“). У часопісе „Полымя“ за 1931—1932 гг. зьявіўся вялікі арты-

¹ Маецца на ўвазе **Гіпаліт Адольф Тэн** (*Taine*, 1828—1893), французскі філёзаф-пазытывіст, пісьменьнік, гісторык, псыхолог, эстэт.

² **Паўлюк Трус** (1904—1929), паэт. Скончыў Менскі педагагічны тэхнікум. Працаваў у рэдакцыі гомельскай газэты „Палеская праўда“, вучыўся на літаратурна-лінгвістычным аддзяленьні педагагічнага факультэту Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту. Быў сябрам літаратурнага аб’яднаньня „Маладняк“.

³ **Васіль Каваль** (Васіль Кавалёў, 1907—1937), пісьменьнік. Вучыўся на літаратурна-лінгвістычным аддзяленьні педагагічнага факультэту Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту. Працаваў у рэдакцыі часопісу „Маладняк“. Сябра Саюзу пісьменьнікаў СССР з 1934 г. У 1936 г. рэпрэсаваны. Прысуджаны да найвышэйшай меры пакараньня.

⁴ **Аўген Барычэўскі** (1883—1934), літаратуразнавец і перакладнік, прафэсар. Вучыўся ў Бэрлінскім і Маскоўскім унівэрсытэтах. Працаваў у БДУ, Менскай цэнтральнай партыйнай школе (1924—1927), Інбелкульце й Інстытуце літаратуры й мастацтва АН БССР (1927—1933). Рэпрэсаваны.

кул, прысьвечаны „разгрому“ маіх працаў, пад загатоўкам „Буржуазная мэтадалёгія ў літаратуразнаўчых працах Ант. Адамовіча“ (аўтар Куніцкі). Шмат увагі прысьвяціў мне й О. Канакоцін у сваёй кніжцы „Літаратура — зброя клясавай барацьбы“ (Менск, 1931 г., б. 81 і інш.). Ставілася мне ўвіну нават тое, што некаторыя мае выступленьні былі падтрыманыя ў Польшчы ў „буржуазнай“ газэце *Kurjer Wilenski*.

Па сканчэньні ўнівэрсытэту мяне адразу ж былі пакінулі мае прафэсары А. Барычэўскі (літаратуравед) і П. Бузук⁵ (мовавед) пры Беларускай Акадэміі навукаў у Менску, дзеля падрыхтаваньня да навуковай акадэмічнай годнасьці й працы. Але ўсяго за месяц па гэтым мяне арыштавала ГПУ, вінавацячы ў беларускім нацыянал-дэмакратызме, што выявіўся ў маіх літаратурна-крытычных працах. Разам зь іншымі беларускімі дзеячамі, вучонымі й пісьменьнікамі (усяго каля 300), абвінавачанымі ў тым жа „нацыянал-дэмакратызме“, я, прасядзеўшы ў турме „пад сьледзтвам“ 11 месяцаў, атрымаў ссылку на поўнач Расеі, якую я адбываў да 1934 г. у г. Глазаве Ўдмурцкае Аўтаномнае Рэспублікі, а ад 1934 г. — у г. Кіраве (б. Вятка). У 1935 г. назначаны мне спачатку пяцігадовы тэрмін ссылкі без усякай матывацыі быў працягнуты яшчэ на два гады. У 1937 г., перад самым сканчэньнем гэтага апошняга тэрміну, я быў зноў арыштаваны й, пасяля канцальнага „сьледзтва“, што цягнулася 13 месяцаў, праведзеных мною ў турме, — нарэшце вызвалены ад далейшых падобных пакараньняў (вызваленьню гэтаму паспрыяла „ліквідацыя перагібай яжоўшчыны“, што якраз пачалася ў той час).

Арышт і ссылка зачынілі мне дзьверы да навуковай працы й друку. Навет выкананыя мною для „Літаратурнай энцыкляпэдыі“ ў Маскве артыкулы пра беларускіх пісьменьнікаў Лукаша Калюгу⁶ й Годара

⁵ **Пётар Бузук** (1891—1938), літаратуразнавец, лінгвіст, пісьменьнік, педагог, прафэсар. Вучыўся ў Ціраспалі, Адэсе. Працаваў у Новарасійскім унівэрсытэце, адкуль у 1925 г. яго запрасілі ў Менск. У Інбелкульце ўзначальваў дыялекталягічную камісію. У 1930 г. арыштаваны ў справе „Саюзу вызваленьня Беларусі“, але празь некаторы час вызвалены. З 1931 г. — дырэктар Інстытуту мовазнаўства АН БССР. У 1934 г. ізноў арыштаваны і высланы ў Волагду на тры гады. Працаваў бібліятэкарам, потым выкладаў нямецкую мову ў Валагодзкім пэдынстытуце. У 1937 г. ізноў арыштаваны і прысуджаны да расстрэлу.

⁶ **Лукаш Калюга** (сапр. Канстанцін Вашына, 1909—1937), пісьменьнік, перакладнік. Скончыў Беларускі пэдагагічны тэхнікум. Працаваў стыльрэдактарам у навукова-дасьледчым Інстытуце прамысловасьці ВСНГ, на Беларускім⇒

Кляшторнага⁷, прынятыя да друку й навет аплачаныя ганарарам, так і не пабачылі сьвету.

Аднак, не марнучы часу на ссылцы, наколькі гэта было магчыма, я займаўся вывучэньнем зўрапейскіх моваў і падрыхтаваньнем далейшых працаў зь беларусаведы. У 1936 г. я скончыў завочна „Інстытут замежных моваў“ у Маскве й атрымаў годнасьць перакладчыка вышэйшай кваліфікацыі зь нямецкай мовы (дыплём Нр. 12). Далей студыяваў завочна ў тым жа Інстытуце ангельскую мову, але гэтыя студыі незадоўга перад заканчэньнем спыніў вышэйуспамінаны арышт НКВД. За гэты ж час я падрыхтаваў да друку, апрача розных драбніцаў, дзьве вялікія навуковыя працы: „Гісторыя беларускай літаратуры“ й „Спроба нарматыўнае граматыкі беларускае літаратурнае мовы“, выдрукаваць якія мне, аднак, дагэтуль не ўдалося.

Вызваленьне пасяля адбыцьця кары, паводле савецкіх звычайў, не адчыняла мне дзьвярэй ані да друку, ані навуковай акадэмічнай працы, ані навет да выкладаньня ў унівэрсытэце ці іншых вышэйшых навуковых установах. Аж да прыходу немцаў у 1941 г. у Менск я мусіў выкладаць беларускую й расейскую мовы ў менскім Хімічна-тэхналягічным тэхнікуме харчовае прамысловасьці, ды навет гэтую працу ўдалося мне здабыць пасяля цэлага году беспрацоўя, калі ніводная ўстанова не хацела браць на працу сьвежа вызваленага ссыльнага й арыштанта.

З прыходам немцаў адчынілася некаторая магчымасьць друкавацца, хоць адзіная выдаваная ў Менску „Беларуская газета“ й не магла адпусьціць вялікага месца для паважнейшых працаў. Усё ж, працуючы ў рэдакцыі гэтае газеты, мне ўдалося надрукаваць пару большых літаратурна-крытычных артыкулаў (пра кірунак „Узвышэнства“ ў беларускай літаратуры, пра паэтку Наталью Арсеньеву⁸ й інш.), а таксама шмат

⇒ радыё. Уваходзіў у літаратурнае аб'яднаньне „Ўзвышша“. У 1933 г. рэпрэсаваны, прысуджаны на 5 гадоў пазбаўленьня волі. Тэрмін адбываў у Ірбіце Сьвярдлоўскай вобласьці. У 1937 г. паўторна арыштаваны й расстраляны.

⁷ **Тодар Кляшторны** (1903—1937), паэт, перакладнік. Скончыў літаратурна-лінгвістычнае аддзяленьне пэдагагічнага факультэту Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту. Працаваў на радыё, у рэспубліканскіх газетах і часопісах. Быў сябрам „Маладняку“, „Узвышша“, БелАППу. У 1936 г. арыштаваны. Прысуджаны да найвышэйшай меры пакараньня.

⁸ Наталья Арсеньева (1903—1997) у той час таксама працавала ў рэдакцыі „Беларускай газеты“. Пра асаблівасьці дачыньняў Адамовіча й Арсеньевай у той час глядзі: Гардзіенка, Наталья. Лісты з часу страчаных надзеяў: Антон Адамовіч да Натальлі Арсеньевай, 1944—1945 гг. // Запісы БІНІМ. ⇒

зацемак з галіны культуры мовы. Дзеля таго, што навуковых працаў друкаваць нельга было ў газэце, і наагул выказваць думкі ў простай форме можна было толькі тыя, якія не выклікалі пярэчаньня ў немцаў, я напаў на думку заняцца больш мастацкай бэлетрыстыкай, у форме якой лягчэй было вуаляваць і супярэчныя немцам выказваньні. Так, пад псеўданімам Д. Забранскі я надрукаваў колькі імпрэсіяў, у якіх часам удавалася то правесці завуаляваную паралель між Гітлерам і Напалеонам, конь якога ўпершыню спатыкнуўся ў Менску пры ягоным паходзе на ўсход (імпрэсія „Менск“) або мімабегам успомніць пра ведамае пабіцьцё немцаў-крыжакаў пад Грунвальдам. Гэта прайшло незаўважаным, але большую маю рэч, пад тым жа псеўданімам Д. Забранскі — „Несантымэнтальнае падарожжа“, дзе я спрабаваў падаць свае сапраўдныя ўражаньні ад Нямецчыны, якую пабачыў упершыню ў 1942 г., зьездзіўшы туды за перакладчыка з дэлегацыяй беларускіх сялянаў, якіх знаёмлі зь нямецкай гаспадаркай — цензура забараніла скончыць друкам, знайшоўшы там „неразумьне нацыянал-сацыялістычнае Нямецчыны“. Давялося змяніць псеўданім на С. Юстапчык, і пад ім у гэі жа „Беларускай газэце“ былі надрукаваныя мае аповесці „Ўсяночная“ (у 1946 г. выйшла асобнай брашурай) і „Трывога“, у якіх вонкава апісвалася савецкае жыцьцё, але пад камуністымі лёгка завуалёўваліся нацыстыя й асабліва некаторыя добразнаньня ў Менску фігуры іх (сам „гаўляйтар Беларусі“ Вільгельм Кубэ, ягоны беларускі квісьлінг д-р Ермачэнка й інш.).

Апрача гэткае літаратурнае формы рэзытансу, у гэтым часе я бяру ўдзел і ў падпольным антынямецкім руху. У 1942 г. разам зь іншымі, га-лоўна маладымі беларусамі, бяру ўдзел у заснаваньні нелегальнае антынямецкае „Беларускае незалежніцкае партыі“, па лініі гэтае партыі прычыняюся да падрыхтаваньня ліквідацыі нямецкага агента Акінчыца. У 1943 г., пасля выдрукаваньня мною ў „Беларускае газэце“ тэксту „Беларускае Марсэльезы“ паэты Ю. Сергіевіча⁹, словы якога,

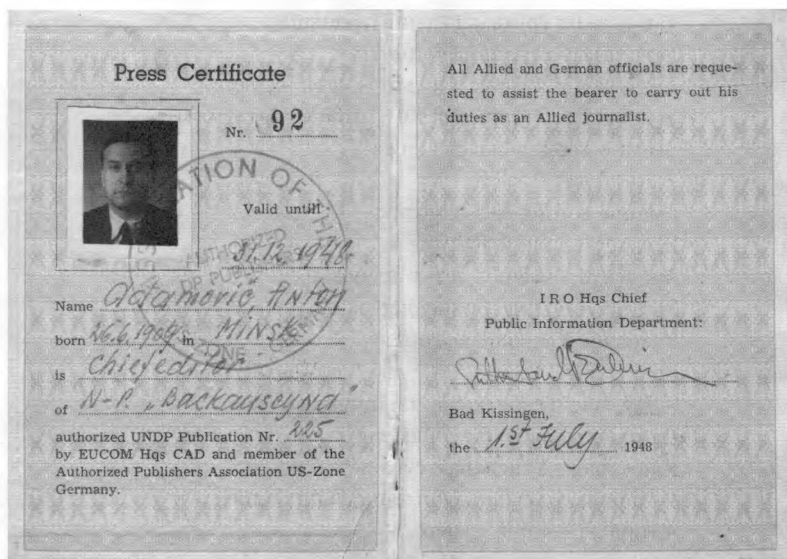
⇒ №33. Нью-Ёрк—Менск, 2010. С. 111—120; Адамовіч, Антон. Лісты да Натальі Арсеньневай // Тамсама. С. 121—216.

⁹ **Юльян Сергіевіч** (1910—1976), паэт. Скончыў сельскагаспадарчыя курсы. Быў актывістам Беларускай сялянска-работніцкай грамады й Таварыства беларускай школы. Пісаў сцэнары для самадзейных калектываў. У 1939 г. як жаўнер польскага войска трапіў у палон. Перабываў у розных лягерах, на працы ў нямецкага баўэра. У савецкі час працаваў настаўнікам пачатковай школы на Маладэчаншчыне. Быў рэпрэсаваны, жыў у Сібіры й Казахстане. Пасля рэабілітацыі працаваў у калгасе імя Леніна Маладэчанскага раёну.

скіраваныя супраць „прыблудаў“ - акупантаў, немцы прынялі на свой адрыв, я атрымоўваю ад нямецкіх уладаў прапанову выехаць на працу ў Нямеччыну, бо мая праца ў Менску іх „не здавальняе“. Пакуль я думаў дзень над гэтай прапановаю, у маім стале знайшлася міна, толькі выпадкам выкрытая адным супрацоўнікам за 20 мінут да выбуху. Пасля такіх выразных „папярэджванняў“ давялося згадзіцца на прапанову выезду ў Нямеччыну. Апынуўшыся там, я ўсё-ткі навязаў сувязі з беларускімі газэтамі ў Бэрліне і пасылаў туды свае далейшыя бэлэтрыстычныя спробы. Частка з якіх была надрукаваная зь некаторымі цензурнымі купюрамі (завязка рамана „Каханы горад“ у газэце „Беларускі работнік“, выйшла асобным выданнем у 1948 г., навэлі пад псеўданімам В. Бірыч — „Вароты скрыпяць“ і „Нявольнік Дагамзі“ ў газэце „Раніца“).

У гэтыя й асабліва пазнейшым часе, па капітуляцыі Нямеччыны, я ня кідаў займацца й навуковымі працамі. За гэты час мною падрыхтаваная вялікая літаратурна-крытычная праца аб творчасці паэткі Натальі Арсеньеве (уводныя часткі зь яе ўдалося надрукаваць у часопісе „Сакавік“, Нр. 1 за 1947 г. — „Пад нацыянальным сьцягам“, Нр. 1 (2) за 1948 г. — „Ля вытокаў нацыянальнага“), а таксама працы з галіны гісторыі Беларусі — „Гісторыя беларускага нацыянальнага руху“ (некаторыя разьдзелы ў канспэктыўным выглядзе выйшлі асобнымі брашуркамі пад псеўданімам Н. Недасек — „1917—1947“ і „1918—1948“, а таксама ў брашурцы „Белая кніга ў справе нашага нацыянальнага назову“, вып. 1, 1948 г.) і „Гісторыя Беларусі XVI—XVIII ст.ст.“. Цяпер працую над гісторыяй Беларусі да XVI ст., але абставіны жыцця Ды-Пі не дазваляюць аддацца ёй як належыць, таксама як і абставіны беларускага эмігранцкага друку не даюць ніякіх надзеяў на апублікаваньне бліжэйшым часам таго, што ўжо ёсьць у рукапісах, асабліва большых агульных працаў („Гісторыя беларускае літаратуры“, „Спраба нарматыўнае граматыкі беларускае літаратурнае мовы“, „Гісторыя беларускага нацыянальнага руху“, „Гісторыя Беларусі XVI—XVIII ст.ст.“. Як і раней, больш удаецца друкаваць рэчы бэлэтрыстычныя (надрукаваныя навэлі „Безруч“, пад псеўданімам С. Юстапчык — „Сакавік“, Нр. 2 (3) за 1948 г., ды „Афрадыта-Ост“ і „Эмігранцкая песня“ пад псеўданімам В. Бірыч — „Сакавік“, Нр. 1 за 1947 г. і Нр. 1 (2) за 1948 г.) і публіцыстычныя (за ўвесь час мае працы выдрукавана шмат большых і меншых маіх артыкулаў гэтага характару на розныя тэмы беларускага нацыянальна-грамадзкага жыцця).

На заканчэньне мушу зазначыць, што ад 1945 г. жыву ў лягерах Ды-Пі (Ды-Пі карта Нр. 840181). Са мною на маім утрыманьні старыя бацькі (Івашкевіч Паўліна — Ды-Пі карта Нр. 840353 і Івашкевіч Аляксандар — Ды-Пі карта Нр. 840354).

Пасьведчаньне Антона Адамовіча як галоўнага рэдактара газэты „Бацькаўшчына“, 1948 г.

З моваў свабодна валодаю беларускай, расейскай, украінскай, польскай і чытаю ўва ўсіх іншых славянскіх мовах; з эўрапейскіх моваў — нямецкай, ангельскай (чытаньне блізу бяз слоўніка) і францускай (чытаньне із слоўнікам).

Ад самога заснаваньня (у 1946 г.) належу да Беларускага навуковага таварыства ў Нямецчыне — „Крывіцкае навуковае таварыства Пранціша Скарыны“, як сябра-заснавальнік, а да 1949 г. — і як сакратар. Таксама належаў сябрам да „Беларускага навуковага таварыства“ ў Менску пры немцах ад самога ягонага заснаваньня (у 1942 г.)

Чужое гора

Імчыцца стралою паўночнай парой
 Муж знатны ў багатым уборы,
 Магутнае сілы, у зброі цяжкой.
 І гукнуў бясъпечна ў глушы лесавой:
 — Якое мне можа быць гора!

Так едзе ён трухам, гудзіць глушыня,
Тутпяць аб карэньне капыты.
Аж з дуба, няўзнак, хтосьці — скок на каня.
— Гэй, хто за плячыма там, што за чартаўня?
Зы мной съцеражыся і квіта!

І мацае войнік свае павужы,
Шукае ў кажнай аборы.
Аж чуе адказ ён: — Я тут не чужы!
Зь мінуўшчыны, браце, дарма не дрыжы —
Вязеш бо Ўсяславава гора.

— Ну, маеш сабе, кажа, ты, ночная сказь,
Дапраўды, было б гэта дзіва!
Якая твая з Усяславам сувязь?
У Сафейскім саборы крывіцкі сьпіць князь,
А гора хіба яшчэ жыва?

І далей ён едзе, чакаючы дня,
З заплечнікам борзда па бору.
Аж зноў да яго хтосьці — скок на каня
І шэпча на вуха: Мне той не раўня:
Я, вою, маскавіцкае гора.

— Ох, мабыць, ня ў добры я выехаў час!
Бач, напасць якая бывае!
Што шышак яловых, тут сыплецца вас! —
Так думае войнік, хмарнейшы штораз,
А конь ужо крокам ступае.

І конскую сіду знурыла цягло,
Пачаў патыкацца ён сора.
А тут вась ізноў хтосьці — скок за сядло.
— Якога там ліха яшчэ прынясла?
— Я, брацейка, ляскае гора!

— Далоў вас! І месца няма за сядлом,
Мне плечы зусім аддушыла!
— Не, вою, як селі — далоў не зыйдзём!

І едуць яны на кані, што вазом,
І ломіцца конская сіла.

— Эх, думае войнік, — каб зь лесу ды вон,
Ды ў поле — паймчаў бы ў прасторы!
І як так бяз бою папаўся ў палон?
Чужое, бач, гора цягаць прымушон —
Чужое — мінуўшчыны гора!

[Нямеччына, 1947—1948]

Антон Адамовіч да а. Пятра Татарыновіча¹⁰

30.XII.48.

Правялебны войча!

Даўно ўжо маніўся напісаць Вам пару словаў, бо некаторыя тутэйшыя, ведаю, літуюцца з Вамі, але ўсё то тое, то другое. Дый, думаю, мо й забыліся самі, што калісь сяды-тады спатыкаліся з такім адным кругадухам, які быў „сам рэдактар усіх газэт“, як у „Тарасе на Парнасе“, а цяперача — проста сабе *nihil*.

Ну, але ткі напішу. Найперш, як належыцца, жадаю Вам вясёлага й памыснага Новага Году (бо Каляды ўжо, на жаль, прайшоўшы). І каб жа ён сапраўды новым быў, каб не ператоптваў старых сьлядоў, каб і Вам, і ўсім людзям добрае волі й нашай справе прынёс тое, што нова адновіць... адным словам, заблытаўся я ў гэтым „нова“ й „нова“, дык проста — няхай будзе Новы Год і ўсё.

Я ведаю, што зайздрасць — не хрысьціянскае пачуцьцё, але дадусы ж усё-ткі зайздросчу Вам, што Вы гэтак далёка ад розных прыкрасьцяў г. зв. „грамадзкага“ (ці яшчэ „нацыянальна-грамадзкага“) жыцьця, а так блізка да жыцьця чыста духовага. У паасобку — да кніжнага. Божа мой, каб гэта мне так дзе можна было ўкапацца ў кніжкі, вычытваць зь іх тое, што трэба, проста глытаць...

Дык прызнаюся ўжо і ў наступным граху — усё роўна ж ужо, дый перад кім жа спавядацца лепш, як не перад Вамі? У грунце гэтага маяго звароту да Вас ляжыць гэтая самая кніжная корць. Чуў я, што маеце

¹⁰ Пётра Татарыновіч (1896—1978), каталіцкі сьвятар, педагог і публіцыст. Перад Другой сусьветнай вайной працаваў у парафіях Заходняй Беларусі. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Жыў у Рыме, дзе выдаваў беларускі каталіцкі часопіс „Зніць“, заснаваў Беларускаю рэдакцыю радыё „Ватыкан“.

самі магчымаць дасупу да некаторых кніжак, што цяперака мне — за сямі пячацямі. У паасобку — „Крывіч“ Ластоўскага¹¹. На першы раз мне карцела б даведацца, што там у самым №1 (за 1923 г.) пісала пра назоў „Гуды“¹², якім нас дражняць ліцьвіны-летувісы-жмудасы. Цяпер гэта актуальна ў сувязі з некаторымі дыскусіямі зь імі. Дык каб я мог дастаць ад Вас адпаведную выпіску аб гэтым адтуль — быў бы Вам удзячны аж да скону. „Ці ж гэта замнога?“ Дык маю надзею...

Калі б ліставаньне навязалася ў нас з Вамі, напісаў бы й больш, але на першы раз не хачу напрыкрацца. Тым болей, што чуў я ад аднаго нашага сябры, празь якога перасылаю й гэтую цыдулку, што маеце крыху прыкрага ад некаторых залішне разьвязных індывідаў. Праўда, што да гэнага, што цяпер там у Вас з Бэльгіі прыбыўшы й ледзь не да Самога Сьв. Айца дабіцца хоча — дык, знаючы яго, хацеў бы параіць Вам не пераймацца вельмі¹³. Гэта проста авантурысты з надзвычайным аплёмам і ня меншым анальфабэтызмам ува ўсіх дачыненнях. Пэўна, шкоды ён нарабіць можа кампраматацый, але тут я проста раіў бы Вам, адкінуўшы некаторыя далікатныя тармазы, папярэдзтваць усюды наперад пра гэтага Хлестакова, бо іначай зь ім цяжка.

Ну, тым часам на гэтым і скончу. Яшчэ раз жадаю Вам усяго-ўсяго найпамысьнейшага, спадзеючыся, што не навязну Вам у зубах так, як гэты бэльгіец.

Заўсёды Ваш, А. Адамовіч

Пётра Татарыновіч да Антона Адамовіча

Высокапаважаны спадар Рэдактар,

Шчыра дзякую за памяць ды навагоднія пажаданьні. Прашу прыняць такія ж і ад мяне. Але я жадаю болей „шчасьлівага“, чым „новага“;

¹¹ „Крывіч“ — беларускі літаратурна-навуковы й грамадзкі часопіс, які выдаваўся Вацлавам Ластоўскім і Клаўдзіем Дуж-Душэўскім з чэрвеня 1923 г. да сакавіка 1927 г. у Коўне за літоўскія ўрадавыя субсыды.

¹² Маецца на ўвазе гісторыка-крытычны нарыс Юр'я Верашчакі (Вацлава Ластоўскага) „Аб найменьнях — „Гуды“ — „Крывічы“ — «Русь»“, надрукаваны ў першым нумары „Крывіча“ за 1923 г. (с. 17—24).

¹³ Маецца на ўвазе Янка Чарнэцкі (1894—1984), грамадзка-палітычны дзеяч. У міжваеннай Польшчы жыў у Ляхавічах, супрацоўнічаў зь беларускімі хадэкамі. Падчас вайны ўзначальваў у Ляхавічах Беларускаю народную самапомач. У 1944 г. выехаў у Нямеччыну, дзе ў Рэгенсбурзе быў адным з выдаўцоў газэты „Adradžeńnie“. Пазьней выехаў у ЗША.

ня ўсё бо тое добрае, што новае, так як ня ўсё тое благое, пагарды годнае, што старое.

Ваша „зайздрыць“ кніжных роскашаў ёсьць самаапраўдальнай. Гэткіх „зайздрысьнікаў“ і „пэнітэнтаў“ прыемна было б спавядаць. На жаль, іх так мала! Ці не таму гэта, што „радных“ і „міністраў“ замнога? Гэтым вось апраўдваецца часткова й мая старча-ўпартая корць і прагавітасьць тых „роскашаў“.

Далей. Непатрэбна дамняваецца, што я „забыўся“ пра Вашу Дастойную Асобу, якую меў гонар спатыкаць, праўду кажаце, толькі „сядытады“. Ля Яе бо ўсьцяж віліся думкі, бо ж „Рэдактар“, паміма нашых шырокабуіных ілюзіяў, усё яшчэ, шчыра кажучы, зьяўляецца ў нашым эмігранцка-адраджэнскім віры адзіным усётрымаючым шпянём; тым болей, што Вы былі ім (пішу ня дзеля падхлебніцтва) „*na calq gebe*“ *ojszstq towq* кажучы. І — ня „*проста сабе nihil*“, як пішаце, а — шпянём тым, водля чутак, астаяцца й далей, хоць пад іншай назовай, дзеля дыскрэтнасьці якое я пазволіў сабе й далей велічаць Вас — старою...

Ну што ж, замест узаемнай зайздрыцьці застаецца толькі ў „адпомсту“ пажадаць: шчасьці Божа ды сьцеражы Божа ад далейшых „прыкрасьцяў нацыянальна-грамадзкага жыцьця“!

Вось мне як духоўнаму дык, прызнаюся, крыху стыднавата было з гэтых прыкрасьцяў спавядацца, дык мо й не заслужыў на гэткія тонкаветлівыя спачуцьці, якімі Вы мяне апатольваеце ў Сваім пісьме. Каб Я. Ч. ня тузаў так за язык і кішэнь ды каб не змушаў апраўдвацца што-раз мацней, дык мо даклады мае аб тутэйшай сумнай рэчаіснасьці й не былі б так „жырным шрыфтам“ пісаны.

З дазволу Вашага адносна адкрываньня на яе вачэй тутэйшай уладзе тымчасам зафасцынаванай пабожнай позай нашага „героя“, яшчэ, выбачайце, дагэтуль не скарыстаў; шукаю тымчасам іншага спосабу. Можна, горкаасмяшаючы самадосьлед „Хлестакова“ нашага ацьвярозіць.

Жаданы адпіс тут залучаю. Стараўся зрабіць па-магчымасьці дакладна, ня сьмеючы папраўляць памылак арыгіналу, асабліва пісьменскіх знакаў. Выбачайце за марудзтва. У гэтым мо крыху вінавата й пошта, пісьмо бо Ваша ішло нешта 7 дзён. [...]

На гэтым тымчасам і канчаю, яшчэ раз жадаючы ўсяго найлепшага.

Ваш

*Падрыхтоўка да друку й прадмова Лявона Юрэвіча,
камэнтары Алеся Пашкевіча й Натальі Гардзіенкі*

ПРАЎДЗІВАЯ ДАВЕДКА¹

Дзеля таго, што І. Касяк з бацюшкам Лапіцкім 15.11.1957 г. выпусьцілі на мяне спецыяльны пашквіль зь перакручваньнем майго жыцьця² для сваіх ганебных мэт, каб такім чынам зганьбіць мяне за тую крытыку беларускага зарубежжа, у якое яны завялі частку Беларусаў, і з гэтага яшчэ хочуць зрабіць нейкае „геройства“ — я змушаны сказаць аб сабе шчырую праўду, бо я лепш ведаю сябе як нейкі там з глухое вёскі Глыбоччыны Касяк³ ці яго ашуканчае маркі Лапіцкі, хай і духоўнага сану.

Дата майго нараджэньня зусім правідловая: 1 красавіка 1909 г. Радзіўся якраз у вёсцы Пляшкі, а з Акунінава паходзіла мая матка, у 2-х км ад Пляшкоў. Знаходзяцца яны ў 20 км ад Слоніма на поўдзень па дарозе на Жыровіцы, у кірунку Івацэвіч і Косава ад Берасьце-Менскае чыгункі, таксама ў адлегласьці 20 км.

Бацькі мае называліся Восіп з Магеяў Асіпчык, а маці Паўліна з Савіцкіх. Абое паходзілі зь сялянства, з маёмасьцяў паншчыны нейкага графа Сьлізьня ў Дзявяткавічах. Зазначу й тое, што радзіўся я ў курнай хаце, якая была без падлогі.

Калі выбухла вайна 1914 г., мне было пяць гадоў, а ў шостым, г. зн. 1915 г., неак у жніўні, бо якраз звозілі снапы з поля ў гумна, наехала з захаду дзіч расейскіх казакаў, якія пачалі гвалтам выганяць людзей у

¹ Гэты тэкст быў выдрукаваны ў выглядзе ўлёткі ў Чыкага ў 1957 г. невялікім накладам як частка палемікі з Іванам Касяком.

² Маецца на ўвазе: „Хто такі А. А.?“. [ЗША, 1957 г.]. Трэба адзначыць, што ў наступным, 1958-м, годзе пабачыла сьвет публікатка Аляксандра Асіпчыка „Хто ж такі Іван Касяк?“.

³ Насамрэч Іван Касяк паходзіў зь вёскі Горы на Вялейшчыне. Відаць, уяўленьне пра ягонае глыбоцкае паходжаньне склалася дзеля таго, што падчас нямецкай акупацыі Касяк нейкі час працаваў намесьнікам прэзыдэнта БЦР на Глыбоцкую акругу.

бежанства, падпальваючы хаты. Гэтак і мне прыйшлося зь сям'ёю „эвакувацца“ зь Беларусі на ўсход, і як памятаю, праехаўшы праз Бытэнь на шлях шашы Берасьце—Слуцк—Магілёў—Калуга, неяк у лістападзе пагрузілі нас у вагоны й адправілі ў Астрахань. Сям'я мая была досыць вялікая: сем асобаў. Таму едучы дарогай, яшчэ разам, бацька мой начаваў пад возам, а пры частых дажджах прастудзіўся на лёгкія й пасяля пяці гадоў памёр на сухоты, ужо ў Сібіры Чэлябінскае губэрні. У хуткім часе яшчэ ўмярлі мае дзеве сястры, і я астаўся з маткай і дзвюма сёстрамі, адной малодшай, другой старэйшай.

Помню, чатыры гады хадзіў я да школы, там навучыўся пачатковае асьветы, пры якой вучылі й стараславянскай мовы. Гэта было 1916—1920 гг. Летам неяк старэйшая мая сястра выйшла замуж за ўкраінскага каляніста да вёскі Раманава, і мы асталіся трое: матка, я адзінаццацігадовы й сястра восем гадоў.

Раз праходзіла нейкае войска, якое называлі „белым“, а другі раз увайшлі „чырвоныя“, і пачалі ўстанаўляць сваю ўладу „без цара й Бога“.

Неяк увосені 1921 г. валасны камісар паклікаў усіх „бежанцаў“ і паведаміў ім, хто хоча вярнуцца на сваю радзіму, можа зьбірацца, вайна кончана, а падводы адвязуць на чыгуначную станцыю, каб пагрузіць і выслаць на захад. Нашыя землякі грамадна кінуліся да выезду, а ў нас было два выбары: астацца ў сястры, якая мела із сваім мужам гаспадарку, або ехаць на сваю бацькаўшчыну.

Я як дзіця не разумеў усіх падзеяў, але зацікавіўся тым назовам, што наш край называлі Беларусьсю, і вось я ўпёрся, каб пабачыць гэтую „Белую Русь“, дзе мы радзіліся й жылі. Маці неахвотна згаджалася на маю просьбу, але я ўзяў яе плачам, і мы, сабраўшыся зь іншымі, выехалі праз Чэлябінск—Екацерынбург—Самару—Смаленск—Менск—Слонім на сваю родную бацькаўшчыну. Ехалі мы зімою. Ехалі ў таварных вагонах. Навокал быў холад і голад, а хвароба й сьмерць былі штодзённым здарэньнем дня й ночы.

Пакуль заехалі да Слоніму, амаль усё распрадалі за кусок хлеба, не знаходзячы ад нікога апекі. Нат цёплае вады не было на станцыях, а каб дзе атрымаць якую помач, трэба было ісьці ў горад, стацца жабраком або днямі стаяць у чарзе пры ўрадах.

Неяк пасярод зімы наш эшалён вагонаў тры дні стаяў на станцыі ў Пензе. Мама мая пайшла шукаць у горадзе нейкае дапамогі, але ў гэтым часе ўзьнік пажар між стоячых вагонаў, а каб наш эшалён уратаваць ад пажару, вывезьлі на наступную станцыю. Маці мая асталася. Шукаючы нас, толькі за некалькі дзён знайшла, але ўжо будучы хворай

і галоднай. Цяжкае запаленне лёгкіх і параліж аблажылі яе забойча. Штоць у працягу месяца, калі наш эшалён вагонаў стаяў у Смаленску — маці мая ўмерла ня толькі ад хваробы, але й голаду й холаду. Страшная сьмерць была мае маці...

Дзесь у канцы лютага былі мы ўжо ў Баранавічах, а нека у сакавіку 1922 г. у Слоніме. Зусім зразумела, што ў гэткай бядзе нас дваіх сіратаў ніхто не хацеў браць, каб мець лішні клопат, таму перавёз нас Чырвоны Крыж да прытулку ў будынку Жыровіцкага манастыра, месца дзяржаўнае апекі. Нека вясною перавязылі нас у групе іншых дзяцей у Варшаву, а летам да Чанстаховы. Адзеўшы й накарміўшы, вучылі нас у школе, дзяўчатаў асобна, а хлопцаў асобна. Гэтак прайшло да 1926 г.

З канцом школьнага году некаторых старэйшых хлопцаў летам перавезылі зноў у Варшаву й перадалі ксяндзам Салезыянам⁴, якія ад сябе накіравалі ў свой маёнтак, што падаравала ім кн. Марыя Радзівіл у Дварцы пад Наваградкам, дзе яны, адчыніўшы Рамесьленую школу, вучылі падростаючых хлопцаў рамясла. Я выбраў сабе сталярства й за тры гады скончыў адпаведны курс, маючы пры гэтым і тэарэтычную школу, якая вялася штодзённа чатыры гадзіны вечарам у праграме сярэдніх школы.

Вясною 1930 г. пусьцілі 20-гадовых рамесьнікаў, выдаўшы адпаведныя пасьведкі, на волю самастойнага жыцьця. Бясспрэчна, ехаў я на бацькаўшчыну, там жа мая радня й зямля, і належыцца мне нейкая арэнда. Адбыўшы лета, гэтага ж часу паклікалі на пабор у войска, а восеньню ўжо накіравалі да 4 палка лётчыкаў у Торунь, дзе й адбыў няцэлыя два гады вайсковае службы. Усяго — 10 гадоў навукі.

Па войску, адведаўшы сваю родную вёску, накіраваўся да Вільні, і жыў у ёй тры гады, да 1935 г. Меў я тады 26 гадоў. І дапраўды, прызнаюся шчыра, што праз тры гады нічога я ня бачыў разумнага, у духу беларускім, каб сёння ўспамінаць той час, што Вільня беларускі горад, па сваім зьмесьце й насельніцтву. Проста трудна было пабачыць нешта беларускае, а нашыя дзеечы такія самыя былі сварліввыя, як яны сёння на эміграцыі. Праўда, я іх тады ня ведаў, сёння я іх ведаю ўсіх, а „ўспаміны“ В. Рагулі⁵ яшчэ раз пацьверджваюць, якія яны ўзапраўды.

⁴ Салезіяне (салезіяны) — манаскі ордэн у Каталіцкім касьцёле, заснаваны ў сярэдзіне XIX ст. у Італіі. За асноўную мэту дзейнасьці гэтага ордэну дэкларавалася шчырае служэньне моладзі.

⁵ Маюцца на ўвазе ўспаміны Васіля Рагулі, выдадзеныя ў 1957 г. у Нью-Ёрку (перавыдадзеныя ў 1993 г. у Менску).

Штонядзелю і ў сьвяты наведваў я царкву, аднак нічога беларускага ў ёй ня бачыў. Дзе былі тады нашыя дзеячы? Бог іх ведае. Ня раз наведваў і Пятніцкую царкву⁶, і, апроча чатырох бабак і некалькі асобаў хору, царква была пустою. А гэта ж быў беларускі прыход, нават на аналях віднеліся нацыянальныя колеры бела-чырвона-белыя. Найпрыгажэй, аднак, сьпявалі ў сэмінарскай Сьв. Тройцы. Але моладзі ў ёй зусім не было, а тут жа на панадворку была й Дух. сэмінарыя й Бел. гімназія. Праўда, часамі ладзіліся спэтаклі ў гімназіі, але нечага асаблівага мала было. Бачыў у кнігарні й беларускія, і якраз накупляўшы кніжак, прывёз іх у сваю родную вёску, каб шырыць беларускую асьвету. На жаль, большую частку пазьней забрала польская паліцыя.

Чатыры гады да 1940 г. быў я паміж сваіх суродзічаў і ня быў згоршаннем для сваіх землякоў. Пабудаваўшыся, быў прыкладам культуры й беларускасьці. Ня скрыўдзілі ані мяне, ані я каго, калі прыйшлі бальшавікі, хаця ў першым месяцы ня быў дома, будучы змабілізаваны да войска 5-га палка лётчыкаў у Лідзе. Калі шчасьліва вярнуўся, зараз запрасілі мяне ў Акунінава за настаўніка ў школе, дзе прабыў два школьныя гады. У Слонім пазьней перабраўся таму, што перад вайной купіў сабе там пляц і падчас ужо бальшавіцкае акупацыі перанёс свой дом з Пляшкоў, каб жыць у горадзе, а не калхозе.

З надыходам немцаў 1941 г. жыў месяц-два ў Акунінаве, а пазьней даручыў мне школьны інспэктар (Грынко) арганізаваць у Слоніме Рамесную школу, даўшы для фірмы-рэпрэзэнтацыі папоўскага сынка (20 год) Кашэня. Школа пачала сваю дзейнасьць у канцы верасьня, і паміж 250 вучняў шмат было працы. Патрабаваліся ня толькі настаўнікі, але й інструктары па рамясьле, а гэта ўсё было ў жыдоўскіх руках. Але неяк адчыніліся чатыры прадметы: кравецтва для дзяўчатаў і хлопцаў, сьлесарства-кавалства для хлопцаў і шавецтва ды вырульніцтва. Школьная навукa праводзілася на перамену групаў кожны дзень. Мне прыйшлося выкладаць гісторыю й географію Беларусі й часта замяняць іншыя прадметы, да якіх бракавала настаўнікаў. Працы хапала, а тут яшчэ паклікалася ў Камітэт Самапомачы, да настаўніцкага хору, выступленьні, паездкі й г. д. Мы ведаем, як нам бракуе ініцыятараў, а ўсе хаваюцца ў шчыліны. А Слонім быў жа горад, і трэба было яго беларуцізаваць на свой спосаб.

⁶ **Пятніцкая царква** — віленская царква, збудаваная ў XIV ст. У міжваенны час была цэнтрам беларускага праваслаўнага жыцьця. У 1920-х гг. у ёй служыў вядомы беларускі сьвятар Аляксандар Коўш, а з канца 1920-х гг. лічылася бажніцаю Віленскай беларускай гімназіі.

У міжчасе на весну 1942 г. ажаніўся я з інструктарам нашае школы Верай Сілівончык, якая, як мне ведама, адбыла 10 гадоў ссылкі ў г. Магадане не за што іншае, а за маю й сваю працу для беларускай нацыянальнай справы ў школьным прадмеце.

Неяк увосені 1943 г. з прыездам тэатральнае групы Менскага тэатру прайшлі арышты з даносу мясцовага беларускага актыву на сваю апазыцыю. Між іх і я быў арыштаваны, бо ж знаўся з аднымі й з другімі, і вельмі быў здзіўлены, чаму яны ня хочучь жыць у згодзе. Арышты не былі навіной у горадзе, арыштоўваліся нягледзячы, хто на каго падаваў данос, абы што-небудзь можна было выдумаць. Найбольш дзіўна было, што немцы арыштоўвалі беларусаў-нацыяналістаў, а як цяпер аказваецца — гэта рабілася дзякуючы даносам падобных да Касяковых пашквіляў і выконвалася тая прыказка: бі свайго, каб чужы баяўся. Да найбольш арыштаваных у Слоніме прычыніўся Дакіневіч⁷ і Данілюк, без віны вінаватых, проста, здавалася ім, і скарэй беглі да немцаў, а тыя выслалі сваё СД і паарыштоўвалі. Таму Дакіневіч пазьней даступіўся даверу Астроўскага й стаўся намесьнікам БЦР у Слонімскай акрузе. А празь яго ў цюрму папалі: Стэф Лыскавец⁸, народная сьпявачка, Сяргей Новік (Пяюн)⁹, дырэктар Слонімскага музэю, паэт, што й сёння сьпяваем яго песьню „На чужыне“, а ўратаваўшы сваё жыццё ў немцаў сёння высланы ў Сьбір, паэт Міско (Івэрэ)¹⁰ уцёк у лес, а жонку яго

⁷ **Язэп Дакіневіч** (1906—?), грамадзкі й вайсковы дзеяч. Перад вайной быў афіцэрам польскага войска. Падчас нямецкае акупацыі — афіцэр Беларускае Краёвае Абароны, начальнік БКА ў Слонімскай акрузе. Сябра Беларускай незалежніцкай партыі, удзельнік арганізацыйных нарадаў партыі ў Менску. З 1944 г. — на эміграцыі, спачатку ў Нямеччыне, а пасля перабраўся ў Польшчу.

⁸ **Стэф Лыскавец** — сьпявачка, артыстка Менскага беларускага тэатру. Загінула ў выніку акцыі менскіх савецкіх падпольшчыкаў.

⁹ **Сяргей Новік-Пяюн** (1906—1994), паэт і прэзіак. На пачатку 1940-х гг. працаваў дырэктарам Слонімскага раённага краязнаўчага музэю. У 1943 г. арыштаваны СД; адпраўлены ў лагер смерці „Калдычэва“. У 1944 г. падчас расстрэлу групы вязьняў быў паранены, прыкінуўся мёртвым, што й выраставала. Пасьля вызваленьня Слоніму працаваў дырэктарам Слонімскага гістарычна-краязнаўчага музэю. У снежні 1944 г. арыштаваны органамі НКДБ; асуджаны за „зраду радзіме“ на 10 гадоў пазбаўленьня волі й адпраўлены на Калыму. Вызвалены й рэабілітаваны ў 1958 г. У 1959 г. вярнуўся ў Беларусь. Жыў у Слоніме, Нясвіжы; з 1960 — у Менску.

¹⁰ **Анатоль Івэрэ** (сапр. **Іван Міско**, 1912—1999), паэт. У часе нямецкай акупацыі быў адным з арганізатараў падпольнага антыфашысцкага руху, ⇨

замучылі ў СД, настаўнік Сенько, што вучыўся ў Віленскай гімназіі, Пытэль, перакладчык пры Бібіц камісару¹¹, заступнік бургамістра гораду Мароз, др. Войтанка й другія. Палавіну з арыштаваных выпушчана, а іншыя высланы ў Калдычава па разглядзе ўжо Баранавіцкага СД.

І сёння было б тое самае, каб прыслухоўваліся чужынцы на даносы ад Касяка ці „крывічоў“.

Пасья я атрымаў працу ў гарадзкой бібліятэцы, у народным доме й культурным згуртаваньні як загадчык усіх трох гэтых устаноўаў. Два разы езьдзіў у Вільню па беларускія кніжкі, і тады толькі мог бачыцца зь некаторымі віленскімі дзеячамі. Быў і ў касьцёле кс. А. Станкевіча¹², і на рэфэраце ў Беларускім нацыянальным камітэце. Езьдзіў тры разы ў Менск, ад Самапомачы на дажынкі й на II-гі Кангрэс і скрозь падаваўся як настаўнік, а ня нейкае СД.

Хто я такі? Можа, Касяк дакладней спытаецца ў Суравога¹³ ў Лёндане, Цупрыка¹⁴ ў С.-Рывэры, Анцуту ў Пасэйку, Кіслага¹⁵ ў Патэсоне —

⇒ зь лістапада 1943 г. — партызан бригады імя Ракасоўскага, у сакавіку 1944 г. абраны сакратаром Слонімскага міжраённага антыфашыскага камітэту. Выдаваў антыфашысцкую газэту „Беларусь“. У паваянныя гады працаваў у Слоніmsкім гарсавеце, у рэдакцыі раённай газэты „За перамогу камунізму“, у лесахімічнай прамысловасці. У 1976—1984 гг. — сакратар слонімскага раённага аддзяленьня Таварыства аховы помнікаў гісторыі й культуры.

¹¹ Імаверна, маецца на ўвазе „гебітскамісар“.

¹² **Адам Станкевіч** (1891—1949), грамадзка-палітычны, рэлігійны й культурны дзеяч, адзін з заснавальнікаў і лідэраў Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі. Цягам усёй сваёй сьвятарскай дзейнасьці зьвяртаўся да вернікаў з казанямі на беларускай мове. Падчас Другой сусьветнай вайны працаваў у віленскім касьцёле сьв. Міхала — менавіта яго й мае на ўвазе А. Асіпчык.

¹³ **Барыс Сурава** (1907—1998), грамадзкі дзеяч. Падчас Другой сусьветнай вайны — школьны інспэктар, кіраўнік СБМ на Слоніmsкую акругу. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Жыў у Вялікабрытаніі. Быў сярод заснавальнікаў Згуртаваньня беларусаў у Вялікабрытаніі, старшыня Хрысьціянскага аб'яднаньня беларускіх работнікаў.

¹⁴ **Іван Цупрык** (1913—1983), грамадзкі дзеяч. Выпускнік Наваградзкай беларускай гімназіі й Варшаўскага ўнівэрсытэту. З 1944 г. — на эміграцыі, з 1950 г. жыў у Саўт-Рывэры (ЗША). Актыўна ўдзельнічаў у беларускім руху.

¹⁵ **Канстанцін Кіслы** (1898—1980), грамадзка-культурны дзеяч. Перад вайной і падчас яе арганізоўваў беларускае культурнае жыццё ў Беластоку. З 1944 г. — на эміграцыі. Жыў у Бэльгіі, з 1956 г. — у ЗША. У канцы 1970-х гг. вярнуўся ў Беласток.

яны ўсе ў беларускім зарубежжы, і я не боюся таго, што яны скажучь дэрэннага аба мне. Суравы нават скажа, што я быў праз увесь час апекуном СБМ у Слоніме й ня меў ніякага становішча ўрадовага, каб мучыць людзей, як гэта рабіў Касяк.

Выехаў на эміграцыю, каб уратаваць сваё жыццё, бо зашмат уцягнуўся ў працу, што бальшавікам не спадабалася. Хаця б толькі за тое, што на святкаваньне Незалежнасці Беларусі 25 сакавіка казаў развесіць беларускія сьцягі на брамах царквы й касцёлу, на стражацкай вежы й народным доме, а на магіле палеглых БКА паставіў крыж Ярылы. Усё гэта была мая ініцыятыва 1944 г., калі БЦР выслугоўвалася немцам, а мне прыходзілася вучыць босых жаўнераў БКА гісторыі й геаграфіі, каб сьпярша навучыць, а пазьней вымагаць абавязкаў сьведасці.

Аб эміграцыйных падзеях менш можна расьпісвацца. Я дапраўды спачатку верыў, што Касяк із сваім зарубежжам неяк навядзе парадак, але цяпер — канцы ў воду.

*Падрыхтоўка да друку Лявона Юрэвіча,
камэнтары Алеся Пашкевіча*

Натальля Гардзіенка

Менск

ЛЮДВІК ГАЛУБОВІЧ (ЗАРЭЧНЫ) І ДЗЬМІТРЫ КАСМОВІЧ У ЛІСТАХ 1951—1953 ГГ.

У архіве Дзьмітрыя Касмовіча (1909—1991), што захоўвае цяпер Згуртаваньне беларусаў сьвету „Бацькаўшчына“¹, можна знайсці шмат цікавых лістоў пачатку 1950-х гг., калі беларускія палітычныя дзеячы намагаліся актыўна прыцягнуць увагу ўрадаў і спэцслужбаў заходніх краінаў да беларускага пытання. Адным з тых, хто працаваў у згаданым кірунку, акрамя самога Касмовіча, быў Людвік Галубовіч (на эміграцыі Зарэчны, 1915—1964).

Даваенная й ваенная біяграфія Касмовіча была больш-менш вядомай калегам на пачатку 1950-х дзякуючы ягонай актыўнасьці. Дзеяч захаваў вялікае кола кантактаў з часоў былой дзейнасьці, нездарма яго ўпаўнаважылі ўзначаліць замежны сэктар Беларускай незалежніцкай партыі (чалавеку невядомаму гэта наўрад ці б даверылі). Ведаем пра Дзьмітрыя Касмовіча й мы — дзякуючы напісаным пазьней ягоным успамінам². А Людвік Галубовіч як быў на пачатку 1950-х, гэтак і цяпер застаецца асобай малавядомай. Існуюць некалькі варыянтаў ягонай аўтабіяграфіі³, якія не зусім суадносяцца адзін з адным. Дакумэнты ж

¹ Падрабязней пра архіў гл.: Гардзіенка, Натальля. Архіў Дзьмітрыя Касмовіча // Запісы БНІМ. №32. Нью-Ёрк—Менск, 2009. С. 482—498.

² Успаміны Дзьмітрыя Касмовіча публікаваліся на старонках часопісу „Спадчына“ (№№2—6, 2001; №№1—4, 2002), а пазьней пабачылі сьвет асобнай кнігай (Касмовіч, Дзьмітры. За вольную і суверэнную Беларусь. Вільня, 2006. — 224 с.).

³ Першы варыянт распаўсюджаў сам Галубовіч з 1952 г., размножыўшы яго на рататары. Другі, знойдзены ў архіве БНІМу, раней ужо друкаваўся на старонках „Запісаў“. Гл.: Юрэвіч, Лявон. Танальнасьць біяграфіі як энцыклапэдычнага жанру // Запісы БНІМ. №30. Нью-Ёрк—Менск, 2006. С. 223—230.

з архіву Дзьмітрыя Касмовіча дадаюць цікавыя рысы да біяграфіі гэтага героя, і ня толькі пачатку 1950-х.

У адной з тэчак знойдзены ліст жонкі Людвіка Галубовіча Антаніны, напісаны праз чатыры гады пасля сьмерці мужа. Гэты ліст раскрывае некаторыя моманты даваеннага жыцця Галубовіча (мова арыгіналу захаваная):

„Мюнхенгладбах 30.12.68

Дорогой Дима!

Письмо я Ваше получила, за которое я Вас очень благодарю. Особенно что Вы мне хотите помочь⁴. Дима, Вы спрашиваете, почему нужно 6 лет, если только не хватает 4 месяца? По социальным законам нужно иметь самое наименьшее 60 месяцев, которые официально заферзихерованы⁵. Людвигу признали 36 месяцев немецкого вермахта, и 20 месяцев он работал на фабрике. Так что всего 56 месяцев, а 4 месяца не хватило. У немцев вышел новый закон, что хайматлозе ауслендер⁶ имеют право сделать нахферзихерунг⁷ за годы, которые работали дома. Для меня было бы лучше всего иметь поветку за 2 года, что Людвиг работал в Хабаровске, которую Вы имеете. Дима, почему Людвиг работал от 16 лет, это я Вам хочу описать. Когда Людвиг оканчивал среднюю школу, у него заболел отец, так как у них была большая семья и все дети были еще малые, то Людвиг должен был кинуть учебу и пойти работать, но в 16 лет в учреждение на работу не брали, а Людвиг хотел работать и учиться. Поэтому он прибавил себе два года, когда выставлял паспорт, и как 18-летний поступил на работу в Минске в Министерстве (ЛЕСБЕЛ). Вначале как помощник

⁴ Крыху раней, у 1965 г., Антаніна Галубовіч ужо зьявталася да Дзьмітрыя Касмовіча па дапамогу ў зьбіраньні дакумэнтаў, неабходных для атрымання пэнсіі па сьмерці мужа. Аднак іншых лістоў ад гэтай жанчыны з пэрыяду 1965—1968 гг. у архіве ня знойдзена.

⁵ Тут, імаверна, вытворнае ад нямецкага слова *versichern* — „спраўджаць, пацьверджаць“. Маецца на ўвазе, што трыя месяцы працы афіцыйна прызнаныя й пацьверджаныя дакумэнтамі.

⁶ „Хайматлозе ауслендер“ (ад ням. *heimatlos ausländer*) — замежнік без радзімы, уцякач.

⁷ „Нахферзихерунг“ (ад ням. *Nachversicherung*) — пацьверджаньне ранейшым часам.

секретаря, а через некалькі время выбілся вышэ і быў секретарем в каком-то отделе⁸.

И так ему удалось днем работать, а вечерами он окончил среднее образование. Когда он хотел пойти студеевать, то в это время он уже добро зарабатывал, и нужно было поддерживать семью, поэтому он отложил студию на пару год⁹. Но в 1935 году была большая чистка, и он попал разом с другими как враг народа на Сибирь, на 5 лет заключения, но Людвика освободили на год раньше. Он должен был как вольнонаемный два года работать в Хабаровске¹⁰. Вот этих два года мне нужно и доказать сверками, или же 3 или 4 года, что он работал в Минске.

Дима, никакой роли не играет для ферзихерунга¹¹ с каких год, от 16 или от 18. Главное, что это важно посетку сделать, как я Вам пода-ла. Потому что стоит все так в антраге¹², что я делала для ренты,

⁸ У варыянце біяграфіі з архіваў БІНіМу Людвік Зарэчны сьцьвярджаў пра значна большыя ўласныя працоўныя посьпехі: „У юнацкія гады ў часы росквіту так звананага НЭПу, калі бальшавізм яшчэ не паказаў свайго сапраўднага аблічча, прымкнуў да Камуністычнага Саюзу Моладзі (Камсамолу) Беларусі — ЛКСМБ. Працаваў у дзяржаўных установах БССР: быў Сакратаром Адрэсу Кадраў трэсту „Лебел“, Сакратаром Народнага Камісара Земляробства БССР, Загадчыкам Асабовага Складу Наркамзема й Сакратаром Калегіі Наркамзема БССР. Працаваў Кіраўніком Спраў Паўнаважнага Прадстаўніцтва Народнага Камісарыяту Саўгасу СССР пры СНК БССР, быў Сакратаром Спецыяльнае Калегіі Вярхоўнага Суда БССР“ (Юрэвіч, Лявон. Танальнасьць біяграфіі... С. 226).

⁹ У згаданай вышэй аўтабіяграфіі Галубовіч сьцьвярджаў, што скончыў вышэйшую юрыдычную асьвету.

¹⁰ У той самай аўтабіяграфіі сам Галубовіч падаваў іншую вэрсію свае працы ў лягерах і пасьля іх: „У лягерах прымушовае працы ў БАМлягу НКВД працаваў як вязень на розных работах: ляпіў цэглу, грузіў пясок, капаў канавы, а нарэшце быў і ў лягернай адміністрацыі: быў Інспэктарам Атэстацыйнае Камісіі, Старшым Інспэктарам Адрэсу Прапаганды (КВЧ), быў і заступнікам начальніка гэтага ж адрэсу. З БАМлягу нарэшце перакінулі ў так званы Бурлаг НКВД. У гэтым лягера пэвен час быў Камэндантам Штабу, а па званьненьню ад кары змушаны быў надалей заставацца на працы ў гэтым жа лягера і каля двух гадоў займаў становішча Начальніка Адміністрацыйна-гаспадарчае Часьці Штабу Бурлягу НКВД“ (Юрэвіч, Лявон. Танальнасьць біяграфіі... С. 227).

¹¹ „Ферзихерунг“ (ад ням. *versicherung*) — пацвярджэньне, страхоўка.

¹² „Антраг“ (ад ням. *antrag*) — заява, хадайніцтва.

и если что-нибудь переделывать, то получится путаница. Дима, для Вас я хочу еще сообщить, почему Людвик опять имел правильный год рождения. В 1942 году, когда Людвик был в немецком плену, то отец Людвика хотел забрать его из лагеря¹³. Для этого нужна была пометка, что Людвик действительно его сын. И отец принес старую метрику, в которой стоял год рождения не 1913, а 1915, и поэтому Людвик добавленных 2 года так потерял. Дорогой Дима, это я Вам хотела вкратце описать, как получилось, что Людвик от 16 лет был уже на работе. Но это ничего не имеет общего с пометкой, которую мне нужно. Дима, я и не знаю, какую Вы хотите выставить, из Минска или из Хабаровска. Если Вы выставите из Минска, то нужно два светки, а если из Хабаровска, то только один светок. Дима, мне нужно ту или иную, а не на 6 лет, как Вы зразумели. Извините, что я так плохо пишу, но я думаю, что на машинке лучше поймете. Дима, насчет архива, то я еще ни одной поперки не пошевелила, и это все нужно разобрать. Как я это сделаю, то я Вам пришлю. Еще раз Вам большое спасибо, что Вы стараетесь нам помочь. У нас слава богу все живы и здоровы, чего и Вам желаем от всей души. Привитанье Нади и деткам.

Ваши Тоня и дети
А. Голубович“

Нічога невядома болей наконт перадаваньня Антанінай Галубовіч Касмовічу архіваў мужа. Прынамсі сярод папераў кіраўніка БНП і Беларускага вызвольнага фронту, што трапілі ў Менск, няма дакументаў, якія маглі б належаць Галубовічу. Як не захавалася тут і іншых лістоў ягонай жонкі. Ёсцьць толькі некалькі лістоў самога Людвіка й чарнавікоў адказаў Касмовіча, напісаных на пачатку 1950-х.

¹³ Галубовіч сьведчыў пра сваё жыццё на пачатку савецка-нямецкай вайны наступным чынам:

„Ад працы ў лягерох прымусовае працы ў Сібіры канчаткова звольніўся ў чэрвені месяцы 1941 г., але на дарозе да дому захапіла вайна. Дома прабыў толькі адныя суткі й быў змабілізаваны на фронт ваяваць супроць немцаў. У Чырвонай Арміі скончыў кароткатэрміновую афіцэрскую школу і ў ранзе лейтэнанта заняў становішча Заступніка Начальніка ПФС Штабу палка 19-й Арміі, якая дзейнічала на Заходнім Фронце. У адным з баёў быў ранены й захоплены немцамі ў палон.

Знаходзячыся ў палоне да вясны 1942 г., працаваў санітарам у нямецкім вайскова-палявым шпіталі №2/531, які знаходзіўся ў горадзе Вязьма. Нарэшце, як беларус, быў звольнены з палону...“ (Юрэвіч, Лявон. Танальнасць біяграфіі... С. 227).

Гэта быў час, калі пачыналася халодная вайна й заходнія палітыкі ды вайскоўцы актыўна кантактавалі з прадстаўніцтвамі народаў, што знаходзіліся ў зоне ўплыву СССР. Яшчэ не было зразумела, у што ўсё гэта выльецца: нехта чакаў вайны, нехта спадзяваўся на палітычнае ўздзеянне на савецкае кіраўніцтва. Яшчэ толькі закладаліся ў Нямеччыне праекты Інстытуту вывучэння СССР, радыё „Свабода“, радыё „Вызваленне“... У беларускіх дзеячаў былі таксама розныя надзеі і кантакты з заходнімі палітыкамі, а таксама своеасаблівая барацьба за ўплыў на іх. З пачатку 1950-х і Дзьмітры Касмовіч, і Людвік Галубовіч пачалі актыўна ўдзельнічаць у гэтай барацьбе. Яе акалічнасці ды тыя варункі, у якіх адбываліся падзеі палітычнага жыцця ня толькі беларускай эміграцыі й ня толькі ў Нямеччыне, выразна відаць зь ліставання двух дзеячаў.

Дзьмітры Касмовіч на той час ужо пасяліўся (як аказалася, на стала) у Штутгарце (*Stuttgart*), узяўшы прозьвішча Кісялеўскі, а Людвік Галубовіч, назваўшыся Зарэчным, спачатку жыве ў Білефэльдзе (*Bielefeld*), потым перабраўся ў Лянгенфэльд (*Langenfeld*). Першы зь лістоў, сярод іншага, пацьвярджае колішнія знаёмства Галубовіча з Касмовічам з часоў вайны:

„Людвік Галубовіч,
(21-а) Білефэльд/Вэстф.
Шульерштраса №8/0

24 лютага 1951 году

Вельмі шаноўны Дзядзька Дзіма!

Даруйце, калі ласка, што так велічаю, бо зараз усё так пераблытана, што інакш і не выпадае велічаць.

Вы напэўна не дагадаецеся, ад каго можа быць гэты ліст — прозьвішча маё хаця і не эмігранцкае, але з цягам часу яно не засталася ў Вас у памяці, напэўна? Але каб не было нейкага непрыемнага разважання, пакуль што напамню Вам, хто я такі: можа, памятаеце старога Бярдзьева ў Смаленску — а ў яго працаваў калісь адзін беларус, эвакуіраваны із Вязьмы. Пазней, у 1943 г., гэты самы беларус быў у Ст. Дарогах, і Вы з Вітушкай¹⁴ наведвалі яго, калі прыяжджалі да Кобзава. Ён быў у Вас у Менску, калі ехаў на экскурсію ў

¹⁴ Маецца на ўвазе Міхась Вітушка (1907—2006), вайсковы дзеяч. У 1941—1944 гг. — арганізатар вайсковых антысавецкіх аддзелаў на Смаленшчыне, Браншчыне, Магілёўшчыне. З 1945 г. ўзначальваў нацыянальны партызанскі рух на тэрыторыі БССР.

Нямеччыну, і Вы сустрэкаліся зь ім на зьездзе БЦР у Эльвангене ў 1948 г.¹⁵ Адным словам, Вы мяне павінны памятаць!

Адрас Ваш я атрымаў ад Радаслава К.¹⁶, калі ён быў яшчэ ў Гёкстары і доўгі час збіраўся напісаць да Вас, але справа, аб якой неабходна было з Вамі пагутарыць, усё неяк адкладалася па не залежных ад мяне абставінах. А справа гэта наступная. Мае прыяцелі па рабоце (ангельцы) зараз вельмі зацікаўлены Беларускай пытанням, асабліва пытанням збройнае сілы Беларусі ў часе акупацыі. Пад гэтым пытанням разумеецца БКА і батальёны ОД. Адносна БКА справа больш-менш высветлена, а вось ОД. — мне хоць і знаёма, але ёсць пэўныя непаразуменьні. Мне трэба парадзіцца зь людзьмі, якія гэта пытаньне больш-менш ведаюць. Радаслаў К. з гэтай справай не знаём, да і к таму ж яго няма зараз у Эўропе — ён выехаў да сваёй дачкі ў Аргентыну, выехаў яшчэ перад Калядамі, і Ваш апошні ліст я скіраваў да яго ў Аргентыну. Выехаў, можна сказаць, зусім неспадзявана, і калі выяжджаў, дык прасіў мяне, каб я асабліва не распаўсюджваў ягоны выезд з Эўропы, бо для эмігранцкіх кругоў ён лічыцца ў Эўропе. І таму прашу Вас, каб Вы гэта таксама трымалі ў сакрэце.

Вярнуся ж зноў да цікавага пытання. Напэўна ў наступным тыдні я атрымаю заданьне паехаць у Мюнхэн і па дарозе буду ў Штутгарце. Дык ці не былі б Вы настолькі ветлівы і ці зрабілі б так, каб я мог заехаць да Вас у Эслінген? Я буду ехаць цягніком і толькі сам адзін. Буду таксама прасіць, калі часам пытаньне, аб якім буду з Вамі гутарыць, будзе больш-менш аб'ёмнае, то ці не згадзіліся б Вы распрацаваць яго тэхнічна? Гэта справа будзе не за дзякуй, безумоўна. Вось, усё тое аб чым хацелася з Вамі падзяліцца!

Як жа асабістае пытаньне адносна Вашае эміграцыі? Я чуў ад Рад. К. не зусім прыемнае ў гэтым напрамку¹⁷... Як здароўе Ваша і Вашае сям'я? — Ад Мая¹⁸ ведаю, што ў Вас расьце сыноч...

¹⁵ Маецца на ўвазе Пленум БЦР, які адбыўся 8—9 траўня 1948 г., на якім аднавілася дзейнасьць БЦР як палітычнай структуры.

¹⁶ Маецца на ўвазе прэзыдэнт БЦР Радаслаў Казіміравіч Астроўскі.

¹⁷ Дзьмітры Касмовіч, як і іншыя беларускія эмігранты, намагаўся выехаць з Нямеччыны па стала ў ЗША. Аднак з гэтым узніклі складанасьці, у тым ліку й зьвязаныя зь ягонай дзейнасьцю ў часы Другой сусьветнай вайны. Паводле інфармацыі з карэспандэнцыі Дзьмітрыя Касмовіча з амэрыканскімі беларусамі, яго нават зьнялі з парахода, на якім мусіў накіроўвацца ў ЗША.

¹⁸ Маецца на ўвазе Эмануіл Ясюк, які ў той час жывіў у ЗША.

На гэтым скончу. Вельмі прашу, адкажэце мне як найхутчэй, бо Ваш адказ у выпадку, калі ён зацягнецца, будзе тармазіць маю справу. Буду вельмі рад, калі Вы не адмовіце мне ў маёй просьбе. І так, бывайце здаровы! Жадаю Вам і сямейству ўсяго-ўсяго самага найлепшага!

З глыбокай пашанай, Людвік Галубовіч

(рукапісны дадатак 1)

*Ліст шлеце на адрас:
Ludwig Golubowitsch
(21a) Bielefeld/Westf.
Schuslerstrasse №8/0*

(рукапісны дадатак 2)

Было б вельмі добра, каб Вы вызначылі тэрмін, калі можна з Вамі сустрэцца? Мне думаецца, было б лепш у нерабочы дзень, калі Вы будзеце не заняты ў ІРО. Адным словам, мяркуюць, калі ласка, самі“.

Згаданы ліст пацвярджае звесткі пра супрацу Галубовіча з брытанскімі акупацыйнымі ўладамі. Прынамсі, у „БІНіМаўскай“ аўтабіяграфіі сьцьвярджалася, што з 1949 да 1953 г. ён працаваў у „*сыстэме Брытанскай Кантрольнай Камісіі на Нямеччыну на становішчы Дарадчыка па пытаннях савецкае сыстэмы й яе органаў*“. Імаверна, менавіта з гэтай працай звязаная неабходнасьць падаць інфармацыю пра БКА і ОД. Насьцярожвае іншае — у згаданай вышэй аўтабіяграфіі Галубовіч (Зарэчны) сьцьвярджаў, што сам у часе вайны працаваў начальнікам паліцыі (ОД) гораду Вязьмы, а пазьней Вяземскай акругі. І калі гэта праўда, дык незразумела, навошта яму для напісаньня інфармацыі неабходна было радзіцца „*зь людзьмі, якія гэта пытаньне больш-менш ведаюць*“. Гэта ізноў адносна таго, чым насамрэч займаўся Галубовіч у Беларусі ў гады нямецкай акупацыі.

Відавочна, што Касмовіч быў патрэбны Галубовічу ў ягонай працы ня толькі як крыніца інфармацыі, але й як ідэйны саюзьнік у шэрагах адноўленай БЦР, а таксама як памочнік у наладжваньні „*вызвольнай барацьбы*“ з дапамогай заходніх спэцслужбаў. Менавіта таму Галубовіч пасьпяшаўся й асабіста спаткацца з Касмовічам. Сустрэча адбылася 11 ці 12 сакавіка 1951 г. Пра яе вынікі, а таксама пэўныя надзеі на арганізацыю падполья на савецкай тэрыторыі, далейшае разьвіцьцё падзеяў у сьвеце і ў Беларусі гаворыцца ў наступным лісьце. Тут сярод іншага

варта зьвярнуць увагу й на пошукі інфармацыі пра Міхася Вітушку, а таксама першыя згадкі пра паездкі Галубовіча „ў той бок“, г. зн. на са-
вецкую тэрыторыю.

„Білефельд, 22 сакавіка 1951 г.

Даражэнькі Дзядзька Дзіма!

Шлю Вам і Вашаму сямейству маё ічырае прывітаньне і самыя
найлепшыя пажаданьні на будучыню.

Дадому дабраўся ў мінулую суботу а 7-й гадзіне раніцы. Ехаць
было не зусім добра — было мала мейсц, і таму ўсю ноч прыйшлося ня
спаць.

Учора быў у мяне мой шэф — др. Эрдман. Перадаў я яму для перак-
ладу тья абодва нумары газэты з матар’ялам аб Вітушку¹⁹. Ён мне
абяцаў, што дастане і ўсе іншыя нумары, у якіх толькі зьмешчан
гэты матар’ял. Немцы гэтым таксама цікавяцца, і калі знойдуць
яго, будзем мець зь ім сустрэчу. Калі б у выпадку чаго ім не ўдалося
яго знайсці, то я вазьму на сябе абавязак пры наступнай паездцы ў
той бок знайсці гэтага чалавека іншым шляхам.

Да канкрэтнай дзейнасьці з тым бокам, мне здаецца, ангельцы не
зусім гатовы. Мой шэф выказаў сваю думку, што гэтым пытаньнем
павінны больш цікавіцца амэрыканцы. Але тут ёсьць адно „но“: амэры-
канцы больш падтрымліваюць „едінонедзіліцэв“, а ангельцы наадва-
рот. Ангельцы зацікаўлены мець вольнымі ад Расейскага імперыялізму
нацыянальныя меншасьці і гатовы бачыць Расею падзеленай для выка-
рыстаньня прынцыпу „разделяй и властвуй“. Можна, у сувязі з гэтым
усім будзе лепш арганізаваць толькі нейкую сувязь для перадачы
інфармацыі абодвума бакамі? — Каб на тым баку ведалі, што робіцца
тут, а на гэтым баку каб ведалі, што робіцца там. Гэта важна яшчэ
і з другога пункту гледжаньня. Амэрыканцы, між намі кажучы, пляну-
юць вайну па новай стратэгіі, яны баяцца ісьці фронтам і заваяваць
просторы, на чым пацярпелі крах усе, пачынаючы ад Напалеона. Каб
унікнуць такога зьявішча, яны гатовыяца высадзіць у адпаведны час
танкавыя арміі дэсантам у раёнах Горкага, Уралу і Ленінграду. Для

¹⁹ У лісьце Дзьмітрыя Касмовіча да Міхася Маеўскага ад 09.04.1953 ёсьць пад-
казка пра тое, што гэта маглі быць за газэты: „Вітушка — мой кузэн і быў
увесь час маім заступнікам па вайскавай частцы і мае псэўданім „Кош-
ка“ — і вядомы цяпер з прэсы швэдзкай і нямецкай у амэрыканцаў як „чор-
ная кошка“. Артыкулы аб ім у нямецкай газэце маю“.

гэтае мэты яны будууюць важкія транспартныя самалёты як сродак паветранага транспарту, і будууюць лёгкія, але скараходныя танкі з моцным узбраеньнем. Вось, як бачыце, пытаньне стаіцьме так, каб у першую чаргу параліжаваць цэнтар, а тады прасоўвацца з флянгаў — фронтам. Нам трэба з гэтымі поглядамі лічыцца, каб на выпадак такога зьвязічка можна было апанаваць сытуацыю на меісцы, а гэта можа быць зроблена толькі пры адпаведнай арганізаванасьці, якая можа быць наладжана пры адпаведнай сувязі з тым бокам.

Падумайце Вы самі над гэтым пытаньнем і напішыце, калі ласка, Бацьку²⁰, цікава, што ён скажа на гэтыя пытаньні? Бо займацца нейкай адсябцячнай або „партызаничнай“ — не салідна і шкодна.

У кожным разе, пішыце, калі ласка, што ў Вас новага і як Вы думаеце адносна закранутых мною пытаньняў. Бо я проста хачу парадзіцца з Вамі, як з старэйшым братам. Хочацца рабіць нешта карыснае для свайго грамадства і ня хочацца пашкодзіць агульнай справе.

На гэтым скончу. Прымеце шчырае прывітаньне ад маёй жонкі і перадайце наш агульны наклон Вашай жонцы!

Як чуецца Юрык? ... — Наш ужо пачынае хадзіць.

Бывайце здаровы, — дай Божа Вам усяго самага найлепшага.

З глыбокай пашанай, Людвік.

(друкаваны дадатак)

Пасылаю Вам грошы, шчыра дзякую за пазычку.

Вельмі прашу Вас, прышлеце як найхутчэй матар’ял пра ОД. Пішыце як найкарацей, каб маглі хутчэй скончыць“.

Пасья гэтага ліста ў карэспандэнцыі Людвіка Галубовіча й Дзьмітрыя Касмовіча адбыўся першы колькімесячны перапынак. Ён скончыўся лістом Галубовіча, дзе гаворка ішла пра новыя магчымасьці супрацы з брытанцамі, імаверна, у справе арганізацыі падполья, і настойлівай просьбай да Касмовіча прыехаць у Білефельд.

„Білефельд, 4 чэрвеня 1951 г.

Добры дзень, даражэнькі Дзядзька Дзіма!

Даруйце, калі ласка, што так доўга не адказваў на Ваш апошні ліст. Справа склалася так, што ня меў магчымасьці. Трэба было выжджаць у іншыя гарады па справах службы. У сьлед за гэтым

²⁰ Верагодна, маецца на ўвазе Радаслаў Астроўскі.

хадатаўстваў адносна паспарта, рыхтаваўся к працэсу, выяжджаў у Брусэль на паседжаньне Міжнароднае Камісіі па разгляду справы аб канцэнтрацыйных лягерах у СССР. З Брусэлю вярнуўся ў мінулым тыдні. Маё выступленьне на працэсе друкавалася ў шмат якіх іна-странных газэтах: у амэрыканскай „Нью-Ёрк Таймс“, у Бэльгійскай цэнтральнай газэце, у французскай і нямецкай газэтах. На працэсе я прэд’явіў дакумэнт, у якім гаварылася, што ў СССР не „ісправіцельно-трудовае“, а канцэнтрацыйныя лягеры. Гэты дакумэнт я маю ў арыгінале. Яго сфатаграфіравалі як даказацельства. Усе падрабязнасьці гэтае справы раскажу Вам, калі спаткаемся.

Пры гэтым накіроўваю Вам Вашыя дзеве газэткі, у якіх зьмешчан матар’ял адносна Вітушкі. Другіх нумароў з гэтым матар’ялам дастаць не ўдалося — радакцыя ня мае запасных нумароў.

Па справе „Од“ прышлося арыентавацца Вашымі расказамі. Апісаў так, як падсказывала памяць, аб чым мы гутарылі. Работа палучылася салідная, яна заняла больш за 60 старонак. Я прасядзеў над гэтым пытаньнем амаль два тыдні. БКА і брыгада „Зіглінг“ яшчэ чакаюць чаргі. Зараз займаюся іншымі справамі.

Маю весткі ад Радаслава Казіміравіча. Ён піша, што ягоны Віктар ужо пераехаў у Аргентыну, разам з жонкай і сынам. У нашым Камітэце ў ЗША перамены. Сабалеўскі падаў у адстаўку: пасаду Старшыні Калегіі БЦР займае Касяк²¹. Р. К. піша: „трэба аздаруй-ляць БЦР!“ Можна гэта і добра? — Бог яго ведае...

Даражэнькі Дзіма! Ёсьць адна справа, адносна якой нам трэба было бы спаткацца і перагаварыць адзін на адзін. Тое, аб чым мне калісьці гаварыў Тарас Бульба²², для нас выглядае інакш. Мае калегі па працы запрапанавалі нешта зусім новае. Ініцыятыва перадаецца ў нашы нацыянальныя рукі. Сродкі і магчымасьці таксама ёсьць.

Мае калегі прасілі мяне перадаць Вам іх просьбу, каб Вы прыехалі сюды. Я адмовіўся ад гэтага варьянту, пакуль пэрсанальна не абгавару з Вамі гэты плян. Адным словам, прашу Вас паведаміце мяне,

²¹ Маецца на ўвазе Іван Касяк.

²² **Тарас Баравец (Бульба-Баравец)** (1908—1981), дзеяч украінскага нацыянальнага руху. Стваральнік украінскіх збройных фармаваньняў Палеская Сеч, Украінская паўстанцкая армія (пазней Украінская народна-рэвалюцыйная армія). У 1943—1944 г. знаходзіўся ў канцлягеры Заксэнгаўзэн (Sachsenhausen). З 1948 г. жыў у Канадзе, дзе заснаваў сваю Ўкраінскую нацыянальную гвардыю й выдаваў пэрыёдык „Меч і Воля“.

калі ласка, калі можна было б спаткацца з Вамі? Думаю, што з адказам на гэты ліст Вы не заставіце доўга чакаць?

Як жа здароўе Вашае жонкі? Як расьце Юрэк? Як чуецца Самі? — Мой сыноч ужо пачаў хадзіць і напэўна скоро будзе гаварыць.

На гэтым скончу сваё пасланьне... Ад усяе душы жадаю Вам усяго-ўсяго самага найлепшага!

Прывеце, калі ласка, паклон ад маёй жонкі.

З глыбокай пашанай, Людвік“.

Амаль праз два месяцы Галубовіч і Касмовіч ізноў меліся спаткацца для абмеркаваньня супольных справаў. Гэтым разам сустрэча мела сямейны характар, бо Галубовіч на яе зьбіраўся разам з жонкай. Магчыма, адной з прычынаў спатканьня была й неабходнасьць прысьпешыць прыезд Касмовіча ў Білефэльд для спатканьня з брытанскімі кіраўнікамі ягонага карэспандэнта.

„Білефэльд, 27 ліпеня 1951 года

Даражэнькі Дзядзька Дзіма!

Даруйце, калі ласка, што так доўга не адказваў на Ваш ліст, атрыманы мной яшчэ ў мінулым месяцы — чэрвені. Маю даручэньне быць у Вас у наступным тыдні. Зь Білефэльду выеду ў пятніцу 3.VIII вечарам і буду ў Вас а 12-й гадзіне дня ў суботу — 4.VIII.

Даражэнькі Дзіма! У сваім лісьце Вы прасілі мяне вымяркоўваць час так, каб быць у Вас не інакш як у сярэдзіне тыдня, паколькі ў суботу і нядзелю не бываеце дома... Як жа быць у такім выпадку, калі, як бачыце, інакш не выпадае? — Можна не адмовіце, каб, як кажучы, адзін раз паламаць Вашыя пляны?

Праект, аб якім будзем мець размову, ужо зацьверджаны Лёнданам, і яны чамусьці сьпяшаюцца.

Я мог бы, канечна, і ў сярэдзіне тыдня быць у Вас, але гэта можа быць толькі яшчэ адзін тыдзень пазьней, бо гэта будзе звязана тады з маім отпускам, а на такую адсрочку адносна спатканьня з Вамі я ня маю санкцыі — маю даручэньне зрабіць гэта як найхутчэй! А таму, вельмі прашу Вас, не адмоўце, калі ласка, і пагадзецца з тэрмінам, які ўжо сказан вышэй. Калі б, урэшце, здарылася так, што Вы не змаглі бы прыняць мяне ў вызначаны вышэй тэрмін, то вельмі прашу Вас паведаміць аб гэтым загадзе. Але ўсё ж спадзяюся, што Вы не адмовіце.

Буду ехаць з жонкай. Сынка пакідаем дома.

Адначасна прашу Вас, абдумаіце пытаньне: чы можаце Вы прыехаць у Білефэльд? Мне думаецца, што здароўе Пані Надзі Вам не дазволіць гэтага? Прыезд Ваш у Білефэльд неабходзен. Тут мае састаўца адна спецыяльная нарада ў Вашай прысутнасці. Калі адчуваеце сябе слаба на працы, то можаце разьлічваць на адпаведную пасаду, аб чым мы з Вамі ў прынцыпе дагаворымся. На гэтым пакуль што скончы. Бывайце здаровы! Прымеце мой і жончын паклон і найлепшыя пажаданьні Вам і Вашаму сямейству.

З глыбокай пашанай, Людвік“.

Верагодна, Галубовічу ўдалося пераканаць Касмовіча ў магчымасцях супрацы з брытанскімі спецслужбамі ці, прынамсі, неабходнасці спаткацца з іх прадстаўнікамі. Далей у архіве захоўваецца чыгуначны квіток на імя Kisselevskiy (прозьвішча, зь якім на той час жыў Касмовіч) на праезд зь Білефэльду ў Штутгарт 9 верасня 1951 г. Аднак з пазьнейшага ліставаньня відавочна, што спатканьне й перамовы ніякіх канкрэтных вынікаў для Касмовіча ня мелі, бо Людвік Галубовіч проста зьнік.

Праўда, у архіве маецца ягоны ліст да іншага карэспандэнта Касмовіча ў Нямецчыне, таксама сябры кіраўніцтва Беларускай незалежніцкай партыі — Міхася Маеўскага. Відавочна, апошні пераслаў гэты ліст свайму калегу. З гэтага дакумэнту зразумела, чым найбольш актыўна займаўся Людвік Галубовіч узімку 1951/1952 гг. — рыхтаваньнем базы для трэнінгу беларускіх дывэрсантаў на тэрыторыі Брытаніі. Сярод іншага, аўтар ліста адзначае:

„Вярнуўся з Англіі ў канцы мінулага тыдня, прабьўшы там тры тыдні. На мейсцы ўдалося шмат што зрабіць, а самае галоўнае — удалося атрымаць візу непадалёка ад Лёндану, у якой будзем праводзіць справу. Адпаведная колькасьць людзей ужо прайшла мэдыцынскую і палітычную праверку, і „машына“ пушчана на поўны ход!

Англіяй я вельмі задаволены, задаволены патаму, што маем там такую сілу, зь якой можна варочаць горы! Людзі маладыя, прайшоўшыя школу жыцьця, былыя вайскоўцы, або службоўцы паліцыі...“²³.

Заняты справамі супрацы з брытанскімі спецслужбамі, Людвік Галубовіч „знік“ больш як на год для таго, каб потым ізноў зьявіцца ў жыцьці Дзьмітрыя Касмовіча з аповедам пра посьпехі ўласнай дзейнасьці й „экскурсіі на той бок“.

²³ Ліст Людвіка Галубовіча да Міхася Маеўскага ад 29 студзеня 1952 г. Захоўваецца ў архіве Д. Касмовіча. Скрыня 1. Тэчка 8.

„Лянгенфэльд, дня 24.10.1952 г.

Даражэнькі Дзядзька Дзіма!

Сёньня быў на пошце і прынес Ваш ліст на імя прафэсара А., зь якога і даведаліся, што Вы яшчэ жывеце на старым мейсцы, што ўсе Вы здаровыя і чуецца добра.

На Ваш ліст, які я атрымаў вясною гэтага году, пасылаў адказ на постфах у Штутгарце але, на жаль, адказу не паступала і думалася, што Вас ужо няма на старым мейсцы. Прыкра, але нічога ня зробіш, і, калі ласка, не вініце і нас у такой непунктуальнасьці.

Два тыдні таму зноў быў у Англіі, ездзіў разам з праф. А., праяві некалькі сходаў і парушылі наперад нашыя грамадзкія справы.

Вярнуўшыся дадому — застаў жонку ў шпіталі. Зноў маю яшчэ аднаго, ужо другога! Сына — радзіўся 7 кастрычніка. Як бачыце, сямейка прыбаўляецца і паступова, адны старэюць, а другія растуць. Старэйшаму сынку ўжо 2 гады і 4 месяцы, а новаму толькі тры тыдні. Тоня чуецца добра, усё прайшло як найлепш.

На грамадзкім грунце шмат чаго новага. Ужо скоро год як распачалі працу з тым бокам. Арганізавалі вышкаленьне нашага афіцэрсства для падземнага руху. Сам тожа адвучыўся і здаў экзамэн на падпалкоўніка. Быў пару разоў за „жалезнай заслонай“ — лятаў на самалёце. Першая група нашых „піонераў“ удала зрабіла экскурсію і вярнулася назад²⁴. Там маем даволі моцныя кадры, але ўсяго не апішаш, і можна будзе расказаць пры спатканьні.

Будучы ў Англіі, у сакавіку г. году, праводзіў Канфэрэнцыю нашых вайскоўцаў і ўтварыў Вайскова-Рэвалюцыйную арганізацыю, вядому пад назовам БЕЛАРУСКІ ВЫЗВОЛЬНЫ РУХ, на чале якой стаіць Галойны Штаб, якім я кірую. Сяброў маем даволі шмат, сёньня БВР

²⁴ Гісторык Юры Грыбоўскі падае звесткі пра акцыю, што мела месца ў 1952 г. на тэрыторыі Польшчы. Сюды былі засланыя ў якасьці агентаў адмыслова вышкаленьня раней у Брытаніі й Нямецчыне беларусы Васіль Завадзкі й Аляксандар Петраш. Нягледзячы на тое, што польскія спэцслужбы выкрылі апошняга даволі хутка, брытанскі беларус здолеў у пэўны момант выйсьці з-пад іхнага кантролю й вярнуцца на Захад, як вярнуўся туды й Васіль Завадзкі. (Гл.: Грыбоўскі, Юры. Службы бяспэкі ПНР і „беларускія нацыяналісты ў Польшчы і іх нацыяналістычныя цэнтры на Захадзе (1945—1974)“ // Białoruskie Zeszyty Historyczne. №28. Białystok, 2007. S. 158—192.) Верагодна, Зарэчны меў дачыненне да гэтай акцыі, але ці менавіта яна згадваецца ў лісьце — невядома.

адна мацнейшая беларуская арганізацыя на эміграцыі з корнямі на Бацькаўшчыне. Прышлося перажыць і шмат розных „атакаў“ з боку нашага ж БЦР. — „Лідэры“ страцілі галаву і баяліся, што нехта пачне адбіраць партфэлі. Аднак памыліліся, але і самі пачалі нешта рабіць — пакончылі зь „мертвачынай“ і бязьдзеяннем!

У Вашым баку быў толькі адзін раз і то праездам на Мюнхэн. Не было часу затрымацца ў Штутгарце. Калі дазволіце, то пры наступнай паездцы ў той бок загляну і да Вас?

Як жа чуецца? Як здароўе Жонкі і як растуць Дзеткі?

З Вашага ліста вычуваю, што мелі спатканьне напэўна з амэрыканцамі ў той самай справе, аб якой калісьці гутарылі? Гэта вельмі паважная рэч і трэба далажыць усіх стараньняў, каб мець гэту справу ў сваіх руках. Гасп. А. Вам напіша сам па гэтаму пытаньню.

На гэтым скончу. Бывайце здаровы!

Паклон Жонцы і пацалуйце Дзетак! Прывітаньне Вам і ад маёй Палавіны.

З пашанай,

Людвік.

(рукапісны дадатак)

P.S. Працую вельмі шмат, часамі сяджу да позьняй ночы, і, калі часамі буду рэдка пісаць, то, калі ласка, ня лайцеся“.

Спраўды, за час перапынку ў ліставаньні Людвік Галубовіч (Зарэчны) пасьпеў з мэтай выкарыстаньня таго значнага патэнцыялу беларускай грамады ў Брытаніі, што складалася большай часткай з былых вайскоўцаў, стварыць арганізацыю „Беларускі вызвольны рух“. Мэтай было ня проста гуртаваньне (зрэшты й ня толькі ў Брытаніі) былых вайскоўцаў дзеля дапамогі адзін адному й захаваньня вайсковых ведаў і навыкаў на выпадак магчымай вайны, але й актыўная „вызвольна-рэвалюцыйная“ барацьба, удзел у стварэньні й дзейснае падтрыманьне антысавецкага падполья на тэрыторыі Польшчы й Беларусі.

Відавочна, у гэты час Галубовіч (Зарэчны) пачуваўся ўпэўнена ў сваёй дзейнасьці, нягледзячы на тое, што ягоная актыўнасьць і сама асоба выклікалі супрацьдзеянне з боку вярхоў БЦР (за выключэньнем самога Астроўскага). Ужо ў траўні 1952 г. віцэ-старшыня калегіі БЦР Аляксандар Русак ад імя таксама Міколы Шчорса, Івана Касяка й Юрыя Сабалеўскага пісаў прэзыдэнту БЦР пра тое, што неабходна

зьянец Людвіка Зарэчнага з пасады начальніка Штабу БВР²⁵. Дзьмітры Касмовіч гэтым часам, калі меркаваць паводле ягонай карэспандэнцыі, не падтрымоўваў асабліва шчыльных кантактаў з БЦРАўскай элітай, аднак ён і без таго быў раззлаваны на Галубовіча празь ягонае нечаканае зьнікненьне. Ліст з Штутгарту ў адказ быў ня надта прыемны:

„25.10.1952

Паважаны сп. Людвіг!

Ваша пісьмо сяньня атрымаў. Ад сэрца вінішую Вас і сп. Тоню з прыбыткам — сынам — хай расьце на пацеху бацькам і на карысьць народу.

Дзякую за газэты і Бюлетэнь²⁶.

Шчыра ўсьцешыўся, калі даведаўся, што справу распачалі. Гэта ўжо паважны крок уперад. Адно толькі мяне здзівіла — няшчырасьць, чаму Вы мне адразу не напісалі ці не прыехалі, як мы ў Вас дагаварылісь, каб я ўзяў удзел у гэтай цяжкой працы. Пасьля таго, як мы з Вамі апошні раз вялі гутарку ў гэтым кірунку і Вы бачылі з майго боку шчырасьць і поўную адданасьць і гатоўнасьць увайсці ў гэтую цяжкую справу, і пасьля таго, як я выехаў ад Вас і чакаў аканчальнага адказу — ад Вас не атрымаў ні слова. Сапраўды я гэтага не чакаў.

Вы мелі мае два адрасы ды і былі ў мяне некалькі разоў і зайсьсёды маглі быць у лучнасьці са мной. Вы зрабілі інакш.

Пісаў Вам, але лісты вярнуліся, і быў пэўны, што Вы выехалі ў Амэрыку, бо Вы тагды былі пакліканы на камісію.

Шкада, што так здарылася, бо час ляціць, а няшчырасьць толькі шкодзіць агульнай справе.

У шчырасьці, злучанасьці і самаадданасьці справе, у шчырым служэньні ідзі, без эгаістычнай сяброўскай зайздрасьці, бачу залог перамогі. Вось мой погляд на нашу справу. Такім я ёсьць із працы.

Здзівіўся таксама Вашаму пытаньню, ці я дазволю Вам заглянуць да нас. Я Вам ніколі гэтага не забараняў, а наадварот, зайсьсёды шчыра і сардэчна Вас вітаў.

²⁵ Ліст Аляксандра Русака да Радаслава Астроўскага ад 21.05.1952. Захоўваецца ў архіве беларускай царквы сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры (Нью-Джэрзі, ЗША).

²⁶ Маюцца на ўвазе асобнікі газэты „Незалежная Беларусь“ і „Бюлетэню Галоўнага Штабу БВР“, што пачала выдаваць новапаўсталая арганізацыя Галубовіча.

Вашых думак я ня ведаю.

Па атрыманы Вашага ліста зь Лёндану напісаў Вам два лісты, якія назад не вярнуліся. Чакаў ад Вас адказу. Вычуў у Вас нейкую таўмнічасьць, што хвіліна вымагае маўчаньня, быў дыскрэтны і не пісаў больш, чакаў ад Вас весткі альбо Вас — каб падзяліцца пэўнымі справамі. Хіба ж ня ўходзіць было з крывічамі ў кантакт, хаця яны ўсімі сіламі дырэктнымі і індзірэктнымі стараюцца мяне ўцягнуць у працу.

Аднак я маю надзею, хаця як Вы пішаце, у Вас усюды сяброў ёсьць зашмат. Спадзяюсь, аднак, што ў хуткай прыйшасьці і я заслужу ў Вас хоць становішча „разношчыка“.

Вось гэта ўсё, што я магу Вам сказаць у адказ на Ваш ліст.

Прывітаньне ад нас для Вас і Вашай жонкі. Вашых цалуіце.

Дз. Касмовіч“.

Нягледзячы на атрыманы такога непрыязнага ліста, Людвік Галубовіч, відаць, быў сур’ёзна зацікаўлены ў Касмовічы, таму ў адказ і выбачаўся, і апраўдваўся, і напускаў туману, і пераходзіў да змагарнае патэтыкі.

„Лянгенфэльд, дня 14 лістапада 1952 г.

Дарагі Дзядзька Дзіма!

Ліст з 25 кастрычніка атрымаў, шчыра дзякую за прамату думак, і прашу прабачэньня, што трохі пазьнюся з адказам. Паверце мне, ня маю ніякае злое волі! — Загружаны працай, часта прыходзіцца выяжджаць, а гэтым часам набіраецца шмат пісаніны па грамадзкім справам, і ня ведаю, за што раней ухапіцца.

Пісьмо Ваша чытаў некалькі разоў. Чытаў, думаў над ім і, прызнаю за Вамі рацыю... Вінаваты я хаця і не ўва ўсім, але апраўдвацца ня буду. Некалі, можа праз пару тыдняў, заеду да Вас і тагды — хочаце казніце, хочаце — мілуйце, усё раскажу! Што мяне змусіла замаўчаць і не падаваць аб сабе прызнакаў жыцьця? Канешна — ня Ваша і не мая віна. Былі пэўныя падставы, ці лепш кажучы — былі такія ўмовы і варункі, якія змушалі мяне замкнуцца і быць адарваным. Аднак, пры добрае волі і здаровым разуменьні, можна было ўсё гэта абыйсьці, але я вінаваты перад Вамі і працу прабачэньня.

Ясна, не падумаіце, што я кіраваўся нейкімі чыста эгаістычнымі поглядамі ў гэтым выпадку. Не, такіх поглядаў у мяне не было!

Нязгодзен трохі з адным, сказаным у Вашым лісьце, што „ў мяне ўсюды сяброў ёсьць зашмат“... Альбо Вы ня так мяне зразумелі, альбо нейкая няўвязка ў маім сказе. Калі я і пісаў аб гэтым, то напэўна

пісаў аб нейкіх іншых сябрах, ці то аб сяброх арганізацыяў, ці то аб сяброх у чужаслоўі, якімі часта называю сваіх ворагаў. Адным словам, нешта недарэчнае, і так я ня мысьліў у адносінах да Вас. Я не настолькі хам і ня страціў яшчэ розуму, каб напісаць Вам, іменна Вам, такую „ахінею“...

Мне не прыходзіца Вас агітаваць. Вы ўжо скончылі курс „палітграматы“ і маеце атэстат сьпеласьці антыкамуніста. А гэта ўсё падставы для таго, каб мець Вас і прыяцелем, і другам, і сябрам. І хаця мы называем адзін другога „на Вы“, але ў душы? — Вы для мяне — брат, прыяцель, і друг па зброі!

Пяройдзем да пытанняў службовых. Памятаеце, напэўна, мой плян, над якім некалі думалі і строілі рашчоты. Скажу Вам праўду: ён прайшоў толькі на 50%! Пачалі з малога, з зародку самое арганізацыі падземнага руху, ці лепш кажучы — пачалі з разьведкі нашых сілаў на тым баку. Адносна Міхася В. даведаліся няшмат. Ён апошні раз быў у Лодзі ў пачатку 1947 году. Па-за тым ніякіх прызнакаў жыцьця. Што зь ім сталася? Дзе ён? Жыве, загінуў, змагаецца ці здаўся? — Нічога ніхто ня ведае!.. Можна, адрасы нашы былі слабаваць? Можна, пайшлі не па таму шляху? — Ня ведаю, рабілі так, як маглі і на што маглі палажыцца. Між іншым, праф. А.²⁷ зараз у Мюнхэне і паваротнаю дарогаю загляне да Вас, пагаворыце зь ім, і ён Вам раскажа больш падрабязна. А калі не, то хутка буду ў Вас, і тагды — пагаворым аб усім.

Цяжка нам, жабракам, здабыць нешта на аўтар вызвольнае барацьбы нашае нацыі. Кожны бачыць у табе нешта нізшае аб сябе, нешта невыразнае, што трэба вывучаць і задумвацца. А наш актыў... Даруй мне Божа, што называю іх актывам. — Спалі, спалі мёртвым сном. Сварыліся, чакалі маннае кашы зь неба, гулялі ў „міністраў“ ды „эксцэленсы“... А калі я пачаў тварыць арганізацыю Беларускі Вызвольны Рух, калі падняў на ногі вайскоўцаў ды так званую чарназёмную сілу, дык яны ж, самі „дзезячы“ (за выключэньнем Р.К.) пачалі абліваць мяне гразёй, пачалі крычаць „ратуйце!“ — разбурае наша грамадзкае жыцьцё, займаецца дывэрсіяй, адбярэ партфэлі! — Выканчыць нас!!! (крычаў Сабалеўскі). Але маса разумее інакш, і яны сустрэлі моцны адпор. Урэшце, дайшло да таго, што пачалі загрожваць мне апублікаваньнем маёй аўтабіяграфіі, арганізацыяй акцыі супроць БВР і г. д. І я змушаны быў падаць ім сваю

²⁷ Маецца на ўвазе Радаслаў Астроўскі.

аўтабіяграфію²⁸ і папярэдзіць Русака, што калі дабавяць да яе хоць адно слова няпраўды або плётка, перадам справу ў Суд. І гэта змусіла іх замаўчаць, а Русак — падаўся ў дэмісію.

Бачыце, Дарагі Дзіма, калі сабака ляжыць на сене, то і сама ня есьць і казлу не дае, і тагды прыходзіцца парочы яе палкай, зганяць з сена, і тагды ўсё ідзе так, як павінна быць. Так і тут. Людзі думалі, што яны ўзялі патэнт на кіраваньне вызвольнай барацьбой, што яны — гэта „соль і пуп зямлі“, а ўсе іншыя — нешта накшталт „унтэрмэншаў“. Але памыліліся, і хаця злуюцца на мяне і БВР — як арганізацыю, урэшце ж сядуць на сваё месца і альбо будуць працаваць, альбо — няхай здаюць свае „патэнты“! Незамянімых не існуе, а займацца палітычным сабатажам — не пазволім, прыйдзе час і змушаны будуць даць справаздачу! Але, прадбачу, што яны ўсё думваюць аб амэрыканскім грамадзянстве, і беларуская справа для іх — „забытое пісьмо разлюбленай дэвушкі...“ Яны застануцца на эміграцыі!

Адзін чалавек, каго мы павінны шанаваць і хто нам ня здрадзіць, гэта — прафэсар Астроўскі. Нам трэба за ўсялякую цану ўтрымаць яго ў Нямеччыне, а на выпадак вайны — пойдзем на Беларусь невяліччай групай і там пачнем мантаваць наш апарат. Сёньня ж, да пачатку вайны, будзем паступова, крок за крокам, пасоўваць нашы сілы ў стан ворага, будзем мантаваць нашу падземку, будзем рыхтавацца да рашучага змаганьня. Іншага выхаду я ня бачу, а жыць — дзеля таго, каб жыць, няма патрэбы. Мы павінны паставіць перад сабою адно: жыць для ідэі і, калі трэба, памёрці для ідэі! Тагды мы праможам і толькі тагды, здабудзем волю і незалежнасьць для нашай Нацыі і Радзімы! І вось, хто падзяляе гэтыя ідэалы, той дастоен быць на Бацькаўшчыне. Іншыя ж, не здабыўшы сілаў быць сапраўднымі змагарамі за ідэю, павінны ўступіць і не перашкаджаць другім. Той, хто не працуе сам і перашкаджае другім, павінен быць нашым заклётым ворагам!

²⁸ Маецца на ўвазе варыянт аўтабіяграфіі, які Галубовіч (Зарэчны) выкарыстоўваў як афіцыйны на той час. Ён быў выкладзены ім у лісьце да ўладзіслава Рыжага-Рыскага 30 ліпеня 1952 г., а потым адбіты рататарам і распаўсюджаны сярод сябраў БВР. У ім Галубовіч акцэнтуюць увагу на досьведзе працы ў НКВД да Другой сусьветнай вайны, а таксама піша пра пераход на антыкамуністычныя пазыцыі й сьведчаньні ў Брусэлі пра савецкія злачынствы. Гэты варыянт аўтабіяграфіі сваёй публікацыяй перасьледаваў пэўныя апераджальныя мэты ў адносінах надобразычліўцаў Зарэчнага, што пагражалі „выкрыць пёмнае мінулае“ дзеляча. Аднак ён не зусім суадносіцца з дакумэнтам, знойдзеным у архівах БНіМу, дый зь зьвесткамі з прыведзенага вышэй ліста Антаніны Галубовіч.

Я ведаю Вас за добра і знаю, што Вы падзяляеце мае погляды. Вы-бачце, што дагэтуль не выказваўся так, як павінна быць у гэтым напрамку, і што арганізацыю распачынаў бяз Вашага ўдзелу. Аднак спадзяюся і веру, што Вы не адмовіцеся працаваць супольна і заняць адпаведнае месца ў Галоўным Штабе Беларускага Вызвольнага Руху. Праўда, сёньня цяжка. Мы ня маем сродкаў акром тых, што дае нам наша грамадства, аб'яднанае ў радох БВР, аднак веру, што мы ператрымаем да лепшых дзён і блізка той час, калі будзем мець матар'яльную базу. Каб дапамагчы Вам матар'яльна, трэба, мне думаецца, нешта распачынаць на амэрыканскім грунцы. Можна Р.К. і расказаць Вам нашы пляны? Калі не, то пры спатканьні я Вам раскажу. Трэба шукаць выхад з сытуацыі, і тагды Вы будзеце мець больш магчымасьцяў працаваць і існаваць.

На гэтым скончу. Яшчэ раз прашу Вас, ня гневайцеся на мяне, я ня меў і ня маю супроць Вас ніякіх кепскіх або нячэсных думак. Перадавайце паклон мой і Тоні, Вашай Палавіне, і цалуіце дзетак. Жадаем Вам усім усяго самага найлепшага!

З глыбокай пашанай,

Людвік“.

Дзьмітры Касмовіч, сам заняты ў гэты час дзейнасьцю Беларускай незалежніцкай партыі, замежным сэктарам якой ён быў упаўнаважаны кіраваць, не прыняў прапановы ўвайсьці ў Галоўны штаб БВР. Аднак да самой арганізацыі Галубовіча паставіўся спачатку даволі прыхільна. У лісьце да прадстаўніка БНП у Канадзе Кастуся Станюша ад 1 сьнежня 1952 г. Касмовіч пісаў: „Зь Бел. Вызвольным Рухам мы ў некаторых пунктах не згаджаемся. Але гэтая арганізацыя маладая, і калі не сайдзе з дарогі — будзем падтрымліваць — але згодна статуту да яе належаць сябры БНП“²⁹.

Відавочна, Галубовічу ўдалося наставіць свайго штутгарцкага карэспандэнта на пазытыўны лад, бо тон наступнага ліставаньня палагоднеў.

„Лянгенфэльд, дня 29.12.52 г.

Дарагія Сп. Дзіма, Надзя і Дзеткі!

Вельмі ўдзячны за апошні ліст і яшчэ больш — за павіншаваньні. Прыміце ж, калі ласка, узаемна, нашыя найлепшыя Калядныя і Навагоднія пажаданьні як найлепшага здароўя, сілаў, і посьпехаў!

²⁹ Ліст Дзьмітрыя Касмовіча да Кастуся Станюша ад 01.12.1952. Захоўваецца ў архіве Д. Касмовіча. Скрыня 1. Тэчка 8.

Даражэнькі Дзіма, Вы просіце газэты... на вялікі жаль, першы і чацьверты нумары маю толькі архіўныя і паслаць з гэтых ня маю магчымасьці. Я напісаў сваім, каб пераслалі, і як атрымаю, зараз жа дашлю Вам. З Інфармацыйным Бюлетэнем тое ж самае. Мы выдаем яго вельмі мала — усяго нейкіх каля 400—500 экз., і як разашлем па ўсім краінам, то да мяне даходзяць толькі 3—5 экз., каб было што паслаць па зацікаўленым установам. Надалей будзем пасылаць рэгулярна. Сорамна, але, на жаль, прыходзіцца сьцьвярджаць, што сёньня ў нашым „лягеры“ толькі прэса БВР выходзіць рэгулярна. Нашая ж „Трыбуна“, якую выдае Русак³⁰, дык як дапапная стрэльба „адкусі патрон“ — б’е з інтэрвалам раз у чатыры месяцы!

У нас усё пакуль што па-стараму. Усе жывы і здаровы. Сынка хрысьціў Архіепіскап Філафей, і назвалі мы яго Паўлікам. Адным словам, маю двух сыноў: калі бацьку заб’юць, то два сыны будуць помсьціць!

Пераказ на 10 дм. Атрымай, шчыра дзякую! Асобным пакетам высылваю новую газэту, сьвяточны нумар.

Пакуль што бывайце здаровы. Усяго Вам найлепшага. Шчасьлівага Новага Году і Радасных Калядных Сьвятаў. Пацалуйце сваіх дзетак і перадайце, што мы ім жадаем расьці вялікімі, слаўнымі і моцнымі — на радасьць Бацьком і на славу Нацыі!

Ваш Людвік і з прывітаньнем Тоня і Дзетка“.

На пачатку 1953 г. стала зразумела, у чым палягала зацікаўленасьць Людвіка Галубовіча.

„Дня 23.1.53 г.

Даражэнькі Сп. Дзіма!

Калі памятаеце, у часе апошняга побыту ў Вас я расказваў Вам адносна Мэморыялу Галоўнага Штабу БВР да Генэрала Рыджвэя³¹ ...

Учора атрымаў адказ з Галоўнае Кватэры НАТО, чы лепш кажучы — з канцэлярыі Рыджвэя. На наш Мэморыял яны ўнеслі параду зьвярнуцца з нашай прапановай да зацікаўленага Ўраду Дзяржавы,

³⁰ Маецца на ўвазе газэта „Беларуская трыбуна“, што выходзіла ў 1950—1953 гг. у ЗША. Рэдактарамі былі Мікола Шчорс і Язэп Ляшчынскі (Міхась Кавыль). Усяго выйшла 17 нумароў.

³¹ Маецца на ўвазе Мэт’ю Рыджўэй (Ridgway, 1895—1993), генэрал арміі ЗША. У траўні 1952 г. ён замяніў Дўайта Эйзэнгаўэра (Eisenhower) на пасадзе саюзніцкага галоўнакамандуючага НАТО ў Эўропе.

гэта значыць — зьвярнуцца да ўраду ЗША, дзе Прэзыдэнтам, як ведама, сёньня ёсьць Айзэнгаўэр. Па гэтаму пытаньню мы падрыхтоўваем спецыяльны даклад і пэўны плян, які будзе перакладзены на ангельскую мову.

Я прыпомніў, што Вы маеце пісьмо за подпісам Айзэнгаўэра, і раскажаў аб гэтым нашаму Р.К... і ён даручыў мне зьвярнуцца да Вас з просьбай, каб Вы сфотакапіравалі ліст — адказ Айзэнгаўэра і 1—2 фотакопіі прыслалі на мой адрас з мэтай, каб гэтым дапоўніць падрыхтоўваемы мэморыял да Прэзыдэнта ЗША.

Ветліва прашу Вас, Даражэнькі Сп. Дзіма, не адмоўце ў гэтай справе, здайце ліст у першую фотамайстэрню і зрабіце гэтых пару фотакопіяў і прышліце іх сюды. Усе кошты фотакапіроўкі мы Вам вернем.

Для перакананьня пасылаю фотакопію ліста, атрыманага з канцьялярый Рыджвэя, і прашу па азнакамленьню вярнуць мне назад.

Будучы ў Вас, я недзе пакінуў рэбы Рабіновіча. Здаецца, яна засталася на радыёапарате? Калі знойдзеце, прышліце, бо яна мне патрэбна.

Справы адносна Аддзелу Контрвыведу пасоўваюцца наперад. Ужо здаў на афармленьне праект, і цяпер чакаю на вынікі, якія, трэба спадзявацца, будуць прыемныя для нас. А ў сувязі з гэтым вельмі было б пажадана, каб Вы ўжо зараз памаленьку пачыналі разгортваць працу, хаця бы ў напрамку падбору канфэдэнтур на польскі сэктар. Я ведаю, што для гэтага патрэбен час і сродкі на падарожжа, але пакуль што, можа, магчыма было бы, каб Вы падалі хаця бы кандыдатуры. Калі маеце нейкія цікавыя інфармацыі — прысылайце, калі ласка. Інфармацыі цікавыя адносна дзейнасьці савецкай агентуры, адносна працы камуністаў нямецкіх сярод інастранцаў, а таксама адносна фальшывых грошай: выпуск іх і гандаль імі, і праступствы, скіраваныя на выкананьне актаў тэрору, рабункаў і забойстваў. Адным словам, ня мне Вас вучыць — Вы самі добра ведаеце, што можа быць цікавым!

На гэтым пакуль што ўсё. Бывайце здаровы. Прывітаньне Сп. Надзі і цалуўце Дзетак. Ага, а ці Юрочка не збіраецца да нас? — Тут у нас блізка рэчка і ёсьць з кім пазабайляцца.

З пашанай,
Прывітаньне Вам ад маёй Палавіны“.

Ліст ад генэрала Айзенгаўэра ня знойдзены ў архіве Дзьмітрыя Касмовіча, таму пра ягоны зьмест можна меркаваць толькі паводле ўскосных сьведчаньняў. Відавочна, што ён быў важны для тагачасных беларускіх палітыкаў як своеасаблівы факт прызнаньня прадстаўніком заходняй кіроўнай эліты. Менавіта таму ягонай копіяй гэтак хацеў падмацаваць уласны зварот да новага галоўнакамандуючага сіламі НАТО ў Эўропе кіраўнік БВР. Аднак Дзьмітры Касмовіч не сьпяшаўся аддаць своеасаблівы „козыр“ у рукі канкурэнта. Дый адносна прапанаванай Галубовічам працы ў контравыведцы ў штутгарцкага дзеяча былі пэўныя засьцярогі.

„26.01.1953, Stuttgart

Даражэнькі Людвіг!

Ваш ліст атрымаў — не адкладаючы ані хвіліны даў зрабіць фотакопіі і сеў за ліст. Раней, аднак, хацеў бы падрабязней ведаць аб Вашых плянах, бо як я зразумеў зь пісьма са штабу Рьджвэя, Вам трэба зварочвацца да North Atlantic Council як вышэйшай улады Ridgway'я, альбо да кожнай паасобнай дзяржаўнай улады, рэпрэзэнтаванай у North Atlantic Council, у тым ліку і да ўраду ЗША.

Ня ведаючы, якія Вы робіце мэморыялы, пляны і даклады, мне цяжка што-небудзь сказаць. Адно толькі што трэба шырэй стукаць і то супольнымі сіламі, пакуль не адчыняць. Толькі трэба ў важных справах рабіць усё абдуманна, каб з намі адпаведна лічыліся.

Маю агульную думку ў гэтай справе я выказаў у лісьце да п. Астроўскага, які адначасна высьлаю. Калі гэта выключна робіцца ад імя БВРуху, то можа ліст генэрала Айзенгаўэра да мяне, як да прадстаўніка БНП, будзе не па мейсцу? Магчыма, лепей выкарыстаць ліст, адрываваны да мяне, гдзе выразна ён згадзіўся нас прыняць у Антыбальшавіцкі фронт, калі гэта будзе ад яго палітычна залежаць.

Каб было яшчэ больш аўтарытэтна, гэта мусіць зрабіць спадар Астроўскі як Прэзыдэнт БЦР, які нас усіх рэпрэзэнтуюе. Бо будзе няўвязка, калі БВР будзе паслугоўвацца адказам генэрала Айзенгаўэра да БНП, якая зьяўляецца незалежнай партыяй, існуючай ад 1941 г., што было ў лісьце да Айзенгаўэра пазначана.

Магчыма, сп. Прэзыдэнт Астроўскі выкарыстае перад Айзенгаўэрам гэты ліст калі ня ў чыста вайсковым кірунку, дык у кірунку супольнай барацьбы супраць камунізму, як Амэрыканскі Антыкамуністычны камітэт ці штось такое?

Ваша прапанова ўжо распачаць працу ў аддзеле Контр-Выведу, дык я Вам скажу, даражэнькі, што гэту справу ня можна пачынаць,

ня маючы канкрэтнага дазволу адпаведнай улады і ўпаўнаважаньня для паасобных асоб, бо адразу ўсе могуць апынуцца за кратамі, пакуль усё выясьніцца. Лепей памаленьку — але „зыхер“. А калі пачнем, дык напэўна будзе зроблена.

Перасылаю пакінуты сьвіток, хаця лепей такіх граматаў поштай не высылаць.

Калі ласка, прышлеце „Бацькаўшчыну“, якую Вы, аднак, кепска „падзялілі“, а таксама перасылаю ліст Рыджвэя.

Прывітаньне і „бузязкі“ ад нас усіх

Д. Касмовіч“.

Такім чынам, Дзьмітры Касмовіч, таксама як і тагачасныя вярхі БЦР, баяўся, што спрытны дзеяч Галубовіч будзе паўсюль выступаць выключна ад свайго імя як кіраўніка БВР, нягледзячы на тое, што гэтая арганізацыя нібыта ўваходзіла ў структуру БЦР і на практыцы ў рэгіёнах абапіралася на тых самых людзей. Аўтарытэт Астроўскага як прэзыдэнта БЦР быў даволі значны, а Галубовіч у вачах дзеячаў ягонага кола выглядаў як авантурнік-выскачка, і сваёй бурлівай ды не кантраляванай нікім актыўнасьцю толькі настройваў супраць сябе палітычна спрактыкаваных суродзічаў. Да таго ж асьцярожны Касмовіч зь ягонай БНП стаў бачыць у БВР арганізацыю-канкурэнта ў стасунках з заходнімі структурамі. І ў гэтым бачаньні ён быў не адзіны. Праз колькі дзён пасля напісаньня адказу Галубовічу Касмовіч атрымаў ліст ад таго ж Маеўскага зь ягонымі меркаваньнямі адносна ініцыятывы кіраўніка БВР. Сярод іншага, калега па партыі пісаў:

„... лічу Ваше становішча зусім правільнае адносна мэмарыялу, аб каторым пісаў сп. Л. Галубовіч. Ужо сам факт, што аб гэтым пісаў сп. Галубовіч, сьведчыць, ад чыйго імя будзе ён высланы. Фотакопію ліста, які Вы атрымалі ад ген. Айзэнгаўэра зь яго штабу ў 1951 годзе, я асабіста ня радзіў бы Вам даваць у якія-колічы рукі. На гэта складаюцца таксама розныя прычыны. Калі мы наладзім свае нутраныя справы па лініі БНП, тагды будзе ясным, у якой форме можна будзе яго скарыстаць, безумоўна, не зацягваючы нашых спраў. [...]“

Адносна сп. Л. Галубовіча можна даволі шмат чаго пісаць. Найбольш аб ягонай няшчырасьці [...] Угутарках са сп. Галубовічам дзвалюся вычуваць, што хоча раней сабе збудоваць матар’яльную вагу, як гэта кажучь, дай Божа, каб я мыліўся...“³².

³² Ліст Міхаса Маеўскага да Дзьмітрыя Касмовіча ад 28.01.1953. Захоўваецца ў архіве Дз. Касмовіча. Скрыня 1. Тэчка 6.

Закіды ў першаснасьці матэрыяльных інтарэсаў былі даволі папулярныя ў тагачасным эміграцыйным асяродзьдзі. Людзям даводзілася ўладкоўваць свой побыт, дбаць пра сем'і, а таму часам грамадзкая дзейнасьць адыходзіла на другі плян або ператваралася таксама ў спробы зарабіць. Таму, напэўна, і кантакты з заходнімі ўрадоўцамі разглядаліся ня толькі ў рэчышчы ідэйнай супрацы, але й матэрыяльнага падтрыманьня канкрэтных арганізацыяў ды іх праектаў.

Атрымаўшы адказ Дзьмітрыя Касмовіча з пытаньнямі й прапановамі не сьпяшацца Людвік Галубовіч традыцыйна на месяц зьнік, а пасья вярнуўся зноў з прапановамі супрацы, але ўжо не ў аддзеле контравыведкі, а ў „*замежным інфармацыйна-апэратыўным аддзеле*“, што, па сугнасьці, відаць, было тое самае. Прычым справа працы тут Касмовіча выглядала ўжо цалкам залагоджанай, а пра недасланыя фотакопіі ліста Эйзенгаўэра згадвалася толькі мімаходзь.

„Лянгенфэльд, дня 11 сакавіка 1953 году.

Даражэнькі Сп. Дзіма!

Пасья доўгага маўчаньня (нарэшце) адказваю на Ваша пісьмо і хачу падзяліцца навінамі ў напрамку ўжо вядомай Вам справы. У сваім пісьме Вы застанавіліся на неабходнасьці фармальнага афармленьня працы на карысьць новапаўсталага Аддзелу. Цяпер гэта справа канчаткова вырашана, і я магу паведаміць Вам наступнае.

Наш Інастранны Інфармацыйна-Апэратыўны Аддзел Бундэсфэрфасунгшцумтву, пачынаючы з дня 1 сакавіка 1953 году афіцыйна зацьверджаны і ўжо распачаў сваю дзейнасьць. Так, як мы тагды гаварылі, Вас хацелася б мець на становішчы Кіраўніка польскага сэктару. Адносна Вас я ўжо пісаў і з фармальнага боку няма ніякіх засьцярогаў. Праўда, былі пэўныя запытаньні ў справе вашага былога становішча ў Вярхоўным Савеце, але Р. К. даў аб гэтым вычарпальную апінію. Пачынаючы з дня 1-га сакавіка 2/году Вы ўжо лічыцеся афіцыйна на працы ў нашым аддзеле. Як робіцца для ўсіх, так і для Вас устаноўлены трохмесячны іспытацельны тэрмін. На гэты час Вам устанавілі зарплату (аснаўную) 150 марак плюс да 100% надбайка. Гэта значыць каля 300 марак на месяц. Акром гэтага, на апэратыўныя выдаткі можаце мець столькі грошай, сколькі будучы вымагаць як Вашыя паездкі, так і апэратыўныя справы. Пасья пробнага трохмесячнага тэрміну зарплата будзе падвышана да 300—350 марак і, само зразумела, будзе падвышаны і % надбайкі за добрапастаўленую работу на польскаму сэктару.

Вось жа цяпер астаецца слова за Вамі: як Вы думаеце распачаць працу і што Вам для гэтага патрэбна? — Напішыце аб гэтым як найхутчэй, каб у працягу ўжо гэтага (сакавіка) месяца мець хоць бы нейкія вынікі па Вашаму сэктару.

Напэўна ў канцы гэтага месяца я і яшчэ адзін прадстаўнік із Бону будзем у Штутгарце і пагаворым больш дэталёва аб усім, а таксама і аформім патрэбныя анкеты і падпіскі. Між іншым, ня варта, каб на дзв'ярах вашае кватэры вісела шылдачка „Касмовіч“, трэба захаваць былую — „Кіселевскі“. Афіцыйна Вы можаце быць Касмовічам, але навонкі і для апэратыўнае дзейнасьці трэба заставацца і надалей Кіселевскім. У гэтай справе мне зьвярнулі ўвагу, і заступнік Шэфэ Бундэсфарфасунгшццямту высказаўся за тое, каб Вы для вонку і надалей засталіся Кіселевскім.

У сфэру Вашае апэратыўнае дзейнасьці ўваходзяць польскія эмігранты, а таксама і іншыя эміграцыйныя групы, якія пражываюць у Штутгарце, Ульме, Мангайме, Гайдэльбэргу, Франкфурце і іх ваколіцах. Паступова падбіраўце сабе надзёжных людзей і ўтвараўце сетку конфэдэнтур. Прозьвішчы і пэрсанальныя дадзеныя людзей, прыцягненых Вамі для працы, паведамляўце нам.

Праца павінна быць скіравана супроць: 1. Савецкае агентуры і агентуры сакрэтных службаў дзяржаў, уваходзячых у арбіту СССР; 2. Нямецкіх камуністых, якія вядуць працу сярод эмігрантаў, а таксама — супроць эмігрантаў, якія працуюць на карысьць компартыі; і 3. Супроць падрыхтоўку актаў сабатажу, тэрору, рабункаў і забойстваў, каго б то ні было — немцаў ці чужынцаў, без выключэньня. Свае службовыя дэкадныя сводкі і матар'ялы будзеце падпісваць псэўдонімам БРЭМЗЭР.

Працу мы толькі распачынаем, яна будзе карыснай для нашае палітычнае і нацыянальнае будучыні. Пагэтану, дарагі Сп. Дзіма, я вельмі прашу Вас сур'ёзна да маёй прапановы аднесьціся і хаця і трудна, аднак, не лічэцеся калі ласка зь ня так значнымі матар'яльнымі варункамі. Тут трэба кіравацца і добрай воляй зрабіць нешта карыснае для дабра нашае вызвольнае барацьбы. Я падкрэсьліваю: матар'яльныя магчымасьці для пачатку невялікія, аднак, гэта важна і патрэбна для нашае будучыні!

Вашае фотакопіі пьсьма ад ген. Айзэнгаўэра так і недачакаўся... — Ня ведаю, чым гэта тлумачыцца? Але Вам гэта відней. Па лініі БВР мы апрацавалі мэморыял на імя ген. Айзэнгаўэра і ўжо выслалі ў Амэрыку. Пабачым, што скажа „Айк“ на нашы прапановы?

Як Вам падабаеца наша газета? Ці ня мелі бы што-небудзь із матар'ялаў для друку? Наступны нумар выйдзе з ангельскім тэкстам.

Пакуль што скончу. Бывайце здаровы. Паклон Сп. Надзі і цалуйце Дзетак.

З глыбокаю пашанаю,

Ваш Людвік.

(рукапісны дадатак)

P.S. Тоня і сыны Вам кланяюцца“.

Прапановы Галубовіча выклікалі нэгатыўную рэакцыю Дзьмітрыя Касмовіча, які, магчыма, ня надта давяраў свайму карэспандэнту.

„13.03.1953

Даражэнькі Людвік!

Ліст Ваш сёння атрымаў і адразу шчыра на яго адказваю.

Па-першае, я не прызвычайна да такой формы высказваньня думак, як гэта Вы робіце ў сваім лісьце да мяне, і не хачу прызвычайвацца.

Па-другое, я для Нямецчыны не патрабую ні ад каго ніякіх апіній ці паясьненьняў аба мне.

Па-трэцяе, не патрабую прахадзіць скрозь сіта іспытаў, калі за што бярусь, дык зраблю, іначай не распачынаю працу. І лічу для сябе занізка, каб кожны мяне пытаў ці іспытваў.

Па-чацьвертае, Вы лічыце, што ўжо ўсё ў парадку, аформілась, і машына пайшла сама сабой. Я ж лічу, калі гэта справа сапраўды паважная, дык яе трэба залатвіць іншым спосабам, больш паважным і адпаведным, бо іначай усё блюф.

Адным канцылярыйным рошчыркам усяго ня зробіш, не абхваціш, патрэбна ўсебакова асабіста абгаварыць усё ад А да Z.

Для паважнай справы я заўсёды гатоў, аднак нерассудных авантур высьцерагаюся.

Бальшавікоў, камуністаў і ворагаў нашых заўсёды не шкадаваў і ведаю, што зь імі трэба рабіць.

Да справы фотакопіі лісту ад Айзэнгаўвера ня Вы павінны дзівіцца і чакаць, але наадварот, я дзіўлюся і чакаю Вашага адказу, бо ня Вы і не сп. А. не адказалі дырэктна на мае запытаньні і прапановы.

Прывітаньне для Вас усіх ад нас

Ваш Дз. Касмовіч“.

Наступныя лісты Галубовіча й Касмовіча, на жаль, не захаваліся, таму невядома, якім менавіта чынам разгортваліся падзеі вакол магчымай працы кіраўніка замежнага сэктару БНП у контравыведцы. З далейшага ліставаньня вынікае, што прапанову Касмовіч гэтак і не прыняў, і Галубовіч застаўся працаваць у тым наваствораным адзеле сам. Тым ня менш, кантакты дзеячаў захоўваліся прыязныя, нават на ўзроўні сяброўства сем'ямі.

„Лянгенфэльд, дня 28 траўня 1953 г.

Даражэнькія Дзіма, Надзя, Юрык і Раіска!

Выбачце, калі ласка, што так даўно не пісаў да Вас і што не адзякаваў за апошнюю карэспандэнцыю. Весткі Вашыя з Швэйцарыі і Францыі мы атрымалі і часта задавалі сабе пытаньне: ці Надзя зь Дзімаю адны ў падарожжы, ці паехалі разам зь дзеткамі? — Я быў за тое, што паехалі разам зь малышамі, а Тоня — наадварот, казалі, што „калі паехалі зь дзяцьмі, то не адпачнуць, а толькі больш зморца!“ — Так мы і ня ведаем, былі Вы адны ці зь малышамі? Але ведаючы добра характар Юрыка, знаю, што ён не пусьціў бы Вас адных, яму ж надта надаела быць дома, бо і мне некалі казаў: „Я і так у Вас даўно жыву!“

18-га траўня быў у Штутгарце. Выехаў перад палуднем, вечарам каля шостае гадзіны прыехаў у Штутгарт, а ўначы — а палове першай — зноў выехаў дадому.

У Штутгарце, у Зюд Дойчэ Рундфунк'у, два разы на месяц адбываюцца так званыя дыскусійныя вечары па ўсходнеэўрапейскім праблемам. Я ўведзены ў склад як бы гэтак карпарацыі і атрымоўваю цяпер запросіны на кожны такі дыскусійны вечар.

І вось здарэньне: прыходжу ў салю, дзе адбываюцца дыскусіі, а адбываюцца яны ў так званай Віле БЭРГ. У салі бачу знаёмага м-ра Бушмана — кіраўніка палітычнага аддзелу паўдзённае групы амэрыканскае арміі ў Нямеччыне. Разам з Бушманам стаіць нейкі высокага росту мужчына. Бушман пабачыў мяне і падышоў, каб прывітацца са мною, і падводзіць да мяне і гэтага мужчыны. Знакомімся, ён называе сябе, здаецца, так: ДЭЛЕР — немец з Прыбалтыкі. Прывіталіся, і распачынаецца гутарка, ён вельмі добра гаворыць па-расейску. У размове ён мяне і пытае: ці ня ведаю я па Менску і Смаленску двух беларускіх афіцэраў? І расказвае мне як яны, гэтыя афіцэры, выглядалі. І я бачу, што рэч, напэўна, ідзе аб Касмовічу і Вітушцы і называю яму гэтыя прозьвішчы. Ён як пачуў, кажа: „да, да, вот,

вот, Вітушка і Касмовіч, — где же они теперь?“ — Адказваю, як яно фактычна ёсьць: Вітушка — на тым баку, а Касмовіч — жыве тут, мае жонку і ўжо мае двоих дзетак... Ён быў гэтым вельмі заскочаны.

Каб Вы пабачылі, як ён узрадаваўся і як быў даволён, што можа з Вамі спаткацца. Ён ужо напэўна ў Вас быў, бо казаў, што пры першай лепшай нагодзе адведае Вас, так як жыве ў Штутгарце. — Гэта былы афіцэр з аддзелу Айнсца, і, здаецца, зараз нешта робіць у гэтым фэху, бо паскольні калегуе з Бушманам, то для мяне ўсё сказана.

Наступны дыскусійны вечар аббудзецца 22 чэрвеня, і я зноў прыеду туды, але ёсьць такая наша супольная просьба, каб Вас туды ўвесьці як сталага нашага дэлегата, бо жывеце Вы на мейсцы, і ня трэба плаціць на падарожжа. А рэч гэта панаважная, так як з гэтага мае быць утвораны радыёцэнтар для панавольных народаў, і сёння інстытуцыя гэта знаходзіцца пад апекаю Бостанскага ўраду.

Газету выслаў і дзякую за грошы. Выбачце, што так здарылася: на Нямецчыну распаўсюджвае газеты Сенька³³, і ён раней Вам пасылаў, але чаму так здарылася, што гэты раз не атрымаў, дык проста ня ведаю!

Навін больш ніякіх. Р.К. амаль увесь красавік правёў у Англіі, а мы — сядзім на старым мейсцы, я займаюся той справай, аб якой Вам пісаў і на якую Вы так гостра зарэагавалі. І, так, бываіце здаровы. Усяго Вам найлепшага. Паклон ад нас усіх. Паклон сп. Надзі ад Тоні асабліва. Цалуйце дзетак.

З глыбокай пашанай, Людвік“.

Кантакты зь невядомымі людзьмі „адтуль“ выклікалі ў Дзьмітрыя Касмовіча вялікую занепакоенасьць. У той самы дзень,

³³ Магчыма, маецца на ўвазе **Ўладзімер Сенька** (1918—1997), беларускі грамадзкі дзеяч. Вучыўся ў гімназіі ў Стоўпцах і Віленскім унівэрсытэце. Быў сябрам Беларускага студэнцкага саюзу. Скончыў школу афіцэраў рэзэрву ў Замброве й быў прыпісаны да баранавіцкага палка пяхоты. У 1939—1941 гг. працаваў настаўнікам. Быў начальнікам паліцыі ў Стоўпцах. З 1944 г. — на эміграцыі ў Нямецчыне. Працаваў з прафэсарам фон Мэндэ ў Службе досьледаў Усходняе Эўропы. Быў настаўнікам у беларускай гімназіі лягеру Ватэнштэт, а пасля яе дырэктарам і кіраўніком лягеру да канца яго існаваньня. Рэдагаваў пэрыёдык „Жыве Беларусь!“, а пасля выдаваў „Інфармацыйныя сшыткі“ ў нямецкай мове аб палітычным і эканамічным жыцці ў БССР. Служыў у бундэсвэры. У рангу маёра выйшаў на пэнсію.

калі Людвік Галубовіч пісаў свой ліст (25 траўня), з Штутгарту ў Лянгенфэльд пайшоў невялікі тэрміновы запыт пра „нейкага перабежчыка“, які зьявіўся да Касмовіча, верагодна, ад імя кіраўніка БВР. Ліст жа Галубовіча павінен быў задаволіць лідэра БНП, паколькі, як вынікае з наступнага ліставаньня, ён пагадзіўся на прапанову ўдзельнічаць у згаданых дыскусійных вечарах, а на наступным нават зрабіў уласны даклад.

„Дня 04.07.1953 г.

Даражэнькі сп. Дзіма!

Дадому даехалі мы ўдачна — а сёмай увечары ўжо былі ў хаце! Дома чакала шмат рознае перапіскі і патаму, выбачце, але ня меў часу напісаць Вам аб усім па крысе.

На Бэрмудзкую канфэрэнцыю мэморыял зложан, і ён пойдзе ад імя БЦР. Пісаў яго праф. А., копію мэморыялу далучаю пры гэтым. — Можна і дасьць якія-колечы вынікі, але аб іх мы ведаць пакуль што ня будзем, здаецца, бо падзеі разгортваюцца не на нашу карысьць. Чэрчыль хаця і „захварэў“ пасьле Бэрлінскага скандалу, аднак вайны яшчэ доўга ня будзе, бо ўсе яны настроены гуляць у дружбу і цалавацца з бальшавікамі.

У нас усё безь перамен, і дні праходзяць так, што іх цяжка заўважыць: прасьнецца — раніца, пасядзіш за машынкай — вечар, а там зноў сон, і так без канца. Словам, час так ляціць, што цяжка ўгледзіць...

У Амэрыцы — закончыўся пленум БЦР, а гэта значыць — кончылі сварыцца, можна Бог дасьць набяруцца новых сілаў і пачнуць дзейнічаць, а можна яшчэ горш пасварацца, і тагды хто ведае, да чаго дакоцімся.

З Мюнхэну пакуль што ніякіх вестак ня маю, там тожа „трашчыць по всем швам“ і ня клеіцца, но доларчыкі — уплываюць!

Сеньку напісаў аб усім, што Вы мне гаварылі — ён сапраўды тут ня мае слушнасьці, і так нельга ж нічога рабіць. Праўда, можна гэта магчыма вытлумачыць ягонай працай у школе, але гэта не звальняе ад грамадзкага абавязку, а тым больш, калі такі абавязак на чалавека ўзложаны.

Як жа ў Вас прайшла справа лекцыяў? Цікава якія былі запытаньні і як добра яны арыентуюцца ў нашым пытаньні? Можна, будзеце мець магчымасьць, то напішыце аб гэтым хоць пару слоў.

Паклон сп. Надзі. Прывітаньне Вам усім ад маёй жонкі і цалуйце дзетак. Праф. А. таксама шле Вам сваё прывітаньне.

Бывайце здаровы, усяго найлепшага!

З глыбокай пашанай,

Людвік“.

Гэта апошні з захаваных у архіве Дзьмітрыя Касмовіча лістоў Людвіка Галубовіча. Складана сказаць, ці быў ён сапраўды апошнім, аднак нават калі не, дык карэспандэнцыя ўсё адно мусіла ў хуткім часе перарвацца. Пры канцы 1953 г. стаў высьпяваць канфлікт Радаслава Астроўскага зь Людвікам Галубовічам (Зарэчным), у выніку якога 5 лютага 1954 г. зьявілася адмысловая пастанова прэзыдэнта БЦР, якой ён адклікаў Людвіка Зарэчнага з пасады начальніка Галоўнага штабу БВР. Галубовіч не падпарадкаваўся, і ў арганізацыі адбыўся раскол. Усё гэта суправаджалася „вайной кампраматаў“: прыхільнікі БЦР і яе прэзыдэнт публічна абвінавачвалі Галубовіча (Зарэчнага) у п’янстве, савецкім НКВДэшным мінулым і г. д. У адказ кіраўнік БВР вінаваціў Радаслава Астроўскага ў самаўпраўстве, дыктатарстве ды палітыканстве. У гэтай „вайне“ ўжо ў сакавіку 1954 г. адзначыўся й сам Дзьмітры Касмовіч. У гэты час ён выдаў „Адозву Цэнтральнага Камітэту Беларускай Незалежніцкай Партыі да ўсіх сяброў БНП, грамадзкасьці й моладзі“. Згаданы дакумэнт быў своеасаблівым адказам на папярэдні зварот Людвіка Галубовіча (Зарэчнага), у якім ён адмаўляўся пакінуць пасаду кіраўніка БВР і заклікаў стварыць новы палітычны цэнтар беларускай эміграцыі па-за Радай БНР і БЦР. У сваёй адозьве Касмовіч сярод іншага адзначаў:

„Апошнімі часамі такой разьбівальніцкай і шкоднай для беларускае справы працай заняўся хворы, відаць, на „фюрэрства“ (а можа й на што горшае?) Зарэчны.

Паявіўся ён зь небыцьця ў 1952 г. БНП з радасьцю вітала стварэньне братняй вайскавай арганізацыі ды ўсюды даручала сваім сябрам супрацоўнічаць і падтрымліваць БВР, аднак да асобы Зарэчнага БНП ставілася з засьцярогаю з прычыны ягоных кардынальных памылак у працы.

[...] увесь „зварот“ Зарэчнага выразна сьведчыць аб ём, як аб асобе незвычайна і непачытальнай, якой справы асабістыя бліжэйшыя ад спраў беларускіх“.

Далей у адозьве быў зварот да „сябраў, грамадзянаў і маладых арлянятаў“, каб не далі сябе ашукаць „розным лжэ-патрыётам і дэ-

магогам, якія сваё нацыянальнае сумленьне „прапілі“, альбо яго зусім ня мелі“³⁴.

Вынікам паўгадавога змаганьня стала, з аднаго боку, захаваньне Галубовічам (Зарэчным) часткі сваіх прыхільнікаў і, адпаведна, сваёй пасады кіраўніка БВР, зь іншага боку — зьяўленьне новай арганізацыі на аснове другой часткі былога Руху — Беларускага вызвольнага фронту. І кіраўніком гэтай структуры на загад Радаслава Астроўскага ад 27 кастрычніка 1954 г. стаў... той жа Дзьмітры Касмовіч. Такім чынам, на некалькі гадоў былыя карэспандэнты і ледзь не калегі сталі на чале наўпрост варажых арганізацыяў.

Праўда, у адрозьненьне ад Касмовіча, што кіраваў БВФ да сваёй сьмерці ў 1991 г., Галубовіч пакінуў пасаду кіраўніка БВР ужо 1 траўня 1955 г. на канфэрэнцыі ЦК арганізацыі ў Мюнхэн-Глядбаху. Нечакана былы актыўны змагар за ідэю абвясціў пра сыход з прычынаў перагружанасьці працай для прыватных патрэбаў³⁵. Можна быць, гэты крок стаў вынікам расчараваньня ў магчымасьцях рэальнай вызвольнай барацьбы й падтрыманьня з боку Захаду: вайна з СССР усё ніяк не пачыналася, і хуткага выніку такой зацятай працы быць не магло.

Пасвараны амаль з усімі буйнымі беларускімі палітыкамі на эміграцыі Людвік Галубовіч (Зарэчны) адышоў ня толькі ад БВР, але наагул ад грамадзкай дзейнасьці. Празь некаторы час ён стаў падпісвацца як „ксьёндз Людвік Тытулярны Пастар Копыльскага Рэфармаванага Каталіцкага Кальвінскага Касьцёлу“. А ў 1964 г. памёр у Мюнхэн-Глядбаху пры нявысьветленых акалічнасьцях.

Людвік Галубовіч (Зарэчны), з сваімі рознымі варыянтамі аўтабіяграфіі, ахутаны чуткамі пра сваё мінулае й сучаснасьць, гэтак і застаўся для суродзічаў асобай незразумелай і авантурнай. Магчыма, з часам некаму і ўдасца адказаць на пытаньне, кім жа насамрэч быў гэты чалавек...

³⁴ Адозва Цэнтральнага Камітэту Беларускай Незалежніцкай Партыі да ўсіх сяброў БНП, грамадзкасьці й моладзі. Сакавік 1954 г. Нямецчына. Подпіс: Кіраўнік ЦК БНП (за межны сэктар) Каршун. Копія звароту ўтрымліваецца ў архіве Д. Касмовіча. Скрыня 2. Тэчка 11.

³⁵ Інфармацыйнае паведамленьне Канфэрэнцыі Цэнтральнага Камітэту БВР // Інфармацыйны Бюлетэнь Галоўнага Штабу Беларускага Вызвольнага Руху. №25. 1955. С. 3.

Аляксандар Пашкевіч

Менск

ДРУГІ „ЭТАП“ ЮР'Я САБАЛЕЎСКАГА

У 31-м томе „Запісаў БІНіМ“, выдадзеным у 2008 г., друкаваліся ўспаміны вядомага беларускага дзеяча Юр'я Сабалеўскага „На этапах“, прысьвечаныя пераважна жыццю й дзейнасці гэтага дзеяча падчас працы ў менскім земстве ў 1917—1919 гг.¹ Гэтыя ўспаміны папераджаліся маёй прадмовай „Адзін „этап“ Юр'я Сабалеўскага“², у якой на аснове разнастайных крыніцаў аднаўлялася біяграфія Сабалеўскага з часу яго нага нараджэння ў 1889 г. да ўдзелу ў выбарах у польскі Сойм у якасці беларускага кандыдата ад Блёку нацыянальных меншасцяў Польскай Рэспублікі ў канцы 1922 г. Напрыканцы згаданай прадмовы адзначалася, што друкаваныя пры ёй мэмуары не адзіны твор падобнага жанру, які выйшаў з-пад пяра Сабалеўскага, бо „ў беларускім эмігранцкім друку ўжо зьяўляліся ягоныя мэмуары, прысьвечаныя дзейнасці ў міжваеннай Заходняй Беларусі Беларускай сялянска-работніцкай грамады“³. Улічваючы тое, што згаданыя мэмуары друкаваліся ў свой час на старонках эміграцыйнага выдання з малым накладам, сёння даволі рэдкага, а ў Беларусі і ўвогуле амаль што недаступнага⁴, ніжэй яны перадрукоўваюцца з адпаведнымі навуковымі камэнтарамі, а ў гэтай прадмове да іх я паспрабую крытычна разгледзець наступны этап жыцця й дзейнасці

¹ Сабалеўскі, Юры. На этапах // Запісы БІНіМ. №31. Нью-Ёрк—Менск, 2008. С. 158—260.

² Пашкевіч, А. Адзін „этап“ Юр'я Сабалеўскага // Тамсама. С. 144—157.

³ Тамсама. С. 156.

⁴ Сабалеўскі, Ю. Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада // Аб'яднаньне. 1956. №4 (62). С. 11—14; №5 (63). С. 11—14; №6 (64). С. 12—15; №7 (65). С. 8—14; №8 (66). С. 16—22; 1957. №1 (67). С. 14—16; №2 (68). С. 16—19; №3 (69). С. 8—11; №4 (70). С. 11—14; №5 (71). С. 6—10; №6 (72). С. 10—15; 1958. №3 (75); №4 (76). С. 14—18; №5 (77). С. 7—11; №6 (78). С. 4—7; 1959. №2 (80). С. 7—9; №3 (81). С. 13—17.

Юр'я Сабалеўскага — міжваенны, калі ён быў грамадзянінам Польшчы і ў пэўны перыяд актыўна ўдзельнічаў у беларускім нацыянальным руху.

Мінулым разам мы развіталіся з нашым героем у момант заканчэння парламэнцкіх выбараў 1922 г., на якіх яму, каб стаць паслом польскага Сейму, не хапіла зусім трошкі галасоў. Не здолеўшы атрымаць пасольскага мандата, Сабалеўскі застаўся жыць у родных Стоўпцах і цягам 1923—1925 гг. праводзіў тут даволі актыўную дзейнасць, якая рэгулярна знаходзіла сваё адлюстраванне на старонках справаздачаў мясцовых адміністрацыйных і паліцыйных уладаў. Гэтак, у 1923 г. у адной з штомесячных справаздачаў аб стане справаў на тэрыторыі Наваградзкага ваяводства адзначаліся намаганьні Юр'я Сабалеўскага разам з двума іншымі мясцовымі дзеячамі, Язэпам Шнаркевічам і Янам Біцюковічам, арганізаваць у Стаўпецкім павеце сетку беларускіх кааператываў, што ім у пэўнай ступені ўдалося⁵. У тым жа годзе Сабалеўскі выступаў у якасці прадстаўніка ад стаўпецкіх сялянаў падчас іхнай спрэчкі з мясцовым касцёлам за зямельны пляц⁶.

Пераважна, аднак, Сабалеўскі зьяўляецца ў гэты час на старонках афіцыйных справаздачаў і рапартаў паліцыйных канфідэнтаў у якасці аднаго з асноўных арганізатараў антыпольскага й адначасова пракамуністычнага руху на Стаўпеччыне. Гэтак, канфідэнт II аддзелу Генэральнага штабу Польскага войска Ян Мусевіч 20 красавіка 1923 г. пісаў у сваім чарговым рапарце: „*Беларуская сэццыя баранавіцкай ячэйкі мае кантакт з ячэйкай у Міры (Нясьвіскага павету) праз Пушкарскага, былога чыноўніка тэлеграфу ў Міры, а ў Стоўпцах праз Сабалеўскага, кандыдата ў паслы з 16, які ў сваю чаргу, падаецца, мае кантакт з Расеяй праз Сошка з Стоўпцаў, супрацоўніка лясной габрэйскай фірмы, якая пастаўляе будаўнічую драўніну ў Гданьск праз Польшчу [...] Напад на кватэру старасты графа Чапскага, які выкраданьне п. Калечыца ў Стоўпцах ды вываз яго ў Расею, былі, падаецца, таксама выкананьня з іхнага ведама, бо за гэтым стаяў сіяніст Дварэцкі, на самой справе камуніст, які ня мог цярапец Калечыца як прыхільніка Балаховіча. Арыштаваны на гэтай справе Міхневіч быў у цесным кантакце з Сабалеўскім“⁷.*

⁵ Gomółka, K. Białorusini w II Rzeczypospolitej // Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia. 4XXXI. 1992. S. 28.

⁶ Надужываньне Улады (Пісьмо з Стоўпцаў) // Беларуская справа. 13 чэрвеня 1926. №17. С. 3.

⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2683. Podteczka 5.

Колькі праўды, а колькі фантазіі было ў гэтым і падобных сьведчаньнях, з абсалютнай упэўненасьцю сказаць цяжка. Несумненна, аднак, што гэтыя рапартаы таксама ў пэўнай ступені мусілі спрычыніцца да таго, што ўначы з 1 на 2 красавіка 1925 г. Юры Сабалеўскі апынуўся ў ліку дзеячаў, арыштаваных польскай паліцыяй падчас правядзеньня шырокамаштабнай акцыі дзеля ліквідацыі антыпольскага руху ў Наваградзкім ваяводзстве. Паводле інтэрпэляцыі ў гэтай справе, якую 27 красавіка 1925 г. падаваў маршалку Сойму Беларускай пасольскі клуб, усяго на Наваградчыне за 2 дні паліцыя арыштавалі 1500 чалавек⁸. Як сьцьвярджалася ў справаздачы аб палітычным руху нацыянальных меншасьцяў на тэрыторыі Камандаваньня акругі корпусу (DOK I) з цэнтрам у Варшаве за пэрыяд з 1 чэрвеня да 1 жніўня 1925 г., Сабалеўскі сярод іншага падазраваўся ў „стасунках з ГПУ і ўдзеле ў некалькіх дывэрсійных нападах“⁹. У іншай падобнай справаздачы сьцьвярджалася, што Сабалеўскі разам з пасламі Незалежнай сялянскай партыі Станіславам Баліным і Фэліксам Галавачом у пачатку 1923 г. нібыта стварылі канспірацыйную Беларускаю рэвалюцыйную пралетарскую грамаду¹⁰.

Пазьней мэтазгоднасьць і абгрунтаванасьць вышэй згаданай масавай рэпрэсіўнай акцыі, праведзенай польскімі ўладамі, шматразова ставілася пад сумнеў рознымі польскімі палітыкамі, грамадзкімі дзеячамі й адвакатамі. Крытыкі ўладаў наўпрост казалі пра тое, што ў аснову абвінавачваньня былі пакладзеныя не рэальныя доказы віны, а сумнеўныя паказаньні паліцыйных агентаў¹¹. Так, соймавы пасол ад ле-

⁸ Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Т. 1 (1921—1929 гг.). Минск, 1962. С. 277—278.

⁹ SAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2475. К. 160—161.

¹⁰ SAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2696. Raport narodowościowy za kwartał 4-ty 1926 roku Dowództwa Okręgu Korpusu Nr. III. К. 2.

¹¹ У справаздачы за першы квартал 1926 г. II аддзелу Камандаваньня корпусу акругі III з цэнтрам у Горадні сытуацыя выкладалася наступным чынам: „У лістападзе 1925 г. у Наваградку быў арыштаваны нейкі Браніслаў Янцэвіч, функцыянер тамтэйшай палітычнай паліцыі, які, хутчэй за ўсё, праводзіў працу „на два франты“, і нібыта нават зарабляў на жыцьцё шпіёнствам. Гэты Янцэвіч здолеў з турмы пераслаць паслу Васілю Рагулю ліст, у якім заявіў, што яго (Янцэвіча) няняла палітычная паліцыя ў Наваградку з мэтай справакаваньня паслоў Галавача, Рагулі й Сабалеўскага, а апрача іх яшчэ нейкага Макоўскага, а таксама каля сотні іншых асобай. Далей Янцэвіч пісаў, што падчас сьледства яго мучылі“

варадыкальнай Незалежнай сялянскай партыі Станіслаў Балін (дарэчы, беларус паводле паходжаньня й самаўсьведамленьня) у сваім выступе з соймавай трыбуны 26 лістапада 1925 г. казаў пра тое, што з 4-х паліцыйных агентаў, якія далі ў гэтай справе паказаньні сьледзтву, траіх пасья дыскваліфікаваў польскі суд, а адносна няшчырасьці чацьвёртага нібыта таксама меліся дакладныя доказы¹². Варта тут дадаць, што ў абвінаваўчых дакумэнтах справы, у якой праходзіў Сабалеўскі, сярод іншага першапачаткова пазначалася, што „*этыя банды мусілі быць арганізаваныя «Камітэтам чыну»*“, а празь нейкі час супрацоўнікі II аддзелу Генэральнага штабу самі высветлілі, што „*Камітэт чыну*“ быў усюго толькі плёнам фантазіі іхнага нядобрасумленнага канфідэнта й адначасова вядомага беларускага дзеяча Вячаслава Адамовіча (Язэпа Дзергача)¹³.

Нягледзячы на вышэй адзначаныя нюансы, справа ўсё ж такі пацёху разьвівалася, і вызваляць яе фігурантаў польскія ўлады не сьпяшаліся. Асабісты лёс Юр'я Сабалеўскага аказаўся, аднак, значна адрозным ад лёсу іншых ягоных таварышаў па барацьбе, бо ўжо ў траўні 1925 г. у Вільні ад далейшай працы ў Сойме афіцыйна добраахвотна, але насамрэч, як выглядае, пад моцным ціскам сваіх калегаў зь Беларускага пасольскага клюбу адмовіўся выбраны ў 1922 г. па Наваградзкай акрузе

⇒ *ўсялякімі спосабамі, сярод іншага электрычным токам, з мэтай змусіць яго да пацьверджаньня паказаньняў, за якія яны абяцалі яму заплаціць 5000 амэрыканскіх даляраў.*

Гэты ліст Янцэвіча пасол Рагуля завёз у Вільню й аддаў яго Р. Астройскаму. Той зьняў зь яго некалькі копіяў, а арыгінал аддаў паслу Рагулю. Вільнскія беларускія дзеячы зь Вільнацбелкаму азнаёміліся зь зьместам гэтага ліста й вырашылі шырока выкарыстаць „эты дакумэнт“ для сваіх палітычных мэтай. [...]

Арыгінал ліста Янцэвіча пасол Ярэмч, знаходзячыся ў Маскве, перадаў сакратару Галоўнага камітэту МОПРу, які зрабіў зь яго такі ўжытак, што зьямсьціў яго ў менскай „Зьвязьдзе“ ў №38 за 16 лютага 1926 г. пад назвай „Як польская дэфэнзыва правакавала беларускіх паслоў у Сойме“ (CAW. Oddział II Sztabu Głównego. Sygn. I.303.4.2696. Raport narodowościowy za kwartał 1-szy 1926 roku Dowództwa Okręgu Korpusu Nr. III. K. 27—28).

¹² Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 256 posiedzenia z dnia 26 listopada 1925 r. Ł. CCLVI/45.

¹³ Пашкевіч, А., Чарнякевіч, А. Атаман Дзяржач: невядомыя старонкі біяграфіі, ці да гісторыі палітычнага авантурызму ў беларускім нацыянальным руху // Берасцейскі хранограф. 2004. Вып. 4. С. 325—328.

Міхал Кахановіч¹⁴. Паводле чарговасьці пастаноўкі кандыдатураў на выбарчым сьпісе, вызваленае ім месца ў парлямэнце мусіў заняць якраз Сабалеўскі. Урэшце гэтак яно й сталася, хоць вырашэньне фармальнасьцяў з вызваленьнем навасьпечанага пасла з турмы добра такі зацягнулася з-за неабходнасьці праходжаньня ўсіх неабходных працэдураў, прадугледжаных соймавым рэглямэнтам. Супольную прапанову двух існых на той час беларускіх пасольскіх клюбаў аб прыпыненьні крымінальнай справы супраць Сабалеўскага на час выкананьня ім пасольскіх абавязкаў падалі ў Сойм толькі 28 кастрычніка 1925 г. (чаму не раней, сказаць цяжка), пасля чаго, адпаведна з вызначанай працэдурай, маршалак адправіў яе на разгляд соймавай камісіі ў справах рэглямэнту й пасольскай недатыкальнасьці¹⁵. З разглядам гэтага пытаньня згаданая камісія асабліва не сьпяшалася, і падштурхнуць яе да больш актыўных дзеяньняў (разам з паскарэньнем разгляду ўсёй крымінальнай справы, у якой разам з Сабалеўскім да таго часу праходзілі 300 чалавек) якраз і намагаўся пасол Станіслаў Балін у сваім згаданым ужо вышэй выступе з соймавай трыбуны 26 лістапада 1925 г. Праўда, ягонае патрабаваньне аб пазачарговым разглядзе ў камісіі справы Сабалеўскага тады не падтрымаў маршалак Сойму¹⁶, дзеля чаго гэтая справа па-ранейшаму засталася какаць сваёй чаргі. 12 сьнежня 1925 г. падалі яшчэ адну прапанову, гэтым разам ад імя паслоў Беларускай сялянска-работніцкай грамады й Незалежнай сялянскай партыі. Дакумэнт меў доўгую назву ды такі ж шырокі зьмест — *„у справе неадкладнага вызваленьня з турмы пасла Сойму Сабалеўскага і ўсіх бязьвінна арыштаваных у красавіку г. г. і да гэтага часу зьявольных на падставе правакацыйных паказаньняў агентаў дэфэнзівы Янцэвіча й іншых, а таксама ў справе стварэньня Соймам адмысловай камісіі для дасьледаваньня падрабязнасьцяў правакацыі наваградзкай палітычнай управы й аддачы вінаватых пад суд“*¹⁷. Скончылася ж нарэш-

¹⁴ Пра сытуацыю зь Міхалам Кахановічам, які нібыта занадта злоўжываў алькаголем і дзеля гэтага быў урэшце змушаны кіраўніцтвам Клубу да адмовы ад мандату, даволі падрабозна напісаў у сваіх мэмуарах Васіль Рагуля. Гл.: Рагуля, Васіль. Успаміны. Менск, 1993. С. 41—42.

¹⁵ Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 246 posiedzenia z dnia 28 października 1925 r. Ł. CCXLVI/57.

¹⁶ Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 256 posiedzenia z dnia 26 listopada 1925 r. Ł. CCLVI/45—46.

¹⁷ Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 259 posiedzenia z dnia 12 grudnia 1925 r. Ł. CCL, X/94.

це дадзеная эпапэя 30 сьнежня 1925 г., калі ў соймавай камісіі ў справах рэглямэнту й пасольскай недатыкальнасьці нарэшце дайшла чарга да разгляду прапановы двух беларускіх клюбаў двухмесячнай даўніны, у выніку якога прынялі пазытыўнае для Сабалеўскага рашэньне. У той самы дзень рашэньне камісіі падтрымаў Сойм¹⁸, і ўжо на наступным соймавым паседжаньні, якое адбылося 12 студзеня 1926 г. (пасля калядных вакацыяў) Юры Сабалеўскі прыняў пасольскую прысягу¹⁹ й такім чынам пачаў непасрэднае выкананьне пасольскіх абавязкаў.

Час, у які Сабалеўскі пераступіў парог польскага Сойму, быў для беларускага прадстаўніцтва вельмі няпросты. 24 чэрвеня 1925 г. раней фармальна адзінае беларускае парлямэнцкае прадстаўніцтва афіцыйна падзялілася на 2 часткі: больш памяркоўны Беларускі пасольскі клуб (БПК) і пасольскі клуб Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ). Адзін зь лідэраў БПК Васіль Рагуля ў сваіх пазьнейшых успамінах сьведчыў, што Сабалеўскі пасля прыняцьця пасольскай прысягі яшчэ ня меў цвёрдай думкі, да якога зь беларускіх клюбаў яму належыць далучыцца: „Сабалеўскі хістаўся, куды прыстаць: да нас ці да Грамады. Я яму сказаў, што калі ён думае шукаць у будучыні ратунку на ўсходзе, дык няхай ідзе ў Грамаду, калі ж думае застацца ў Польшчы, дык лепш далучыцца да нас, не задумоўваючыся аб тым, што нас чакае“²⁰. Цяжка сказаць, колькі ў гэтым выказаным праз шмат гадоў цвёрджаньні праўды — Рагуля ў сваіх выдадзеных ужо на эміграцыі ўспамінах імкнуўся мінулым днём падаць самога сябе як перакананага ад самага пачатку праціўніка камуністаў (хоць гэта было не зусім так). Дзеля таго ня выключана таксама, што разам з самім сабою ён паспрабаваў пры нагодзе стварыць больш пазытыўны вобраз і Сабалеўскаму, які быў, як сам Рагуля прызнаваўся, ягоным сябрам. У любым выпадку Сабалеўскі ўрэшце прыняў рашэньне на карысьць свайго далучэньня да пасольскага клубу БСРГ, але адбылося гэта сапраўды не адразу ж у студзені, а, як сьведчыць афіцыйнае парлямэнцкае выданьне, у лютым 1926 г.²¹ Прадстаўнікі II аддзелу польскага Генэральнага штабу ў сваёй справаздачы за першы квартал 1926 г. таксама

¹⁸ Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 265 posiedzenia z dnia 30 grudnia 1925 r. Ł. CCLXV/8.

¹⁹ Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 266 posiedzenia z dnia 12 stycznia 1926 r. Ł. CCLXVI/4.

²⁰ Рагуля, Васіль. Успаміны... С. 43—44.

²¹ Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919—1928 / Pod. red. H. Mościckiego i W. Dzwonkowskiego. Warszawa, 1928. S. 342.

згадвалі пра Юр'я Сабалеўскага ўжо як пра сябра Беларускага пасольскага клубу, адзначаючы, праўда, што той „сьвежа ўступіў у клуб і не пасьпеў сябе праявіць; у любым выпадку, па сваіх перакананьнях належыць да крайняй лявіцы, таму, хутчэй за ўсё, далучыцца да Грамады”²².

Адносна дзейнасьці Сабалеўскага ў якасьці соймавага пасла большасьць аўтараў прысьвечаных яму біяграфічных артыкулаў звычайна абмяжоўваюцца адно толькі згадкай пра яе наяўнасьць як такой. Толькі польскі дасьледнік Чэслаў Бжоза (*Brzoza*) адзначае, што Сабалеўскі „браў удзел у паседжаньнях Цэнтральнага камітэту БСРГ, хоць, як падаецца, фармальна ў ягоны склад не ўваходзіў. Не ідэнтыфікаваў сябе цалкам з палітычнай лініяй Клубу й партыі, відаць, з-за яе залішняга радыкалізму й сувязі з камуністычным рухам”²³. На жаль, нам не ўдалося высветліць, выкарыстаньне якіх крыніцаў дазволіла польскаму дасьледніку зрабіць такую сьмелую, нечаканую й абсалютна памылковую выснову. Памылковасьць яе робіцца відавочнай пасля азнаямленьня з г. зьв. „аўтабіяграфіяй“ старшыні БСРГ Браніслава Тарашкевіча, напісанай ім на загад сьледчых НКВД у 1938 г. Тарашкевіч, апісваючы гісторыю прыходу на пасаду кіраўніка сакратарыяту Грамады нікому перад гэтым невядомага Максіма Бурсевіча зь вёскі Чамяры на Слонімшчыне, двойчы згадвае, што той быў абавязаны сваім вылучэньнем менавіта Сабалеўскаму, які „працаваў раней з [савецкім] паўпрэдствам па іншай лініі“ й быў „асабістым знаёмым Ульянава”²⁴. Таксама пратэжэ Сабалеўскага, паводле сьведчаньня Тарашкевіча, нібыта зьяўляўся й іншы вядомы грамадоўскі дзеяч, юрысконсулт арганізацыі Фабіян Акінчыц. Урэшце, Тарашкевіч сьведчыў, што Сабалеўскі трымаўся дастаткова радыкальных пазыцыяў і „хадзіў нават да Войкава [тагачаснага савецкага пасла. — А. П.] з скаргай на маю „нерэвалюцыйнасьць“ і з свайго боку прапаноўваў арганізацыю пунтча, каб „даць магчымасьць“ СССР і Літве (!) умяшацца ў польскія справы”²⁵.

²² SAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2696. Raport narodowościowy za kwartał 1-szy 1926 roku Dowództwa Okręgu Korpusu Nr. III. K. 9.

²³ Brzoza, Cz. Sobolewski Jerzy // Polski Słownik Biograficzny. T. 39. Z. 163. Kraków—Wrocław—Warszawa, 2000. S. 574.

²⁴ Валахановіч, А., Міхнюк, У. Сповідзь у надзеі застацца жывым. Мінск, 1999. С. 65.

²⁵ Тамсама. С. 67.

Якія з усяго гэтага можна зрабіць высновы? У першую чаргу, што Сабалеўскі, відаць, ня быў у Грамадзе і ўвогуле ў тагачасным заходне-беларускім радыкальным руху нейкай зусім ужо малаўплывовай асобай (як гэта часам падаецца), нягледзячы на тое, што той жа Тарашкевіч у адным месцы сваёй аўтабіяграфіі й адзначыў, што ён „да кіраўніцтва Грамады не належаў“. Падаецца ўсё ж, што роля Сабалеўскага была ў Грамадзе куды большая, чым можа на першы погляд здавацца, проста яна зь нейкіх меркаваньняў ні тады, ні пазней асабліва не афішавалася. Сабалеўскі ўвесь час імкнуўся заставацца (не выключана, што зусім сьвядома) у ценю, але пры гэтым, як вынікае з вышэй згаданых фактаў, меў магчымасьць расстаўляць на важныя пасады ў партыі сваіх людзей і асабіста, „праз галаву“ афіцыйнага кіраўніцтва Грамады, сустракацца з яе галоўнымі куратарамі ў савецкім пасольстве. Трэба прызнаць, што „не сваяціцца“ атрымлівалася ў Сабалеўскага проста бліскуча. У гэтым сэнсе цікава прыгадаць, як запомніўся гэты дзеяч некаторым актыўным удзельнікам тагачаснага беларускага палітычнага жыцця ў Польшчы. Антон Луцкевіч Сабалеўскага разам з Максімам Бурсевічам і Пятром Мятлой „мала ведаў, рэдка зь ім сустракаючыся“²⁶. Янка Станкевіч нібыта пра Сабалеўскага „да нямецкае акупацыі ў 1941 г. [...] адно толькі прыпадкам чуў“²⁷. Характэрна, што й афіцэры II аддзелу Генэральнага штабу Польскага войска, якія пільна адсочвалі й натавалі ўсе працэсы, якія адбываліся ў беларускім руху, адводзілі Юрыю Сабалеўскаму месца толькі ў другой, г. зв. „выканаўчай“ пяцёрцы кіраўнічых органаў Грамады разам з Уладзімерам Самойлам, Аляксандрам Каўшом, Мітрафанам Кэпелем і Антонам Войцікам²⁸.

Адносна канкрэтнай працы Сабалеўскага ў сьценах Сойму нельга сказаць, што ён вызначаўся надта ўжо выключнай актыўнасьцю, але ў той жа час ня быў і зусім бяздзейсны. За час свайго пасольства ён 4 разы выступіў з соймавай трыбуны: 24 сакавіка 1926 г. у дыскусіі над справаздачай соймавай камісіі ў справе абсьледаваньня стану польскіх турмаў, 21 ліпеня 1926 г. — у дыскусіі над праектам закону аб наданьні прэзыдэнту Польшчы паўнамоцтваў выдаваць распараджэньні, якія будуць мець моц закону, 25 студзеня 1927 г. — у абарону сваіх арыштаваных 15—17 студзеня 1927 г. калегаў-паслоў з Грамады, 27 студзеня

²⁶ Луцкевіч, Антон. Да гісторыі беларускага руху. Беласток—Вільня, 2010. С. 254.

²⁷ Станкевіч, Янка. За родную мову й праўдзівы назоў. Вільня, 2006. С. 265.

²⁸ Кароткі нарыс беларускага пытаньня. Мінск, 2009. С. 249.

1927 г. — у дыскусіі над папярэднім праектам бюджэту на 1927/1928 гг. Для парламентарыя, якому свае абавязкі давялося выконваць фактычна толькі трохі больш за паўтара года, такія паказьнікі выступаў былі зусім ня дрэнныя (было шмат такіх паслоў, якія ні разу не выступілі й за пяць гадоў дзеяння свайго мандату). Акрамя таго, з 25 сакавіка да 16 лістапада 1926 г. Сабалеўскі падаў ад свайго імя маршалку Сойму 13 інтэрпэляцыяў (запытаў) наконт розных злоўжыванняў польскіх уладаў на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў дачыненнях зь мясцовым насельніцтвам. Асноўнай тэмай гэтых інтэрпэляцыяў быў пратэст супраць шматлікіх арыштаў на заходнебеларускіх землях, супраць злоўжыванняў судоў і пракуратураў, а таксама супраць неналежага ўтрымання вязьняў у турмах²⁹.

Не заставаўся Сабалеўскі ўбаку й пры правядзеньні грамадоўскай дзейнасьці па-за сьценамі парламэнту. Відаць, галоўным кірункам, за які ён у той час адказваў у партыі, была арганізацыя абароны палітычных вязьняў падчас шматлікіх у той час судоў над імі, арганізаваных на тэрыторыі Заходняй Беларусі польскімі ўладамі. Гэтак, на працэсе супраць лідэраў Беларускай сялянска-работніцкай грамады, які адбываўся ў Вільні ўвесну 1928 г., у якасьці сьведкаў у справе сярод іншых выступілі некалькі вядомых віленскіх адвакатаў, якія галоўным чынам абаранялі беларусаў падчас шматлікіх тагачасных палітычных працэсаў: Стэфан Міцкевіч, Юзаф Чэрніхаў, Вацлаў Родзевіч, Павал Андрэеў. Усе яны ў адзін голас сьцьвярджалі, што ў 1926 г. перамовы адносна абароны на судзе арыштаваных радыкальных дзеячаў амаль заўсёды праводзіў зь імі ад імя Грамады менавіта Сабалеўскі, які сам часта іхныя паслугі й аплочваў, хоць не заўсёды быў у гэтай справе акуратны. Сярод іншага, Сабалеўскі дабіваўся ў той час таго, каб усе найманьня адвакаты пагадзіліся браць аплату за свае паслугі паводле ўніфікаванай стаўкі, хоць разуменьне такая прапанова знайшла далёка ня ў кожнага зь іх³⁰. Улічваючы такую „спэцыялізацыю“ Сабалеўскага ў Грамадзе, зусім натуральным выглядае тое, што менавіта ён узначаліў сьледчую камісію Грамады падчас высьвятленьня сумнавядомага выпадку жорсткага разгону паліцыяй 5 сьнежня 1926 г. павятовага зьезду БСРГ у Старабязове Бельскага павету, калі ў ліку па-

²⁹ Skorowidz osobowy do sprawozdań stenograficznych z posiedzeń plenarnych Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej od 28 listopada 1922 r. do 3 listopada 1927 r. Okres I. S. 620—621.

³⁰ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НА РБ). Ф. 882. Воп. 1. Адз. зах. 27. Арк. 66—68, 73—74, 125.

цярпелых аказаліся і „недатыкальныя“ грамадоўскія паслы Павал Валошын і Пятро Мятла³¹. За некалькі ж месяцаў перад гэтым прыкрым здарэннем, 4 жніўня 1926 г., Сабалеўскі разам з Браніславам Тарашкевічам, Іванам Савіцкім і Міхаілам Заморыным браў удзел у міжпартыйным сходзе прадстаўнікоў БСРГ, Незалежнай сялянскай партыі й лявіцы віленскіх прафсаюзаў. На гэтым паседжаньні быў створаны Міжпартыйны камітэт барацьбы за амністыю, і Сабалеўскі быў выбраны яго сакратаром³².

Аднак расьсьледаваньнем чыненых уладамі злоўжываньняў і абаронай палітычных вязняў актыўнасьць Сабалеўскага ў Грамадзе й іншых тагачасных заходнебеларускіх арганізацыях далёка не абмяжоўвалася. Гэтак, 22 жніўня ён разам зь Пятром Мятлой і Сымонам Рак-Міхайлоўскім прысутнічаў на павятовым зьездзе БСРГ у Паставах (хоць там не выступаў). 8 верасьня 1926 г. Сабалеўскі прысутнічаў на надзвычайным паседжаньні Віленскага цэнтральнага гуртка Таварыства беларускай школы, але ў кіраўнічыя органы яго не абралі. 19 верасьня 1926 г. Сабалеўскі разам зь Пятром Мятлой быў на зьездзе БСРГ Стаўпецкага павету ў Новым Сьвержані й выступіў там з прамовай. 19 кастрычніка 1926 г. Сабалеўскі разам з Браніславам Тарашкевічам, Пятром Мятлой, пасламі ад НПХ Сільвэстрам Ваявудзкім і Станіславам Баліным браў удзел у нарадзе, якая адбылася на кватэры Радаслава Астроўскага й была прысьвечаная забойству старшынём гуртка БСРГ зь вёскі Сьценкі Туміловіцкай гміны Андрэем Юдзёнічам агента палітычнай паліцыі Нікадзіма Івашкевіча, а таксама рэпрэсіям уладаў у дачыненні грамадоўскіх гурткоў. Урэшце, у сьнежні 1926 г. ён разам зь іншымі грамадоўскімі пасламі прымаў у Вільні дэпутата ангельскага парлямэнту Шэдфэрда³³.

Да сказанага можна дадаць, што 7 лістапада 1926 г. Сабалеўскі склікаў у Баранавічах зьезд беларускіх дзеячаў Стаўпецкага, Баранавіцкага й Наваградзкага паветаў з мэтай прыцягненьня да БСРГ элемэнтаў, якія да гэтага часу заставаліся па-за яе межамі, у першую чаргу прыхільнікаў у свой час вядомага беларускага палянафільскага дзеяча Паўла Алексюка, што на той час адышоў у цень. Аднак жа пастаўленай ад пачатку мэты Сабалеўскаму дасягнуць не ўдалося праз залішне

³¹ Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с СССР. Т. 1. С. 443—444.

³² Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ). Ф. 3. Воп. 1. Спр. 195. Арк. 61.

³³ БДАМЛіМ. Ф. 3. Воп. 1. Спр. 195. Арк. 72, 74, 81, 96, 103.

вялікія патрабаванні, якія выставіў Аляксук³⁴. Акрамя ўсяго згаданага, Сабалеўскі часам выступаў на старонках заходнебеларускай прэсы з артыкуламі, у якіх тлумачыў беларускаму сялянству ягоныя правы паводле польскіх законаў³⁵.

Такая даволі звычайная для тагачаснага беларускага парламэнтарыя ў Польшчы дзейнасць мусіла, аднак, скончыцца ў студзені 1927 г., калі польскія ўлады перайшлі ў адкрыты наступ на беларускі радыкальны рух, арыштаваўшы 4-х паслоў БСРГ і пасла Фэлікса Галавача з ідэалыгічна блізкай Незалежнай сялянскай партыі (НПХ). Сабалеўскі ў такой сытуацыі аказаўся адзіным з паслоў-грамадоўцаў, хто застаўся на волі, а неўзабаве ён на непрацяглы час выехаў з Польшчы на тэрыторыю Нямеччыны й Вольнага гораду Гданьску. Менавіта гэтым некалькім месяцам ягонага жыцця прысьвечаны ўспаміны, што друкуюцца ў гэтым нумары часопісу. У іх Сабалеўскі даволі падрабязна апісаў свае перажыванні й развагі, распавёў пра ўласныя маральныя ваганні ва ўмовах як непасрэднага, гэтак і прыхаванага ціску на сябе з боку функцыянераў КПЗБ з мэтай змусіць да выезду на сталае жыццё ў СССР. Урэшце Сабалеўскі аказаўся здольны на прыняцце даволі нестандартнага для тагачасных радыкальных дзеячаў рашэння, адхіліўшы прапановы камуністаў і наважыўшыся на вяртанне назад у Польшчу. Відавочны „пракол“ камуністаў у справе выезду Сабалеўскага пасля знайшоў адлюстраванне нават у паказаных, дадзеных у 1937 г. падчас допытаў у НКВД тагачасным дарадцам савецкага пасольства ў Варшаве Аляксандрам Ульянавым, які фактычна закулісна накіроўваў развіццё леварадыкальнага руху ў Заходняй Беларусі: „У Менск меркавалася перакінуць Сабалеўскага — пятага дэпутата Грамады, які быў агентам 2-га аддзелу польгалоўштабу. Аднак, калі Сабалеўскі быў ужо ў Данцыгу, ён спалохаўся й адмовіўся ад далейшай паездкі, бо адзін украінскі дэпутат паведаміў яму, што ў СССР, на Украіне, адбываюцца арышты ўдзельнікаў раскрытых антысавецкіх арганізацый“³⁶. У праўдзівасці гэтага сьведчаньня, нягледзячы

³⁴ SAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2696. Raport narodowościowy za kwartał 4-ty 1926 roku Dowództwa Okręgu Korpusu Nr. III. K. 25.

³⁵ Сабалеўскі, Ю. Дарожная павіннасць // Беларуская справа. 1926. 17 ліпеня. №24. С. 2—3; Сабалеўскі, Ю. Натуральная павіннасць // Беларуская справа. №25. 21 ліпеня 1926. С. 2; №26. 24 ліпеня 1926. С. 2—3.

³⁶ Илькевич, Н. Н., Платонов, Р. П. Александр Ульянов и версия НКВД об антисоветском подполье в БССР. (Фальсификация органами НКВД уголовных дел в 1937—1938 гг.) Минск, 1997. С. 26.

на спецыфічныя ўмовы, у якіх яно было дадзена, у нас няма ніякіх падстаў сумнявацца, паколькі яно нават у дробных дэталях супадае з тым, што апісаў на старонках сваіх успамінаў сам Сабалеўскі.

Дакладнай даты, калі Сабалеўскі вярнуўся з Гданьску ў Польшчу, мы ня ведаем, але адбыцца гэта мусіла не пазней за жнівень ці верасень 1927 г. 7, 8 і 10 жніўня 1927 г. датуецца лісты Сабалеўскага да нейкіх Антона Канкаловіча й Баляслава Хлебнага з Валожына, а таксама да А. О. без канкрэтнай геаграфічнай прывязкі, выяўленыя намі ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь у фондзе Прадстаўніцтва КПЗБ пры ЦК КПБ(б)³⁷. Сутнасьць пытанняў, якія ў іх уздымаюцца, не зусім зразумелая — гэта можа быць як звычайная прыватная карэспандэнцыя, пры дапамозе якой Сабалеўскі вырашаў свае асабістыя, не дагачыныя палітыкі справы, гэтак і шыфраваны ліст, у якім за фармальна бяскрыўднымі й малацікавымі для ня ўведзенага ў кантэкст чалавека хаваецца зусім іншае значэньне³⁸. Немалаважна, аднак, тое, што ў

³⁷ НА РБ. Ф. 242-п. Воп. 1. Адз. зах. 14. Арк. 172, 174—178.

³⁸ У якасьці прыкладу ніжэй прыводзіцца тэкст аднаго зь лістоў Сабалеўскага, напісанага па-расейску да Антона Канкаловіча 8 жніўня 1927 г.:

„Паважаны Антон.

Сегодня пошел было отправить письмо, но получил уведомление о прибытии инструментов. Великое спасибо тебе и всем причастным в этом деле. Хорошо, что это удалось вырвать, а, может быть, получу и другое... Ты хорошенько читай мои письма, чтобы не перепутать. Сегодня высылаю письмо к Хлебному о твоём долге. Жулик по жульническому, не хочет платить и взваливает на меня. Я к этим деньгам никакого не имею отношения. В прошлом году писал Хлебный, что деньги выслал тебе на полк. Потребуй от Хлебного мою отчетность и в ней найдешь отметку об уплате мною 85 злотых в злоте. Он, за время моего сидения, что хотел, то и делал, я же оплатил более 2000 зл. по всем его счетам. По получении письма ты спроси у него, что он думает делать с твоими деньгами. Ты его не бойся, он тебя не рассчитает, потому что боится задираться, а, вдобавок, страшно труслив.

На всякий случай материал собирай, а если удастся вырвать инструменты без суда — тем лучше. Со своим землемерством ты далеко не уйдешь (дойдешь, разве, до того поля, где пропали мои сапоги).

Не покупай ничего лишнего, собери монету, она тебе очень пригодится на черный день.

Дело мое будет вести против Хлебного брат ОВ в Новогрудке — Кляевский.

Будь здоров — твой Ю. Соболев.“ (НА РБ. Ф. 242-п. Воп. 1. Адз. зах. 14. Арк. 174).

якасьці зваротнага адрасу на ўсіх капэртах пазначаецца „Warszawa, Sejm“, да таго ж у лісьце да Б. Хлебнага (у якім ішла гаворка пра запачычаны аўтару грошы) гаварылася пра намер Сабалеўскага ў хуткім часе падаць на яго ў суд. Натуральна, апошнія магчыма было толькі ў тым выпадку, калі б Сабалеўскі легальна знаходзіўся ў Польшчы. Дзеля таго мы можам прыпусьціць, што ў пачатку жніўня 1927 г. Юры Сабалеўскі ці ўжо вярнуўся ў Польшчу, ці меў цвёрды намер гэта зрабіць найбліжэйшым часам³⁹.

Ва ўспамінах Сабалеўскі падае прынятае сабой рашэньне аб вяртаньні ў Польшчу як акт выключнай самаахвярнасьці, паколькі на радзіме яго нібыта непазьбежна чакаў арышт і далучэньне да справы зьявольных раней калегаў-„грамадоўцаў“. Нічога падобнага, аднак, не адбылося. Ці то польскія ўлады не плянавалі ўжываць адносна апошняга з грамадоўскіх паслоў рэпрэсіўныя захады ад самага пачатку (і ён быў пэўным аналягам „няўлоўнага Джо“ зь вядомай паказкі), ці то перад вяртаньнем Сабалеўскаму ўдалося нейкім чынам дабіцца ад іх пэўных гарантыяў бясьпекі (пра што ва ўспамінах аніводным словам ня згадваецца), аднак, прыехаўшы ў Польшчу, Сабалеўскі ня толькі застаўся на волі, але 19 верасня 1927 г. нават заявіў пра свой выхад з пасольскага клубу Беларускай сялянска-работніцкай грамады (фактычна ўжо няіснага) і падаў заяву на ўступленьне ў Беларускае пасольскае клуб на чале з Фабіянам Ярэмічам⁴⁰. У тым, што гэтая заява зьявілася дастаткова позна (калі прыняць вэрсію, што Сабалеўскі вярнуўся яшчэ ў жніўні), няма нічога дзіўнага, бо на гэты дзень проста прыпала першае пасьля 13 ліпеня паседжаньне Сойму.

Аналізуючы апошні згаданы крок Юр'я Сабалеўскага, варта адзначыць, што ён меў у першую чаргу сымбалічнае значэньне, бо пяцігадовы тэрмін паўнамоцтваў выбранага ў 1922 г. няўхільна набліжаўся да канца, і паседжаньне, падчас якога Сабалеўскі абвясьціў пра сваё да-

³⁹ Дастаткова туманны зьмест караценьскага ліста Сабалеўскага да нейкага А. О. ад 8 жніўня 1927 г. асабіста мяне змушае схіляцца хутчэй да другой вэрсіі: „Дорогой А. О. Я уже готов окончательно воспользоваться обещанным Вами 15/8. Думаю, что это уже верно и окончательно. Новых причин не может быть, потому что нахожусь нравственно в „аду“. После устройства семьи, если потребуют этого условия нашей страны, могу появиться снова, но с другим настроением. Ваш 8/8 1927 г.“ (НА РБ. Ф. 242-п. Воп. 1. Адз. зах. 14. Арк. 172).

⁴⁰ Перамога нацыянальнага фронту // Сялянская ніва. 1927. 21 верасня. №68. С. 1.

лучэньне да БПК, стала для Сойму гэтага скліканьня фактычна апошнім (хоць фармальна парлямэнт быў распушчаны толькі праз 2 месяцы). Таму сваёй заявай Сабалеўскі, відаць, меў намер ня столькі ўзмацніць беларускую нацыянальную соймавую фракцыю, колькі публічна засьведчыць свой асабісты разрыў зь леварадыкальным рухам.

Сабалеўскага прынялі ў Беларускі пасольскі клуб адразу ж і без аніякіх пытаньняў. Відаць, сярод іншага, гэтаму паспрыяла ягонае даўняе сяброўства з адным зь лідэраў клубу, Васілём Рагулем, які незадоўга перад гэтым таксама перажыў падобную эвалюцыю⁴¹. Ва ўсялякім выпадку, калі 4 лістапада 1927 г. на паседжаньні БПК разглядалася пытаньне аб прыняцьці ў клуб былых паслоў Незалежнай сялянскай партыі Шакуна й Шапеля (абодвум у гэтым адмовілі), Сабалеўскі быў ужо паўнаўтасным сябрам клубу й нават выконваў абавязкі клубнага сакратара⁴².

Несумненна, што, прымаючы ў свае шэрагі Юр’я Сабалеўскага, лідэры Беларускага пасольскага клубу ўлічвалі й набліжэньне чарговых парлямэнцкіх выбараў, якія мусілі адбыцца ўвесну 1928 г. У тагачаснай палітычнай сытуацыі вялікае значэньне мела, на баку якой з палітычных сілаў выступаць шматлікія былыя прыхільнікі нядаўна забароненай Грамады. Сабалеўскаму як аднаму з грамадоўскіх лідэраў належала сваім уласным выбарам паказаць прыклад іншым, менш значным дзеячам. Небясьпеку магчымага ўплыву былога пасла на сытуацыю добра ўсьведамлялі лідэры радыкальнай плыні былой Грамады, якія адразу ж на старонках сваёй прэсы распачалі акцыю дыскрэдытацыі Сабалеўскага. Ужо ў сярэдзіне лістапада 1927 г. ягоныя паводзіны сталі адным з галоўных аб’ектаў крытыкі радыкальнай беларускай прэсы ў артыкуле пад характэрным назовам „Дэмаралізацыя“. Сабалеўскі там называўся „перапалоханым і самазрокішымся паслом“, ягоныя паводзіны — „палітычным самагубствам“. Акрамя таго, сьцьвярджалася, што „як мора выкідае нягодныя, непатрэбныя яму трэскі, так і тут выкінула мора працоўных — непатрэбных яму вырадкаў, якія пайшлі сьвядома на службу варожым народу стыхіям,

⁴¹ Пра эвалюцыю Васіля Рагулі і ўвогуле пра працэс фармаваньня двух супярэчных палітычных кірункаў у межах раней адзінага Беларускага пасольскага клубу гл. падрабязней: Пашкевіч, А. Беларуска-сялянска-рабочніцкая Грамада ў першае паўгоддзе існаваньня (чэрвень—снежань 1925 г.) / Гістарычны альманах. Т. 12. 2006. С. 23—36.

⁴² Паслы Шакун і Шапель не прыняты ў Беларускі Пасольскі Клуб // Сялянская ніва. №81. 5 лістапада 1927. С. 3.

пайшлі заціскаць разам з палітычнымі спекулянтамі яшчэ цясьней пятлю на шыю беларускім працоўным гушчам [...] „Інтэлігентай“, розных „паслоў“ — няма чаго шкадаваць. Балота — відаць, родная ім стыхія!⁴³.

Згаданы артыкул ня быў пэрсанальна скіраваны толькі супраць Сабалеўскага — у ім ён крытыкаваўся разам зь іншымі дзеячамі, якія мелі рэпутацыю перакананых палянафілаў ці проста падазраваліся ў супрацы з польскімі ўладамі. Тым ня менш, адчуўшы ў гэтым матэрыяле небяспеку ў першую чаргу для сябе, Сабалеўскі паспрабаваў перахапіць ініцыятыву, выступіўшы з адкрытым лістом да рэдактара радыкальнай газеты „Праца“, у якой быў апублікаваны вышэй цытаваны артыкул. У гэтым даволі доўгім допісе ён, у прыватнасьці, пісаў:

„Думалася мне перш, што мы разышліся безь недагаворак. [...] Я ішоў разам, пакуль для сябе лічыў магчымым ісьці. Мая добрая воля, ці ісьці далей, ці спыніцца. Нікому ніякіх абавязкаў я не даваў, вэксалёў не падпісваў, а таму ніякіх даўгоў за сабою не прызнаю. Я адышоў бяз мэты рэканструкцыі... На жаль, Пане Рэдактар, Вы ў дыктатарскі спосаб накідваеце чытачу свой прыгавар, свой асуд, але не прытачваеце таго матэрыялу, паводле каторага Вы судзілі.

Якое харобрасьці Вы ад мяне жадаеце? Вам добра вядомы ўсе прычыны і абставіны майго выхаду з „Грамады“ і чаго я, узапраўды, спалохаўся (а Вы ўпарта аб гэтым маўчыце). Што Вы лічыце самагубствам у маім становішчы? Ці тое, што я не павёў „Грамаду“ ў падполье? Ці тое, што я, маючы ўжо гатовы акт абвінавачаньня па 102 арт. К. К., не баюся пакаштаваць Лукішак або Вронак [вядомая польская турма недалёка ад Познані. — А. П.] і ці тое, што я не пайшоў на лёсу палітычнага эмігранта? А раз Вы гаворыце і не дагаварываеце, то запрашаю Вас, Пане Рэдактар, да далейшага разьвіцьця свайго артыкулу „Дэмаралізацыя“. Дайце больш канкрэтнага матар'ялу [вылучэньне Ю. Сабалеўскага. — А. П.] для чытача аб маіх грахах і нявыкананых абавязках, толькі, калі ласка, не скупіцеся на друк і перу. Друкуйце ўвесь матар'ял, які ўбачылі пад маім парасольчыкам. У залежнасьці ад Вашага матар'ялу буду публікаваць свае адказы.

У сваёй дэкларацыі я агранічыўся тым, што хацеў стаць на ўбочку, „не чапаю я Вас — не чапайце ж і Вы мяне“. Але, на жаль, „Праца“ ўбівае асінавы кол у пабудаваную мне магілу і пачынае варочаць мае косьці і паліваць іх брудам. Гэтага залішне. Я схпіўся за Ваш кол і

⁴³ Дэмаралізацыя // Праца. №3. 12 лістапада 1927. С. 1.

вылажу з магілы... Я яшчэ жывы і поўны сілы і маю магчымасць ба-
раніцца і мерацца сіламі і таксама, ідучы Вашымі дарогамі, прынад-
няць і над Вамі парасольчык і сказаць аб Ваших схованках...⁴⁴.

У гэтым выпадку трэба прызнаць, што Сабалеўскі добра разьлічыў
свае дзеянні і сапраўды часова перахапіў з рук сваіх апанэнтаў ініцы-
ятыву. Апошнія, несумненна, мелі на Сабалеўскага шмат кампрамату,
але ўступленьне ў публічную дыскусію з прывядзеньнем канкрэтных
фактаў у той сытуацыі шкодзіла б перш за ўсё не яму асабіста, а зьня-
воленым паслам Грамады.

Між тым 28 лістапада 1927 г. нарэшце прынялі даўно чаканае ра-
шэньне аб роспуску парламэнту. Новыя выбары прызначылі на сакавік
1928 г. Юры Сабалеўскі, натуральна, не збіраўся заставацца ўбаку ад
гэтай кампаніі, і 7 сьнежня 1927 г. разам з Фабіянам Ярэмічам, Вячас-
лавам Багдановічам, Янкам Пазьняком, Васілём Рагулем, Паўлам Ка-
рузам, Альбінам Стаповічам, Іванам Куніцкім і Лукашом Голадам узяў
удзел у заснаваньні Беларускага цэнтральнага аб’яднанага выбарчага
камітэту (БЦАВК)⁴⁵.

28 сьнежня 1927 г. у Вільні адбыўся ўрачысты зьезд вышэйзгадана-
га камітэту, які плянаваў праводзіць выбарчую кампанію ў складзе
новастворанага Блёку нацыянальных меншасьцяў. Сабалеўскі выступіў
на гэтым сходзе з дакладам пра адносіны БЦАВК да іншых беларускіх
нацыянальных партыяў, і падчас гэтага выступу яскрава выявілася тое,
што захаваньне ім, у адрозьненьне ад калегаў-„грамадоўцаў“, асабістай
свабоды й далучэньне да былых палітычных праціўнікаў Грамады да-
лёка ня ўсімі беларускімі актывістамі ўспрымаецца станоўча. Малодшы
рэфэрэнт віленскай паліцыі Р. Вульц, які прысутнічаў на зьездзе як
прадстаўнік ад уладаў (гэта прадугледжвалася тагачаснымі польскімі
законамі) у сваёй разгорнутай справаздачы пра зьезд пісаў пра выступ-
леньне Сабалеўскага гэтак:

*„На сцэну выходзіць былы пасол Сабалеўскі. Адныя сьвісьцяць, а
другія сустракаюць яго воплескамі. Адзін запытвае Сабалеўскага, ад
імя якой палітычнай партыі ён выступае. Сабалеўскі заяўляе, што
цяпер зьяўляецца беспартыйным і выступае тут як зусім беспар-
тыйны. Гэты дэлегат крычыць: „Ты — здраднік беларускай справы“.*

⁴⁴ Адкрытае пісьмо пасла Сабалеўскага // Сялянская ніва. №86. 23 лістапа-
да 1927. С. 3.

⁴⁵ Грамадзяне Беларусы! Сяляне і Работнікі! // Сялянская ніва. №91.
10 сьнежня 1927. С. 1.

Старшыня супакойвае сабраных і просіць выслухаць заяву Сабалеўскага. Сабалеўскі пачынае ад палітычных зьменаў, якія адбыліся пасля 1925 г., стараецца абгрунтаваць неабходнасьць стварэньня блёку, зноў намагаецца давесці, што левыя польскія партыі ідуць адзіным фронтам супраць нацыянальных меншасьцяў, не шкадуе словаў крытыкі для Ўмястоўскага, Паўлюкевіча й „Аб'яднаньня“ [палянафільскія дзеячы й арганізацыя. — А. П.]. Тлумачыць свой выхад з Грамады тым, што ён бачыў, што беларускія паслы з Грамады знаходзяцца пад уплывам некаторых левых польскіх паслоў, да якіх ён меў падозраньне, што яны зьяўляюцца агентамі палітычнай паліцыі. Аказалася, кажа, што так і было. Цяпер група, якая гуртуецца вакол часопісу „Права працы“, пастаянна на мяне нападае. Яны ад мяне патрабавалі, каб я скіраваў партыю ў падполье. На гэта я пагадзіцца не захачеў, бо лічыў, што ўжо й так даволі беларусаў сядзіць у турмах. Далей ён чытае свае лісты, якія ў свой час надрукаваў у газэце „Сялянская ніва“.

Так як інцыдэнт з Сабалеўскім пачынае завастрацца, дэлегат, які кінуў яму ў твар слова „зрада“, энэргічна дамагаецца слова. Ярэміч ставіць прапанову, каб справу Сабалеўскага зьняць з парадку дня. Сабраныя на гэта не пагаджаюцца. Яны лічаць, што трэба даць дэлегату некалькі хвілін часу, каб ён мог выказацца. Гэты дэлегат атрымлівае тры хвіліны часу. Ён зноў заяўляе, што лічыць Сабалеўскага здраднікам беларускай справы, а героі — гэта зьявольныя беларускія паслы. „Хай жывуць беларускія паслы, якія знаходзяцца ў турме“, — крычыць ён.

Я загадаў паліцыянтку, каб ён высветліў асобу гэтага дэлегата. Аказалася, што гэта быў нейкі Міхал Мальцаў, сын Мікалая, сталы жыхар вёскі Мальы Князікоўцы Лідзкай гміны⁴⁶.

Згаданы зьезд выбарнікаў адбываўся адкрыта й публічна, таму проста замаўчаць гэты прыкры для Сабалеўскага выпадак, даючы на сваіх старонках справаздачу зь зьезду, не маглі нават друкаваньня органы партыяў, якія ўваходзілі ў БЦАВК. Дзеля гэтага аўтар матэрыялу пра зьезд, зьмешчанага ў газэце Беларускага сялянскага саюзу „Сялянская ніва“, згадаў пра гэты інцыдэнт, але паспрабаваў яго па магчымасьці змякчыць, перавесці ў сфэру непаразуменьня: „Уся саля зацікавілася гэтым, думачы Бог ведае аб чым. Але ж выясьнілася, што грамадзянін, які зрабіў закід п. Сабалеўскаму ў здрадзе, лічыць гэтую здраду ў факце адыходу п. Сабалеўскага ад Грамады. Пасьля гэтага

⁴⁶ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA). F. 15. Ap. 2. B. 385. L. 26.

стала ясным, што той грамадзянін, робячы закід, сам памыліўся, бо Грамада не існуе, а знача няма каго здраджаць. Цяпер былыя сябры Грамады, як ведама, зьяўляюцца пераважна беспартыйнымі, якія могуць кіравацца ў далейшым згодна сваіх асабістых перакананняў⁴⁷. У сваю чаргу, аўтар справаздачы зь зьезду, надрукаванай у органе Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі „Bielaruskaja Krynica“, паспрабаваў выпадак з Сабалеўскім падаць як зусім малазначны, адзначыўшы, што „асоба быўшага пасла з Грамады была прынята вельмі прыхільна“, і назваўшы выступленьне супраць яго „ня вельмі ўдалым выпадкам“, пасля якога нібыта „калі гр. Сабалеўскі даў адпаведныя выяснененьні, то і сам выступаючы проціў Сабалеўскага, як здаецца, астаўся цалком здаволены“⁴⁸. Сваю карысную для Сабалеўскага інтэрпрэтацыю падала й газэта „Праваслаўная Беларусь“, орган Беларускага праваслаўнага дэмакратычнага аб'яднання: „П. Сабалеўскі спакойна выслухай гэты закід і пасля даклада адказаў на яго гарачай прамовай. Ён паказаў, што працаваў шчыра з „Грамадой“ да гэтых пор, пакуль думаў, што яна ідзе па шляху нацыянальнага і сацыяльнага адраджэньня беларускага народу, а калі зь вядомай справы б. п. Ваяводзкага і іншых пераканаўся, што ўва ўсей гэтай акцыі кіруе нейкая іншая злая воля, якая творыць розныя вопыты над жывым целам беларускага народу, якая наймысьні справакавала і кінула ў турму лепшых яго прыхільцаў, пакутуючых цяпер ува Вронках, ён ня мог ня выйсьці адтуль, бо здрадай беларускаму народу было б там аставацца і там працаваць таму, у каго адчыніліся вочы на такую справу“⁴⁹.

Было, аднак, відавочна, што такія абцякальныя аргумэнты наўрад ці маглі быць асабліва пераканаўчыя. Радыкальная беларуская прэса, скарыстаўшыся з сытуацыі, адразу ж назвала ўсе апраўданні Сабалеўскага „недарэчнымі“, саму сытуацыю, якая склалася — „запраўдным скандалам для кіраўнікоў зьезду“, а на тлумачэньні, выказаньні на старонках „Сялянскай нівы“, адказала: „Паночкі! Праўда — Грамада не існуе і, як здаецца, ня ў здрадзе Грамадзе рэч. Ярэміч і Рагуля таксама не здраджалі сваей партыі, але што яны здраднікі беларускіх працоўных гушчаў — аб гэтым ведае хіба кожны, як таксама і аб іхных

⁴⁷ Зьезд выбаршчыкаў, які быў скліканы Беларускай Цэнтральнай Аб'яднаным Выбарным Камітэтам // Сялянская ніва. №1. 1 студзеня 1928. С. 2.

⁴⁸ Bielaruski Pradwybarny Zjezd // Bielaruskaja Krynica. №2. 5 студня 1928. S. 2.

⁴⁹ Зьезд выбаршчыкаў, скліканы Цэнтральным Аб'яднаным Беларускай Выбарным Камітэтам (Блёку Нацыянальных Меншасцяў) // Праваслаўная Беларусь. №1. 1 студзеня 1928. С. 14.

кумпанох⁵⁰. Пасья гэтага рэгулярна, амаль у кожным нумары прэсы гэтай палітычнай арыентацыі з розных нагодаў зьяўляліся абвінавчаньні Сабалеўскага ў здрадзе й супрацы з польскімі ўладамі⁵¹. Праўда, звычайна гэтыя газэты адразу ж у друкарні канфіскаўваліся ўладамі й да чытачоў не даходзілі, але несумненна, што такая самая агітацыя адначасова вялася былымі грамадоўцамі й пры іх непасрэднай працы з насельніцтвам ды, падобна на тое, трапляла на ўдзячную глебу.

Урэшце, прааналізаваўшы сытуацыю, кіраўніцтва БЦАВК прыйшло да высновы, што ўдзел такой здыскрэдытаванай і непапулярнай асобы, як Сабалеўскі, у выбарчай кампаніі камітэту прынясе апошняму больш шкоды, чым карысьці. Відаць, менавіта гэтым можна патлумачыць тое, што кандыдатуру Сабалеўскага гэтак і ня ўнеслі ў выбарчыя спісы Блёку нацыянальных меншасьцяў ні на выбарах у Сойм, ні на выбарах у Сэнат. Спроба БЦАВК у адказ на паведамленьне радыкальнай газэты „Сіла працы“, што „*гэты факт тлумачыцца споркай яго за месца на Наваградзкаму ваяводзтву з Рагуляў і страшэннай непапулярнасьцю Сабалеўскага ў гэтай выбарнай акрузе, а асабліва ў роднай яму Стаўпеччыне, дзе яго лічаць, як і належыць, здраднікам працоўных гушчяў*“⁵², патлумачыць дадзеную сытуацыю тым, што „*беларускае грамадзянства хіба ж ужо даўно ведае, што п. Сабалеўскі адышоў ад палітычнай працы... аднак жа не пераставаў, здаецца, працаваць наколькі магчыма на культурна-асьветнай і грамадзкай беларускай ніве*“⁵³, выглядала ў той сытуацыі абсалютна непераканаўчай спробай хоць бы чыста вонкава захаваць „гонар мундзіру“.

Вышэй апісанымі падзеямі фактычна й завершылася актыўная палітычная дзейнасьць Сабалеўскага ў міжваеннай Польшчы. Аднак да спакойнага сямейнага жыцьця яму было яшчэ далёка, бо ў той час усё яшчэ заставалася незакрытай даўня крымінальная справа, заведзеная перад атрыманьнем пасольскага мандату. 8 траўня 1928 г. паводле ра-

⁵⁰ Наша хроніка. Прадстаўленьне з прыгодамі // Думка працы. №1. 4 студзеня 1928. С. 5.

⁵¹ Наша хроніка. Выбарная хроніка. Сельсаюзынкі з маной даходзяць да вяр'яцтва. (Замест фэльетону) // Думка працы. №3. 11 студзеня 1928. С. 2—3; Наша хроніка. Да працэсу Грамады // Думка працы. №4. 14 студзеня 1928. С. 4; Наш адказ // Думка працы. №5. 18 студзеня 1928. С. 1; Яшчэ раз наш адказ Ярэмічаўскай кампаніі // Думка працы. №7. 25 студзеня 1928. С. 1.

⁵² Выбарная хроніка. Сабалеўскі выкінуты са спіску кандыдатаў Блёку меншасьцяў // Сіла працы. №4. 9 лютага 1928. С. 3.

⁵³ Выбарная фільма. Праўда „Сілы Працы“ // Сялянская ніва. №17. 18 лютага 1928. С. 2.

шэньня сьледчага судзьдзі пры Акруговым судзе ў Вільні былога пасла арыштавалі ў Стоўпцах, а затым, яшчэ праз амаль паўтара году папярэдняга сьледства, судзілі паводле артыкулаў 100 і 102 дзейнага ў той час у Польшчы Крымінальнага кодэксу „ў сувязі зь ліквідацыйй камуністычна-дывэрсійных групаў на тэрыторыі Наваградзкага ваяводзтва“⁵⁴.

Разгляд справы Юр'я Сабалеўскага ў Віленскім акруговым судзе адбыўся на двух паседжаньнях, 6 і 9 верасьня 1929 г. Прысуд быў дастаткова суровы: 6 гадоў цяжкай турмы з залічэньнем 2 гадоў і 1 месяца прэвэнтыва арышту⁵⁵. Але сядзеццэ аж столькі Сабалеўскаму не давялося, бо ягоны адвакат Казімер Петрусевіч падаў апэляцыю, а Апэляцыйны суд прыняў рашэньне на карысьць былога пасла, у выніку чаго таго з турмы датэрмінова вызвалілі. Адбылося гэта, калі верыць іншаму былому беларускаму паслу Аляксандру Стагановічу, які ў той час таксама адседжаў у віленскай турме на Лукішках уласны шасьцігадовы тэрмін зьявольна, 15 красавіка 1930 г.⁵⁶

Справа як зь зьявольнасьцю, гэтак і з наступным вызваленьнем Юр'я Сабалеўскага выглядае дастаткова дзіўна, бо далёка ня ўсё ў ёй цалкам лягчна. У тым, што арыштаваць і асудзіць Сабалеўскага польскія ўлады мелі ўсе фармальныя падставы, няма ніякага сумневу, улічваючы згаданую наяўнасьць незакрытай крымінальнай справы. Зьдзіўленьне выклікаюць толькі тэрміны, у якія гэта адбылося. Як мы памятаем, Сабалеўскага выпусьцілі з турмы на патрабаваньне Сойму ў пачатку 1926 г. дзеля выкананьня пасольскіх абавязкаў. Прыпыненне справы супраць пасла, паводле тагачасных польскіх законаў, мусіла дзеяць да таго часу, пакуль ён карыстаўся парлямэнцкім імунітэтам, г. зн. да заканчэньня тэрміну адпаведнай кадэнцыі Сойму. Паводле гэтага правіла, Сабалеўскага мусілі ўзяць пад варту ўжо ў лістападзе 1927 г., пасья афіцыйнага абвешчаньня роспуску парлямэнту й прызначэньня новых выбараў. Між тым, як мы маглі пераканацца вышэй, анічога падобнага ў той час не адбылося: Сабалеўскага ня толькі не арыштавалі, але ён нават без аніякіх перашкодаў з боку дзяржаўных уладаў намагаўся ўдзельнічаць у новай выбарчай кампаніі, дзе пры пэўных умовах меў шанцы паўторна здабыць пасольскі мандат і адпаведна працягнуць для сябе дзеяньне парлямэнцкага імунітэту.

⁵⁴ Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW) 1918—1939. Sygn. 1023-dopływy. K. 37.

⁵⁵ Białorusini // Warszawska Informacja Prasowa. Wszystkie Stronnictwa. №33 (114). Wrzesień 1929. S. 404.

⁵⁶ Стагановіч, Аляксандр. Успаміны пасла. Мінск, 2011. С. 90.

Арышт Сабалеўскага адбыўся толькі праз два месяцы пасля заканчэння парламэнцкіх выбараў, у той час, калі ён, здыскрэдытаваны й фактычна пракляты сваімі былымі палітычнымі папличнікамі, не ўяўляў нейкай рэальнай небяспекі для інтарэсаў польскай дзяржавы. Навошта ж у такіх абставінах патрэбна было згадваць пра амаль забытую даўнюю справу й асуджаць паводле яе чалавека, які да гэтага часу ўжо перажыў значную палітычную эвалюцыю (фактычна прызнаў свае ранейшыя памылкі), на дастаткова строгае пакараньне? Мы можам выказаць толькі гіпотэзы. Пры ўсёй, на першы погляд, парадаксальнасці такой высновы, нельга выключаць, што арышт Сабалеўскага й наступнае яго асуджэнне здзейснілі дзеля ягонай уласнай карысці й зь ягонай уласнай згоды — каб такім чынам зьняць зь яго павешанае камуністамі кляймо здрадніка й правакатара. У той час у Вільні якраз ішоў судовы працэс над лідэрамі Грамады, на якім Сабалеўскі мог пры пэўных умовах стаць вельмі важным сьведкам абвінавачаньня. Камуністы ж незадоўга перад гэтым выразна засьведчылі сваю рашучасць змагацца з падобнымі небяспечнымі для іх інтарэсаў людзьмі, не спыняючыся ў выпадку неабходнасці нават перад фізычным знішчэннем (найбольш выразным прыкладам чаго можа быць справа 16 сакавіка 1928 г. з былым лідэрам т. зв. сэцэсіі ў КПЗБ Міхалам Гурыным, выступленьне якога на працэсе „56-ці“ над лідэрамі Грамады ў Вільні лічылася камуністамі вельмі непажаданым). У такіх умовах сам Сабалеўскі мог бы ўспрымаць сваё зьнявольненне палякамі на пэўны (фармальна вялікі, але фактычна нашмат зьменшаны) тэрмін як найменшае зло, якое дазваляла яму пазьбегнуць куды большай небяспекі.

Як бы там ні было, але ў выніку амаль 2 гады, з траўня 1928 г. да красавіка 1930 г., Сабалеўскаму давялося правесці ў турме на Лукішках, адкуль ён выйшаў, фармальна ачысьціўшыся перад польскай дзяржавай за ранейшыя грахі. Пасля гэтага Сабалеўскі змог вярнуцца да сваёй ранейшай прафэсійнай дзейнасці, і працаваць у Стоўпцах прыватным каморнікам, у палітычныя працэсы практычна ня ўмешваючыся. Праўда, паводле звестак польскай дасьледніцы Крыстыны Гамулікі, у 1931 г. ён падтрымаў ляяльную ў дачыненні Польшчы віленскую беларускую арганізацыю „Адраджэньне“, створаную Фабіянам Акінчыцам⁵⁷, аднак групоўка фактычна існавала толькі на паперы. У цэлым жа, паводле інфармацыі газеты „Przegląd Wileński“ („Віленскі агляд“), у сярэдзіне 1930-х гг. Сабалеўскі „цалкам адышоў ад палітычнага

⁵⁷ Gomółka, K. Białorusini w II Rzeczypospolitej... S. 90.

жыццця ў стала жыве ў Стоўпцах, ведучы ціхае жыццё маламястэчкавага гаспадара⁵⁸.

Падставай для гэтае згадкі пра Сабалеўскага на старонках віленскай польскай дэмакратычнай газеты стаў ягоны прыезд па нейкіх справах у Вільню ў траўні 1934 г. З гэтага скарыстаўся нехта з аўтараў „Przeglądu Wileńskiego“ з крыптанімам *Ol*. (ці не Францішак Аляхновіч?), каб узяць у былога пасла інтэрвію, паколькі незадоўга перад гэтым у Менску адбыўся працэс у сфабрыкаванай справе т. зв. Беларускага нацыянальнага цэнтру, дзе ў якасці галоўных абвінавачаных праходзілі колішнія калегі Сабалеўскага — лідэры Грамады, якія пасля вызвалення з польскай турмы выехалі ў БССР. Запытаны адносна таго, як ён ставіцца да асуджэння былых сваіх калегаў бальшавіцкімі ўладамі, Сабалеўскі адназначна заявіў, што „безумоўна, абвінавачванні, якія выстаўлены былым грамадоўскім паслам у Менску — недарэчныя. Блізка сутыкаючыся зь імі як у палітычным, так і ў прыватным жыцці, я катэгарычна сьцьвярджаю, што ўсе закіды савецкіх уладаў на іх адрас — гэта прадукт злой волі. Зрэшты, падобныя абвінавачванні супярэчаць нават здароваму глузду, бо людзі, якія адседжвалі некалькігадовае турэмнае пакараньне ў Польшчы, не маглі быць асуджаныя за супрацоўніцтва з органамі дзяржаўнае бясьпекі“.

Адказваючы на пытаньне журналіста адносна сваіх ранейшых і актуальных палітычных поглядаў, Сабалеўскі засьведчыў, што „я зьяўляюся беларускім нацыяналістам з радыкальнымі сацыяльнымі поглядамі і ў прынцыпе адхіляю парламэнцкую форму кіраваньня“. Рознагалосьі ж з былымі аднапартыйцамі нібыта палягалі на тым, што „яны [аднапартыйцы. — **А. П.**] — занадта часта бескрытычна схіляліся на бок Камінтэрну, не надаючы належнай увагі беларускім нацыянальным інтарэсам“. Вельмі крытычна пры гэтым былы пасол паставіўся да актуальнай польскай дзяржаўнай палітыкі ў Заходняй Беларусі:

„Беларускі селянін гнецца пад цяжарам падаткаў і цярпіць з-за жорсткасьці пры іх спаганьні. Недахоп зямлі, адсутнасьць дапамогі на правядзеньне рацыянальнай гаспадаркі, чужая мова ў школе ў дзяржаўных установах, нават на гмінным узроўні, стварае настрой прыгнечанасьці ў характэрнай для беларуса абьякавасьці ды бездапаможнасьці, адначасова выклікаючы ў ім жаданьне зьмены

⁵⁸ *Ol*. Nasroje wsi białoruskiej (Rozmowa z b. posłem Sobolewskim) // Przegląd Wileński. №10. 1 czerwca 1934. S. 4.

становішча, хоць ён і ня ведае, адкуль гэтая зьмена мае прыйсці. Марыць нават, як бы дзіўна гэта ні выглядала, пра вайну, цешачы сябе надзеяй, што яна зьменіць цяперашні бяэрадасны стан...

Калі нядаўна насельніцтва непрыхільна глядзела на калгасы, якія ўводзяцца ў Саветах, то цяпер пад уплывам матэрыяльных цяжкасцяў бяднейшая частка насельніцтва, якая зьяўляецца найбольш шматлікай, нават савецкі эксперымэнт лічыць лепшым за сваё сучаснае становішча. Карацей кажучы, сытуацыя адчайная⁵⁹.

Улічваючы такія выразна апазыцыйныя настроі Сабалеўскага, наўрад ці варта асабліва здзіўляцца, што ў 1939 г., падчас чарговых масавых „зачыстак“ у асяродзьдзі нацыянальных меншасцяў, яго разам з іншымі беларускімі дзеячамі зноў арыштавалі й накіравалі ў канцэнтрацыйны лягер у Картуз-Бярозе. Праўда, наяўныя на сённяшні дзень біяграфічныя даведнікі падаюць на гэты конт настолькі супярэчліваю й няпэўную інфармацыю⁶⁰, што на яе аснове цяжка сказаць, калі гэта магло адбыцца — незадоўга перад пачаткам Другой сусветнай вайны ці адразу пасля яе пачатку, ды нават больш за тое — ці меў гэты факт месца ўвогуле. Аднак калі нават новае зьнявольненне былога пасла напрыканцы існаваньня міжваеннай польскай дзяржавы сапраўды мела месца, то ў любым выпадку яно гэтым разам доўжылася зусім няшмат. Ужо ў верасні 1939 г. у пэрсанальным жыцці Юр'я Сабалеўскага, як і ў жыцці ўсяго насельніцтва тагачаснай Заходняй Беларусі, завяршыўся чарговы важны этап ды пачаўся новы, ня менш цікавы, цяжкі й супярэчлівы...

Успаміны Юр'я Сабалеўскага „Беларуская сялянска-работніцкая грамада“ друкуюцца паводле першапублікацыі ў 17-ці нумарах часопісу „Аб'яднаньне“ за 1956—1959 гг. Тэкст зьмяшчаецца цалкам з поўным захаваньнем лексычных асаблівасьцяў мовы. Шчыра дзякую сп. Лявону Юрэвічу зь Нью-Ёрку за ласкавае перасыланьне мне ксэракопіі ўспамінаў, без чаго дадзеная публікацыя была б увогуле немагчымая.

⁵⁹ Ol. Nasroje wsi białoruskiej (Rozmowa z b. posłem Sobolewskim)... S. 4—5.

⁶⁰ Параўн., напрыклад: Саўчанка, Н. Сабалеўскі Юрый Аляксандравіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Т. 6. Кн. 1. Мінск, 2001. С. 184; Чарнякевіч, А. Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродне 1909—1939 гг. (Біяграфічны даведнік). Мінск, 2003. С. 206; Маракоў, Л. Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі. 1794—1991: Энцыклапедычны даведнік: У 3 т. Т. 3. Кн. 2. Лабадаеў—Яцына. Мінск, 2005. С. 257.

БЕЛАРУСКАЯ СЯЛЯНСКА-РАБОТНІЦКАЯ ГРАМАДА

Напярэдадні разгрому Грамады (15.І.1927 году)

Была даволі вострая зіма. Сьнегу на вуліцах Вільні было многа. Галоўны Сакратарыят Грамады з дня на дзень чакаў арыштаў і ліквідацыі Грамады. Вынікі судовых працэсаў былі да прадбачваньня.

Урад і ягоную адміністрацыю ў Польшчы дзяржаўная канстытуцыйнасьць не абавязвала. Дзяржаўна-праўнаю формулаю для іх была

Юры Сабалеўскі

„Польская Рацыя Стану“¹, і ў яе рамках мог кожны ўрадовец, кожны польскі шавіністы стасавець бяскарна самаволю, прыкрываючыся патрыятызмам.

У асяродзьдзе Грамады для правакацыі была закінена як польская, так і бальшавіцкая агентура, і разабрацца ў ёй не было магчымасці. Галоўны Сакратарыят Грамады фактычна ішоў на спатканьне акцыі польскага ўраду, падрыхтоўваючы настроі ў масах аб уплянаваных польскім урадам рэпрэсіях, пагромах і чаканьні судовых працэсаў, на якіх адкрыта практыкавалася падтасоўка фактаў і паслугоўваньне правакатарамі, а пры ўступным паліцыйным сьледстве — стасаваньне катаваньня. На чарговыя сходы Грамады Стаўпеччыны быў вызначаны я, як абазнаны і з тэрыторыяй, і з народам.

Напярэдадні (14. I. 1927 г.) выезду, вечарам, я зайшоў у Галоўны Сакратарыят Грамады, каб забраць пошту ды па дарозе паслаць тэлеграму ў Стоўпцы аб прыездзе на наступны дзень на вызначаныя сходы аддзелаў Грамады.

Цягнік зь Вільні адыходзіў пасяля поўначы, таму час мне дазваляў наведаць перад ад’ездам яшчэ г. Астроўскага² пад Вільняю — прыградзе Калёнія³. Пагутарылі, паслухалі радыё, якое тады толькі пачынала ўваходзіць у свае правы. Была пара збірацца да цягніка. Ноч зорная і мароз крапчэў. Трэба было пераапрунцца ў цяплейшае і ехаць ужо зраньня на наступны дзень. На вакзале Вільні было пуста. Незаўважліва мы з жонкаю прайшлі праз паштовы двор і хутка апынуліся ў сваёй хаце на Антаколі⁴. Звычайна назіраючых за памешканьнем шпікоў на гэты раз не было.

Раніцаю наступнага дня ўбягаюць да мяне сыны гг. Астроўскага і Бурсевіча⁵ і перадаюць аб масавых арыштах сяброў Галоўнага Сакра-

¹ „Рацыя стану“ (польск. *racja stanu*) — нацыянальныя інтарэсы.

² Маецца на ўвазе Радаслаў Астроўскі, які ў 1924—1936 гг. быў дырэктарам Вільскай беларускай гімназіі, а таксама ў 1925—1927 гг. — віцэ-старшынём Беларускай сялянска-работніцкай грамады.

³ **Калёнія** — у міжваенны час усходняе прадмесце Вільні, цяпер частка гораду.

⁴ **Антаколь** — адзін з гістарычных раёнаў Вільні, які ляжыць на левым беразе Вяльлі.

⁵ **Максім Бурсевіч** (1890—1937), заходнебеларускі грамадзка-палітычны дзеяч. Быў кіраўніком сакратарыята БСРГ. У 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі па справе Грамады, асуджаны на 8 гадоў зняволення, у 1930 г. вызвалены згодна з распараджэньнем прэзыдэнта Польшчы. Выехаў у БССР, дзе ў 1933 г. быў рэпрэсаваны. Расстраляны.

тарыяту Грамады — усіх паслоў Сойму, іх бацькоў — Астроўскага і Бурсевіча. Ясна, што мяне ў сувязі з высланаю тэлеграмай меліся забраць у Стоўпцах, што потым і пацьвердзілася.

Чакаць на арышт дома было безрассудна. У такіх выпадках застава-лася адно — уцякаць. Насыпех апранаюся і праз садовую фортку выходжу на бакавую вуліцу. Надараецца возьнік. Кутаю галаву ў каўнер футра і еду на Завальную вуліцу да знаёмага па Лукішках⁶. Прымае ветліва. Знаёмы і яго жонка выйшлі ў горад за інфармацыямі. Вярнуліся, паведамляючы, што арышты беларусаў ідуць па ўсёй Заходняй Беларусі, і ня толькі Грамады, але і „Незалежнай Партыі Хлопскай“⁷ (радыкальная польска-ка-таліцкая партыя). Нараджаюся аб далейшым маім паступаньні. За гра-ніцу ўцякаць недарэчна, а таму пастанаўляю застацца ў Польшчы і ча-каць на разьвіццё выпадкаў у Варшаве, на тэрыторыі Сойму.

Праз галоўны віленскі вакзал ехаць немагчыма — пазнае паліцыя. Ехаць трэба з маленькага чыгуначнага пункту толькі пасажырскім ра-бочым цягніком — найлепш з падгароднага вакзалу Ляндварова⁸. З гораду трэба выехаць вечарам або над змрокам. Грыміруюся. Рэчаў пры сабе ніякіх. Мая сям’я паінфармавана аб маім месцы знаходжаньня і плянах. Жонка прыняла весткі аб арыштах спакойна і вытрымана.

Мароз спаў і паваліў густы лапчасты сьнег. Надзейны шофэр таксі бярэцца адвезьці ў Ляндварова, але прадбачыць цяжкасьці з-за сьнегу. Выехалі... Вуліцамі гораду было магчымым памалу пасоўвацца, але, выехаўшы ў поле, машына пачала буксавацца. Бэнзыны аказалася мала. Варочаемся. Замяняю таксі на коннага возьніка. Набягае ноч. Сьнегу часамі каню па бруха, але сьціхла і выплыў поўны месяц. Даро-гу заваяла, і мы ў полі заблудзілі. Едзем на далёкі польск агню і трап-ляем на пагранічны польскі пост ад Літвы. Дзівяцца, як можна ў такую замець ехаць; раяць чакаць да раньня. Я тлумачу гандлёвымі мерка-ваньнямі, каб апырэдзіць канкурэнта ў двары Тышкевіча⁹, і пушчам-

⁶ **Лукішкі** — самая вядомая ў міжваеннай Заходняй Беларусі турма, якая знаходзілася ў цэнтры Вільні. Функцыянуе да цяперашняга часу.

⁷ **Незалежная сялянская партыя** (*Niezależna Partja Chłopska*, НПХ) — радыкальная сялянская арганізацыя, якая дзейнічала ў Польшчы ў 1924—1927 гг. Фактычна яна была аналягам Беларускай сялянска-работніцкай грамады на этнічна польскіх землях.

⁸ **Ляндварова** — горад, чыгуначны вузел на Вільню, Горадню й Коўна, які знаходзіцца за 18 км на паўднёвы захад ад Вільні. Цяпер афіцыйна называецца Лянтварыс (*Lentvaris*).

⁹ Ляндварова зь сярэдзіны XIX ст. была сядзібай графаў Тышкевічаў.

ся ў дарогу пры ветлівым паясьненні яе камэндантам. Аб самапачуўцы ў гэты час гаварыць не прыходзіцца. Каты, як кажуць, сэрца скрэблі кіпцюрамі.

Ляндварова я знаў перад Першаю ўсясьветнаю вайною 1914 г. Гэта быў вельмі рухлівы прыгарад. Сяньня тут пуста і глуха. Гатэляў — ніякіх. Адна захудалая карчма. Далі мне начлег на падзёртай канапе. Аб сну не было мовы. Пасажырскі зборны цягнік адыходзіць на Варшаву перад усходам сонца. Купляю ў карчмара ручнік, бо „мне баляць зубы“. Укручваю ім галаву, бяру білет і лезу ў асабліва набіты вагон, машчуся ў кут... „мне баляць зубы“.

У Варшаве буду позна вечарам. У галаве рой думак... Справа грамадзка-палітычная на першым месцы, але я не абазнаны з многімі ўстаноўкамі свайго цэнтру. Памылак тут дапушчаць нельга. Выясніць трэба, што пастаўлена фармальным матывам абвінавачвання? Не на апошнім месцы пытаньне аб сям’і, бо я нядаўна толькі з турмы, і фінансавы стан далёкі да забяспечваючага патрэбы дня. Вымагаецца асьцярожнасьць, удумлівасьць і развага. Трэба спадзявацца, што калі і не заарыштуюць, то трэба будзе спаткацца з падстаўляньнем сылізкіх кладак з розных напрамкаў. На лёгкі кантакт з арыштаванымі разьлічваць нельга. Калі і будуць пераказваць парады, то вельмі спозьненыя і таму неактуальныя ў часе.

А цягнік падсоўваецца пад Варшаву, і тут новае пытаньне — куды і да каго ехаць? Сойм на калядным яшчэ адпачынку, і мне зьяўляцца на панадворку Сойму — рызыкаўна. Выпадкі будуць разгортвацца прыспешаным парадкам, і паўстае пытаньне, ці я пасьпею адпаведна зарыентавацца? Скампрамэтавацца неадпаведным ходам лёгка; і я пачаў шкадаваць, што не падзяліў лёс сваіх сяброў за кратамі Лукішак, зь якімі я ўжо так дакладна абазнаны!

Непакоіць ужо жданая дзейнасьць правакатараў, а што агентура закінена — у гэтым няма сумліву. Усплываюць у памяці розныя адарваньня мамэнты з гутарак і спатканьняў, і на іх пачынаюць напружана будавацца розныя магчымыя і ўвязкі, і разьвязкі.

Прыпомнілася якраз гутарка з г. Тарашкевічам¹⁰ апошнім часам. Ехалі разам у Вільню з Варшавы. Тарашкевіч папераджаюча гаварыў,

¹⁰ **Браніслаў Тарашкевіч** (1892—1938), грамадзка-палітычны й культурна-асьветны дзеяч, аўтар „Беларускай граматыкі для школ“. У 1922—1927 гг. — пасол польскага Сойму, у 1925—1927 гг. — старшыня Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ). У 1933 г. выехаў у СССР, дзе быў арыштаваны й расстраляны.

што польская палітыка ўперлася ў сьцягну і чакаюцца надзвычайныя выпадкі, падчас якіх Грамада будзе паклікана да вырашальнага ўдзелу ў адбудове беларускай незалежнасьці. Расказаў, што адбываецца ўжо падрыхтоўчая праца, дзеля чаго нельга ад яго (Тарашкевіча) вымагаць яснасьці. Калі ён часамі спасылаецца, што забываецца аб выкананні даручэньняў нашага цэнтру, то гэта толькі тактычны ход зь яго боку, каб ня шкодзіць аснаўным палітычным плянаваньням у гэтай галіне, адначасна прасіў не дамагацца ад яго расшыфроўкі.

Тарашкевічу мы ўсе давяралі і крэдытавалі ягоныя палітычныя хады, але што? Мы і ня ведалі, і не намагаліся ведаць аб дакладным зьмесьце ягоных хадоў. Чакаўся перадтэрміновы роспуск Сойму і выбары наступнага. Фактычна выпадкі ішлі і чаргаваліся чахардою — рознымі пераскакамі, і арыентавацца ў іх было вельмі цяжка.

Палітыка Пілсудзкага адбівала ягоны эксцэнтрычны характар і такія ж самыя ягоныя погляды: адным канцом упіраліся яны ў заалягічны клерыкальны нацыяналізм, а другім — у атэістычны анархізм. Каля Грамады аціраліся рознае палітычнае афарбоўкі людзі.

Сябра Рак-Міхайлоўскі¹¹ мне перадаваў, што Тарашкевіч знаходзіцца ў цесным кантакце праз пасла Сойму Вэндзягольскага¹² з масонамі¹³, аб якіх я ведаў толькі па наслыху...

¹¹ **Сымон Рак-Міхайлоўскі** (1885—1938), заходнебеларускі дзеяч, пасол польскага Сойму (1922—1927), адзін зь лідэраў Беларускай сялянска-работніцкай грамады. У 1927 г. арыштаваны й зьняволены. У 1930 г. датэрмінова вызвалены, выехаў у БССР, дзе быў рэпрэсаваны.

¹² **Браніслаў Вэндзягольскі** (*Wędziągolski*, 1876—1941), польскі вайсковец і палітык, у 1922—1927 і 1930—1935 гг. — пасол польскага Сойму. У 1922 г. атрымаў пасольскі мандат у Віленскай выбарчай акрузе №63 (якая ахоплівала горад Вільню й Віленскі павет) зь сьпісу Польскай народнай партыі „Пяст“.

¹³ **Масоны** („вольныя муляры“) — міжнародны этычны рух, які ўзьнік у XVIII ст. у выглядзе закрытай арганізацыі. Мае на мэце духовае ўдасканаленьне асобы й братэрства людзей розных нацыянальнасьцяў, рэлігіяў і поглядаў. Масонства існуе ў форме мясцовых ложаў — звычайна невялікіх групаў колькасьцю да 40—50 чалавек, аб'яднаных тэрытарыяльна. Браніслаў Тарашкевіч у пачатку 1920-х гг. належаў да масонскіх ложаў „Праўда“ (у Варшаве) і „Траўгут“ (у Вільні), але прыблізна ў 1923 г. быў „усыплены“ (выключаны) дзеля палітычных рознагалосьяў з польскімі масонамі. Пра ўсё гэта Тарашкевіч сам даволі падрабязна апісаў у сваіх пазьнейшых паказаньнях, дадзеных сьледчым НКУС. Гл.: Валахановіч, А., Міхнюк, У. Споведзь у надзеі застацца жывым. Мінск, 1999. С. 34—40, 53.

Але што мне належыць рабіць сяння, я сабе ня мог улажыць у дарозе пляну. Некаторыя пытанні трэба будзе пушчаць самацёкам, пры няяснасцях не ангажавацца і абсалютна нічога не кредытаваць.

Да многіх зь ліку сяброўства Тарашкевіча я і шмат хто спасярод нас ставіліся зь вялікаю засьцярогаю. Адным з такіх, які меў на Тарашкевіча вялізарны ўплыў, быў пасол Сойму зь Незалежнай Партыі Хлопскай Сьylvэстар Ваевудзкі¹⁴. У маёй расцэнцы ён выразны польскі правакатар вялікага маштабу, але канечнасьць наказвае сяння мне зь ім спаткацца і спрабаваць даведацца аб плянаваньнях і палітычных увязках Тарашкевіча.

Цягнік зь лязгам і грукатам затрымліваецца на Віленскім загародным вакзале ў Варшаве. Народ паваліў зь цягніка валам з кашамі, мяхамі, скрынкамі. З натоўпам і я на вуліцы.

У Варшаве

Еду да аднаго знаёмага маладога інжынэра. На твары яго здзіўленьне, што я на волі. Прымае зь непакоем, бо баіцца, як жака, сваёй вельмі цікавае дамовае работніцы. Першы дзень я правёў у ложку, як хворы. Гаспадар сабраў патрэбныя інфармацыі і навязаў кантакт з сэнатарам В. Багдановічам¹⁵. Арышты на Беларусі носяць масавы пагромны характар і налічваюцца тысячамі.

Нацыяналістычная польская прэса Вільні падае весткі аб раскрыцьці, нібыта, прыгатаваўчай акцыі паўстаньня і ўцягваньня Грама-

¹⁴ **Сьylvэстар Ваевудзкі** (*Wojewódzki*, 1892—1938), польскі грамадзка-палітычны дзеяч. Меў маёнтак на Лідчыне. У 1919—1921 гг. — штатны афіцэр II аддзелу Галоўнага камандаваньня Польскага войска. У 1922—1927 гг. — пасол Сойму Польшчы, выбраны зь сьпісу Польскай народнай партыі „Вызваленьне“. Адзін з стваральнікаў і лідэраў Незалежнай сялянскай партыі. З 1928 г. жыву ў Гданьску. Удзельнік Эўрапейскага сялянскага кангрэсу 1930 г. у Бэрліне. З 1930 г. — у Менску. У 1931 г. арыштаваны, у 1933 г. прысуджаны на 10 гадоў лягераў. У 1936 г. праведзена дадатковае расьсьледаваньне. 25 красавіка 1938 г. прысуджаны да расстрэлу. Расстраляны.

¹⁵ **Вячаслаў Багдановіч** (1876 — пасья 1939), рэлігійны й грамадзка-палітычны дзеяч, публіцыст. У пачатку 1920-х гг. выконваў абавязкі рэктара Віленскай праваслаўнай сэмінарыі. У 1922—1930 гг. — сэнатар Польскай Рэспублікі, сябра Беларускага пасольскага клюбу. У 1927—1930 гг. — старшыня Беларускага дэмакратычнага праваслаўнага аб'яднаньня. Пасья прыходу ў Вільню савецкіх войскаў 30 верасьня 1939 г. арыштаваны. Далейшы лёс невядомы.

дою ў змову войска. Трохі падобна да рэчаіснасці ў нашых плянаваньнях, як тэрэтычнасць, але не як акцыя стасаванага плянаваньня.

Сойм падрыхтаваны ў бальшыні складу на выданьне заарыштаваных паслоў. Маршалак ведае, што я высьлізнуўся з-пад арышту, але нічога канкрэтнага не гаворыць аб маёй нетыкальнасці. Можна спадзявацца на пасіўныя адносіны зь ягонага боку ў выпадку заарыштаваньня перад Соймам, на гарадзкой тэрыторыі. Гэта гаворыць за тое, што бяз выдачы пленумам паліцыя ня будзе дапушчана на тэрыторыю Сойму. Трэба трапіць у Сойм праз паліцыйныя рагаткі.

Наведаў мяне „фальшывы доктар“ і накіраваў мяне ў „шпіталь“. Я на новым памешканьні ў багатага студэнта-сіяніста¹⁶. Пачуваюся тут значна свабодней. Наведваюць мяне сябры па соймавай працы — украінцы. Памаглі мне скантактавацца з Ваевудзікім. Спаткаў ён мяне вельмі холадна. Дараджаў, каб выступіць на мітынг у варшаўскіх трамвайных работнікаў і выклікаць там дэманстрацыю. Не выключаецца, што ў выніку буду заарыштаваны, але гэта палітычна будзе вельмі эфэктыўным.

Па пытаннях аб плянаваньнях Тарашкевіча даў да зразуменьня, што плянаваньні часткова зрэалізаваны, але зьместу ён ня ведае, а каб нават і ведаў, то аб іх гаварыць ня змог бы. Для мяне было ясна, што ён ведае аб сакрэтах Тарашкевіча.

Ад прапановы выступіць мне на мітынг, які ён можа хутка арганізаваць, я адмовіўся і са свайго боку, на ўсякі выпадак, у мэтах асьцярожнасьці падаў яму свой адрас недакладна¹⁷.

¹⁶ **Сіяністы** — прыхільнікі аднаго з кірункаў габрэйскага нацыянальнага руху, мэта якога — аб'яднаньне й адраджэньне габрэйскага народу на ягонай гістарычнай радзіме — у Ізраілі (Эрэц-Ісраэль). У міжваеннай Польшчы сіянісцкая ідэалёгія была адной з найбольш распаўсюджаных у габрэйскіх асяродках.

¹⁷ Чамусьці Сабалеўскі ня згадвае тут, што ўжо на другі дзень пасля першай партыі арыштаў, 16 студзеня 1927 г., пад ягоным подпісам выйшаў адмысловы камунікат з пратэстам супраць арыштаў. Датаваньне гэтага камунікату трохі дзіўна, бо выпускаўся ён ад імя пасольскага клюбу Беларускай сялянска-работніцкай грамады, але падпісаны адным толькі Сабалеўскім, хоць у гэты дзень на волі знаходзіўся яшчэ й Пятро Мятла. Можна было б прыпусьціць, што пры падрыхтоўцы да друку тэксту камунікату пры наборы яго даты зрабілі звычайную друкарскую памылку, і насамрэч ён быў выдадзены прынамсі на дзень пазьней, але камунікат друкаваўся адразу ў двух грамадоўскіх газэтах, і ў абедзвюх стаіць дата менавіта 16 студзеня 1927 г.: Апавішчэньне Бел. Сял.-Раб. Грамады // Наша справа. 22 студзеня 1927. №7. С. 1; Аравіашчэньніе Бел. Сял.-Раб. Нрамady // Narodny Zwon. 4 lutaha 1927. №4. S. 5.

Праць некалькі дзён распачынаецца доўгая сесія пленуму Сойму¹⁸. Я павінен зьявіцца адразу на залю паседжаньняў. Пытаньне толькі, як туды праскочыць. Рыхтуюся да выступленьня. Галава ледзь асвойвае апрацоўку заданьня. У гэтым часе знаходжуся ў жывым і беспасрэдным кантакце з сэнатарам В. Багдановічам. Дома зь сям'ёю ўсё ў парадку, хоць паліцыя прысылала да жонкі гаспадыню дому некалькі разоў за інфармацыямі аб маім сховішчы. Наказы паліцыі яна перадавала без засьцярог і прасіла толькі трымаць у сакрэце.

Па меры набліжэньня дня адкрыцьця сесіі пленуму нэрвовае напружаньне ўзмагалася, і я ледзь панаваў над сабою. За сябе страху ня меў ніякага, але за палітычны прэстыж Грамады хваляваўся. Нанятая ўкраінцамі таксі абсэрвавалі дарогу і заяжджалі на панадворак Сойму. Усюды бачылі безліч паліцыі і пасты рэзэрваў у панадворках прылеглых да Сойму дамоў. Гаворым аб магчымасьці роспуску Сойму. Праўрадавая прэса была поўная выступленьняў супраць Сойму за ягоны радыкалізм і талеранцыю „антыдзяржаўнае“ дзейнасьці нацыянальных „мнейшосьці“¹⁹. Зразумела, што гэта абстрэл перад нейкай акцыяй пілсудчыны, якая фактычна перайшла ўжо ў стан неабмежанай дыктатуры.

Прыпаў на маю долю непасільны цяжар палітычнае адказнасьці, а да гэтага я быў ані прыгатаваны, ані пачуваўся на сілах, але, аднак, стараўся валодаць прыгнечаным настроем у адказным мамэнце.

Да двух таксі прылучылася трэцяе, і я з пад'езду дому на хаду ўскочыў у сярэдзіну аўта і поўным ходам з сыгналамі паімчаліся на панадворак Сойму. Перад пад'ездам на вуліцы было процьма паліцыі. Круты віраж... і я каля ўваходу ў галоўны будынак. Спатыкаюць мяне са зьдзіўленьнем. Кулюары пад уражаньнем арыштаў паслоў. Прадбачыцца выдача іх пленумам, і польскія партыі вядуць у сувязі з гэтым мабілізацыю сваіх сілаў.

Каля маёй асобы паўстала фармальнае запытаньне, бо я ня так даўно звольнены з турмы, і мая справа ўстрымана ў сьледзтве да канца мандату, а па Грамадзе ёсьць ад пракуратуры нейкая карэспандэнцыя з абвінавачваньнем у дадатковых параграфіях Карнага кодэксу²⁰. Маршалак Сойму на звароты да яго маіх сяброў ухіляецца ад выясненьня

¹⁸ Першае паседжаньне Сойму пасья калядных вакацыяў было прызначанае на 25 студзеня 1927 г.

¹⁹ „Мнейшосьці“ (ад польск. *mniejszości*) — меншасьціў.

²⁰ „Карны кодэкс“ (польск. *Kodeks Karny*) — г. зн. Крымінальны кодэкс.

і папераджае, што ўсе матэрыялы будучы пададзены да ведама пленуму пры разглядзе пытання аб выдачы. Няма сумліву, што пленум выдасць усіх, а ў тым ліку і мяне. Вытвараецца вельмі складанае становішча, і я пачынаю баяцца, што нэрвовы стан ня вытрымае да таго часу, калі на маю долю прыпадзе выступаць з трыбуны ў абароне палітычнага становішча Грамады. Найтрагічнейшае для мяне тое, што я адзін, а сьстэме сяброў Тарашкевіча (па лініі Ваевудзкага) я не давяраю.

У маёй падсьведамасьці ўлажылася перакананьне, што гэта правакатар, або савецкі, або польскі, а то і дваінік у мэтах нішчэньня беларускага вызвольнага руху, які адначасова шкодны як адным, так і другім. Ваевудзкі адчувае мае да яго адносіны і мантуе адпаведны контраход. Сілы, магчымасьці і здольнасьці ў нас розныя, і я ў гэтай распачатай барацьбе з ваевудчынаю слабеі узброены. Памагае мне Рагуля²¹ і Багдановіч, часткова кс. Станкевіч²²; са зьменным настроем падыходзіць да мяне Ярэміч²³, але я поўнасьцю пакладаюся на ягоную высокую этычнасьць і помач у адказную хвіліну.

Ваевудзкі распачынае варажюю да мяне акцыю і натраўлівае камуністычную фракцыю на выпуск супроць мяне лятучкі аб выламе быццам маім з радоў змагаючыхся за вызваленьне Беларусі. Лятучка павінна выйсьці зь беларускіх радоў, і ідуць пошукі толькі аўтара. Гэтая вестка моцна мяне дэнэрвуе, але на чарзе маё выступленьне з трыбуны.

²¹ **Васіль Рагуля** (1879—1955), палітык і грамадзкі дзеяч, пэдагог. Да рэвалюцыі працаваў настаўнікам, зьяўляўся перакананым працэўнікам беларускага руху. У 1922 г. быў выбраны паслом у польскі Сойм як беларускі кандыдат. Пасольскія абавязкі выконваў у 1922—1927 гг., у 1928—1930 гг. — сэнатар. Сябра Беларускага пасольскага клюбу. Адзін зь лідэраў Беларускага сялянскага саюзу. Падчас Другой сусьветнай вайны быў бурмістрам у Дзятлаве. Пасьля вайны — на эміграцыі, спачатку ў Бэльгіі, пасьля ў ЗША.

²² **Адам Станкевіч** (1891—1949), грамадзка-палітычны, рэлігійны й культурны дзеяч, ксёндз, адзін з заснавальнікаў і лідэраў Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі. Цягам усёй сваёй сьвятарскай дзейнасьці зьявртаўся да вернікаў з казанямі ў беларускай мове. У 1922—1927 гг. быў паслом польскага Сойму.

²³ **Фабіян Ярэміч** (1891—1958), грамадзка-палітычны дзеяч. Зь вясны 1920 г. — старшыня Віленскага Беларускага нацыянальнага камітэту. У 1922—1935 гг. быў паслом польскага Сойму трох скліканьняў. У 1925—1930 гг. — старшыня Беларускага пасольскага клюбу, адзін зь лідэраў Беларускага сялянскага саюзу.

Здаю сабе справаздачу, што гэта апошняя маё выступленне²⁴, і я павінен пакінуць трыбуну ў поўнай сьведамасьці, што свой абавязак пасла ад Беларусі выканаў, і што пагаднёны з накінутым на нас ярмом польскай, прымусовай для нас дзяржаўнасьцю абсалютна выключаецца.

Урэшце надыходзіць чарга для майго выступленьня. Я на трыбуне. Паную над сваім нэрвовым станам. Прадбачу неспакойны прабег выступленьня. Узыходзячы на падвышэньне, пабачыў нэрвовы стан маршалка. Ясна, што маё зьяўленьне ня ў плян ягонай палітыкі. Міністэрская лёжа перапоўнена. Каля бар'ера трымаюцца натоўпам. Так званая „лявіца“ на залі; нацыянальныя меншасьці, відаць, у камплеце і адтуль нясуцца пад маім адрасам гучныя воплескі. „Цэнтар“ злавешча маўчыць. З радоў правых і кансэрватараў даносяцца крыкі пратэсту і ляянкі. Шум павялічваецца. Пачынаецца слоўная перастрэлка левых з правымі. Маршалак звоніць. Я чакаю і тым часам укладаю плян свае прамовы, прадбачы перашкоды. Прамова павінна быць вострай і пратэстуючай... Пачынаю... і на паўслове перарываюць. Нарэшце запанавала цішыня... Раздаецца пратэст справа, што выступленне не на тэму... Умешваецца маршалак. Мяне перарывае і пагражае пазбаўленьнем голасу. Я трымаюся напорыста тэмы. Нарэшце маршалак адбірае ад мяне слова і жадае зляжэньня прапановы. Нарастае шум. Я скарочваю прамову і сканчаю прапановаю. Шум і ляянкі не сьціхаюць. Я пакідаю трыбуну ў сьведамасьці, што ўплянаваны ход выканаў. Падбгаюць украінцы і вітаюць, што ня даўся стэрарызавацца. Правіца абкідае нас рознымі мянушкамі. У перарыве запрашае маршалак і паведамляе, што частка прамовы пасля пазбаўленьня мяне голасу будзе сканфіскавана і вычыркнена із справаздачы. Прыняў я гэтае асьведчаньне моўчкі. Мне прапануюць зляжыць пратэст і зажадаць адмысловага асьведчаньня на пленуме. Я не пачуваўся на сілах. З другога боку — гэта не істотнае пытаньне. Усё паступаньне маршалка здраджвае ягоны ўдзел у зговары з польскай урадавай лініяй²⁵. Тым больш што, як перадавалі

²⁴ Насамрэч гэтае выступленне аказалася не апошнім, бо праз два дні, 27 студзеня, Сабалеўскаму ізноў давялося прамаўляць з соймавай трыбуны, у якой ён абвінавачваў польскія ўлады ў парушэньні правоў беларускага народу ў Польшчы й па-ранейшаму заступаўся за грамадоўскіх паслоў (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 313 posiedzenia z dnia 27 stycznia 1927 r. Ł. CCCXIII/37–43.).

²⁵ Як цяпер вядома, тагачасны маршалак Сойму Мачей Ратай сапраўды быў загадзя пайнфармаваны пра антыграмадоўскія рэпрэсіі й даў сваю папярэднюю згоду на арышт паслоў БСРГ. Згодна зь ягонымі пазьнейшымі ⇨

слухачы з нашага лягеру, вывязаўся я зусім адпаведна. Мне гэта шмат каштавала, але сілы мяне не пакінулі, хоць пасля наступіла нэрвовая рэакцыя, і я ня мог ані есці, ані, галоўным чынам, заснуць. Помсьлівая акцыя Ваевудзкага, аднак, ня спала, і я ня ведаў, зь якіх прычын і для якіх меркаваньняў. Чым гэтая распачатая барацьба скончыцца, я мала цікавіўся, але пастанавіў рашуча, што на падсоўваньня кампаніяй Ваевудзкага кладкі ніколі не ўзыду.

Асоба Ваевудзкага вымагае больш падрабязнага затрымання над ёю. Бессумліўна, што праз Тарашкевіча і Антона Луцкевіча²⁶ Ваевудзкі меў магчымасьць дзейнічаць у глыбінях беларускага вызвольнага змаганьня. Тарашкевіч і Луцкевіч лічылі яго за вялікага прыхільніка беларускага адраджэньня. Якія на гэта ў іх былі падставы — я ня ведаю²⁷. У

⇒ўспамінамі, ён нават уласнаручна рэдагаваў першапачаткова ня вельмі пераканаўчыя тлумачэньні Мэйштовіча, каб надаць ім большую верагоднасьць. Падрабязней гл.: Rataj, M. Pamiętniki 1918—1927 / Do druku przygotował J. Dębski. Warszawa, 1965. S. 453—468; Разгром „Грамады”: за кулісамі палітычнага скандалу / Падрыхт. да друку, пераклад і прадмова А. Смаленчука // Гістарычны альманах. 2003. Т. 8. С. 214—227.

Адносна выступленьня Сабалеўскага М. Ратай занатаваў у сваім дзёньніку наступнае: „Пасол Сабалеўскі з „Грамады“ выказаў прапанову, каб *Сойм заправабаў неадкладнага вызваленьня арыштаваных. Я адмовіўся паставіць гэтую прапанову на галасаваньне; патрабаваньне аб вызваленьні — гэта кампэтэнцыя маршалка, і я з гэтага права не скарыстаўся; калі Сойм лічыць, што я зрабіў кепска, то ён можа выбраць сабе іншага маршалка. [...] Украінцы, беларусы й камуністы выказалі мне вотум недаверу. Галасаваньне па гэтай прапанове праходзіла 26 студзеня. За прапанову галасавалі вышэйзгаданыя й дадаткова немцы. ППС выйшла з залы! Таму — дробная меншасць!” (Rataj, M. Pamiętniki 1918—1927... S. 459).*

²⁶ **Антон Луцкевіч** (1884—1942), нацыянальны дзеяч, адзін з галоўных ідэолягаў беларускага нацыянальнага руху. У 1918—1919 гг. быў прэ’ерам БНР. У міжваеннай Польшчы некаторы час быў нефармальным лідэрам беларускага руху.

²⁷ Калі наконт цёплых адносінаў паміж Сьylvэстрам Ваевудзкім і Браніславам Тарашкевічам асаблівых пытаньняў не ўзьнікае, паколькі гэтаму факту ёсьць шмат пацьверджаньняў з самых розных крыніцаў, то адносна стаўленьня Антона Луцкевіча да Ваевудзкага далёка ўсё ня так адназначна. Думкі пра нібыта асаблівае спрыяньне плянам Ваевудзкага з боку гэтага дзеяча звычайна выказваліся толькі ягонымі зацятымі палітычнымі супраціўнікамі падчас вострых ідэалёгічных палемік, прычым гэтае абвінавачваньне, як правіла, выстаўлялася разам з шэрагам іншых, далёка ня ўсе зь якіх былі належным чынам аргумэнтаваныя.

маіх расцэнках гэтая асоба была варожай нашаму вызвольнаму руху, хоць канкрэтных доказаў на гэта я прадставіць тады ня мог. Адносіны мае да яго былі пад вялікім знакам запытаньня, і з гэтым я ня крыўся.

Па некаторых выяўленьнях дапушчаю, што Ваевудзкі быў пайнфармаваны аб складзе нашай да яго пэрсанальнай апазыцыі. Складалася яна з Нацыянальнага камітэту²⁸ за выняткам Луцкевіча, асабліва востра быў настаўлены супроць Ваевудзкага Рагуля, у Грамадзе — я, Рак-Міхайлоўскі і Мятла²⁹. Для выясьненьня некаторых старон ваевудчыны і Ваевудзкага, на падставе ведамых мне фактаў зь ягонага жыцця, я хачу затрымацца больш падрабязна.

Ваевудзкі

Не бяруся падводзіць дакладнай падсумоўкі зьместу гэтага чалавека. Асоба надзвычай складаная, мэфістофэльскі хітрая, сьмелая, настойлівая і па зьместу разумная. З прозьвішчам Ваевудзкага я сустрэўся ў часе першае акупацыі палякамі Менску ў 1920 г.³⁰ Армія Пілсудзкага акупавала тады Беларусь, мала мела ў сабе вайскова-стратэгічнага зьместу, затое вельмі многа праяваў палітычных і тактычных для кантраляваньня беларускага жыцця.

Польскі вайсковы наступ на бальшавікоў падобны быў на мэханічнае вымятаньне бальшавікоў зь Беларусі безь вялікага высілку, і прылучэньне ачышчанае беларускае тэрыторыі да новапаўсталай польскай дзяржавы, як трафэю пераможнай зброі, безь ніякіх засьцярогаў і браньня пад увагу, што край гэты заселены пераважна намі — белару-

²⁸ Маецца на ўвазе **Беларускі нацыянальны камітэт** (БНК), каардынацыйны прадстаўнічы орган беларускіх нацыянальна-дэмакратычных партыяў і арганізацыяў у Заходняй Беларусі. Існаваў у Вільні ў 1921—1938 г. У 1926 г. у аб'яднаньні адбыўся раскол, дзеля чаго пэўны час існавалі адразу два БНК у Вільні — адзін пад эгідай Грамады і яе наступнікаў, другі — пад кіраваньнем дзеячаў зь Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі й Беларускага сялянскага саюзу.

²⁹ **Пятро Мятла** (1890—1936), грамадзка-палітычны й культурны дзеяч. У 1922—1927 г. — дэпутат польскага Сойму. Адзін з стваральнікаў і лідэраў Беларускай сялянска-работніцкай грамады. У 1927 г. арыштаваны й зняволены. У 1930 г. датэрмінова вызвалены, выехаў у БССР, дзе быў рэпрэсаваны.

³⁰ Упершыню палякі занялі Менск 8 жніўня 1919 г., а мусілі зь яго адступіць пад ціскам Чырвонай Арміі 11 ліпеня 1920 г.

самі, маючымі свае нацыянальныя, гістарычныя і культурныя асаблі-
васці. Палякам і іх арміі да гэтых фактычных дадзеных не было ніка-
га дзела, а рэгулюючым мамэнтам была толькі брутальная сіла ў самым
дзікім праяве.

Час быў парэвалюцыйны, а палітычныя настроі павышаны. Рэва-
люцыя пасьпела кінуць у масы некалькі розназьмесных клічаў да пера-
будовы грамадзкага і палітычнага жыцця, але ніводнага зь іх на ка-
рысьць паўстаючай абшарніцкай Польшчы.

Праз гушчар бальшавіцкае навалы і жудасьць нішчэння беларус-
кага перадавога элементу тэрорам ваеннага камунізму прасачывалася
з Варшавы вестка аб заіснаваньні Польшчы як сувэрэннай дзяржавы
на сваіх былых тэрыторыях. У беларускіх сялянскіх масах гэтыя весткі
ўспрымаліся зь вялікімі засьцярогамі і былі вельмі непапулярныя. Ся-
лянская маса зь яе інтэлігенцыяй Польшчу прадбачылі ў выданьні
практыкі абшарніцкага двара сучаснасьці і гістарычнае мінуўшчыны,
якая сяньня ўзнаўляецца ўжо без ніякіх паўстрымліваючых самаволю
дзейнікаў, таму аб новапаўстаючай Польшчы на Беларусі гаварылася
ціхачом і вельмі асьцярожна ў коле толькі абшарнікаў, ксяндзоў, зась-
цянкавай шляхты і часткова сярод спольшчаных цераз польскі ка-
таліцкі касьцёл беларусаў.

Рабіліся спробы ўцягнуць у гэтую палітычную арбіту беларускую
сьведамую інтэлігенцыю, рэклямуючы сыстэму польскага ладу як са-
мую дэмакратычную. На гэтую прынаду спасярод паважна думачых,
аднак, ніхто не пайшоў. Уся спадчына з польскай папярэдняй дзей-
насьці расцэньвалася як нацыянальна варажая ўсяму, што мае ў сабе
беларускае, а нішто не варажыла на зьмену гэтага становішча ў сучас-
насьці. Сялянскія масы, бачачы навочна бальшавіцкае зло і магчымы
прыход палякаў, у іх расцэнцы як меншае для сябе зло затрымлівалі-
ся на бальшавіках, чакаючы ў прышласьці ад іх для сябе большай сва-
боды, чымсь ад паўстаючай польскай рэспублікі.

Беларускі народ, канчаткова зьнявераны ў адносінах да палякаў і іх
характару, таму, у гэты цяжкі час перажываньняў, іх прырачэньням не
давяраў. Гэта ўжо гістарычны факт, пацьверджаны сучаснасьцю, і трэба
з жалем канстатаваць, што пропасць гэта паміж вызнаваных нашым
народам пэрспэктыў і стаўленымі палякамі палітычнымі мэтадамі
штораз паглыбляецца, і на гэта ўжо не вымагаецца агітацыйнага вы-
сілку ў асяродзьдзі беларускім.

Узьняты сотні гадоў таму назад польскі меч на права жыцця бела-
руса на сваёй тэрыторыі паводле сваіх вызнаваньняў пры кожнай на-

годзе ўсамадзельнення Польшчы крывавіца ў беларускай крыві, і на перагляд гэтага становішча з боку палякаў няма ніводнага чалавека. Адсюль з нашага боку лягічная і канечная рэакцыя і аб супольнай мове, нават у гадзіну найцяжэйшага для нас іспыту, ня можа быць і гутаркі.

Цэнтры польскага нацыянальнага і палітычнага жыцця аб гэтым добра ведалі і дакладна арыентаваліся ў зьмесьце, калі ўзьнялі штандар польскай незалежнасьці ў 1919 годзе, таму праўдзівым іх плянаваньнем было — зламаць непакорных да сябе беларусаў сілаю і тэрорам, заставаўшы да гэтага аслаўлены дэвіз „Агнём і мячом“³¹, але крыху ў адменных формах, каб дадаць большай пякучасьці агню і танчэй вывастранага мяча, як поступ у сучаснасьці.

Польская нацыяналістычная вайсковая арганізацыя пры падтрымцы аўстрыяцкага ўраду яшчэ перад вайною 1914 году раскінула на Беларусі ў падполлі сваю вайсковую сетку „П.О.В.“ (Польска Арганізацыя Войскова)³², якая цяпер за сабою мела дасьведчаньне з часоў вайны 1914 г. Найменшы польскі вайсковы аддзел, раскватараваны на Беларусі, станавіў лякальную камэндатуру, абнімаючы адміністрацыйныя функцыі, а праз ПОВ уваходзіў у засакрэчаную сыстэму нутранае разведкі. У адносінах да беларусаў стасаваліся розныя спосабы падыходу: ад найма галадаючага інтэлігента на працу і да бязьлітаснага бою, да акалечваньня і мардаваньня. Сьведама ўводзілася дэзарыентацыя беларускага насельніцтва, напрыклад: польскія цягнікі зь Вільні ў Менск прыходзілі з надпісамі на вагонах „Віленьско-Бялоруска Дырэкцыя Польскіх Колеі Паньствоных“³³.

Калі польскім палітыкам вытыкалася дзікасьць паступаньня іх адміністрацыі, то на гэта было тлумачэньне, што перажываецца пераходны час. Моладзь, якая становіць аснову кадраў войска і адміністрацыі, зрэвалюцызавана і таму мала дысцыплінавана, здольна да чынаў не

³¹ „Агнём і мячом“ — назва першага рамана з знакамітай гістарычнай трылёгіі польскага пісьменьніка Гэнрыка Сенкевіча, прысьвечанай падзеям XVII ст.

³² **Польская вайсковая арганізацыя** (ПВА) — патаемная вайсковая арганізацыя, утвораная ў жніўні 1914 г. у Варшаве на ініцыятыву Юзэфа Пілсудзкага. Першапачаткова дзейля толькі на тэрыторыі расейскага „забору“, потым пашырылася на Галіччыну й Велікапольшчу. Пераважна займалася ажыццяўленьнем дывэрсійных акцыяў і вайсковым рыхтаваньнем сваіх сябраў. Пасьля набыцця Польшчай незалежнасьці ў лістападзе 1918 г. распушчаная на загад Пілсудзкага.

³³ „Віленска-Беларуская дырэкцыя польскіх дзяржаўных чыгунак“ (польск.).

заўсёды вытрыманых, але палітычны польскі цэнтар стаіць за прынцып фэдэрацыі, дэмакратызму і соймаўладства; распаўсюджваліся пры гэтым чуткі, што ў Вільні будзе Краёвы Сойм, а ў Варшаве Цэнтральны. У доказ „праўдзівасьці“ сваіх слоў часта спасылаліся на нямыя дэкарацыйныя вывескі. Ствараліся розныя „паразумеваўчыя“ камітэты з польска-беларускімі надпісамі, як і вайсковыя арганізацыі, але ўсе яны былі, аднак, з пэўным падборам наяўнасьці палянафільства і матэрыяльных выгад уступаючаму на гэты шлях.

Не бяз пэўнага закіду тут цэлы рад імёнаў нашых „аўтарытэтных“ дзеячоў. Трэба з найбольшаю катэгарычнасьцю сьцьвердзіць, што найбольшыя праявы самаволі, бяскарнасьці, дапякаючых і абражаючых зьдзекаў над беларусамі за час акупацыі Беларусі чужымі арміямі ад 1914 году і да 1945 было з боку польскай арміі, асабліва з боку аддзелаў, фарманых зь беларускай засьцянкавай шляхты і ўмундураваных шляхціцак. Прынцыпам іх было як найглыбей дапчы і абразіць пачуцьцё беларуса.

На беларуса-інтэлігента, выразна стоячага на няпольскіх пазыцыях, арганізоўваліся дзікія нагонкі³⁴, і гэтая катэгорыя асобаў змушана была часта жыць па-за домам, каб да іх не магла дабрацца польская моладзь з суседняй шляхоцкай ваколіцы.

Вялікую дзікасьць выявіла польская паліцыя і бальшавіцкае НКВД, але ў іх была сухая дзікасьць, а там, у палякаў — дзікае абражаньне і тапаньне вартасьці чалавека як чалавека, па-за рамкамі польскае ілюзорнае лепшасьці.

Добрым словам трэба памянуць памяць толькі каталіцкага біскупа Лазіна-Лазінскага³⁵ ў Менску, які ня раз, словам пратэсту і перасьцярогі, заклікаў польскае войска і адміністрацыю да належнага парадку і дысцыпліны, і гэтая тэма заўсёды ставілася ім у аснову касьцельнага навучаньня. Тут спатыкаем гэтую адзіную сьветлую карту на фоне гісторыі польскага каталіцкага панаваньня на Беларусі на працягу і вякоў, і апошніх гадоў.

Вось у гэтым складаным сплёце разнакіх палітычных акалічнасьцяў у 1920 г. выплывае ў Менску пастаць маёра 2-га аддзелу арміі Пілсудзкага — Сьylvэстар Ваевудзкі (вайсковая разведка).

Густа раскіненая ў часе вайны і, асабліва ў часе рэвалюцыі сетка ПОВ да прыходу ў Менск у 1920 годзе арміі Пілсудзкага мела ў сваіх

³⁴ „Нагонка“ (ад польск. *nagonka*) — перасьлед, цкаваньне, нападкі.

³⁵ **Зыгмунт Лазінскі** (*Łoziński*, 1870—1932), каталіцкі дзеяч, з 1918 г. — менскі біскуп, у 1925—1932 гг. — пінскі біскуп.

руках усе дадзеныя аб жыцці і палітычных настроях на Беларусі. Трэба зазначыць, што ў рады ПОВ прымаліся людзі зь вельмі дакладным падборам і вылучна з радоў польскай інтэлігенцыі, здольныя на вялікую ахвярнасць і рызыкаўную сьмеласць. З прыходам польскае арміі частка іх, відаць, па заданню, выплыла на паверхню і служыла кантактам у зносінах беларусаў з польскаю адміністрацыяй. Дзьверы кабінэта маёра³⁶ Ваевудзкага былі шырока расчынены для беларускай інтэлігенцыі. З наведвальнікамі заўсёды быў ён паказова ветлівы і „шчыры“. Здавальняў многія просьбы аб злагоджанні караў, звальнення арыштаваных, ды ў залежнасці ад інтэлектуальнага ўзроўню наведвальніка заводзіў гутаркі аб польска-беларускіх узаемаадносінах³⁷.

Запэўняў пры гэтым аб польскай дзяржаўнай і палітычнай дэмакратычнасці, соймаўладстве, роўным удзеле ў жыцці дзяржавы ўсіх грамадзянаў і г. д. Бальшыня наведвальнікаў выходзіла з кабінэту Ваевудзкага абнадзеенай аб зьмене фактычнага стану беззаконнасці і гвалту польскай адміністрацыі на лепшае. Ім здавалася, што трэба толькі ператрываць пераходны час...

³⁶ Насамрэч вайсковое званне Сьylvэстра Ваевудзкага было куды ніжэйшае.

Паводле характарыстыкі на ягоную асобу, напісанай шэфам II аддзелу Галоўнага камандавання для верыфікацыйнай камісіі легіённых справаў 25 лістапада 1920 г., падчас працы ў Менску Ваевудзкі быў усяго толькі падпаручнікам, хоць і працаваў „на капітанскай пасадазе (*na etacie kapitana*)“ (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Kolekcja Akt Personalnych. Sygn. 1177 (Sylwester Wojewódzki).

³⁷ Захавалася шмат сьведчаньняў як зь беларускага, гэтак і з польскага боку, у якіх Ваевудзкі падаецца менавіта з такога гледзішча. Гэтак, тагачасны кіраўнік Менскай акругі Цэнтральнай управы ўсходніх земляў Уладзіслаў Рачкевіч з кепска схаваным сарказмам называў С. Ваевудзкага „*беларусам большым, чым самі беларусы*“, а кіраўнік палітычнага рэфэрату пры Літоўска-Беларускім фронце Марыян Касьцялкоўскі адзначаў, што С. Ваевудзкі ў 1919—1920 гг. „*патрабаваў для беларусаў больш, чым яны самі патрабавалі*“. Падрабязней пра Сьylvэстра Ваевудзкага ў кантэксце беларускага нацыянальнага руху ў часы польска-савецкай вайны 1919—1921 гг. гл.: Чарнякевіч, А., Пашкевіч, А. Кароткі нарыс гісторыі ўзаемаадносін беларускага нацыянальнага руху і II аддзелу Галоўнага камандавання (Генэральнага штабу) Войска Польскага ў 1918—1923 гг.) // *Arche* Пачатак. 2009. №9. С. 33—46; Чарнякевіч, А., Пашкевіч, А. Замест пасьляслоўя. Кароткі нарыс гісторыі ўзаемаадносін беларускага нацыянальнага руху і II аддзелу Галоўнага камандавання (Генэральнага штабу) Войска Польскага ў 1918—1922 гг. // Кароткі нарыс беларускага пытання. Мінск, 2009. С. 347—361.

Нашая група земскіх работнікаў³⁸ яму ня верыла, адкрыта трымалася ад яго здалёк і прадбачыла не палепшаньне, але пагоршаньне адносінаў палякаў да беларусаў пасля вайны. Нішто не гаварыла за тое, што да ўлады ў Польшчы прыдуць дэмакратычныя элемэнты. Ясна было, што веда аб дзяржаўным ладзе была ў руках толькі асьвечаных абшарнікаў, і таму палітычнае раўнаньне паўінтэлігенцыі ішло па іх лініі, а іншымі, як абшарнікамі ў сваім духовым і маральным заложаньні, яны быць не маглі. Думаю, што адносіны земскай самаўрадавай групы былі ведамы Ваевудзкаму, а празь яго — Пілсудзкаму, але, нягледзячы на выразны і катэгарычны настрой „земцаў“, калі яны зварочваліся часамі да Ваевудзкага, пераважна ў пэрсанальных справах у сувязі з арыштамі, ён іх прымаў ветліва і нават памагаў.

Пры арміі Пілсудзкага на Менскую акругу дзейнічалі два бюро па нутраной разьведцы: армейская палявая жандармэрыя — пад камандаю капітана Кавэцкага³⁹, і бюро Ваевудзкага. Кавэцкі захопліваў у свае турмы ўсё, што было найбольш ярчэйшага ў беларускіх радах, а далейшая апрацоўка спачывала ў руках Ваевудзкага.

Польская армія два разы адыходзіла ад Менску, але заўсёды пакідала на беларускіх землях свае вочы — ПОВ. Магчыма, што гэтыя вочы ўтрымаліся і пры Саветах, бо агентура польскага падпольля ў часе нямецкай акупацыі 1941—1945 гг.⁴⁰ закідвалася па нейкаму акрэсьленаму ключу і па канспірацыйных кантактах.

Папулярнасьць Ваевудзкага моцна трымалася ў асяродзьдзях расейскіх, жыдоўскіх, літоўскіх і часткова беларускіх. Усе прыхільнікі Ваевудзкага мелі для сябе нязбытыя „ доказы “ ягоных „справядлівых“ адносінаў да пацярпеўшага, і то часта зь вялікаю рызыкаю, нібыта для

³⁸ Сабалеўскі ў той час працаваў у менскім земстве, пра што сам пісаў у сваіх успамінах „На этапах“. Гл.: Сабалеўскі, Ю. На этапах // Запісы БІНІМ. №31. Нью-Ёрк—Менск, 2008. С. 158—260.

³⁹ **Гэнрык Кавэцкі** (*Kawecki*) (1886—1942), польскі дзяржаўны дзеяч. У 1915—1916 гг. — сябра Грамадзянскай варты ў Варшаве, затым служыў у Польскай вайскавай арганізацыі і ў Польскім войску. У 1921—1922 гг. — кіраўнік службы бяспекі Сярэдняй Літвы, у 1922—1925 гг. — начальнік палітычнай паліцыі Польшчы. У 1925—1939 гг. працаваў кіраўніком аддзелу бяспекі Міністэрства ўнутраных справаў Польшчы й намесьнікам міністра. У 1935—1938 гг. быў сэнатарам.

⁴⁰ Гэтак у арыгінале. Насамрэч нямецкая акупацыя Менску скончылася на год раней, у 1944 г.

самога сябе. Уратаваных ад кулі ягонья прыхільнікі налічвалі вялікімі лічбамі⁴¹.

Пасьля Рыскага Трактату

Бальшавіцка-польская вайна скончылася, і польская дзяржаўнасьць пачала асядаць на свае фундаэнты. Вяшчальнікі польскага дэмакратызму і сацыялізму — адказныя работнікі ППС⁴² (Польская партыя сацыялістычная) на чале з Марачэўскім⁴³ адходзяць у цень, і на месца ППС прыходзіць абшарнік са сваімі абшарніцкімі ўстаноўкамі, зь якімі не патрабуе крыцца.

Польскі каталіцкі клер са сваімі вернікамі ў поўным послуху да плянаў абшарніцкай дзяржаўнасьці. Адразу выплывае двуліцовасьць палітыкі: нагонкі канстытуцыйнасьці і шырокі нібыта дэмакратызм, а ў практыцы — дыктатура абшарніцкае клясы, адміністрацыйны і паліцыйны тэрор, імперыялізм і актыўная барацьба супроць няпольскіх народаў у межах Польскай дзяржавы. Стасавальная дактрына: Польшча для палякаў і для каталікоў, па-за гэтым — нахільняне сродкамі і сіламі дзяржавы, а супраціў ідзе на вынішчэньне.

У гэтым часе ізноў спатыкаем Ваевудзкага, але ўжо ў цывільнай вопратцы ў ролі палітычнага дзеяча, зь вельмі радыкальнымі паўмарксістоўскімі поглядамі, і ў гэтым напрамку дзейнага актыўнага сябры

⁴¹ Сярод вядомых беларускіх дзеячаў, пра якіх маюцца звесткі, што іх выцягнуў з польскай турмы ці нават уратаваў ад расстрэлу Сьльвэстар Ваевудзкі, можна згадаць Тамаша Грыба, Аляксандра Ўльянава, Эдмунда Русецкага. Пры гэтым інфармацыя пра падобныя факты паходзіць зь вельмі рознаплянавых крыніцаў, такіх, напрыклад, як успаміны Паўліны Мядзёлкі, службовыя рапартаў польскіх дзяржаўных чыноўнікаў, сьледчыя паказаньні Аляксандра Ўльянава й Браніслава Тарашкевіча й інш.

⁴² **Польская сацыялістычная партыя** (ППС, *Polska Socjalistyczna Partia — PPS*) — левая палітычная партыя ў Польшчы, заснаваная ў 1893 г. Да 1918 г. дзейяла пераважна на тэрыторыі Каралеўства Польскага. Адным зь яе лідэраў быў Юзэф Пілсудзкі. У міжваенны час дзейяла на ўсёй тэрыторыі Польшчы й заўсёды мела даволі значны ўплыў.

⁴³ **Енджэй Марачэўскі** (*Moraczewski*, 1870—1944), польскі палітык, адзін зь лідэраў Польскай сацыялістычнай партыі. Быў перакананым прыхільнікам Юзэфа Пілсудзкага. У лістападзе 1918 — студзені 1919 г. быў прэм'ер-міністрам Польшчы, пасьля ў 1919—1927 гг. — паслом Сойму, займаў міністэрскія пасады ў розных урадах.

некаторых польскіх партыяў і арганізацыяў⁴⁴, але адначасна вызнаючага непахісна аўтарытэт Пілсудзкага.

Ваевудзкі прымае ўдзел у выбарах да першага Сойму⁴⁵. Аб дзейнасці яго з тае пары нічога ня ведаю, як ня ведаю аб кантактах пасля першага Сойму і падрыхтоўкі выбараў у другі Сойм — кадэнцыі 1922—1927⁴⁶. З захаваныхся ў памяці расказаў, Ваевудзкі меў ажыўлены кантакт з Антонам Луцкевічам.

У кадэнцыі другога Сойму я з Ваевудзкім спатыкаюся пасля майго звальнення з Лукішак у 1926 г. Што праўда, я асабіста ня меў ахвоты з ім спатыкацца, але настаялі на гэтым сябры, паясьняючы, што Ваевудзкі зьяўляецца вядучаю асобаю апазыцыі ў Сойме і палітычным дараднікам у тактыцы няпольскіх партыяў і груповак. Нацыянальны беларускі Соймавы клуб⁴⁷ у адносінах да Ваевудзкага настаўлены быў нэгатыўна, затое Тарашкевіч поўнасьцю паддаўся ўплывам Ваевудзкага і стала адбываў з ім закрытыя канфэрэнцыі.

Масква ў той час манэўравала і нібыта перабудоўвала сваю палітыку і эканоміку, вярбуючы для сябе сымпатыі па лініі НЭПу (Новая эканамічная політыка), ладжаньнем розных экскурсіяў. Ваевудзкі ў гэтых пытаннях быў сваім чалавекам для Масквы, а таксама быў у кантактах і з Англіяй церазь лідэра работніцкага руху — МакДоналда⁴⁸. Тое самае можна было бачыць у шырокіх яго кантактах з Францыяй. Польскія партыі ў адносінах да Ваевудзкага захоўвалі поўнае маўчаньне. Час ад часу Ваевудзкі зьяўляўся на пашыраныя нашыя сходы: нас

⁴⁴ Сьлывэстар Ваевудзкі спачатку быў адным з лідэраў Польскай народнай партыі „Вызваленьне“, а ў 1924 г., выйшаўшы з яе, заснаваў Незалежную сялянскую партыю.

⁴⁵ Маюцца на ўвазе выбары ў г. зв. Заканадаўчы сойм, якія адбываліся 26 студзеня 1919 г.

⁴⁶ Гэтыя выбары адбыліся 5 лістапада 1922 г. — у Сойм і 12 лістапада 1922 г. — у Сэнат.

⁴⁷ Маецца на ўвазе Беларускі пасольскі клуб, які існаваў пасля афіцыйнага падзелу адзінай беларускай пасольскай фракцыі ў польскім Сойме ў чэрвені 1925 г. У гэты клуб уваходзілі паслы Антон Аўсянік (у 1926 г. з клубу выйшаў), Васіль Рагуля, кс. Адам Станкевіч і Фабіян Ярэмч, сэнатары Вячаслаў Багдановіч, Аляксей Назарэўскі і Аляксандар Уласаў). Старшынём клубу быў Фабіян Ярэмч.

⁴⁸ **Джэймз Рэмзі МакДоналд** (*MacDonald*, 1866—1937), ангельскі палітык, адзін з заснавальнікаў і лідэраў Лейбарысцкай партыі. У 1924 і ў 1929—1935 гг. быў прэм’ер-міністрам Вялікабрытаніі.

з украінцамі і жыдамі⁴⁹, прыносячы нібыта сакрэтныя весткі з акружэння Пілсудзкага і ягоных плянаваных блізкага пагрому нацыяналістычнае ўлады польскай рэакцыі.

Трэба прызнаць, што Ваевудзкі мог пакідаць па сабе ўражаньне. Палітычная атмасфэра была насычана зусім магчымым зьяўленьнем на актыўным палітычным гарызонце Пілсудзкага, а тым самым нібыта зьмены адносінаў да беларусаў і ўкраінцаў. Па сутнасьці, тады была поўная дэзарыентацыя і палітычная нявырабленасьць бальшыні паслоў Другога Сойму. Ня ўсе пытаньні польскай нутраной палітыкі былі залежны толькі ад польскіх палітычных сілаў.

У пляне Вэрсаля⁵⁰ Польшча была прадугледжана на нясэнне ролі высуненага фарпосту інтарэсаў палітыкі Англіі і Францыі супраць магчымага ў прышласці наступу на іх пасяля залечаньня атрыманых ранаў, Саветаў і Нямецчыны; і ў гэтай ролі Польшча вымагала адпаведнага заагледжваньня ў матэрыяльныя сродкі і мець у сябе больш разьвязаныя рукі для нутраное палітыкі. Разнаякія замежныя экспэрты і дараднікі крэдытуючых Польшчу дзяржаваў накідвалі ёй лінію „паводзін“, зь якімі Польшча лічылася, чарпаючы з гэтага немалыя даходы. Англія самастойна сачыла за настроймі ў Польшчы, як беларускімі, так і ўкраінскімі. Многія спасьцярогі сваёй разведкі пераказвала польскай адміністрацыі да паліцыйных і пракурорскіх афармленьняў.

Пры судовых актах палітычных працэсаў знаходзіўся „закрыты“ матэрыял, які не фігураваў на працэсе. Сабраныя былі там характарыстыкі і дадзеныя сачэньня за падсуднымі. Па многіх палітычных зборных працэсах, пераважна з Палесься, інфармацыі траплялі ў пракуратуру і галоўную паліцыю ў Варшаве, пасрэдна цераз цэнтар разведкі ў Англіі ад лясных гандлёвых ангельскіх фірмаў.

⁴⁹ Даволі цяжка паверыць у рэальнае правядзеньне ў тыя часы, пра якія піша Сабалеўскі, пашыраных сходаў сябраў пасольскага клюбу Беларускай сялянска-работніцкай грамады з украінскімі і габрэйскімі пасламі. Калі сярод украінцаў сапраўды было шмат паслоў, блізкіх „грамадоўцам“ паводле духу, і таму кантакты прынамсі зь левай часткай Украінскага парлямэнцкага прадстаўніцтва несумненна існавалі, то Габрэйскае кола ў Сойме складалі выключна прадстаўнікі сіянісцкай і артадаксальнай ідэалігічных плыняў, якія дастаткова стрымана ставіліся нават да ўласных, габрэйскіх сацыялістаў, ня кажучы ўжо пра чужых.

⁵⁰ Маецца на ўвазе сыстэма міжнародных адносінаў, створаная ў Эўропе паводле Вэрсальскай мірнай дамовы 1919 г.

У маёй першай справе, дзе сьледствам было абнята 1385 асобаў⁵¹, першая бачына актаў і распачынаецца тым, што ўступны матэрыял аб прыгатаваньні паўстаньня на Беларусі атрыманы Галоўнаю Камэнда-тураю Дзяржаўнай Паліцыі ад ангельскага галоўнага штабу палітычнай разведкі. У ангельскай інфармацыі быў сьпісак западозраных чаловых асобаў.

У часе выбараў у польскі Сойм 1922 г. польская сацыялістычная партыя — ППС, і радыкальнае „Вызваленьне“⁵² адцягнулі на сябе некаторыя беларускія галасы. Па сьпісках ППС на Беларусі прайшлі палякі (Пінск⁵³), і на гэтым іх кантакт зь беларусамі скончыўся. Калі галасавалі за іх беларусы пасылалі ў Сойм сваіх хадакоў з просьбамі аб абароне супроць неканстытуцыйнага паступаньня польскай адміністрацыі на месцы, то іх ППСаўскія паслы папросту не прымалі і не хацелі дэманстрацыйна спатыкацца⁵⁴. Са сваімі выбаршчыкамі па „Вызва-

⁵¹ Маецца на ўвазе справа, паводле якой Ю. Сабалеўскага арыштавалі 2 красавіка 1925 г. і зняволілі амаль на год, аж да самага вызваленьня ў сувязі з атрыманьнем пасольскага мандату. Паводле інтэрв'яцыі, пададзенай пасламі Беларускага пасольскага клюбу 27 красавіка 1925 г. на імя старшыні Рады Міністраў, у гэтай справе „лічба арыштаваных даходзіла да 1500 асобаў“.

⁵² **Польская народная партыя (ПСЛ) „Вызваленьне“** (*Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) „Wyzwolenie“*) — польская сялянская партыя левацэнтрыскай арыентацыі, якая дзейла ў 1915—1931 гг. Мела даволі лібэральную праграму ў нацыянальным пытаньні, выказвалася за забеспячэньне нацыянальным меншасьцям у Польшчы асноўных нацыянальных правоў.

⁵³ У Пінскай выбарчай акрузе (якая ахоплівала тагачасныя Пінскі, Лунінецкі і Сарненскі паветы) польскія сацыялісты здолелі на парлямэнцкіх выбарах 1922 г. здабыць тры пасольскія мандаты зь пяці, якія атрымалі Венчыслаў Бадзян, Станіслаў Баліцкі і Юзэф Дэнгелеўскі. Акрамя таго, ППС атрымала адзін (зь пяці) мандат у Берасьцейскай выбарчай акрузе (Берасьцейскі, Кобрынскі, Драгічынскі, Косаўскі, Пружанскі і Камень-Кашырскі паветы). Паслом ППС з гэтай акругі стаў Уладзіслаў Узембла.

⁵⁴ Хутчэй за ўсё, тут з боку Ю. Сабалеўскага мае месца значнае перабольшаньне, бо цягам усяго скліканьня Сойму стэнаграфічныя справаздачы рэгулярна фіксавалі інтэрв'яцыі і прапановы, пададзеныя пасламі ППС, выбранымі ў Палескім ваяводстве, у якіх зьвярталася ўвага на злжываньні „крэсовай“ адміністрацыі і на грубыя парушэньні правоў мясцовага насельніцтва. Іншая рэч, што эфэкт ад падачы падобнага роду дакумэнтаў звычайна быў далёкі ад пажаданага, але тое ж самае можна сказаць і пра шматлікія інтэрв'яцыі ды прапановы, пададзеныя беларускімі парлямэнтарыямі.

леньню“ прайшлі беларусы-католікі прапольскай палітычнай арыентацыі⁵⁵. На тэрыторыі Сойму адчулі яны сваё разыходжаньне і адсутнасьць супольнае мовы з польскімі палітычнымі дзейнікамі; былі гатовыя ўключыцца ў склад беларускага пасольскага клюбу⁵⁶ (Балін⁵⁷, Шакун⁵⁸ і Шапель⁵⁹, на асаблівую ўвагу заслугоўвае Балін).

⁵⁵ Маюцца на ўвазе паслы Станіслаў Балін і Фэлікс Галавач (прайшлі ў Сойм зь Лідзкай акругі), Уладзімер Шакун (Наваградзкая акруга), Антон Шапель (Сьвянцянская акруга). Часта да іх ліку таксама далучаецца Адольф Бон зь Берасьцейскай акругі.

⁵⁶ Вядома пра намеры далучыцца да Беларускага пасольскага клюбу трох паслоў беларускага паходжаньня зь клюбу ПСЛ „Вызваленьне“. Ні адзін з гэтых намераў, праўда, так урэшце і ня здзейсьніўся. Так, паводле сведчаньня В. Рагулі, у 1924 г. Станіслаў Балін „падаў заяву аб прыняцьці яго ў лік сяброў Клубу, ды нават зьявіў у клубнай шафе для сябе месца. Рэшта гатова была пайсьці за ягоным прыкладам“ (Рагуля, В. Успаміны. Менск, 1993. С. 35). Аднак у той час Сьylvэстар Ваевудзкі здолеў зацікавіць Баліна перспэктывамі стварэньня новай, Незалежнай сялянскай партыі, і дзеля таго гэты пасол адмовіўся ад сваіх ранейшых намераў, увайшоўшы ў пасольскі клуб НПК. Празь некалькі гадоў, у верасьні 1927 г., ужо паслы Ёладзімер Шакун і Антон Шапель падалі заявы на ўступленьне ў Беларускі пасольскі клуб (дарэчы, адначасова зь Ю. Сабалеўскім), але абодва яны ў БПК прынятыя не былі дзеля таго, што „на працягу пяці гадоў зрабілі шмат шкоды беларускаму народу, належачы да розных польскіх, варожых да беларускіх спраў арганізацыяў, а таксама дзеля таго, што пасья падачы ў Беларускі клуб заявы ня выказалі аніякіх пачынаньняў у кірунку напавы іх мінулай шкодніцкай працы“ (Паслы Шакун і Шапель не прыняты ў Беларускі Пасольскі Клуб // Сялянская ніва. 1927. 9 лістапада. №82. С. 3).

⁵⁷ **Станіслаў Бальлін** (*Ballin*, 1897—1937), польска-беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1917 г. — сябра Беларускай сацыялістычнай грамады, з 1917 г. сябра ПСЛ „Вызваленьне“. Заўсёды падкрэсьліваў сваё беларускае паходжаньне. З 1922 да 1927 г. быў паслом польскага Сойму, першапачаткова ўваходзіў у пасольскі клуб ПСЛ „Вызваленьне“, пасья зь яго выйшаў і стаў адным з заснавальнікаў і лідэраў Незалежнай сялянскай партыі. Пасья роспуску гэтай арганізацыі выехаў у Гданьск і ўступіў у КПП. У 1928 г. быў у Нямеччыне, Бэльгіі й Францыі, дзе арганізоўваў кампанію дзеля абароны БСРГ. З 1929 г. — у СССР, вучыўся ў Міжнароднай лінінскай школе ў Маскве. Арыштаваны ў 1934 г. Расстраляны.

⁵⁸ **Уладзімер Шакун** (*Szakuń*, 1883—1944), польска-беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. Залічваў сябе да беларускай нацыянальнасьці. З 1922 да 1927 г. — пасол польскага Сойму, прайшоў у яго ў Наваградзкай акрузе паводле сьпісу ПСЛ „Вызваленьне“. З 1924 г. — адзін зь лідэраў НПК. ⇨

Ваевудзкі падтрымліваў іх выхад з польскай палітычнай плятформы, але адсоўваў праект утварэння разам з іншымі апазыцыянерамі-палякамі (др. Фідаркевіч⁶⁰ і Бон⁶¹) „Незалежнай Партыі Хлопскай“ у афармленні польскім, але на плятформе поўнага ўнезалежнення палітыкі як Украіны, так і Беларусі. Партыя павінна была разгарнуць дзейнасць у свядомлення новай польскай палітыкі сярод каталіцкага асяроддзя і будаваць давер да „Новай Польшчы“ ў іх выданні.

Ходы Ваевудзкага прыкрываліся распаўсюджваннем ім чутак, што за такую тактыку стаіць Пилсудзкі і на прышласць, калі ён без сумніву прыйдзе да ўлады, партыя атрымае шырокія магчымасці дзеянь-

⇒ У 1927 г. — адзін з арганізатараў Радыкальнай сялянскай партыі беларускіх земляў. У верасні 1927 г. разам з А. Шапелем падаваў заяву на ўваходжанне ў Беларускі пасольскі клуб, але ня быў у яго прыняты. Пасля сканчэння пасольскіх паўнамоцтваў арыштаваны, пасля вызвалення з турмы пакінуў палітыку. Жыў па-за межамі Заходняй Беларусі. Падчас Другой сусветнай вайны загінуў у канцэнтрацыйным лягеры Штутгоф (*Stutthof*).

⁵⁹ **Антон Шапель** (*Szapiel*, 1891—1944 (?), польска-беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. Залічваў сябе да беларускай нацыянальнасці. З 1922 да 1927 г. быў паслом польскага Сойму, прайшоў у яго ў Сьвянцянскай акрузе паводле спісу ПСЛ „Вызваленне“. З 1924 г. — адзін з лідэраў НПХ. У 1927 г. — адзін з арганізатараў Радыкальнай сялянскай партыі беларускіх земляў. Арыштоўваўся польскімі ўладамі. Падчас Другой сусветнай вайны жывіў у Варшаве, пасля выехаў у родныя мясціны. Далейшы лёс невядомы.

⁶⁰ **Альфрэд Фідэркевіч** (*Fiderkiewicz*, 1886—1972), польскі грамадзка-палітычны дзеяч, лекар. З 1922 да 1927 г. — пасол польскага Сойму, да 1924 г. — сябра пасольскага клубу ПСЛ „Вызваленне“, пасля — НПХ. Быў шчыльна звязаны з Камуністычнай партыяй Польшчы (КПП) і блізкімі да яе арганізацыямі. Падчас Другой сусветнай вайны дзеяў у падпольлі, неаднаразава арыштоўваўся немцамі. У 1943 г. змешчаны ў канцэнтрацыйны лягер у Асьвенцім, быў лекарам у бараках для сухотнікаў. У 1945 г. — сябра Краёвай рады нарадавай (КРН), прэзідэнт гораду Кракава.

⁶¹ **Адольф Бон** (*Bon*, 1890—1944), польска-беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. Жывіў у Берасці. З 1921 г. — сябра ПСЛ „Вызваленне“. З 1922 да 1927 г. — пасол польскага Сойму, спачатку ўваходзіў у пасольскі клуб ПСЛ „Вызваленне“, з 1924 г. — у пасольскі клуб Незалежнай сялянскай партыі. Сябра сакратарыята й старшыня Берасцейскага акруговага камітэту НПХ. Рабіў няўдалыя спробы выдання на Палессі газэтаў на расейскай мове „Борьба“ й „Пахарь“. У 1927 г. адзін з арганізатараў Радыкальнай сялянскай партыі беларускіх земляў. Пасля 1928 г. займаўся кааперацыяй.

ня, што будзе карысным і для беларусаў, і для ўкраінцаў, і для палякаў, якія імкнуцца вызваліцца ад прыгнёту сваіх жа абшарнікаў, капіталістых і рэакцыйнага каталіцкага клеру.

Якая была ў Ваевудзкага ўвязка з Тарашкевічам, па гэтаму пытанню я ня ведаю, але яна была. Трэба думаць, што прыхільная. Характэрна, што з соймавай трыбуны Ваевудзкі ніколі не выступаў⁶², але ня памятаю выпадку, каб якое-небудзь паважнейшае пытаньне было ім прапушчана. Ня ўсё і не заўсёды яму гэта ўдавалася, але многае — так. Заарыентавацца ў плянах Ваевудзкага было цяжка, спатыкаліся ўзаемавыключэньні і супярэчнасьці. Пасол Рагуля бачыў у гэтым хітры ход правакатара і здрадніка.

Мой першы выступ у Сойме ў справе Грамады запісаны ў стэнаграфічнай справаздачы 311 паседжаньня 25.І.1927 г. на бачыне СССХІ/5⁶³.

Вывыясеньне ролі Ваевудзкага як паліцыйнага агента падала тады газэта „Глос Правды“⁶⁴, і на 314 паседжаньні Сойму 28 студзеня 1927 г. справу рэфэраваў пасол Панятоўскі⁶⁵. Віцэ-прэм’ер Бартэль⁶⁶, спасыла-

⁶² Сьльвэстра Ваевудзкага сапраўды цяжка было назваць надта актыўным выступоўцам, але сьцьверджаньне, што ён увогуле ніколі не выступаў з соймавай трыбуны, — таксама перабольшаньне. Гэтак, напрыклад, афіцыйныя стэнаграфічныя справаздачы зафіксавалі выпадкі выступленьняў Ваевудзкага з соймавай трыбуны 19 лютага 1925 г. (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 178 posiedzenia z dnia 19 lutego 1925 г. Ё. CLXXVIII/13) і 25 чэрвеня 1926 г. (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 288 posiedzenia z dnia 25 czerwca 1926 г. Ё. CCLXXXVIII/51—58). Аднак у большасьці выпадкаў агучваць пазыцыю Незалежнай сялянскай партыі пры абмеркаваньні розных пытаньняў звычайна даводзілася калегу Ваевудзкага Станіславу Баліну.

⁶³ Пасьля гэтай прамова была таксама перадрукаваная ў выданьні: Posiowie rewolucyjni w Sejmie (lata 1920—1935). Warszawa, 1961. S. 305—307.

⁶⁴ „Глос Правды“ („Голас праўды“) — штодзённая газета, якая выдавалася ў Варшаве ў 1926—1929 гг.

⁶⁵ Юліюш Панятоўскі (Poniatowski, 1886—1975), польскі палітык, адзін зь лідэраў ПСЛ „Вызваленьне“. Пасол Сойму ў 1922—1927 гг. ад гэтай партыі, займаў пасаду віцэ-маршалка Сойму.

⁶⁶ Казімер Уладзіслаў Бартэль (Bartel, 1882—1941), польскі дзяржаўны й палітычны дзеяч, навуковец-матэматык. У траўні—верасьні 1926, чэрвені 1928 — красавіку 1929, сьнежні 1929 — сакавіку 1930 — прэм’ер-міністар Польшчы. У верасьні 1926 — чэрвені 1928 займаў пасаду віцэ-прэм’ера й міністра рэлігійных веравызнаньняў і публічнай асьветы ва ўрадзе Юзэфа Пілсудзкага. Пасол Сойму ў 1922—1929 гг. Пасьля 1930 г. пакінуў палітыку.

ючыся на ўрадавыя дакумэнты, пацьвердзіў, што Ваевудзкі зьяўляецца платным урадавым агентам польскай палітычнай разьведкі⁶⁷.

На працэсе Маршалкоўскага суда⁶⁸ дапытаны былі сьведкі з боку ўрадавых інстытуцый⁶⁹ і прагледжаны прадстаўленыя ўрадам дакумэн-

⁶⁷ Карота сугнасьць гэтай справы такая. 28 студзеня 1927 г. праўрадавая варшаўская газета „Głos Prawdy“ надрукавала артыкул пад „Пасол Ваевудзкі ў ролі новага Азэфа“, у якім гэты дзеяч абвінавачваўся, сярод іншага, у тым, што ўжо пасья выбараў у паслы, як мінімум да 1923 г., ён выконваў ролю платнага агента Дэфэнзівы, зьбіраючы інфармацыю пра беларускіх паслоў. Пры гэтым менавіта ягоная інфармацыя нібыта магла спрычыніцца да вынясення арыштаваным паслам цяжкіх прысудаў. Вынікам скандалу, які выбухнуў пасья гэтага паведамленьня, стала вынясенне справы Ваевудзкага на разгляд Маршалкоўскага суда. Суд над С. Ваевудзкім адбываўся з 29 студзеня да 2 сакавіка 1927 г. Бясспрэчных доказаў віны Ваевудзкага ў наўмыснай правакацыі беларускіх парламэнтарыяў суд у выніку сваёй працы ня выявіў, аднак усталёвалі, што С. Ваевудзкі быў „*мужам даверу Рэфэрату нацыянальных адносінаў пры II адзеле Польскага Генштабу*“ і „*між іншым, дастаўляў інфармацыю аб палітыцы Беларускага клюбу ў Сойме і аб некаторых беларускіх дзеячах*“, а таксама „*браў грошы ад Рэфэрату нацыянальных адносінаў з расьпіскамі аб атрыманьні*“. Беларускіх паслоў у склад Маршалкоўскага суда не ўлучылі, хоць яны і звярталіся з просьбай. Сёньня стэнаграма паседжаньняў Маршалкоўскага суда над Сьльвэстрам Ваевудзкім апублікаваная: Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim. Warszawa, 1997. — 272 s.

⁶⁸ **Маршалкоўскі суд** — соймавы суд гонару, разгляду якога падлягалі ўчынкі паслоў, „*якія ганьбавалі Сойм, але не падпадалі пад Крымінальны кодэкс*“. Да ягонаў кампетэнцыі належаў „*разгляд справаў, у якіх гонар пасла быў пастаўлены пад сумнеў іншым паслом*“. Суд называўся маршалкоўскім дзеля традыцыі часоў Рэчы Паспалітай, хоць сам маршалак непасрэдна ў ягонай працы ня ўдзельнічаў. Суд складаўся з двух арбітраў і аднаго супэраарбітра, і ў ягоны склад маглі ўваходзіць віцэ-маршалак ці любы іншы пасол.

⁶⁹ На Маршалкоўскім судзе над Сьльвэстрам Ваевудзкім у якасьці сьведкаў апыталі баранавіцкага старасту Антонія Кульвеца, лідэра ПСЛ „Вызваленьне“ Станіслава Тутута, пасла Сойму з клюбу „Вызваленьне“ Людвіка Хамінскага, Антонія Галку, Яўстаха Рудзінскага, Казімежа Багінскага, Аляксандру Карніцкую, Станіслава Баліна, Аляксандра Цьвякоўскага, Яна Ледваха і Марыяна Зындрам-Касьцялкоўскага, грамадзяніна Ганэрку з Горадні, галоўнага рэдактара газэты „Głos Prawdy“ Войцеха Сьпічынскага, беларускага палянафільскага дзеяча Паўла Алексюка, начальніка Нацыянальнага адзелу МУС Польшчы Гэнрыка Сухэнэк-Сухоцкага, рэфэрэнта асобнага нацыянальнага рэфэрту DOK III (*Dowództwa Okręgu Korpusu*) з цэнтрам у

ты, і суд прыйшоў да выснаву, што Ваевудзкі знаходзіўся на службе 2-га Аддзелу Генэральнага Штабу (разьведка) у прызначэньні сачэньня за беларускім рухам і беларускімі пасламі Сойму. Атрымліваў за гэта паборы і зварот выдаткаў на ўтрыманьне сваіх падагентаў. Справа прадстаўлена пленуму 327 паседжаньне 1927 г. і запісана на бачыне СССРXVII/3—7^о.

Выдача паслоў: Тарашкевіча, Рак-Міхайлоўскага, Валошына⁷¹, Мятлы і Галавача⁷² адбылася 4 сакавіка 1927 г. і запісана ў справаздачы на бачыне СССРXVII/107.

⇒ Горадні Казімежа Ёбэля, былога начальніка нацыянальнага рэфэрату Міністэрства вайсковых справаў Тадэўша Крук-Стшалецкага, былога лідэра „сэцэсіі“ ў КПЗБ Міхала Гурына, галоўнага рэдактара газэты „Wychodźca“ („Эмігрант“) Міхала Панкевіча і былую супрацоўніцу II аддзелу Генэральнага штабу Юзэфу Блонскую.

⁷⁰ Агучаны 22 сакавіка 1927 г. маршалкам Сойму вэрдыкт Маршалкоўскага суда ў справе Ваевудзкага гучаў гэтак: „Пасьля прагляду матэрыялаў, пададзеных віцэ-прэм’ерам панам доктарам Бартэлем і пасля праслухоўваньня 22 сьведкаў на 13 паседжаньнях Суда, а таксама пасля вывучэньня іншых дакумэнтаў Суд засьведчвае: што не было даказана, каб пан Сьльвэстар Ваевудзкі, зьяўляючыся паслом, выконваў функцыі канфідэнта (агента) т. зв. дэфэнзівы, і каб такім чынам атрымліваў у такім характары ўзнагароджаньне, а таксама каб даваў дэфэнзіве, зьяўляючыся паслом, інфармацыю пра сваіх соймавых калегаў. Суд устанавіў, што п. Ваевудзкі, зьяўляючыся паслом, аж да студзеня 1924 г. быў для беларускіх справаў даверанай асобай II аддзелу Генэральнага штабу ў нацыянальным рэфэраце зьвідэнцыйнага аддзелу. Сярод іншага, ён пастаўляў інфармацыю пра палітыку Беларускага клюбу ў Сойме й пра некаторых беларускіх паслоў. Атрымліваў у нацыянальным рэфэраце грошы паводле разьліковых квітанцыяў. Суд усталяваў, што пан Ваевудзкі часткова выдаткоўваў гэтыя грошы на аплату сваіх інфарматараў, а часткова на палітычную й выбарчую кампанію ў чатырох акругах паўночна-ўсходніх ваяводзтваў, на тэрыторыі якіх і сам быў кандыдатам у паслы Сойму“ (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 327 posiedzenia z dnia 22 marca 1927 г. J. СССРXVII/5).

⁷¹ **Павал Валошын** (1891—1937), палітычны дзеяч. У 1923—1927 гг. — пасол польскага Сойму, адзін з стваральнікаў БСРГ. З 1927 да 1932 г. — зьняволены ў польскай турме. З 1932 г. — у Менску. Рэпрэсаваны.

⁷² **Фэлікс Галавач** (1886—1972), беларуска-польскі грамадзка-палітычны дзеяч. Паходзіў з Валожыншчыны. У 1917 г. быў сябрам БСГ. У 1922—1927 гг. — пасол у польскім Сойме, прайшоў у яго ў Лідзкай акрузе паводле сьпісу ПСЛ „Вызваленьне“. Падкрэсьліваў сваё беларускае паходжаньне. ⇒

Справаздачы за гэты час знаходзяцца ў Публічнай цэнтральнай бібліятэцы Нью-Ёрку — Адзел газет і журналаў пры 137 Вэст, 25 Стр. пад знакам: зорка і лацінскае 3000.

Палітычнае жыццё Польшчы працякала хаатычна. На тэрыторыі Сойму змагаліся 22 палітычныя партыі⁷³, але ў адносінах да беларускага пытання ўсе яны ішлі адзіным фронтам на яго знішчэнне і падпарадкаванне ўсіх праяваў нашай апырчонасці польскаму вядучаму палітычнаму і эканамічнаму курсу. Беларусь павінна была стацца калёніяй польскай мэтраполіі, а найменшы наш праяў унезалежнення нішчыўся, як нібыта здрада польскай дзяржаўнасці. Фармальны бок такіх абвінавачванняў польскіх палітыкаў не цікавіў, і з гэтым польскія дзейнікі ня крыліся. Польскі прэм'ер-міністар Скульскі на жалабу беларускіх паслоў аб стасаваным урадам ціску беларускага жыцця з трыбуны Сойму заявіў, што недалёкі той час, калі ў выніку польскага змагання за свае дзяржаўныя інтарэсы ўсіх беларусаў у Польшчы цераз 50 год ня можна будзе знайсці ўдзень са свечкаю⁷⁴. Фактычна ў Польшчы была адрэстаўравана старая фэадальна-магнацкая самаволя.

⇒ У 1924 г. — адзін з стваральнікаў і лідэраў Незалежнай сялянскай партыі. Быў арыштаваны ў студзені 1927 г. разам з пасламі ад БСРГ. Вызвалены праз 18 месяцаў без суда. У 1939 г. арыштаваны савецкімі ўладамі, вывезены ў Казахстан. Падаваў заяву на ўступленне ў армію Андэрса, аднак яе не задаволілі. Пасля вайны жыў на захадзе Польшчы, займаўся арганізацыяй там дзяржаўнай адміністрацыі і харчовай прамысловасці.

⁷³ Цяжка сказаць, адкуль Сабалеўскі ўзяў гэтую лічбу. Адразу пасля пачатку дзейнасці Сойму І склікання (1922—1927) у ім стварыліся наступныя парламэнцкія фракцыі, якія можна лічыць польскімі: 1) Народна-нацыянальны саюз (эндэкі); 2) пасольскі клуб Польскай народнай партыі „Пяст“; 3) пасольскі клуб Польскай народнай партыі „Вызваленне“; 4) Нацыянальная хрысціянская партыя працы; 5) Парламентскі саюз польскіх сацыялістаў (ППС); 6) Хрысціянска-нацыянальны клуб; 7) Нацыянальная рабочая партыя; 8) Сялянская радыкальная партыя; 9) Саюз пралетарыяту гарадоў і вёсак (Камуністычная пасольская фракцыя); 10) Польская нацыянальная партыя (група Стапінскага). З часам некаторыя з гэтых дзесяці розных паводле колькасці польскіх пасольскіх клубаў дзяліліся, аднак іх агульная колькасць аніколі нават не наблізілася да 22.

⁷⁴ Леапольд Скульскі (*Skulski*, 1878—1939), польскі палітычны дзеяч, у 1919—1920 гг. — прэм'ер-міністар, у 1920—1921 гг. — міністар замежных справаў Польшчы. Трымаўся нацыяналістычных поглядаў. Цытаваныя Сабалеўскім знакімітыя словы ён, аднак, ня мог сказаць у адказ на скаргу беларускіх паслоў, бо ў часы ягонага прэм'ерства беларусы яшчэ ня мелі сваіх прадстаўнікоў у польскім парламенце.

Вэрсальскі Трактат у 1920 г.⁷⁵ у адносінах да Польшчы ня меў намеру выяўленьня гістарычнае справядлівасці ўзнаўленьня польскай дзяржаўнасці на яе разабранай немцамі, аўстрыякамі і расейцамі тэрыторыях. Вэрсальскі Трактат бачыў, што вайна 1914—1920 гг. ня скончана, адбываецца толькі пярэзва ў гэтых падзеях і да збройнага голасу, як неадзоўнасць, прыйдуць у першую чаргу немцы, а потым і бальшавікі, а таму яны, у прадбачанні гэтых неўнікнёных падзеяў, павінны быць пад чуйным наглядам і ў першую фазу актывізацыі — смела паўстрыманы крывёю і рукою найбольш загражаным у беспасрэдным суседстве — Польшчаю, а самім пасьпець змабілізавацца для большае акцыі супраціву.

Паводле гэтага пляну, Польшча павінна стацца баяздольнаю. На падкармленне польскай дзяржаўнай касы прыгвозджалася да польскай тэрыторыі на каляніяльных эксплуатацыйных падставах значная частка Беларусі і Украіны. Палітычныя нутраныя няўвязкі ў Польшчы непаколі яе апекуноў — галоўным чынам Францыю, з гледзішча нясення Польшчаю службы інтарэсаў правадыроў Вэрсалью. Польская дыпляматыя палітычныя няўвязкі ў сябе дома тлумачыла інтрыганствам звонку „Крэсув“, як беларуска-ўкраінскіх, так і нямецкіх, ды жадала вольнай рукі ў справах нутранае палітыкі і прыдзелу Польшчы пазыкаў зь міжнароднага банку. Каб рабіць большае ўражаньне на распарадчыкаў банкамі, польская прэса і дыпляматыя падымалі сэзонныя акцыі ў разьдзьмухваньні непакою за свае граніцы і падаваньнем да ведама (у алярмуючым зьмесьце) аб „выкрыцьці“ падрыўных акцыяў ці то беларускіх, ці то ўкраінскіх у той час, калі вельмі часта ў гэтым напрамку працавалі па заданьнях іх нанятая правакатары, а ў дзяржаўных польскіх друкарнях укладаліся праклямацыі пераважна камуністычнага зьместу, якія масава друкаваліся і раскідваліся паліцэйскімі агентамі ў часе выбарчых кампаній.

Урадавыя дзейнікі на падставе „дакумэнтальных“ доказаў „перасякалі“ праступствы і заціскалі праявы грамадзкага жыцьця. У выніку гэтага ўсе нашыя жалабы на недатрыманьне Польшчаю канстытуцыйных гарантый палітыкі Лігі Народаў⁷⁶ пакідалі без найменшай увагі.

⁷⁵ Насамрэч Вэрсальскую мірную дамову падпісалі 28 чэрвеня 1919 г.

⁷⁶ **Ліга Народаў (Ліга Нацыяў)** — міжнародная арганізацыя, заснаваная паводле рашэньня Вэрсальскай мірнай канфэрэнцыі ў 1919 г. Мэтай яе дзейнасці было раззбраеньне, прадухіленьне ваенных дзеяньняў паміж краінамі, забесьпячэньне калектыўнай бясьпекі, урэгуляваньне спрэчак паміж краінамі шляхам дыпляматычных перамоваў. Фармальна існавала да 1946 г., але фактычна спыніла дзейнасць пасля пачатку Другой сусьветнай вайны.

Наша апазыцыя на зачэпную⁷⁷ акцыю польскага ўраду аказвала пасьлінаю рэакцыяю, і барацьба ўзмагалася.

Перавага сілаў, зразумела, была на старане польскіх урадавых дзейнікаў, і з кожным годам сыстэма адміністрацыйна-паліцыйнага ўціску набірала на сіле. Намеры польскай каляніяльнай сыстэмы ў адносінах да нашага жыцця былі ў сваім заложаньні пакрыўжаны намерам ваеннага камунізму бальшавікоў, гатовы былі абабраць сабе дарогу канкістадораў⁷⁸, і таму толькі былі ад іх гуманейшымі, што польскі намер не пачуваўся на сілах да зрэалізаваньня сваіх ідэалогічных плянаў.

Калі прэм'ер-міністар Скульскі на нашыя пратэсты адказаў, што на працягу 50 гадоў ад нас, больш трох мільёнаў беларускага народу⁷⁹, нікога не пазастанецца ў Польшчы, то гэты ілюструючы зварот ачольваючай дзяржаву асобы гаварыў без аглядак пра ўплываваную і вызнаваную сыстэму нашага вынарадаўленьня і вынішчэньня.

Гэтымі словамі Скульскага фактычна і адчытана была нам стасавальная закрытая польская „канстытуцыя“ для „Крэсус Выходніх“. Заканадаўчыя палаты — Сойм і Сэнат, у сваім складзе станавілі бальшыню і ў зьмесьці Скульскіх стаялі на варце будаваньня „Моцарствае Польшчы“⁸⁰, а ў фактычным стане адміністраваньня „Крэсамі“ бачылі дарогу да зрэалізаваньня агульнанацыянальных польскіх пастулятаў, надаючы ім, на дадатак, характар „культуральнай місійнасьці на Ўсходзе“.

Увесь польскі дзяржаўны апарат, пачынаючы ад Прэзыдэнта і канчаючы падмятайламі касьцельных і войтаўскіх панадворкаў, на пытаньні перспэктыўнай польскай дзяржаўнасьці пазіралі ў пераломе акулераў Скульскага.

Польская дзяржаўная дыктатура тым розьнілася ад іншых дыктатураў, што суседнія дыктатуры існавалі ўлегалізавана і адкрыта, нават

⁷⁷ „Зачэпны“ (ад польск. *zaczepny*) — наступальны, агрэсіўны.

⁷⁸ **Канкістадоры** — сярэднявечныя гішпанскія заваёўнікі Амэрыкі.

⁷⁹ Сабалеўскі крыстаецца максымальнай ацэнкай колькасьці беларусаў у Польшчы ў міжваенны час. Гэтая лічба не аргументаваная навукова, хоць пераважная большасьць як беларускіх, гэтак і польскіх гісторыкаў пагаджаюцца, што афіцыйныя вынікі польскіх перапісаў насельніцтва 1921 і 1931 гг. (якія фіксавалі каля мільёну асобаў беларускай нацыянальнасьці) не адлюстроўваюць сапраўднай нацыянальнай сытуацыі ў Заходняй Беларусі. Ацэнкі сучасных беларускіх і польскіх дасьледнікаў у дачыненьні колькасьці беларускага насельніцтва ў міжваеннай Польшчы вагаюцца паміж 1,5 і 2,5 мільёна чалавек.

⁸⁰ „Моцарствовая“ (ад польск. *mocarstwowa*) — вялікадзяржаўная.

і абвешчваліся ў зьмесьце распараджэньняў, затое польская дыктатура была прыцярушана канстытуцыяю і дзейнічала „ў чыстых рукавічках“, стараючыся не пакідаць па сабе сьлядоў. Замятаньне сьлядоў па сваіх злачынах уваходзіла ў зьмест службова-дзяржаўна-патрыятычнай службы і служыла падставаю ў расцэнках службовага авансу.

На ўвесь сьвет прэса разьясла праўдзівыя весткі аб даконваемым на Ўкраіне пад Польшчаю пэрыядычных „пацыфікацыях“ сродкамі дзяржаўнага і паліцыйнага апарату. Пагромы адбываліся сярод белага дня на вачах масавых зборышч. Бессаромліва накідвалі „патрыёты“ ў выбарчыя скрынкі бюлетэні сваіх кандыдатаў і выбіралі адтуль для сябе неадпаведныя. Удаводнівалася паходжаньне раскіданых праклямацый антыдзяржаўнага зьместу з урадавых друкарняў, для мэтай правакацыйных, каб сарваць выбары і назначыць свайго на становішча камісара.

Яшчэ ў сьвежай нашай памяці ёсьць арганізаваны кацэтр⁸¹ у Картуз-Бярозе⁸² для „неляяльных“, дзе паводле погляду паведавага старасты кіямі па рэбрах стасавалася сыстэма патрыятычнага перавыхоўваньня беларуса на „сумленнага обыватэля“. У дадатку да кія былі стасаваны рознага роду маральныя зьдзекі. На ўсе звароты і жалабы ўрадавая адміністрацыя, пракуратура, суд і нацыяналістычная прэса адказвалі, што гэта няпраўда, неўдаводнена ні сьведкамі, ні дакумэнтамі... а пасля таго распачыналася нагонка за „вымыслы“ і абразы службоўцаў.

Трэба было дзівіцца бяспстыднасьці судовых працэсаў, дзе складаліся ілжывыя сьведчаньні ўсякага наёмнага зброду і залічваліся як доказы на цяжкія прысуды.

Калі ў Вялейскім павеце вёска талакою пасеяла поле заарыштаваных і засуджаных ды сабрала грошы на абутак і вопратку дзецям, то пракуратура спрэпаравала абвінавачваньне супроць аратых і зборшчыкаў, а суд прысудзіў іх на чатыры гады быццам за тое, што яны належалі да бальшавіцкага „Мопру“⁸³ (Міжнародная арганізацыя дапамогі

⁸¹ Гэтак у арыгінале. Маецца на ўвазе канцэнтрацыйны лягер.

⁸² Сумна вядомы канцэнтрацыйны лягер у Картуз-Бярозе быў створаны на шмат пазьней за той час, пра які вядзе гаворку Юры Сабалеўскі — 12 ліпеня 1934 г.

⁸³ **Міжнародная арганізацыя дапамогі барацьбітам рэвалюцыі (МОПР)** — камуністычная дабрачынная арганізацыя, створаная паводле рашэньня IV Кангрэсу Камінтэрну ў 1922 г. Мела аддзяленьні ў дзясятках краінаў сьвету, аказвала грашовую й матэрыяльную дапамогу зьняволеным рэвалюцыянерам. У Польшчы мела афіцыйную назву „Чырвоная дапамога ў Польшчы“ („Czerwona Pomoc w Polsce“) і была афіцыйна распушчаная разам з Камуністычнай партыяй Польшчы ў 1938 г.

палітычным). Памеры гэтае працы не дазваляюць прадставіць нашай падмене ілюстрацыі з ганебнага паступаньня палякаў супроць сьведмага беларуса, і я таму агранічваюся толькі да некаторых абагульненьняў і характарыстыкаў.

Шмат хто зь дзеячоў гэтае польскае дзяржаўнае „канстытуцыі“ для „Крэсв Выходніх“ знаходзіцца сярод нас на эміграцыі, шмат хто сярод іх укладаў „пшэпісы“⁸⁴ для сваіх умундураваных „палкароў“ у Картуз-Бярозе, дзе нашаму сэнатару Багдановічу на „сьнядане, як дане первшэ“⁸⁵ давалі порцыю кіёў і застаўлялі на „чвораках“⁸⁶ бегаць і выкрык-ваць на сябе зларэчча.

Факты, ведамыя ўсім, але не нацыяналістычна настаўленым палякам і, калі ім гэта выстаўляецца, выракаюцца і тлумачацца фальшыва, што ўпершыню аб гэтым чуюць, хоць самі ж гэтую „канстытуцыю для Крэсв“ і ўкладалі, і выконвалі (Всказувкі практычнэ⁸⁷). Пад акорд картуз-бярозаўскага „канстытуцыйнага“ кія і захаванага сакрэту „*таемнічэй скишынкі выбарчэй*“⁸⁸ Польшча была гатова сьвяткаваць сваю перамогу над сваім нутраным ворагам, і на лаве паслоў ад Беларусі засядаў кароткі час адзіны „*ложондны з Крэсв, пэльнінцы обовёнзкі посла для бялорусінув*“⁸⁹, а потым і яго ня стала. У больш цынічным выданьні красавалася адна асоба і ў Сэнаце для вонкавае дэкарацыі аб удзеле беларусаў у „выбарах“⁹⁰.

⁸⁴ „Пшэпіс“ (ад польск. *przepis*) — правіла, інструкцыя.

⁸⁵ На сьняданак як першая страва (польск.).

⁸⁶ „На «чвораках»“ (ад польск. *na czworakach*) — на карачках.

⁸⁷ „Всказувкі практычнэ“ (ад польск. *wskazówki praktyczne*) — практычныя ўказаньні.

⁸⁸ „Сакрэтнай выбарчай скрынкі“ (польск.).

⁸⁹ „Адзіны прыстойны з Крэсаў, які выконвае абавязкі посла для беларусаў“ (польск.). Магчыма, Сабалеўскі мае тут на ўвазе **Генадзя Шыманаўскага** (1891—1981), які ў 1930—1938 г. быў паслом Сойму зь сьпісу праўладнага Беспартыйнага блёку супрацоўніцтва з урадам (ББСУ) і пазыцыянаваў сябе як прадстаўніка ад беларускага насельніцтва, тым больш што быў паводле веравызнаньня праваслаўным.

⁹⁰ Магчыма, тут маецца на ўвазе сялянін **Васіль Сядун**, які быў сэнатарам ад ББСУ ў 1930—1935 гг. і пазыцыянаваўся як беларус. Сабалеўскі мае рацыю, калі сьцьвярджае пра тое, што падобныя людзі выстаўляліся й праводзіліся ў парлямэнт з дапамогай польскіх уладаў толькі дзеля дэкарацыі. Гэтак, напрыклад, калі Беларускае нацыянальнае замежнае камітэт пасьля заканчэньня выбарчай парлямэнцкай кампаніі 1930 г. даслаў пэтыцыю ў Лігу Нацыяў з скаргай на шматлікія злоўжываньні й адкрытыя фальсыфікацыі⇒

Адсюль наказам для нас было ў апісаную пару, калі „канстытуцыйнасьць“ Польшчы поўнасьцю выявілася і пачалася стабілізавацца, кінець высілки шуканьня палітычнага спаўжыцця з палякамі, у накіненай нам Вэрсалема прымусовай польскай дзяржаўнасьці, шукаць выхад па-за тэарэтычную, а больш па-за практычна-стасавальную „канстытуцыю“ Польшчы. Прааналізаваўшы ўсе абставіны прабегу прац польскага дзяржаўнага апарату, мы прыйшлі да выснаву, што Польшча, якая ёсьць сьняня ў абшарніцкім выданьні, ніколі не перабудуецца на іншую, праўдзіва-канстытуцыйную, таму мы не абавязаны яе падтрымліваць, а наадварот — перашкаджаць ёй у разбудове падобнай сыстэмы дзяржаўнасьці. У сувязі з гэтым Беларуска-Сялянска-Работніцкая Грамада пастанавіла заняць лінію прынцыповай апазыцыі, выключаючы абсалютна канстытуцыйнае супрацоўніцтва з польскімі палітычнымі дзейнікамі.

Палітычная добрасумленнасьць наказвае мне пры гэтым сказаць, што гэты шлях значна раней сфармуляваў Базыль Рагуля і ўдаводніў⁹¹ уласным паступаваньнем ягоную актуальнасьць.

Многае варажыла, што Рагуля стане на чале дзейнічаючай беларускай палітыкі, на гэта Рагуля меў усе дадзеныя, і якая шкода, што тое ня сталася.

Інтрыга Ваевудзкага, узмоцненая кароткаўзрочнасьцю⁹² Тарашкевіча, зьбіла з абранага палітычнага накірунку Рагулю, а пры дапамозе Антона Луцкевіча беларускі рух быў уведзены ў зусім неадпаведнае рэчышча⁹³.

⇒ польскіх уладаў, якія не дазволілі беларусам правесці ў Сойм больш як аднаго пасла (Фабіяна Ярэміча), палякі на адпаведны запыт міжнароднай арганізацыі бадзёра адказалі, што ад беларусаў „цяпер у Сойме засядаюць 4 паслы і 1 сэнатар (Ярэміч, Шыманоўскі, Куц, Курус і Сядун)“ (Archiwum Akt Nowych (AAN). Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ) 1918—1939. Sygn. 2273. S. 69). У той жа час з апошніх чатырох асобаў толькі Шыманоўскі праводзіў хоць нейкую дзейнасьць, а астатнія былі звычайнымі статэстамі, якія за час выкананьня пасольскіх і сэнатарскіх абавязкаў не прадэманстравалі ўвогуле аніякай актыўнасьці, тым больш скіраванай на абарону беларускіх інтарэсаў.

⁹¹ „Удаводніў“ (ад польск. *udowodnił*) — даказаў.

⁹² „Кароткаўзрочнасьць“ (ад польск. *krótkowzroczność*) — блізарукасьць.

⁹³ Да ацэнак Ю. Сабалеўскім асобы Сьльвэстра Ваевудзкага й ягонай ролі ў падзеях пачатку 1927 г. трэба ставіцца надзвычай асьцярожна, паколькі ня выключана, што Сабалеўскі, як гэта нярэдка здараецца з мэмуарыстамі, ⇒

Я ім тут на гэтым месцы не судзьдзя. Шкада, што так сталася! Шкада, што так глыбока памыліліся і не распазналі бальшавіцкае правакацыі, і за гэта многія за свой давер заплацілі ў казаматах ЧЭКА і НКВД сваімі галовамі, сьвята вызнаючы пры гэтым барацьбу за зрэалізаваньне Беларускай Дзяржаўнай Незалежнасьці.

Маёвы пераварот

Пілсудзкі пры ўладзе. Барацьба з вуліцы пераносіцца адразу на барацьбу з законапарадкам. Каля ўрадавых становішч пачалі гуртавацца людзі „камэнданцкага“ зместу⁹⁴. Многім спасярод нас здавалася, што Ваевудзкі зойме становішча беспасрэдна пры Пілсудзкім і пойдзе зь ім па лініі аздараўленьня нутранага палітычнага жыцьця на падставах законнасьці і абавязваючай канстытуцыі.

⇒ не ўтрымаўся ад таго, каб заднім чыслом сьведома ці несьведома не прыпісаць сабе тагачаснаму пазьнейшыя думкі і адпаведна зь імі не апісаць свае тагачасныя дзеянні й перажыванні. Пра тое, што насамрэч Сабалеўскі ў той час ня быў такім ужо непрымірымім праціўнікам Ваевудзкага й не лічыў яго правакатарам, можа сьведчыць хоць бы выдадзены Сабалеўскім у тыя дні камунікат, поўны тэкст якога прыведзены ў пазьнейшых успамінах аднаго з паплечнікаў Ваевудзкага — Альфрэда Фідаркевіча. Тэкст гэтага дакумэнту пачынаўся з наступнага абзацу (у перакладзе з польскай мовы):

„Урад, арыштоўваючы паслоў Грамады, хацеў нанесці сьмяротны ўдар вызваленчаму руху беларускага народу. Цяпер урад, ня маючы доказаў супраць арыштаваных паслоў, намагаецца скінуць адказнасьць за арышты беларускіх паслоў на пасла Ваевудзкага. Гэта манэўр, разьлічаны на падман грамадзкай думкі. Аднак кожны зразумее, што абвінавачваньне пасла Ваевудзкага, сябра Незалежнай сялянскай партыі, у правакацыі Грамады — гэта нонсэнс. Гэтае бруднае цкаваньне, распачатае супраць Ваевудзкага — гэта працяг перасьледу соймавай апазыцыі» (Fiderkiewicz, A. „Dobre czasy“: wspomnienia z lat 1922—1927. Warszawa, 1958. S. 361).

Дадзены дакумэнт у тыя дні быў разам зь іншымі матэрыяламі дзеля абароны С. Ваевудзкага апублікаваны на старонках афіцыйнага друкаванага органу Незалежнай сялянскай партыі — газэты *Zagon*, але два нумары гэтага выданьня былі тады канфіскаваныя польскай паліцыяй і дзеля таго сёньня цяжкадаступныя (гл.: Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim. Warszawa, 1997. S. 12).

⁹⁴ Тут маюцца на ўвазе людзі, верныя Юзэфу Пілсудзкаму. **Камэндант** — адна зь мянушак Пілсудзкага, шырока ўжываная ягонымі прыхільнікамі.

Фактычна ж атрымалася другое. Агітуючы папярэдне за Пілсудзкага, Ваевудзкі пасыла маёвага перавароту па выстаўленым палітычным вэксялям ня плаціць, ён дае нейкія туманныя паясьненні, што маршалак напатыкае вялікія цяжкасці як знутры, так і звонку, і часова прымушаны манэўраваць. Тактычна Ваевудзкі салідарызуецца з крайнімі левымі напрамкамі як у Сойме, так і па-за Соймам на розных камуністычных і пракамуністычных мітынгх, і пры кожнай нагодзе вельмі востра атакуе мамаёвы ўрад Пілсудзкага, выстаўляючы выразна нерачовыя, зачэпнага характару, радыкальныя дамаганні пад адрас ураду.

Тарашкевіч у неразлучным кантакце з Ваевудзкім, але мала чаго пераказвае нашаму калектыву. У той час, калі мы выказваем недавер пад адрасам Ваевудзкага, Тарашкевіч застаецца надалей у прыязных з ім адносінах. Тых самых поглядаў быў і Антон Луцкевіч, пераняўшы прэсу Грамады ў свае рукі і дзейнічаючы па-над нашымі галовамі. Наспяваў разлом, і на месца Тарашкевіча старшынёю клюбу Грамады намячаўся Пётра Мятла, чалавек высокай этычнасці і самастойнай палітычнай сьведамасці. Астроўскі быў разам з намі — большынёю, але зь нейкіх, яму толькі ведамых, хіба, прычынаў унікаў крутых паваротаў. Справа аздаруленьня нашага партыйнага і палітычнага жыцця вымагала надзвычайнага высілку, бо правакацыя і агентура ўжо дзейнічалі ў асяродзьдзі Грамады з найвыразнейшаю нахабнасцю. Але дзе ляжала лінія разгранічэньня паміж польскаю і бальшавіцкаю правакацыяй — разабрацца было цяжка. Тарашкевіч занураўся ў вышэйшыя сфэры палітыкі і кантакт з намі — большынёю быў фактычна толькі чыста фармальны. Аснаўную працу веў сакратар Бурсэвіч, які на Салаўках потым разьмяняўся і скончыў сваё жыццё зь вельмі забруджаным пашпартам⁹⁵.

Агульнае маё палажэньне аказалася вельмі складаным. На тэрыторыі Сойму быў я адзін. Трэба было прыняць на сябе барацьбу зь ведамымі і больш няведамымі перашкодамі. Нэрвовы стан пазбавіў мяне сну, і я засыпаў кароткімі дозамі па некалькі разоў на дзень. Не пакідалі мяне дваіх: В. Рагуля і ўкраінец, назваць якога я і сянняя яшчэ не магу,

⁹⁵ Відаць, Ю. Сабалеўскі паводле якіхсьці ўласных здагадак атаесамляў з Бурсэвічам асобу нейкага „За-ніча“, які фігуруе ў вельмі нэгатыўным сьвятле, як даносчык і шпег, ва ўспамінах украінскага гісторыка й грамадзкага дзеяча Сямёна Падгайнага „Беларусы на Салаўках“. Гл. Юрэвіч, Л. Беларуская эміграцыя на эміграцыі. Нью-Ёрк, 1999. С. 127—130.

можа ён яшчэ і жыве ў Саветах⁹⁶. Навокал мяне ўсё кіпела і бурлела, а таму адзін неасцярожны ход мог быць згубным і для мяне, і для імя Грамады.

Некалькі разоў выступаў я з соймавай трыбуны і на розных камісіях, занятых абследам матэрыялаў пракуратуры аб Грамадзе, падсумоўваючы беззаконні, дакананья польскім урадам над беларускім жыццём.

Сэсія пленуму Сойму зацягвалася, і ў гэтым часе мне не пагражаў арышт на тэрыторыі Сойму. У горад не выходзіў, бо маглі ці то схапіць адны, ці то прыстрэліць другія. Узняты шум каля Грамады па-рознаму камэнтаваўся прэсаю. Можна было заўважыць некаторае адпружаньне. Орган прэм'ера⁹⁷ Бартля (назову ня памятаю) падаў разгляд

⁹⁶ Нягледзячы на тое, што Сабалеўскі цягам усіх сваіх успамінаў сьвядома ня згадвае прозьвішча свайго прыяцеля-ўкраінца, па ўскосных звестках можна зь вялікай доляй верагоднасьці меркаваць, што ім быў **Андрэй Пашчук** (1891—1937). Нарадзінец Луцкага павету на Валыні, ён каля 1917 г. стаў сябрам Украінскай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, у 1919 г. быў прэсавым рэфэрэнтам ураду Ўкраінскай Народнай Рэспублікі. У пачатку 1920-х гг. вярнуўся на радзіму, займаўся на Валыні каапэратыўнай і асьветніцкай дзейнасьцю, быў старшынём таварыства „Просвіта“ ў Луцку. У 1922 г. абраны паслом Сойму ў Луцкай выбарчай акрузе, спачатку уваходзіў у адзінае Ўкраінскае парлямэнцкае прадстаўніцтва, зь лютага 1924 г. выйшаў зь яго і далучыўся да навастворанага Ўкраінскага сацыял-дэмакратычнага клюбу (УСДК). У лістападзе 1924 г. разам з трыма іншымі сваімі калегамі з УСДК (Фамой Прыступам, Восіпам Скрыпам і Якавам Вайццоком) далучыўся да Камуністычнай пасольскай фракцыі ў Сойме. У 1928 г. выехаў у ССРС, дзе ў 1933 г. быў арыштаваны за дзейнасьць у мітычнай Украінскай вайскавай арганізацыі й асуджаны на 10 гадоў лягераў. Пакараньне адбываў у Карэліі, дзе працаваў аграномам. У верасьні 1937 г. быў паўторна арыштаваны нібыта за вядзеньне ў лягеры контррэвалюцыйнай агітацыі, 28 верасьня 1937 г. расстраляны. Пра лёс свайго бацькі ўжо пасля распаду Савецкага Саюзу даведаўся і напісаў ва ўкраінскай эмігранцкай прэсе ягоны сын, таксама Андрэй, які пасля вайны жыў у Нью-Ёрку. Гл.: Пашчук, А. Як я дзінаваўся про долю бацька // Свобода. 8 грудня 2006. №49. С. 7.

⁹⁷ Казімеж Бартэль у той час, які апісвае Сабалеўскі, афіцыйна займаў пасаду віцэ-прэм'ера, але з улікам таго, што прэм'ерам быў сам Юзэф Пілсудзкі, які канцэнтравалася пераважна на справах абароны й вонкавай палітыкі, Бартэль фактычна выконваў прэм'ерскія абавязкі. Менавіта з гэтым, відаць, і звязаная сталая блытаніна ва ўспамінах Ю. Сабалеўскага, калі Бартэль папераменна называецца то прэм'ерам, то віцэ-прэм'ерам.

аднаго майго выступу з шматлікімі закідамі супроць польскай палітыкі адносна беларусаў, зацываваў некаторыя выбаркі, з многімі закідамі згадзіўся і выказаў гатоўнасьць вывучэньня гэтага пытаньня ды шуканьня лягічнага выхаду.

Ход прэм’ер-міністра пачалі камэнтаваць па-рознаму. Радыкальная прамарксістоўская групоўка на чале з Ваевудзім убачыла ў гэтым выступе прэм’ер-міністра ход на разлом у беларускім асяродзьдзі. Я злажыў інтэрпэляцыю ад надужыцця паліцыі пры арыштах грамадоўцаў, але выключыў удзел Ваевудзкага зь ягонаю групаю⁹⁸. Мы сталі на адкрыта варожыя пазыцыі барацьбы. Віленская лібэральная польская прэса заклікала адказныя дзейнікі да асьцярожнасьці пры разглядзе справы Грамады і разгранічэньня грамадаўскае дзейнасьці ад падтасаванай пад грамадаўскі шылд. Раіла асьцярожнае шуканьне дарог да спаўжыцця.

Неспадзявана Ваевудзікі зьмяніў тактыку і цераз пасланца запрапанаваў мне спаткацца па „вельмі важнаму пытаньню“. Вызначыў нейкі закавулак кулюараў. Пры спатканьні быў паблагліва ветлівым. Хваліў занятую мною пазыцыю і прасіў прыняць ягоную прыяцельскую парад, выцякаючую з пэўнай дагаворанасьці з Тарашкевічам. Казаў, што я павінен выявіць як найбольшую рэвалюцыйнасьць і ўвязаць у акцыю Грамады настроі працоўных мас Варшавы. З вачэй яго было відаць, што для яго было нямілай неспадзеўкай тое, што я на волі і не ўкладаю-

⁹⁸ 25 студзеня Юры Сабалеўскі падаў сьпешную прапанову Сойму ў справе неадкладнага вызваленьня з астрогу незаконна арыштаваных паслоў. Акрамя таго, у той жа самы дзень ён разам з пасламі іншых левых фракцыяў ад імя пасольскага клюбу БСРГ падаў яшчэ дзэве сьпешныя прапановы — у справе выказваньня недаверу маршалку Сойму і ўраду на чале з Юозэфам Пілсудзім (Прапазыцыі ў Сойме // Сялянская ніва. 1927. 2 лютага. №11. С. 2). Пры гэтым варта ўлічваць, што згодна з патрабаваньнямі арт. 19 соймавага рэгламэнту, Сабалеўскі ня мог падаць аніводнай з гэтых прапанаваў самастойна — для гэтага яму патрабавалася сабраць пад яе тэкстам подпісы ня менш як 15-ці паслоў, а дзеля таго, каб яму пасья далі магчымасьць абгрунтаваць з соймавай трыбуны неабходнасьць тэрміновасьці яе разгляду — заручыцца падтрыманьнем ажно 45-ці паслоў. Пры тагачаснай расстаноўцы сілаў у Сойме Сабалеўскаму было б вельмі праблематычна выканаць гэтыя патрабаваньні без актыўнай згоды з боку пасольскага клюбу Незалежнай сялянскай партыі на чале з С. Ваевудзім, таму да словаў пра „выключэньне ўдзелу Ваевудзкага зь ягонаю групаю“ трэба ставіцца вельмі крытычна.

ся ў ягоныя рамкі. Будучы повен захаплення ў пахвалах Тарашкевіча, ён асьцярожна інфармаваў мяне аб характары дагаворанасьці Тарашкевіча з многімі партыямі і работніцкімі арганізацыямі, як у Польшчы, так і за граніцаю. На мне ж павінен ляжаць абавязак гэтую дагаворанасьць утрымліваць і прадоўжваць. Для гэтага неабходны ўвязкі і ўзгадненні. Пачаў разьвіваць тэорыю надыходзячых вялікіх палітычных падзеяў і ўпэўненне, што беларускае пытаньне ўжо стаіць на шляху рэалізаваўня ад Смаленску і па Берасьць. Зразумела, што ўсё гэта я прыняў за стопрацэнтавы фальш і правакацыю, але выразна сказаць яму аб гэтым ня мог.

Мая прынцыповая рэпліка была ў тым, што дагаворанасьць Тарашкевіча мяне не абавязвае, бо на гэты крок Тарашкевіча ніхто не ўпаўнаважніваў. Кожная дагаворанасьць Грамады можа адбывацца толькі са згоды ўсяго складу Прэзыдыюму Сакратарыяту. Акрам таго, дагаворанасьць Тарашкевіча як для мяне, так і для ўсіх нас — навіна, а калі ж гэта, аднак, факт, то магу выказаць толькі жаль. Твар Ваевудзкага выявіў злосную нэрвовасьць, і мы вельмі холадна разьвіталіся.

Наступна пачалі да мяне прыяжджаць і прыходзіць асобы, пераважна палякі, якіх я ніколі перад гэтым ня бачыў. Нямала было і беларусаў, і жыдоў, але зь вельмі невыразнымі даручэньнямі. Заклікалі ў горад пераважна на мітынгі, на якіх трэба было выклікаць рад вострых эксцэсаў. Мяне гэта не пераконвала, і я ў большыні выпадкаў прымаў такія прапановы за правакацыю ззакулісовых камбінацый, аб якіх наведвальнікі мяне маглі і ня ведаць.

У хуткім часе нарастаць пачала з боку клікі Ваевудзкага да мяне адкрытая варожасьць. Распачалася кампанія на палітычнае зьнішчэньне і натраўліваньне на мяне моладзі. Іх дэлегацыя зь Вільні і Варшавы выставіла мне катэгарычнае дамаганьне пераводу Грамады ў падполье і ўвязкі там з камуністамі, якія дадуць падтрымку. Паводле гэтага пляну я зь некалькімі сябрамі Грамады павінен быў бы перайсьці на нелегальнае становішча ці то ў Польшчы, ці то за граніцаю, і прыслухоўвацца да кіраўнічых радаў Ваевудзкага.

Атрымаў я весткі зь Вільні, што сярод застаўшыхся на волі працаўнікоў Галоўнага Сакратарыяту Грамады вядуцца спрэчкі над далейшым паступаньнем. „Прыхільнікаў“ на пераход у падполье — мала, большасьць трымаецца погляду, што трэба ўстрымацца зь дзейнасьцю, не выклікаць эксцэсаў, падаваць у прэсе толькі агульны інфармацыйны матэрыял і чакаць далейшага разьвіцьця выпадкаў. Характэрна, што на тактыку завострываўня адносін з польскім урадам і пераход у падполье пайшла без вынятку моладзь — пераважна студэнты, якія

потым апынуліся часткова ў палянафільскім асяродзьдзі, а часткова — у радох камуністых. Супрацьлеглае становішча занялі старэйшыя інтэлігенты і людзі зь вёсак. Адныя і другія жадалі ад мяне адпаведных загадаў. Адныя і другія пры гэтым выказвалі ўзаемна яўны недавер і ўнікалі паміж сабой спатканьняў.

Аднаго разу, вярнуўшыся на сваё памешканьне ў соймавым гатэлі, я застаў там двух сяброў Грамады, Макоўскага⁹⁹ і (здаецца) Бабровіча¹⁰⁰ ці Мэнке¹⁰¹ (зьбеларушчаны немец). На вачох іх была злосьць. Суха і вяла прывітаўшыся, паведамлілі мяне, што новапаўсталае ЦК Грамады¹⁰² пастанавіла перавесці Грамаду ў падпольле і для гэтае мэты пры-

⁹⁹ **Вячаслаў Макоўскі** (?—1929), заходнебеларускі дзеяч, намесьнік сакратара ЦК БСРГ, сябра КПЗБ. У 1928 г. арыштаваны польскімі ўладамі, год прасядзеў у турме, вызвалены пад заклад праз стан здароўя, памёр ад сухотаў праз 12 дзён пасля вызваленьня. Яго пахаваньне ў Вільні 8 сакавіка 1929 г. ператварылася ў камуністычную дэманстрацыю.

¹⁰⁰ **Ян Бабровіч** (1902—1943), дзеяч рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі, публіцыст. У 1922—1925 гг. вучыўся ў Праскім унівэрсытэце, дзе далучыўся да камуністычнага руху. З 1925 г. — сябра Кампарты Чэхаславацчыны, з 1926 г. — сябра КПЗБ. Пасля вяртаньня ў Заходнюю Беларусь быў прадстаўніком КПЗБ пры ЦК БСРГ і палітычным рэдактарам грамадоўскіх газэтаў. У 1928 г. быў арыштаваны польскімі ўладамі й асуджаны на 15 гадоў турмы, у верасьні 1932 г. у выніку абмену палітвязьнямі перададзены польскімі ўладамі ў СССР. Рэпрэсаваны, памёр у зьняволенні.

¹⁰¹ **Лявон Мэнке** (1905—1943), заходнебеларускі радыкальны дзеяч, паходзіў зь вядомай нямецкай віленскай сям’і, прадстаўнікі якой бралі непасрэдны ўдзел у беларускім руху. Ягонымі роднымі сёстрамі былі Юльяна Вітан-Дубейкаўская (нявеста Івана Луцкевіча і жонка Лявона Вітан-Дубейкаўскага) і Ляля Мэнке. Скончыўшы Віленскую беларускую гімназію, вучыўся ва ўнівэрсытэце ў Празе. У 1926 г. вярнуўся ў Заходнюю Беларусь, далучыўшыся да дзейнасьці КПЗБ. Быў адным з камуністычных куратараў Беларускага сялянска-работніцкага пасольскага клубу „Змаганьне“. Пасля выехаў у СССР, адкуль, паводле ўспамінаў сястры Юльяны, „*вяртаецца разам з жонкай у трагічных абставінах празь Фінляндыю ў 1935 г... запісваецца ў зной студэнтам на Віленскі ўнівэрсытэт і жыве ў Вільні*“. Падчас Другой сусьветнай вайны разам з сваякамі выехаў у Бэрлін, дзе трагічна загінуў.

¹⁰² Новы Цэнтральны камітэт БСРГ, у які ўвайшлі, акрамя Юр’я Сабалеўскага, Сьцяпан Астапчык, Лявон Мэнке, Вінцэнт Грышкевіч і Вячаслаў Макоўскі, быў створаны, паводле інфармацыі польскіх спецслужбаў, на месяц пазьней за той час, пра які распавядае Сабалеўскі — 5 сакавіка 1927 г. Аднак нейкай актыўнай дзейнасьці ён разгарнуць не пасьпеў, бо 21 сакавіка 1927 г. польскія ўлады афіцыйна дэлегалізавалі Грамаду.

гатавала друкам „маніфэст“ за маім подпісам. Я катэгарычна запратэ-ставаў і папярэдзіў, што калі гэтая пастанова будзе зрэалізавана, а „маніфэст“ абвешчаны, то я неадкладна падам запырэчаньне і назаву іх паступак правакацыяй.

Пачалася вельмі вострая гутарка, пры якой захоўваньне іх карэктным назваць нельга было. Можна было зразумець, што яны да маёй пазыцыі былі прыгатаваны, але разьлічвалі на магчымасьць стэрарызаваць мяне. Вясынілася ў гутарцы зь імі, што ад мяне сьведама ўкrywалі дагаворанасьць Тарашкевіча з Ваевудзкім, у выніку якой пры ЦК Грамады была арганізавана „чырвоная фракцыя Грамады“, якая павінна была паступова пераклучыць нацыяналістычныя настаўленьні на марксістоўскія. У доказ праўдзівасьці гэтага яны былі гатовы даставіць мне пісьмы ад Тарашкевіча з турмы. Паводле іх запэўненьня, кантакт з Тарашкевічам наладжаны празь „верных“ стражнікаў, і абмен карэспандэнцыяй адбываецца бесьперабойна. Напрамак прэсы, гаварылі яны, надаваўся прэсаваю камісіяй „чырвонай сэкцыі“ ў плянавым і ўзгодненым парадку.

Мае нэгатыўныя адносіны да Ваевудзкага і ягонай дзейнасьці яны расцэньваюць як злачын і палітычную нясьведамасьць, за што я павінен буду адказаць, і літасьці да мяне ня будзе. Многа часу яшчэ імі было казана пад маім адрасам, многа чаго я даведаўся аб укrywаных ад мяне закулісах агентуры, закіненай у Грамаду.

У рэпліках я быў карэктным, але ніякае згоды ім ня даў. Наступіў яўны падзел на „Мы“ і „Вы“. Да некаторых уцягненых у гэтую авантуру я меў глыбокі жаль; некаторыя не здавалі сабе справаздачы аб наступствах іх паступаньня. Ігра была тонка прадумана і згубнаю для многіх, што і сталася. З гэтай спрэчкі, між іншым, выясьнілася, што для спаўпрацы па выдаваньню гумарыстычнага журналу „Маланка“¹⁰³ сьведама быў запрошаны карыкатурыст-паляк, працаўнік польскай вайскавай разьведкі, як сіла, якая „памагала ламаць праявы шавіністычнага нацыяналізму“.

Разышліся мы, не разьвітаўшыся. Гэтыя візыты цяжкім прыгнечаньнем лажыліся на маю душу. Нэрвовы стан даходзіў да астатніх межаў, і самаапанаваньне часамі мяне пакідала. Час ад часу атакоўвалі мяне карэспандэнты, іх стаўка была найчасьцей на павярхоўную сэнса-

¹⁰³ „Маланка“ — беларуская гумарыстычна-сатырычная газета, орган БСРГ. Выдавалася ў Вільні ў 1926—1928 гг. Шмат якія нумары былі канфіскаваныя.

цыйнасьць, больш паважней распытваў мяне карэспандэнт жыдоўскай газеты Зынгер¹⁰⁴, выдаванай у польскай мове¹⁰⁵, які падаў у кароткім зарысе статут Грамады і мае выясьненыні аб антымарксістоўскім настаўленьні Грамады. Прадстаўніка савецкага „ТАСС“¹⁰⁶ Браціна¹⁰⁷ я не прыняў. Мне была ведама ягоная праўдзівая функцыя, нічога супольнага ня маючая з афіцыйным становішчам. Таму ён мне прадстаўляўся больш небясьпечным, як Ваевудзкі.

У хуткім часе прыбыла зь Вільні дэлегацыя і сказала, што „чырвоная сэкцыя“ выдзеліла свой ЦК, уняважніла статут Грамады і будзе дзейнічаць у падпольлі пад назвай „Работніцка-Сялянская Грамада Заходняй Беларусі“, і прыгатаўляе супраць мяне адозву. Сытуацыя для мяне значна ўскладнялася. Зь меркаваньняў рознага характару я ня мог уваходзіць у палеміку і адкрытую спрэчку, хоць увесь час авантура Ваевудзкага мяне на гэты шлях сьпіхала. Вымагалася з майго боку палітычная акрэсьленасьць, і я далучыўся да Беларускага Нацыянальнага Пасольскага Клубу, падаючы аб гэтым камунікат у прэсе безь ніякіх паясьненьняў¹⁰⁸. Адна

¹⁰⁴ **Бэрнард Зынгер** (*Singer*, 1893—1966), габрэйскі журналіст, публіцыст і палітык, адзін з заснавальнікаў фалькісцкага (народніцкага) кірунку габрэйскага руху ў Польшчы. Публікаваўся ў розных выданнях на польскай мове, на ідыш і на іўрыце. З 1925 г. быў сталым фэльетаністам і парлямэнцкім карэспандэнтам польскамоўнай габрэйскай газеты *Nasz Przegląd*. Найбольш цікавыя парлямэнцкія фэльетоны былі перавыдадзеныя ім у 1962 г. у эміграцыі пад назвай *Od Witosa do Siawka* („Ад Вітаса да Слаўзка“).

¹⁰⁵ Маецца на ўвазе *Nasz Przegląd* („Наш агляд“) — польскамоўная габрэйская газета, якая выдавалася ў Варшаве ў 1923—1938 гг. і мела прасіяніцкую ідэалогічную арыентацыю.

¹⁰⁶ **ТАСС** — Тэлеграфнае агенцтва Савецкага Саюзу.

¹⁰⁷ **Брацін**, карэспандэнт ТАСС і маскоўскай газеты „Известия“. Паводле паказаньняў Аляксандра Ёльянава, дадзеных ім НКВД, менавіта на кватэры Браціна адбываліся ягоныя сустрэчы з Сьльвэстрам Ваевудзкім.

¹⁰⁸ Такі камунікат Сабалеўскі сапраўды выдаў, але адбылося гэта толькі празь некалькі месяцаў, 19 верасьня 1927 г., ужо пасля ягонага вяртаньня зь Нямецчыны ў Польшчу (гл.: Перамога нацыянальнага фронту // Сялянская ніва. 1927. 21 верасьня. №68. С. 1). Пры гэтым публічнае тлумачэньне сваіх дзеяньняў Сабалеўскі, нягледзячы на ягонае адмаўленьне гэтага ў успамінах, насамрэч таксама тады даў у форме адмысловай дэкларацыі, прытым была яна даволі разгорнутая:

„1. Далейшая акцыя Грамады наагул, а асобна і мая ў ёй будзе прычынай укладаньня ў польскія вострогі лепшых беларускіх сіл. Я, будучы сынам⇒

з польскіх газэтаў прысьвяціла хранікёрскую зацемку, называючы мяне „остатнім могіканінэм“¹⁰⁹.

У далейшым сваім паступаньні прыйшлося вельмі ўважліва сачыць за кожным сваім словам і кантраляваць свае хады. З чым я магу спаткацца ў наступную хвіліну — прадбачыць было цяжка. Ідучы ў той час па вобмацку, Тарашкевіч прадстаўляўся мне вельмі непаважным і чалавекам, і палітыкам, хоць усім нам здавалася зусім іншае за ягоным прафэсарскім запраўдным тытулам. Увязаўся ў відавочную авантуру, і то ў спосаб скрыты ад сваіх сяброў. Калі падабаліся яму сьцежкі да марксізму, мог ісьці адкрыта сам з сваімі спадарожнікамі. Зусім не адпавядала пры ягоным становішчы гуляць у хованкі і зацярушваць свае сьляды.

Ваевудзкі — страшылішча і правакатар вялікага калібру. Не разумею таксама Антона Луцкевіча, чым ён паслугоўваўся, ангажуючыся праз Ваевудзкага ў Бабровічаўскі марксізм, калі ў ягоным зьмесьці быў завостраны беларускі нацыяналізм? Для мяне было ясна, што гэтыя супярэчнасьці ў зьмесьце людзей будуць выцягвацца на паверхню

⇒ *Беларускага Народу і з цэлай душы жадаючы палягчыць цяжкай яго долі, жадаю лепш сам цярпець у востросе, чымся прычыняцца да запаўняньня вострагаў беларускімі сьлянамі, і праз гэта да зьніштажэньня сям'яў, што асталіся на волі.*

2. *Беларуская Грамада вяла сваю працу пераважна ў кірунку ўсьведамляньня беларускіх гушчаў з палітычнага пункту гледжаньня, затое вельмі мала зварочвала ўвагі на рэчы важнейшыя для беларускай вёскі — на нацыянальнае ўсьведамляньне, на культурна-асьветную працу і на палітычнае гаспадарчае палажэньня Беларускага Народу.*

3. *Дасьледы мае на ніве арганізацыі вясковых гаспадарак, чэрпаньня з крытэрыяў культуры Захаду, а набыцьця 20-летняй маеі працай сярод Немцаў, Літвіноў, Латышоў — вучаць мяне, што шмат недамаганьняў у агульным жыцьці Беларускага Народу можна адсуіць праз прытарнаваньня [так у арыгінале. — А. П.] вышэйшай культуры ў гаспадарчым жыцьці гэтага Народу. Для здзейсьненьня затым гэтае мэты і намерваюся прысьвяціць далейшую сваю працу. Але дзеля таго, што гаспадарчае жыцьцё ёсьць рэзультатам усіх формаў палітычнага жыцьця народу, буду імкнуцца да ўспомненай мэты праз кансалідацыю гэтых беларускіх сіл дэмакратычных, якія шчыра працуюць над поўным вызваленьнем Беларускага Народу, як з пункту гледжаньня гаспадарчага, культуральнага, так і палітычнага“ (Дэкларацыя пасла Юрага Сабалеўскага // Сялянская ніва. 1927. 28 верасьня. №70. С. 1).*

¹⁰⁹ „Апошні з магіканаў“ (польск.).

сьледства — для працэсу над Грамадою, і разьменьваць і людзей, і нашу церазь іх вызвольную ідэю. Бараніць паводзіны Тарашкевіча я ня мог з тактычнага становішча, думачы, што многае пракураторы вядома. Губляўся ў дагадках адносна свайго лёсу і ня мог што-небудзь плянаваць наперад. Адно абраў за прынцып: на сьледстве і ў судзе цьвердзіць, „што нічога ня знаю, нічога ня памятаю і нічога ня ведаю“. Хай сьледства і суд робяць што хочучь, але зь мяне нічога ніхто ня выцягне больш таго, што ведама сьледству зь іншых крыніцаў. Мабілізаваў усе свае духоўныя сілы стаяць на гэтым цьвёрда і не зыходзіць з абранага напрамку...

Прыяцель-украінец, утаямнічаны ў закулісы барацьбы, перадае, што Ваевудзкі абгаварывае ў сваім блізкім коле магчымую патрэбу майго фізычнага зьнішчэньня, але так, каб адказнасьць ускінуць на польскую паліцыю... Сьтуацыя значна ўскладняецца, а рэалізацыя гэтага пляну зусім магчымая, і на гэта я маю пэўныя ілюстрацыі.

На адным з чарговых паседжаньняў пленуму Сойму выступае з дэкларацыйнаю прамоваю віцэ-прэм'ер Бартэль. Ваевудзкі зь месца яго перабівае рэплікамі і неэтычна атакуе. Віцэ-прэм'ер пры заканчэньні свае прамовы ў вельмі спакойнай, вытрыманай і паважнай форме адказвае Ваевудзкаму, што яму, Ваевудзкаму, як сакрэтнаму агенту польскага ўраду, належыць захоўвацца перад віцэ-прэм'ерам больш карэктна і пры гэтым дэмаскуе публічна Ваевудзкага, як правакатара.

Скандал! Ваевудзкі зьбянтэжаны. Саля не спушчае зь яго вачэй. Ваевудзкі ўзрываецца, нешта нэрвова выкрыквае і накіроўваецца да выхаду, а за ім ягоныя паплечнікі. Бартэль іранічна ўзіраецца на гэтую працэсію і зыходзіць з трыбуны. На наступны дзень урадавая газэта „Газэта Польска“¹¹⁰ зьмяшчае абшырны артыкул супроць Сойму (здаецца, гэта быў артыкул Пілсудзкага з салдацкімі непрызваітымі ляянкамі) і дэмаскуе Ваевудзкага, як урадавага агента-правакатара. Выступленьне з дэмакаваньнем Ваевудзкага падхапілі і іншыя газэты, а „Глос Правды“ з 28.1.1927 г. падаў з камэнтарыямі рэвэляцыйна-сэнсацыйнага зьместу.

Глыбокаю раніцаю, калі я быў яшчэ ў ложку, убягае да мяне ў пакой Ваевудзкі з кампаніяй сваіх паплечнікаў і жадаюць ад мяне пазачарговага выступленьня з пратэстам супраць прамовы прэм'ер-міністра і сьцьверджаньня палітычнай добранадзейнасьці Ваевудзка-

¹¹⁰ Тут Ю. Сабалеўскі штосьці блытае, паколькі штодзённае выданьне *Gazeta Polska* стала выходзіць у Варшаве толькі ў 1929 г.

га. Я катэгарычна адмаўляю ў гэтай просьбе. Крыху пазней пасья гэтага выступаю па беларускіх пытаннях, а аб Ваевудзкім выказваю некалькі слоў без намеру бараніць яго перад абвінавачваннямі прэм'ер-міністра. Пры спатканьні на перарыве прапанаваў ягоным паплечнікам апэляваць у Маршалкоўскі Суд, а пасья разгляду справы выдаць афіцыйны камунікат. Я быў перакананы, што віцэ-прэм'ер-міністар ліквідаваў Ваевудзкага сьведама па выкананьні ім даручанай ролі. Звычайны спосаб адносін усюды да выкарыстаннага кожнага правакатара.

Паступіла ад пракуратуры жаданьне выдачы мяне суду. Маршалак не пераказаў яго пленуму, з чаго можна было спадзявацца, што заарыштуюць мяне пасья сэсіі і паставяць, такім чынам, Сойм перад дакананым фактам, калі ён будзе на фэрыях¹¹¹. Гэта — найпрасьцейшая дарога і без разгалосу¹¹². Арышт паслоў Грамады і іншых пленум пры-

¹¹¹ „Фэры“ (польск. *ferie*) — парлямэнцкія вакацыі.

¹¹² Справядлівасьць гэтых прыпушчэньняў Сабалеўскага выклікае сумнеў з той прычыны, што, арыштаваўшы ў студзені 1927 г. паслоў Грамады без папярэдняй згоды на гэта Сойму, польскія ўлады перайшлі пэўны сымбалічны Рубікон, груба парушыўшы арт. 21 польскай Канстытуцыі, які адначасна вызначаў, што „ўвесь час дзеяньня мандату паслы ня могуць быць прыцягнутыя да крымінальнай, адміністрацыйнай і дысцыплінарнай адказнасьці ці пазбаўленьня волі бяз згоды на гэта Сойму“. Выключэньне з правіла мусілі складаць толькі тыя выпадкі, калі пасол затрымліваўся непасрэдна пры здзяйсненьні ім крымінальнага злачынства. У выпадку з арыштам грамадоўскіх паслоў ніякіх пераканаўчых доказаў таго, што іх скапілі на месцы злачынства, выканаўчыя ўлады ў Сойм не падалі, але нягледзячы на гэта, парлямэнт пераважнай большасьцю галасоў легітымизаваў іхнія дзеянні і выдаў арыштаваных паслоў суду. Гэта сьведчыць пра тое, што большасьць соймавых паслоў успрымала парушэньне патрабаваньняў Канстытуцыі за меншае зло, чым далейшы працяг на тэрыторыі Заходняй Беларусі дзейнасьці БСРГ, і дзеля таго была гатовая пайсьці нават на стварэньне небяспечнага прэцэдэнту, які пасья мог адгукнуцца й на іхніх уласных лёсах. Пры такіх настроях соймавай большасьці малаімаверна, што далучэньне да сьпісу арыштаваных паслоў, якіх меркавалася выдаць суду, яшчэ й прозьвішча не арыштаванага Юр'я Сабалеўскага, выклікала б нейкія асабліва моцныя пратэсты, паколькі якраз у гэтым выпадку ўсё адбывалася б у поўнай адпаведнасьці зь літарай закону. Нельга сярод іншага забывацца й на тое, што становішча Сабалеўскага ўскладнялася існаваньнем незакрытай крымінальнай справы супраць яго, разгляд якой быў толькі часова прыпынілі на патрабаваньне Сойму да заканчэньня тэрміну дзеяньня пасольскага мандату, пры гэтым агаворвалася, што ⇨

няў да ведама без дыскусіяў, і канчатковае афармленне выдачы адбудзецца па справаздачы Камісіі пасольскай недатыкальнасці. Не падлягала сумліву, што камісія пацвердзіць ордэр пракурора аб канечнасці арышту затрыманых на „месцы праступства“.

Астатні дзень сесіі пленуму перад агалошаным перарывам; было гэта, здаецца, 10 лютага 1927 г.¹¹³ Спатыкаюся з прадстаўніком нямецкае прэсавае агенцыі. Відаць, што цікавіцца больш, як гэта патрэбна для звычайнай інфармацыі. Аб закулісовых змаганьнях унутры Грамады я не прагаварыўся аніводным словам. Падкрэсьліваў поўную салідарнасць і згоду паміж намі. Парабіў ён выбаркі са статуту Грамады і прасіў аб перасылцы прэсы за апошні час.

Пасольскі Клуб на чале з Рагуляю арганізавалі пры дапамозе нямецкага соймавага клубу¹¹⁴ мой уцёк праз Катавіцы. Мая кватэра ў

⇒ „калі абвінавачваньні, выстаўленья яму сьледчымі органамі, што займаўся антыдзяржаўнай дзейнасьцю, акажуцца слушнымі, то пракурорскія ўлады заўсёды маюць магчымасьць ужо пасля складаньня ім пасольскай прысягі выступіць з прапановай да Сойму, які зможа гэтую справу згодна з працэдурай вырашыць“ (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 265 posiedzenia z dnia 30 grudnia 1925 r. Ł. CCLXV/8). Што тычыцца „разгалосу“, то няма ніякага сумневу, што ў выпадку чарговага арышту паліцый „недатыкальнага“ пасла бяз санкцыі на гэта Сойму ён быў бы куды большы, чым калі б гэтага пасла выдаў Сойм у строгай адпаведнасьці з прапісанай у законе працэдурай. Усё гэта дае падставы сумнявацца, што прычынай захаваньня Сабалеўскім асабістай свабоды ў пачатку 1927 г. сталі выключна ягоныя спрыт і вынаходлівасьць. Хутчэй за ўсё, самі ўлады зь нейкіх пакуль нам невядомых прычынаў папросту не былі ў той час надта зацікаўленыя ў арышце пасла Сабалеўскага, адпаведна й не прыкладалі дзеля гэтага асаблівых намаганьняў.

¹¹³ Насамрэч перапынак у паседжаньнях Сойму быў абвешчаны не 10, а 14 лютага 1927 г. Аднак ня выключана, што выезд Ю. Сабалеўскага з Варшавы адбыўся яшчэ раней, паколькі ў прыкладзеных да стэнаграфічнай справаздачы з соймавага паседжаньня (на якім прымалася канчатковае рашэньне аб выдачы грамадоўскіх паслоў суду) ад 4 лютага 1927 г. вынікае пайменнага галасаваньня ягонае прозьвішча адсутнічае як сярод тых, хто галасаваў „супраць“, гэтак і „за“ (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 317 posiedzenia z dnia 4 lutego 1927 r. Ł. CCCXVII/107—118). Наўрад ці Сабалеўскі мог прапусьціць такое важнае паседжаньне, калі б знаходзіўся ў гэты час у Варшаве.

¹¹⁴ Маецца на ўвазе **Аб'яднаньне нямецкіх паслоў** — нацыянальная нямецкая фракцыя ў польскім парлямэнце 1922—1927 гг., якая складалася з⇒

Сойме абстаўлена шпікамі. Служыцель перадаў мне па сакрэту, што са згоды маршалка Сойму пераказаны нутраной паліцыі дублікаты ключоў ад нашага памешканьня і ключовай канцылярыі. Спраўджваю архіў і перапіску Тарашкевіча. Напатыкаюся на перапіску Тарашкевіча з правакатарам Кузьмою¹¹⁵. Раней Кузьма працаваў з даручэньня ОГПУ Менск, потым перайшоў на службу польскай паліцыі на стаўпецкім паграніччу і не адзін дзясятка людзей загнаў ён у польскі астрог. Думаю, што такія самыя яго паводзіны былі і па боку Саветаў, але там заўсёды — усе канцы як у ваду. Нішчу архівы, карэспандэнцыю, і мая роля дабягае тут да канца. Трэба ўцякаць, каб не папасьціся ў рукі паліцыі... але што далей? на гэтым жа яшчэ не канец!

Змыліць трэба ў першую чаргу чуйнасьць не спускаючай зь мяне вачэй прыстаўленай сакрэтнай, у цывільнай вопратцы паліцыі, і пусьціць яе на фальшывы сьлед. Звычайна, каб уцякаць з Польшчы на Запад, дарога ляжыць праз Данцыг. Спадзявацца трэба, што там усё ўжо пастаўлена на варту. Мой самаход пастаўлены на панадворку разам з самаходамі міністраў. Сябры вынеслі перш мае нялічныя рэчы ў кулюары, і то зусім непрыкметна, потым перакінулі ў самаход вопратку. Я без капелюша і паліто праходжуся па панадворку, хоць і было марозна. У маім пакоі штучны рух: то ўваходзяць, то выходзяць з чамаданчыкамі. Каля дзясятае ўвечары пачынаецца разьезд. Я ўжо ў сваёй машыне. Шофэр укліньваецца ў чаргу ўрадавых машын, і мы за брамаю, а далей — на вакзал. Я на пэроні і заходжу ў пасольскі вагон на Вільню, рэчы ж мае — у цягніку на Катавіцы, што адыходзіць на 40 хвілін пазьней. Пераглянуліся ўмоўна, і я саскочыў на другі бок цягніка, абышоў перад паравозам і ў паўценю стаў у праходзе паміж вагонамі цягніка на Катавіцы. Наш віленскі вагон відаць мне быў ясна. Нахлынула безьліч паліцыі аглядаць цягнік. У штацкай вопратцы шпікі не-

⇒ 17 соймавых паслоў і 4 сэнатараў. Выбарчую кампанію ў парлямэнт у 1922 г. нямецкія й беларускія палітыкі праводзілі ў складзе адзінага Блёку нацыянальных меншасьцяў Польскай Рэспублікі, і ўжо тады завязалі паміж сабой пэўныя сувязі, якія зь цягам часу, як выглядае, былі ўзмацненыя й скарыстаныя ў гэтым канкрэтным выпадку.

¹¹⁵ **Кузьма** ў сярэдзіне 1920-х гг. вёў на Наваградчыне падпольную камуністычную дзейнасьць і адначасова супрацоўнічаў з польскаю палітычнаю паліцыяй. Мясцовыя камуністычныя актывісты выкрылі Кузьму як правакатара ды забілі. Паводле падазрэння ў забойстве арыштавалі сябраў КПЗБ Уладзімера Царука, Паўла Жалезьняковіча і Сымона Носа, якіх польскі суд асудзіў на пажыцьцёвае зьняволеньне.

калькі разоў праходзілі пасольскі вагон. Віленскі цягнік адышоў, і стала на пэроне пуста. Першы этап небяспэкі на гэты раз мінуў памысна. Сорак хвілін чаканьня адыходу цягніка на Катавіцы паказаліся мне вечнасьцю. Нарэшце цягнік рушыў. Плачу правадніку за апеку і збіраюся, нібыта, спаць, хоць кожны скрып дзвьярэй на калідоры напамінае аб магчымасьці выкрыцця.

На граніцы

На месцы прызначэньня. Мова пераважна нямецкая, хоць афіцыйна тут Польшча. Нямецкай мовы я ня ведаю, і з гэтага мне трохі клапатліва. Іду на ўмоўлены адрас. Абранены я ў чорнае, а гэта ня ў тоне колеру публікі на вуліцы, дзе пераважае сьветлы колер. Прымаюць ветліва. Адпачываю — але патрэбны сон мяне пакінуў, і я як разьбіты. Арганізоўваецца пераправа цераз граніцу на нямецкі бок. Усё робіцца безь мяне. Наведваюць мяне з пасольскіх клюбаў і беларусы, і немцы. Празь іх даведваюся, што наказ быў паліцыі арыштаваць мяне пры цягніку. З паліцыяй быў разам і віцэ-пракурор для афармленьня арышту на месцы, як пры праступстве, дакананым на месцы — „горонцым учынку“¹¹⁶.

Аднаго разу раніцою наведвае мяне кампанія і знаёмых, і незнаёмых немцаў, а спасярод іх доктар — жанчына-немка. Паказалі мне пашпарт аднаго з прысутных, вельмі да мяне падобнага. Наказалі пераапраунца ў яго футра з кенгуравым каўняром, а свае рэчы пакінуць у гатэлі. Я „хворы“, і не павінен нічога гаварыць пры пастароньніх людзях. Павязуць мяне ў гэтай кампаніі, апрача двойніка, на нямецкі бок. Пры аглядзе самаходу польскай паліцыяй павінен стагнаць і ня надта падымаць галаву. На дварэ прыемна суха і марозна.

Машына нэрвова пабурчвае і чакае на пасажыраў. Садзімося. Наведвальнікі сьмяюцца з маскараду. Доктар-немка садзіцца на сярэдзіне, а я схілены ў яе бок. Траіх тоўстых немцаў закліньваюць самаход. На вуліцах малы ранішні рух. Горад ажывае, і ад непрывычнага прымаразку рухі людзей прысьпешаныя. Машына ідзе ўпэўненым ходам проста на стракатую перагародку папярод шырокае вуліцы няведамага мне гораду. Трохі далей відаць другая — гэта ўжо па нямецкім баку. Мы спускаемся з узгорка, і відаць пэрспэктыва вуліцы далейшай часткі гораду. Немка-доктар цяжкаю да зразуменьня польскаю моваю паясь-

¹¹⁶ „Горонцы ўчынак“ (польск. „gorący uczynek“) — „гарачы ўчынак“.

няе на вуха гэтую павэрсальскую геаграфію¹¹⁷. Настрой у мяне пры набліжэнні да загарадзі нарастае ў нэрвовасці, але сьмелы і ўпэўнены стан спадарожнікаў дае падставы прадбачыць памысны зварот. Вось мы і пры самай рагатцы. Машина элястычна застопарыла. Траіх рослых польскіх паліцыянтаў на варце без наглядаемай зброі. Адсалютавалі і падышлі дваіх пад самаход. Адзін спраўджаваў дакумэнты шофэра, другі падышоў пад адчыненае вакенца самаходу. Паказалі пашпарты на права пераезду граніцы. Фармальны ківок галавы, што ўсё ў парадку. Відаць, што спатыкаюцца людзі, ад даўна знаёмыя, і ўлажылася споўжыцьцё па-над наказами павэрсальскае ўлады. Доктар усоўвае мне ў кішэню „мой пашпарт“. Яшчэ некалькі перакінута з паліцыянтам абменных жартаўлівых слоў па-нямецку. Адчуваецца запрыязьненасьць, а можа і дагаворанасьць у адбываемай праформе афіцыйнасьці. Разьвітальны салют паліцыянта. Адказ нашых пасажыраў. Паварот паліцыянта ў бок вартаўніка пры прапусканой браме, узняўшага ўжо ўгару руку на ланцуг ад „шлянбаўм“ — а пры нямецкай рагатцы ў цывільным прынёс у рэстаран нейкія паперы і даручыў свайму начальніку. Бачу, што на дакумэнце мая фатаграфія — значыць, пашпарт на ўлегалізаваны прыезд і побыт у Нямецчыне. Пры тостах мне яго даручаюць. Тлумачаць зьмест: права пражываньня на ўсёй тэрыторыі Нямецчыны і вольны выбар заняткаў безь ніякіх агранічэньняў, як чужынцу. Распрашчаліся. Па нямецкаму звычайу я, як госьць, ад удзелу ў выдатках па рэстарану звальняюся, і рахунак дзеліцца на ўдзельнікаў. Бачыў, што плаціў і начальнік установы.

Разышліся — і я ў гатэлі. Groshy на першую пару маю, але сьведамасьць сьвідруе думка — што далей? На гэтым жа не канец, а толькі чарговы этап. Апякуючыся мною немец дае ў кантору па польскаму боку, дзе пакінены мае рэчы, і цераз кароткі час яны ўжо пры мне ў пакоі. Выдаткі мае па ўсіх справах пераезду — самыя мінімальныя. Па сутнасьці аказваецца, што я ўзапраўды вельмі хворы і нэрвовы. Стан моцна надвярэджаны і вымагае супакою і адпачынку.

Не магу зарыентавацца, ці гэткае падарожжа цераз паліцэйскія рагаткі надзвычайная ўдача, ці гэта вельмі простая па зьместу рэч? Думаў і думаю, што гэта надзвычайная ўдача.

Жыву некалькі дзён на новым паселішчы, і зьмест пэрспэктывы ўпіраецца ў сьцяну: трэба быць прыгатаваным на яшчэ большыя пера-

¹¹⁷ Відаць, Сабалеўскі праяжджаў праз памежны пераход у горадзе Забжэ (*Zabrze*) (па-нямецку *Hindenburg O.S.*), які ў міжваенны час быў падзелены паміж Польшчай і Нямецчынай.

жываньні і адказнасьці за тэя справы, якія ўзваліліся на мяне ў сувязі з арыштам маіх сяброў. Западаць пачынае трывога, ці давіду да належнага і вымаганнага палітычным прэстыжам адпаведнага канца?

Надышоў кантакт цераз Пасольскі Клюб зь Вільняю. Пераказваю на гэты раз адкрыты і канкрэтны загал для Грамады, каб кожны, у чаканьні прысуду, застыў на сваім пасту і чакаў далейшых наказаў. Аб пераходзе ў падполье раджу катэгарычна паўстрымацца, ды высцерагацца радаў і падшэптаў. Што з таго атрымалася — сказаць не магу. Пазьней даведаўся, што было арганізавана пры ЦК і распачалася нутраная закрытая барацьба. Студэнты ў перавазе, і то вельмі значнай, пайшлі налева па марксістаўскаму напрамку, але не было ў іх цывільнае адвагі аб гэтым гаварыць адкрыта, і стасаваліся скрытыя, зацярушаныя хады. У першай фазе нутранае барацьбы пасля разгрому паўстае Работніцка-Сялянска Грамада Заходняе Беларусі, з структуральна арганізацыйнай гэндэнцыйй дамінацыі, як вядучага актыву ў змаганьні за вызваленьне работніцкіх арганізацый Беларусі пры самадзельным існаваньні сялянства, як пралетарскае клясы на дзяржаўных землях у іх карыстаньні. Тым адкідвалі дактрыну савецка-большавіцкага марксізму. Умяшаўшаяся з падполья КПЗБ актывізавала гэты падзел. Калі разлом стаўся фактам, пачалі біць трывогу, што гэта адпаведнік кулацтву і буржуазнасьці, шукаючы пагадненьня з польскаю рэакцыйй і тым супрацоўніцтва зь ёю на некарысьць вызвольнай барацьбе беларускага народу.

З гэтага асяродзьдзя выбіраецца група, вызнаючая дамінацыю ў барацьбе за вызваленьне работніцкай ідэі, частковым прыняцьцем прынцыпу марксізму. Элемэнты нацыяналістычныя павінны паступова пераходзіць на інтэрнацыянальнае вызнаваньне палітычных дактрын, а таму, у затытулаваньні арганізацыі, апушчаюцца нацыянальныя элемэнты, і арганізацыя прымае агульна-клясавы назоў „Змаганьне“¹¹⁸.

¹¹⁸ Тут Юры Сабалеўскі крыху аспрэджвае падзеі, бо радыкальная арганізацыя пад назвай „Змаганьне“ фактычна афармляецца толькі ў лістападзе 1927 г., калі ў Польшчы пасля роспуску Сойму й Сэнату пачалася парлямэнцкая выбарчая кампанія. Менавіта тады з прадстаўнікоў былога актыву БСРГ утварылася Беларускае сялянска-работніцкае аб'яднаньне (БСРА) „Змаганьне за інтарэсы сялян і работнікаў“, на базе Цэнтральнага камітэту якога ў снежні 1927 г. паўстаў Цэнтральны выбарчы камітэт БСРА „Змаганьне за інтарэсы сялян і работнікаў“. Больш падрабязна пра гісторыю стварэньня й дзейнасьці гэтай арганізацыі гл.: Даніловіч, В. Дзейнасьць арганізацыі „Змаганьне“ ў Заходняй Беларусі (1927—1930 гг.). Мінск, 2007.

Два папярэдніх ЦК — Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада, як і Работніцка-Сялянская Грамада Заходняе Беларусі пад маім адрасам, нягледзячы на падзел, адзываліся пазытыўна, затое „Змаганьне“ рашуча ад мяне адмежавалася і выпусьціла адозву, закліямуючую мяне „здраднікам працоўных“. Я на гэта не рэагаваў адкрыта, але падаў да ведама, што гэта разьбівальніцкі ход на ліквідацыю нашага вызвольнага змаганьня закінутай у нашыя рады варожай нам агентуры, якая можа быць і польскай, і адначасна бальшавіцкай. „Змаганьне“ пачулася страшэнна абураным і выпусьціла супроць мяне яшчэ вайстрэйшую адозву, поўную чарненьня і зьнеслаўленьня¹¹⁹.

На гэтым затрымлівацца нельга, і трэба шукаць больш свабоднейшага кантакту. Для мяне не было ўжо сумліву, што ў гэтым працэсе разломаў і перафарміраваньняў дзейнічае ня розум з асяродзьдзя масаў, а пляновая акцыя звонку, выкарыстоўваючая палітычную нявырабленасьць масаў, кідае ў іх павышаны настрой хаатычныя спосабы разьвязкі і тым вядзе на расклад і самаліквідаваньне ў нутраной барацьбе. Рабіць мне тут нечага, і трэба ехаць у Бэрлін шукаць сувязяў, хоць надзеі на адшуканьне амаль ніякай. Зноў я абсалютна адзінокі ў такой складанай для мяне сытуацыі.

Я ў Бэрліне

Цягнік прыйшоў туды раніцою. Горад толькі набіраў разгону. Усё тут для мяне новае і незразумелае. Сьвет вялікі, горад прасторны, але дзецца мне няма куды. Я на раздарожжы, безь ніякага пляну на заўтрашні дзень. Дома — жонка з малым дзіцём. Ад першага дня замужства спадарожнічае ёй толькі гора і цяжкія іспыты ад перасьледу польскае ўлады. Зараз жа па шлюбe — высылка яе дыктатарствуючым помсьлівым абшарнікам, павятовым старастаю, на савецкі бок, потым правакацыйная бомба, і я па ягоным загадзе трапляю пад ваенна-палявы суд. Гадзіны майго жыцьця віселі даслоўна на валаску. Пабожны дыктатар-абшарнік, недасьпелы юнец, граф Чапскі¹²⁰, маючы не агра-нічаную нічым самаволлю, як польскую ўладу на сваіх лятыфундыях,

¹¹⁹ Згаданая ідэялігічная барацьба адбывалася крыху пазьней, ужо пасля таго, як Сабалеўскі адмовіўся ад прапановы камуністаў выехаць на сталае жыцьцё ў СССР і вярнуўся ў Польшчу. Падрабязней пра гэта гл. у прадмове да гэтых успамінаў.

¹²⁰ Маецца на ўвазе граф **Эмэрык Аўгуст Гутэн-Чапскі** (*Hutten-Czapski*, 1898—1979), які ў 1921—1923 гг. быў стаўпецкім павятовым старастам.

надрываўся ў высілках, каб мяне прызналі вінаватым у кінутай яму праз вакно бомбе (ён жыў у адным памешканьні са мною — маім доме), і мяне абавязкова расстраляць. Умяшаўся Сойм праз нашых паслоў, пазачарговая інтэрпэляцыя¹²¹, і калі пазаставалася адна гадзіна і сорак хвілін да вызначанай і чаканай экзекуцыі, мяне звольнілі з-пад арышту, паступаньне старосты адклікана і ўняважнена, і шлюб быў прызнаны за праўны...

Гэта — у прошлым ужо перажытым, хоць незабытым. На сяньня наступствы палітычнай сытуацыі з уласнага недагляду і з забытанасьці палажэньня Тарашкевічам. Магу яго ў многім вінаваціць, але ня перад польскім пракурорам і судом. Я павінен навонкі з Тарашкевічам быць салідарным і ўтрымліваць яго палітычны прэстыж, як і ўсіх заарыштаваных па справе Грамады. Іншым, як усе за кратамі сябры, я выглядаць не магу. Хоць я ў душы выпісваю акт абвінавачваньня Тарашкевічу і складаю пад ягоным адрасам фармальную і маральную адказнасьць за многае, што адбылося ў зьмесьце Грамады, але судзьдзёю Тарашкевічу можа быць толькі наш народ, і толькі ён адзін мае права ўгляду ў зьмест ягонае працы і вынясьня яму прысуду, я ж у той час павінен быць Тарашкевіча вывесці з-пад разгляду ягонага зьместу польскім судом, але як і ў які спосаб? Не знаходзіў разьвязкі, бо ня ведаў сваёй сытуацыі ў магчымай на гэта ролі. Пастанавіў таму маўчаць і засланяцца, што „нічога ня ведаю“, а што я ведаю, ніякі польскі тэрор не павінен зь мяне выцягнуць. Пераглядаючы ў сучасны мамэнт мінулае ў сваёй сьведамасьці, знаходжу, што паступаньне маё поўнасьцю адпавядала зьместу ідэалёгіі Грамады. З Ваевудзкім разьвязка на адпаведным узроўні і нашыя падазрэнні, што гэта злосны правакатар, сьцьвердзіў віцэ-прэм’ер-міністар Бартэль і яму, як і прэсе, аб Ваевудзкім трэба ведаць. Бартэль — чалавек вельмі паважны і на вецер сваіх слоў ня кідае. Я не прыняў да ведама дагаворанасьці Тарашкевіча з рознымі напрамкамі палітычнага дзеяньня, якія па свайму зьместу былі ў супярэчнасьці з ідэалёгіяй Грамады, і ўважаю, што інакш разьвязаць пытаньне было нельга.

Ануляваньне падсуненага „маніфэсту“ і недапушчэньне Грамады на пераход у падпольле таксама на сваім і адпаведным месцы. Хто хацеў выламацца з датыхчасовага рэчышча Грамады — яго дзела, але я салідарызавацца з гэтым і маўчаць не павінен. Маё далучэньне да

¹²¹ Прагледжаныя намі соймавыя матэрыялы за 1922—1923 г. не пацвярджаюць інфармацыі пра наяўнасьць такой інтэрпэляцыі.

нацыянальнага Пасольскага Беларускага Клубу павінна ачысьціць Грамаду ад рознакаляровых палітычных наляцеласьцяў і ўтрымаць надалей нацыянальны беларускі характар і зьмест Грамады. Як-ніяк, а сытуацыя была вельмі складаная, але больш складаная ляжала яшчэ наперадзе.

Мае перажываньні і разважаньні

Доўга я сядзеў у вакзальным буфэце і абдумваў наступныя мае крокі, але ніводнага ня мог прыдумаць за адпаведны. Адзіноцтва і незарадаснасьць параліжавалі мазгі, і рысавалася панарама адчаю і безвыходнасьці. Зайздросьціў зноў арыштаваным сябрам. Вастрожнае жыцьцё мне дакладна ведама, і ў ім я знаходзіў аддушыну. Тут, на волі, я гэтага ня меў і сумляваўся, ці патраплю знайсьці. У падобнай сытуацыі лёгка можна трапіць у рукі авантурнікаў, ад якіх пераважна немагчыма потым адцерабіцца.

Меў я некалькі адрасоў; прыпамінаю, што сын суседа-балагола¹²² застаўся ў нямецкім палоне з вайны 1914 году і працуе краўцом у Бэрліне, але з адрасам трэба быць мне вельмі асьцярожным. Іду ў гатэль, дзе гавораць крыху па-польску. Бярэ змора, і я зараз жа лажуся спаць. Неспадзявана я праспаў цэлы дзень, і пачуўся амаль нармальна. Вечарэла, а сьвет рэжымовых нэонаў надаў гораду всеялейшы выгляд, і гэта мяне разладала ад непамернай нэрвовай напружанасьці. Абзаводжуся картамі гораду, знаёмлюся з камунікацыяй. Шукаю ў тэлефоннай кнізе адрас суседа-краўца, прозьвішча трохі падобна... можа, зьнямечана. Званю і, на вялікую радасьць, знаходжу. Забірае да сябе. Прымаюць вельмі гасьцінна. Жыве даволі заможна. Пры яго дапамозе адшукаў свайго былога вучня. Працуе ў савецкай гандлёвай кнігарні. Спатыкаюся зь ім. Гаворым па-сяброўску. Да сябе ён запрашаць ня можа, хоць бы гэтага і хацеў, бо аб кожным наведваньні яго з па-за складу афіцыйных савецкіх асобаў мусіць складаць вельмі дакладную справаздачу, а гэта часта пацягвае за сабою не зусім прыемныя наступствы. Я зразу меў, што ён партыйны, і таму насцьцеражыўся. У гутарках прагаварыўся, што хацеў бы быць, як я, вольным, хоць я і ўцёк, але яму нельга ўцячы і няма куды. Ад яго я даведаўся па сакрэту аб некаторых баках савецкай бальшавіцкай рэчаіснасьці, а галоўнае — тое, што трэба ўсе савецкія камунікаты аб „радасным жыцьці“ чытаць у адваротным па-

¹²² Балагол — габрэйскі рамізьнік.

радку. Жыцьцё ў Саветах страшэнна беднае і цяжкое пад маральным поглядам. Каб я надумаўся туды і паехаць, то трэба застанавіцца паважна і ўсе акалічнасьці ўзважыць, а калі ніякіх перашкодаў не знайду, каб вез з сабою як найбольш рознага барахла, бо барахло ў Саветах ходкая валюта.

З гэтае кароткае гутаркі мне пачаў закрадацца сумліў адносна зьместу Саветаў і іх спосабу самарэклімы. Раз ён выклікаў мяне па тэлефону, спаткаліся ў нейкім глухім рэстаране, выказаў сваю гасьціннасьць і сказаў, што па некаторых меркаваньнях ён ня можа больш са мной спатыкацца і раіць мне небясьпеку лепш перажываць на захадзе, чым у Саветах. Прасіў першыя спатканьні захаваць у поўнай тайніцы. Пражыў я яшчэ некалькі дзён у Бэрліне, і для мяне стала ясным, што мне ў жыцьцё Бэрліна ўключацца нельга. А з чаго распачынаць?

Першы мой судовы працэс на час трываньня пасольскага мандату быў устрыманы і меў разглядацца па заканчэньні кадээнцыі Сойму. Над іншымі ж працэс адбыўся, і таму трэба спадзявацца па аналёгіі 12 гадоў панявольенья¹²³. Працэс Грамады гаворыць тое самае. Сям'я разьбіта, асабістае жыцьцё зломана, нічога не асягнуўшы ні для сябе, ні для народу. Зьмены на лепшае чакаць не прыходзіцца, як пад Польшчаю, так і пад Саветамі. Польскі тэрор, неканстытуцыйнасьць паступаньня ўраду і адміністрацыі ў поўнай сугучнасьці маўклівай згоды на гэта контрагентаў Вэрсалю. Унутры на Заходняй Беларусі заўважаецца тэндэнцыя прыстасаванасьці да абставінаў спасярод заможнейшых сялян, асабліва сярод працуючай інтэлігенцыі. Сялянская моладзь задыхаецца ў цеснаце, як эканамічнай, так і палітычнай, і сьведама прычын сваёй бяды. Польскае вайсковае асадніцтва забрала ў свае рукі найлепшыя беларускія землі, збройна арганізавана, карыстаецца ўрадаваю матэрыяльнаю дапамогаю і прызначана на кантраляваньне беларускага жыцьця. Заціск праяваў беларускага жыцьця плянова спушчаецца зь вярхоў польскай дзяржаўнай улады і нарастае на сіле. Абвешчаная Скульскім праграма нашага вынарадаўленьня рэалізуецца з праявамі брутальнасьці і адкрытых гвалтаў. У першыя гады існаваньня Польшчы, калі

¹²³ Насамрэч у той час, калі Сабалеўскі выехаў у Нямецчыну, працэс у той справе, у якой яго зняволілі перад атрыманьнем пасольскага мандату, яшчэ не завершыўся: 16 лістапада 1926 г. паслы з БСРГ падавалі адмысловую інтэрпэляцыю міністру юстыцыі ў справе неадкладнага яе разгляду. Што тычыцца канкрэтных тэрмінаў, якія пагражалі Сабалеўскаму, то артыкулы 100 і 102 тагачаснага Крымінальнага кодэксу, паводле якіх ён абвінавачваўся, прадугледжвалі пазбаўленьне волі да 15 і да 8 гадоў, адпаведна.

пры ўладзе былі крайнія правыя элементы, абавязвала іх вонкавая этычнасць, і была магчымасць карыстацца судом і пракуратураю. У асабліва яркіх выпадках суд, з намераў вонкавай фармальнасці, бараніў, хоць нехаця, польскі закон. Да ўлады ў Польшчы прыйшлі сяньня сацыялістыя-ППС, але польскія сацыялістыя для „славы“ Польшчы¹²⁴. Вайскоўцы, а таксама і ўвесь змест польскай адміністрацыі і польскага фактычнага „права“, запазычаны з звычайна этапнага камэнданта ў часе вайны на скрыжаванні дарог забранага зброяю краю. Тут ён, камэндант, усё на ўсё і для ўсіх, хоць у змесце сяржант, у вычышчаных толькі ботах. Права і лёгкія — проч! А ты, хлопе, слухай маёй каманды!

Запанавала брутальная сіла. Нехаця прыходзіцца лічыцца, што яе не абыздеш бочнаю дарогаю, абмінуўшы гэты, поўны зьдзекаў, пост.

Ці магчыма збройнае паўстаньне?

Адзіны выхад — рэвалюцыя, збройны бунт, каб запанавашую сілу зламаць сілаю. Настроі гэтыя ў нашых сялянскіх масах нарастаюць, а вера ў законапарадак у Польшчы канчаткова разьвееяна. Назіраюцца саматужныя дэманстрацыйныя выступленьні адкрытых незадавальненняў і пратэстаў. Гэта ўжо ў найве дадзеныя на падыход да закліку на масавы акт бунту і выхаду на вуліцу зьбіваць засільніка. Над гэтаю адказнаю хвілінаю закліку выхаду на вуліцу трэба вельмі паважна затрымацца. Можа быць правакацыя, каб выхадам на вуліцу з малымі сіламі даць пераважаючым сілам ураду затапіць нашае жыццё канчаткова ў нашай жа крыві і разьвязаць тым рукі тэрору на прышласць. Для нашага бунту сваіх сілаў ня хопіць. Польскі ўрад мае запlechча ў Лізе Народаў і ў контарагентаў Вэрсалю. Да паслуг польскага ўраду міжнародны банк, і з тым бесперабойны прыток матэрыяльных сродкаў на выпадак барацьбы польскага ўраду з нашым паўстаньнем. На акт рэвалюцыі нам патрэбен саюзьнік, матэрыяльная і маральная база

¹²⁴ Юры Сабалеўскі мае на ўвазе прыход да ўлады ў траўні 1926 г. Юзэфа Пілсудзкага, які да Першай сусьветнай вайны быў адным зь лідэраў ППС. Аднак, хоць травеньскі пераварот спачатку быў актыўна падтрыманы прадстаўнікамі польскіх левых партыяў, у тым ліку й ППС, хутка апошнія пераканаліся, што Пілсудзкі зусім не зьбіраецца праводзіць у жыццё сацыялістычную праграму. У выніку ў траўні 1927 г. ППС афіцыйна перайшла ў апазыцыю ўраду Пілсудзкага і цягам наступных гадоў, аж да 1939 г., паслядоўна яе трымалася.

заагледжваньня нашай рэвалюцыйнай акцыі. З голымі рукамі і з пустою кішэняю ў акцыю рэвалюцыі ангажавацца нельга. Здавалася б, найбліжэй і найпрасцей — Саветы, Менск, але там раней за нас улічылі нашыя настроі на Заходняй Беларусі і акрэслілі сваё становішча на выпадак нашага бунту. Нам з найбольшай выразнасьцю сказана, што Менск зацікаўлены ў захаванні поўнага супакою на Заходняй Беларусі.

Менск і ўвесь Савецкі Саюз стаіць на непарушальнасьці Рыскага Трактату і дадатковых умовах з Польшчай. На выпадак бунту на Заходняй Беларусі Савецкі Саюз гэтай акцыі не падтрымае. Мала таго, кожнага перабегчыка ў выпадку перамогі ўрадавых сілаў Менск выдасць польскаму ўраду, і лёс такога Саветаў цікавіць ня будзе. Гэта нутранае дзела Польшчы. Калі Польшча ня будзе пачувацца на сілах здушыць бунт і папросіць у Саветаў зброянай дапамогі, то на падставе ўмоваў Саветы ўядуць свае войскі на тэрыторыю Польшчы для дапамогі ўтрыманьня нутранага дзяржаўнага ладу, а незалежная справа Польшчы — арганізаваць у сябе такі лад, якога Польшча сабе жадае. У рамках нутранае польскае дзяржаўнае арганізацыі мы можам змагацца за свае правы. (Аб гэтым мною падрабязней запісана на іншым месцы, і спярод нас сьведкаю гэтаму ёсьць яшчэ адзін чалавек.) Ясна, што гэта асьведчаньне з афіцыйных савецкіх колаў — па сутнасьці хаўтурны перазвон на кожную нашу адкрытую акцыю пратэсту. Тут не меркаваньні ляляльнасьці да ўмоваў, а небясьпека за свой стан пад уладаю Саветаў, а Саветы жртаў і сэнтымэнтальнасьці ў палітычныя абрахункі ня ўводзяць. Многае гаварыла за тое, што гэтая пазыцыя Саветаў была, апрача нас, пераказана і Польшчы. Аснаўная пазыцыя саюзынікаў на нашае нішчэньне ўзгоднена. Немцы? Самі ледзь дыхаюць. Літва? Мініятурны падгалосак Англіі, той Англіі, якая сама душыла і душыць падбітыя ёю крываваю сілаю шматлікія некалі вольныя народы. Пры гэтай нагодзе прыпомніўся абразок з ангельскага паступаньня ў нейкім ілюстраваным журнале ў дзеда, дзе пасяля паўстаньня ў Індыі нацыяналістых-сіпаеў¹²⁵, схвачаных кіраўнікоў і камандзіраў паўстаньня ангельскія ўлады прывязвалі да дулаў арудзій і выстраламі рвалі ахвяры на кавалкі.

Англія ў сябе на востраве жорсткімі сродкамі прыводзіць да „агульнага назоўніка“ неангельскія плямёны і народы. Польшча падобна да

¹²⁵ **Сіпаі** — жаўнеры паёмных вайсковых фармаваньняў, якія набіраліся ангельскімі каляніяльнымі ўладамі ў Індыі зь ліку мясцовага насельніцтва. Былі асноўнай рухальнай сілай Індыйскага народнага паўстаньня 1857—1859 гг.

пачынаючага вучня ангельскай каляніальнай палітыкі і эксплуатацыі падобраных пад сябе слабейшых. Трэба затрымацца на выбары арыентацыйнай лініі ў нашым змаганні: ці пакора і прыстасаваньне ў барацьбе за лепшае на нутраным полю змаганьня, ці рэвалюцыя, бунт, ламаньне перашкодаў? Перад сваім сумленьнем галасую за „бунт“.

На пазыцыі прыстасаванасьці, хоць і з востраю барацьбою, стаіць Беларускі Нацыянальны Пасольскі Клюб, Нацыянальны Камітэт, Сялянскі Саюз¹²⁶, Хрысьціянская Дэмакратыя¹²⁷, і часамі вытаргоўваюць яны нейкія палітычныя драбніцы, якія, па сутнасьці, носяць характар жабрачай падачкі і з гледзішча цаны нацыянальнае вартасьці гэтыя спосабы трэба выключыць. Больш, як на пачатку з кухоннага парога пана, згары аблічваць нельга. Застаецца адзіны сродак — рэвалюцыя, і нам трэба дакладна вывучыць законы народжаньня і памысны развой канечнай і неадзоўнай на нашых землях рэвалюцыі, каб жыць беларусу на Беларусі сваім беларускім правам. Пад уладаю Саветаў рэвалюцыя выключаецца. Усе здольныя на гэты крок даўно выдушаны, і ніхто там не адважыцца падняць галаву і выказаць найменшае слова пратэсту. Пакуль што гэта магчыма ў Польшчы, бо польская ўлада яшчэ не дайшла да сілы Саветаў, але выявіла ўсе дадзеныя ісьці гэтаю дарогаю.

Паўстанні, як і кожнае зьвявішча, маюць свае законы, хоць яны нідзе і не запісаны ў кодэксы. Законы гэтыя трэба ўмець у пару толькі адчытаць і распазнаць адпаведны ход падзеяў. Паўстанні выйграе дух народаў, ягоная спайка, дынаміка, і то на працягу магчыма кароткага часу. Падымае народ на паўстаньне кароткі аб'ядноўваючы лэзунг. Дапамагае ў паўстанні, але яго не выйграе і не вырашае, вонкавая помач у зброі і грашох. Усе дадзеныя ў першай частцы на падняцьце паўстаньня маем, і ў гэтым сумліву няма. Народ падымаецца, і ёсьць, чым яго на гэта падбадзёрыць, але з чым у руках?

¹²⁶ **Беларускі сялянскі саюз (БСС)** — заходнебеларуская партыя, створаная ў лістападзе 1925 г., кіраўнікі якой падкрэсьлівалі супярэчнасьць інтарэсаў сялянства й гарадскога пралетарыяту. Фактычна спыніла сваё існаваньне ў 1928—1929 гг., але афіцыйна не ліквідоўвалася, і нават у 1930-х гг. яе шэсьць да часам выкарыстоўвалася ў палітычнай дзейнасьці былымі лідэрамі.

¹²⁷ **Беларуская хрысьціянская дэмакратыя** — беларуская нацыянал-дэмакратычная партыя, заснаваная ў 1917 г. як Беларуская хрысьціянска-дэмакратычная злучнасьць. Яе заснавальнікамі й ідэолягамі былі беларускія каталіцкія ксяндзы. Пад назвай Беларуская хрысьціянская дэмакратыя арганізацыя існавала з 1926 да 1936 г., калі рэарганізавалася ў Беларускае нацыянальнае аб'яднаньне.

Сакрэт падрыхтоўкі ўтрымаецца, асабліва баяцца тут няма чаго. Маюць доказы і дасведчаньне. Калі польская армія ў 1920 годзе адступала з-пад Барысава, Менску і ягоных ваколіц на Налібокі (тракт панад рэчкаю Сулою¹²⁸), то безь вялікага зговару паднялося некалькі дзясяткаў маладых хлопцаў з прысульскіх вёсак на партызанку. Былі ў іх перахаваныя з вайны 1914—1918 гг. кулямёты і ручная зброя. Вінтоўкі хавалі пазавешваныя ў лесе на лапчыстым ельніку. Заселі яны засакрэчана на скрыжаваньні дарог і распачалі сваю работу па расьцягнутых калёнах польскага войска. На скрыжаваньнях і на паваротах адбываліся страшэнныя рэчы. Трупы ляжалі гарою, і іх прадбачана сыцягвалі ў Сулу. Польскае войска адступала калёнамі без авангардаў і прыкрыцьця, і панесла ў лясістых ваколіцах Сулы і Налібокаў, ад невялікае партызанкі, страшэнныя страты. Акцыя гэтых партызан не была выкрыта да апошніх дзён ані палякамі, ані бальшавікамі, хоць некалькі разоў палякі натыкаліся на яе сьляды. Зброя перахоўвалася каля Сулы цераз увесь час у вельмі прасты спосаб, даступны да скарыстаньня ў самы кароткі час, каб зноў быць схаванай і каб не было „засыпкі“. Мелася і артылерыя пад Міром. Адзін выпадак прыпадняў над гэтым сховішчам завесу. Гарэлі гумны, і з дагараючага стага саломы высунула морду трохдзюймоўка. Каля мястэчка Сьвержана ў часе пажару ўзарваўся склад артылерыйскіх снарадаў. Многа было зброі каля Карэліч і Сэрвэча. Не было за ёю належнага дагляду, і яна псавалася. Лепш было зь перахоўваньнем патронаў: пазакідвалі іх сяляне ў ямы для мочкі ільну, якіх больш не ўжывалі, або ў раскопы глінішчаў і тарфянікаў. У цынкавых гермэтычна запячатаных скрынках нават у вогкасьці патроны цераз доўгі час прыдатнасьці ня трацяць.

Прававерныя рэвалюцыянэры, у прадбачаньні патрэбы зброі, спраўджвалі свае запасы і прыходзілі да сумнага выснаву, што ствалы разьядала іржа, а патроны ў ямах заплывалі пасья вясновых разьліваў, але на пачатак рэвалюцыйнай акцыі магло б і хапіць. Гэта толькі на пачатак, а на зацяжную акцыю трэба знайсці больш надзейнае заагледжаньне. Трэба знайсці той дзейнік, які б выклікаў трывогу ў рэгулярнай арміі, стан няпэўнасьці і пагрозу магчымасьці асачэньня раскватараваных раскіданых аддзелаў. Тут патрэбен вонкавы саюзнік, зацікаўлены ў аслабленьні сілы дзяржавы, супроць рэжыму якое падымаецца рух паўстаньня. Ёсьць сьлізкае месца ў выбары саюзніка, каб

¹²⁸ Сула — рака ў цяперашнім Стаўпецкім раёне Менскай вобласці, правая прытока Нёмну.

ён сам не застаўся гаспадаром на ахопленай паўстаньнем тэрыторыі. Рэжым такога саюзніка будзе, як звычай, горшым ад папярэдняга, і рэвалюцыйныя сілы будуць новым гаспадаром вынішчацца.

Польская літаратура з часоў польскіх паўстанняў супроць Расеі была для нас актуальнаю лектураю. Іншага выхаду для беларуса пад Польшчаю з панявольеньня, бяспраўя і фактычнага прыгону, як збройна бунт-рэвалюцыя, не было, і кожнаму голасу ў гэтым напрамку наш селянін верыў, і да яго прыслухоўваліся ўсе.

Становішча Менску

У абсягу канкрэтнага матэрыялу адбываюцца рэвізіі поглядаў і расцэнак, асабліва пад адрасам савецкага Менску. Даўно прайшла і выветрылася паласа настрояў, што Саветы часова толькі акупаюць Менск і, пад націскам нацыяналістычных і дэмакратычных беларускіх настрояў, у падрыхтоўцы да адступленьня на Смаленск. У святле фактычнага стану такія расцэнкі савецкіх плянаваньняў былі з нашага боку больш, як асьмешываючая нас наўнасьць, а такіх спасярод нас было многа, асабліва інтэлігенцыі. (Усе яны заплацілі за гэтую наўнасьць сваімі галовамі ў савецкіх катожнях.)

Польская нутраная палітыка ў асяродзьдзях кіруючай абшарніцкай эліты і капіталістых базуецца на плятформе спаўжыцця і спаўпрацы з бальшавікамі, бо бальшавікі спасярод усіх расейскіх палітычных партыяў і розных плыняў ды арыентацый, у польскіх расцэнках, ляляльна будуць прытрымоўвацца да ўмоваў аб разгранічэньні тэрыторый паміж Менскам і Варшаваю. Пры існаваньні ў Расеі ўлады бальшавікоў тым самым забяспечваецца валоданьне Польшчаю часткай Беларусі і Ўкраіны з Валынем. Хто б не прыйшоў на зьмену бальшавікоў на расейскім троне, зь першага дня ўлады па бальшавіках наступіць павінна рэвізія разгранічэньня, і граніцы Польшчы падсунуцца пад Варшаву. Гэта — на ўсходзе. На захадзе могуць у той самы час забраць голас і немцы, ня будуць маўчаць чэхі, малыя жарты могуць быць і зь ліцьвінамі. З Польшчы „моцарствавай“ застаецца можа агрызак „паньстэвка“¹²⁹.

Увага палітыкі ў Польшчы была накіравана на ўстрыманьне добра-суседзкіх узаемаадносін з Саветамі і неабходнасьць іх падтрымліваць на міжнародным палітычным і дыпляматычным полю, а ў адносінах да

¹²⁹ „Паньстэвка“ (польск. *daństewko*) — дзяржаўка (зьедлівы выраз).

Нямеччыны, пад аслонай паблажлівасцяў з боку Англіі і Францыі — трымаць немцаў „за мордэ“¹³⁰ і гарбаваць ім скуру. Цераз увесь інтэлектуальны польскі арганізм праводзілася гэтая лінія палітычных поглядаў і старальна рэалізавалася пры поўным маўчаньні насвятленьня зьместу прэсаю. Гэта называлася польскай стасавальнай палітыкаю, вызнаваемай усім дзейнічаючым польскім арганізмам, ад скарыных рэакцыянераў і да камуністых, якія, арыгінальна, у масе былі адначасна і клерыкаламі-нацыяналістамі.

Беларускі народ на блізкія яму рэчы пазіраў сваімі вачыма. Зачэпнай акцыі чакаў з боку немцаў на свае даўнейшыя землі, апынуўшыся па Вэрсалю пад Польшчай, і таму мела наступіць чарга і нам на сваё рашучае і ўзброенае слова. Нарастаючы польскі наступ на беларускае жыццё павышае настроі да супраціву, і зьяўляюцца саматужныя паадзіночныя выпадкі збройнага тэрору і мардаваньня правакатараў і паліцыйных агентаў. Падросткі па вёсках зь вінтовак панароблівалі кароткіх абрэзаў і ўначы на выганах падымалі стральбу. Гэта дэнэрвуе адміністрацыю, і іх палахлівыя вочы бачаць у тым прыгатаваньне да збройнага паўстаньня, і ператрасаюць западозраныя вёскі і нічога не знаходзяць.

Гэты стан рысуе ім канспірацыю і завастрае паліцыйны націск. Падымаецца прэса, і „выкрываюцца“ намеры „гурткув“¹³¹ як неабаснаваная, але праўдападобная фантазія ў адказ на паводзіны дзяржавы да свайго грамадзяніна. Да гэтага далучыліся масава і дарослыя, і пачалі масава стасаваць узрывы вапэннага газу ў бутэльках з прытокамак вады. Прыслухоўваючыся ў цёплыя летнія дні да гэтае стральбы, выносілася здалёк уражаньне, што страляе пяхота і ў пераможку лёгкая артылерыя і бамбамёты. Аматы ўражаньняў вечарамі на вогнішчах рвалі знойдзеныя неразарваныя снарады, асабліва пад Баранавічамі і далей па Сэрвэчу.

З таго рабіліся высновы, што адбываюцца манэўры гурткоў. Наста-рожалася паліцыя і войска. А ўсё заставалася ня выкрытым, а для пера-растрашаных — зловарожым. Настроі з абодвух бакоў нарасталі. Можа ўпасыці іскра, і панясецца лявінаю помста... Усё гэта было б добра, але ў наступнай фазе што і хто прыйдзе на падмену дынаміцы настройў? І тут над гэтым пытаньнем трэба паважна затрымацца. Англія аб гэтых справах на беларускіх землях ведае больш за Польшчу праз свае „ган-

¹³⁰ „За мордэ“ (польск. *za mordę*) — за морду.

¹³¹ „Гурткув“ (ад польск. *hurtków*) — гурткоў.

длёвыя“ фірмы і пераказвае свае спасьцярогі польскай паліцыі і пракуратуры для выкарыстаньня. Усё гэта гаворыць за тое, што павэрсальскі Захад у сяньняшнім укладзе сілаў заўсёды будзе на старане польскага фактычнага ладу, і нам трэба адцягваць наш народ ад чыну і расхалоджваць яго настроі. І тут трэба вялікая асьцярожнасьць і захаваньне такту: бо разгарачаным галовам можа ўпасьці падазрэньне аб капітуляцыйнасьці і пагадненьні, а сутнасьць прычын іх стан ня можа зразумець. Людзі, у атмасфэры аддадзенасьці востраму афэкту, ня ў стане разумець зьявішча аддаленага пэрспэктыўнага зьместу вынікаў і наступстваў.

Саветы не былі па суседзтву абьякавымі назіральнікамі нашага беларускага жыцьця пад уладаю Польшчы. Іх прэса прысьвячала вялікую ўвагу адбыванаму ў нас змаганьню, называючы яго прасавецкім, і тым выяўляла нашаму боку вялікую прыхільнасьць і выяўленьне га-тоўнасьці наш рух успамагаць. Ладзіліся шумныя пратэстуючыя супроць польскай палітыкі на Беларусі мітынгі, збіраліся грошы на дапамогу пацярпеўшым ад польскага тэрору, актывізаваліся настроі, улучна да збройнай інтэрвэнцыі, і акцыя гэтая шырака апавяшчалася Саветамі, як у сябе дома, так і за граніцаю. Выглядала навонкі, што Саветы зьяўляюцца нашым саюзьнікам у барацьбе за нашыя канстытуцыйныя правы пад Польшчаю. Гэтае ўражаньне сталася для палітыкаў аксіёмаю.

Спатканьне з камуністамі

А ў той жа самы час адбываецца ў мяне „прыпадковае“ спатканьне і гутарка на тэму аб настроях Заходняй Беларусі ў прысутнасьці савецкага адказнага прадстаўніка, майго былога добрага знаёмага па працы ў менскім земстве перад прыходам большавікоў. Былы эсэр, сяньня камуніст, чалавек культурны з грунтоўнаю асьветаю, адказны савецкі дыплямат¹³². Ціхачом шэпча на вуха многа каму па старой прыязні, што савецкі рэжым „ужо“ выдыхаецца і ў генэральным адступе ад сваіх папярэдніх поглядаў, і нам, беларусам, трэба быць гатовым на ўсякі выпадак, бо Заходняя Беларусь будзе паклікана падзеямі да вельмі адказнае ролі... Былі яшчэ двое з савецкага алімпу ў тым жа самым зьмесьце, як асаблівія людзі. Спатканьне было зроблена для іх, а мой былы прыяцель у ролі толькі гаспадара дому. Як бы мімаходам закраналася то адно, то другое пытаньне, але ўсё са зьместу зрэвалюцыязаваных

¹³² Магчыма, маецца на ўвазе Аляксандар Ульянаў.

на Заходняй Беларусі настрой і актывізацыі іх. Гаварылі яны і аб савецкіх плянах на менскай падсавецкай Беларусі, дзе прадбачваліся грандыёзныя пляны на бліzkую будучыню, калі ня будзе перашкодаў з боку Англіі і Францыі цераз Польшчу ваеннымі пагрозамі. Гутаркі і выказвання погляды расхаладзілі мой настрой і пакінулі ўражаньне, што Масква, а церазь яе і Менск, зь непакоем назіраюць падзеі на Заходняй Беларусі і папярэджваюць нас аб сваім прыхільным, з палітычнай канечнасьці, нэўтралітэце ў адносінах да польскай дзяржавы.

Калі ж бы паўсталі на Заходняй Беларусі рэвалюцыйныя завірухі, а Польшча не падолела іх зьліквідаваць, то Саветы на просьбу Польшчы прыйдуць ёй з дапамогаю, каб унармаваць парушаны нутраны лад. А што стане пасля здушэньня, з адважыўшыміся на паўстаньне — гэта выключна нутраная справа самой Польшчы. Саветы пачуваюцца да абавязку нас, беларусаў, аб гэтым у Польшчы пайнфармаваць і папярэдзіць аб савецкай лініі адносінаў да Польшчы.

Другое спатканьне, таксама „прыпадковае“, церазь невялікі адступ часу, але ў складзе больш пашыраным, з удзелам вайсковага эксперта вышэйшае рангі. Тон быў у іх больш катэгарычны і насіў характар наказу. Відаць, што папярэдняе спатканьне было ўступным і агранічальна агульнаю даведкаю і зьбіраньнем матэрыялаў. Гэтае спатканьне канчаткова выясьніла адносіны Саветаў да магчымага беларускага паўстаньня, і іх наказ зводзіўся да наступнага:

„Саветы патрабуюць максымальнага супакою, і ў авантуру Заходняй Беларусі ўмешвацца, а тым больш яе ўспамагаць — ня будуць.

Рыскі трактат пазастаецца ў сіле, як і ўсе выцякаючыя зь яго абавязкі Саветаў перад Польшчаю. На выпадак, аднак, паўстаньня, беларусы Заходняй Беларусі павінны разьлічваць толькі самі на сябе і ўлічваць абавязуючыя Саветы ўмовы з Польшчаю.

Калі Польшча змусіць адступіць паўстанцаў і яны апыняцца на савецкай тэрыторыі, то паўстанцы будуць інтэрнаваны і раззброены. На жаданьне Польшчы Саветы іх выдадуць Польшчы назад на польскую тэрыторыю. Саветы лёсам такіх ні цікавіцца, ні клапаціцца ня будуць.

Калі Польшча па зьместу Рыскага трактату зьвернецца ў выпадку паўстаньня за дапамогаю да Саветаў, то савецкая армія будзе ўведзена на тэрыторыю Польшчы і збройна дапаможа ўтрымаць палітычны лад на тэрыторыях разгранічэньня“.

Ілюзіі тут скончаны. З другога боку — цэлы рад супярэчнасьцяў у тым, што тут мне было сказана.

Супярэчнасці

Саветы ахвотна прымаюць да сябе нашую моладзь. Забясьпечваюць яе матэрыяльна і даюць дапамогі студэнтам. На судах у Польшчы даюць бясплатную праўную дапамогу палітычным заарыштаваным. Савецкая прэса заняла прыхільнае становішча да выяўленай намі барацьбы... як бы і ўзапраўды поўнасьцю па нашаму баку ўвесь савецкі зьмест. На гэтых спатканьнях гаварылі, як мне разьясьняў мой колішні спадарожнік па палітычнай працы, вельмі з адказных становішчаў маскоўскія цэнтральныя тузы і іх словы — паўнаватасны для нас мернік.

А калі ж тэмы гэтых нашых размоў выплываюць ужо з папярэдніх дагаворанасьцяў Саветаў з польскім урадам, і Саветы раней да гэтых размоў ужо злажылі сваё запэўненьне аб іх захаваньні на выпадак нашага збройнага паўстаньня і загарантавалі Польшчы свой прыхільны нэўтралітэт — то што тады чакаць і ад адных, і ад другіх? Поўны правал акцыі і агульная катастрофа. Што Саветы маглі ўжо ўвязацца з Польшчаю па-над беларускімі галовамі — зусім магчымая рэч... і супярэчнасці нарастаюць у мяне пластамі. Нічога не разумею і не арыентуюся ў зьмесьце: супярэчнасьць едзе на супярэчнасці, і ў іх забытацца вельмі лёгка. Трэба, па сутнасьці, кідаць мне палітычную працу. Не сваім, я бачу, дзелам я заняўся. На падобную працу ня маю ні тэарэтычнай, ні практычнай падрыхтоўкі. Даходжу да разгубленасьці і адчаю, але гэта не вырашэньне пытаньня, і мозг пачынае асільваць і разглядаць скрытыя хады нашых магілакапацеляў.

Трэба выхаваць у сябе нахіл верыць людзям і адначасна навучыцца многаму ня верыць і яшчэ больш не давяраць, асабліва ў палітыцы.

Часамі наведваў мяне і гумар у моры адчаю, і тады я над самім сабой іранізаваў. Раздвайваўся і прадстаўляў самога сябе, як няраз залазіў у палітычнае балота, што здавалася яно мяне залясьне, і тут мне ўжо неўнікнёны канец. Да гэтага часу вылазіў, і ўсе мае папярэднія прырачэньні кінуць гэты няўдзячны і рызыкаўны як бы спорт забываліся і распачынаўся, як бы сам сабою і нехаця, новы чарговы этап з тымі самымі вельмі небяспечнымі адхіламі ў неакрэсьленасьці. Як я цяпер буду вылазіць, на што абапёрціся і дзе магу або павіснуць, або абарвацца? Сумніўная на сяньня рэч, але проч зь безнадзейнасьцю і сумлівам, да адчаю яшчэ далёка. Вывучыць трэба зьмест пытаньня, сьцягнуць зь яго прыкрыўкі і дэкарацыі, адчытаць сапраўднасьць і распачаць плянаваньне выхадных дарог. Спрабую...

Халодныя муры Бэрліну не падкажуць спосабу разьвязкі. А можа, зандаваць дарогу далей празь Менск, пакінуць палітычную працу і заняцца фаховаю працаю дзе-небудзь пад Гімалаямі? Наіўна! Аб гэтым трэба было думаць тады, калі я быў у Менску, а цяпер ці там укрывеш сваю прошласць? Мой удзел у кастрычнікавым змаганьні ў Маскве супроць чырвоных можа вылезці на паверхню. Потым розныя ЧК і Асобныя аддзелы, Рэв. Ваен. Трыбунал... Уцякаў, як і цяпер. Палякі інтэрнавалі перш у Лідзе, потым у Ваўкавыску. Выкрыць гэта ўсё вельмі лёгка, не даруюць і крывава прыпомняць. Зацяжыць могуць новыя абставіны з апошняя барацьбы ў Сойме. Бальшавікі глыбока мачалі там свае пальцы. Заступнік варшаўскага паўпрэда беларус Ульянаў¹³³ гарой стаяў за Ваевудзікім. У сваім часе выцягнуў яго Ваевудзікі з рук палявой польскай жандармэрыі чужь жывога, з павыбіванымі зубамі і пакалечанага; за Ульянавым і паўпрэд Войкаў¹³⁴ фаварызаваў Ваевудзікага, а я адважыўся павесці змаганьне з ваевудчынаю. Абараніцца мне цяжка, скарэй — немагчыма. У памяці абразкі зь перажытага, калі безь ніякага следзтва і суду бальшавікі расстрэльвалі тысячы нявінных людзей.

З Бэрліну ў Данцыг

Цераз восем месяцаў канчаецца кадэнцыя Сойму, і трэба гатавацца да пераходу ў першабытны стан. Дарога на паварот да фаховае працы мне зачынена ў Польшчы канчаткова. А Грамада? Сьведамасць нацыянальнае крыўды павінна паказаць больш узможаную барацьбу

¹³³ **Аляксандар Ульянаў** (1901—1937), беларускі савецкі дзяржаўны дзеяч. Нарадзіўся ў Менску. У 1917—1922 гг. быў сябрам партыі эсэраў, у 1922 г. уступіў у камуністычную партыю. У 1922—1925 гг. займаўся ўсталяваньнем вонкавых гаспадарчых сувязяў СССР, у 1925—1927 гг. — на дыпляматычнай рабоце ў Польшчы. Быў аташэ, саветнікам паўнамоцнага прадстаўніцтва СССР, в. а. паўнамоцнага прадстаўніка СССР. Займаўся „разлажэньнем“ беларускай палітычнай эміграцыі, арганізоўваў вяртаньне ў БССР дзеячаў беларускага нацыянальнага адраджэньня. Удзельнічаў у рыхтаваньні Другой Усебеларускай канфэрэнцыі (Бэрлін, 1925), спрыяў стварэньню БСРГ. Пасьля выезду з Польшчы працаваў на розных дыпляматычных пасадах, у 1937 г. арыштаваны й расстраляны.

¹³⁴ **Пётар Войкаў** (1888—1927), савецкі дзяржаўны дзеяч, дыплямат. З 1924 г. — паўнамоцны прадстаўнік СССР у Польшчы. Забіты ў Варшаве Барысам Кавэрдам, які перад гэтым браў удзел у дзейнасьці Часовай беларускай рады А. Паўлюкевіча.

супраць прыгнятальніка. Польшкая дзяржаўная рэчаіснасьць пагражае поўным вынарадаўленьнем беларусаў. Ад нашага жыцьця забірае ўсё беларускае, на чым можа нашая душа знайсці адпачынак. Матэрыяльнае становішча магчыма для ўмыслова працуючага толькі ў выпадку поўнага самавырачэньня.

Грамада — гэта пратэст супроць уціску, гэта зборны крык набалелай душы, і гэтага апошняга права пратэсту адабраць ад жывога арганізму ніхто не патрапіць. Таму Грамаду сьпіхваюць у пропасць... Грамада — пагроза запанаваўшаму на Беларусі гвалту, і беламаму, і чырвонаму. Вызваленая Беларусь падапрэ дзьверы і Варшаве, і Маскве. Тут вось і разгадка навалы на Грамаду няпрошаных апекуноў, з мэтай падсоўваньня яе пад катастрофу. Супольная зацікаўленасьць у ўсьмярчваньні яе жыцьця і разьвіцьця. Сродкі на гэта розныя, а мэты аднолькавыя. Многае заслонена для мяне туманам. Няма з кім падзяліцца спасьцярогамі.

Бэрлін зь яго абьякавымі адносінамі да чалавека, асабліва да мяне — чужынца, знайсці выхад не дапаможа. Бэрлін — гэта толькі этап, я павінен наблізіцца да тэрыторыі катастрофы і зазірнуць цераз заслону, што там робіцца, каб на фоне адбываемай трагедыі шукаць адпаведнага наказу для сябе, і за сябе, і за народ. Пастанаўляю ехаць у Данцыг, каб зьвязацца з прыяцелямі і сябрамі, і калектыўна шукаць выхаду.

Даты ня памятаю, але гэта ня мае значаньня. Еду дзённым цягніком, каб назіраць краявіды. А колькі ж тут уложана працы? Аздобнасьць сама не паўстала, а ўзрасла пасьяладоўным высілкам пакаленьняў. У нас падобнага немагчыма бачыць. Край нішчыўся і вынішчаецца. Народ ня можа выйсці са стану прымітывізму, хоць працуе больш за немца. Толькі воля і супакой у працы могуць тварыць тое, што я назіраю праз вакно цягніка. Нягледзячы на жорсткасьць нямецкага характару, ад якога ў часе вайны нямала Беларусь пабачыла ад немца ліха, спаўчуваю нямецкаму адраджэньню, і ад яго ня грэх павучыцца. Лёгіка падзей пустымі сантымэнтамі не паслугоўваецца. Польшкая аслаўленая „рацыя стану“ ня вытрымае саборніцтва і павінна будзе ўступіць месца больш жыцьцяздольным арганізмам.

Мімаволі ўспаміны канцэнтруюцца на выпадках адбылай барацьбы з ваевудчынай. Прыходжу да пераконваньня, што ваевудчына не адарваны фрагмэнт, а частка нейкае засакрэчанае сыстэмы, але ў якім можа быць яна афармленьні? Хто такі Ваевудзкі па свайму духоваму і маральнаму зьместу? Чаму так лёгка варочаў мазгамі многіх, здавалася б, дасьведчаных палітыкаў? Прыяцель савецкіх уладаў і, як чуў,

эмісар Камінтэрну¹³⁵ на Польшчу, адначасна ўдзельнік вярхоў ПОВ, дзецішча Пілсудзкага „генія“, апэрацыйны агент разведкі вышэйшых заданьяў. З кім і супроць каго ён дзейнічаў? Саветы ведалі яго прошае, і тут мала было на давер зь іх боку атэстацыі Ўльянава, які сам быў у эсэраўскім „пуху“. Тут у ігру ўступалі вышэйшыя дзейнікі, як Ульянаў і савецкі „барын“ Войкаў, якому саветы не давяралі поўнасьцю. Калі Ваевудзкі рабіў польскую работу па заданьням польскіх сакрэтных вярхоў, то дзеля чаго патрэбна было ліквідаваць і дэмакаваць свайго агента-правакатара? Тое самае і ў сувязях з бальшавікамі, якія так самаахвярна баранілі Ваевудзкага супраць фактаў і дакумэнтаў. Калі Грамада — антыдзяржаўны вораг Польшчы, то дзеля чаго афіцыйны орган Бартэля замяшчае зварот пад адрасам польскай грамадзкасьці аб шуканьні спаўжыцьця зь беларусамі, і гэты тэрмін „бялорусін“, „Бялорусь“, пасол Беларускай Грамады ў укладзе паважных зваротаў упершыню спатыкаем у ўрадавых выступах у той час, калі раней былі толькі „Крэсы Выходне“ і зьнявагі.

Больш лібэральны ад іншых газэт „Кур’ер Віленскі“¹³⁶ потым пачаў паглыбляць гэты напрамак. У пагроме Грамады ляжыць беспасрэдны асабісты ўдзел самога Пілсудзкага на адбытай ім з „зубрамі Віленшчыны“ канфэрэнцыі¹³⁷, папэраджаючай пагром Грамады, і гэтыя весткі падавала віленская прэса. На другім канцы Грамады начэпка чырвонага марксістоўскага закансьпіраванага сэктару, які супярэчыць сацыяльна-нацыянальнай культуры беларускага жыцьця. Чым больш удумоўваўся, тым менш разумеў разлажыўшуюся перад маімі вачыма палітычную панараму навакол Грамады.

Прыпамінаецца апошні дзень перад выездам з Варшавы. Ясна было кожнаму, што буду ўцякаць, а ўцэртым звычайна сярод палітыч-

¹³⁵ **Камінтэрн** (Камуністычны Інтэрнацыянал, Трэці Інтэрнацыянал) — міжнародная арганізацыя, якая ў 1919—1943 г. аб’ядноўвала камуністычныя партыі розных краінаў. Была інструмэнтам у руках бальшавіцкіх уладаў СССР для рыхтаваньня сусьветнай пралетарскай рэвалюцыі.

¹³⁶ „**Kurjer Wileński**“ („Віленскі кур’ер“) — польская газэта, якая выходзіла ў Вільні ў 1924—1940 гг.

¹³⁷ Хутчэй за ўсё, Сабалеўскі мае на ўвазе сустрэчу Юзэфа Пілсудзкага з прадстаўнікамі буйной польскай арыстакратыі, якая адбылася ў кастрычніку 1926 г. у нясьвіскім палацы Радзівілаў. На гэтай сустрэчы буйныя землеўладальнікі абавязаліся аказваць Пілсудзку палітычнае падтрыманьне ўзамён на ягонае абяцаньне забясьпечыць ім удзел у кіраваньні дзяржавай і ўплыў на яе палітыку.

ных — цераз „калідор“ у вольны Данцыг. Сапраўдны маршрут трымаўся ў сакрэце, і аб ім ведалі толькі дваіх зь Беларускага Пасольскага Клубу і некаторыя немцы зь іх Пасольскага Клубу. Затое ведалі ўсе, што Ваевудзкі мною адсунен на гэты час ад Грамады, і зь ім церазь яго па фарватэру ваевудчыны востры прынцыповы канфлікт. Былі ў гэтай сытуацыі для мяне і прыхільнікі, і ворагі. Многа ўвагі і палітычнай салідарнасьці выявіла адна знаёмая карэспандэнтка, жанчына-лекар з Адзелу грамадзкай апекі Варшаўскага магістрату. Працавала яна яшчэ ў польскім камітэце апекі над палітычнымі арыштаванымі, які вёў спадчыну ад царскіх часоў і ачольваўся арыстакраткай паняю Стэфаніяй Сэмпалоўскай¹³⁸, знаяй асобай усяму польскаму палітычнаму сьвету зь перадваенных часоў 1914 году¹³⁹. Часта мы спатыкаліся па справах апекі над турмамі, і яна, доктар, прымала вельмі актыўны ўдзел. Трымалася сацыялістычных поглядаў і супрацоўнічала з адпаведнай прэсай. Ярая барацьбітка зь пілсудчынаю і з аслаўленаю „польскаю рацыяю стану“. Была поўнасьцю па старане беларускага вызвольнага руху і ў адкрытай апазыцыі да Ваевудзкага, называючы яго сапраўдным лёкаем Пілсудзкага і тайным ягоным агентам. Такого погляду трымалася вельмі многія ў Варшаве, і набліжэньне Ваевудзкага да камуністых лічылі за выведвальны наказ Пілсудзкага. Да камуністых стасавалася мая знаёмая зь вельмі востраю засьцярогаю, і трымалася ад іх на вялікай адлегласьці. Уважна прыглядалася да падзей сэсіі пленуму і прыслухоўвалася да закуліс. Дадатна расцэньвала ход Бартэля за мужнасьць выступу супроць Ваевудзкага. Сэсія дабягала да канца. Падышла ў кулюарах і, як бы разьвітваючыся перад маім ад’ездам, выказвала мне спаўчучьцё. Выцягнула з сумачкі картачку і на вачах яе сьлёзы. Каля яе дзяўчынка-падростак. Супакоіўшыся, трохі ўсхалывана кажа:

„Калі Вы будзеце патрабаваць рады і духовае дапамогі, то гэты чалавек будзе шчырым і дапаможным. Ён перажыў ня менш за Вас і перажывае яшчэ і цяпер“.

Просіць пераказаць яму ад яе прывітаньне. Углядаюся ў картку — напісана алавіком. Пытаюся аб адносінах да яе. Уздрыгвалі яе плечы, хусткаю засланіла сабе твар: ціха ўсхліпваючы, плакала.

¹³⁸ **Стэфанія Сэмпалоўска** (*Sempolowska*, 1870—1944), польская настаўніца й грамадзкая дзяячка, з 1919 г. рэпрэзэнтавала ў Польшчы Таварыства Чырвонага Крыжа.

¹³⁹ Яшчэ падчас рэвалюцыі 1905 г. Стэфанія Сэмпалоўска арганізоўвала справу дапамогі палітычным вязьням, за што была рэпрэсаваная царскімі ўладамі.

„Усяго добрага Вам... ад сэрца жадаю ўсяго найлепшага...“ — і, паўстрымліваючы плач і сьлёзы, адышла. У паўабарота дзяўчынка кідае мне ўпаўголаса: „Гэта мой бацька, цалую яго...“

Картку я гэтую захаваў. Дастаю ў Бэрліне, шукаю мясціну па карце. Знаходжу: на граніцы Прус і Польшчы. Наводжу акольнымі дарогамі інфармацыі. Дараджаюць ехаць туды толькі морам пад нямецкім штандарам, бо праз „калідор“ можна папасьці ў рукі польскай паліцыі. Рада жанчыны мне падае некаторыя надзеі на дакладнейшую арыентацыю ў асабістай сытуацыі. Я яго наведваю, і то абавязкова. Калі ён падобны па зьместу хоць крыху да жонкі, адчыніць мне змога вочы на многія непакоячыя мяне пытаньні.

Жыцьцё ў Саветах

Падсумоўваючы надыходзячыя з Саветаў весткі аб абставінах жыцьця і працы пад бальшавіцкаю ўладаю, не хацелася проста верыць, каб так там была зацісьнена чалавека воля ў распараджэньні самым сабою. Мімавольна ўспаміналіся асабіста перажытыя хвіліны ў ЧК; паўсталі ў вачах асобыя аддзелы, расстрэлы і катаваньні. Так, усё гэта было, але надыходзілі весткі, што там ужо шмат зьмянілася на лепшае, што нашая моладзь цяпер там вучыцца, мае дапамогі, здабывае асьвету... Ёсьць свой беларускі тэатар, свая адміністрацыя, набліжаныя да чалавека ўстановы і г. д. Чалавек губляўся ў дагадках, бо адно супярэчыла другому.

Мой сябра¹⁴⁰ адчуваў адбываную ў маёй сьвядомасьці барацьбу ў расцэнках і ў вельмі асьцярожнай форме зварочваў увагу на факты ды паказваў спосаб на расшыфроўку маскаваных бальшавіцкіх ходаў. Кідалася ў вочы, што нашыя наведвальнікі, заангажаваныя ў бальшавіцкай працы, пры супольным спатканьні абсалютна нічога не гаварылі аб савецкай рэчаіснасьці. Паадзіночку прарываліся часам некаторыя сказы, але вычуваўся ўзаеманадавер, хоць пры спатканьні выяўлялі паміж сабою сяброўства. Затое іх жонкі разьвязвалі языкі і пры першых сутыках з крамамі ў Данцыгу на іх нападаў нейкі шал для закупаў рознага барахла. Пры гэтым паясьнялася, што ў іх нічога нельга дастаць, што ў Саветах людзі ходзяць галодныя, абадраныя, і толькі калі афіцыйна едуць за граніцу, то каб хоць крыху выглядаць на людзей, выдаюць па ардарах, але часта толькі на паездку, а потым трэба варочаць. Ад усяго

¹⁴⁰ Відаць, маецца на ўвазе Андрэй Пашчук.

гэтага веяла жахам і браў сумліў. Падобных выпадкаў потым было значна больш.

Аднаго разу на нашым панадворку зьяўляюцца маладыя — жанчына і мужчына, а зь імі двое маленькіх дзяцей — блізьнюкоў. Мой прыяцель іх пазнае, кідаецца на спатканьне і пры гэтым шырока адчыняе вочы ад здзіўленьня. Госьць палахліва азіраецца. У жанчыны пацяклі сьлёзы. Даецца знак „сьмела“! Уваходзяць. Аказваецца, што ён прабіраецца з Кіева. Па старых сувязях даведаўся адрас майго прыяцеля. Едзе, каб на граніцы здацца польскай паліцыі. Выпісаў жонку зь дзецьмі з Вальныя на разьвітаньне. У сваім часе быў засуджаны ў Польшчы на чатыры гады, але ўцёк. У Саветах яго прынялі спачатку ветліва і далі працу, але патроху адціскаць пачалі на правінцыю. Хацеў навязаць сувязі са старымі перабержчыкамі, сваімі сябрамі, але даведаўся, што часткова іх парасстрэльвалі, а часткова павысылалі ў лягеры прымусовае працы як праступнікаў.

У абарону нельга сказаць там слова. Калі хто пачынае пратэставаць — адразу канец. Мой прыяцель пытліва зірнуў на мяне... „Значыць, праўда!“ Мяне абдало халодным потам, а характарызуючыя апісаньні плылі адно за другім. Новапрыбылы рад, што вырваўся, але мае страх, што яго могуць камуністыя распазнаць і выкрасьці. Мой прыяцель і гэта прадбачыць і дае перасьцерагаючыя рады. Спатыкалі іх яшчэ некалькі разоў. У канцы наш знаёмы падаўся на польскую граніцу, каб адседзець кару, хоць згары прадбачаны дадатак за пераход граніцы. Можна таксама спадзявацца, што пачнуць у Польшчы прышываць і шпіянаж. Аб псыхічным стане ягонае сям’і на гэтым месцы гаварыць не прыходзіцца.

Савецкая агентура

Народу пераварочваецца ў нас нямала. Стараюцца, аднак, прыходзіць паадзіночку, або сыходзяць з дому, каб не спатыкацца зь іншымі. І якіх толькі тыпаў тут я не назіраў і з блізка, і з далёка?! Ня-мала было прафэсійных разведчыкаў, якія за грошы прымалі заданьні ад каго хочаш. Паміж імі, аднак, была як бы нейкая карпарацыя і аб’-еднаньне ў дапамозе здабываць добра паплатныя матэрыялы. А потым супольна дзяліліся. Чалавечыя адносіны мераліся імі заробкам, а ў сумленьне не заглядалі. Яго ў іх не было. Многія для „добра справы пралетарыяту“ хадзілі і па „мокраму дзелу“ (забойствы і выкраданьне людзей жыўцом). Адбываліся афёры на ашуканствах багатых

разведка. Труднасьці прадстаўляла для іх ангельская сыстэма, больш наўнай была амэрыканская і самая нявырабленая — польская.

Мяне жаж браў, слухаючы і назіраючы гэты расклад характараў. Мой сябра падкупаюча ўпадаў у тон расказчыкаў, і тыя паддаваліся ў апісаньнях. Пераважна гаварылі аб трэціх асобах, хоць адразу было відаць, што гэтыя „трэція“ — найчасьцей яны самі. Нямала было наведваньняў інтэлігенцыі з савецкіх гандлёвых устаноў, працаўнікоў кансулятаў. Яны дзяліліся на дзьве катэгорыі: недабіткі старой інтэлігенцыі або выхадцы зь яе — людзі да крайнасьці вычарпаньня і маўклівыя; другую катэгорыю тварыў савецкі парост, які мы тут назіралі. Яны былі задзірыстыя да хуліганства, безадказныя, а дэвізам іх было жыць так, каб мець усё і не папасьціся на злачынстве. Для іх існаваў толькі сяньняшні дзень, а аб заўтрашнім яны ня думалі. Бальшыня спасярод іх вельмі часта пападалася і вандравала ў „лягер“, дзе была асаблівая сыстэма для спэцыфічнай кар’еры.

Даходзілі да нас інфармацыі, што наведвае Данцыг і Ваевудзкі, але вельмі патаемна і з намі не спатыкаецца. Мае вельмі агранічанае кола знаёмых.

У хуткім часе зьявіліся Макоўскі і Бабровіч з даволі вялікім штабам сваіх мала ведамых мне людзей. Спаткаліся са мною спакойна, як бы і ніколі нічога варажага паміж намі не адбывалася. Макоўскі ўкрадваецца ў давер; ён хворы на тубэркулёз, просіць ім апекавацца. Жонка прачулена прымае на памешканьне, каб потым адчуць самую дзікую зь яго боку правакацыю. Як потым аказалася, ён быў закінены па партыйнай лініі для беспасрэднага назіраньня за мною. Макоўскі па некалькі дзён адсутнічае. Гаворыць аб абавязках выкладчыка, аб фармаваньні нейкіх кадраў, аб падрыхтоўцы да выбараў у Польшчы... агаворваючыся, што гэтыя пытаньні выплылі са зьместу Грамады, але я ад іх удзелу вызвалены, бо хутка выеду... Пазьней я даведаўся, што была сапраўды арганізавана школа на тэрыторыі Данцыгу, а аддзелы яе былі на Заходняй Беларусі і ў Варшаве, якая пераносілася з аднаго месца на другое, каб не дабралася да яе разведка з Польшчы. Там выкоўваліся кадры КПЗБ па загаданьню новай палітычнай партыі „Змаганьнем“, прычым загадчыкамі былі ўсе жыды, а падуладныя выключна беларусы. Загадчыкамі былі ўсе партыйцы-бальшавікі, а загадваемыя неканечна, але часткова — так.

Тэмаю „школьных заняткаў“ былі надыходзячыя выбары ў Польскі Сойм, і гэтае пытаньне старальна ў „школе“ вывучалася. Частыя прыезды да мяне Рагулі заўсёды выклікалі павышаную зацікаўленасьць.

Мой сябра-ўкраінец з Рагуляю жыву ў запрыязьненых адносінах, і аднаго разу Рагуля расказваў нам, як ён у страху перад прысудам і магчымаю выдачай Соймам хацеў уцякаць у Саветы, і шмат сваіх рэчаў праз Данчыг пераслаў у Менск на прызначаную яму кватэру. Затрымка з рэалізацыяй была толькі ў пытанні аб дзеях. Пазьней, аднак, перадумаў, і які блёс яго не спаткаў у Польшчы, ён у Саветы не паедзе. Ягоньыя расказы, як характарызуючыя цэласць пытаньня ўзаемаадносін паміж Польшчай і Саветамі, уносілі зусім новае насвятленьне беларускай праблеме, але тады яны нам здаваліся фантазіяй; на адлегласьці часу аказалася рэальнасьцю. Рыскі ўклад — гэта ўклад на падзел роляў у грабяжы Беларусі і вынішчэньні яе нацыянальных сілаў, а ў цэнтры выкананьня гэтага пляну дзеіць Ваевудзкі са сваім штабам, зложаным з камуністаў і польскіх нацыяналістаў. Луцкевіч — у ролі дапамагатага, не аддаючага сабе справадзачы, што ён робіць і ў якой ён ролі ў сьвятле рэчаіснасьці.

Адначасна Рагуля нас паведаміў, што на грамадаўскім фронце ў сярэдзіне лета як бы ўсё заціхла і замерла.

Маскоўская імпрэза

На нашым панадворку зьявілася новая пэрсона. Прозьвішча скрыта. Адрэкамэндаваўся „Як сен называ“¹⁴¹, што было ў ягоным навыку паўтараць гэтыя словы вельмі часта. Галічанін, азартны прэфэрансіст. Лязгаць пачалі ў нас карты часамі праз увесь дзень. Значна пазьней аказалася, што гэта адказны працаўнік маскоўскай цэнтральнай разьведкі. Мы часта спрачаліся зь ім аб савецкай сыстэме дыктатуры пралетарыяту і аб несправядлівых адносінах Саветаў да сялянства. Ён мне параіў выказаць свае погляды ў прэсе. Я напісаў і паслаў у Вільню. Надрукавалі зь нязначнымі папраўкамі, пакідаючы аснаўную думку¹⁴². Пазьней я даведаўся, што гэта быў спрытны ход, каб злавіць мяне на дакумэнтацыі „праступнага“ дзеяньня.

Чакалася, што з канцом так званага „агурковага сэзону“, калі ўсе на вакацыях, наступяць у зьмесьце польскай нутраной палітыкі

¹⁴¹ „Як сен называ“ (польск. *Jak się nazywa*) — як называецца. Асобы камуніста нам высветліць не ўдалося.

¹⁴² Цяжка сказаць, якую публікацыю меў тут на ўвазе Юры Сабалеўскі. У беларускай прэсе, якая выходзіла ў Вільні ў 1927 г., артыкулаў на падобную тэматыку нам выявіць не ўдалося. Ня выключана, што Сабалеўскі даслаў свой артыкул у якое-небудзь віленскае польскамоўнае дэмакратычнае выданьне.

кардынальныя зьмены. Чакалі амністыі для палітычных, зьмены ўраду, нейкага ўльтыматуму з заграіцы, эканамічнай санацыі і г. д. У гэтым чаканьні канчаліся летнія месяцы.

Мой прыяцель трохі супакоіўся і менш гаварыў на сучасныя палітычныя тэмы. Нядаўна ён наведваў Амэрыку, і яго старальна распытвалі аб становішчы чалавека працы ў Амэрыцы¹⁴³. Разыходжаньні з савецкімі інфармацыямі былі супрацьлежнага зьместу. Слухаючыя ня верылі стану амэрыканскага дабрабыту і палітычнай свабоды. Аднаго разу наведвальнік „Як сен называ“ параіў яму паўстрымацца ад гэтых расказаў...

У другой палавіне лета адбываўся ў Маскве нейкі вялізарны зьезд, ці ня „Крестінтэрну“ (Кресьціянскага Інтэрнацыянала)¹⁴⁴. У Данцыгу ішоў масавы запіс на гэты зьезд зь Беларусі, Украіны, Літвы, Латвіі, Нямеччыны. Макоўскі запрапанаваў ехаць і мне, але толькі па фальшываму савецкаму пашпарту. Я не згаджаюся ехаць наагул. Мой прыяцель выехаў раней ад другіх. Умовіліся карэспандаваць адкрыта, але па пэўнай характэрнай дамоўленасьці. Прызнаць трэба, што ў гэтым пытаньні меў ён вялікую здольнасьць замаскоўваць ад вока савецкага кантралёра нявіннымі і наіўнымі выражэньнямі вельмі складаныя палітычныя пытаньні. Я быў у ролі жанчыны, да якой ён меў пісаць прачуленыя лісты з дальняй дарогі.

Пачалі надыходзіць ад яго спачатку „пустыя“ адкрыткі, але для мяне больш чым выразныя аб тым, што мяне абцяжвае ў Саветах многае: „*чамадан мой такі цяжкі, што адзін насільшчык не панясе...*“ Папярэджаньні пачалі нарастаць. Масква была пайнфармавана аб кожнай дэталі жыцьця і дзейнасьці Грамады. У адным лісьце расхвальвае ён савецкі лад і дапісвае, што мяне „чакаюць“ і гасьцінна спаткае брат сябры нашага „Навакоўскі“, і ўжо гатова для мяне кватэра з вакном на „Бароткіну Горку“. Бабровіч і Макоўскі самі для мяне гэтую кватэру выбіралі. Сумлівам месца не засталася: „Навакоўскі“ — камісар палі-

¹⁴³ Дадзеная згадка пра паездку сябра Сабалеўскага ў Амэрыку з’яўляецца дадатковым аргумэнтам на карысьць таго, што гэтым сябрам быў Андрэй Пашчук, паколькі дакладна вядома, што той у 1926 г. езьдзіў у ЗША дзеля арганізацыі дапамогі з боку ўкраінскіх эмігрантаў Камуністычнай партыі Заходняй Украіны.

¹⁴⁴ **Сялянскі Інтэрнацыянал** (Кресьціянскі Інтэрнацыянал, Крестинтерн) — міжнародная сялянская рэвалюцыйная арганізацыя, якая існавала ў 1923—1933 гг. Аб’ядноўвала радыкальныя партыі й арганізацыі розных краінаў.

тычнай паліцы ў Вільні. „Бароткіна Горка“ — шпацаровыя дарогі на пляцох Лукіскае турмы, і імі загадвае стары сяржант з часоў яшчэ царскіх — па прозьвішчу „Бародка“. Надышло ад прыяцеля яшчэ некалькі лістоў з Масквы аб Бабровічу, які „вельмі мяне хоча бачыць“. Для мяне было ясна, што ўсё прыгатована для маёй ліквідацыі, і ў гэтых закулісах пальцы мачаюць Бабровіч і Макоўскі. Я насыцярожыўся яшчэ больш.

Пачалі варочацца знаёмыя з Масквы, але амаль кожны зь іх выракаўся, што там быў. Макоўскі і Бабровіч прыехалі пазьней, тлумачачы, што былі ў Польшчы, і на доказ прывезьлі мне маю карэспандэнцыю. Наказана было ім усім аб паездцы ў Маскву маўчаць, хоць самі яе арганізоўвалі амаль адкрыта. Прыехаў і мой сябра. Пад страхам, уключна да каптуровай помсты, расказаў аб ачарненьні майго палітычнага становішча перад уладамі Масквы, а Бабровіч выказаў погляд аб неабходнасьці зьліквідаваць мяне. Менш варожасьці выяўляў Макоўскі, але трымаўся ўстаноўкі Бабровіча. Можна было даведацца з гутарак, што Бабровіч зьяўляецца даверанаю асобаю з боку Камінтэрну па пытаннях Грамады.

Мой сябра зноў некуды выехаў. Папераджала нейкая нарада з двума прыезджымі ў вельмі патаемны спосаб. Гэта былі „джэнтльмэны“ самых тонкіх вонкавых формаў. Прыяцель пасьля гэтага, як кажуць, „зануў душою“. Курьў бязьмерна, глытаў моцную каву. Ня спаў начамі і прасіў аб нічым яго не пытацца. Аднае раніцы пакінуў запіску, што едзе на даволі доўгі час. Ліст ад яго я атрымаў зь Вены з прыбраным прозьвішчам і папярэджаньнем „сьцерагчыся з вагнём“, бо кватэра вельмі блізка каля складу бэнзыны, дык можна „прапасьці з душою“.

Наведвальнікамі Данцыга былі часта і былыя працаўнікі Галоўнага Сакратарыяту Грамады, але яны адразу паступалі пад загад нязнанага мне дагуль „Корчыка“¹⁴⁵, а кантакт іх са мною выключаліся. Школа КПЗБ па пытаннях „Змаганьня“ была абсалютна ізалявана і старанна праходзіла праграмовую апрацоўку на бурэньне „кулацка-мяшчанскай“ спадчыны. Былі ў мяне вельмі рэдкія прыпадковыя спатканьні з гэтым „Корчыкам“ (сапраўднае прозьвішча — Лагіновіч) у кампаніі Макоўскага і Бабровіча. Ён быў поўнасьцю пад фанатычным

¹⁴⁵ „Корчык“ (сапр. Язэп Лагіновіч) (1891—1940), палітычны дзеяч. Адзін з стваральнікаў Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі ў 1922 г., у ліпені 1923 г. кааптаваны ў склад ЦК КПЗБ. З восені 1925 г. да лютага 1936 г. — палітычны сакратар ЦК КПЗБ.

вызнаваньнем „службе часу“ па разбудове шляхоў да зрэалізаваўня „пралетарскай рэвалюцыі“. Гэта быў маньяк, але ветлівы ў формах выўленьня неталеранцыі да яшчэ існуючых формаў грамадзкага ладу.

На пераломе лета 1927 г. у нейкі сьвяточны дзень было ў нас асабліва людна. Наехала безьліч знаёмых да майго сябры-ўкраінца. Дапушчаць можна было, што гэты прыезд не прыпадковы. Распачалася дыскусія па нутраных пытаннях, і раздавалася нямаля неспакойных галасоў пад адрасам сябры. Дыскусія вынеслася на ўзмор’е, а ў гэтым часе да мяне прыехаў Рагуля з супольнымі знаёмымі. Па поглядах і партыйных афармленьнях спаткаліся тут праціўнікі і ворагі. Кампанія сябры была трохі падвыпітая. Ветлівае супольнае спатканьне. Расьселіся на бальконе памешканьня. Гаспадаром быў сябра. На сталах зьявіліся пакункi з выпіўкаю і ядою. Мы з жонкаю дапоўнілі апеку над супольнымі гасьцямі. Настрой быў ажыўлены і жартаўлівы. Першым заатакаваў камунізм Рагуля. Хоць і падпіты, але быў лягчыны і аўтарытэтны. Яму пярэчылі слаба, больш фармальна. У гэтым часе жонка мая Кадаком¹⁴⁶ зрабіла некалькі здымкаў. У нармальных адносінах — рэч звычайная, але не ў падобных, дзе за адным сталом і камуністыя, і нацыяналістыя. У той самы дзень адбіта было шмат копіі і раздана прысутным. Фатаграфіі апынуліся хутка і ў Менску, і ў Маскве, і распачалося з боку камуністых і іх верхавіны фармальнае сьледства...

Якія вынікі былі з таго — ня ведаю, думаю, што для многіх потым аказаліся фатальнымі. Казалі, што пасол Прыступа¹⁴⁷, украінец-камуніст, палітычна на гэтым спэкуляваў, абвінавачваючы перад сваімі ўладамі сваіх сяброў у „здрядзе працоўнага фронту“. Пры няўсталеных акалічнасьцях нэгатыў гэтае здымкі прапаў з шуфляды незамкнёнага стала. Мой сябра быў упэўнены, што выкралі яго сьвядома, а адбіткі некалі акажуцца пры актах абвінавачваньня і ў Варшаве, і ў Маскве. Чырвоныя будуць судзіць за кантакт зь белымі, а белыя — за кантакт з чырвонымі. І там здрада, і там тое самае, хоць і ў супрацьлежным насьвятленьні.

¹⁴⁶ Маецца на ўвазе, фотаапаратам вытворчасці амэрыканскай фірмы *Kodak*.

¹⁴⁷ **Фама (Тамаш) Прыступа** (1890 — пасля 1933), украінік рэвалюцыйны і палітычны дзеяч, адзін зь лідэраў Украінскай сацыял-дэмакратычнай партыі, пасля КПЗУ. У 1922—1927 г. быў паслом польскага Союму, спачатку ўваходзіў ва Ўкраінскае парлямэнцкае прадстаўніцтва (зь лютага 1924 г. у яго сацыялістычную фракцыю), а ў лістападзе 1924 г. разам з трыма іншымі пасламі-ўкраінцамі далучыўся да Камуністычнай пасольскай фракцыі. Пасля эміграваў у СССР, дзе ў 1933 г. быў рэпрэсаваны.

Непрыемныя ўспаміны (на лекцыях „Робэрта“)

Адносны мой спакой скончыўся. Макоўскі настойліва пачаў дараджаць выяжджаць найхутчэй у Саветы, бо з падыходам „восені“ больш адпаведна ўстроіцца на працу. Анкета на атрыманьне савецкага пашпарту была на выгляд самага спакойнага зьместу. У рубрыцы, куды і на якую працу хачу ехаць — я запісаўся на дарожныя досьледы Сібіры. Праз пэвен час выклікалі ў данцкскі Савецкі кансулят на перагаворы. З консулам я спаткаўся, але я ня ведаў аб ягонай службовай функцыі. Другі раз я быў разам з Макоўскім. Вялася „прыятная бяседа“ ў прысутнасьці новых і незнаёмых асобаў. Відаць было, што незнаёмыя маюць рангі, вышэйшыя ад консула.

Запрапанавана было ехаць на савецкім параплаве празь Ленінград. Макоўскі трымаўся больш разьвязна, як звычайна. Гэта відаць было ў рэзультате здачы выкананага ім заданьня.

Да лічбы дараднікаў дадалася мне цяпер новая асоба — нейкі „Робэрт“¹⁴⁸. Малады, прыгожы, настойлівы і нахабны жйд. Заўсёды ўпэўнены ў самім сабе. У прысутнасьці іншых паблажлівы згары, накідваючы свае погляды і не прымаючы ніякіх запярэчанняў. Яго лічаць самым высокім савецкім давераным на Польшчу і Нямецчуну.

Крывадушнасьць і ілгарства Макоўскага і Бабровіча наказалі мне быць з ім вельмі асьцярожным, ім ня верыць. Найлепш было б адагнаць іх ад сябе, але пры ўтворанай сытуацыі я ад іх вока ня мог адарвацца. Аб „Робэрце“ гаварылі яны з вялікім захапленьнем. Па іх акрэсьленьні, „Робэрт“ — гэта такі чалавек, які патрапіў канчаткова адарвацца ад жыдоўскага мяшчанства і ўласным высылкам без грунтоўнай асьветы дайсьці да становішча аўтарытэтнага выкладчыка і камэнтатара марксізму ў партыі. „Робэрт“ быў для іх непамыльным аракулам у аналізе разьвіцьця падзеяў. Яны былі ўпэўнены, што Масква ў недалёкім часе прадыктуе наказ і для Варшавы, і для Бэрліну. Відаць была іх кар’ерная стаўка на „Робэрта“, а празь яго і для сябе.

¹⁴⁸ Пад псеўданімам „Робэрт“ дзейнічаў **Абрам Розэншайн** (1898—1937), адзін зь лідэраў заходнебеларускага камуністычнага руху, сябра ЦК КПЗБ. Быў вядомы таксама пад псеўданімамі „Макс“ і „Максімоўскі“. Нарадзінец вёскі Лукомір Пружанскага павету (цяпер Бярозаўскі раён Берасьцейскай вобласці). Пасьля завяршэньня дзейнасьці ў заходнебеларускім камуністычным падпольлі некаторы час быў адказным рэдактарам польскай газэты *Trybuna Radziecka* („Савецкая трыбуна“), якая выдавалася ў Маскве. Рэпрэсаваны, 26 кастрычніка 1937 г. расстраляны.

Аднаго разу Макоўскі пераказвае мне запросіны „Робэрта“ быць у яго на „прыватным“ памешканьні, дзе ён мае перадаць для мяне вельмі важныя весткі. Іду на вызначаны адрас і час. Гэта арыстакратычная частка гораду. Спатыкаемся з „Робэртам“ каля самае яго кватэры на вуліцы, але ён просіць прыйсьці да яго заўтра: сьняння ён страшэнна заняты. Каля яго натоўп чалавек каля 15, або і болей таго, і ўсе — не беларусы. Запрашае далучыцца і знаёміць з усімі на вуліцы, вымаўляючы маё прозьвішча і становішча асабліва выразна. Кожны вітаецца і называе нейкае прозьвішча, зразумела, важнае толькі на гэты раз. Вядзе па дарозе гутарку ўпэўненым тонам. Ён быў сярод прысутных на галаву вышэйшы і выглядаў на інструктара пры школьніках па фізкультуры. Зь ім разам былі Макоўскі і Бабровіч.

Назаўтра я ў „Робэрта“. Памешканьне асабліва выстаўнае, з выразнымі азнакамі буржуазнасьці. Немка-пакаёўка ў прыслугоўваючай уніформе, просіць пачакаць. Выходзіць „Робэрт“, фамільярна трэпле мяне па плячу, рассыпаецца ў таньных, фальшывых камплімэнтах, тонам паблаглівасьці камандзіра да радавога з „вольнаопределяющихся“. Пачынаюць падыходзіць тыя самыя людзі, зь якімі спатыкаўся я ўчора, да іх яшчэ больш новых, нязнаных. Знаёмімся. Астатнімі прыходзяць Макоўскі і Бабровіч. Асобна прыходзіць „Як сен называ“. Не вітаецца, а толькі агрانیчваецца кіўком галавы пад адрасам усіх і мосьціцца ў куток.

„Робэрт“ мэтадычна папівае каву і пачынае выкладаць палітычны агляд падзеяў у Польшчы, і навязвае яго да майго прыезду ў Данцыг. Аснаўно тэмаю была Грамада. З вывучанай манернасьцю аўтарытэтнага дакладчыка „Робэрт“ ціхім голасам і асабліваю інтанацыяю прапагандніка распачынае з характарыстыкі Грамады ў прыблізна такім зьмесьце:

„Грамада, як пратэстуючае „начала“, спаткана была нашым пралетарыятам прыхільна, але паколькі Грамада сьняння пачала статутова афармляцца і займаць акрэсьленую самастойную лінію ў пытаньнях палітычнага змаганьня, то такі стан у жыцьці Грамады супярэчыць аснаўной лініі пралетарскай рэвалюцыі.

„Пратэстуючыя начальы“ — зьявішчы дадатныя, і яны павінны не даваць буржуазіі спаць спакойна. Зьмест „пратэстуючых начал“ не адыгрывае ролі, і чым большае поле абхвату імі, тым для бальшавікоў лепш. Грамада пачынае афармляцца статутова, і гэта тады, калі на палітычнае афармленьне ёсьць адзін толькі статут — гэта статут камуністычнае партыі. Усе іншыя статуты, як самыя

блізкія, так і далёкія, зьяўляюцца ворагамі пралетарыяту і павінны быць знішчаны ў самым зародку. Працэс над Грамадою ў Польшчы будзе спрыяць ачышчэнню яе ад буржуазнага налёту і з-пад абуха над ёю адваляцца пераходныя формы і выявляцца праўдзіва-пралетарскія сілы“.

Цяжка сяньня прыпомніць усе аргументы і выснавы „Робэрта“, яны зводзіліся да аднаго: „Грамада ня можа быць дапушчана да статутавага афармленьня, асабліва ўпярэдадні новых выбараў у Соім. Тактыка бальшавікоў павінна быць так застасавана, каб распачаты паякамі пагром Грамады дайшоў ужо да самых глыбін, і тады адбудзецца сам сабою кантрольны адсеў шкоднага, няпэўнага і прыпадковага элемэнтаў. Гэта па зьместу, а па форме — належыць падымаць найбольшы крык пратэсту. Гэта моцна абцяжыць польскі ўрад і выкліча сымпатыі да Грамады, якая паступова ў гэтым часе перакуецца ў зброю пралетарыяту“. Зь мінаю прафэсара скончыў „Робэрт“ сваю лекцыю і разважаньні. Прысутныя абдарылі яго ветлівымі позіркамі, і распачалася дыскусія на тэму Грамады. Некаторыя былі даволі разбітныя ў стаўлянні палітычных пытаньняў, але трэсавальна¹⁴⁹ аднабока па трафарэту бальшавіцкай артадоксіі; другія, а іх бальшыня, свае погляды выкладалі вельмі хаатычна, паслугоўваючыся маларазумельным слоўным жаргонам, наборам слоў, высіляючыся папасыці ў „генэральную лінію“ поглядаў і расцэнак „Робэрта“. Агідна было назіраць ролю Макоўскага і Бабровіча. Людзі амаль з закончанаю вышэйшаю асьветаю перад дэмагагічным нахабствам местачковага гандляра моўчкі ківалі яму ў такт галовамі, паддаквалі, адобрывалі асабліва па бальшавіцкі крыклівыя акрэсьленьні. Лекцыя скончылася. Разыходзіліся на абед. Трэба пры гэтым адзначыць, што аўдыторыя карысталася толькі з дарагіх рэстаранаў.

Варочаўся я дадому ў штотраз, то больш прыгнечаным настроі. На другі дзень была вызначана чарговая лекцыя, а ў ліку запрошаных — я.

Тая самая рытуальная ўступная частка самаўпэўненага „Робэрта“. Трэба прызнаць, што, трымаючыся вельмі павярхоўнага мэтаду аналізу ў чыста бальшавіцкай падтасоўцы фактаў, гаварыў складна. Расейская мова была ў яго бяззакідная. На чарзе была характарыстыка Тарашкевіча. „Мілы Бронэк“ было яго абагульняючым акрэсьленьнем зьместу Тарашкевіча. Наступным быў Ваевудзкі. Сальвэсь, Сальвэстры... Абодва яны расцэньваліся партыяй бальшавікоў вельмі высока, асабліва

¹⁴⁹ „Трэсавальна“ (ад польск. *tresować* — дрэсураваць) — выдрэсуравана.

Ваевудзкі. Узаемна адзін другога дапаўнялі і зьяўляліся пэрламі ў палітычным руху ў Польшчы.

Тарашкевіч зразумеў памылковасць ходаў у афармленні Грамады самастойным статутам і дазволіў „прадстаўнікам пралетарыяту“ на заняцце ў Грамадзе ролі „выпраміцеля“, а што ён маўчаў аб гэтым, на што я часта жаліўся, то гэтага вымагала тактыка „внедрення“. Паддаваць гэтае пытаньне дыскусіі было нельга. Чарговы этап у жыцці і разьвіцці Грамады наступіць пасля працэсу над Грамадою. Варочаюся да асобы Тарашкевіча, „Робэрт“ паясьніў, што Тарашкевіч — кандыдат партыі бальшавікоў і мае часовы ўмоўны партыйны білет, а таму ў Тарашкевіча на першым месцы ўзалежненьне ад пастановаў партыі і абавязваючае захаваньне сакрэтаў ад сяброў па Грамадзе, як партыйца да непартыйцаў¹⁵⁰. Такі закон бальшавіцкай партыі, і пад гэтым поглядам Тарашкевіч выказаў узорную бальшавіцкую дысцыплінаванасьць. За гэта Тарашкевіча хваліць толькі трэба. Тарашкевіч, паводле „Робэрта“, меў у адносінах да мяне засьцярогі ў напрамку майго „амьшчаненьня“ і вызнаваньня культу кулацтва сялян.

Аўдыторыя па завучанаму графарэту, як на канцэртах, паддавала „Робэрту“, а той набіраў большай цванлівасьці. Кожны раз я набіраў пераконаньня, што Грамада апынілася на лаве абвінавачваньня польскага суда не без удзелу ў тым бальшавіцкай вырашальнай верхавіны. Прыгавор над Грамадою па яе зьместу ня будзе выносіць польскі суд, а абвінавачваньне і кара ўжо вынесены бальшавікамі.

Рэфэраты і сэмінары ішлі па чарзе. Зьмест абвяшчаўся на ўступе. Мяне яны і цікавілі, і пужалі сваім цынзізмам. З кожным разам пасля адбытай робэртаўскай „навукі“ ніці на магчымае маё існаваньне на тэрыторыі Саветаў абрываліся адна за другою. Назіраная савецкая рэчаіснасьць ня больш, як дымавая завеса, за якою адбываецца страшэнна складаная сыстэма вынішчэньня нявыгадных для партыі элемэнтаў.

¹⁵⁰ Браніслаў Тарашкевіч уступіў у Камуністычную партыю Заходняй Беларусі ў снежні 1925 г., падчас працы IV канфэрэнцыі Камуністычнай партыі Польшчы (КПП). Пра гэта, у прыватнасьці, згадаў у сваіх пазьнейшых успамінах вядомы тагачасны партыйны функцыянэр Мікалай Арэхва (Орехво, Н. Дела и люди КПЗБ. Минск, 1983. С. 83—84), а таксама сам Тарашкевіч у сваіх паказаньнях, дадзеных сьледчым НКВД у канцы 1933 г. (Валахановіч, А., Міхнюк, У. Сповідзь у надзеі застацца жывым... С. 62). Акрамя таго, паводле сьведчаньняў Тарашкевіча, у 1926 г. з грамадоўскага кіраўніцтва былі таксама прынятыя ў Камуністычную партыю Павал Валосын, Пятро Мятла й Радаслаў Астроўскі (Тамсама. С. 66).

Найменшае падазрэнне ў неадпаведнасці сказвае на поўнае вынішчэнне. Новая там этыка, новая там мараль і канчатковая забарона чалавеку мець права на ўласны погляд.

Я рашыў ня ехаць. Але з чаго жыць і што распачынаць, бяз срдэзтваў на існаванне для ўсіх траіх¹⁵¹?

Пробую развязаць матэрыяльнае становішча, але безь ніякіх надзей. Час бяжыць, а пацяшаючага абсалютна нічога. Грунт пад нагамі звужаецца і, ясна, хутка дойдзе да кульмінацыйнага пункту і тады — катастрофа.

Я прыхаджу заўсёды ў вызначаны час... Тая самая ўступная праэдура, але што раз, то ў трохі зьменным складзе слухачоў. Пападаюцца адзінкі беларусы, але трымаюцца яны на адлегласці і ў гутаркі не ўступаюць. Хто яны? Адкуль? Якою дарогаю трапілі сюды? Відаць — сакрэт. Праглядае ў спосабе іх захоўвання ўжо скончаная школа і адбытая практыка.

Бальшавіцкая расцэнка Грамады

Наступнаю тэмаю зноў было аб Грамадзе. Я і мая дзейнасць пасыла арышту сяброў. У прыгарна-салодкіх словах уступу „Робэрт“ уматываваў выбар тэмы, бо я адзін застаўшыся на волі і на мне ляжыць значны абавязак, каб дапамагчы паставіць пытанне аб Грамадзе на адпаведнае палітычнае месца. З кожнага сказу на мяне валіліся з вуснаў „Робэрта“ абцяжаны і выліваўся патокамі бруд. Сьмяротнае маё прагашэнне — гэта недавер да Ваевудзкага, якому вераць сам Сталін і партыя ў цэлым. Другое — далучэнне да Беларускага Пасольскага Соймавага Клубу. Трэцяе — адмова пераводу Грамады ў падпольле. Мае выступы ў Сойме, хоць і адпаведныя, але не адбіваюць праўдзівых настрояў „пралетарыята“ Беларусі, які імкнецца да рэвалюцыі і аб'яднання зь Менскам. Уся пабудова маіх прамоваў у зьмесьце ідэалёгіі — праўдзіва кулацка-мяшчанская. Аўдыторыя, відаць, была прыгатавана часткова, і Макоўскі з Бабровічам не шкадавалі закідаць супроць мяне, паясьняючы, што яны выказвалі сваю гатоўнасць у крытычную хвіліну дапамагаць мне, але я ўпорыста адкідваў іх рады і пайшоў у фальшывым напрамку. Асабліва мне дасталося за мой удзел у апецы над палітычнымі вязнямі, дзе я трымаўся зусім фальшывага і шкоднага для партыі напрамку.

¹⁵¹ Відаць, Сабалеўскі мае на ўвазе, акрамя сябе, таксама і жонку зь дзіцём.

„У пралетарскай барацьбе, — казалі яны, — заданьнем ёсьць як найбольш прапусьціць людзей цераз буржуазныя турмы, паддаць іх там палітычнай апрацоўцы і намеціць сярод іх кадры для надыходзячай міравой рэвалюцыі. Можна, напрамак дзеяньня ўводзіў мяшчанскі сэнтымэнталізм як у адносінах да заарыштаваных, каб іх вызваліць з-пад прысуду, так і ў адносінах да іх сем'яў на волі. Усё разам узятае ў дзейнасьці маёй апекі над арыштаванымі супярэчыць заданьням палітычнага ўзадаваньня і адцягвае ўвагу ад выпрацаваньня характараў у напрамку зрэалізаваньня рэвалюцыі і перамогі дыктатуры пралетарыату“.

Не было сумліву, што Бабровіч і Макоўскі папярэдне ролі свае ўзгаднілі з „Робэртам“ і зьявіліся на гэты сход прыгатаванымі, для выўленьня на ім „голасу народу“.

У інтэрвалах выкладаньня пунктаў майго грэхадзеяньня падыходзіў да мяне „Робэрт“ і апякунча пахлопваў па плячы, абяцаючы „міласьцівае“ разграшэньне, тлумачачы мае грахі толькі палітычнай маёй нясьведамасьцяй. Злосны намер з боку майго ў гэтых справах выключаецца. Некалькі разоў іранічна „Робэрт“ праяжджаўся пад адрасам Рагулі, абзываючы яго рознымі паніжаючымі прозьвішчамі, як падгалоска ў руках хітрага езуіта ксяндза Станкевіча, запавядаючы, што зь імі разьлік на чарзе. Мяне трасло ад гневу і абурэньня, і ледзь панаваў над сабою. Аўдыторыя іранічна ўзіралася на мяне, назіраючы робэртаўскае глумленьне.

Агіда брала, слухаючы павучэньні гэтага дарваўшага да бальшавіцкай улады местачковага балагола. Хто ён такі па ўзадаваньню і асьвеце — я ня ведаў. Былі ў яго вярхі веды і глыбіня нахабства, аплёмбу і ўсязнайства. І гэтая духовая і маральная мізэрнасьць імкнулася дыктаваць волю беларускаму народу! Жях!

Хадзіў я на гэтыя зборкі і па запросінах, і без запросінаў. Хадзіў на гэтую агіду, як ходзяць гідратэхнікі і мэліяратары на адстойныя палігарадзкіх адыходаў і калупаюцца ў клякаках; як ходзяць лекары і студэнты-мэдыкі ў празэкторыюны¹⁵² і моргі.

Рытуал „Робэрта“ на ўступе заўсёды распачынаўся зь пераадзяваньня выхаднога касьцюму на рабочы, і то ў прысутнасьці „аўдыторыі“, фамільярным прывітаньнем. Наказ пакаёўцы падаваць яму каву і роз-

¹⁵² **Празэкторыюм** (*prosektorium*) — аддзел больніцы, мэдычнай або вэтэрынарнай навучальнай установы ці дасьледчага інстытуту, у якім праводзіцца ўскрыцьце целаў мёртвых людзей ці жывёлы.

ныя торты, па якасці даступныя толькі вельмі багатаму і вымагальнаму буржуазнаму гастраному. Развальваньне ў мяккім крэсьле. Павольнае вывучанае жаваньне і ў гэтым часе чытаньне пошты; час ад часу кіданьне да „аўдыторы“, ня глядзячы на яе, запытаньняў. Яна ж хорам і вельмі старальна, па хэдарайскай сыстэме¹⁵³, яму адказвала. Да закусачнага стала нікога ніколі не запрашаў. Па званку зьяўлялася выстраеная пакаёўка, спратварала стол, шалесьцячы накрухмаленым фартушком, ды мерна адыходзіла з падносам і недаедкамі. „Робэрт“ гэатральным ходам засядаў за пісьменны стол і пачынаў выцэдджаць „ісьціны“.

У некаторыя дні зьяўляліся да „Робэрта“ ніколі перад гэтым не спатыканыя саноўныя асобы, трымаючыся вельмі таямніча. Як інфармаваў Макоўскі, гэта былі прадстаўнікі пасольстваў і кансулятаў, безьліч рухавага маладняка, розных „сакратарак“, якія сваімі манэрамі здраджвалі сваю спралетарызаванасьць да вызбыцьця элемэтарнага сораму і адрабіны гонару. Курьлі папярсы амаль усе, і шмат пілі алькаголю. Заняtkі разьбіваліся па групах, і былі нейкія „развадзяшчыя“ на розныя канцы гораду і прыгарады, пераважна курортныя мясціны Цопат¹⁵⁴, Аліва¹⁵⁵ і Лянгфур¹⁵⁶. Я мала знаў расклад гэтых аддзелаў, ня меў зь імі сутычнасьці. Трапіў раз прыпадкава ў інфармацыйнае бюро, дзе дзясяткі народу сядзела за сталамі, за машынамі. Зь безьліку газэт у розных мовах рабілі выразкі і наклеівалі на картоны і сыстэматызавалі. „Робэрт“ аблётам даваў заўвагі па нейкаму коду і пераказваў даручэньні. Праглядаў некаторыя матэрыялы і па аддзельных сказах можна было зразумець, што бюро вядзе працу статыстыкі па розных краінах, але якую — зразумець было нельга. Цікавіцца зблізка не выпадала, ды і ахвоты не было. Згары можна было быць упэўненым, што вялася праца на падрыў, ломку і вынішчэньне ўсяго, што не ўкладалася

¹⁵³ Відаць, маецца на ўвазе сыстэма навучаньня, прынятая ў габрэйскіх рэлігійных пачатковых школах — хедэрах.

¹⁵⁴ Маецца на ўвазе курортны горад **Сопат** (*Sopot*), які ляжыць паміж Гданьскам і Гдыньяй і сёння стварае зь імі адзіную гарадзкую аглямэрацыю пад назвай „Труймаста“ („Трайны горад“). У міжваенны час у беларускай мове была пашыраная нямецкая форма назвы гэтага гораду — Цопат (*Zoppot*). Так яго называе й Сабалеўскі.

¹⁵⁵ **Аліва** (*Oliwa*) — гарадзкі раён на захадзе Гданьску, які на поўначы мяжуе з Сопатам.

¹⁵⁶ **Лянгфур** (*Langfuhr*) — нямецкая назва гарадзкога раёну, які ляжыць на поўнач ад цэнтру Гданьску. Цяпер гэты раён называецца польскай назвай Вжэшч (*Wrzeszcz*).

добраахвоць у рамкі бальшавізму. Пры гэтай аказіі я бліжэй пазнаём-іўся са сваім земляком са Стоўпцаў, як ён сам аб гэтым паясьніў¹⁵⁷, раней успомненым „Корчыкам“, зь вельмі чоткаю і прыгожаю беларускаю вымоваю. Чамусьці ў параўнаньні з другімі апрануты быў вельмі бедна. Сядзеў у Стоўпцах у паліцыйным падвале пагранічнай паліцыі, і яму пагражала небясьпека за нейкую дзейнасьць супроць Польшчы. У часе нападу на Стоўпцы бальшавіцкай дывэрсійнай банды ў 1925 г. яго вызвалілі¹⁵⁸. Якою дарогаю сюды трапіў — не сказаў, як і не сказаў аб сваім становішчы ў гэтым бюро.

Бюро рабіла ўражаньне сапраўды працуючага. У складзе пераважаў маладняк студэнцкага тыпу, інтэлігенцкага зместу. Перакідаліся чужаземнаю моваю, устаўляючы польскія і расейскія словы. Гэта былі не жыды і не расейцы. Скарэй французы і сухапарыя ангельцы. Часткова бляндыністыя немцы. Тут працавалі нейкія „спэцы“.

Часта можна было спаткаць у „Робэрта“ балбатлівага і ня менш самаўпэўненага ад гаспадара ягонага паплечніка — нейкага „Шашу“. Аднаго разу ў перадпакоі кватэры „Робэрта“, чакаючы са мною на выхад гаспадара, які быў на тую пару заняты прыёмам таямнічага наведвальніка, з напісаным на твары задавальненьнем расказваў мне „Шаша“, як свайму добра ўжо знаёмаму з папярэдніх тут спатканьняў, што яму ўдалося набыць транспарт зброі і пераадправіць яго па фактуры „мыла“ ў Шанхай. Апэрацыя ўся адбывалася на адкрытым моры, з транспарту на транспарт пры асабліва верных людзях, але якім трэба салідна плаціць. У руках „Шашы“ быў цэлы жмут рознакаляровых паперак, сымулюючых гэтую апэрацыйнасьць¹⁵⁹. Незнаёмы выйшаў,

¹⁵⁷ Насамрэч Язэп Лагіновіч (Павал Корчык) паходзіў ня з Стоўпцаў і нават не з Стаўпеччыны, а зь вёскі Заўшыцы Слуцкага павету (цяпер Салігорскі раён Менскай вобласьці).

¹⁵⁸ Налёт на Стоўпцы прасавецкіх партызанаў пад камандаваньнем Станіслава Ваўпшасава (54 чалавекі) адбыўся 3 жніўня 1924 г. Партызаны разграмілі гарнізон і чыгуначную станцыю, а таксама староства, павятовую паліцыйную ўправу, гарадзкі паліцыйны пастарунак, захапілі турму. Разам зь Язэпам Лагіновічам (Корчыкам) падчас гэтага налёту быў вызвалены кіраўнік вайскавай арганізацыі Кампартыі Польшчы Станіслаў Скульскі (Мэртэнс). Пры гэтым 8 паліцыянтаў былі забітыя, а 3 — параненыя.

¹⁵⁹ У Кітаі ў гэты час якраз ішла грамадзянская вайна паміж сіламі, падкантрольнымі кітайскім уладам, Гоміньданам і прыхільнікамі мясцовай Камуністычнай партыі. У красавіку 1927 г. у Шанхаі адбыліся масавыя арышты гоміньданаўцамі сваіх ранейшых тактычных саюзнікаў, камуністаў, якія ⇒

асабліва галянтна развѣтваючыся, а ўскінуты ў наш бок позірк „Робэрта“ застыў у напрамку „Шашы“. Кароткая інфармацыя „Шашы“: „усё, як найлепіш...“ Вітаюцца асабліва прачулена. „Робэрт“ прымае паперы. Хваліць „Шашу“ за спрыт. Прадракае яму вялікую кар’еру. Фактам здарэньня і я пры іх... Гутарка аб грашах... Гэта не вырашалнае пытаньне, важна мэтазгоднасьць. Угледваюцца пры гэтым у паперкі. Абодва ў стане надзвычайнага здавальненьня. Больш спакойным тонам „Робэрт“ паказвае 100-даляравы банкнот, выцягнуты з шуфляды стала, які, паводле ягоных словаў, „сваёй работы“, і ня кожны экспэрт амэрыканскага банку яго распазнае. Для рысоўкі паслаў у горад размяняць. „Шаша“ мігам справіўся з поўным посьпехам. „Робэрт“ увайшоў у настрой апавяданьняў аб іншых валютах, пераважна высокіх курсаў, на якіх трымаецца этыка капіталізму, і бальшавікі патрапляюць лавіць для сваіх мэтаў „дуракоў аглупелага сьвету“. Тут была прачытана амаль лекцыя аб умоўнасьці грашовае вартасьці і надыходзе тае пары, калі пытаньне грошай станецца перажыткам. А нас было толькі траіх і не разумеючая нас пакаёўка-немка, прыбіраўшая стол¹⁶⁰.

„Шаша“ быў апрануты з паказною арыстакратычнасьцяй, і адразу было відаць, што гэта толькі непрывычная для яго дэкарацыя, кантраст з „Робэртам“. З-пад гэтае вопраткі „Шашы“ веяла местачковым прастацтвам, а вымова ягоная была проста карыкатурнай: польска-жыдоўскі жаргон з уплэтам расейскіх слоў, у дадатак скалечаных вымоваю да непазнаньня.

Харчовае пытаньне ў СССР

Можна было дапушчаць, што тэмы для лекцый не былі прыпадковыя. Ставіліся тыя пытаньні, якія ляжалі ў зьмесьце апазыцыйных настройў супроць фактычнага стану бальшавіцкага дзеяньня. Была пабудована як бы сыстэма разьясьненьняў, выясьненьня прычын і накіраваньняў. Праводная ўва ўсіх была адна — стары лад павінен быць да каранёў зьнішчаны. Ліквідуюцца ў першую чаргу асабліва

⇒ выліліся ў вынішчэньне апошніх. Гэтыя падзеі атрымалі назву Шанхайская разьня. На дапамогу абяскроўленым кітайскім камуністам, мабыць, якраз і накіроўвалася зброя, пра якую згадваецца ва ўспамінах Сабалеўскага.

¹⁶⁰ Увогуле выглядае даволі дзіўна і нават неверагодна, што камуністы, асновай дзейнасьці якіх у падпольлі заўсёды была найстражэйшая кансьпірацыя, маглі так вольна гаварыць пра падобныя справы ў прысутнасьці чалавека, якога не лічылі адназначна сваім.

небясьпечныя для бальшавізму асяродкі. Пакідаюцца часова перахадовыя і асабліва закараніўшыя. Залежна ад канструкцыі перашкодаў, ужываецца і зьменная тактыка ў нішчэньні. Бальшавізм, стаўшы на дарогу дыктатуры, не адступае, а толькі мяняе спосабы падыходу да свайго праціўніка. Загадвае ўсім бальшавіцкім дзеяннем цэнтар партыі і спускае наказ для выканання. У наказе дзеяння сканцэнтравана сутнасьць бальшавізму, і на гэтай дарозе няма адзінкі, няма індывідуальных патрэбаў, ёсьць толькі калектыў, дамінуючы над адзінкаю...

Пачаткуючаму слухачу гэтыя рэчы трудныя для зразуменьня. Тут месца нясьведамаму ўспрыняцьцю, а трэсура¹⁶¹ ў падпарадкаваньні, бяз права зазіраньня і крытыкі цэнтру.

У мяне засталася ў памяці адно выясьненьне „Робэрта“ на тэму голаду ў Саветах і нястачы артыкулаў першае патрэбы. „Прадуктаў харчаваньня, — паводле „Робэрта“, — як і гаспадарчых прыладаў, у Саветах больш, як пры царызьме. Партыя і я ўрад прынялі тактыку прымусовага асвойваньня савецкім жыхарствам новага ладу. Прыдзел харчовых прадуктаў адбываецца ў простае залежнасьці ад выкананьня пэўнага партыйнага заданьня, як паасобнымі грамадзянамі, так і абласьцямі. На базе харчаваньня — партыя, а зь ёю і савецкі ўрад, вядуць назіраньне за чалавекам аб ягонай зараднасьці і спосабах разьвязваньня таго ці іншага пытаньня. Пры гэтым галоўнае — каб не прапусьціць магчымасьці пераканацца, ці чалавек толькі маскуецца, вонкава толькі ўкладаецца ў савецкую сыстэму, ці сапраўды стаўся савецкім, да партыі поўнасьцю ляльным. Прагаварыць да чалавека цераз жывот значна прасьцей і аўтарытэтней, чымсь праз мазгі. Мазгі могуць прапусьціць і забыцца, але жывот — ніколі, ён прыпомніць чалавеку аб ягоных абавязках, і з таго атрымае надзею і на правы. Савецкі ўрад ня мае намеру абкормліваць ліцамераў і сваіх клясавых ворагаў. Кожны, хто ў стане прадставіць доказы вернасьці службе пралетарыяту, нястачы ў прадуктах харчаваньня ня мае, так, як і ў патрэбе вопраткі. Калі назіраецца ў Саветах сыстэма „закрытых распрэдзяліцелей“ для партыйных службоўцаў, дык гэта ня ёсьць карыстаньне з прывілегіяў, а толькі сыстэмаю прыдзелу здаўшых іспыт у адданасьці „народу“ — прыдзел тым, якія будуць сацыялізм і на якіх партыя можа надзеяцца“.

Цікавілі мяне заробаткі спасярод тых, якія я спатыкаў на робэртаўскіх лекцыях. Пытаньне гэта належыць да абсалютна закрытых, але

¹⁶¹ „Трэсура“ (ад. польск. *tresura*) — дрэсура.

Макоўскі не ўстрымаўся, каб не падкрэсьліць сваіх пераваг над беспартыйнымі. Макоўскі мае на дзень 17 дал., Бабровіч значна больш, бо мае дадатковую нагрузку „па Грамадзе“. Пачаткуючы маладняк і нова прынятыя, якіх мы спатыкаем тут — 11 дал. Пры гэтым зварот усіх рэчавых выдаткаў, залежна ад патрэбы па выконваемым заданням. Наведваньне рэстаранаў і адкрытых месцаў масавых сходаў належыць да абавязку партыйца з прызначаньня на гэтую працу. Адно наведваюць прытоны і партавыя карчмы, і там маюць сутык і кантакты ў адпаведным афармленьні, другія, з мэтай спатканьня і вэрбаваньня кліентуры спасярод „кутыжых“. Партыйныя жанчыны [робяць] тую работу, якая ім, як жанчынам, адпавядае, і партыя да іх поўна пашаны. Многія спасярод такіх жанчын жонкі партыйцаў і маткі сваіх дзяцей.

Назіраў гэтыя абразкі з асачваючай сучаснасьці ў самым шырокім разгаліненні, і ня мог разумець і жыцьця, і працы гэтых людзей. Паўставала пытаньне, ці бачанае трэба аднесці да катэгорый зьявішч бессыстэмных, ці да ўкладу гэтай бессыстэмнасьці ў нейкую сваістую савецкую сыстэму?

Скарэй за ўсё, што гэта ўсё ж сыстэма бальшавіцкага вынаходу, і тут крыецца нейкая іх сіла, якая патрапляе бурыць стары ўклад і дапамагае бальшавікам ня толькі ўтрымлівацца на сваіх нагах, але ў сваім паходзе жаху і сьмерці ісьці наперад!

На сталае ў мяне шмат карэспандэнцыі зь Менску. Маладняк-студэнты ў захапленьні. Пішуць мне застаўшыся ў жывых калегі па фаху, землеўпарадчыкі, і ў тым самым настрою. Адкрываецца ім новы сьвет, манячы сваею пазытыўнасьцю і рэальным вырашэньнем. Гісторыя „ЧЭКА“ асуджана, і вінаватыя панеслі заслужаную кару... Пазьней я зразумеў, што насвятленьне было няпоўнае і аднабокае. Пісаў гэтыя лісты элемент упраўленчаскі і кандыдаты на ўпраўленьне, але адсутнічае голас таго, кім гэты элемент упраўляе, голас савецкага аратага, якіх на беларускіх абшарах было 85%, людзей ад станка, гарадскога і местачковага пралетарыяту, жыўшага з прыпадковай некваліфікаванай працы. Ня мелі яны ніякіх палітычных правоў за часоў царату¹⁶², а яшчэ менш маюць пры ўладзе Саветаў. Абманам, стаўкаю на нясьведмасць зманілі ў авангарды бальшавіцкага наступу, а потым, калі ўлада апынулася ў бальшавіцкіх руках і штыком і кулюю яе аргументавалі, каб не плаціць па сваіх рахунках і не апынуцца ў ролі палітычнага банкрута, элемент гэты або канчаткова разлажылі маральна для выкарыстаньня ў

¹⁶² „Царат“ (ад польск. *carat*) — царызм.

чарговых фалях наступу, або па выкарыстаньні павыстрэльвалі. Працэс гэты, узаконены фактам паступаньня бальшавікоў, трывае і па сьняньня.

Ад імя працуючага без яго ўпаўнаважаньня, насуперак інтарэсам праўдзіва працуючых, гаворыць бальшавіцкае чырвонае дваранства. Прыстаўленьня да людзей працы прыганятыя пільна сочаць над выкананьнем і перавыкананьнем наказу партыі і асабліва, каб чалавек працы аб сваіх патрэбах не пасьмеў загаварыць, або наступствы з таго да прадбачаньня. Таму савецкія кадры ўпраўленчакага апарату такія мнагалікія і так там чалавек працы гэтаю чырвонаю апекаю ахоплены, што не бывае вольным ніколі. Вытварылася ў яго псыхалёгія раба з часоў старажытнасьці, а таму ў гэтым асяродзьдзі няма месца на рэформы ўкладу жыцьця, а толькі помста. У гэтым ціхім, глыбока скрытым працэсе адбываецца стабілізацыя фактычнага стану бальшавізацыі кожнай краіны пад уладаю маскоўскага расейскага бальшавізму, які ў сваіх складовых элементах мае ўсю суму расейскай спадчыны будаваньня „Трэцяга Рыму“.

Часта ў дапамогу „Робэрту“ выступалі наезджыя лектары. За выняткам толькі аднаго выпадку, былі ў гэтых ролях вылучна расейцы, з асьветаю, выяўляўшыя манеры арыстакратызму старога школы. Гэта быў рэзкі кантраст паміж слухачамі, робэртамі і макоўскімі. Тэмаю ў іх была бальшавіцкая савецкая пэрспэктыва, у якую яны ўглядаліся, яе прадстаўлялі ў стане аддаленага зрэалізаваньня, а на сьняняшні стан зазіраліся, як на працэс ломкі, і ў ім каваньне і адкоўваньне новага ладу. Таму на гэтай дарозе і няўвязкі, і бязладзьдзе, і перабоі. Бальшавізм трэба прадбачыць у пэрспэктыве дзеяньня, і памылка затрымлівацца над ім у працэсе дзеяньня. Гэтыя лекцыі маладога слухача абарочвалі ў нішто і ўплывалі на выкліканьне настрою ахвярнасьці ў службе камунізму, давер да паступаньня партыі і пакоры яе загадам. Уся сума фактычнай дзеючай жудасьці апраўдвалася пэрспэктываю бальшавіцкага ладу па ўстабілізаваньні яго на ўсім цывілізаваным абшары зямлі. Пад поглядам нацыянальнага ўдзелу ў працэсе бальшавіцкага працы, то можна было заўважыць, што загадваючымі вярхамі бальшавіцкага „алімпі“ былі вылучна расейцы, з дапамогаю зрусфікаваных украінцаў і каўказцаў. На ролях прыганятых, прыказчыкаў і бязьлічных, і больш бяздушных былі жыды, на ролю рашучага вынішчэньня спадчыны — прыбалты, асабліва латышы. Элемэнты гэтыя замыкаліся шчыльна ў самых сабе і жылі сваімі бальшавіцкімі катэгорыямі ў атмасфэры ўзаемнага недаверу. На фоне, скарэй у падвалінах бальшавізму цяжкім пластом асеў антысэмітызм, вызнаваемы ўсім расейска-бальшавіцкім

арганізмам па няпісанаму кодэксу і старальна маскаваны фальшава-
наю дружбаю навонкі з жыдамі.

Жыды, у сваю чаргу, працэс гэты адчувалі і дакладна разумелі яго-
ны змест, і з таго паўзялі адпаведную сыстэму страхавання перад
наступствамі. Вярхі жыдоўскай інтэлігенцыі, як інтэлектуальнай, так і
фінансавай, старальна адабраны і вынішчаны. Уліўшаяся ў паток рэва-
люцыі жыдоўская маса нацыянальна вынарадаўляецца. Працэс гэты
адбываецца ў двух напрамках: зверху ў плянаваньнях бальшавіцкіх
вярхоў і зь нізоў з жыдоўскага жывога арганізму, які ўлічыў, што вай-
на за свае нацыянальныя правы, за сваё існаваньне ў сыстэме бальша-
візму немагчыма, і то больш, як за царатам, таму старальна перамеш-
ваецца, дэнацыяналізуецца і ў моры змешваньня расаў, плямён і
народаў сьцірае свае нацыянальныя жыдоўскія апырчонасьці. Над гэ-
тым пытаньнем затрымаюся трохі ніжэй і зьлюструю яго матэрыяламі
з асабістага назіраньня савецка-бальшавіцкай рэчаіснасьці.

Бальшавіцкая тактыка

У памяці адна робэртаўская лекцыя аб тактыцы бальшавікоў у чу-
жым асяродзьдзі. Партыіцу даецца наказ знайсці хоць найменшую
супярэчнасьць у грамадзка-палітычным укладзе тае чужога краіны, дзе ён
знаходзіцца, і завастрыць каля яе барацьбу, выкарыстоўваючы ўсе маг-
чымасьці да заіснаваньня канфлікту. Калі для гэтага патрэбна грыміроў-
ка і перафарбоўка для вока, партыец не павінен перад гэтым затрымлі-
вацца. Каб падбіць ворага — усе сродкі і спосабы адпаведны. Раўналеж-
на трэба партыіцу сачыць аб паступовым афармленьні канфліктаў у
напрамку ўсясьветнай рэвалюцыі сіламі самых, узняўшы рэвалюцый-
ны пратэст. Камунізм прыходзіць толькі як улада, на афармленьне.
Партыец павінен прымаць на сябе прапаўнамоўна яму буржуазным укла-
дам абавязкі службоўца, але пры гэтым іх выконваць так, каб мець на
ўвазе вылучна дабро партыі і шкоду стану буржуазіі. Павінны ў першую
чаргу заваяваць да сябе давер і выказацца службовым аўтарытэтам.

У факце дзеяньня мы бачым, што элемэнты бальшавіцкай канст-
рукцыі і дэструкцыі па чужых непадбітых краінах сьцісла разграніча-
ны, і дэструкцыі ніколі ня ўводзіцца ў склад канструкцыйнага. Па тых
жа няпісаных канонах бальшавіцкай партыі выкарыстаная дэструкцыя
вынішчваецца потым як небясьпечная бацыла раскладу ад занясення
ў творчы бальшавіцкі арганізм.

У тым жа самым разрэзе карыстаньня і выкарыстоўваньня нале-
жыць у бальшавікоў пытаньне дзяржаўнага ладу наагул. Бальшавіцкая

партыя не вызнае дзяржаўнага ўкладу грамадзкасьці і паслугоўваецца дзяржаўнаю формаю ў сябе, каб можна было па дыпляматычных сувязях на не апанаваных яшчэ бальшавікамі тэрыторыях выстаўляць для сябе маякі. Савецкая дыплямацыя ідзе вылучна па наказу партыі, і назіраны навонкі апарат самастойнага голасу на пасту дзеяньня ня мае. За памылкі караецца таксама, як і за праступствы. Памылкі могуць быць у зьмесьце дзеяньня партыі, але ня ў зьмесьце выкананьня наказаў партыі.

Найбольш спрыяючыя абставіны для падрыўной бальшавіцкай працы там, дзе камуністычная партыя ў падпольлі. Менш спрыяючыя абставіны ў адкрыта існуючых аддзелах партыі па-за граніцамі Саветаў. Паясьнялася, калі ў Польшчы паднята было пытаньне аб талеранцыі адкрытага існаваньня камуністычнай партыі, то трэба было бальшавіцкаму цэнтру ўжыць вельмі складаных ходоў і затраты грошай, каб гэтае пытаньне зьняць і камуністычную партыю ўтрымліваць у падпольлі. Памагаў бальшавікам у гэтым пытаньні той, які і ня думаў, што працуе ў бальшавіцкім пляне, і ягонае антыбальшавіцкае настаўленьне абярнута было на бальшавіцкае служэньне.

„Робэрт“ часта адсутнічаў. Балбатлівы і хвасьлівы Макоўскі, сьляпы вызнавальнік робэртаўскага аўтарытэту, паясьняў, што „Робэрт“ выконвае вельмі адказныя наказы партыі. Тады зьяўляліся меншыя „Робэрты“, розныя „Шашы“, наслядуючыя „Робэрта“ ў самых дробных ягоных манэрах, толькі безь пераадзяваньня і абслуг пакаёўкі. Гэты рытуал, відаць, быў замацаваны толькі за іх начальнікам.

У падсумаваньні вынесенага ўражаньня з гэтае гушчы бальшавіцкіх закулісаў асабліва яркае ўражаньне засталася аб зьмесьце бальшавіцкага антысэмітызму. Папярэджаў адзін факт, які я не расцаніў спачатку і лічыў яго за прыпадак, за якім нічога не ляжала.

Калі пасья маёвага перавароту Пілсудзкага ў 1926 годзе ўзьнялася амністыйна акцыя¹⁶³ і на ногі была пастаўлена ўся левая і цэнтравая прэса, зарганізаваны быў адмысловы камітэт, і выпускалася вельмі крыклівая прэса. У камітэце ня бралі толькі ўдзелу правыя партыі і жыдоўскія артадоксы¹⁶⁴. Уцягнуты былі да спаўпрацы замежныя

¹⁶³ Маецца на ўвазе грамадзкая кампанія, галоўнай мэтай якой было дабіцца амністыі для палітычных вязьняў у Польшчы.

¹⁶⁴ Пад жыдоўскімі артадоксамі маецца на ўвазе перадусім партыя Агудат Ізраэль, прыхільнікі якой выступалі за захаваньне габрэйскіх рэлігіі й традыцыі, а таксама габрэйскага грамадства на аснове традыцыйнага юдэйскага права — Галахі.

дзеінікі, найбольш французы і ангельцы. Выменаю была ня толькі прэса, але і частыя візыты і ад прэсы, і ад палітыкі.

Аднаго разу савецкае пасольства ў Варшаве ладзіла прыняцце па ключу „амністыйнага камітэту“, якое насіла неафіцыйны паўзакрыты характар. Быў я ў ліку запрошаных. Ніякай не было праграмы, а толькі спатканьні і знаёмствы, і на іх разрозьненныя гутаркі. На прыняцце пастаўлены былі савецкая закуска і пры тортах лікёр, і то вельмі агра-нічана. Адсутнічала „водка“. З асанкаю рускага барына пасол Войкаў вёў гутарку аб афармленьні пасольскага будынку ў форме грэцкага старажытнага клясыцызму, і гэты плян ужо пад ягоным даглядам рэалізуецца. У вялікай залі зняты паркеты, і па грэцкіх узорах вылажаны мрамар...

Кожная група мела самастойную тэматыку пры каве. Савецкія дамы абслугоўвалі гасьцей. Я сядзеў у групе прадстаўнікоў жыдоўскай прэсы. Гутарка ішла аб псыхалягічных розніцах сярод жыдоў — так званых „літвакоў“¹⁶⁵, г. зн. з паходжаньня былога Літоўскага Княства, і „мазавецкіх“, па насьмешліваму прозьвішчу „ічэмаераўцы“¹⁶⁶. Антаганізм паміж гэтымі групамі такі, што выключаюцца на нізавых праслойках сужэствы і гандлёвае супрацоўніцтва. Было некалькі столікаў у рэзерве, і прыходзячы іх занімалі безь ніякага ўступнага этыкету.

З бочных дзьвярэй да пасла падышоў новы, схіліўшыся, нешта яму пераказаў, пасол кінуў позірк у бок аднае дамы, прыўстаў, у напрамку падышоўшага паўголасна сказаў: „Прасеце“. Прысутныя настаражыліся ў перарваных гутарках. Галоўныя дзьверы расчыніліся, і ў залю ўвайшло траіх: адзін манерны, пэўны сябе наперадзе, трохі з боку з жалезнымі тварамі спадарожнічаючыя — таксама ў чорных касьцюмах, але з большаю прыгонкаю. Селі кожны паасобку на вольных месцах. Відаць, яны былі зарэзерваваны. Агульны ківок галавы ў знак прывітаньня... Пасол з выявам залежнасьці нешта сказаў на прывітаньне.

¹⁶⁵ **Літвакі** — тэрытарыяльна-лінгвістычная падгрупа габрэяў-ашкеназі і гістарычна зьвязаная зь імі артадаксальная плынь у юдаізьме. Звычайна так называлі габрэяў, якія паходзілі з тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага.

¹⁶⁶ Сярод габрэяў той часткі этнічнай Польшчы, якая ўваходзіла перад Першай сусьветнай вайной у склад Расейскай імперыі, было вельмі папулярнае імя Ічэ-Маер, дзеля чаго іх у той час часта праствамоўна называлі ічэмаерамі. Такое акрэсьленьне варшаўскіх габрэяў, напрыклад, шырока ўжываецца ў рамане вядомага габрэйскага пісьменьніка Шолам-Алейхэма „Марыенбад“.

Дамы пачалі застаўляць столік першага, мала зварочваючы ўвагу на дваіх. Першы госьць круціў у руках пастаўлення бутэлькі, бальшыню адставіў, выцягнуў папяросы, асадзіў у доўгі цыбух, закурыў, пусціў вялізарныя клубы дыму. Пачаў зачэсваць валасы, пакручваючыся на крэсьле і перакідваючыся словамі са знаёмымі.

Уся ўвага была зьвернута на гэтага манернага чалавека. Відцаў было па адносінах пасла і дам, што гэта нейкая самоўная савецкая фігура. Твар выяўляў сваім нэрвовым перакошаньнем неспакой і жорсткасьць, зубы і вочы навываце і прыдавалі выгляд самаўпэўненасьці і рашучасьці. З такімі людзьмі лепш не спатыкацца, праляцела ў мяне ў галаве. Выявілася напружанасьць у настроі з прыходам гэтага госьця, які станавіў кантрастнае выдзяленьне спасярод прысутных.

Дамы пачалі выручаць і запрашаць да тортаў. Але хто гэта? Нарэшце госьць прагаварыў, што ён упаўнаважаны перадаць нам усім пралетарскае прывітаньне ад БССР і паправіў у пятліцы чырвоны значок з гэтымі „дзяржаўнымі“ ініцыяламі. Зь першых выказаў можна было распазнаць у ім некультурнасьць, а вымова — карыкатура. Кінута было скрозь пакалечаныя зубы, што толькі пры бальшавіцкім ладзе можа адбывацца падобнае зладжанае спаўжыццё прадстаўнікоў ад розных народаў...

Чым больш гаварыў, тым больш выяўляў свой прымітывізм і чванлівасьць. Мой сусед пачаў выяўляць неспакой. Уважае, што гэта цэльвая¹⁶⁷ дэманстрацыя супроць жыдоў, выстаўляючы гэтую карыкатуру — прывезенага жыда. Другія таксама гарачыліся, але спакайней. Заля пачала перакідвацца іранічнымі позіркамі, пасол насіляўся госьця адцягнуць ад гутаркі на „пралетарскія тэмы“, але бяз выніку. Наш „стол“ у паўголасе выказваў незадавальненьне, каб гэта не былі запросіны пасла, то належала б запратэставаць і выйсці. Госьць паддаўся настойлівасьці дварцовай дамы і распачаў зь ёю ціхую гутарку, жэстыкулюючы моцна і крыкліва сьмеючыся. Пачаўся хутка і разыход. На запытаньне аднаго спасярод жыдоўскіх карэспандэнтаў аб зацікавіўшай яго персоне дама адказала толькі „*фігура, ад якое многае залежыць*“. У гэтым замяшаньні пасол госьця адвёў у бочныя дзьверы, і ніхто зь ягонаю сьвітаю не абмяняўся і паўсловам. Пакінутае ўражаньне ад гэтага спатканьня было з пэўным асадам непрыемнасьці. Пазьней адзін з маіх суседзяў па сталу, соймавы карэспандэнт жыдоўскай газэты, у прыватнай гутарцы закідаў паслу, што ён прадбачана паказаў карыкатуру

¹⁶⁷ „Цэльвая“ (ад польск. *celowy*) — мэтавая.

жыда на савецкім становішчы, але зрабіць з гэтага публічны ўжытак, як карэспандэнт, ня мог.

На пляжы

У Данцыгу чакалася дэлегацыя навукоўцаў з Менску. У адну нядзельную раніцу аблётным парадкам запрашаюцца па спіскам на адну падгародную пляжу паміж Данцыгам і Цопатам. Едзем і мы з прыяцелем. Народу многа. Прынцып — не вітацца. Прыяцель папераджае, што адбываецца нейкі маскарад і, магчыма, што ніякага прыезду і ня будзе. Садзімося на тэрасе берагавога рэстарану. Навакол ідэальная чысьціня і ціша. Падыходзіць адзін зь беларусаў пры савецкім „алімпе“. У яго нейкае маньяцтва, што бальшавізм у адступе, блізкі банкруцтву, і час наказвае прыбіраць да рук спадчыну і будаваць Беларусь ад Берасьця і па Смаленск... а за гэты час улазіць у савецкія асяродзьдзі і сачыць за падзеямі. (Ходзяць чуткі, што яго потым самога зьліквідавалі.)

Наводдалі група школеных „змаганцаў“, але ізаляваная. Тут і „Робэрт“ на становішчы лучніка паміж раскінутымі групамі. Бальшыня пры піве, як курортнай звычайвасьці. Падыходзяць і адыходзяць. Трэба трафу, што зьяўляецца вышэй апісаны госьць у значна большай асысьце¹⁶⁸. Абводзіць паўзаметна яго па групах „Робэрт“. На гэты раз не прыкоўвае да сябе абсалютна ніякае ўвагі. Мімаходам затрымліваецца каля нашага стала. Ківок галавы... „бачыліся раней“... скрозь дым папярсы працадзіў стары знаёмы. Наш беларус спаткаўся, як роўны па рангу з роўным. Прыяцель зірнуў на мяне з усмехам. Трохі яшчэ пасядзелі, і праняслася пагалоска, што дэлегаты не прыедуць... Разышліся кожны ў сваім напрамку. Нашыя прыпушчэнні былі, што гэта адбылася нейкая люстрацыя „смотр камандира“ аддзельнай часьці на біваку.

Вечар. У памешканьні прыяцеля спаткаў аднаго раней не спатыканага. Былі абодва ў „чайным настрою“. Прыяцель іранічна па-сяброўску запытаўся, ці я атрымаў „благаслаўленьне“ ад свайго „духаўніка“? Разумеючы арыгінальнага госьця на пляжы... Аказваецца, што гэта цэнтральная пэрсона ўраду БССР. Незаметна гутарка ўзышла на жыдоўскае пытаньне ў Саветах. Прыяцель пацягнуў за язык прысутнага. Ён быў з Масквы, зь нейкай партыйнай навучальні. Чалавек абазнаны і салідны ды бальшавіцкі, палітычны навуковец. Савецкая навука жыдоўскаму пытаньню прыдзяліла значнае месца ў напрамку

¹⁶⁸ „Асыста“ (ад польск. *asysta*) — суправаджэньне.

выкарыстання жыдоўскіх асаблівасцей на перспектыву. Адбываецца працэс ліквідацыі палітычнай спадчыны, і ніхто спасярод жыдоўскай масы з традыцыямі спадчыны нічым не звязаны, таму і вынішчэнне іх рукамі будзе адбывацца пасьялядоўна і сьстэматычна, а ў кампенсацыю жыдам можа быць падстаўлена часовая выгада з гэтых роляў у стабілізаванні рэвалюцыі. Жыдоўства будзе заціснута кляшчамі рэвалюцыі і пастаўлена перад дылемаю, або перамагчы і зламаць стары ўклад, або, на выпадак перамогі рэакцыі, заплаціць па рахунках праробленай рэвалюцыйнай працы сваімі галовамі. Пакуль што рэвалюцыя плаціць ім па меры свайго стабілізавання, вышыня аплат будзе рэдукавацца і зраўняецца з агульным становішчам, як для ўсіх. У працэсе стабілізацыі адбудзецца сэлэкцыя прыдатнага і дысцыплінаванага элементу і ліквідацыя гандлярства ў зьмесьце рэвалюцыі, як адбывалася ліквідацыя той жыдоўскай праслойкі, якая падпірала царызм. У перспектыве жыдоўства перамяшаецца кроўна і дасьць новы элемент у скрыжаванні расаў і народаў. Рэвалюцыя ў гэтым працэсе выйграе, а спэцыфічныя неспакойныя асаблівасці жыдоўства, пазбаўленыя магчымасьці абагашчэння праз спрыт, свой высілак уложыць у здабычы агулу, які будзе служыць кожнаму ў сьстэме партыі.

Гэта аснаўны ўклад бальшавіцкай думкі па вярхах іх плянаваньняў, і падобныя акрасьленьні прыходзілася чуць ня раз.

Жыдоўскае пытаньне ў СССР

Пару разоў і „Робэрт“ падыходзіў да тэмы аб ролі жыдоўства ў рэвалюцыі. Тут быў выяўлены цынізм. Элемент, узгадваны на Бібліі і Талмудзе, права на існаваньне ў савецкім ладзе ня мае, так, як ня маюць і тыя, якія з контрарэвалюцыямі Мілюкова¹⁶⁹ баранілі і жыдоўскага купца, і расейскага памешчыка. Расавы распадзел — штучнага парадку, і высілак сяньня накіроўваецца на стварэньне аднае новае расы, новага савецкага народу, і на гэты спляў ідзе ўсё прыдатнае з бальшавіцкай ацэнкі, а непрыдатнае вынішчваецца. Разгранічэньне на адной тэрыторыі па нацыянальнасьці — зьявішча контрарэвалюцыйнае і

¹⁶⁹ **Павал Мілюкоў** (1859—1943), расейскі палітычны дзеяч, гісторык і публіцыст, лідэр Канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі (кадэтаў). Быў адным з найбольш яркавых прадстаўнікоў расейскага Часовага ўраду ў 1917 г., у сакавіку—траўні займаў у ім пасаду міністра замежных справаў. Рэзка нэгатыўна паставіўся да прыходу да ўлады бальшавікоў, пасьялядоўна выступаў за ўзброеную барацьбу зь імі. Зь лістапада 1918 г. дзейнічаў на эміграцыі.

павінна паступова ліквідавацца. На Беларусі той беларус, каго ўзгадвала беларуская геаграфічная тэрыторыя і спадчына; больш таго, хто культуру перавёў з лапця на боты, хто каваў жалеза і заводзіў машыны...

Жыдоўства ў масе рэвалюцыйна, і партыя гэта сьведама ўлічвае, як улічвае нахл да рэвалюцыі хутараніна зь ягонымі градамі і садочкамі. Пад молатам рэвалюцыі пагінуць і хутаркі з садочкамі, і крамкі па жыдоўскіх мястэчках. А што сяньня ў авангардзе рэвалюцыі больш жыдоўскага актыву, то на гэта тая прычына, што дасюлешняя практыка партыі, каб становішчы пераказаць беларусам, якія потым аказваліся ў бальшыні хутаркі ўзгадованымі, дае непажаданы вынік, і ўсе спробы аказаньня даверу адплачаны недаверам, здрадаю і контрарэвалюцыяй. Таму пытаньні рэвалюцыі сяньня сьведама пераказваюцца ў больш надзейныя рукі, за якімі ня лічыцца ніводнага выпадку здрады і контрарэвалюцыі.

Прыводзіліся прыклады і статыстыка дзеяньня, і цьверджаньні „Робэрта“ былі ўгрунтаваныя.

На трэцім пакаленьні, па аблічэньнях партыі, як выкладаў „Робэрт“, нацыянальныя граніцы пад уладаю бальшавікоў сатруцца, і пачне вытварацца новы чалавек, савецкі чалавек з правам і абавязкам будаваць супольнае жыцьцё і з супольнага добра карыстацца. Сяньняшні стан паступаньня ня ёсьць станам бальшавіцкага дзеяньня, а толькі ўступам да дзеяньня. Праграма бальшавіцкага дзеяньня будзе ўкладацца на спадчынах з уступнага дзеяньня, з бурэньня, звальненьня ад навывкаў і ўплываў, і з таго наказам для кожнага ў савецкай сыстэме працэс гэты ўспамагаць, ісьці зь ім у нагу.

Калі мне пазьней прыйшлося з жыдоўскім пытаньнем спаткацца на савецкім будаўніцтве, у гушчы рознанацыянальнага элемэнта, то яркаю лініяю разгранічвалася жыдоўская асаблівасьць з-пад бальшавіцкай апрацоўкі і застаўшаяся з-пад польскай спадчыны. Савецкія жыды былі зрушаны, ня ведалі свае мовы, асабліва моладзь, не выконвалі рытуалу, а хто яго трымаўся, то старальна з тым крыўся, прыстасоўваўся да загадваючай бальшавіцкай верхавіны. На нізавых партыйных лініях выразны быў антаганізм, і савецкі расейскі і беларускі элемэнт пры кожнай нагодзе стараўся прыціснуць жыда і паставіць яго ў нявыгадныя жыцьцёвыя абставіны, і гэтыя паступаньні прымалі часта дзікі характар. Выпрацавалася сваістая тактыка не прыглыдацца на зацісканьне жыда на праіздзтвах, зразумела, на нізах. Загадаючыя адміністрацыйныя і гаспадарчыя вярхі ў савецкай сыстэме вылучна ў жыдоўскіх руках.

Жыдоўскі элемент з-пад Польшчы быў больш самастойны ад савецкіх, і супроць спробаў заціскаць іх пратэставаў і змагаўся, старалыся на ўнікаючы адкрытых працэсаў з абвінавачваньня ў антысэмітызьме.

Фінал

Прайшла даўно вясна, канец лета і распачынаецца восень, а вырашэньня свайго лёсу і акрэсьленьня становішча я ня маю нікага. Матэрыяльна існую. Рагуля акуратна мяне наведвае і прывозіць належныя грошы з Сойму. Нас трое: я, Рагуля і прыяцель-украінец. Амаль усе ў аднолькавай сытуацыі. Усе пад судом і пасья заканчэньня кадэнцыі распачнуцца парахункі.

Прыяцель-украінец чытае ў пэрспэктыве з польскага боку глумленьне над сабою, як над чалавекам, а з савецкага — зьнішчэньне; сярэдняй лініі няма. Успрымае зьнішчэньне перад глумленьнем, таму скарэй усяго, што ў Саветы паедзе. Ёсьць у яго надзея высьлізнуцца і дзе-небудзь зашыцца. Савецкія магчымасьці яму дакладна ведамы і патрапляе паміж імі прапльваць незамечана. Лічыцца кніжнікам-тэарэтыкам, здольным на „ўклёны“, але да зьместу „контрарэвалюцыйнасьці“ яшчэ не дабраўся.

У камуністычных радох вялікі непакой. Адчуваюць у сваіх вышэйшых і нізавых цэнтрах закінутую разьведку. Пушчалі на спробу „трыкі“, і сьляды па іх аказаліся ў руках і ангельцаў, і палякаў. Губляюцца ў здагадках, і гэта парадзіла ўзаеманадавер. Партыйцы ўнікаюць адказных становішчаў. Не вядуць знаёмстваў, агранічваюцца толькі канечным складам спатканьняў.

Працэс сьледзтва над Грамадою дабягае да канца, і на сэнсацыю не заносіцца. Сьледчы матэрыял мяне ў агульны склад ня ўлічвае, а трымае ў рэзэрве, прышытым да некалькіх асобных працэсаў. Віленская пракуратура лічыць, што я выеду ў Саветы пры заканчэньні кадэнцыі, без удзелу ў астатніх паседжаньнях пленуму. Гэтыя настаўленьні ўзмоцнівае Беларускі соймавы клюб і больш асабіста Рагуля. Таго самага погляду трымаюцца і заарыштаваныя сябры. Аб магчымасьці майго павароту ў Польшчу весткі не прасачыліся. У палітычнай атмасфэры тагачасных настройў такое вырашэньне выглядала б на непачытальнасьць¹⁷⁰. У Рагулі прарываюцца аптымістычныя парывы на маг-

¹⁷⁰ „Непачытальнасьць“ (ад польск. *nepoczytalność*) — поўная адсутнасьць памяці, непрытомнасьць.

чымасьць у часе надыходзячых выбараў у Сойм зьмерацца сіламі з КПЗБ, і дапушчае сваю над камуністамі перамогу. Ілюзіі ў мяне канчаюцца і надыходзіць пара сухое рэчаіснасьці, ад якой вее „непагодаю і віхрамі“. Мой прыяцель у нейкіх таямнічых і далёкіх падарожжах. Зьявіўся пад восень канчаткова разьбіты і ў адчаі і за сябе, і за сям’ю. Наперадзе катастрофа, якой абмінуць яму нельга. Ненавідзіць савецкі лад і бальшавікоў больш, як раней, але іншага выхаду няма, як падпарадкавацца іх вымогам і пакорна апусьціць галаву пад іх меч і ехаць туды на цяжкі іспыт, скарэй на сьведамую сьмерць.

Я ўжо катэгарычна вырашыў, што ў Саветы не паеду. Варочаюся ў Польшчу, і там вырашыцца зьмест майго лёсу. Астатняя нарада над паступаньнем і там, і тут. Я яго ня ведаю, і ён мяне ня ведае. Калі і спатыкаліся калі, то па соймавых справах і вельмі рэдка. Аб матэрыялах следзтва Грамады нічога ня ведаю, хоць усім ведама, што ведаю. У Польшчы такімі спосабамі манэўраваць можна, а ў Саветах — не. Там прымусяць загаварыць, і скажаш і тое, чаго і ня ведаеш... На вачах ягоных сьлёзы. Ягоная рэпліка — што тым, у каго могуць быць сьлёзы на вачах у часе іспыту, у палітыку ангажавацца нельга¹⁷¹.

Натоўп людзей таямніча зьяўляўся і таксама таямніча разьяжджаўся. Прывозілі весткі з Польшчы, Прыбалтыкі, Нямецчыны... Аднаго разу разьянлася таямнічая вестка, што „Як сен называ“ прапаў, і след па ім загінуў. Было прыпушчэньне, што яго ўкрала замежная разведка

¹⁷¹ Андрэй Пашчук урэшце ўсё ж наважыўся пераламіць сытуацыю і пазьбегнуць выезду ў СССР, але, у адрозьненне ад Сабалеўскага, ня быў у сваіх дзеяньнях паслядоўны. Спачатку ён публічна заявіў пра свой разрыў з камуністамі, выхадзе з Камуністычнай пасольскай фракцыі (КПФ) і далучэньні да нацыянальна арыентаванай Украінскай парламэнцкай рэпрэзэнтацыі, а пасля ў адмысловым інтэрвію з гэтай нагоды галоўнай украінскай нацыянальна-дэмакратычнай газэце „Діло“ (Львоў) (перадрукаваным пасля беларускай „Сялянскай нівай“) пацьвердзіў сваё рашэньне, сказаўшы, што „*пераверыўшы дакладна свой сьветапагляд, пасля глыбокай аналізу сваіх думак і пачуцьця, я ня мог даўжэй стаяць на становішчы камунізму і камуністычым перастаў быць*“. Аднак жа ўжо праз кароткі час Пашчук некуды прапаў, а калі зьявіўся зноў, то запярэчыў сваім ранейшым словам і вярнуўся ў КПФ (гл.: Нацыяналізм і інтэрнацыяналізм // Сялянская ніва. №73. 8 кастрычніка 1927. С. 1; 3 украінскага жыцьця. Пасол Пашчук прапаў? // Сялянская ніва. №74. 12 кастрычніка 1927. С. 2; 3 украінскага жыцьця. Блытаніна пасла А. Пашчука // Сялянская ніва. №75. 15 кастрычніка 1927. С. 2). Праз кароткі час пасля гэтага ён выехаў у СССР, дзе ў 1930-х гг. быў рэпрэсаваны.

пры дапамозе аднае жанчыны, ягонай знаёмай з Галіцыі. Можна было дапушчаць, што гэтая жанчына ўжо ў „іх“ руках. Сэнсацыі станавілі розныя стасавальныя сыстэмы абдурваньня ўзаемна разведкад. Пры нагодзе апішу некаторыя зь іх, як характэрныя. Дачны сэзон канчаецца, і на пляжах, і на вуліцах народу заметна меней. Пусьцей на канцэртах і ў рэстаранах. Насоўваецца восень і сум ад непагоды і ад пэрспэктывы незавіднага лёсу. Пытаньне аб выезде ў Саветы зноў узнята і апынулася ў руках „Робэрта“ пры дзейным удзеле Макоўскага. Прапазыкі то ставіліся, то мяняліся як з боку „ўлады“, так і з майго. Я не дапушчаў, што наагул аб нейкіх з бальшавікамі ўмовах ня можа быць і мовы. Ехаць і прыехаць у Саветы — значыць быць у залежнасьці бяз права голасу ў асабістым вырашэньні. Мне патрэбны час, каб дачакацца расьпісаньня пленуму Сойму і зьвіцца не раней адкрыцьця. Пасля абгаворваньня некалькіх праектаў было запрапанавана мне застацца на савецкай службе пры кансулятах або ў Коўне, або ў Чэхіі. З паслом у Чэхіі (падвойнае прозьвішча — я забыўся¹⁷²) я бачыўся і збольшага дагаварыліся. Савецкі пашпарт у мяне быў на руках. Ставілася ўмоваю, што жонка з сынам едзе ў Маскву, а я ў Чэхію, а потым я пераеду ў Менск. Гэта вымагаецца палітычнымі абставінамі ў сувязі з працэсам Грамады... Я сьцягваў з адказам і выказаў погляд, што такі спосаб ня ёсьць вырашэньне, а калі ехаць, то разам. Выбіраю прыдзел у гандлёвае прадстаўніцтва.

Была вызначаная мне па кароткім часе канчатковая нарада ў „Робэрта“. Прыходжу. Некалькі асобаў са складу папярэдніх спатканьняў і дваіх новых старэйшага веку. „Робэрт“ распачаў з „кадзіла“ пад маім адрасам. Аплёмб яго на гэты раз быў значна скрамнейшы. Манерна выслутоўваўся перад новапрыбылымі. Ясна, што гэта вышэйшая за яго савецкая ранга. „Робэрт“ чытаў мае грахі, і тут жа мяне разграшыў. „Робэрт“ прадставіў слухачам, што Грамада ўжо ў падпольлі, новае ЦК, і на гэты раз ужо з дамінацыяю ў ім работніцкай вядучай ідэалёгіі. Мой удзел у Грамадзе ўжо скончаны, і я павінен пераклучыцца на іншыя заданьні, працуючы для народу (вымаўляючы гэты астатні выраз з асаблівым націскам).

¹⁷² Паўнамоцным прадстаўніком СССР у Чэхаславаччыне ў 1924—1928 гг. быў **Уладзімер Антонаў-Аўсеенка** (1883—1938), вядомы савецкі рэвалюцыйны, а таксама партыйна-дзяржаўны й вайсковы дзеяч. Менавіта ён у кастрычніку 1917 г. камандаваў бальшавіцкім штурмам Зімовага палацу й арыштаваў Часовы ўрад.

Даюць мне да выбару выезд у Саветы, Прагу, Коўна або Амэрыку, але з тым, каб за граніцу ехаць катэгарычна безь сям'і, бо зь сям'ёю там будзе клапатліва, дорага пражыць, і таму дрэнна адаб'ецца на маёй працы. Сям'я паедзе спачатку ў Маскву, перш адпачне ў нейкай падмаскоўнай санаторыі дому адпачынку, жонка пачне працу лекарам і падасьць мне свой адрас. А далышы цяг падкажа час і палітычныя абставіны. Новапрыбылыя гаварылі ў тым самым, закрадываючымя ў давер, напрамку. Я рэзэрвую час на канчатковае вырашэньне, а ў галаве цьвёрда засвоены плян: у савецкія лапы я не паеду. З канчатковым выбарам месца выезду прыйду празь некалькі дзён. Рассталіся мы з выяўленым недаверам. На душы і трывожна было, і адначасна радасна, што канчаецца правалока і я выходжу з арбіты ўзьдзеінаньня на мяне варожых мне сілаў, якое апошнім часам перайшло ў псыхалягічны тэрор.

Фінальнае спатканьне

„Робэрт“ у вызначаны час у сваім памешканьні толькі адзін. Не выключалася, што ў другім пакоі хто-небудзь быў: дзьверы туды прыадчыненыя, але там ціха. Пытліва і іспытуюча пазірае мне ў вочы. Нэрвова сыпле словамі, што я хіба ўжо вырашыў свой выезд, і ў будучыні ён не праміне прыемнай нагоды спаткацца са мною. Я дзякую яму за атрыманьня ад яго павучаючыя выясьненьні палітычнай сутнасьці, зь якіх я многа атрымаў новага... Гэта выклікае ў яго часовае здавальненьне, і ён мне паціскае руку, а што тычыцца спатканьня зь ім у будучыні, — кажу яму, — то гэтага не адбудзецца. „Робэрт“ зьдзіўлена на мяне пазірае. Кароткая паўза.

— Я ў Саветы ня еду, — было маім адказам.

— Не разумею Вас? — пытаецца „Робэрт“. — Значыць, Вы застаецеся тут?

— Не, варочаюся ў Польшчу, — было маім адказам.

Злы, поўны ненавісьці, спачыў на мне позірк „Робэрта“.

— Гэта бязумства! Вы самі сябе падстаўляеце пад абух. Пашкодзіце таварышам! — усхвалявана адказвае мне „Робэрт“.

— Аб гэтым прашу не клапаціцца: адказваць буду я сам за сябе, і толькі.

— У такім выпадку я ня маю аб чым з Вамі гаварыць! Ці гэта Ваша канчатковае і беспаваротнае рашэньне?

— Так — канчатковае і беспаваротнае.

— Гэта ёсць вызаў партыі, а партыя барацьбы не прайграе! — амаль выкрыкнуў гэты выраз ускіпелы „Робэрт“. Устаў з-за стала і павярнуўся ў раздум’і да мяне сьпіною.

Я зараз жа і выйшаў, не разьвітваючыся. На гэты раз ішоў дадому ў настроі адпаведна вырашанай забытанай справы. Хутка схваляваны заходзіць да мяне на памешканьне Макоўскі, кароткая вымена слоў аб сутнасьці пытання аб нявыезьдзе ў Саветы. З боку Макоўскага злоснае маўчаньне, ніякіх запярэваньняў. Я яму варочаю савецкі пашпарт да даручэньня ў савецкі кансулят.

Ня бачу магчымасьці для сябе ехаць у Саветы. Варочаюся ў Польшчу. Што тычыцца працэсу ў судзе, то буду адказваць толькі сам за сябе, і ніводнага прозьвішча ў сваю справу на абарону не ўваду. Макоўскі выйшаў. На парозе мы абмяняліся толькі на адлегласьць паўпаклонамі. З тае пары я больш нікога не спатыкаў са старых знаёмых, як бы адрэзала іх ад мяне. Вечарамі на вуліцу не выходзіў. Спадзяваўся помсты і крывавае расправы. Напісаў да брата, што варочаюся, аддаю першынства Лукішкам перад „савецкім раем“.

Макоўскі і ягоная кампанія зараз жа пачалі распаўсюджаць зларэчныя весткі аба мне, што я еду ў Польшчу „тапіць“ Грамаду, і гэта пачало каля мяне затручваць паветра. Прадбачыў сваю Галгофу. Зьвядучь са мною парахункі і палякі, і бальшавікі. Бальшавікі памогуць Польшчы судзіць мяне, але ня будуць самі судзіць мяне. У гэтым увесь мой на сяньня палітычны выйгрыш. Укладаць пачаў чамаданы на паваротную падарожу...¹⁷³

*Ад рэдакцыі*¹⁷⁴:

На гэтым і абрываецца прысланы нам нябожчыкам Ю. Сабалеўскім рукапіс аб Беларускай сялянска-работніцкай грамадзе. І хоць

¹⁷³ Справу з зрывам з выездам Сабалеўскага ў СССР пазьней, падчас допытаў у НКВД у 1937 г., закранаў і Аляксандар Ульянаў, і ягонае бачаньне гэтага праблемы не адрознівалася ад выкладзенага Сабалеўскім: „У Менск меркавалася перакінуць Сабалеўскага — пятага дэпутата Грамады, які быў агентам 2-га аддзелу польгалоўштабу. Аднак, калі Сабалеўскі быў ужо ў Данцыгу, ён спалохаўся і адмовіўся ад далейшай паездкі, бо адзін украінскі дэпутат паведаміў яму, што ў СССР, на Украіне, адбываюцца арышты ўдзельнікаў раскрытых антысавецкіх арганізацыяў“ (Ількевич, Н., Платонов, Р. Александр Ульянов и версия НКВД об антисоветском подполье в БССР (Фальсификация органами НКВД уголовных дел в 1937—1938 гг.). Минск, 1997. С. 26).

¹⁷⁴ Маецца на ўвазе рэдакцыя часопісу „Аб’яднаньне“, дзе друкаваліся ўспаміны.

аўтар далёка выйшаў за рамкі азначанае тэмы, аднак у ўспамінах з свайго прыватнага жыцця ён даў шмат вельмі цікавага матэрыялу. Спатыкаючыся ў Бэрліне і Данцыгу з камуністычнымі агентамі рознага калібру, зоркае вока аўтара падмячала найболей цікавыя і характэрныя рыскі як саміх агентаў, так і тэй акцыі, якую яны праводзілі ў некамуністычных краінах паводле інструкцыяў Маскоўскага Крамля.

На жаль, жыццё гэтага чалавека неспадзявана абарвалася 26 сьнежня 1957 году, а разам з гэтым нашая рэдакцыя страціла свайго найболей акуратнага журналіста і карэспандэнта.

У беларускім вызвольным руху сьв. памяці Ю. Сабалеўскі займаў не апошнія месца, і мы перакананыя, што будучы гісторык прысьвеціць яму не адну балонку.

Падрыхтоўка да друку й камэнтары Аляксандра Пашкевіча

ДА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСАЎ У МЮНХЭНСКІМ ІНСТЫТУЦЕ ВЫВУЧЭННЯ СССР¹

Сярод паваенных эмігрантаў розных нацыянальнасцяў быў пэўны адсотак асобаў інтэлектуальнай і творчай працы: літаратараў, мастакоў, музыкаў, навукоўцаў. Кожная нацыянальная група на нейкім этапе прыходзіла да разуменьня неабходнасці аб'яднання гэтых дзеячаў і стмулявання іхнае працы на эміграцыі. Аднак у гісторыі паваеннай эміграцыі была ўстанова, якая ў пэўны час аб'яднала навукоўцаў розных нацыянальнасцяў — Мюнхэнскі інстытут вывучэння СССР.

Дзейнасць гэтай установы сёння даследаваная мала. Ёсць асобныя артыкулы пераважна расейскіх аўтараў (А. Папова, Д. Канстанцінава²) ды абароненая ў 1990 г. у Пітсбургскім універсітэце дысэртацыя амэрыканскага даследніка Чарлза О'Конэла „Мюнхэнскі інстытут вывучэння СССР. Паходжаньне й сацыяльны склад“³, прысьвечаная, праўда, выключна часу стварэння гэтай установы. Пры гэтым варта адзначыць прынцыповую розніцу ў поглядах на стварэнне цэнтру з боку расейскіх і амэрыканскага аўтараў. Першыя даводзілі, што Інстытут вывучэння гісторыі й культуры СССР (як ён першапачаткова назы-

¹ Аўтарка выказвае вялікую падзяку за дапамогу ў рыхтаваньні артыкулу д-ру Янку Запрудніку.

² Попов, А. Мюнхенский институт по изучению истории и культуры СССР и вторая волна эмиграции // Новый исторический вестник. №1 (10). Москва, 2004. С. 54—70; Константинов, Д. Мюнхенский институт. (Из истории второй российской политической эмиграции) // Константинов, Д. Через туннель XX-го столетия. / Под ред. А. В. Попова, В. С. Карпова. Москва, 1997. С. 537—559.

³ O'Connel, Charles T. The Munich Institute for the Study of the USSR. Pitsburg, 1990. — 46 p.

ваўся) быў арганізаваны выключна з ініцыятывы расейскіх навукоўцаў, а амэрыканскія спонсары, што зьявіліся пазьней, з часам падпарадкавалі сабе дзейную ўстанову ды ўрэшце вырашылі яе лёс. Амэрыканскі ж дасьледнік, выкарыстоўваючы сярод іншага й архівы Амэрыканскай выведкі CIA (*Central Inteligence Agency*), даводзіць, што стварэньне інстытуту заініцыявалі самі амэрыканцы, найперш каб падтрымаць праект Цэнтру расейскіх дасьледаваньняў Гарвардзкага ўнівэрсытэту дзеля зьбіраньня сьведчаньняў уцекачоў з СССР⁴. Ён жа бачыць у інстытуце менавіта прапагандысцкую структуру, што была неад’емнай часткай палітыкі халоднай вайны⁵. Магчыма, што праўда традыцыйна знаходзіцца недзе пасярэдзіне. Аднак нас у большай ступені цікавіць менавіта беларускі сьлед у дзейнасьці Мюнхэнскага інстытуту, адмысловым вывучэньнем якога дасюль ніхто не займаўся.

Для асьвятленьня беларускага ўдзелу ў працы ўстановы варта найперш згадаць пра яго заснаваньне. Гэта адбылося 8 ліпеня 1950 г. Адзін з стваральнікаў інстытуту Абдурахман Аўтарханаў (у той час Кунта, 1908—1997), наступным чынам апісваў ажыцьцяўленьне гэтай ініцыятывы:

„Калі да мяне ў Рэгенсбург прыехаў зь Мюнхэну Барыс Аляксандравіч Якаўлеў (Троіцкі), тагачасны кіраўнік Власаўскай арганізацыі, з прапановай стварыць супольна эміграцыйны Інстытут вывучэньня СССР, я адразу даў згоду быць адным зь яго заснавальнікаў.

Установа ўсход адбыўся ў 1950 г. у Богенгаўзэне ў расейскай бібліятэцы. Нас было некалькі былых савецкіх навуковых працаўнікоў — Якаўлеў, праф. К. Штэпа, праф. А. Філіпаў, праф. К. Крыптан, праф. Німан, палкоўнік Генэральнага штабу Савецкай арміі Няранін і аўтар гэтых радкоў. Мы ўзьнясла абвесьцілі сябе „Інстытутам вывучэньня гісторыі й культуры СССР“. Абралі дырэктарам Б. А. Якаўлева, намесьнікам дырэктара А. Аўтарханава і вучоным сакратаром В. Марчанка. Пазьней да нас далучыліся праф. Мілер, праф. Каванкоўскі, праф. Буданаў, праф. Іваноў, праф. Даўлетшын, доктар Шульц. Зразумела, не было ў нас ні памяшканьня для Інстытуту, ні капейкі грошай, ні высокага апекуна ці багатага мэцэната. Было толькі невымернае й шчырае жаданьне распавесьці Захад пра тэорыю й практыку савецкай сыстэмы, якую Захад дасюль ведаў толькі паводле савецкіх кніг, часопісаў ды газэтаў. Была ў нас і непрыхаваная надзея, што калі мы ўласнымі намаганьнямі пачнем рабіць нешта карыснае

⁴ O’Connel, Charles T. The Munich Institute for the Study of the USSR... P. 3—10.

⁵ Тамсама. P. 30—32.

й патрэбнае для разуменьня савецкага мінулага й сучаснасьці, то зьявіцца й мэцэнат. Сапраўды, так сталася, што стварэньне Інстытуту супала з прыездам у Мюнхэн гэтак званай „Гарвардзкай экспэдыцыі“ ў справе вывучэньня савецкага грамадзтва. „Экспэдыцыя“ прапанавала Інстытуту супраць, і мы яе з энтузіязмам прынялі⁶.

Такім чынам, інстытут ствараўся як карпарацыя навукоўцаў, што займаліся вывучэньнем СССР. Асноўнымі кірункамі працы Рады (ці дырэкцыі) былі арганізацыя канфэрэнцыяў, выдавецкая дзейнасьць, стварэньне бібліятэкі й архіву, усталяваньне навуковых сувязяў. У кіраўніцтва ўваходзілі пераважна расейцы (за выключэньнем чэчэнца Аўтарханава і ўкраінца Штэпы)⁷, большай часткай удзельнікі нацыянальных расейскіх арганізацыяў на эміграцыі. З гэтага зразумела, чаму з 1951 г. фінансавае падтрыманьне інстытут стаў атрымоўваць ад Амэрыканскага камітэту вызваленьня народаў Расеі.

Установа знайшла сабе асобнае памяшканьне на *Augustenstrasse 46*, паступова павялічваўся штат працаўнікоў. З 1951 г. ладзіліся навуковыя канфэрэнцыі, што зьбіралі сотні дасьледнікаў, стаў выдавацца „Вестник института“. Да 1953 г. кола карэспандэнтаў дасягнула тысячы асобаў з 48 краінаў сьвету⁸. І тым ня менш, гэтая ўстанова заставалася менавіта расейскай паводле свайго зьместу, што ў сувязі з пэўнымі зьменамі ў сусьветнай палітыцы Амэрыканскаму камітэту было не зусім даспадобы й спрычынілася да радыкальных зьменаў у дзейнасьці.

Тут варта ўзгадаць, што ў сьнежні 1951 г. у Нью-Ёрку быў заснаваны ўласны Беларускі інстытут навукі й мастацтва, які меў на мэце гуртаваньне беларускіх інтэлектуальных колаў, выданьне навуковага пэрыёдыка, стымуляваньне дасьледнай працы й іншае. БІНІМ нэгатыўна ставіўся да дзейнасьці Амэрыканскага камітэту вызваленьня народаў Расеі, лічачы саму назву дыскрымінацыйнай. Тым ня менш, наву-

⁶ Авторханов, А. Мемуары. Frankfurt/Main: Possev-Verlag, 1983. Цытата паводле электроннага выданьня, зьмешчанага на сайце <http://www.moreandr.narod.ru/>.

⁷ Варта ўзгадаць, што некалькі сябраў дырэкцыі папярэдне мелі некаторае дачыненне да Беларусі. Гэтак, Барыс Якаўлеў у часы вайны быў у лягеры ваеннапалонных на тэрыторыі Беларусі, адкуль трапіў у Віцебск, дзе ўваходзіў у рэдкалегію акупацыйнага пэрыёдыка „За Родину“. Іншы з дырэктараў — былы савецкі вайсковы дзеяч Андрэй Няранін (ён жа Міхал Алдан) — у 1930-х служыў у Мазырскім умацаваным раёне.

⁸ Попов, А. Мюнхенский институт по изучению истории и культуры СССР и вторая волна эмиграции...

ковыя кантакты зь Мюнхэнскім інстытутам, прынамсі абмен выданьнямі, былі. БІНіМ пакрысе наладжваў дзейнасьць па-за межамі Амэрыкі, меў сваіх сябраў у Эўропе, пачаў выданьне „Запісаў“.

У 1953 г., калі Амэрыканскі камітэт зьмяніў назву (стаў называцца Камітэтам вызваленьня ад бальшавізму), а разам зь ім і арыентацыю, перайшоўшы да падтрыманьня нацыянальных арганізацыяў ня толькі ўласна расейскіх, у БІНіМу зьявіўся й іншы інтарэс да Мюнхэнскага інстытуту. Пра гэты інтарэс згадаў у лістах да Станіслава Станкевіча, які ў той час жыў у Мюнхэне й выдаваў газэту „Бацькаўшчына“.

„17 сакавіка 1953 г.

Дарагі Стась!

Паколькі мне ведама, Амэрыканскі Камітэт мае створаны ў Мюнхэне „Інстытут фюр Эрфоршунг дэр Гешыхтэ унд Культур дэр УССР“, кіраўніком якога ёсьць расеец праф. Яковлев (адрыв: Аугустінстр. 46—1). Інстытут гэты дагэтуль быў чыста расейскаю арганізацыяю, у ягоньх публікацыях друкаваліся працы амаль вылучна расейскія ды расейцаў. Цяпер Амэрыканскі Камітэт мае быццам намер яго прыняма фармальна „дэрусіфікаваць“ дарогаю пастайленьня на чале яго на месца расейца аднаго прафэсара Вашынгтонскага Ўнівэрсытэту, амэрыканца (прозьвішча забыўся). Гэты прафэсар мае гэтымі днямі ехаць у Мюнхэн ды правясьці рэарганізацыю Інстытуту ў такім кірунку, каб ён быў даступны й для ўсіх іншых нацыянальнасьцяў СССР. У сувязі з гэтым Амэрыканскі Камітэт прасіў падаць нас адрывы сяброў Інстытуту ў Мюнхэне, зь якімі гэты прафэсар мог бы ў патрэбе скамунікавацца. Безумоўна, мы падалі ў першую чаргу твой адрыв (побач двух другіх сяброў — Тваёй жонкі⁹ ды С. Кабыша¹⁰). Зь сяброў Інстытуту ў Нямецчыне яшчэ, як табе ведама, дац. Карповіч¹¹ (адрыв хіба маеш) ды ў перапісцы (карэспандэнт-супрацоўнік) мастак Чайкоўскі¹².

Паведамляючы аб гэтым адначасна ад Управы Інстытуту перадаю прасьбу, каб у выпадку зьявруліся ад Інстытуту Амэрыканскага

⁹ Маецца на ўвазе таксама сябра БІНіМу Зіна Станкевіч.

¹⁰ Маецца на ўвазе Сымон Кабыш-Кандыбовіч.

¹¹ Маецца на ўвазе кампазытар **Алесь Карповіч** (1908—1992).

¹² Маецца на ўвазе **Зьміцер Чайкоўскі** (1912—2002), мастак, які жыў у Мюнхэне.

да Цябе ў справах навуковых належна рэпрэзэнтаваў і БІНІМ і ў першую чаргу нашых сяброў у Нямецчыне. Безумоўна, што да Тваёй дэцызіі застаецца справа, ці супрацоўнічаць ці не ад імені Інстытуту з Інстытутам СССР адкрыта пасля яго пераарганізацыі (бо цяпер справа выключаная). На месцы лепш Табе будзе ў гэтых справах арыентавацца. У важнейшых справах, безумоўна, лепш паведаміць аб усім Управу Інстытуту. Асабліва важна было б дагледзець і высьніць справу магчымасьці друку ў выданьнях гэтага Інстытуту працаў нашых сяброў. Напр. ці не маглі б яны надрукаваць „Культурныя спраты Беларусі“ — больш 560 імёнаў зьнішчаных бальшавікамі з кароткімі біяграфічнымі ды бібліяграфічнымі дапіскамі (4—5 аркушаў друку). Знайшліся б і іншыя працы. Усё, зразумела, залежыць ад таго, ці наагул зь імі можна будзе супрацоўнічаць.

Адну рэч мог бы зрабіць не чакаючы рэарганізацыі: ЗАПІСЫ для Інстытуту СССР у Мюнхэн высланы пару месяцаў таму, але на замен яны да гэтай пары яшчэ нічога ня выслалі з сваіх выданьняў. Ці ня мог бы зрабіць тэлефанічную інтэрвэнцыю ў гэтай да іх справе?

Разам шлю тэкст клепсыдры па М. Равенскім. Калі лічыш магчыма памясьціць у „Бацькаўшчыне“ — падай.

Прывітаньні,

Твой В. Тумаш“.

Відавочна, Станіслаў Станкевіч зацікавіўся атрыманай інфармацыяй, аднак, напэўна, яшчэ ня маючы кантактаў з прадстаўніком Амэрыканскага камітэту, вырашыў больш дэталева высветліць справу магчымых дачыненняў БІНІМу й Мюнхэнскага інстытуту.

„12 траўня 1953 г.

Дарагі Стась!

Справы зь Мюнхэнскім інстытутам СССР у нас такія: 4 месяцы таму Амэрыканскі Камітэт зьвяртаўся да Інстытуту [БІНІМ. — Н. Г.], каб прыняць афіцыйналы ўдзел у навуковай канфэрэнцыі, якую ад імені гэтага Інстытуту арганізавалі ў Нью Ёрку. Паколькі Камітэт тады насіў яшчэ назой „народаў Расеі“, ды меў такога „гадунца“, як КАЦАБ¹³, ды выразна вёў прарасейскую палітыку, дык мы ад-

¹³ Маецца на ўвазе **КаЦАБ**, Каардынацыйны цэнтар антыкамуністычнай барацьбы — створаная ў 1952 г. арганізацыя, што аб'яднала каля 20 расейскіх эміграцыйных арганізацыяў.

мовіліся ад гэтага, як адмовіліся й украінская Вольная Акадэмія ды Навукова Т-ва Шэўчэнка. Гэтым хацелі рабіць і націск, каб Камітэт быў мякчэйшы пры перамовах палітычных. Таму ніхто з украінцаў на канфэрэнцыю не пайшоў, а з нашых выламаліся з-пад агульнаграмадзкай дысцыпліны толькі Адамовіч ды Сядура ды пайшлі туды пільнаваць свайго „хлеба куса“ — баяліся, што могуць згубіць стыпэндыі. Украінскія і стыпэндэнтаў не пайшлі, і нічога ім ня сталася, як не пайшоў і наш Акінішэвіч¹⁴. Дык малайцы „танчэлі на двух лапках“ за „пайку з маслам“ без ніякой нават і асабістай неабходнасці. За гэта ты іх і выслаўляеш цяпер у „Бацькаўшчыне“.

Нягледзячы на такую „уводную увэртюру“, калі Амэрыканскі Камітэт лічыў змушаным мяняць кіраўніка свайго Інстытуту з расейца Яковлева на амэрыканца Баліса¹⁵ (ягоны адрыв цяпер у Мюнхэне: 46 Аўгустэнстр.), дык папрасіў даць нам адрыв свайго прадстаўніка нашага Аддзелу ў Нямеччыне. Тады я й напісаў Табе ліст з просьбаю рэпрэзэнтаваць там нас і наш аддзел. Ці замену старшынаў ужо правялі афіцыйна ці не — мне няведама, але Вільямс з Камітэту пару месяцаў таму мне казаў, што такую зьмену яны зробіць, каб даць дарогу туды іншым нацыянальнасьцям ды каб ставячы на чало амэрыканца, адсунуць гэтым рывалізацыю за кіраўніцтва.

Твая думка правільная, што не чакаючы на іхныя „запросіны“ трэба самым туды стукаць ды дамагацца свайго. Гэтымі днямі з боку Амэрыканскага Камітэту быў і намёк на тое, што празь Мюнхэн зусім магчыма можна будзе атрымаць і некаторую дапамогу на навуковую працу й нам, ды што ў гэтай справе трэба гаварыць з праф. Балісам. Дык, па-мойму, Ты зусім маеш магчымасьці цяпер даказаць тут свой дыпляматычны спрыт ды нешта ад іх раздабыць на выдавецкія справы. Хаця пытаньне, ці яны будуць гатовыя даваць на старану, хутчэй запрапануюць друкавацца ў сваіх выдавецтвах.

¹⁴ Леў Акінішэвіч (1898—1980), гісторык, публіцыст, крытык. Нарадзіўся ў г. Санкт-Пецяярбург. Вучыўся ў Кіеўскім унівэрсытэце, у 1918 г. прыняў грамадзянства БНР. У 1920-х г. працаваў ва Ўкраінскай Акадэміі навук, супрацоўнічаў зь БелАН і Інбелкультам. З 1933 г. — прафэсар Нежынскага пэдынастэту. Быў абвінавачаны ў беларускім і ўкраінскім нацыяналізьме й звольнены. Падчас нямецкай акупацыі жыў ва Ўкраіне. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Працаваў у цэнтры вывучэння СССР у Вашынгтоне, супрацоўнічаў зь БНІМам.

¹⁵ У іншым месцы Тумаш называе прозьвішча Бэйліс.

Нам, па-мойму, трэба дамагацца й аднаго, і другога: і месца ў іхных выдавецтвах і дапамогі на нашую навуковую працу, на Інстытут. Калі б такая дапамога была, можна было б у Мюнхэне разгарнуць і выдавецкую працу Інстытуту (БІНІМ).

Тут перамовы фронту „нацыяналаў“ тымчасам знайшлі завяршэньне ў афіцыйным адказе адм. Стівэнса, у якім ён прапануе ў гэтых справах гаварыць з КаЦАБам! Але, выглядае, гэта болей для захаваньня „віду“, бо назаўтра ж яны самі неафіцыйна паведамлі, што Камітэт наладзіць сам перагаворы (значыцца КаЦАБ ня будзе гаспадаром), ды каб у Эўропе чакалі на такую канфэрэнцыю.

З гэтага выглядае, што перабудоўваць свой КаЦАБ усё ж думуюць, і гэта неблагі знак і для справы, якую ты маеш падымаць з Інстытутам СССР. Можаш афіцыйна выступаць як прадстаўнік нашага Інстытуту, але пільнуйся, каб Цябе ня ўпуталі ў нейкую палітычную справу, за якую мусіў бы тады адказваць Інстытут. [...]

17 траўня 1953 г.

Дарагі Стась!

Учора мы мелі паседжаньне ўправы Інстытуту, і на ім была абмеркаваная, між іншым, справа нашых адносін да Мюнхэнскага Інстытуту СССР. Мне даручана паведаміць аб прынятай лініі паступаньня Цябе, каб Ты мог адпаведна на месцы ў патрэбе дзеяць.

Агульна беручы, справа з гэтым Інстытутам стаіць сяньня так:

Адгэтуль высланы ўжо 6 тыдняў таму праф. Бэйліс (з стэйту Вашынгтон над Ціхім Акіянам, а не з сталіцы Вашынгтону) з мэтай быццам абняць кіраўніцтва Інстытуту па праф. Яковлеве ды яго рэарганізаваць у кірунку ўцягненьня туды й прадстаўнікоў іншых нацыянальнасьцяў, ня толькі расейцаў (нават у кіраўніцтва). Ці гэтую рэарганізацыю ён ужо распачаў, ці яшчэ не, нам няведама. У сувязі з тым, што Амэрыканскі Камітэт выкінуў з свайго назову абразьлівы для нас зварот „расейскіх народаў“ і галоўна ў сувязі з тым, што цяпер не бяз згоды й некаторай нават дапамогі гэтага камітэту мантуецца фронт „нацыяналаў“, сяньня няма ўжо паважнейшых прынцыповых перашкодаў у браньні ўдзелу ў працы Інстытуту СССР і нам, пад умоваю, ясна, правядзеньня ягонага рэарганізацыі ў духу раўнапраўнасьці ў ім усіх народаў зацікаўленых і пашаны іхных памкненьняў да волі.

Дык цяпер хіба час не чакаць на „запросіны“, але дабівацца й самым пераарганізацыі, зьменаў, помачы ў нашай навуковай працы ды дбаньня пра тое, каб беларуская дзялянка гэтай працы была належна дагледжаная ды ў меру магчымасьці пад нашаю калі не кантроля, дык прынамсі пад нашым уплывам.

У гэтай справе ўжо некаторыя перамовы рабіліся нашым Інстытутам з Амэрыканскім Камітэтам, аб якіх тут і перадаю інфармацыю для толькі Тваіх, строга тайных, патрэбай. З боку Інстытуту была выражаная просьба матар'яльнай дапамогі на ЗАПІСЫ ды на выданьне літаратурнага часопісу, паколькі аснаўная ідэалгічная лінія гэтых выданьняў ляжыць у плошчы антыбальшавіцкага змаганьня — мэты, для якой існуе і Амэрыканскі Камітэт. З боку Камітэту была выказаная прынцыповая на гэта згода пад двума ўмовамі: падтрымаць працу Інстытуту СССР у Мюнхэне, магчыма нават, увайсці каму-небудзь з нашых Мюнхэнскіх сяброў у кіраўніцтва гэтага Інстытуту ў патрэбе, і, другое: магчымая помач можа быць толькі ў Эўропе, а не ў ЗГА (гэта статутовае правіла Амэрыканскага Камітэту).

Гаварылася й канкрэтна з нашай стараны аб разьмерах канкрэтнай помачы. На пачатках мы прасілі субсыдыяваць 4 нумары ЗАПІСАЎ і 2 нумары літаратурнага часопісу (па 6 аркушаў друку), на то трэба мець суму крыху больш з тысячаў даляраў. Усе матар'ялы ў сувязі з гэтымі перамовамі ці не пасланья ўжо праф. Бэйлісу ў Мюнхэн.

З гэтай сытуацыі й выплывае лягічна для нас спосаб тактычнага паступаньня: для Амэрыканскага Камітэту патрэбнае нашае супрацоўніцтва, для нас іхняя матар'яльная помач ды па магчымасьці ўплыў на працу Інстытуту СССР у беларускай дзялянцы. Таму з нашага боку й трэба ставіць як умоўную кампэнсату за супрацоўніцтва: дапамога на навуковыя ЗАПІСЫ ды на літаратурны часопіс. У далейшым таксама дапамога на паасобныя выданьні. Твая думка, каб празь іх выдаць аповесьць, ня ведаю, ці пройдзе, паколькі Інстытут, здаецца, пакуль што займаецца толькі канкрэтна навуковаю працаю, а не выдаваньнем літаратурных тэкстаў. Ды дзеля нашай жа карысьці ня трэба спачатку ціснуць на паасобныя кніжкі, а на дапамогу галоўнаму: ЗАПІСЫ ды літаратурны часопіс. Здабыўшы гэта, дамагацца далейшага: паасобныя кніжкі-працы ці нават і літаратурныя творы (хоць гэтым хіба будзе займацца нехта іншы). Як „плату“ за гэта, апрача магчымага дзейнага ўчасьця з працы

Інстытуту СССР, можам даваць і матар'ялы ў іхны „Вестнік“ ці паасобныя працы для асобнага выдання (пасья адыходу Яковлева, аднак, ды пераарганізацыі Інстытуту на прынцыпах роўнага трактавання пытанняў кажнага народу). Ясна, што вельмі было б важна мець уплыў на справы Інстытуту. Хоць у патрэбе нашыя працы могуць друкавацца й па-расейску (як цяпер друкуецца вестнік), але, па-мойму, нам трэба націскаць на тое, каб па магчымасці ў публікацыях Інстытуту СССР карысталіся болей моваю ангельскаю, паколькі яе куды больш знае ўвесь заходні сьвет, і працы тады мелі б куды большае значэнне й пашырэнне (чаго не зайсёды хочуць расейцы). З другой стараны, нашага прадстаўніка справаю было б дагледзець, каб у публікацыях інстытуту больш тарнавалася ў чужых мовах тэрміналогія „Уайтрутэнія“ чым русыфікацыйная „Белорашэ“. Чаму — мой погляд на гэта знаеш з дасланага ў папярэднім лісьце артыкулу. Вось прыклад пару справаў, якія для нас важныя ды якіх трэба было б пільнаваць у Інстытуце СССР, побач агульнай абароны ды рэпрэзэнтацыі нашых навуковых патрэбаў.

Інстытут СССР мае апірацца перадусім на сіды Эўропы, дзеля гэтага тут падаю інфармацыю Табе, якімі навуковымі ці інтэлектуальнымі кадрамі распараджаецца цяпер Інстытут у Эўропе. Гэтымі тыднямі мы закладаем у Эўропе тры лякальныя аддзелы Інстытуту: у Нямецчыне, у Бэльгіі і ў Францыі. На кіраўніка нямецкага аддзелу просім згадзіцца быць Табе. Сябры Табе ведамыя: апрача Твайёі сям'і, Кандыбовіч, Карповіч, Чайкоўскі (як мастак). Гэтымі днямі запішацца хіба Вініцкі¹⁶ ды мог бы запісацца ў літаратурную сэкцыю хіба і Сыч. Хоць колькасць немалая, але, сам знаеш, практычна сіла гэта не такая вялікая. Апрача Цябе й Карповіча, мне сяньня няясна, ці шмат могуць навуковага зрабіць іншыя. Аднак для рэпрэзэнтацыі ў патрэбе, гэтага зусім дастаткова. Бэльгійскі аддзел мае „ачоліць“, здаецца, айцец Робэрт¹⁷ (хоць гэта яшчэ канчаткова не дагаворана). Там афіцыйна сябрамі бэльгійскага аддзелу Інстытуту ёсьць ужо а. Смаршчок¹⁸, др. Рагуля¹⁹ й др. Набагез²⁰. Зусім магчыма хутка

¹⁶ Маецца на ўвазе гісторык і грамадзкі дзеяч Алесь Вініцкі, які ў той час жыў у Нямецчыне.

¹⁷ Маецца на ўвазе **а. Робэрт ван Кавэлярт дэ Ёўлс** (1906—?), грэка-каталіцкі сьвятар, які апекаваўся беларускімі студэнтамі ў Лювэне (Бэльгія).

¹⁸ **Аўген Смаршчок** (1914—1984), сьвятар, пэдагог, перакладнік. Скончыў Сьвіслацкую настаўніцкую сэмінарыю (1934), настаўнічаў. У 1939 г. мабілізаваны ў войска, браў удзел у абароне Варшавы, трапіў у палон. У 1940 г. ⇨

туды пераедзе ад Вас Карповіч. У Францыі хіба кіраўніком аддзелу будзе а. Леў²¹, сябры там мастак Наўмовіч²², інж. Абрамчык, інж. Рыдлеўскі²³ (здаецца, цяпер выехаў у Англію) ды кс. Чарняўскі²⁴. Сілы,

⇒ вызвалены. Працаваў на фабрыцы ў Бэрліне, вучыўся ў Бэрлінскім універсітэце. У 1950 г. скончыў факультэт псыхалёгіі й філязофіі Філіпс-уні-вэрсытэту ў Марбургу. Зь верасня 1950 г. васьмеваны на ярэя БАПЦ, пераехаў у Лювэн (Бэльгія) для абслугоўвання рэлігійных патрэбаў мясцовых беларусаў, заклаў парафію БАПЦ. У 1955 г. скончыў Лювэнскі ўнівэрсытэт з ступенню магістра псыхалёгіі й філязофіі. У 1960-х навучаўся ў Вольным інстытуце філялёгіі й гісторыі ўсходніх славянаў Брусэльскага ўнівэрсытэту, атрымаў ступень магістра славістыкі. У 1965—1980 гг. выкладаў расейскую мову ў Вышэйшай флямандзкай школе перакладнікаў у Антвэрпэне.

¹⁹ Маецца на ўвазе Барыс Рагуля.

²⁰ Маецца на ўвазе **Ўладзімер Набагез** (1919—2011), лекар, грамадзкі дзеяч, які ў той час вучыўся ў Лювэнскім унівэрсытэце.

²¹ Маецца на ўвазе **а. Леў Гарошка** (1911—1977), рэлігійны дзеяч, педагог, публіцыст. У 1946—1957 гг. быў рэктарам Беларускай каталіцкай місіі ў Францыі.

²² **Міхась Наўмовіч** (1922—2004), мастак, грамадзкі дзеяч. Пасля вайны жыў у Францыі. Скончыў факультэт скульптуры Нацыянальнай вышэйшай школы мастацтваў у Парыжы (1953). Браў удзел у беларускім нацыянальным жыцці, спрычыніўся да стварэння Беларускага незалежнага аб'яднання моладзі, выдаваў часопіс „Моладзь“.

²³ **Лявон Рыдлеўскі** (1903—1953), грамадзкі дзеяч. Каля 1908 г. пераехаў з бацькамі ў Слуцк. Вучыўся ў Слуцкай беларускай гімназіі. У 1920 г. далучыўся да слупцкіх паўстанцаў. Пасля раззбраення паўстанцаў на польскай тэрыторыі, у 1921 г., жыў у Вільні, дзе вучыўся на настаўніцкіх курсах. Скончыў Віленскую беларускую гімназію, у 1923 г. пераехаў у Прагу. Скончыў Політэхнічны інстытут (1928) з дыплёмам інжынэра. У 1929 г. разам з М. Абрамчыкам выехаў у Францыю. У 1930 г. стаў адным з арганізатараў Хаўрусу беларусаў у Францыі. Падчас Другой сусветнай вайны быў у шэрагах французскага Супраціву. Па вайне вярнуўся ў Парыж, дзе актыўна ўдзельнічаў у стварэнні Аб'яднання беларускіх работнікаў у Францыі, выданыі „Беларускіх навінаў“, быў сакратаром Прэзыдыюму Рады БНР. У сувязі з рэзкім пагаршэннем здароўя (рак) і цяжкім матэрыяльным становішчам пераехаў пад апеку а. Часлава Сіповіча ў Лёндан, дзе неўзабаве памёр.

²⁴ **Францішак Чарняўскі** (1893—1979), рэлігійны дзеяч, каталіцкі святар, выдавец. Вучыўся ў Віленскай духоўнай каталіцкай сямінарыі. У 1920 г. атрымаў святарскія пасвячэнні. У 1924—1927 гг. вучыўся ў Рыме ў Папскім грыгарыянскім унівэрсытэце й Усходнім інстытуце. З 1929 г. жыў у Францыі. Абслугоўваў рэлігійныя патрэбы работнікаў на вугальных капальнях.⇒

як бачыш, даволі вялікія колькасна, але слабыя якасна. Але трэба гаспадарыць тым матар'ялам, які нам гісторыя дала ды выцягнуць максымум з яго магчымага. Дык у патрэбе можаш казырыць гэтымі адзеламі ды іхнымі аўтарытэтамі. Апрача гэтага існуюць наадзіночныя сябры ў Англіі, Італіі. Аддзелы Інстытуту па-за Эўропаю арганізуюцца ў Канадзе ды Аўстраліі.

З працай для эвэнтуальнага друку (аб СССР) апрача „Ахвярай“ Панькова, якая цяпер разраслася на болей як дзесяць аркушоў друку, існуе агляд прамысловасці БССР. Але гэта ўсё не зусім дакончаныя рэчы. Няма часу за працаю, і таму нейкі аванс на іх заканчэньне таксама ня шкодзіў бы, тады праца пайшла б куды жывей.

З гэтага хіба будзеш добра зар'энтаваны, у чым справа, аб што ходзіць, ды будзеш ведаць, як у патрэбе наступіць. У выпадку патрэбы можаш выступаць як кіраўнік Аддзелу БІНіМу ў Нямецчыне й рэпрэзэнтант Ньюёрскай Цэнтралі на Эўропу. Аднак пільнуйся, каб Цябе ня ўпуталі ў нейкія КЦАБы, ды наагул у важнейшых справах лепш, каб перш узгодніваў з Управаю Інстытуту. Ліманоўскі²⁵ гэтымі днямі мае выслаць Табе ў гэтых справах афіцыйны ліст пангельску да праф. Бэйліса, каб зь ім мог зручней злажыць яму візыту ды справу выясніць...²⁶

⇒ Пераехаў у Бельгію, у 1953—1955 гг. — у кляштары бэнэдыктынаў. Рэдагаваў бюлетэнь „Божае слова“. У 1957 г. выехаў у ЗША. Выдаваў часопіс „Сяўбіг“.

²⁵ **Янка Ліманоўскі** (1896—1989), пісьменьнік, літаратуразнаўца. У часе Першай сусветнай вайны служыў у царскай арміі. У 1920-х гг. працаваў у Наркамаце земляробства БССР. Быў сябрам „Маладняку“ і БелАПП. У 1929 г. стаў дырэктарам Другога беларускага тэатру. Потым — намеснікам кіраўніка Інстытуту літаратуры й мастацтва АН БССР. Праз выкрыццё зьвестак аб шляхецкім паходжаньні быў выключаны з партыі й зняты з пасады. Працаваў на катэдры замежных моваў у Політэхнічным інстытуце. Падчас нямецкай акупацыі — загадчык літаратурнай часткі менскага гарадскога тэатру. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Спачатку жыў у Нямецчыне. У 1949 г. перабраўся ў ЗША. Жыў у Чыкага. Быў сябрам Беларуска-амэрыканскай нацыянальнай рады ў Чыкага. У 1952 г. выехаў у Нью-Ёрк. Быў сябрам Рады БНР. У 1952—1954 гг. — дырэктар БІНіМу. У 1954 г. перабраўся ў Мюнхэн для працы ў Беларускай рэдакцыі радыё „Вызваленьне“, аднак працаваў там нядоўга. Вярнуўся ў Чыкага. Праз канфлікт з В. Тумашам адышоў ад БІНіМу. Быў сябрам Крывіцкага навуковага таварыства імя Пранціша Скарыны. З часам абарваў кантакты зь беларусамі.

²⁶ Лісты Вітаўта Тумаша да Станіслава Станкевіча захоўваюцца ў архіве БІНіМу.

Станіслаў Станкевіч на канфэрэнцыі Інстытуту вывучэння СССР. 1954 г.

Такім чынам, БІНіМ выказаў выразную зацікаўленасць у супрацы з рэфармаваным Мюнхэнскім інстытутам. Аднак гісторыя пайшла, пэўна, не зусім так, як хацелася б Вітаўту Тумашу. Рэарганізацыя Інстытуту вывучэння СССР заняла болей за год. Пастанову аб неабходнасці працы ў навуковым цэнтры прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў СССР прынялі ў 1954 г. Барыс Якаўлеў ачольваў установу да Шостай канфэрэнцыі, што адбылася ў 1955 г. На пасадзе кіраўніка, якая цяпер была хутчэй прадстаўнічай, яго замяніў В. Мярцалаў, а праз два гады Г. Шульдц, які й працаваў да спынення дзейнасці інстытуту²⁷. Аднак гэтыя людзі ўжо мала што вырашалі самастойна. З 1954 г. па ўзмацненні кантролю Амэрыканскага камітэту сапраўды павялічылася фінансаваньне дзейнасці Інстытуту вывучэння СССР. У 1956 г. ён перайшоў у новае большае памяшканьне на *Mannhardstrasse 6*²⁸.

Аднак малаверагодна, што БІНіМ і ягоныя выданьні адразу атрымалі гэтак жаданае падтрыманьне сваіх ініцыятываў. Першы нумар літаратурнага пэрыёдыка „Конадні“ пабачыў сьвет у 1954 г. у Нью-Ёрку, такім чынам, ад Амэрыканскага камітэту, што, калі верыць Тумашу,

²⁷ Константинов, Д. Мюнхенский институт. (Из истории второй российской политической эмиграции)... С. 546—547.

²⁸ Дзесяцігодзьдзе Інстытуту Вывучэння СССР // Беларускі зборнік. №12. Мюнхэн, 1960. С. 5—8.

падтрымоўваў менавіта эўрапейскія праекты, фінансы на яго наўрад ці маглі пайсці. Толькі ад №5—6 „Конадні“ сталі выходзіць з пазнакай „Нью-Ёрк—Мюнхэн“, а апошні, №7, што пабачыў сьвет у 1963 г., ужо пазначаўся як мюнхэнскае выданьне. Магчыма, толькі тады БІНіМу ўдалося атрымаць фінансаваньне на гэты часопіс праз Амэрыканскі камітэт. „Запісы“ ж да 1954 г. выдаваліся таксама ў Нью-Ёрку, пасля чаго адбыўся перапынак на восем гадоў, і толькі ў 1962—1970 гг. пяць нумароў пабачылі сьвет у Мюнхэне пад рэдакцыяй Станіслава Станкевіча.

Аднак нягледзячы на тое, што выдавецкія пляны БІНіМу ў дачыненні супрацы з Амэрыканскім камітэтам і Мюнхэнскім інстытутам ажыццявіліся не зусім так, як чакаў Вітаўт Тумаш, рэарганізацыя дала беларускім навукоўцам сапраўды ўнікальныя магчымасьці.

Верагодна, хутка па прыняцці пастановы аб уключэнні прадстаўнікоў нацыянальных групаў у склад Інстытуту вывучэння СССР у 1954 г. пры актыўным спрыянні Міколы Абрамчыка й Антона Адамовіча тут стварылі Беларускі аддзел. Узначаліў яго той самы кіраўнік аддзелу БІНіМу ў Нямеччыне Станіслаў Станкевіч. Сталымі работнікамі Беларускага аддзелу сталі выпускнікі Лювэнскага ўнівэрсытэту Аляксандар Марговіч і Паўла Урбан ды Сымон Кабыш-Кандыбовіч. Пры гэтым Станкевіч уваходзіў і ў Навуковую раду. Пазаштатна супрацоўнічалі зь Мюнхэнскім інстытутам, друкаваліся ў ягоных беларускіх выданьнях Антон Адамовіч, Мікола Куліковіч, Вацлаў Пануцэвіч, а. Леў Гарошка, Янка Станкевіч, Алесь Карповіч, Уладзімер Глыбінны, Гіпаліт Паланевіч, Ізыдар Гуткоўскі, Янка Запруднік, Вітаўт Кіпель і іншыя беларусы²⁹. Амаль што ўсе яны былі адначасова й сябрамі БІНіМу. (Цікава, што сам Вітаўт Тумаш якраз не публікаваўся на старонках пэрыёдыкаў Мюнхэнскага інстытуту.)

Не атрымаўшы грошай на друкі Беларускага інстытуту, тым ня менш беларусы займелі магчымасьць выдаваць два навуковыя пэрыёдыкі пад шыльдай Мюнхэнскага інстытуту: ангельскамоўны *Belorussian Review* ды пераважна беларускамоўны „Беларускі зборнік“. У апошнім даволі часта публікаваліся беларускамоўныя варыянты ангельскамоўных публікацыяў зь першага. Аднак нельга сьцьвярджаць, што гэта былі цалкам ідэнтычныя паводле зьместу выданьні.

Акрамя таго, пад шыльдаю інстытуту сталі выходзіць і паасобныя беларускія выданьні. Ці ня першым зь іх было дасьледаваньне Антона Адамовіча (падпісанае псеўданімам Н. Недасек), прысьвечанае ўсталя-

²⁹ Паводле сьведчаньня Янкі Запрудніка ў лісьце да Натальлі Гардзіенкі ад 25.07.2011. Захоўваецца ў архіве Н. Гардзіенкі.

ванню бальшавіцкай улады ў Беларусі, што пабачыла сьвет ужо ў 1954 г.³⁰ Потым былі выдадзеныя іншыя працы Антона Адамовіча, у тым ліку такія ведамья, як „Супраціў саветызацыі“³¹, а таксама Вацлава Пануцэвіча, Міколы Куліковіча, Уладзімера Сядуры-Глыбіннага, Янкі Станкевіча, Гіпаліта Паланевіча, Паўлы Урбана й іншых беларускіх навукоўцаў³².

Дасьледаваньні, складаньне беларускіх бібліяграфіяў, клопат пра выданьні, побач з удзелам у канфэрэнцыях, быў асноўным кірункам працы Беларускага аддзелу Мюнхэнскага інстытуту³³. Можна сьцьвярджаць, што 1955—1960 гг., калі выходзілі згаданыя беларускія пэрыёдыкі інстытуту ды багата выдавалася беларускіх дасьледаваньняў паасобнымі выданьнямі, былі значнымі й плённымі для беларускай навукі на эміграцыі. З пачатку 1960-х, нягледзячы на тое, што выданьне „Запісаў“ было перададзенае ў Мюнхэн, праца Беларускага аддзелу Інстытуту вывучэння СССР пайшла на спад. Вялікую ролю тут адыграў фактар зьмены вонкавапалітычнай дактрыны ЗША, пэўнага скарачэньня фінансаваньня інстытуту. У 1963 г. выехаў у ЗША старшыня аддзелу Станіслаў Станкевіч. У гэты час ягоны калега з інстытуту Сымон Кабыш-Кандыбовіч меў 72 гады. У 1967 г. пасля цяжкай хваробы памёр Алесь Марговіч. У 1960-х адышлі ці перабраліся ў ЗША розныя беларусы, што супрацоўнічалі з установаю. Беларускі аддзел фактычна спыніў існаваньне. Зь ягоных супрацоўнікаў да канца дзейнасьці Інстытуту вывучэння СССР застаўся толькі Паўла Урбан. Аднак і ён ужо працаваў у іншай структуры — у Біяграфічным аддзеле.

Пасьля росквіту дзейнасьці Мюнхэнскага інстытуту другой паловы 1950-х прыйшла некаторая стагнацыя 1960-х. А ў 1972 г. паводле пагадненьня амэрыканскага ўраду з СССР установа ўвогуле спыніла сваё існаваньне. Былы работнік Беларускага аддзелу Паўла Урбан пайшоў працаваць у Беларускаю сэкцыю радыё „Свабода“.

³⁰ Недасек, Н. Большевизм на путях к установлению контроля над Белоруссией. Очерки истории большевизма в Белоруссии. Мюнхен: Институт по изучению истории и культуры СССР, 1954. — 68 с.

³¹ Adamovich, A. Opposition to the Sovietization in Belorussian Literature (1917—1957). München: Institute for the Study of the USSR, 1958. — 204 p.

³² Гл.: Kipel, Vitaut, Kipel, Zora. Belarusian Publishing in the West: A Bibliography / Published by Belarusian Institute of Arts and Sciences; Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences. New York — Warsaw, 2006. — XVI+841 p.

³³ Юрэвіч, Лявон. З архіўных тэчак БiHiMy // Запісы БiHiM. №29. Нью-Ёрк—Менск, 2005. С. 27—28.

Супрацоўнікі каля ўваходу ў Інстытут вывучэння СССР.
Другая палова 1960-х гг. Здымак з калекцыі Паўлы Урбана

Аднак варта адзначыць, што беларуская гісторыя ўстановаў не вычэрпваецца Беларускім аддзелам і на спыненні ягонай працы не зусім скончылася. Быў яшчэ адзін сюжэт. З 1950-х гг. у Мюнхэнскім інстытуце даследаваньнем рэлігіі ў СССР займалася былая кіраўніца Саюзу беларускай моладзі Надзея Абрамава-Тэадаровіч. Яна ж выдавала пэрыёдык „Религия и атеизм в СССР“. Вось што пісала пра сваю навуковую дзейнасць у Мюнхэне гэтая даследніца ў лісьце да Яніны Каханоўскай:

„Не знаю, доходят ли до Вас мои работы. Они издаются на разных языках: на русском, немецком, английском. Если не видели никогда — напишите, пришлю Вам. Пишу о положении религии и Церкви всех вероисповеданий в СССР. Эта тема, как Вы знаете, всегда была для меня важна и интересна еще там. Теперь, когда изучаю положение верующих там, особенно хочется открывать глаза здешним оптимистам, которые, будучи спровоцированы советской агентурой, думают, что там уже давно произошла либерализация, демократизация и наступает коммунистический рай. Американцам трудно вдалбливать, что это далеко не так, им так хочется сосуществования. Но они не понимают, что и под флагом сосуществования ком-

муністы будуць ловіць сваю рыбку ў мутнай вадзе, дэлаць сваё каінова дэло — разжыгаць класовую бярбу, форсіраваць лакальныя ініцыдэнтэ, прыбліжаць «міравой пажар»³⁴.

Надзэя Абрамава-Тэадаровіч займалася вывучэннем ня толькі й ня столькі беларускай праблематыкі, колькі рэлігійнай. І ў адрозьненне ад іншых інстытуцкіх працаўнікоў, яна не спыніла працы й пасьяла ліквідацыі ўстанавы.

„Я ещэ палец о палец не стукнула, чтобы начать дело с моей пенсией. Живу на огрызок пенсии, который получаю от какого-то пенсионного комитета из Швейцарии, куда и мы, и за нас Институт выплачивал какие-то проценты от зарплаты. Шлют ее мне на 3 месяца. Последний месяц зубы надо класть на полку. Но это мне неважно, я человек нетребовательный. Барахлишко имею, на еду хватает.

Живу работой. Живу тем, что пишу то, что считаю нужным писать и бросать в народ, который так мало знает о происходящем там и так легко поддается на удочку советской пропаганды. Бью в набат, толку — конечно мало. Получаю множество писем от единомышленников. Они и благодарят, и поощряют, и распространяют мои сведения через доклады и беседы вокруг себя. Считаю, что и это важно, поскольку вокруг меня люди после закрытия Института сложили ручки на брюшке и молчат, дожывая. Хочу дожить, продолжая свидетельствовать истину»³⁵.

У той самы час у лісьце да Натальі Арсеньневай Надзэя Абрамава-Тэадаровіч згадвала й сваё выданьне:

„Цяпер вась ладжу выданьне майго штомесячніка. І ён, як бачу, адбірае ўсю маю энэргю. Высылаю на 1400 адрасоў, карэспандэнцыя заўжды, чытаць прыходзіцца безьліч, мець клопаты з друкам, экспэдыцыяй. Спыніць гэтае працы ня маю права. Атрымліваю шмат лістоў з падзякай. Навукоўцы, духоўныя, журналісты выкарыстоўваюць дадзеныя, якія даю па-расейску і па-нямецку. Ня ўсе ж карыстаюцца з савецкага друку, ды й ня ўсе цікавяцца рэлігійнымі пытаннямі — вась і служу гэтае працы»³⁶.

³⁴ Ліст Надзэі Абрамавай-Тэадаровіч да Яніны Каханоўскай ад 10.05.1967. Абулікаваны ў: Юрэвіч, Лявон. Вырваныя бачыны. Да гісторыі Саюзу Беларускае Моладзі. Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. С. 154.

³⁵ Ліст Надзэі Абрамавай-Тэадаровіч да Яніны Каханоўскай ад 19.01.1973. Апублікаваны ў: Юрэвіч, Лявон. Вырваныя бачыны... С. 163.

³⁶ Ліст Надзэі Абрамавай-Тэадаровіч да Натальі Арсеньневай. Апублікаваны ў: Юрэвіч, Лявон. Вырваныя бачыны... С. 166.

Часопіс „Религия и атеизм в СССР“ Надзея Абрамава-Тэадаровіч выдавала да сваёй сьмерці ў 1979 г. Пасьля справу пераняў др. П. Мадэста. Аднак, магчыма, толькі тады, у 1979 г., з адыходам гэтае дасьледніцы сапраўды скончылася беларуская гісторыя Інстытуту вывучэньня СССР у Мюнхэне.

Беларускі ўдзел у працы Інстытуту вывучэньня СССР у Мюнхэне быў даволі плённы для эміграцыйнай навукі. Беларускі аддзел установы, што дзеяў каля 1954—1962 гг., пасьпеў выдаць 8 нумароў *Belorussian Review* і 12 нумароў „Беларускага зборніка“, а таксама дзясяткі манаграфічных дасьледаваньняў, прысьвечаных гісторыі й культуры БССР. Супрацоўнікі аддзелу бралі ўдзел у распрацоўваньні й агульнаінстытутцкіх, найперш бібліяграфічных, выданьняў, выступалі на шматлікіх ладжаных інстытутам канфэрэнцыях. Аддзел пашыраў інфармацыю пра Беларусь у Заходніх навуковых колах у зразумелых тамтэйшым навукоўцам мовах, дапамагаў беларускім навукоўцам навіязваць кантакты з калегамі. Сапраўднае значэньне беларускай дзейнасьці ў інстытуце, узроўню й характару публікаваных матэрыялаў, сувязяў інстытуту зь БІНІМам (як і адказ на пытаньне, ці сапраўды змог апошні ўплываць на беларускія дасьледаваньні ў першым) — усё гэта яшчэ патрабуе адмысловага вывучэньня.

Надзея Абрамава

БІБЛІЯГРАФІЯ БЕЛАРУСКІХ ПЭРЫЁДЫКАЎ ІНСТЫТУТУ ВЫВУЧЭННЯ СССР У МЮНХЭНЕ

У архіве БІНіМу захаваўся лацінічны машынапіс, зроблены на кальцы і пазначаны наступным чынам: „Літоўская Бібліяграфічная Служба. Выданьне №66. Беларускі Зборнік і Belorussian Review. 1955—1960. Паказьнік артыкулаў. Укладу Вольша (Аляксандар) Ружанец. Кіраўнік Літоўскай Бібліягр. Службы. Danville, Illinois, ЗША — 1963“.

У прадмове, датаванай 22 лютага 1963 г., аўтар-складальнік пазначыў:

„Бацькаўшчына“ (№40 (426) 1958 г.) пісала: „Іншым даволі патрэбным выданьнем, аб якім ужо пара падумаць, гэта „Паказьнік беларускіх выданьняў на чужыне“. Выданы калісьці сп. Паньковым такі паказьнік ахопліваў нашы выданьні 1945—1950 гг. Тым часам за апошнія 8 гадоў зьявіліся (хоць і ня так ужо шмат) новыя выданьні, якіх ужо часамі й ня так лёгка адшукаць. У такім паказьніку пад паасобнымі пазыцыямі мусілі б быць зацёмкі анатацыйнага характару ў беларускай і яшчэ прынамсі ў ангельскай мове. У разьдзеле ж часопісаў і наогул пэрыёдыкі, пад паасобнымі нумарамі, мусілі б быць таксама зацёмкі аб некаторых важнейшых артыкулах, зьмешчаных у гэтых часопісах“.

У 1959 г. Літоўская Бібліягр. Служба выдала паказьнік артыкулаў „Беларускага Зборніку“ ды і „Belorussian Review“ 1955—1958 гг. На жаль, выданьняў 1959—1960 гг. з Інстытуту Служба не атрымала, нават не было адказана на 3 ці 4 лісты... Але ж паважаны сп. А. Каханойскі параіў, да каго зьвярнуцца, а паважаны сп. Ул. Дунец пазычыў кнігі, якіх бракавала. Шчыра дзякуем дарагім суродзічам!

Трэба спадзявацца, што сп. М. Панькоў мусі быць ужо і ўлажыў паказьнік беларускіх выданьняў 1951—1960 гг., калі беларускія выдавецтвы іх прысылаюць.

Мусі быць, шанойная нашая пяснярка Наталья Арсеньнева мела на ўвазе падобных да мяне... пэнсіянэраў, калі пісала:
„Праробленае ўсё...

Я маю трохі часу.

Хоць гэта й дзіўна, часу для сябе...“

І гэты час, якога, магчыма, і ня так многа засталася, найлепш будзе скарыстаць для бібліяграфіі“.

Аляксандар Ружанцоў (1893—1966) — вядомы беларускі інтэлектуал, дасьведчаны бібліёграф, кнігазнаўца — займаўся стварэннем паказнікаў беларускіх і літоўскіх выданняў яшчэ з часоў працы кіраўніком Цэнтральнай вайскавай бібліятэкі ў Коўне (1921—1940). Апынуўшыся ў 1949 г. у ЗША і пасяліўшыся ў невялікім горадзе Дэнвіл у штаце Ілінойз, ён працягваў сваю бібліяграфічную працу, кіруючы Літоўскай бібліяграфічнай службай. Сярод іншага ён склаў паказнікі беларускіх эміграцыйных пэрыёдыкаў „Веда“, „Запісы БІНІМ“, „Конадні“.

Такім чынам, ня дзіўна, што Аляксандар Ружанцоў узяў на сябе й складаньне бібліяграфіі двух беларускіх пэрыёдыкаў, выдаваных Інстытутам вывучэння СССР у Мюнхэне: 12 нумароў „Беларускага зборніка“ (1955—1960) і 8 нумароў *Belorussian Review* (1955—1960). Усе артыкулы былі разьмеркаваныя паводле тэматычных разьдзелаў і падразьдзелаў з адмысловым бібліяграфічным шэфраваньнем. Назва кожнага разьдзелу падавалася, акрамя беларускай мовы, у літоўскай, французскай, ангельскай і нямецкай. Аднак у гэтай публікацыі мы пакінулі толькі беларускія назвы разьдзелаў, бо самі пазыцыі ў бібліяграфіі падаваліся выключна ў мове арыгіналу й не суправаджаліся іншамойнымі анатацыямі. Таксама ў пададзенай ніжэй бібліяграфіі былі выпраўленыя некаторыя недакладнасьці, а апісаньні артыкулаў прыведзеныя ў адпаведнасьць з практыкай бібліяграфічных апісаньняў нашага пэрыёдыка.

o — Агульныя працы

oo — Пачаткі, культура

Глыбінны, Уладзімер. Найноўшыя праявы змаганьня за самабытнасьць беларускай культуры // Беларускі зборнік. №11. 1959. С. 55—68.

Запруднік, Ян. Беларусы ў Польшчы (Беларускае грамадзка-культурнае таварыства (хроніка)) // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 160—163.

Hlybinny, U. Belorussian culture after World War II // Belorussian Review. No 6. 1958. P. 45—59.

Hlybinny, U. The latest developments in the struggle for the independence of Belorussian culture // Belorussian Review. No 8. 1960. P. 17—25.

Zaprudnik, Jan. Belorussian in Poland (The Belorussian social and cultural association) // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 168—169.

об — Навуковыя ўстановы

Дзесяцігодзьдзе Інстытуту вывучэння СССР 1950—1960 // Беларускі зборнік. №12. 1960. С. 5—8.

Запруднік, Я. Сэсія Акадэміі навук БССР (хроніка) // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 170.

Р. М. Беларускі інстытут навукі й мастацтва (хроніка) // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 194—196.

Я. С. Крывіцкае (Беларускае) навуковае таварыства Пранціша Скарыны (хроніка) // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 190—193.

J. S. The Francis Skaryna Kryvian (Whiteruthenian) society of arts and sciences in the U.S., Inc. // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 158—160.

Niamiha, H. The academy of sciences of the BSSR (1936—1956) // Belorussian Review. No 7. 1957. P. 126—143.

Niamiha, H. The Belorussian academy of sciences (October 13, 1928 — July 7, 1936) // Belorussian Review. No 6. 1958. P. 5—29.

Niamiha, H. The Institute of Belorussian Culture // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 5—33.

R. M. The Whiteruthenian institute of arts and sciences // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 160—162.

Ten years of the Institute for a study of the USSR 1950—1960 // Belorussian Review. No 8. 1960. P. 85—87.

Zaprudnik, Jan. Meeting of the Academy of sciences of the Belorussian SSR // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 171.

07 — Журналістыка

Запруднік, Я. Расшырэньне пэрыядычнага друку ў БССР (хроніка) // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 171.

Станкевіч, Ян. Нашаніўства і бальшавізм (да 50-х угодкаў выхаду „Нашае Нівы“) // Беларускі зборнік. №7. 1957. С. 80—112.

Zaprudnik, Jan. The extension of the periodical press in the Belorussian SSR // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 171—172.

2 — Рэлігія

272 — Рэлігійны перасьлед

Гарошка, Леў. Савецкая рэлігійная палітыка пасля 1942 году // Беларускі зборнік. №3. 1955. С. 5—67.

Гарошка, Леў. Сучаснае рэлігійнае становішча ў Беларусі // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 114—136.

Haroshka, Leu. Religion in Belorussia today // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 102—119.

Haroshka, Leu. Soviet policy toward religion after 1942 // Belorussian Review. No 2. 1956. P. 5—36.

3 — Сацыяльныя навукі

31 — Статыстыка

Волаціч, Мікола. Насельніцтва Заходняй Беларусі і яго перасяленьні між сучаснай Польшчай і БССР // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 5—40.

Галубнічы, Усевалад. Некаторыя вынікі ацэны дэмаграфічных статыстык БССР // Беларускі зборнік. №8. 1957. С. 126—144.

Даўлечын, Т. Аб пасыланьні моладзі на індустрыяльныя работы на Поўнач, Усход і ў Данбас // Беларускі зборнік. №5. 1956. С. 102—116.

Dauletshyn, T. Labor transfers of youth in the Soviet Union // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 139—149.

Holubnychy, Vsevolod. The population of the Belorussian SSR // Belorussian Review. No 6. 1958. P. 112—122.

Volacič, Mikola. The population of Western Belorussia and its resettlement in Poland and the USSR // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 5—30.

32 — Палітыка, камуністы

Запруднік, Ян. Да гісторыі камуністычнай партыі Беларусі // Беларускі зборнік. №10. 1959. С. 50—75.

Запруднік, Ян. Камуніст Беларусі. №№2, 3, 4, 5, 1957 г. (рэцэнзія) // Беларускі зборнік. №8. 1957. С. 151—175.

Запруднік, Ян. Камуніст Беларусі. №№6—12, 1957 г. (рэцэнзія) // Беларускі зборнік. №9. 1958. С. 164—177.

Запруднік, Ян. Камуніст Беларусі. 1957. №1 (рэцэнзія) // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 154—159.

Запруднік, Ян. Трэці пленум ЦК ЛКСМ Беларусі (хроніка) // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 167—169.

Запруднік, Ян. XIX з'езд камсамолу Беларусі (хроніка) // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 177—183.

Запруднік, Ян. XXII з'езд камуністычнай партыі Беларусі (хроніка) // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 172—176.

Недасек, Н. Нацыянальнае самавызначэнне й Саветы // Беларускі зборнік. №11. 1959. С. 5—19.

Урбан, П. Нацыянальнае пытаньне пасля з'езду КПСС // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 31—50.

Урбан, П. 40-я ўгодкі БССР і ейнай камуністычнай партыі // Беларускі зборнік. №11. 1959. С. 20—54.

Nedasek, N. National self-determination under the Soviets // Belorussian Review. No 8. 1960. P. 3—16.

Urban, P. The twentieth party congress and the national question // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 83—95.

Zaprudnik, Jan. Elections in the Belorussian SSR // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 172.

Zaprudnik, Jan. Komunist Bielarusi. Minsk, 1957. No 1 (review) // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 165—167.

Zaprudnik, Jan. Komunist Bielarusi. 1957. No 2, 3, 4, and 5. (review) // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 124—135.

Zaprudnik, Jan. Komunist Bielarusi. 1957. No 6—12 // Belorussian Review. No 6. 1958. P. 125—132.

Zaprudnik, Jan. The communist party of Belorussia. An outline of its history // Belorussian Review. No 7. 1959. P. 23—39.

Zaprudnik, Jan. The third plenary session of the central committee of the Belorussian Komsomol // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 169—170.

Zaprudnik, Jan. The XIX congress of the Komsomol in Belorussia // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 148—153.

Zaprudnik, Jan. The XXII congress of the communist party of Belorussia // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 145—148.

33 — Народная гаспадарка, плянаваньне

Введзенскі, Г. Прамысловасьць БССР на працягу 40 год // Беларускі зборнік. №10. 1959. С. 138—169.

Галубнічы, Усевалад. Разьмяшчэньне прамысловасьці ў тэорыі і практыцы на пракладзе Беларускай ССР // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 98—119.

Даўлечын, Т. Савецкія мэтады змаганьня за дысцыпліну працы да XX зьезду КПСС // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 97—113.

Кабыш, Сымон. Арганізацыя Саўнаргасу і прамысловасьць Беларускай ССР // Беларускі зборнік. №9. 1958. С. 141—163.

Кабыш, Сымон. Новая пастанова ў дачыненні калгасаў і МТС // Беларускі зборнік. №8. 1957. С. 145—150.

Кабыш, Сымон. Прамысловасьць і сельская гаспадарка ў аспэктэ шостага пяцігодкі // Беларускі зборнік. №5. 1956. С. 67—101.

Кабыш, Сымон. Саўгасы ў СССР на працягу 40 год // Беларускі зборнік. №8. 1957. С. 98—125.

Кабыш, Сымон. Сельская гаспадарка Беларусі ў першым годзе новага пяцігодкі // Беларускі зборнік. №7. 1957. С. 130—152.

Кабыш, Сымон. Сорак год сельскае гаспадаркі Беларускай ССР // Беларускі зборнік. №10. 1959. С. 170—204.

Кабыш, Сымон. Уборка, хлебнарыхтоўкі і ўраджай 1955 г. у СССР // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 75—96.

- Davletshin, T. Soviet methods of labor discipline** // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 133—144.
- Holubnychy, Vsevolod. The location of industries in Belorussian SSR** // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 122—136.
- Kabyś, S. Agriculture in Belorussia during the first year of the sixth five-year plan** // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 76—92.
- Kabyś, S. Belorussian agriculture and the 6th five year plan** // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 96—112.
- Kabyś, S. Belorussian industry and the sixth five-year plan** // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 120—132.
- Kabyś, S. The development of Belorussian agriculture under Soviet rule** // Belorussian Review. No 7. 1959. P. 99—125.
- Kabyś, S. The harvest in the USSR** // Belorussian Review. No 2. 1956. P. 98—114.
- Kabyś, S. The Sovnarkhoz and industry in Belorussia** // Belorussian Review. No 6. 1958. P. 97—111.
- Vvedensky, G. A. Forty years of industry in the Belorussian SSR** // Belorussian Review. No 7. 1959. P. 76—98.

34 — Права

- Вароніч, Л. Дзве сыстэмы права ў Савецкім Саюзе** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 67—71.
- Даўлечын, Т. Зьмены ў савецкім працоўным праве** // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 74—97.
- Davletshin, T. Changes in Soviet labor law** // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 93—108.
- Varonіč, L. Deux systemes de droit en URSS** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 155.
- Varonіč, L. Two legal systems in the USSR** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 140.
- Varonіč, L. Zweierlei Rechts Systeme in der UdSSR** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 147—148.

35 — Дзяржаўная адміністрацыя

- Запруднік, Я. Рэглямэнтацыя насельніцтва ў БССР (хроніка)** // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 188—189.

Zaprudnik, Jan. Reglamentation of the population in the BSSR // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 155—157.

355 — Вайсковасьць

Барыц, І. Значэньне Беларусі ў ваенна-стратэгічных плянах Крамля // Беларускі зборнік. №9. 1958. С. 122—140.

Baritz, Joseph J. Belorussia and the Kremlin's strategic plans // Belorussian Review. No 6. 1958. P. 82—96.

37 — Асьвета, узгадаваньне

Няміга, Г. Асьвета, культура і навука БССР за 40 год // Беларускі зборнік. №10. 1959. С. 75—94.

Няміга, Г. Школьніцтва ў БССР да разгрому „нацдэмаўшчыны“ (1917—1930 гг.) // Беларускі зборнік. №2. 1955. С. 111—170.

Няміга, Г. Школьніцтва ў БССР у няволі большавіцка-камуністычнай дактрыны // Беларускі зборнік. №5. 1956. С. 7—66.

Niamiha, H. Education, culture and science in the BSSR. A brief survey of the Soviet period // Belorussian Review. No 7. 1959. P. 40—50.

Niamiha, H. Education in the Belorussia before the rout of „national democracy“, 1917—1930 // Belorussian Review. No 1. 1955. P. 34—66

Niamiha, H. Education in the Belorussian SSR and the communist doctrine // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 59—101.

39 — Этналёгія

Куліковіч, М. Беларускі савецкі песенны фальклёр // Беларускі зборнік. №12. 1960. С. 92—102.

Станкевіч, Ян. Рапановіч, Яўген — Беларускія прыказкі, прымаўкі й загадкі. Менск, 1958 (рэцэнзія) // Беларускі зборнік. №12. 1960. С. 113—123.

4 — Моваведа

Станкевіч, Ян. Моўная палітыка бальшавікоў у Беларускай ССР // Беларускі зборнік. №2. 1955. С. 49—110.

Станкевіч, Ян. Некаторыя новыя зьмены беларускае нарматыўнае граматыкі й правапісу ў Беларускай ССР (рэцэнзія) // Беларускі зборнік. №7. 1957. С. 153—163.

Станкевіч, Ян. Русско-белорусский словарь. Москва, 1953 (рэцэнзія) // Беларускі зборнік. №7. 1957. С. 164—171.

Stankievič, Jan. Руска-беларускі слоўнік (Russian-Belorussian dictionary) (review) // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 136—138.

Stankievič, Jan. Some new changes in the Belorussian language as used in the Belorussian SSR // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 121—123.

Stankievič, Jan. The language policy of the bolsheviks in the Belorussian SSR // Belorussian Review. No 1. 1955. P. 67—81.

5 — Прыродаведа

55 — Геалёгія

Кіпель, В. Мінэральныя рэсурсы Беларускай ССР // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 100—114.

Яловіч, А. Тарфяныя рэсурсы БССР і іх эксплуатацыя // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 61—73

Jalovič. The peat resources of the Belorussian SSR and their exploitation // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 109—120.

Kipel, V. A survey of Belorussia's mineral resources // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 142.

Kipel, V. Die Mineralien-Vorkommnisse in Weissruthenia // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 149—150.

Kipel, V. Ressources minerales en Bielorussie // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 157—158.

6 — Прыкладныя навукі

626 — Гідратэхнічнае будаўніцтва

Будзімер, В. Праблема асушэння Палескай нізіны // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 72—85.

- Кабыш, С. Палесье й праблема мэліярацыі ў БССР** // Беларускі зборнік. №12. 1960. С. 103—112.
- Лебедзь, А. Да пытання гідратэхнічнага будаўніцтва ў Беларусі** // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 51—60.
- Budzimier, V. Das Problem der Trockenlegung der Polessje-Niederung** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 148.
- Budzimier, V. Le probleme du drainage de la basse contree de Poliesse** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 155—156.
- Budzimier, V. The problem of draining the Polese depression** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 140—141.
- Кабуль, S. Polesye and the problem of the reclamation of the peat bogs in Belorussia** // Belorussian Review. No 8. 1960. P. 65—74.
- Lebiedz. Hydraulic engineering works in Belorussia** // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 113—121.

63 — Сельская гаспадарка

- Архімовіч, А. Культура лёну даўгунца ў Беларусі** // Беларускі зборнік. №3. 1955. С. 165—173.
- Будзімер, В. Адмоўная роля кукурузы ў сельскай гаспадарцы БССР** // Беларускі зборнік. №2. 1955. С. 187—202.
- Archimovič. The cultivation of long fiber flax in Belorussia** // Belorussian Review. No 2. 1956. P. 115—122.
- Budzimier, V. Problems of corn cultivation in the Belorussian SSR** // Belorussian Review. No 1. 1955. P. 121—130.

634.9 — Лясная гаспадарка

- Парамонаў, А. Сучасны стан лясоў Беларусі** // Беларускі зборнік. №11. 1959. С. 134—143.
- Яловіч, А. Ахова прыроды і запаведнікаў у БССР** // Беларускі зборнік. №2. 1955. С. 171—186.
- Яловіч, А. Беларускія дубровы** // Беларускі зборнік. №5. 1956. С. 117—123.
- Яловіч, А. Лясы Беларускай ССР** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 86—99
- Jalovič, A. Die Wälder der Weissruthenischen SSR** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 148—149.

Jalovič, A. Forests of the Belorussian SSR // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 141.

Jalovič. Forests of the Belorussian SSR // Belorussian Review. No 1. 1955. P. 107—120.

Jalovič, A. Les forêts de la BSSR // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 156—157.

Paramonov, A. The present condition of the Belorussian forests // Belorussian Review. No 8. 1960. P. 75—84.

656.2 — Чыгункі

Конаш, А. Тэхнічнае навучаньне на чыгунках Беларусі // Беларускі зборнік. №7. 1957. С. 113—129.

Конаш, А. Чыгуначны транспарт Беларусі // Беларускі зборнік. №11. 1959. С. 101—133.

Konash. Rail transport in Belorussia. The history of its development // Belorussian Review. No 8. 1960. P. 49—64.

7 — Мастацтва

Куліковіч, Мікола. Беларускае мастацтва 20-х гадоў і ягоныя карэньні ў савецкай сучаснасьці // Беларускі зборнік. №5. 1956. С. 124—143.

Куліковіч, Мікола. Беларускае народнае мастацтва пад савецкім кірункам // Беларускі зборнік. №2. 1955. С. 23—48.

Куліковіч, Мікола. Выкарыстаньне мастацтва для падняцця прадуктыўнасьці калгаснае працы // Беларускі зборнік. №7. 1957. С. 64—79.

Куліковіч, Мікола. Падрыхтоўка мастацкіх кадраў у БССР // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 151—171.

Куліковіч, Мікола. Сучаснае беларускае мастацтва ў БССР // Беларускі зборнік. №3. 1955. С. 174—196.

Kulikovič, M. Belorussian national art under Soviet control // Belorussian Review. No 1. 1955. P. 82—97.

Kulikovič, M. Contemporary art in the Belorussian Soviet Socialist Republic // Belorussian Review. No 2. 1956. P. 122—133.

78 — Музыка

- Карповіч, Алесь.** Другі зьезд кампазытараў Савецкае Беларусі (хроніка) // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 184—187.
- Куліковіч, Мікола.** Крызіс беларускага музычнага мастацтва ў БССР пасля вайны 1941—1945 гг. // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 115—136.
- Karpovič, A.** The second congress of composers of the Belorussian SSR // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 153—155.
- Kulikovič, Mikola.** Die Krise der Weisruthenischen Music nach dem Kriege 1941—1945 // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 150—151.
- Kulikovič, Mikola.** La situation critique de la musique bielorusienne après la guerre de 1941 — 1945 // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 158.
- Kulikovič, Mikola.** The crisis in Belorussian music after World War II // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 142—143.

792 — Тэатар

- Карповіч, Алесь.** Кніга аб беларускім тэатры й драме „The Byelorussian theater and drama“ by V. Seduro, New York 1955 (рэцэнзія) // Беларускі зборнік. №3. 1955. С. 197—201.
- Куліковіч, Мікола.** Беларускі тэатар на шляху дэнацыяналізацыі // Беларускі зборнік. №11. 1959. С. 85—100.
- Куліковіч, Мікола.** Да пытаньня дэградацыі вядучага тэатра БССР // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 120—153.
- Karpovič, A.** The Byelorussian theater and drama by V. Seduro, New York 1955 (review) // Belorussian Review. No 2. 1956. P. 144—146.
- Kulikovič, Mikola.** Soviet Belorussian opera // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 58—75.

8 — Літаратура

- Адамовіч, Антон.** Афіцыйны савецкі Парнас беларускай літаратуры // Беларускі зборнік. №12. 1960. С. 82—91.
- Адамовіч, Антон.** Беларускае літаратурна-мастацкае згуртаваньне „Ўзвышша“ // Беларускі зборнік. №8. 1957. С. 5—52.

- Адамовіч, Антон. Да 40-годзьдзя Купалавага антыбальшавізму // Беларускі зборнік. №9. 1958. С. 64—78.
- Адамовіч, Антон. Саветызацыя беларускай літаратуры і ейныя этапы // Беларускі зборнік. №2. 1955. С. 7—22.
- Адамовіч, Антон. Сацыялістычны рэалізм і ягоныя сучасныя аспекты // Беларускі зборнік. №5. 1956. С. 144—177.
- Адамовіч, Антон. Сорак год беларускае літаратуры ў БССР (хранікальны агляд) // Беларускі зборнік. №10. 1959. С. 95—122.
- Беразьняк, Аляксей. Леташні літаратурны год у БССР // Беларускі зборнік. №9. 1958. С. 79—121.
- Беразьняк, Аляксей. Убітым шляхам сацыялістычнага рэалізму (агляд часопісу „Польмя“ за 1956 г.) // Беларускі зборнік. №7. 1957. С. 5—39.
- Запруднік, Ян. Да пытання рэабілітацыі ў БССР // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 164—166.
- Няміга, Г. Дакумэнтальнае значэнне антынацэмаўскай літаратуры // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 48—66.
- Станкевіч, Ст. Купала праўдзівы і Купала сфальшаваны // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 41—74.
- Станкевіч, Ст. Рэвізіяністычныя плыні ў беларускай савецкай літаратуры напярэдадні 40-годзьдзя БССР // Беларускі зборнік. №10. 1959. С. 123—137.
- Станкевіч, Ст. Якуб Колас (3.XI.1882 — 15.VIII.1956) // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 5—30.
- Adamovič. UZVYŠŠA — the Belorussian literary club // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 23—55.
- Adamovič, Ant. The sovietization of Belorussian literature // Belorussian Review. No 1. 1955. P. 98—106.
- Adamovič, Anton. Some notes on Kupala's attitude to the bolsheviks // Belorussian Review. No 6. 1958. P. 74—81.
- Adamovich, Antony. Forty years of Belorussian literature in BSSR // Belorussian Review. No 7. 1959. P. 51—65.
- Adamovich, Antony. The official Parnassus of the Belorussian literature // Belorussian Review. No 8. 1960. P. 26—34.
- Bierazniak, Ales. Recent Soviet Belorussian literature. A review of Polymia for 1956 // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 34—57.

Bierazniak, Ales. Soviet Belorussian literature in 1957 // Belorussian Review. No 6. 1958. P. 60—73.

Niamiha, H. Die Dokumentare Bedeutung der anti-national-demokratischen bolchewistischen Literatur // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 147.

Niamiha, H. L'importance documentaire de la literature antinationale et andemocratique sovietique // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 154—155.

Niamiha, H. The documentary significance of bolshevik anti-national-democrat literature // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 139—140.

Stankievič, St. Jakub Kolas (November 3, 1882 — August 13, 1956) // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 5—22.

Stankievič, St. Kupała in fact and fiction // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 31—55.

Stankievič, St. „Revisionist tendencies“ in Soviet Belorussian literature on the eve of forthiest anniversary of the BSSR // Belorussian Review. No 7. 1959. P. 66—75.

Zaprudnik, Jan. Rehabilitation in the Belorussian SSR // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 170—171.

8-1 — Паэзія

Kupała, Janka. Arise from out our people, native seer. Poem / Transl. by Luba U. Terpak // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 58.

Kupała, Janka. To court. Poem / Transl. by Luba U. Terpak // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 57.

Kupała, Janka. To the King of Heaven and the Earth. Poem / Transl. by Luba U. Terpak // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 56—57.

92 — Жыцьцяпіс

Адамовіч, Антон. Да 40-годзьдзя Купалавага антыбальшавізму // Беларускі зборнік. №9. 1958. С. 64—78.

Аляксей Густававіч Саргенфэй // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 139—140.

Станкевіч, Ст. Купала праўдзівы і Купала сфальшаваны // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 41—74.

Станкевіч, Ст. Якуб Колас (3.XI.1882 — 15.VIII.1956) // Беларускі зборнік. №6. 1956. С. 5—30.

Adamovič, Anton. Some notes on Kupaia's attitude to the bolsheviks // Belorussian Review. No 6. 1958. P. 74—81.

Stankievič, St. Jakub Kolas (November 3, 1882 — August 13, 1956) // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 5—22.

Stankievič, St. Kupaia in fact and fiction // Belorussian Review. No 3. 1956. P. 31—55.

93/99 — Гісторыя

Вароніч, Л. Гісторыя Беларусі ў працах савецкай гістарыяграфіі расейскаю моваю // Беларускі зборнік. №3. 1955. С. 131—164.

Волаціч, Мікола. Лінія Керзона на фоне падзеяў і тэрытарыяльных зменаў у Ўсходняй Эўропе // Беларускі зборнік. №3. 1955. С. 68—130.

Волаціч, Мікола. Сутнасць ленінскай нацыянальнай палітыкі на прыкладзе тварэння СССР // Беларускі зборнік. №8. 1957. С. 69—97.

Запруднік, Ян. Нацыянальная палітыка КПСС на Беларусі // Беларускі зборнік. №8. 1957. С. 151—156.

Касьцюк, Рыгор. Да 20-годзьдзя пакту Молатава-Рыбэнтропа і пачатку 2-й сусветнай вайны (Да гісторыі змовы дыктараў супраць міру і свабоды) // Беларускі зборнік. №11. 1959. С. 69—84.

Марговіч, А. Кніга аб Беларусі ў ангельскай мове. Nicholas P. Vakar: Belorussia. The making of a Nation. Cambridge, Mass. 1956 (рэцэнзія) // Беларускі зборнік. №5. 1956. С. 178—198.

Марговіч, А. Раман Якемчук: La Ligne Gurzon et la II-e guerre mondiale. Louvain-Paris, 1957 (рэцэнзія) // Беларускі зборнік. №8. 1957. С. 176—180.

Менскі, Язэп. Чаму ды як была ўтвораная Беларуская ССР // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 3—33.

Няміга, Г. „Савецкая нацыянальная палітыка на прыкладзе Беларусі“, у васьвятленьні Н. Вакара. (рэцэнзія) // Беларускі зборнік. №4. 1956. С. 137—150.

- Паланевіч, Г.** Нацыянальная тэорыя і практыка бальшавізму ў Беларусі // Беларускі зборнік. №12. 1960. С. 9—81.
- Станкевіч, Ст.** Нацыянальная палітыка Крамля ў Беларусі // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 34—47.
- Урбан, П.** Зварот да ранейшых догмаў у савецкай гістарычнай навуцы // Беларускі зборнік. №8. 1957. С. 53—68.
- Урбан, Павал.** Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка (кароткі гістарычны нарыс) // Беларускі зборнік. №10. 1959. С.5—49.
- Урбан, Павал.** Да пытання нацыянальнага супраціву ў СССР (на прыкладзе БССР) // Беларускі зборнік. №9. 1958. С. 5—63.
- Урбан, Павал.** Сучасныя палітычныя тэндэнцыі ў савецкай гістарычнай навуцы // Беларускі зборнік. №7. 1957. С. 40—63.
- Урбан, Павал.** 40-я ўгодкі БССР і ейнай камуністычнай партыі // Беларускі зборнік. №11. 1959. С. 20—54.
- Kostyuk, H.** The twentieth anniversary of the Molotov—Ribbentrop pact and Soviet Westward expansion // *Belorusian Review*. No 8. 1960. P. 35—48.
- Marhovič, A.** Belorussia. The making of a Nation by Nicholas P. Vakar. Cambridge, Mass. 1956 (review) // *Belorussian Review*. No 4. 1957. P. 150—164.
- Marhovič, A.** Romain Yakemtchuk: La Ligne Gurzon et la II-e guerre mondiale. Louvain-Paris, 1957 (review) // *Belorussian Review*. No 6. 1958. P. 122—124.
- Mienski, J.** Pour quelles raisons et de quelle manière la RSS Bielorussienne fut elle cree // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 152—153.
- Mienski, J.** The establishment of the Belorussian SSR // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 137—138.
- Mienski, J.** The establishment of the Belorussian SSR // *Belorussian Review*. No 1. 1955. P. 5—33.
- Mienski, J.** Weshalo und auf welshe Weise die Weissruthenische SSR gegründet wurde // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 144—145.
- Niamiha, H.** Soviet nationality policy: The case history of Belorussia by N. Vakar (review) // *Belorussian Review*. No 2. 1956. P. 134—143.

Stankievič, Jan. **The Soviet falsification of Belorussian history** // Belorussian Review. No 4. 1957. P. 56—82.

Stankievič, St. **Die Nationalitäten-Politik des Kreml in Weissruthenien** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 145—146.

Stankievič, St. **La politique nationale du Kremlin en Bielorussie** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 153—154.

Stankievič, St. **The Kremlin's national policy in Belorussia** // Беларускі зборнік. №1. 1955. С. 137—138.

Urban, P. **Belorussian opposition to the Soviet regime** // Belorussian Review. No 6. 1958. P. 30—44.

Urban, Pavel. **The Belorussian Soviet Socialist Republic. A brief historical outline** // Belorussian Review. No 7. 1959. P. 3—22.

Varonič, L. **The history of Belorussia in the works of Soviet historiography** // Belorussian Review. No 2. 1956. P. 73—97.

Volacič, M. **The Curzon Line and territorial changes in Eastern Europe** // Belorussian Review. No 2. 1956. P. 37—72.

Zaprudnik, Jan. **The nationality policy of the communist party of the Soviet Union in Belorussia** // Belorussian Review. No 5. 1957. P. 124—127.

Падрыхтоўка да друку Натальлі Гардзіенкі

Натальля Гардзіенка

Менск

ПАЎЛА УРБАН
27.03.1924 — 02.02.2011

Паўла Урбан нарадзіўся ў вёсцы Закаліўе (сёньня Лепельскі р-н Віцебскай вобл.) у звычайнай сялянскай сям’і, дзе было сямёра дзяцей. У часе калектывізацыі бацька не хацеў уваходзіць у калгас, за што яго абвесьцілі кулаком і нават арыштавалі, а хутка па вызваленьні ўсё ж вымусілі далучыцца да калектывунай гаспадаркі. У 1940 г. Паўла Урбан паступіў у школу фабрычна-завадзкага навучаньня ў Віцебску на спецыяльнасьць сталяра.

Падчас нямецкай акупацыі вёска Закаліўе апынулася ў партызанскай зоне. Каб унікнуць вывазу ў Нямеччыну й дапамагчы бацькам Паўла Урбан пайшоў служыць у дапаможную паліцыю ў Лепелі. У 1944 г. разам з паліцэйскім аддзелам ён пакінуў Беларусь і быў далучаны да 30-й грэнадэрскай дывізіі СС. Некаторы час быў у Францыі. Пазьней апынуўся ў Арміі Власава, па раззбраеньні якой некалькі разоў уцякаў ад савецкай рэпатрыяцыйнай місіі. Урэшце трапіў у лягер Ды-Пі ў Інгальштаце, адкуль празь некаторы час перабраўся ў беларускі лягер у Рэгенсбурзе. Вучыўся ў Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы.

У 1948 г. разам з сябрамі з „Дванаццаткі“ выехаў у Вялікабрытанію на працу ў вугальных капальнях. Тут, як і іншыя ўдзельнікі суполкі, далучыўся да беларускай грамадзкай дзейнасьці. Быў сябрам Згуртаваньня беларусаў у Вялікабрытаніі, Згуртаваньня беларускіх камбатантаў, Беларускага хрысьціянскага акадэмічнага аб’яднаньня „Жыцьцё“. Адначасова ўдзельнічаў у выданьні друкаванага органа „Дванаццаткі“ — часопісу „Наперад!“. На яго старонках публікаваліся літаратурныя спробы (аповяданьні й аповесьць) Урбана пад псеўданімам Паўлюк Вазёрны.

У 1950 г. Паўла Урбан выехаў разам з сябрамі ў Бэльгію. Вучыўся на гістарычным факультэце Лювэнскага ўнівэрсытэту. У часе навучань-

ня быў сакратаром і скарбнікам беларускай студэнцкай арганізацыі ў Лювэне, а таксама сакратаром Саюзу беларусаў Бэльгіі. Разам зь іншымі беларускімі студэнтамі сьпяваў у хоры, створаным Міколам Равенскім. У 1954 г. напісаў дысэртацыю пра дзейнасьць вялікага князя літоўскага і польскага караля Аляксандра. Па сканчэньні навучаньня амаль год правёў у Рыме, працаваў з матэрыяламі Ватыканскай бібліятэкі й архіваў.

З 1955 г. Паўла Урбан стала жыць у Мюнхэне. З красавіка 1956 г. і да закрыцьця ў 1972 г. працаваў у Інстытуце вывучэньня СССР на пасадзе навуковага супрацоўніка й рэдактара ў агульным дасьледчым аддзеле. Пры гэтым ён меў магчымасьць займацца беларусазнаўчымі дасьледаваньнямі, у тым ліку й старажытнай гісторыяй Беларусі. Паўла Урбан быў адным зь першых, хто зрабіў адмысловае дасьледаваньне гістарычнага панятку „Літва“. Адначасова ён пільна адсочваў усё, што адбывалася ў савецкай (агульнай і ўласна беларускай) гістарыяграфіі й рэагаваў на значныя падзеі на старонках беларускага эміграцыйнага друку, а таксама ў навуковых выданьнях інстытуту. У апошнія гады дзейнасьці інстытуту Паўла Урбан кіраваў біяграфічным аддзелам, быў сябрам прэзыдыюму й сакратаром навуковай рады.

Акрамя працы ў інстытуце Паўла Урбан як сябра Беларускага інстытуту навукі й мастацтва ў 1960-х гг. разам з Станіславам Станкевічам займаўся выданьнем у Мюнхэне пэрыёдыка „Запісы БІНІМ“ У той жа час ён быў сурэдактарам газэты „Бацькаўшчына“, скарбнікам і адміністратарам выдавецтва „Бацькаўшчына“.

З самага стварэньня Беларускай рэдакцыі радыё „Вызваленьне“ Паўла Урбан пісаў тэксты для яе праграмаў гістарычнай тэматыкі. А хутка па закрыцьці Інстытуту вывучэньня СССР, у 1974 г., перайшоў на радыё „Свабода“ на сталую працу ў Беларускаю рэдакцыю, дзе й заставаўся да выхаду на пэнсію ў 1989 г.

Праз усё жыцьцё Паўла Урбан заставаўся беларусам-гісторыкам. Ён аўтар каля дзвюх соцень публікацыяў, прысьвечаных беларускай гісторыі, у беларускай, расейскай, ангельскай, нямецкай, францускай мовах. Ягоная навуковая спадчына, таксама як і архівы, яшчэ чакаюць сваіх дасьледнікаў.

Паўла Урбан. 1960 г.

УСПАМІНЫ

З Паўлам Урбанам мы ўбачыліся толькі аднойчы, вясной 2006 г. На тэлефонную прапанову падзяліцца жыццёвымі ўспамінамі й стаць героем кнігі „Паваенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў“, над якой я тады працаваў, Урбан адказаў цьвёрдай адмоваю. Як і дзясяткі іншых нашых эмігрантаў, якія знаходзілі мноства аб'ектыўных і суб'ектыўных прычынаў для таго, каб сказаць „не“. Але мяне не пакідала ўражаньне, што бальшыня суразмоўцаў палічыла за лепшае забраць гісторыю свайго жыцця (а разам зь ім — і частку гісторыі паваеннай эміграцыі) ў магілу, чым атрымаць на Радзіме бялючае кляймо „зрадніка й фашыста“.

Вось і Урбан, што зьбіраўся ў той час адзначыць 82-годзьдзе, баяўся, каб у роднай Беларусі яго ізноў не паставілі ў адзін шэраг з „паліцаямі-карнікамі“. Баяўся, што яго слабое здароўе ня вытрымае яшчэ аднаго артыкулу з абвінавачаньнямі й выкрываньнямі. Але, тым ня менш, мы сустрэліся. Ён пагадзіўся, каб я забраў частку яго-нага кніжнага й газэтнага архіву, што акуратна захоўваўся ў сутарэньні дому на ўскраіне Мюнхэну.

Урбан падаўся мне тады эталёнам пасьпяховай інтэграцыі, аб якой гэтак часта дыскутуюць сёньня ў Нямецчыне. Вонкава — тыповы немец: акуратны, дысцыплінаваны, дасканала валодае нямецкай мовай. Уразіла, у якой чысьціні й парадку адзінокі хворы 82-гадовы мужчына падтрымлівае дом і гаспадарку (ці кавалак зямлі з сада, што прылягае да дому). Амаль цэлы пакой займала чыталня, што пад самы дах была запоўненая навучовымі кніжнымі навінкамі. Там, на стале, любіла загадкава назіраць за гаспадаром котка нейкай рэдкай афрыканскай пароды (яна мела рознакаляровыя вочы), якую пляшчотна любіў Урбан...

Гэта той самы Урбан, інтэлектуальны волат, які перад пачаткам вайны мог марыць толькі аб кар'еры... сьлесара. А аб чым яшчэ

маглі марыць сыны савецкіх „сялянаў-кулакоў“, „ворагі“, што да згубы прытомнасці біліся ілбом аб сьцяну, якая аддзяляла іх ад „нармальнага“ савецкага грамадства? Сьстэма, а затым вайна зрабілі з Урбана ня сьлесара, а „лепельскага паліцая“, а пасля — знакамітага гісторыка-журналіста, дасьледніка ватыканскіх архіваў, кнігі якога сталі бэстсэлерамі ў роднай, і ў той жа час чужой для аўтара незалежнай Беларусі.

На часяеце, Паўла Урбан успаміны пакінуў. Напісаў ён іх на пачатку 1990-х. Але спачатку падамо ўрыўкі ліста Урбана да аўтара гэтых радкоў, якія дапамагаюць лепш зразумець шматгранную й неадназначную постаць вясковага інтэлектуала зь Віцебшчыны...

Шаноўны Аляксандар Адзінец!

Вы жадаеце ад мяне, каб я напісаў нейкі сацыялягічна-філязофскі трактат або, прынамсі, абшырную й „навуковую“ АЎТАБІЯГРАФІЮ. 26 пытанняў, на кожнае зь якіх анік не адкажаш адным сказам!

Але, як было сказана ў тэлефоннай гутарцы, я пачуваюся даволі кепска: галава часта баліць, здараюцца галавакружэньні, у сувязі з чым я мушу ўнікаць людскога гармідару й асьцярожна сачыць за кожным сваім крокам (нават змушаны ласкава выбачацца, калі мая дачка або былая жонка запрашаюць да сябе ў госьці).

А якія лекі? Ды ўсе яны наркотыкі, кажа мой лекар, і толькі радзіць, каб я захоўваўся абсалютна спакойна, нічым не турбаваўся й не хваляваўся, ня браў на сябе непатрэбнай разумовай нагрукі, і каб шмат знаходзіўся на сьвежым паветры, асабліва пажадана — у лесе!

Сюды дадаюцца яшчэ іншыя хваробы, асабліва надакучлівыя высокі ціск крыві й прастата.

Вось чаму ад нейкага часу я павінен быў спыніць усялякую „навуковую“ творчасць і абмежавацца толькі да лёгкага чытаньня навейшай літаратуры з галіны сусьветных цывілізацый і культураў, рэлігіяў і разнастайных мітаў, літаратуры прыродазнаўчай і жывёльнага сьвету. Чытаю яшчэ навінкі спэцыяльных гістарычных дасьледаваньняў. Вось чаму я ня ў стане пайсьці насустрач, калі часам зь Беларусі да мяне звяртаюцца з просьбамі высьветліць тое ці іншае гістарычнае пытаньне або зрабіць у нашай Дзяржаўнай бібліятэцы фатакопію нейкай там кнігі. Дарэчы, з гэтай прычыны я ня мог дапамагчы й Янку Запрудніку, калі ён працаваў над кнігай „Дванаццатка“.

У Ваших пытаннях ёсьць і насвятленьне майго „Лепельскага“ пэрыяду жыцьця, і справа „30-й дывізіі“, і загадка 1-й дывізіі арміі Анд-

рэя Власава (яго я бачыў толькі адзін раз, крыху здалёку на трыбуне — гэта быў высокі мажны чалавек), і насьвятленьне дзейнасьці „Інстытуту вывучэння СССР“, які для былой савецкай прапаганды быў простым „асіным гняздом“ рознага гатунку „зраднікаў“ і „фальсыфікатараў“. Усе гэта было б добрай зачэпкай дзеля разьдзьмухваньня антыбеларускай гістэрыкі, яшчэ й таму, што ў мінулым пра мяне шмат, і шмат негатыўнага, пісалася ў былым беларускім савецкім друку.

Ня буду тут згадваць паасобныя пашквільныя артыкулы. Назаву толькі фактычна акадэмічнае выданьне „Дары данайцев“ (Мінск, Издво „Беларусь“, 1987). Тут дасталася й дзеячам беларускага нацыянальнага адраджэньня, і дзеячам Беларускай Народнай Рэспублікі, і дзеячам беларускай навейшай эміграцыі, і ўсім беларускім каталіцкім сьвятарам на Захадзе. Вось некаторыя згадкі:

Стар. 250: „Однако было бы неправильно связывать судьбу сегодняшнего белорусского буржуазного национализма на Западе только с кладбищами и похоронными маршами. В строю „освободителей Белоруссии“, ее „друзей и защитников“ осталось еще немало белбурнацких боевиков. Среди них, например, нынешний редактор „Беларуса“ Янка Запрудник, он же Арсень Загорный... Это и известный фальсификатор-историк Павел Урбан, продолжающий выпускать в свет один „труд“ за другим...“

Стар. 152: „Среди буржуазных фальсификаторов находятся и такие „специалисты“ из числа эмигрантов, как А. Адамович, П. Урбан, В. Сядура и другие. Труды которых они плодят в „Институте по изучению СССР“ в Мюнхене и в „Белорусском институте науки и искусства“ в Нью-Йорке еще в большей степени лишены какой-либо научности, пропитаны ненавистью к советскому строю и Коммунистической партии. Подтасовка фактов, бессъязыкая фальсификация, крайняя тенденциозность — вот чем характеризуются их публикации“.

Стар. 163: „Модной темой буржуазного „белорусоведения“ стали „гадания“ о преимуществах возможных „некоммунистических альтернатив“ развития Белоруссии. Этот тезис особенно рьяно отстаивал П. Урбан в своей книге „У сьвятле гістарычных фактаў. У сувязі з брашурай Л. С. Абэцэдарскага“. Книга отрицает исторические достижения белорусского народа за годы Советской власти. И повторяет стереотипный набор уже набивших оскомину домислов о Белоруссии как «колонии России»“.

Стар. 182: „...Павел Урбан. Уроженец Лепельского района. В 1943 году поступил на службу в немецкий карательный отряд СД по борьбе с партизанами, дислоцировавшийся в Витебской области. Вместе

с оккупантамі бежал из Беларуссии, боясь народного возмездия. Пригрет радиостанцией „Свобода“, сотрудник белорусской редакции“.

Між іншага, гэтую апошнюю цытату бадай дакладна пераказаў заходнямецкі гісторык-камуніст: *Paul Kohl. „Ich wundere mich, daß ich noch lebe“. Sowjetische Augenzeugen berichten. Gütersloh, 1990. S. 135.* Толькі Паўль Коль пераказвае гэтую цытату вуснамі свайго „спадарожніка“, які суправаджаў яго ў паездцы па Віцебшчыне і ў Віцебску таксама. І з вуснаў таго „спадарожніка“ (пэўна, „чэкіста“!) вынікала яшчэ тая „праўда“, што гэта я ў Віцебску быў „карнікам“ і там у складзе „спэцыяльнай каманды“ расстрэльваў і яўрэяў, і савецкіх ваеннапалонных. Ну як ты дакажаш, што падчас вайны я наагул ня быў у Віцебску й ніколі не наведваўся туды?!

Цяпер крыху пра асабістае. У маіх бацькоў не было сямейнага архіву, і я ня ведаю, скуль маглі ўзяцца прозьвішчы Ёрбаноў, хоць у маёй вёсцы й навакольні было даволі шмат гэтых Урбаноў. Можна меркаваць, што далекаватыя прадзеды тых нашых Урбаноў належалі да вуніцкага веравызнання, адсюль спачатку зьявілася імя Урбан, а пазьней і прозьвішчы Ёрбаны. Бо ж у беларусаў і палякаў былі й ёсьць яшчэ прозьвішчы Ёрбановічаў і Ёрбанчыкаў. Дарэчы, яшчэ ў 16 ст. у Вільні былі месцічы Ёрбаны, хоць, праўда, гэта маглі быць таксама аседлыя там іншаземныя прышэльцы.

Галоўнае ўражаньне зь юнацтва ў мяне засталася з аднае раніцы вясны 1938 году. Як звычайна ідучы са сваім крыху старэйшым братам Петрусём у школу, мы па дарозе сустрэліся з групкамі юнакоў і юначак, але некаторыя зь іх былі ціхмяныя, а дзяўчынкі плакалі. І высветлілася, што іхных бацькоў уначы арыштавалі! А гэта былі звычайныя лесьнікі й працаўнікі Пышнянскай сярэдняй школы. Тады ж былі арыштаваныя й два настаўнікі нашай Пышнянскай сярэдняй школы. Гэта былі старэйшыя гадамі матэматык Гілевіч і мовавед Несьцяровіч. Даўно гэта было, і прозьвішча згаданага матэматыка магло быць не Гілевіч, а Перагуд, бо й гэтае прозьвішча чамусьці ўрэзалася ў памяці. У адным толькі паўдзённым накірунку ад мястэчка Пышна ў радыюсе 2-х км тады ў адну ноч былі схопленыя 4 лесьнікі і 2 супрацоўнікі сельсавету. У выніку адным махам было скалечанае жыццё 6-ці сем'яў!

Крыху пазьней зьнік яшчэ й трэці настаўнік, зусім малады чалавек, які ў ніжэйшых клясах таксама выкладаў беларускую мову й літаратуру.

Гэта не апраўданьне, але „лепельскім паліцаем“ я стаўся зусім не па сваёй добрай волі, а ў выніку аблавы на моладзь у нашых мясцінах падчас вялікай антыпартызанскай акцыі пад назвай „Котбус“, якая ад-

бывалася ў травені і ў чэрвені 1943 году. І гэта была звычайная самаабаронная паліцыя, а не „немецкі каратальны отряд СД по борьбе с партизанами“. Зрэшты, тую нашу „лепельскую паліцыю“ ўзначальваў адзін немец, і ён насіў форму не „отряда СД“, а форму звычайнага нямецкага франтавіка.

Вось я напісаў усе гэтыя пачуўся змораным. Узварушыў сваю памяць, а таму і зьявілася бяссоньніца. Адчуваю і ўсьведамляю, што проста не змагу выканаць усю Вашу просьбу. Ды і няма патрэбы ў гэтым з адзначаных тут мною прычынаў.

Дык бывайце шчасліва!

Мюнхэн, 19.02.05

Успаміны

Я, Паўла Урбан, нарадзіўся 27 сакавіка 1924 г. на Лепельшчыне ў вёсцы Закаліўе. Яна ляжала на даволі высакаватым узвышшы, за якім адразу пачыналася прыгожае возера, а сваю назву атрымала ад рачулкі Каліве, што з двух бакоў абмывала вёску. У паўднёвым кірунку ад майго Закаліўя пачыналіся вялікія лясы, якія цягнуліся да возера Плаўна і яшчэ далей. Там жа быў і ведамы Бярэзінскі запаведнік. Глыбіню тых лясоў зьмерыў і я ўласным крокам, калі быў яшчэ юнаком і заўзятым грыбніком.

Мае бацькі — Кастусь і Аўгінья — былі звычайныя сяляне і нават непісьменныя. Нарадзіліся яны адпаведна дзесьці ў 1882 і ў 1892 гг. Праўда, мой дзед (па бацьку), якога я прыгадваю быццам праз сон, здолеў адукаваць іншых сваіх двух сыноў, малодшых за майго бацьку. Лявон быў атрымаў пачатковую адукацыю, а наймалодшы брат майго бацькі Васіль — гімназіальную, і ён марыў вучыцца далей. Гэты мой дзядзька Васіль загінуў у 1920 г., узначаліўшы на Лепельшчыне адзін з партызанскіх атрадаў, якія змагаліся супраць польскіх акупантаў. Пэўна ж, праз тую вайну прайшлі і мой бацька Кастусь, і ягоны малодшы брат Лявон, які, дарэчы, быў трапіў у нямецкі палон і вярнуўся дадом зь Нямецчыны толькі праз чатыры гады.

У маіх бацькоў было сем дзяцей: пяць сыноў і дзве дачкі. Найстарэйшы мой брат Міхась, які быў любімцам у сям'і, памёр у 1938 г., пражыўшы ўсяго толькі 24 гады. Памёр ён хутка пасля таго, як раптам захварэў на сухоты. Міхась быў крапаком і жыццядарасным, быў лагоднага характару і вельмі ж любіў усю дзетвару. Ягоную сьмерць асабліва балюча ўспрымала наша маці.

Цяпер выпадае сказаць, зь якіх прычынаў мае бацькі і ўся нашая сям'я былі трапілі ў катэгорыю гэтак званых „кулакоў“...

У валоданьні майго дзеда было толькі 5 дзесяцінаў зямлі. Гэта крыху больш за пяць гектараў. Пры падзеле дзедавай сям'і была падзеленая й гэтая ягоная зямля, палавіна якой дасталася майму бацьку, а другая палавіна — ягонаму малодшаму брату Лявону. Дзед мой жыў пры сям'і майго бацькі, і ён, здаецца, памёр у 1928 г. Бо як пазьней апавядала мне мая маці, мяне таксама ледзь не пахавалі разам зь дзедам. У тым годзе я таксама доўга хварэў на шарлятыну, ляжаў пры сьмерці, а таму й для мяне бацька быў змайстраваў адпаведную дамавіну.

Інакш кажучы, гаспадаркі майго бацькі й ягонага брата Лявона належалі да катэгорыі гэтак званых „серадняцкіх“ гаспадарак. Але, як ведама, была яшчэ хутарызацыя, якую неўзабаве пачнуць называць „прышчэпаўшчынай“. Была палітыка перасяленьня сялянаў зь вёсак на хутары або ў невялікія пасёлкі, дзякуючы якой былыя малазямельныя сялянскія гаспадаркі маглі атрымліваць большыя зямельныя надзелы. Энтузіястам гэткай палітыкі быў тагачасны народны камісар земляробства Беларускай ССР Зьмітра Прышчэпаў, што і зьявілася прычынай для ягонага арышту ў 1930 г. Адным словам, мой бацька падаўся на хутар, а сям'я ягонага брата Лявона зь вёскі Закаліўе перасялілася ў бліжэйшы невялічкі пасёлак. Мой бацька быў атрымаў 9 гектараў зямлі, але гэта разам зь сенажацямі.

Аднак гэтая бацькавая радасьць трывала нядоўга, бо ў тагачаснай БССР калгасы пачалі стварацца ў 1928 г., а масавая калектывізацыя аднаасобных сялянскіх гаспадарак была прысьпешаная ў другой палавіне 1929 г. Тады якраз і пачаліся арышты й высяленьне гэтак званых „кулакоў“. Як прыгадваецца, у навакольлі вёскі Закаліўе звычайна арыштоўвалі й высылалі гаспадароў сем'яў і часта разам зь іхнымі старэйшымі сынамі. Хоць, праўда, крыху далей ад Закаліўя, абкружаныя лесам, было некалькі сялянскіх гаспадарак гэтак званай „засыянкавай шляхты“, дык гэтых „кулакоў“ выслалі разам зь сем'ямі. Спачатку былі арыштаваныя бацькаў брат Лявон і ягоны старэйшы сын Мікола. Яны гэтак і прапалі. Быў арыштаваны таксама й мой бацька, і ён прасядзеў у Лепельскай турме штосьці каля 6 месяцаў, чакаючы на прысуд. Асабіста й я меў нагоду пазнаёміцца з гэтай турмой, а гэта ўвесну 1943 г. Цяпер у адной камэры той турмы сядзелі таксама зноў жа мой бацька і мой крыху старэйшы брат Пятрусь. Але пра гэта будзе гаворка пазьней. Тады ж, у 1929 г., бацька змушаны быў пакінуць сям'ю, яшчэ не дабудаваўшы хату на сваім хутары, і нашая сям'я пэўны час жыла ў гум-

не, у курнай будыніне, дзе звычайна сушылася збажына перад абмалотам на таку. Можна меркаваць, што бацьку выратаваў тады ад нейкіх там Салаўкоў славуцы сталінскі артыкул „Головокружение от успехов“, што на пачатку сакавіка 1930 г. быў надрукаваны ў газэце „Правда“. Сталін „пашкадаваў“ сялянства й пісаў у тым сваім артыкуле, што, маўляў, мясцовае начальства й актывісты пасыпшаліся з калектывізацый, „*парушылі прынцып добраахвотнасці*“. Дарэчы, здарылася тады яшчэ й гэтка цікавая зьява. Гэтак аўтары манаграфіі „Победа колхозного строя в Белорусской ССР“ (1981) змушаныя былі сьцьвердзіць, што калі на 1 сакавіка 1930 г. у тагачаснай БССР было калектывізавана 457 513 сялянскіх гаспадарак, дык на 1 чэрвеня таго ж 1930 г. у калгасах засталася толькі 87 255 сялянскіх двароў. Інакш кажучы, у тым 1930 г. на працягу трох месяцаў гэтыя калгасы пакінулі 370 258 сялянскіх гаспадарак!

Вярнуўшыся з турмы, бацька адразу ўзяўся дабудоваць хату. Трэба было таксама апрацоўваць зямлю, якую ён вельмі любіў. Уступаць у калгас занадта не сьпяшаўся, хоць наконт гэтага й была зь ім гаворка ў турме. Тымчасам, аднак, на бацькавую гаспадарку пасыпаліся розныя дадатковыя й завышаныя падаткі, сюды належала й ведамае „індывидуальнае ападаткаваньне“. Здавалася, што адзіным выйсьцем з гэткай сытуацыі мог быць толькі калгас. І мой бацька стаўся „калгасынікам“, але ў тым жа калгасе яму было цесна. І тады, здаецца, у 1932 г., здарыўся выпадак, які стаўся прычынай для разьвітання з калгасам. У нашым хутарскім гумне, якое знаходзілася крыху далей ад жыльлёвай сядзібы, было шмат розных гаспадарчых забудоваў, і тут калгаснае начальства абсталявала конную малацілку, якая й пачала працаваць „ударнымі тэмпамі“ — кругласутачна. Паганятым быў мой найстарэйшы брат Міхась, але калі коні часта мяняліся, дык для майго брата не знаходзілася замены. Будучы змучаным, аднаго разу Міхась прылег на шырокім дышлі й задрамаў, а тым часам нага дакранулася да шасьцярні, якая й абрэзала яму палавіну ступні. Абураны гэтым выпадкам, бацька й „выйшаў“ тады з калгасу.

А як жылося ягонаю сям’ю пасля гэткага кроку майго бацькі? „Абагульненая“ раней зямля, адзін конь і адна „лішняя“ карова засталіся, пэўна, у калгасе. Сям’я, аднак, магла затрымаць за сабой невялікі кавалак зямлі — агарод. Для падтрыманьня існаваньня вырошчваліся ў асноўным бульба й капуста, агуркі, цыбуля, буракі, морква й таматы. Зрэшты, нашыя лясы былі багатыя на ягады й грыбы, якія таксама падтрымлівалі жыцьцё й назапашваліся на зіму й вясну. Апрача таго, мой бацька быў „майстрам на ўсе рукі“, быў добрым цесьляром і

муляром-печніком, і ён, як мог, забясьпечваў сям'ю хлебам, хоць гэты хлеб і быў у тым часе сапраўдным „дэфіцытам“. Хапала, бясспрэчна, недадзяння і голаду, асабліва ў 1933 і 1934 г. Жылося нам гэтакім чынам, як мізэрна існавалі тады сем'і калгаснікаў. Можна ж было пачуць ад іх жарты накшталт гэтакіх: Базыль або Сыцяпан — ты колькі атрымаў на свае калгасныя працадні? Штосьці зашмат, — адказваў гэты Базыль або Сыцяпан, — на сваёй сьпіне свой гадавы заробак я здолеў прынесці дадому ў адным мяшк! Гэткая была рэчаіснасьць таго калгаснага „раю“ ... Сем'і калгаснікаў таксама ў асноўным ратавала тое, што яны вырошчвалі на прыватнай прэсьядзібнай зямлі, — на добра ведаемых „сотках“!

У 1939 г. у Беларускай ССР пачалася акцыя сьсяленьня хутароў і невялікіх пасёлкаў у калгасныя вёскі. Увесну таго году і да нас завіталі з падводамі калгасныя актывісты, якія тут жа раскінулі нашу хату і абвесцілі бацьку: Кастусь, запісвайся ў калгас, і калгас дапаможа табе перавезці хату, хлявы і пуню. Калі ж будзеш адмаўляцца, дык ты транспарту не атрымаеш, і ўвогуле з сваёй сям'ёй табе давядзецца выбірацца адсюль на ўсе чатыры бакі. Дык выбар заставаўся адзіны, і мой бацька гэтакім чынам другі раз стаўся калгаснікам. Дарэчы, гэтакі гвалт быў дастасаваны ня толькі да нашай сям'і. Напрыклад, недалёка ад вёскі Закаліўе ў лесе, на паляне, былі сядзібы двух палясоўшчыкаў. Тых палясоўшчыкаў арыштавалі ў 1938 г., а калі ў 1939 г. дайшло да гэтага перасяленьня ў вёску і іхных сем'яў, дык і ім было абвешчанае тое ж папярэджаньне.

Штосьці я не прыгадваю, каб нас, дзяцей „былога кулака“, у асяродзьдзі вяскоўцаў або ў школе абзывалі васьм гэтым пагардлівым тэрмінам. Зрэшты, у 1937 г., а затым яшчэ ў 1938 г., арыштоўваліся і калгасныя актывісты, і гэтак званьня „сельсаветчыкі“ — працаўнікі сельскіх Саветаў. У дадатак да прыгаданых двух палясоўшчыкаў увесну 1938 г. былі арыштаваныя яшчэ два старшыя лесьнікі, сядзібы якіх знаходзіліся ў недалёкіх ад нашай вёскі пасёлках. А гэта былі ўжо не „кулакі“, але самыя сапраўдныя „ворагі народу“. Дык вось, гэтка трагедыя яшчэ больш змацоўвала сяброўства паміж юнакамі і юначкамі — у школе таксама, бо арыштоўваліся і настаўнікі.

Аднак мне асабіста давялося зьведаць тую крыўду, што я быў сынам „кулака“. Паводля новага сталінскага закону, які зьявіўся ў 1940 г., навучаньне ў 8-ай, 9-ай і 10-ай клясах сярэдніх школаў сталася платным: за навучаньне ў гэтых клясах вымагалася сплываць падатак па 150 рублёў штогод. З гэтае прычыны апусьцелі тады названыя клясы Пышнянскай сярэдняй школы. Апусьцелі літаральна на другі дзень

пасля таго, як дырэктар школы на сходзе школьнікаў быў абвесьціў той драконаўскі сталінскі закон. Мой старэйшы брат Пятрусь, які вучыўся ў 10-й клясе, падаўся на настаўніцкія курсы й пазней нейкі час працаваў настаўнікам у „вызваленай“ тады Заходняй Беларусі — у Зэльве. А я, пакінуўшы 8-ю клясу, з намовы старшыні калгасу паехаў у Віцебск, каб паступіць у школу фабрычна-завадскога навучання (ФЗО). Гэта было напрыканцы кастрычніка 1940 г. Мне жадалася набыць прафэсію нахшталт прафэсіі сьлесара, але гэтаму запырэчыла прыёмная камісія, якая, зазірнуўшы ў нейкія паперы, сьдвердзіла, што я быў сынам „кулака“. Дык мой жа бацька працуе ў калгасе, а ягоны сын і мой старэйшы брат Ягор стаўся нават калгасным брыгадзірам, — здзіўлена запырэчыў я. Але зноў пачуў ад той камісіі: калісьці мой бацька быў „кулаком“, на што я таксама адказаў, што гэта — няпраўда, бо тады ці „калісьці“ свае 9 гектараў зямлі бацька мой быў атрымаў ад дзяржавы.

Тая гутарка кончылася на тым, што мне вызначылі прафэсію цесьляра — вызначылі прафэсію якраз майго бацькі. Страшэнна я перажыў гэткае абыходжаньне, бо плакаў тры дні, не выходзячы з інтэрнату.

Быў яшчэ й гэтакі выпадак, і ён здарыўся вясно або ўлетку 1942 г. Я хацеў наведацца да свайго былога школьнага сябры, які жыў у мястэчку Пышна. Па дарозе ў невялікім ляску мяне й пераняла невялікая група партызанаў (5 ці 6 чалавек), завадатарам якой, як мне паказалася, была таксама мая былая школьная сяброўка — Пашкевічанка. Яна й абвесьціла, што вось прыяцелі зь „Вялікай Зямлі“, каб пачаць змаганьне з „фашыстамі“ і іхнымі „памагатымі“. Тут я, пэўна, ня вытрымаў і нагадаў ёй, як разам мы ў школе выступалі ў сцэнічных пастаноўках, рыхтаваліся да паказу фігуральнай гімнастыкі. Пашкевічанка (імя ейнае штосьці не прыгадваю) спачатку неяк сумелася, але тут жа сыкнула: маўчы, сыноч „кулака“, бо цябе тут мы можам і прыкончыць! Пасля гэткай пагрозы я ня мог нагадаць ёй яшчэ й тую праўду, што й ейны бацька быў арыштаваны ў 1938 г. А ён працаваў на даглядзе пэўнага адрэзку шашы, якая ў нашай мясцовасьці была пабудаваная ў 1934 г.

У сувязі з тым, што ў былой савецкай прапагандава-партыйнай літаратуры ад даўжэйшага часу мне рабіўся закід, што ў Лепелі я служыў „паліцаем“, быў „памагатым фашызму“, варта яшчэ ведаць і пра гэтакія факты, зь якімі мне давялося сутыкацца або перажыць іх асабіста. У школу я пайшоў у 1933 г., калі мне было 9 гадоў. Тыя гады былі цяжкім выпрабаваньнем для сям’і маіх бацькоў. Таму наведваў школу толькі крыху старэйшы мой брат Пятрусь, які й навучыў мяне пісаць і чытаць. Іншыя два старэйшыя браты, Міхась і Ягор, задаволіліся толькі

тым, чаму яны навучыліся яшчэ перад арыштам бацькі ў вячэрняй школе. Але гаворка пойдзе пра іншае й не пра пакараньне людзей толькі за тое, што на жэтым калгасным полі, на ржышчы яны зьбіралі гэтак званыя „каласкі“.

Дык вось, у 1937 г. былі арыштаваныя адзін за адным два настаўнікі маёй Пышнянскай сярэдняй школы. Адзін зь іх кульгавы Несьцярковіч прыехаў у школу зь Менску, і ён выкладаў беларускую мову. Іншы зваўся Гілевічам і быў настаўнікам матэматыкі. Гэта — старэйшы чалавек і выдатны матэматык яшчэ „старой школы“. Магчыма, што той Гілевіч быў нейкім сваяком нашага пісьменьніка Ніла Гілевіча. У 1938 г. неяк незаўважна быў зьнік са школы яшчэ трэці настаўнік, які выкладаў беларускую літаратуру. А пра тое, што ён таксама быў арыштаваны й загінуў, магчыма, у Курапатах, мог сьведчыць той факт, што неўзабаве з Масквы была прысланая ў школу іншая настаўніца, якая і ўзяла на сябе выкладаньне рускай і беларускай літаратуры.

Нельга адмаўляць тае праўды, што дзетвара й юнакі заўсёды шалапутны народ, і свавольства магло здарыцца падсьвядома. Дык і школьнікі, асабліва ў часе перапынку, любілі перакідацца каменьчыкамі з рагулькаў. У адзін дзень, здаецца, на пачатку 1939 г. навучальнага году, гэткая забаўка разыгралася паміж мною й яшчэ іншым юнаком, якому было тады 14 гадоў. Ён быў адзіным сынам у маці, якая працавала прыбіральшчыцай у нашай школе, а ягоны бацька заўчасна памёр. Забаўка спынілася, калі празьвінеў званок, і вучні з школьнага двара пачалі разыходзіцца па клясах. Але гэты юнак хацеў яшчэ ўпурнуць з сваёй рагулькі ў мяне каменьчык, якраз заходзячы ў наш кляс, і гэты ягоны каменьчык незнарок трапіў у партрэт Варашылава. Здарылася гэта на вачох вучняў нашага клясу, і ўсе бачылі, хто гэта мог адпаліць такую штуку. Зрэшты, нічога асаблівага ня сталася таму Варашылаву, а разьбітае шкло ягонага партрэту хутка было замененае новым. Тым ня менш, празь нейкі час пасья гэтага здарэньня ў школу завіталі два змрочныя тыпы, якія пачалі дапытваць некаторых вучняў (мяне таксама), бо ў іх было падазрэньне, што гэта мог быць зарганізаваны замах на партрэт Варашылава. Гэтыя тыпы й забралі з сабою таго юнака, і ён у школу больш не вярнуўся. Быў арыштаваны тады й дырэктар нашай школы, а разам зь ім зьнікла таксама й ягоная сям’я — жонка й двое дзяцей.

Хоць крыху іншага характару, але вымоўны быў яшчэ й гэты факт. У 1938 г. адбываліся выбары ў Вярхоўны Савет БССР. Ад галасаваньня адмовіліся жонка арыштаванага яшчэ ў 1929 г. майго дзядзькі Лявона,

а таксама сястра гэтае мае цёткі, муж якой працаваў лесніком і якога аднолькава арыштавалі ўвесну таго 1938 г. Як казалі прапаганда, удзельнічаць у выбарах людзі быццам не змушаліся. Аднак гэтыя жанчыны былі арыштаваныя неўзабаве пасля тых выбараў, кожная атрымала па 3 гады знявольнення, і яны з Салаўкоў вярнуліся дадому перад самым пачаткам вайны.

Як аднаму з выдатнікаў навучання дырэкцыя прыгаданай фабрычна-завадзкой школы дазволіла мне паехаць у красавіку 1941 г. на два тыдні дадому. Тут бацька й расказаў мне пад вялікім сакрэтам, што вось толькі што арыштавалі ў вёсцы Закаліўе двух братоў Корсакаў. Прычынай для арышту было нібы тое, што старэйшы Корсак згуртоўваў каля сябе вяскоўцаў, чытаў ім услых газеты й выказваў меркаваньне, што хутка можа пачацца вайна. Сапраўды, гэты старэйшы Корсак атрымліваў розныя газеты, у тым ліку „Правду“ й „Известия“, і ўжо ад даўжэйшага часу, калі мужчыны зыходзіліся пагаманіць каля кузьні, ён ім і пераказваў, пра што пісалася ў тых газетах. Малодшы Корсак да гэтага ня меў аніякага дачынення, і ён вельмі рэдка наведваўся да свайго брата, бо як вольнанаёмны заўсёды працаваў дзесьці далей. Зрэшты, беспадстаўна было іх абвінавачаньне ў нейкім там распаўсюджваньні гэтак званых „хлусьлівых чутак“. Бо тады, напрыклад, і мой брат Ягор сьпешна быў пакліканы ў армію. Таксама па дарозе зь Лепелю ў сваю вёску мне былі сустрэліся два мае стрыечныя браты — сыны прыгаданага ўжо майго дзядзькі Лявона. Яны аднолькава мелі пазвы ў гэтую армію. А калі я вярнуўся ў Віцебск, дык і там у нашай школе пачаліся вайсковыя муштры. У парашутысты я ня трапіў толькі таму, што лекар заўважыў мае слабое сэрца.

У гэтай школе сабраўся разнастайны люд, і гэта з усіх куткоў Беларусі. Пэўна, навучэнцы маўчалі, „хто быў кім“. Але як толькі пачалася вайна, яны сталі гуртавацца ў невялікія групкі й апавядаць адзін аднаму пра свае бядоты. Напрыклад, у групе, да якой належаў і я, быў юнак Алесь Мельнік, які нарадзіўся ў Віцебску. Ягоня бацька й маці былі камуністамі, працавалі ў Віцебску на партыйнай рабоце й абодва былі арыштаваныя ў 1937 г. Алесь пасля гэтага быў трапіў у дзіцячы дом. Дакладна гэтакі лес меў і латыш з Дрысы Робэрт Кромэр. А сялянскі сын з Заходняй Беларусі, які, здаецца, зваўся Юркам, страціў бацьку ў 1940 г. — яго таксама арыштавалі.

У пэўным сэнсе навучальнай лекцыяй было й тое, што мы маглі даведацца наконт Заходняй Беларусі, наконт жыцьця ў ёй. Па тым шляху, які я ўжо прыгадаў, рухаліся войскі „вызваліць“ Заходнюю

Беларусь. Рухаліся яны па гэтай дарозе, калі вярталіся назад. І заўсёды тыя чырвонаармейцы затрымліваліся на начлег у сялянскіх дварах. Мая маці варыла для іх бульбу, даставала з бочкі агуркі або капусту. І здаралася, што некаторыя зь іх пачыналі расказваць, як іх сустрэкала насельніцтва Заходняй Беларусі або чым частавала: быў там і хлеб, было й сала, былі й каўбасы, і ад гэткага пачастунку проста гнуліся сталы. Апавядалі таксама пра багацьце харчовых магазынаў, або крамаў, у якіх прадаваліся абутак і ўсялякая вопратка. Чырвонаармейцы ўздыхалі й выказвалі жартаўлівае шкадаваньне, што, маўляў, і да тых „вызваленых братоў-беларусаў“ хутка можа завітаць галеча. Дарэчы, гэтых братоў-беларусаў „вызвяляў“ тады й мой швагер, муж маёй старэйшай сястры Зінаіды, і ён аднолькава мог расказаць шмат пра што.

Вось пара прыкладаў тагачаснай нашай галечы. У мястэчку Пышна невялікая пярканя пачала працаваць толькі дзесьці ад верасня 1940 г. А раней, каб купіць адзін або два боханы хлеба (на адныя рукі прадаваўся толькі адзін бохан), трэба было хадзіць у Лепель. Дабіраліся туды звычайна ўначы, каб выгадней стаць у чаргу. Часта здаралася, што дадому даводзілася вяртацца без таго бохана хлеба або чакаць у Лепелі на гэты бохан хлеба да наступнае раніцы. Я ўжо пісаў пра сваё наведваньне бацькоў у красавіку 1941 г. Тады я атрымаў ад бацькі 150 рублёў, каб мог дабыцца на нейкі гарнітур. Такі касцюм, пэўна, не шарсыяны, мне ўдалося „схапіць“ у краме нашага мястэчка, але ён быў велікаваты для мяне. У ім і паехаў настаўнічаць у Заходняй Беларусі мой брат Пятрусь. У пошуках гэтага гарнітура ў Віцебску я абышоў усе найбольшыя магазыны, аднак паліцы ў іх былі пустыя. Праўда, у адным з тых магазынаў мне пашчасыціла купіць пінжачок, а ў іншым — яшчэ й порткі, адзіныя, якія былі ў ім, а таму нават караткаватыя для мяне. Порткі гэтыя, зрэшты, хутка разьляцеліся...

Наша вёска, як і суседнія вёсачкі й пасёлкі, знаходзілася ў зоне, куды ўначы наведваліся партызаны, а ўдзень можна было чакаць і на прыход немцаў. Таму моладзь была чуйная й старалася не паказвацца на вочы. У адзін дзень пад вечар, было гэта, здаецца, у жніўні 1942 г., калі наша сям'я сядзела за сталом пры вячэры, мая крыху старэйшая сястра Надзя зірнула ў вакно й ахнула: немцы выходзяць з кустоўя! У тым перапалоху ніхто з нас не заўважыў, што было яшчэ іншае, левае крыло немцаў, якое рухалася да іншага канца вёскі. Ад лесу мы былі адрэзаныя, і я з сваім братам Петрусём кінуліся ў кірунку старой вёскі Закаліўе, але трэба было праскочыць праз даволі шыракаваты лужок над рачулкай Калівец, а тут і засакаталі аўтаматы й кулямёты. Брата зрэза-

ла, калі ён дабягаў да вёскі, а я схаваўся за ейнымі будынкамі, скуль пасыля падаўся да возера. Брату раструшчыла локаць левай рукі, а другая куля разрэзала живот, праўда, не закранула кішкі. У тым нямецкім ланцугу знаходзілася пара знаёмых паліцаяў — два браты з суседняй вёсачкі, бацька якіх быў арыштаваны, здаецца, у 1933 г. Яны й дапамаглі, што параненага брата адразу забралі ў Лепельскую бальніцу.

На пачатку студзеня 1943 г. немцы абкружылі ўначы й спалілі вёску Слабодку, што ляжала крыху воддаль ад Закаліўя. Спалілі яе разам зь ейнымі жыхарамі, а там жыла й сястра майго бацькі, у якой было 7 дзяцей — усе дзяўчынкі. Іхны бацька памёр яшчэ перад вайной. Прычынай для гэтай зьверскай акцыі было тое, што партызаны забаранілі старасту вёскі накіроўваць людзей з падводамі дзеля вывазу нарыхтаванага лесу або ачысткі ад сьнегу шашы, якая ішла ў Лепель і праходзіла каля вёскі Студзёнкі, у якой размяшчаўся гарнізон пасыля таго, як партызаны яго выкурылі з мястэчка Пышна. Цікава адзначыць, што нават у энцыклапедыі „Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне“ (1990), у якой ёсьць пералік усіх „населеных пунктаў“ Беларусі, спаленых немцамі разам з жыхарамі, гэтка вёска Слабодка таксама чамусьці ня згадваецца. Яна знаходзілася ў Пыльнянскім сельсавеце Лепельскага раёну. Выглядае, нельга было ківаць на віну партызанаў. Стараста вёскі Слабодкі з сваім сынам, які калісьці вучыўся са мною ў адной клясе, нейкі час хаваўся ў недалёкім лесе ад магчымага пакараньня яго немцамі. Былі яны ў лесе і ў тую страшную ноч, а пасыля падаліся да партызанаў. Па дарозе яны й былі расстраляныя партызанамі недалёка ад вёскі Пуцілкавічы. Проста былі замардаваныя, каб замесьці сляды сваёй крывавай правакацыі. Пра гэтыя рэчы мы маглі даведацца ад сына нашых суседзяў, які быў зьвязаны з партызанамі й неўзабаве пайшоў да іх. Пра ўсё гэта людзі ведалі яшчэ зь іншых крыніцаў. Пуцілкавічы — гэта тая вёска, у якой нарадзіўся Пятрусь Броўка. І каля гэтай вёскі знаходзіўся штаб партызанаў. Застрэленую й часткова абгарэлую сям'ю сваёй сястры пахаваў тады на папалішчы Слабодкі й мой бацька. Дадому ён вярнуўся зусім сьсівелым чалавекам...

Пасыля таго здарэньня моладзь нашага навакольля пачала выстаўляць кругласутачныя пікеты, дамовіўшыся адначасна, якім чынам у выпадку небяспекі перадаваць з аднаго канца вёскі ў іншы або зь вёскі ў вёску сыгналы папярэджаньня. Пазьней пачалі будаваць у розных мясцінах бліжэйшага лесу зямлянкі для сваіх сем'яў.

Вясна 1943 г. пачалася рана й раптоўна. Дзесьці на пачатку красавіка аднаго ранку я пайшоў з малодшым братам Васілём на рэчку, каб

паглядзець, якая рыба была трапіла ў нашыя бучы. Рэчка працякала празь лес, і там мы наткнуліся на калёну немцаў, якія гуськом падыходзілі да места. Мы, пэўна, ірванулі назад, але як толькі дабеглі да канца вёскі, дзе жыла нашая сям'я, тут ужо выходзіла зь лесу яшчэ іншая нямецкая калёна, якая, як і тая першая, тут жа пачала абстрэльваць вёску. Здолеў уцячы толькі мой старэйшы брат Ягор, а таксама стрыечны брат Васіль, а я, мой бацька й брат Пятрусь, а таксама дзядзька — муж яшчэ аднае бацькавай сястры ды яшчэ адзін старэйшы сусед трапілі ў рукі немцаў. Гэтага нашага суседа немцы неўзабаве заб'юць, бо ён каля іншага прылеску няўдала памкнуўся ўцякаць. Праз нашу вёску гэтыя дзеве калёны рабілі наступ на мястэчка Пышна, у якім былі ўмацаваліся партызаны. Як маглі даведацца пазьней, тады немцы застрэлілі яшчэ двух юнакоў з старой вёскі Закаліўе, якія аднолькава выскачылі зь вёскі й хацелі дабегчы ў лясок над возерам. А нашую групку, быццам партызанаў, немцы забралі ў палон, і гэтакім чынам мы трапілі тады ў Лепельскую турму.

Па дарозе ў гэтую турму нас затрымалі на пару дзён у вёсцы Студзёнка, дзе, як згадвалася, знаходзіўся нямецкі гарнізон. Затрымалі, зачыніўшы ў нейкім цёмным невялікім будынку, і мы ўжо чакалі, што вось хутка яго падпаліць. Працуючы ў адміністрацыі лясыніцтва, у Студзёнцы, жыў іншы мой стрыечны брат Паўлюк — малодшы сын арыштаванага ў 1929 г. майго дзядзькі Лявона, які пабачыўся з намі й паабяцаў штосьці зрабіць для нашага выратаваньня. Можна меркаваць, што ён налаdziў кантакты з прыгаданымі й знаёмымі нам братамі-паліцаямі, якія зноў дапамогуць нам выбрацца з турмы. Але здарылася гэта праз добры месяц часу, бо сядзелі мы ў Лепельскай турме каля шасьці тыдняў. Тады з гэтай турмы мяне выводзілі капаць гнёзды для будучай абароннай траншэі. Маім ахоўнікам быў старэйшы немец-селянін з Баварыі, які паказваў мне фотаздымкі сваёй сям'і, частаваў мяне сваім пайком і цыгарэтамі й часта паўтараў, што „вайна — нядобрая рэч“. Ён і паказаў мне жудасную мясыціну над ускрайкам лесу — недалёка на поўдзень ад чыгуначнай станцыі, — дзе былі пахаваныя замардаваныя лепельскія яўрэі ды шмат іншых жыхароў гораду. Там спачылі й мае школьныя сяброўкі-яўрэйкі дзвюх сем'яў зь мястэчка Пышна.

У сваю вёску мы вярнуліся, калі ўжо рыхтавалася большая карная акцыя супраць партызанаў пад назвай „Котбус“¹. Гэта мы маглі на-

¹ Карная апэрацыя „Котбус“ (*Cottbus*) праводзілася ў Бягомльскім, Лепельскім, Плешчаницкім і Халопеніцкім раёнах 20.05—21.06.1943.

зіраць па дарозе зь Лепелю, таму давялося нам скрочыць у лес і зрабіць па гэтым лесе вялікае абходнае паўкола. Як і іншыя жыхары, асабліва моладзь, у вёсцы доўга не затрымаліся й падаліся ў лес у нашыя зямлянкі, падрыхтаваныя раней. Там і перачакалі заканчэньне той антыпартызанскай апэрацыі ў нашай мясцовасьці. Калі здавалася, што небяспека мінала, а запасы харчаваньня канчаліся, у другой палавіне чэрвеня жыхарства пачало пакідаць свае лясныя зямлянкі й вяртацца ў свае вёскі. Аднак тут на нас чакалі нямецкія вайсковыя пікеты, якія, апрача канфіскацыі выведзенай зь лесу жывёлы, пачалі, можна сказаць, „канфіскаваць“ таксама й моладзь.

Моладзь гэтая зганялася ў Лепель, каб адсюль вывезьці яе на працы ў Нямецчыну. Там, знаходзячыся за калючым дротам, у коле былых школьных сяброў і нарадзілася ідэя „запісацца ў паліцаі“, бо гэтакім шляхам можна было выратаваць яшчэ ад вывазу ў Нямецчыну сваіх сясьцёр або братоў.

Мая „паліцэйская“ служба ў Лепелі абмяжоўвалася ў асноўным да аховы мастоў, якіх на ўскраінах гораду было чатыры. Таксама асабіста ўдзельнічаў у трох невялікіх і яшчэ ў чацьвёртай крыху большай апэрацыях супраць партызанаў. Але ў тых апэрацыях партызаны звычайна ўхіляліся ад збройных сутычак, а калі ў адной з іх яны пачалі моцна адстрэльвацца, дык нашае ў асноўным „паліцэйскае“ войска змушанае было адступіць. Давялося таксама абараняцца, калі ў другой палавіне кастрычніка 1943 г. партызаны спрабавалі здабыць Лепель і атакавалі горад на працягу трох начэй.

Мушу адзначыць, што ў прыгаданах партызанскіх акцыях, у якіх я браў удзел асабіста, вёскі не паліліся, не тэрарызавалася таксама й цывільнае насельніцтва, хоць у некаторых вёсках, абкружаных лесам і аддаленых ад Лепелю, звычайна сустракалася няшмат іхных жыхароў. Людзі асьцерагаліся і ўважалі за лепшае пры першай пагрозе схавацца дзесьці глыбей у лесе.

Прыгаданае нашае „паліцэйскае“ войска, якое звалася яшчэ „дапаможнай паліцыяй“, пакінула Лепель каля 25 чэрвеня 1944 г., бо да гораду хутка набліжаўся фронт. І тут можна адзначыць цікавае здарэньне, якое палягала ў тым, што па дарозе адступленьня ў кірунку мястэчка Беразіно зь лесу выйшла групка партызанаў (здаецца, 7 або 8 чалавек), якая й далучылася да нашай калёны. Былі гэта раней знаёмыя хлопцы з навакольных вёсак, і яны пажадалі разам з намі „прабівацца“ на Запад. Павадыром той нашай калёны, да якой яшчэ належалі семі цывільных уцекачоў, быў аўстрыец — афіцэр вышэйшага рангу вайскавай

жандармэрыі. Ён стойка абараняў ад усялякіх крыўдаў тых нашых „уцекачоў“.

Калі ўжо апавеў пра сваю „паліцэйскую“ службу ў Лепелі, дык выпадае сказаць яшчэ пра тое, дзе мне давялося блукаць пазьней. Вось жа, як тысячы іншых беларусаў, я таксама трапіў у гэтак званую 30-ю Ўсходнюю дывізію, якая неўзабаве была перакінутая ў Францыю. Яна скончыла свае існаваньне ў Эльзасе дзесьці напрыканцы лістапада або на пачатку сьнежня 1944 г. У якасьці абозьніка службы ў ёй батальёне маёра Мураўёва, а гэты батальён, дарэчы, пры першай збройнай сутычцы з амэрыканцамі перайшоў на бок амэрыканцаў. Знаходзіўся я тады ў абозе зусім недалёка ад лініі фронту, а таму была магчымасьць даведацца, якім чынам быў „палонены“ гэты батальён. Далейшы лёс таго майго батальёну для мяне невядомы, але пазьней можна было пачуць, што марскім шляхам яго неўзабаве адвезьлі ў Савецкі Саюз.

Нас, абозьнікаў, перахапілі немцы й пагналі ў недалёкі тыл, загадаўшы акапацца дзеля абароны. Тут мы і трапілі пад шквал амэрыканскага артылерыйскага абстрэлу, і з гэтага пекла кожны ратаваўся як мог. Потым я наткнуўся на групу знаёмых хлопцаў з той 30-й Усходняй дывізіі.

Таксама часта можна было пачуць і прачытаць, напрыклад, у ведамай кнізе Джона Лофтуса, быццам тая 30-я Ўсходняя дывізія была Дывізіяй СС. Прынамсі, я асабіста гэтага не адчуў, бо пад пахай не насіў „кляймо эсэаўца“. Мяркую, што гэтую праўду мог бы пацьвердзіць, напрыклад, пісьменьнік Канстанцін Акула, які ў сваёй аповесьці „Змагарныя дарогі“ (1962) апісаў якраз, дзе фармавалася гэтая 30-я Ўсходняя дывізія ды як пазьней яна развальвалася.

Затым мая вайсковая эпапэя была зьвязаная з 1-й дывізіяй ведамай „Вызваленчай арміі“ (РОА) генэрала Андрэя Власава. Узначальваў тую дывізію генэрал-маёр Сяргей Бунячэнка², а ў ейным 3-м палку я таксама кіраваў конным фургонам (даю, адным словам, падставы абвінавачваць мяне ў падвойнай „зрадзе“: у тым, што я быў „лепельскім паліцаем“, а яшчэ ў тым, што належаў да „власаўцаў“).

З гэтай 1-й власаўскай дывізіяй я разьвітаўся 12 травеня 1945 г. Тады, 11 травеня, у рэгіёне чэскага гораду Пльзэню (*Plzeň*) яна была раззброеная амэрыканцамі й перададзеная імі пад добры нагляд са-

² Сяргей Бунячэнка (1902—1946), расейскі вайсковы дзеяч, палкоўнік Чырвонай арміі, удзельнік власаўскага руху.

векціх вайсковых злучэнняў. Здаецца, няма патрэбы тлумачыць, што з гэткай хітравата наладжанай мышалоўкі ўдалося выкарабкацца толькі нямногім.

Да гэткіх „нямногіх“ належаў і я ды яшчэ добры хлопец і тагачасны мой сябра Генадзь, які паходзіў дзесьці з-пад Ноўгараду. Даволі шмат мы зведалі прыгодаў, трапіўшы ў Баварыю. Напрыклад, не знаходзячы нейкага выйсся і прытулку, у адзін дзень мы „добраахвотна“ селі на амэрыканскі транспарт і паехалі „на Радзіму“. Паехалі, здаецца, з гораду Штраўбінгу (*Straubing*). Але зноў жа ўцяклі з той жа Чэхіі, бо не спадабалася нам рэгістрацыя ў зборным пункце, ды й той зборны пункт у нейкім старым чэскім гарадку быў абкружаны высокім, каля 4-х мэтраў, мурам. Там, магчыма, калісьці быў замак, пра што нагадвала яшчэ вышэйшая й сапраўды замкавая брама. Вярнуўшыся ў Баварыю, я й Генадзь зноў пачалі вандраваць па ейных дарогах. Мінуўшы Фрайзінг (*Freising*), мы прыселі адпачыць пры дарозе й пачалі частавацца кіслымі яблыкамі, сарванымі з прыдарожных яблыняў. Тут на нас і наткнуўся амэрыканскі патруль. Вясёлыя „янкі“ пасадзілі нас на сваю танкетку, прывезьлі ў Мюнхэн, дзе добра накармілі ў сваёй кантыне, а назаўтра адвезьлі зноў жа ў зборны пункт, які існаваў тады ў Мюнхэне пры савецкай рэпатрыяцыйнай місіі. Тут пазнаёмілі нас тыя „янкі“ з высокім чынам, на плячах якога красаваліся шырокія залацістыя пагоны, і трэба было згадзіцца, што „едем на Родину“.

Аднак і адсюль мы ўцяклі й даволі лёгка. Бо пад калючым дротам, якім быў абнесены й гэты мюнхэнскі зборны пункт, мы заўважылі ў адным месцы даволі глыбакаваты падкоп, празь які й выпאўзлі ўначы.

Пасьля гэткіх ды яшчэ іншых прыгодаў мы, нарэшце, уладкаваліся на працу ў аднаго баварскага фармэра, гаспадарка якога ў адзіноце ляжала дзесьці крыху на поўнач ад гораду Фрайзінгу. За добрае харчаваньне прапрацавалі мы ў таго заможнага фармэра каля месяца часу, а затым (гэта было ў жніўні 1945 г.) падаліся ў Інгальштат (*Ingolstadt*), бо выпадкова даведаліся, што ў Баварыі існавалі яшчэ лягеры для людзей, якія з тых або іншых прычынаў не жадалі „вяртацца на Радзіму“. Гэта былі гэтак званыя Ды-Пі-лягеры.

У Інгальштаце мы звярнуліся ў адміністрацыю Ўкраінскага лягеру, бо ён знаходзіўся амаль у цэнтры гораду. Адсюль нас накіравалі ў іншы невялікі Ды-Пі-лягер, у якім жылі семі беларусаў і рускіх, а беларусы таго невялікага лягеру паходзілі пераважна з Усходняй Беларусі. Былі там, пэўна, адзіночкі або халасьцякі, і нас якраз падасялілі да трох

хлопцаў з Заходняй Беларусі. Гэта былі пазнейшыя мае сябры Янка Жучка, Сьцяпан Кісель і Васіль Шчэцька³.

Тут выпадае растлумачыць сэнс тагачаснага падзелу на гэтак званых „заходнікаў“ і „ўсходнікаў“. Палітычна-каньютурны сэнс такога падзелу палягаў у тым, што пад крылом „заходнікаў“ ці пад крылом былога польскага грамадзянства людзі спадзяваліся здабыцца на аякунства з боку ЗША, Вялікабрытаніі й Францыі. Спадзяваліся ўхіліцца ад прымусовай рэпатрыяцыі. Аднак для сталінскага рэжыму ўсе гэта было нонсэнсам, бо й гэтыя „заходнікі“ для гэтага рэжыму ад 1939 г. былі тымі ж „савецкімі грамадзянамі“.

І тут ня трэба забывацца на дамоўленасьці ведамай Ялцінскай ці Крымскай канфэрэнцыі, якіх змушаньня былі трымацца й заходнія дзяржавы-саюзьнікі. Пэўна ж, маладыя людзі майго веку пра ўсё гэта маглі й ня ведаць. Але побач з намі жылі старэйшыя людзі, людзі адукаваныя, якія пільна сачылі за тым, што тварылася тады на арэне міжнароднай палітыкі. Дык паводля прыгаданай канфэрэнцыі, былыя Заходняя Беларусь і Заходняя Ўкраіна зноў далучаліся да БССР і УССР, і, такім чынам, тое былое „польскае грамадзянства“ не магло распаўсюджвацца на гэтыя тэрыторыі. Апрача таго, тое ялцінскае пагадненьне забавязвала заходнія дзяржавы-саюзьніцы спрыяць прымусовай рэпатрыяцыі „ўсіх савецкіх грамадзянаў“. Тычылася гэта ня толькі гэтак званых „ваенных злачынцаў“ нахштальт „власаўцаў“. Тычылася ня толькі й гэтак званых „нямецкіх супрацоўнікаў“ ці „памагатых фашызму“. Тычылася гэта й ваеннапалонных, якіх сталінскі рэжым аднолькава залічаў да „здраднікаў“ і адмаўляўся дапамагаць ім, напрыклад, праз арганізацыю Міжнароднага Чырвонага Крыжа. Нарэшце, тычылася гэта й масы людзей, якіх прымусова вывозілі на працы ў Нямеччыну або якія ехалі сюды паводля добраахвотнай вярбоўкі. А былі й гэтакія

³ **Васіль Шчэцька** (1923—2011), грамадзкі дзеяч. Вучыўся ў мэдычнай школе ў Баранавічах. У 1944 г. выехаў на эміграцыю ў Нямеччыну. Скончыў Беларускаю гімназію імя Янкі Купалы. Працаваў сакратаром старшыні лягера, актыўна займаўся скаўтынгам. У 1948 г. разам зь іншымі сябрамі „Дванаццаткі“ выехаў на працу ў вугальных капальнях у Вялікабрытанію. У 1950 г. выехаў на навучаньне ў Бэльгію. Скончыў факультэт палітычных і сацыяльных навук Лювэнскага ўнівэрсытэту (1955). У 1959—1988 гг. працаваў у бібліятэцы Калюмбійскага ўнівэрсытэту. Быў сакратаром Галоўнай управы БАЗА, належаў да кіраўніцтва парафіі сьв. Кірылы Тураўскага ў Нью-Ёрку. Быў адным з заснавальнікаў прыходу сьв. Кірылы Тураўскага ў Рычманд-Гіле.

Паўла Урбан. 1946 г.

вярбоўкі, асабліва ў 1942 г. Дык і з гэтае катэгорыі людзей шмат хто жадаў затрымацца на Захадзе.

Дык, фактычна, і вымушанае жаданьне схавацца пад крыло былога польскага грамадзянства не магло быць выратавальнай панацэяй. Таму шмат беларусаў, якія траплялі ў польскія Ды-Пі-лягеры, часта запісваліся там як чыстакроўныя палякі. Але ўсё ж і амэрыканскія вайсковыя ўлады (таксама брытанскія й францускія), якія апекаваліся гэтымі Ды-Пі-лягерамі, часта не пагаджаліся з гвалтам, асабліва ад часу, калі пачынаў нарастаць канфлікт паміж былымі дзяржавамі-саюзьніцамі. Як выратавальнай зачэпкай для іх і магло прыдацца вось гэтае „польскае грамадзянства“ або той факт, што ты, маўляў, з Заходняй Беларусі. Гэта мог адчуць і я асабіста, калі давалося ў 1946 г. праходзіць праз гэтак званыя „скрынінгі“. Мэтадам тых скрынінгаў выяўляліся якраз „былыя савецкія грамадзяне“ й прыгаваныя „ваенныя злачынцы“. Супярэчнасьць

наяўная, бо, як адзначалася, грунтоуючыся на пагадненнях Крымскай канфэрэнцыі, сталінскі рэжым дамагаўся таксама й рэпатрыяцыі насельнікаў вась і гэтай „Заходняй Беларусі“. Пазьней жа, калі распалілася сапраўдная „халодная вайна“, можна было гаварыць пра тое, што ты ўвогуле зь Беларусі, Украіны або Расеі. Можна было таксама мяняць на сапраўдныя, напрыклад, дату й месца нараджэньня, раней пададзеных фальшыва.

Але я вярнуся да таго нашага невялікага Ды-Пі-лягеру ў Інгальштаце. З гэтага лягеру я й мае новыя сябры, прыгаданыя беларускія хлопцы-„заходнікі“, на пачатку верасьня 1945 г. наведаліся ў Рэгенсбург (*Regensburg*), каб там зарэгістравацца ў Беларускам нацыянальным камітэце⁴ й атрымаць пэрсанальныя дакумэнты — штосьці накшталт пашпарта. Там я й зрабіўся вось гэтым „заходнікам“. Апрача таго, у Рэгенсбургу мы даведаліся тады пра ідэю адчынення Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы, а таму адразу „замэльдавалі“ й свае кандыдатуры. Калі пачаліся чуткі, што „дыпістаў“ гэтага нашага лягеру перакінуць у нейкія іншыя лягеры, я й мой сябра Генадзь паехалі ў горад Аўгсбург (*Augsburg*) пацікавіцца, як там жывуць. Сапраўды, там мы атрымалі рэгістрацыйныя карткі ад амэрыканскіх вайсковых уладаў, але ў Аўгсбургу мы не затрымаліся, бо адчулі непрыхільнае стаўленьне да нас адміністрацыі пераважна ўкраінскага Ды-Пі-лягеру, да якога нас прыпісалі. Гэта быў мой першы афіцыйны дакумэнт, атрыманы ад амэрыканскіх вайсковых уладаў, і яго я захаваў у сваіх архіўных паперах. У дакумэнце гэтым гаварылася, што носьбіт яго, якому гэтулькі гадоў, прыпісваецца да гораду Аўгсбургу й яму строга, пад пагрозай арышту, забараняецца выяжджаць з гораду. Калі дзе нарадзіўся гэты носьбіт або якая ягоная нацыянальнасьць, у дакумэнце не было гаворкі.

І нас параскідалі па іншых лягерах дзесьці ў сярэдзіне лістапада 1945 г. Тады я й разьвітаўся з гэтым маім рускім сябрам Генькам, хоць, праўда, ведаючы пра маё жаданьне навучацца ў Беларускай гімназіі, ён адведаў мяне ў Рэгенсбургу напрыканцы травеня 1946 г. Пра гэта сьведчыць пакінуты ім тады ягоны фотаздымак ды яшчэ з прыгожым сяброўска-зычлівым надпісам.

Неяк не прыгадваю, у лягер якога гораду маглі трапіць тады я й мае новыя сябры Янка Жучка, Сьцяпан Кісель і Васіль Шчэцька. Здаецца,

⁴ Беларускі нацыянальны камітэт быў запачаткаваны ў чэрвені 1945 г. у Рэгенсбурзе й выконваў функцыі афіцыйнага прадстаўніцтва беларускіх эмігрантаў у Амэрыканскай зоне акупацыі Нямецчыны.

„Купальне“ ў Рэгенсбурзе. 1946 г. Злева направа гімназісты: Туся Куліковіч, Кастусь Вайцяхоўскі, Тамара Карповіч, Паўла Урбан, Зора Савёнак, Лявон Говар

гэта быў Штраўбінг (*Straubing*), бо мы апынуліся ў салідных мураванках былых нямецкіх вайсковых казармаў. Было там шмат разнастайнага народу, у тым ліку шмат беларусаў і расейцаў, не гаворачы ўжо пра ўкраінцаў. Зрэшты, у мяне няма поўнай упэўненасці, ці была гэтая тройка новых сяброў разам са мною ў тым лягеры.

Ва ўсялякім выпадку, дзесьці ў сярэдзіне снежня 1945 г. мы сустрэліся зноў у Рэгенсбургу й там, у беларускім Ды-Пі-лягеры, пачалі жыць якраз у адным пакоі. Неўзабаве пачалося таксама навучаньне ў Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы.

Стаўшыся ўжо абітурыентамі (матуральныя экзамены за 8-ю клясу гімназіі я здаваў экстарнам), невялікая група нас, 11 хлопцаў, завэрбаваліся на працу ў каменнавугольных капальнях і ў студзені 1948 г. выехала ў Вялікабрытанію. Пакідалі мы Нямецчыну ўжо зь іншага беларускага Ды-Пі-лягеру, які знаходзіўся ў вёсцы Міхэльсдорф (*Michelsdorf*) недалёка ад гораду Кам (*Cham*)⁵. Апрача мяне, да гэтай групы належалі: Янка Жучка, Васіль Шчэцька, Янка Запруднік,

⁵ Беларускі лягер Ды-Пі быў пераведзены з Рэгенсбургу ў Міхэльсдорф у ліпені 1946 г.

Уладзімір Цьвірка, Алесь Бута, Піліп Дзяхцяр, Цімох Вострыкаў, Леанід Карась, Алесь Марговіч і Леанід Швайчук⁶. Па дарозе далучыўся да нас яшчэ Павал Дзімітрук і гэтак стварылася 12-ка. Гэта тая „Дванаццатка“, якая пачне выдаваць у Вялікабрытаніі рататарным спосабам літаратурна-грамадзкі часопіс для моладзі пад назвай „Наперад!“⁷. Два першыя нумары часопісу, у выглядзе лістоў і як орган „Адзінаццаткі“, былі выдадзеныя ў зборным пункце і ў цягніку па дарозе⁷. У часопісе гэтым я выступаў пад псеўданімам: Паўлюк Вазёрны (у нашай мясцовасці на Бацькаўшчыне было шмат азёраў).

Пасьля месячнай трэніроўкі ў Шатляндзі мы затым працавалі ў розных, але блізкіх, капальнях Цэнтральнай Англіі. Жылі ў былых вайсковых бараках недалёка гораду Тамворду⁸, а ў тым нашым шахцёрскім гарадку было шмат палякаў, украінцаў і прадстаўнікоў іншых славянскіх і неславянскіх народаў. Часьцяком наведваліся ў Лёндан, бо ўжо тады там мацаваўся беларускі грамадзка-культурны цэнтар. Як кажа дата атрыманага мною сяброўскага білета Згуртаваньня беларусаў у В. Брытаніі, першы раз нашая „Дванаццатка“ наведлася ў Лёндан каля 10 красавіка 1948 г.

Зь Вялікабрытаніяй мы разьвіталіся 13 сакавіка 1950 г., бо надарылася магчымасьць працягнуць далейшае навучаньне ў Бэльгіі — у Лювэнскім (тады яшчэ адзіным Каталіцкім) унівэрсытэце. Хоць я марыў стацца архітэктарам, але, як і мой сябра Янка Запруднік, падаўся я ў гісторыю й запісаўся на факультэт філязофіі й іншых гуманітарных навук.

Шкада, што з той „Дванаццаткі“ ў Лювэн не маглі прыехаць тры іншыя добрыя хлопцы: Бута, Дзяхцяр і Швайчук. Яны яшчэ ня мелі сярэдняй адукацыі. Пасьля нашага выезду зь Вялікабрытаніі Піліп Дзяхцяр неўзабаве павесіўся...⁹

⁶ Больш падрабязна пра кожнага ўдзельніка „Дванаццаткі“ гл.: Запруднік, Янка. Дванаццатка: Дакумэнтальная аповесьць пра дванаццацёх беларускіх хлопцоў у Нямецчыне, Вялікабрытаніі й Бэльгіі (1946—1954 г.). Нью-Ёрк, 2002. — 510 с.

⁷ Часопіс „Наперад!“ выдаваўся з студзеня 1948 г. да сьнежня 1953 г. Дарогаю на сталае месца працы сябраў „Дванаццаткі“ выйшла ня два, а пяць першых нумароў часопісу. Агулам пабачыла сьвет 24 нумары.

⁸ Маецца на ўвазе ангельскае мястэчка *Tamworth*.

⁹ Лёсы трох засталых у Брытаніі сябраў „Дванаццаткі“ склаліся па-рознаму. Алесь Бута (1923—1998) ажаніўся з ангелькай, жыве ў Брадфардзе, спачатку актыўна ўдзельнічаў у беларускім грамадзкім жыцці, дзейнасьці ⇨

Лювэнскія студэнты ў піўніцы з нагоды прыезду Галіны Ганчарэнкі. 1953 г.

Апрача навучання й актыўнага ўдзелу ў нашым студэнцкім харавым і танцавальным ансамблі, якім кіраваў кампазытар Мікола Равенскі, даводзілася мне быць сакратаром і скарбнікам нашай Лювэнскай студэнцкай арганізацыі (а колькасьць беларускіх студэнтаў у гэтай арганізацыі даходзіла да 50-ці чалавек). Даводзілася таксама быць і сакратаром Саюзу беларусаў Бэльгіі, за што мяне аднолькава папракала пазьней савецкая прапаганда.

Нагадаю, што ў абавязкі, напрыклад, скарбніка, а быў я ім на працягу звыш аднаго году (1953—1954), уваходзілі рэгістрацыя выдаткаў і разьмеркаваньня фінансавых сродкаў, якімі распараджалася арганізацыя. Мы сталаваліся ў сваім уласным „Белым“ (яго так называлі) студэнцкім доме, таму штомесячна рэгістравалася пэўная сума, якая выдаткоўвалася на харчаваньне. Але трэба было яшчэ апрацаваць таго

⇒ЗБББ, аднак у 1960-х пераарыентаваўся на супраць прасавецкімі структурамі. Піліп Дзяхцяра (1926—1960) таксама пасяліўся ў Брадфардзе, дзе ажаніўся з італьянскай эмігранткай, быў актывістам мясцовага аддзелу ЗБББ, аднак скончыў жыцьцё самагубствам. Леанід Швайчук (1926—?) абарваў сувязі зь беларусамі хутка пасля выезду сябраў з „Дванаццаткі“ ў Бэльгію.

Янка Запруднік і Паўла Урбан. Рым, 1951 г.

або іншага студэнта, забяспечваць і ягоныя іншыя бытавыя патрэбы. Палову нашага студэнцкага бюджэту мы атрымлівалі тады ад Ватыкану, а другую палову — ад бэльгійскага ўраду.

Перанёшы важнейшыя экзамены на восень, сваё навучаньне ў Лювэнскім унівэрсытэце я скончыў у кастрычніку 1954 г., атрымаўшы ступень кандыдата гістарычных навук. Кандыдацкая дысэртацыя не абаранялася, бо яна ацэньвалася адпаведным прафэсарам і ў дэканатце. Тэма дысэртацыі была: „Вялікае княства Літоўскае за часоў вялікага князя Аляксандра, 1492—1506 гг.“. Гэтую тэму абраў і для сваёй доктарскай дысэртацыі, але, вядома, меўся распрацаваць яе шырэй і глыбей.

Аформіўшыся дактарантам Лювэнскага ўнівэрсытэту (гэта давала мне права далей атрымліваць стыпэндыю), я празь нейкі час выехаў у Рым, дзе ў асноўным працаваў (збіраў матэрыялы) у багатай бібліятэцы Ёсходняга інстытуту. Гэта, здаецца, быў езуіцкі інстытут. Меў таксама доступ у Ватыканскую бібліятэку й нават Ватыканскі сакрэтны архіў. Пропускі сюды мне дапамог атрымаць кардынал Тысэран¹⁰, бо, наведаўшыся да беларускіх студэнтаў у Лювэн, ён сам і запрапанаваў вось гэткую сваю дапамогу.

¹⁰ **Эжэн Тысэран** (*Tisserant*, 1884—1972), каталіцкі дзеяч, кардынал. Цікава тое, што з 1908 г. Тысэран быў сам звязаны з Ватыканскай бібліятэкай, пачаўшы працу там ад пасады захавальніка ўсходніх рукапісаў і даслужыўшыся да пасады прапрэфэкта ў 1930 г.

Бібліятэкарам у бібліятэцы Ёсходняга інстытуту быў заўсёды ціхмяны паляк, а дырэктарам Інстытуту — немец. Абодва яны хадзілі ў сутанах манаха. Вось жа, калі надышлі канікулы і бібліятэка таксама мелася зачыніцца на месяц часу, дык яны затрывожыліся: што ж ім рабіць са мною? А фактычна я быў сталым і бадай адзіным наведвальнікам гэтай бібліятэкі. Дык яны і пакінулі мне ключы ад уваходных дзвярэй у Інстытут, а таксама ад запасных дзвярэй самой бібліятэкі, зь якіх можна было выходзіць на іншую вуліцу. Праўда, папярэдзілі толькі, каб не курыў у бібліятэцы і добра замыкаў дзверы, выходзячы зь яе або з Інстытуту.

Гэта было для мяне сапраўдным раздольлем, а ў бібліятэцы я мог працаваць гэты месяц да глыбокай ночы.

Тут можна дадаць, што я меў з сабою рэкамендацыйны ліст ад свайго любэнскага прафэсара, які згадзіўся назіраць за маёй доктарскай дысэртацыяй і быць абаронцам.

У Рыме я бліжэй сшышоўся з айцом Аляксандрам Надсонам¹¹, які вучыўся тады ў Грыгарыянскім інстытуце. Пасябраваў таксама са

¹¹ **Аляксандар Надсан** (Бочка, нар. 08.08.1926), рэлігійны і культурна-грамадзкі дзеяч. Вучыўся ў Нясвіскай настаўніцкай сямінарыі. Скончыў курсы малодшых кіраўнікоў СБМ у Альбярціне. У чэрвені 1944 г. стаў курсантам Менскай афіцэрскай школы БКА, улетку 1944 г. быў далучаны да 30-й грэнадэрскай дывізіі СС, перайшоў на бок саюзнікаў, затым служыў у 2-м Польскім корпусе ў Італіі, дзе браў удзел у баявых дзеяннях і быў паранены. У Вялікабрытаніі з 1946 г. Адзін з заснавальнікаў ЗБВБ, рэдактар яго часопісаў „Беларус на Чужыне“ і „На Шляху“, старшыня арганізацыі ў 1951—1953 гг. Скончыў матэматычны факультэт Лёнданскага ўнівэрсытэту. Увосень 1953 г. паехаў вучыцца ў Грэцкую калегію ў Рыме. 23 лістапада 1958 г. высвячаны на святара ўсходняга абраду. У ліпені 1959 г. вярнуўся ў Вялікабрытанію. Працаваў выкладчыкам матэматыкі ў Нотынгэме (*Nottingham*) і ажыццяўляў душпапярскую дзейнасць у Цэнтральнай і Паўночнай Англіі. З 1961 г. стаў адным з кіраўнікоў беларускай школы імя Кірылы Тураўскага ў Лёндане. З 1971 г. кіраваў Беларускай бібліятэкай-музеем імя Ф. Скарыны. Актыўна ўдзельнічаў у працы ЗБВБ, Харытатывнай сэкцыі, Англа-беларускага таварыства. У 1981 г. стаў на чале Беларускай каталіцкай місіі ў Вялікабрытаніі. 30 чэрвеня 1986 г. быў прызначаны на пасаду апостальскага візытатара для беларусаў-каталікоў у замежжы. Стваральнік і кіраўнік Камітэту дапамогі ахвярам радыяцыі. Аўтар шэрагу перакладаў літургічных тэкстаў на беларускую мову, публікацыяў з гісторыі беларускай царквы і культуры. Ганаровы доктар Эўрапейскага гуманітарнага ўнівэрсытэту.

Паўла Урбан з жонкай Ларысай пасля рэгістрацыі шлюбу. 1960 г.
На другім пляне зьлева направа:
Алесь Марговіч, сяброўка нявесты Нора, Ніканор Ляўковіч

сьпеваком Пётрам Конюхам¹² і айцом Пётрам Татарыновічам, які вёў беларускія перадачы на Ватыканскім радыё. Конюх пазнаёміў мяне з

¹² **Пётра Конюх** (1910—1994), беларускі сьпявак, дзеяч паваеннай эміграцыі. Нарадзіўся ў м. Турэц, сёння Карэліцкі р-н Гарадзенскай вобл. У часе Другой сусьветнай вайны — у шэрагах арміі Андэрса. У 1945 г. атрымаў стыпэндыю для навучаньня ў Рымскай акадэміі мастацтва. Потым выступаў у Італіі, ездзіў з гастроямі па Эўропе й Амэрыцы. Удзельнік хору данскіх казакоў пад кіраўніцтвам С. Жарава. Пераможца Міжнароднага конкурсу маладых вакалістаў у Рыме, выкладаў сьпевы ў школах Гамбургу й Нью-Ёрку.

сваім рымскім мастацка-музыкальным сьветам. У коле сяброў Конюха быў і дырэктар слаўнага Рымскага опэрнага тэатру!

Пакінуў я Рым і напрыканцы сьнежня 1955 г. пераехаў у Мюнхэн з тае прычыны, што за год часу ўсё-такі нельга было напісаць доктарскую дысэртацыю. Тымчасам пачаліся камплікацыі з атрыманьнем стыпэндыі зь Лювэну, а зь Мюнхэну мне паведамілі пра магчымасьць уладкавацца на працу ў Інстытуце вывучэньня СССР, у якім працавалі ўжо доктар Станіслаў Станкевіч і былы лувэнскі студэнт Алесь Марговіч. Дык і я пачаў працаваць у гэтым Інстытуце ад 1 красавіка 1956 г. і застаўся працаваць у ім да ліпеня 1972 г., калі Інстытут спыніў сваю дзейнасьць. Вельмі ж не падабаўся гэты Інстытут Савецкаму Саюзу, і амэрыканцы вырашылі яго ліквідаваць.

У Інстытуце вывучэньня СССР працаваў я навуковым супрацоўнікам і рэдактарам. У апошнія гады ягонага існаваньня ўзначальваў Біяграфічны аддзел, які рыхтаваў да выданьня біяграфічныя даведнікі. Адначасна быў таксама сябрам Прэзыдыюму Навуковай рады й сакратаром гэтай Рады. У гэтым Інстытуце працаваў я ў агульным дасьледчым аддзеле, а быў пры ім яшчэ невялікі беларускі сэктар, які ўзначальваў доктар Станіслаў Станкевіч, і ён выдаваў „Беларускі зборнік“ на беларускай і англійскай мовах¹³.

У Мюнхэне бурліла ў тым часе й чыста беларускае грамадзкае жыцьцё, бо існавала яшчэ й Беларуская рэдакцыя Радыё „Свабода“. Выдавалася таксама беларуская газета „Бацькаўшчына“, для якой аднолькава трэба было рыхтаваць матэрыялы й пісаць артыкулы. У дадатак да гэтага ад красавіка 1957 г. я быў скарбнікам і, фактычна, адміністратарам самога выдавецтва „Бацькаўшчына“, бо, апроча газэты, выдаваліся яшчэ кнігі мастацкай літаратуры й навуковы зборнік „Запісы“.

Можна сказаць, што выданьне „Бацькаўшчыны“ было спыненае ў 1966 г. ня гэтак з прычыны нястачы грашовых сродкаў, але ў сувязі з тым, што пачалі адыходзіць ейныя ранейшыя супрацоўнікі й аўтары. Рэдактар газэты Станіслаў Станкевіч выехаў у Злучаныя Штаты Амэрыкі, памёр у 1965 пільменьнік Пётра Сыч і сур’ёзна захварэў іншы актыўны супрацоўнік і аўтар Алесь Марговіч (памёр у жніўні 1967 г.). Ён быў яшчэ карэктарам і „ламаў“ газэту ў друкарні.

¹³ „Беларускі зборнік“ выходзіў у 1955—1960 г. у Мюнхэне. Усяго выйшла 12 нумароў. Частка матэрыялаў перакладалася ў ангельскую мову і друкавалася ў часопісе „Belorussian Review“, які таксама выходзіў у 1955—1960 гг. (разам выйшла 8 выпускаў).

Паўла Урбан у рэдакцыі радыё „Свабода“. Каля 1989 г.

Навуковы зборнік „Запісы“ быў органам Беларускага інстытуту навукі й мастацтва (БІНіМ). Гэты Інстытут быў заснаваны ў Нью-Ёрку ў 1951 г., але ягоная дзейнасць у 1962 г. перамясцілася ў Мюнхэн. Узначальваў Інстытут доктар Станіслаў Станкевіч¹⁴, а я быў намеснікам старшыні й сакратаром. У Мюнхэне былі падрыхтаваныя й выдадзеныя 5 кнігаў „Запісаў“ (1962—1970), пасля чаго, а, праўдзівей, пасля выезду Станкевіча ў ЗША, гэтая дзейнасць БІНіМу зноў перамясцілася ў Нью-Ёрк¹⁵. Я толькі даглядзеў выданьне ў Мюнхэне ў 1970 г. 5-й кнігі „Запісаў“¹⁶.

¹⁴ П. Урбан, верагодна, памыляецца. Станіслаў Станкевіч ня быў кіраўніком БІНіМу. Ім заставаўся Вітаўт Тумаш. Магчыма, С. Станкевіч кіраваў Мюнхэнскай філіяй у часе яе існавання.

¹⁵ Мабыць, выданьне „Запісаў БІНіМ“ перанеслі ў Мюнхэн у тым ліку й з прычынаў кошту друку. Вядома, што ў той самы час менавіта ў Нямецчыне друкаваліся наклады й лёнданскага часопісу „Божым шляхам“. Нягледзячы на тое, што самім выданьнем „Запісаў“ у 1962—1970 гг. апекаваліся мюнхэнскія беларусы, асноўны змест нумароў складалі публікацыі „амэрыканскіх“ сябраў БІНіМу.

¹⁶ Маецца на ўвазе апошні выдадзены ў Мюнхэне нумар „Запісаў БІНіМ“, №5 (11).

Ад 16 красавіка 1974 г. я быў супрацоўнікам Беларускай рэдакцыі Радыё „Свабода“. Пакінуў яе ў красавіку 1989 г. у сувязі з выхадам на пэнсію. Для беларускіх радыёперадачаў пісаў у асноўным скрыпты на тэматыку гісторыі Беларусі.

Жывучы ў Мюнхэне, дзе мая сям'я атрымала ў 1968 г. нямецкае грамадзянства, я зноў паспрабаваў абараніць доктарскую дысэртацыю ў Мюнхэнскім універсітэце. Цяпер на тэму „Паўстаньне ў Беларусі 1863—1864 гг.“. Запісаўся на філязофскі факультэт 26 красавіка 1965 г., але перад гэтым на працягу году давялося чакаць на паведамленьне з дэканату адносна таго, колькі мне залічаць сэмэстраў навучаньня ў Лювэнскім універсітэце. У гэтым часе ўдакладняў таксама з сваім прафэсарам- апекуном тэзісы й тэматычны падзел дысэртацыі. Гэта быў прафэсар Георг Штатмюлер, і ён узначальваў Сэмінары гісторыі Ўсходняй і Паўднёва-ўсходняй Эўропы. Прафэсар пацікавіўся, якое я маю матуральнае пасьведчаньне, і я змушаны быў прызнацца, што, фактычна, у мяне няма „вялікай латыні“. Пра гэта прафэсар і напісаў у дэканат, папрасіўшы праверыць там важнасьць гэтай маёй матуры. З дэканату адказ я атрымаў толькі ў травні 1966 г., у якім паведамлялася, што з маім матуральным пасьведчаньнем яны яшчэ не пазнаёміліся, але, каб быць дапушчаным да абароны доктарскай дысэртацыі, кандыдат павінен мець „6 гадоў латыні“. Пасля гэтага я таксама напісаў ліст у дэканат, у якім тлумачыў, што два гады вывучаў латынь у Беларускай гімназіі ў Рэгенсбургу, а ў Лювэнскім універсітэце на працягу трох сэмэстраў меў практычныя сэмінарыяныя заняткі, падчас якіх разьбіраліся й тлумачыліся лацінскамоўныя тэксты розных актаў Сярэднявечья. На гэта я зноў атрымаў адказ у 1968 г., у якім паведамлялася, што дэканат можа паспрыяць, каб я мог здаць экзамены з латыні ў любой мюнхэнскай гімназіі. Гэтак я й застаўся толькі дактарантам.

У Мюнхэнскім універсітэце я цікавіўся славістыкай і наведваў у асноўным (з дазволу дырэкцыі Інстытуту вывучэньня СССР) прасэмінарыяныя й сэмінарыяныя заняткі, набіраў і адпаведную колькасьць патрэбных навучальных пасьведчаньняў. Знаходзіўся я тут у добрых дачыненнях з прафэсарам-славістам Кашмідэрам. Калісьці, перад вайной, ён быў прафэсарам Віленскага ўнівэрсытэту й добра ведаў віленскіх беларусаў, напрыклад, Антона Луцкевіча. Ён і хацеў зрабіць мяне сваім асыстэнтам, каб пазьней я мог пераняць і ягоную катэдру. Аднак Кашмідэр быў моваведам і філёлягам увогуле, а я — гісторыкам, ды мне трэба было абараніць яшчэ й доктарскую дысэртацыю. Зрэшты, у

Мюнхэне я таксама вывучаў стараславянскую мову, а ў прафэсара Шмаўза яшчэ й параўнальную гістарычную граматыку рускай, беларускай і ўкраінскай моваў.

У 1959 г. мяне вярбавалі „вярнуцца на Радзіму“. Сувязным паміж тагачасным бэрлінскім камітэтам „За возвращение на Родину“ й мной быў беларус Станіслаў Рабэка, які жыў у Ландзгуце. Ня думаю, каб ён быў „савецкім агентам“, бо гаварыў мне, што яго змусілі на гэтыя кантакты, ды й сам ён ня радзіў мне вяртацца дадому. Нібы „шукаў“ мяне мой брат Пятрусь, але з кантэксту ягонага ліста вынікала, што гэта яго, Петруся, „знайшлі“. Свой адрас брат не падаваў, але пісаў, што працаваў настаўнікам каля Маладзечна. Прыгадаў ён і нашу маці, аднак не пісаў, дзе яна магла знаходзіцца з маім малодшым братам Васілём.

А ў 1960 г. я атрымаў ананімную пісульку, на канвэрце якой стаяў паштовы штамп Мюнхэну. На лісьце паперы быў намаляваны мой партрэт у выглядзе „чорціка“ й быў гэтакі надпіс: „*Ты, брат, рогат и рогат давно. Жаль, но это так. Жаль, с первых дней рогат*“. Гэта, напэўна, быў намёк на тое, што й мая сыціплая асоба трапіла ў тым часе пад „абстрэл“ адмысловых органаў былога СССР.

Прызнаюся: ніякага гонару я не адчуваў, што мне давялося быць „лепельскім паліцаем“, а пазней трапіць яшчэ ў 30-ю ўсходнюю дывізію і ў дывізію РОА. Гэтыя рэчы доўгі час перамолваліся ў галаве. Але й тым, хто мяне абзываў „зраднікам“ або „ваенным злачынцам“, можна было б парадзіць добра задумацца над тым, якому ідалу яны служылі й якога характару будавалі „сацыялізм“. Бо, як пішуць цяпер, гэта быў монстар, які стаяў на касьцях безьлічы Курапатаў.

З сумам можна сьцьвердзіць, што шмат маіх былых сяброў і калегаў з „Дванацаткі“ таксама ўжо адышлі з гэтага сьвету. Пад сваім крылом хавай і там іх, Божа!

У часопісе „Нёман“ прачытаў аўтарскую прадмову Васіля Быкава да новага выданьня ў Бэрліне ягонай аповесьці „Мёртвым не баліць“. У прадмове гэтай аўтар піша шырэй пра жорсткае самавольства на франтах вайны савецкіх „ваенных чэкістаў“, асабліва з органаў контрразведкі СМЕРШ. З падобнымі, але ўжо „партызанскімі чэкістамі“ даводзілася сустракацца й мне асабіста, вобраз аднаго зь якіх асабліва застаўся ў памяці. Моладзь, пэўна, асабліва ў зімовую пару, зыходзілася на свае вячоркі-пасядушкі, куды наведваліся вось і гэтыя „партызанскія чэкісты“. Дык адзін з іх любіў затрымаць таго або іншага хлопца й памахаць перад ягоным носам сваім пісталетам. Зрэшты, знак ён выстаўляў напаказ гэты свой пісталет і ў тлуме вячоркаў.

Адведзіны ўладзімера Цьвірка ў Мюнхэнскім шпіталі. Пачатак 1990-х гг.
Зьлева направа: Янка Запруднік, Уладзімер Цьвірка, Юрка Сянькоўскі,
Паўла Урбан

Пазнаёміўся я таксама з страшным дакумэнтам, які апублікавала газета „Літаратурна Украіна“ (27.02.1992). Гэта — сакрэтны загад Л. Берыя й маршала Жукава, які быў датаваны 22 чэрвенем 1944 г. і тычыўся праекту выгнаньня з Украіны ўсіх украінцаў. Як казалі пункты гэтага дакумэнту, да высяленьня належалі ня толькі тыя ўкраінцы, „*которые работали и служили у немцев*“; дакумэнт гэты яшчэ загадаў: „*Во вторую очередь выслать всех остальных украинцев, которые знакомы с жизнью во время немецкой оккупации*“. Больш таго, гэты дакумэнт загадаў яшчэ ўзяць пад строгі нагляд „чэкістаў“ і тых украінцаў, якія знаходзіліся ў Чырвонай арміі, змагаліся на франтах вайны.

Усё гэта, бясспрэчна, магло тычыцца й Беларусі, бо й ейнае насельніцтва было „азнаёмленае з жыцьцём падчас нямецкай акупацыі“. Напрыклад, і тут разваліліся калгасы, а калгасная зямля й жывёла справядлівым чынам былі падзеленыя й трапілі ў валоданьне паасобных сялянскіх гаспадарак. Адсюль можна зразумець хваравіты недавер сталінскага рэжыму нават у дачыненні партызанаў-беларусаў, пра што пазьней пісалася якраз у былым савецкім беларускім друку. Можна

зразумець таксама і ўчынак ужо прыгаданай мною невялікай групкі беларускіх хлапцоў-партызанаў, якія, далучыўшыся да „паліцаяў“, аднолькава пажадалі „прабівацца“ на Захад!

Магчыма, што й перад носам тых хлапцоў „партызанскія чэкісты“, прысланыя зь „Вялікай зямлі“, маглі размахваць сваімі пісталетамі...

*Падрыхтоўка да друку й прадмова Аляксандра Адзінца,
камэнтары Натальлі Гардзіенкі*

The text in this section is extremely faint and illegible, appearing as a series of light grey smudges and ghosting of characters. It seems to be a continuation of the text from the previous page, but the content cannot be discerned.

БІБЛІЯГРАФІЯ ПАЎЛЫ УРБАНА

Аснову гэтага сьпісу складае бібліяграфія, створаная самім Паўлам Урбанам у траўні 2007 г. на аснове матэрыялаў ягонага хатняга архіву. Праўда, сам дасьледнік зрабіў такую пазнаку: „Пасьля падзення „Бэрлінскай сьцяны“ і развалу Савецкага Саюзу ў Мюнхэн пачалі наведвацца суродзічы зь Беларостоку й з самога Менску. Яны цікавіліся нашай беларускай „эмігранцкай літаратурай“ і жадалі набыць яе, узяць з сабою. Адсюль мой раней багаты збор выданьняў выдавецтва „Бацькаўшчына“, Беларускага інстытуту навукі й мастацтва, Інстытуту вывучэньня СССР дый выданьняў у Лёндане й Рыме паступова скарачаўся й растайваваў. У Менску апынулася нават уласная падшыўка ўсіх гадавікоў (ад першага да апошняга нумару) газэты „Бацькаўшчына“. Таму па-за гэтай бібліяграфіяй застануцца некаторыя дасьледаваньні пэрыяду маёй працы ў Інстытуце вывучэньня СССР, асабліва й поўнасьцяй артыкулы, што публікаваліся ў газэце „Бацькаўшчына“ ў 1959 годзе, а затым яшчэ ў 1962—1966 гадох“. Выкарыстоўваючы больш поўную бібліяграфію артыкулаў з газэтай „Бацькаўшчына“ й „Беларус“, складзеную Лявонам і Аленай Юрэвічамі, сьпіс публікацыяў Паўлы Урбана ўдалося дапоўніць. Дадаліся тут таксама асобным разьдзелам літаратурныя спробы будучага гісторыка, робленья ім на старонках часопісу „Наперад!“ — органу „Дванаццаткі“.

У гэтай бібліяграфіі ўлічаныя й публікацыі Паўлы Урбана, падпісаныя псеўданімамі й крыптанімамі: Паўлюк Вазэрны, П. Залужны, П. В. (Паўлюк Вазэрны), П. З. (Паўлюк Залужны), П. У. (Паўла Урбан).

Кнігі

Urban, Paul. Le Grand Duché de Lithuanie sous le règne d'Alexandre, 1492—1506. (Essai d'Histoire politique.) Mémoire présenté pour l'obtention du grade de Licencié en Sciences Historiques. Louvain: Université Catholique de Louvain, 1954. — 87 p.

Урбан, П. К. Смена тенденций в советской историографии. Мюнхен: Институт по изучению СССР, 1959. — 60 с.

Урбан, Павал. Пра нацыянальны характар Вялікага Княства Літоўскага і гістарычны тэрмін „Літва“. Мюнхен: Беларускі інстытут навукі й мастацтва, 1964. — 55 с.

Урбан, Паўла. У сьвятле гістарычных фактаў. (У сувязі з брашурай Л. С. Абэцэдарскага.) Мюнхен—Нью-Ёрк: Беларускі інстытут навукі й мастацтва, 1972. — 132 с.

Who Was The Who In The USSR. A Biographic Directory. Compiled by the Institute for the Study of the USSR. Munich, Germany / Edited by Dr. Heinrich E. Schulz, Paul K. Urban, Andrew I. Lebed. New Jersey: The Scarecrow Press, Inc. Metuchen, 1972. — IX + 678 p.

Урбан, Паўла. Да пытання этнічнай прыналежнасьці старажытных ліцьвіноў. Менск: ВЦ „Бацькаўшчына“ — МП „Бесядзь“, 1994. — 112 с.

Урбан, Паўла. Старажытныя ліцьвіны. Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасьць. Мінск: Тэхналогія, 2001. — 220 с.

Літаратурныя пачаткі

Вазэрны, Паўлюк. Той самы Кастусь... Апавяданьне // Наперад! №7. 25 сакавіка 1948.

Вазэрны, Паўлюк. Ён дайшоў. Апавяданьне // Наперад! №8. Красавік 1948.

Вазэрны, Паўлюк. Нявольнік няпраўды. Аповесьць // Наперад! №9. Травень 1948; №10. Чэрвень 1948; №11. Ліпень 1948; №12. Жнівень 1948; №13. Верасень 1948; №14. Кастрычнік 1948; №15. Лістапад—сьнежань 1948.

Вазэрны, Паўлюк. На начлезе. Апавяданьне // Наперад! №11. Ліпень 1948.

Вазэрны, Паўлюк. Каляды. Апавяданьне // Наперад! №16. Студзень 1949.

Вазэрны, Паўлюк. У сьнежных пярынах. Апавяданьне // Наперад! №17. Люты 1949.

Вазёрны, Паўлюк. Няміга. Апавяданьне // Наперад! №18. Сакавік 1949.

Вазёрны, Паўлюк. Жабрачка. Апавяданьне // Наперад! №19. Красавік—травень 1949.

Вазёрны, П. Сады цвітуць. Апавяданьне // Наперад! №25. Жнівень 1953.

Артыкулы ў зборніках і пэрыядычным друку

1956

Залужны, П. Трэба праводзіць паралель. (Наконт царскай экспляатацыі беларускага сялянства) // Бацькаўшчына. №46 (328). 11 лістапада 1956.

П. В. Да пытаньня формулы „найменшае зло“ // Бацькаўшчына. №9 (291). 26 лютага 1956; №10 (292). 4 сакавіка 1956; №11 (293). 11 сакавіка 1956; №12—13 (294—295). 25 сакавіка 1956; №14 (296). 1 красавіка 1956.

П. В. 3 нагоды зьезду камсамолу Беларусі // Бацькаўшчына. №8 (290). 19 лютага 1956.

П. В. Ня ўсё прыгожа, што блішчыць. (Да пытаньня ідэалягічнага ўзгадаваньня масаў у БССР) // Бацькаўшчына. №5 (287). 29 студзеня 1956.

П. В. Хрушчоў вярбуе моладзь // Бацькаўшчына. №17—18 (299—300). 29 красавіка 1956.

П. У. Аб сацыялістычным рэалізьме // Бацькаўшчына. №32 (314). 5 жніўня 1956.

П. У. Аб гэндэнцыйнасьці савецкай гістарычнай навукі // Бацькаўшчына. №45 (327). 4 лістапада 1956.

П. У. „Забутыя імёны“. (Ці пра забытую літаратурную спадчыну) // Бацькаўшчына. №44 (326). 28 кастрычніка 1956.

П. У. Крызіс у савецкім рэалістычным мастацтве // Бацькаўшчына. №38 (320). 16 верасьня 1956.

П. У. Лёс абаронцаў Берасьцейскай цэвардыні // Бацькаўшчына. №31 (313). 29 ліпеня 1956.

П. У. Нацыянальнае пытаньне ў сучаснай савецкай гістарыяграфіі // Бацькаўшчына. №24 (306). 10 чэрвеня 1956.

П. У. Сутнасьць нацыянальнай палітыкі ў СССР // Бацькаўшчына. №41 (323). 7 кастрычніка 1956.

Урбан, Павал. Нацыянальнае пытаньне пасля XX зьезду КПСС // Беларускі зборнік. Інстытут для вывучэньня СССР. Кн. 6. Мюнхэн, 1956. С. 31—50.

Урбан, П. К. К вопросу о советской самокритике в исторической науке // Обзор важнейших событий в СССР. Институт по изучению СССР. №103. Мюнхен, 1956. С. 17—27.

1957

Залужны, П. Ганебная слава. (Да „заслугаў“ расейскага народу) // Бацькаўшчына. №48 (382). 1 сьнежня 1957.

Залужны, П. Гэтак хвальшуецца гісторыя // Бацькаўшчына. №49 (383). 8 сьнежня 1957.

Залужны, П. „Дабравольны саюз раўнапраўных народаў“ // Бацькаўшчына. №50 (384). 15 сьнежня 1957.

Залужны, П. Дыялектыка. (Да канцэпцыі „негістарычнасьці“ беларускага народу) // Бацькаўшчына. №41 (375). 13 кастрычніка 1957.

Залужны, П. Зрабаваная слава. (550-годзьдзе Грунвальдзкай бітвы) // Бацькаўшчына. №44 (378). 3 лістапада 1957.

Залужны, П. Ідэйны крызіс камсамолу // Бацькаўшчына. №18 (352). 15 травеня 1957.

Залужны, П. Крыравы білянс Кастрычніка // Бацькаўшчына. №46 (380). 3 лістапада 1957.

Залужны, П. Крыху аб гісторыі. (У сувязі з адмаўленьнем гісторыі беларускаму народу) // Бацькаўшчына. №23 (358). 16 чэрвеня 1957; №25—26 (359—360). 30 чэрвеня 1957; №27 (361). 7 ліпеня 1957; №28 (362). 14 ліпеня 1957; №29 (363). 21 ліпеня 1957; №30 (364). 28 ліпеня 1957; №31—32 (365—366). 11 жніўня 1957; №34 (368). 25 жніўня 1957; №35—36 (369—370). 8 верасня 1957.

Залужны, П. Прыстасаванцы // Бацькаўшчына. №39 (373). 29 верасня 1957.

Залужны, П. Расейска-бальшавіцкі цыннізм // Бацькаўшчына. №40 (374). 6 кастрычніка 1957.

Залужны, П. Рэгабілітацыя паўночнакаўкаскіх рэспублік // Бацькаўшчына. №9 (343). 3 сакавіка 1957.

Залужны, П. Савецкае ўсеагульнае навучаньне // Бацькаўшчына. №5 (339). 3 лютага 1957.

Залужны, П. Трагедыя народаў // Бацькаўшчына. №19 (353). 12 травеня 1957.

Залужны, П. Трагікамэдыя ці савецкая рэчаіснасьць // Бацькаўшчына. №10 (344). 10 сакавіка 1957.

Залужны, П. Хто супраць Масквы // Бацькаўшчына. №11—12 (345—346). 25 сакавіка 1957.

П. В. Натхнёная хлусыня П. Броўкі. (З радыёвай хвалі „Вызваленне“) // Бацькаўшчына. №49 (383). 8 снежня 1957.

П. У. Да назоваў Белая і Чорная Русь // Бацькаўшчына. №50 (332). 9 снежня 1956; №1—2 (335—336). 7 студзеня 1957.

П. У. Новае пра Францішка Скарыну // Бацькаўшчына. №9 (343). 3 сакавіка 1957.

Урбан, П. О первой всесоюзной конференции советских востоковедов // Обзор важнейших событий в СССР. Институт по изучению СССР. №115. Мюнхен, 1957. С. 31—41.

Урбан, П. Поворот к прежним догмам в советской исторической науке // Обзор важнейших событий в СССР. Институт по изучению СССР. №119. Мюнхен, 1957. С. 33—48.

Урбан, Павал. Сучасныя палітычныя тэндэнцыі ў савецкай гістарычнай навуцы // Беларускі зборнік. Інстытут для вывучэння СССР. Кн. 7. Мюнхен, 1957. С. 40—63.

Urban, P. The Aims of Soviet Eastern Studies // Bulletin. Institute for the Study of the USSR. No. 7. Munich, 1957. P. 15—20.

Urban, P. The Twentieth Party Congress and the National Question // Belorussian Review. Institute for the Study of the USSR. No 4. Munich, 1957. P. 83—95.

1958

Залужны, П. Беларусы — прасьветнікі Маскоўшчыны // Бацькаўшчына. №8 (394). 23 лютага 1958.

Залужны, П. „Вялікія дасягненні“. (Да дасягненняў у галіне грамадзкіх навукаў) // Бацькаўшчына. №11—13 (397—399). 25 сакавіка 1958.

Залужны, П. „Гістарычная“ ацэнка Вугорскай рэвалюцыі // Бацькаўшчына. №18 (404). 4 травеня 1958.

Залужны, П. „Жандары паломаных акоў“. (Пра выступленьне чарнасоценцаў „Российского Национального Движения“) // Бацькаўшчына. №21 (407). 21 травеня 1958.

Залужны, П. З чым жа выступаць? // Бацькаўшчына. №10 (396). 9 сакавіка 1958.

Залужны, П. Зыгзагі савецкай гістарычнай навукі // Бацькаўшчына. №32 (418). 24 жніўня 1958; №33 (419). 31 жніўня 1958.

Залужны, П. Кастусь Каліноўскі — „непрадрашэнец“ // Бацькаўшчына. №9 (395). 2 сакавіка 1958.

Залужны, П. Патрэбны цвярозы пагляд і наважанае супрацьдзеянне. (Да падзеяў на Блізкім Усходзе) // Бацькаўшчына. №31 (417). 17 жніўня 1958.

Залужны, П. „Прынцыпы“ савецкай сацыялістычнай культуры // Бацькаўшчына. №20 (406). 18 травеня 1958.

Залужны, П. Расейскія „адкрыцці“ ў гісторыі Беларусі // Бацькаўшчына. №45—46 (431—432). 30 лістапада 1958.

Залужны, П. Расейшчына й беларускае грамадства ў Польшчы // Бацькаўшчына. №35 (421). 14 верасня 1958.

Залужны, П. Савецкае выкрыўленьне гісторыі // Бацькаўшчына. №28 (414). 3 жніўня 1958.

Залужны, П. Савецкае крывадушша // Бацькаўшчына. №1—2 (387—388). 7 студзеня 1958.

Залужны, П. Савецкі павільён на Бруксэльскай Міжнароднай Выстаўцы // Бацькаўшчына. №26 (412). 13 ліпеня 1958.

Залужны, П. Савецкія турыстыя на Бруксэльскай Міжнароднай Выстаўцы // Бацькаўшчына. №27 (414). 20 ліпеня 1958.

Залужны, П. Супраць выкрыўленьня запраўднасці // Бацькаўшчына. №6 (392). 9 лютага 1958.

Залужны, П. Шляхам нявольніцкага паслухмяства // Бацькаўшчына. №14—15 (400—401). Вялікдзень 1958.

Залужны, П. Юбілейны хвальш і запраўднасць. (Да адзначэння 40-годзьдзя БССР) // Бацькаўшчына. №37 (423). 28 верасня 1958; №38 (424). 5 кастрычніка 1958; №39 (425). 12 кастрычніка 1958.

Залужны, П. Яшчэ аб Хрушчоўскай рэформе сярэдніх школаў // Бацькаўшчына. №41—42 (427—428). 2 лістапада 1958.

П. З. Акадэмік Ул. Пічэта і этнагэнэза Беларускага народу // Бацькаўшчына. №49—50 (435—436). Каталіцкія Каляды 1985.

П. З. Да пытання каланіялізму й двух поглядаў на каланіялізм // Бацькаўшчына. №49—50 (435—436). 25 сьнежня (Каталіцкія Каляды).

П. З. Каб ня гэтая бульба // Бацькаўшчына. №40 (426). 19 кастрычніка 1958.

П. З. Наступ савецкай рэакцыі. (Да наступу супраць „рэвізіянізму“) // Бацькаўшчына. №41—42 (427—428). 2 лістапада 1958.

П. З. Рэвалюцыя, ды ня тая... // Бацькаўшчына. №43 (429). 9 лістапада 1958.

П. У. Супольны канцэрт у Мюнхэне. (Зь беларускага жьцця) // Бацькаўшчына. №28 (414). 3 жнівеня 1958.

Урбан, П. Да пытання нацыянальнага супраціву ў СССР (на прыкладзе БССР) // Беларускі зборнік. Інстытут для вывучэння СССР. Кн. 9. Мюнхен, 1958. С. 5—63.

Урбан, П. Зварот да ранейшых догмаў у савецкай гістарычнай навуцы // Беларускі зборнік. Інстытут для вывучэння СССР. Кн. 8. Мюнхен, 1958. С. 53—68.

Урбан, П. К вопросу о возрастающей экспансии советской исторической науки // Обзор важнейших событий в СССР. Институт по изучению СССР. №120. Мюнхен, 1958. С. 1—15.

Urban, P. Belorussian Opposition to the Soviet Regime // Belorussian Review. Institute for the Study of the USSR. No 6. Munich, 1958. P. 30—44.

Urban, P. The Re-Stalinization of the Soviet Historical Sciences // Bulletin. Institute for the Study of the USSR. No 1. Munich, 1958. P. 46—52.

Urban, Paul. Orientalistik und Asienpolitik der Sowjets // Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen der Ostens. Haft 12. Stuttgart, 1958. S. 797—804.

1959

Залужны. Наступ на нацыянальныя мовы // Бацькаўшчына. №45 (481). 6 сьнежня 1959.

Залужны, П. XXI зьезд і савецкая гістарычная навука // Бацькаўшчына. №7—8 (443—444). 22 лютага 1959.

Залужны, П. Да пытання „дзяржаўнага разьмежаваньня“ // Бацькаўшчына. №15—16 (451—452). 19 красавіка 1959; №17 (453). 26 красавіка 1959.

Залужны, П. Да русыфікатарскай палітыкі Масквы // Бацькаўшчына. №18 (454). Праваслаўны Вялікдзень 1959.

Залужны, П. Ідэялёгія й рэчаіснасьць // Бацькаўшчына. №19 (455). 10 травеня 1959.

Залужны, П. На маргінэсе III зьезду пісьменьнікаў СССР // Бацькаўшчына. №23 (459). 7 чыравеня 1959.

Залужны, П. На тэму дня // Бацькаўшчына. №47—48 (483—484). Каталіцкія Каляды 1959.

Залужны, П. Няўжо ж гэта не чарнасоценская рэакцыя? // Бацькаўшчына. №3 (439). 18 студзеня 1959.

Залужны, П. „Прагрэсіўнасьць“ расейскага калянiялізму // Бацькаўшчына. №36 (472). 27 верасьня 1959.

Залужны, П. Расейскі цынiзм. (Ташкентская канфэрэнцыя) // Бацькаўшчына. №24 (460). 14 чыравеня 1959.

Залужны, П. Рэакцыя ў савецкай гістарыяграфіі // Бацькаўшчына. №38—39 (474—475). 18 кастрычніка 1959.

Залужны, П. „Сьвяточныя падарункі“ беларускаму народу // Бацькаўшчына. №4 (440). 25 студзеня 1959.

Залужны, П. Хатка на... калёсах // Бацькаўшчына. №40 (476). 25 кастрычніка 1959.

Залужны, П. Хвальба собскае крыўды // Бацькаўшчына. №5 (441). 1 лютага 1959.

Залужны, П. Цынiзм савецкае моўнае палітыкі // Бацькаўшчына. №35 (471). 20 верасьня 1959.

Залужны, П. Чужымі створана рукамі. (Да артыкулаў Маргунскага ў беластоцкай „Нiве“) // Бацькаўшчына. №10 (446). 8 сакавіка 1959; №11—12 (447—448). 25 сакавіка 1959; №13 (449). Каталіцкі Вялікдзень 1959.

Урбан, П. XXI съезд КПСС и советская историческая наука // Материалы и сообщения Исследовательского отдела. Институт по изучению СССР. №4. Мюнхен, 1959. Стр. 1—17.

Урбан, П. 40-я ўгодкі БССР і ейнай Камуністычнай партыі // Беларускі зборнік. Інстытут для вивучэння СССР. Кн. 11. Мюнхен, 1959. С. 20—54.

Урбан, П. Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка. (Кароткі гістарычны нарыс) // Беларускі зборнік. Інстытут для вивучэння СССР. Кн. 10. Мюнхен, 1959. С. 5—49.

Урбан, П. Да пытання аб савецкай нацыянальнай палітыцы // Бацькаўшчына. №40 (476). 25 кастрычніка 1959; №41 (477). 8 лістапада 1959; №42 (478). 15 лістапада 1959.

Urban, P. **Changing Trends in Soviet Historiography** // *Caucasian Review. Institute for the Study of the USSR.* No 9. Munich, 1959. P. 11—24.

Urban, Pavel. **The Belorussian Soviet Socialist Republic. (A Brief Historical Outline)** // *Belorussian Review. Institute for the Study of the USSR.* No 7. Munich, 1959. P. 3—22.

1960

Залужны, П. „Акоў паломаных жандар“. (Пра антыбеларускія канцэпцыі Р. Шлапака) // *Бацькаўшчына.* №50—51 (534—535). 25 сьнежня 1960. (Каталіцкія Каляды); №1—2 (536—537). 7 студзеня 1961. (Праваслаўныя Каляды).

Залужны, П. **Апошні прыклад савецкай дэмагогіі** // *Бацькаўшчына.* №42 (526). 23 кастрычніка 1960.

Залужны, П. **Балтыцкае пытаньне ў савецкай нацыянальнай палітыцы** // *Бацькаўшчына.* №18 (502). 1 травеня 1960.

Залужны, П. **Грунвальдзкая бітва ў савецкай інтэрпрэтацыі** // *Бацькаўшчына.* №44 (528). 6 лістапада 1960.

Залужны, П. **Змаганьне з „буржуазным нацыяналізмам“ завайстраецца** // *Бацькаўшчына.* №7 (491). 14 лютага 1960.

Залужны, П. **Культурная рэвалюцыя ці рэакцыя** // *Бацькаўшчына.* №31—32 (515—516). 14 жніўня 1960.

Залужны, П. **Нішчэньне гісторыі нерасейскіх народаў** // *Бацькаўшчына.* №45(529), 13 лістапада 1960.

Залужны, П. **Расейскі камунізм** // *Бацькаўшчына.* №28 (512). 17 ліпеня 1960.

Залужны, П. **Сьлядамі „Дабрасельцаў“ Кулакоўскага** // *Бацькаўшчына.* №11 (495). 13 сакавіка 1960.

Залужны, П. **У імя міжнароднай справядлівасьці** // *Бацькаўшчына.* №33 (517). 28 жніўня 1960.

Залужны, П. **Усё тое ж пераліваньне з пустога ў парожняе** // *Бацькаўшчына.* №6 (490). 7 лютага 1960.

Залужны, П. **Хоць-бы крыху аб'ектыўнасьці!..** // *Бацькаўшчына.* №36—37 (520—521). 18 верасня 1960.

Залужны, П. **„Цені на сонцы“.** (Пра савецка-кітайскія дачыненні) // *Бацькаўшчына.* №24—25 (508—509). 26 чэрвеня 1960.

Залужны, П. Чарговы наступ расейшчыны // Бацькаўшчына. №16 (500). Вялікдзень, 1960.

Залужны, П. Як знікаюць Беларусы і іншыя народы СССР // Бацькаўшчына. №8 (492). 21 лютага 1960.

Залужны, П. Яшчэ адна савецкая дывэрсія. (Наконт „Унівэрсытэту дружбы народаў“) // Бацькаўшчына. №23 (507). 12 чэрвеня 1960.

Залужны, П. Яшчэ пра зьнішчаныя гісторыі нерасейскіх народаў // Бацькаўшчына. №46–47 (530–531). 27 лістапада 1960.

Залужны, П. Яшчэ пра „хвальшаваныя гісторыі“ // Бацькаўшчына. №19 (503). 8 травеня 1960.

П. В. На шляху да „сусьветнай славы“. (Праз расейскую мову і культуру) // Бацькаўшчына. №23 (507). 12 чэрвеня 1960.

П. У. XI Міжнародны Кангрэс гісторыкаў // Бацькаўшчына. №35 (519). 11 верасня 1960; №36–37 (520–521). 18 верасня 1960; №38 (522). 25 верасня 1960.

П. У. Міжнародны кангрэс гісторыкаў // Бацькаўшчына. №33 (517). 28 жніўня 1960.

Урбан, П. К. О зигзагах советской национальной политики. (В связи с Ташкентской научной сессией советских историков) // Материалы и сообщения Исследовательского отдела. Институт по изучению СССР. №12–13 (февраль—март 1960). Мюнхен, 1960. С. 74–90.

Urban, P. The New Soviet Drive Against Nationalism in Turkestan // The East Turkic Review. Institute for the Study of the USSR. No 4. Munich, 1960. P. 13–23.

Urban, P. The Policy of the CPSU Toward the Nations of Central Asia // Studies on the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. Vol. III. No 4. Munich, 1960. P. 64–82.

Urban, P. The University of the Friendship of Peoples // Studies on the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. Vol. III. No 5. Munich, 1960. P. 94–100.

1961

Залужны, П. Адказ на „Адказ“. (Да канцэпцыяў гісторыі Беларусі А. Хацкевіча) // Бацькаўшчына. №38–39 (573–574). 24 верасня 1961.

Залужны, П. Да пытання расейскага расізму // Бацькаўшчына. №22 (557). 28 травеня 1961.

Залужны, П. „Інжынеры людзкіх душ“ — партыйныя бюракраты // Бацькаўшчына. №3 (538). 15 студзеня 1961.

Залужны, П. Неабаснаванае хваляванне. (Часопіс „Вопросы истории“ пра XI Міжнародны кангрэс гісторыкаў у Штакгольме) // Бацькаўшчына. №4 (539). 22 студзеня 1961.

Залужны, П. Некалькі слоў пра Кіеўскую канфэрэнцыю // Бацькаўшчына. №24—25 (559—560). 25 чэрвеня 1961.

Залужны, П. „Падтрымайце Францыю хлебам!“ // Бацькаўшчына. №41 (576). 8 кастрычніка 1961.

Залужны, П. Пра культурную палітыку Масквы // Бацькаўшчына. №7 (542). 12 лютага 1961; №8 (543). 19 лютага 1961; №9 (544). 26 лютага 1961; №10 (545). 5 сакавіка 1961; №11 (546). 12 сакавіка 1961; №12—13 (547—548). 26 сакавіка 1961.

Залужны, П. Урачыстасьць з каляніяльным прысмакам // Бацькаўшчына. №47 (582). 10 сьнежня 1961.

Залужны, П. Школьны камунізм. (Да партыйнай паставы „Пра некаторыя зьмены ў школе“) // Бацькаўшчына. №40 (575). 1 кастрычніка 1961.

Залужны, П. Яшчэ аб моўнай рэформе ў СССР // Бацькаўшчына. №19 (554). 7 травеня 1961.

П. В. Дзіўная крыніца натхнення. (Да сходу актыву творчай інтэлігенцыі БССР) // Бацькаўшчына. №24—25 (559—560). 25 чэрвеня 1961.

П. В. „Недыпляматычныя“ заўвагі. (Да заўвагаў Максіма Танка пра XV сэсію Генэральнай Асамблеі Задзіночаных Нацыяў) // Бацькаўшчына. №23 (558). 4 чэрвеня 1961.

П. У. Каліноўскі ў савецкай і польскай інтэрпрэтацыі // Бацькаўшчына. №17 (552). 23 красавіка 1961.

П. У. Кастусь Каліноўскі. (Да 97-й гадавіны сьмерці) // Бацькаўшчына. №12—13 (547—548). 28 сакавіка 1961; №14—15 (549—550). Вялікдзень 1961.

П. У. Ліст у рэдакцыю. (Адказ Міхасю Белямуку) // Бацькаўшчына. №28 (563). 16 ліпеня 1961.

Урбан, П. Да пытання „Змовы князёў“ 1481 году // Бацькаўшчына. №26 (361). 2 ліпеня 1961; №27 (562). 9 ліпеня 1961; №28 (563). 16 ліпеня 1961; №29—30 (564—565). 23 ліпеня 1961;

№31 (566). 30 ліпеня 1961; №32 (567). 6 жніўня 1961; №33 (568). 13 жніўня 1961; №34 (569). 20 жніўня 1961; №35 (570). 27 жніўня 1961; №36 (571). 3 верасня 1961; №37 (572). 16 верасня 1961.

Урбан, П. Дзіва вартыя выснавы ўкраінскага навукоўца // Бацькаўшчына. №42—43 (577—578). 22 кастрычніка 1961.

Урбан, П. Масква на шляху да ліквідацыі гісторыі народаў СССР // Бацькаўшчына. №44 (579). 29 кастрычніка 1961; №45 (580). 12 лістапада 1961; №46 (581). 19 лістапада 1961; №47 (582). 10 снежня 1961.

Urban, P. La Universidad de la Amistad Entre los Pueblos // Estudios sobre la Unión Soviética. Instituto de Estudios sobre la URSS. No 1. Munich, 1961. P. 95—104.

Urban, Paul. Moskaus heutige Kulturpolitik gegenüber den nichtrussischen Völkerschaften der Sowjetunion // Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen der Ostens. Haft 3. Stuttgart, 1961. S. 212—226.

Urban, Pavel K. The Current Tasks Of Soviet Historians // Journal of Human Relations. Vol. IX. №2. Wilberforce, Ohio, 1961. P. 275—283.

1962

Урбан, П. Адзнакі нацыі адміраюць, а нацыі ўсыцяж існуюць // Бацькаўшчына. №3 (587). 28 студзеня 1962.

Залужны, П. „Заканамерныя“ асаблівасці савецкай гістарычнай навукі // Бацькаўшчына. №14 (598). 28 кастрычніка 1962.

Залужны, П. У імя справядлівасці // Бацькаўшчына. No 7 (591). 8 красавіка 1962.

Урбан, П. Засяленне Беларусі ў святле новых археалагічных дадзеных // Бацькаўшчына. №1—2 (585—586). Праваслаўныя Каляды 1962.

Урбан, П. Калі мерыць, дык трэба аднолькава // Бацькаўшчына. №5 (589). 4 сакавіка 1962.

Урбан, П. Новае хвальшаваньне гісторыі пачынаецца // Бацькаўшчына. №10 (594). 1 ліпеня 1962.

Урбан, П. Шчаслівая развязка?.. (Скуль пайшоў назой „Беларусь“?) // Бацькаўшчына. №12 (596). 22 жніўня 1962.

Урбан, П. К. Изучение стран Латинской Америки в СССР // Материалы и сообщения Исследовательского отдела. Институт по изучению СССР. №35—36. Мюнхен, 1962. С. 36—47.

Урбан, П. К. О национальном сопротивлении советской молодежи (на примере Белоруссии) // Материалы и сообщения Исследовательского отдела. Институт по изучению СССР. №38—39. Мюнхен, 1962. С. 122—126.

Урбан, П. К. О реабилитации М. Н. Покровского // Материалы и сообщения Исследовательского отдела. Институт по изучению СССР. №40 (168). Мюнхен, 1962. С. 31—47.

Urban (Ourban), P. L'enseignement de l'histoire en U.R.S.S. après la réforme de 1959 // Problèmes soviétiques. Institut d'études sur L'U.R.S.S. No 5. Munich, 1962. P. 127—135.

Urban, P. Los Estudios Iberoamericanos en la URSS // Estudios sobre la Unión Soviética. Instituto de Estudios sobre la URSS. No 3. Munich, 1962. P. 27—40.

Urban, Paul. Die politischen Aufgaben der sowjetischen Historiker // Sowjet Studien. Institute zur Erforschung der UdSSR. No 13 (Dezember 1962). München, 1962. S. 112—126.

Urban, Paul. Moskaus Nationalitätenpolitik // Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen der Ostens. Haft 1—2. Stuttgart, 1962. S. 113—117.

Urban, Pavel. The Reorganization of Soviet Education // Studies on the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. Vol. II. No 2. Munich, 1962. P. 89—103.

1963

Залужны, П. Абаронца расейскага імперыялізму // Бацькаўшчына. №12 (612). Лістапад 1963.

Залужны, П. Беспадстаўна быць „добрахвотнымі нявольнікамі“ // Бацькаўшчына. №13—14 (613—614). Сьнежань 1963.

Залужны, П. „Наша Ніва“ зноў пад абстрэлам // Бацькаўшчына. №10 (600). 1 верасня 1963.

Залужны, П. Некалькі заўвагаў адносна сучаснае савецкае нацыянальнае палітыкі // Бацькаўшчына. №3 (603). 25 сакавіка 1963.

- Залужны, П. Паварот да сталінскага „клясыцызму“ //** Бацькаўшчына. №5 (605). 15 травеня 1963.
- Залужны, П. „Сацрэалізм“ ці нявольніцкае выслужваньне? //** Бацькаўшчына. №8 (608). 15 ліпеня 1963.
- Залужны, П. Як-жа ўзьнікла беларуская „буржуазная“ нацыя //** Бацькаўшчына. №1 (601). Праваслаўныя Каляды 1963.
- Урбан, П. У сотыя ўгодкі Паўстанья 1863 года //** Бацькаўшчына. №3 (604). 25 сакавіка 1963.
- Урбан, П. К. Национально-историческая проблематика в белорусской советской литературе //** Материалы и сообщения Исследовательского отдела. Институт по изучению СССР. №48. Мюнхен, 1963. С. 233—243.
- Урбан, Павал. Кастусь Каліноўскі і „Мужыцкая праўда“ //** Запісы БІНіМ. №2 (8). Мюнхен, 1963. С. 37—73.
- Urban, Pavel. Discussions on Soviet Historiography //** Studies on the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. Vol. II. No 4. Munich, 1963. P. 84—90.

1964

- Залужны, П. Незаслужаны юбілей //** Бацькаўшчына. №3—4 (617—618). Сакавік 1964.
- Урбан, П. Прачытаўшы працу М. Кулічэнкі //** Бацькаўшчына. №9—10 (623—624). Жнівень 1964.
- Урбан, Павал. Пра нацыянальны характар Вялікага Княства Літоўскага й гістарычны тэрмін „Літва“ //** Запісы БІНіМ. №3 (9). Мюнхен, 1964. С. 37—73.
- Urban, P. Soviet Historical Science and the Position of Soviet Historians //** Bulletin. Institute for the Study of the USSR. Vol. XI. No 9. Munich, 1964. P. 24—32.
- Urban, P. Tapes Impuestas a los Historiadores Soviéticos //** Estudios sobre la Unión Soviética. Instituto de Estudios sobre la URSS. No 9. Munich, 1964. P. 50—71.
- Urban, Pavel K. The New Soviet Line on the Process of History //** Analysis of Current Developments in the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. No 20. Munich, 1964. — 7 p.

1965

Залужны, П. Пра савецкія злачынствы // Бацькаўшчына. №2 (629). Сакавік 1965.

П. З. Лёс гістарычных помнікаў у БССР // Бацькаўшчына. №3 (630). Красавік 1965.

Урбан, П. К. Движущие силы исторического процесса. (Новые течения в советской историографии) // Сообщения Института по изучению СССР. №1. Мюнхен, 1965. С. 126—134.

Урбан, Павел К. Новые течения в советском понимании исторического процесса // Анализ текущих событий в Советском Союзе. Институт по изучению СССР. №350. Мюнхен, 9 февраля 1965. — 8 с.

Urban, P. Soviet Historiography Between Dogmatism and Revisionism // Bulletin. Institute for the Study of the USSR. Vol. XII. No 8. Munich, 1965. P. 26—38.

Urban, Pavel K. The New Soviet Line on the Process of History // Studies on the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. Vol. IV. No 4. Munich, 1965. P. 236—240.

1966

Залужны, П. Незвычайныя адкрыцці // Бацькаўшчына. №1 (634). Сакавік 1966.

Урбан, П. Кіеўская Русь ці незалежнае Полацкае Княства // Бацькаўшчына. №2 (635). Чэрвень 1966.

Урбан, П. Спроба рэабілітацыі гісторыі Беларусі ў БССР // Бацькаўшчына. №1 (634). Сакавік 1966.

Урбан, П. К. „Научный коммунизм“ // Сообщения Института по изучению СССР. №5 (191). Мюнхен, 1966. С. 21—33.

Урбан, П. К. Советская историческая наука в свете решений XXIII съезда КПСС // Сообщения Института по изучению СССР. №7 (193). Мюнхен, 1966. С. 67—74.

Урбан, П. К. Советская историческая наука после XXIII съезда КПСС // Сообщения Института по изучению СССР. No 9 (195). Мюнхен, 1966. С. 37—48.

Urban, P. What is „Scientific Communism“? // Bulletin. Institute for the Study of the USSR. Vol. XIII. No 9. Munich, 1966. P. 26—30.

Urban, Pavel. Party Pronouncements on Ideological Conformity // Studies on the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. Vol. VI. No 1. Munich, 1966. P. 35–39.

1967

Урбан, П. К. Возрождение „национализма“ в историографии БССР // Сообщения Института по изучению СССР. №12 (198). Мюнхен, 1967. С. 48–69.

Урбан, П. К. Советская теория возникновения Киевской Руси // Сообщения Института по изучению СССР. №15 (201). Мюнхен, 1967. С. 48–69.

Урбан, Павел К. Новые тенденции в оценке Сталина и его теоретического наследия // Анализ текущих событий в Советском Союзе. Институт по изучению СССР. №448. Мюнхен, 28 марта 1967. — 8 с.

Urban, P. A Soviet Discussion on the of Nationhood // Bulletin. Institute for the Study of the USSR. Vol. XIV. No 5. Munich, 1967. P. 37–48.

Urban, P. La science historique soviétique après le vingt-troisième congrès du P.C.U.S. // Problèmes soviétiques. Institut d'études sur l'U.R.S.S. No 14. Munich, 1967. P. 64–73.

Urban, P. Post-Congress Developmental Trends in Soviet Historical Science // Bulletin. Institute for the Study of the USSR. Vol. XIV. No 2. Munich, 1967. P. 33–40.

Urban, P. Qué es el „Comunismo Científico“? // Estudios sobre la Unión Soviética. Instituto de Estudios sobre la URSS. Vol. VII. No 21. Munich, 1967. P. 62–66.

Urban, P. Una Discusión Soviética sobre el Concepto de Nacionalidad // Estudios sobre la Unión Soviética. Instituto de Estudios sobre la URSS. Vol. VII. No 24. Munich, 1967. P. 69–80.

Urban, Pavel. Soviet Attitudes to Stalin Display Ambiguity // Analysis of Current Developments in the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. No 448. Munich, 1967. — 7 p.

1968

Урбан, Павел К. К перестройке управления советской военной исторической наукой // Анализ текущих событий в

Советском Союзе. Институт по изучению СССР. №504. Мюнхен, 28 мая 1968. — 8 с.

Урбан, Павел К. Новая советская интерпретация принципа государственного суверенитета // Анализ текущих событий в Советском Союзе. Институт по изучению СССР. №528. Мюнхен, 17 декабря 1968. — 8 с.

Urban, Pavel. A New Soviet Concept of State Sovereignty // Analysis of Current Developments in the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. No 528. Munich, December 17, 1968. — 6 p.

Urban, Pavel. Party Tightens Up on Writing of Military History // Analysis of Current Developments in the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. No 504. Munich, 1968. — 7 p.

1969

Урбан, П. К. Новая советская интерпретация права наций на самоопределение и суверенитета социалистических государств // Сообщения Института по изучению СССР. №21 (207). Мюнхен, 1969. С. 28—43.

Урбан, Павел К. Столкновения по вопросам философии истории // Анализ текущих событий в Советском Союзе. Институт по изучению СССР. №570. Мюнхен, 14 октября 1969. — 8 с.

Urban, Pavel. Soviet Historians Incur Party Displeasure // Analysis of Current Developments in the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. No 570. Munich, October 14, 1969. — 7 p.

Urban, Pavel. The Nationality Question // Studies on the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. Vol. IX. No 1. Munich, 1969. P. 56—72.

1970

Урбан, Павел К. К предстоящему Московскому Международному конгрессу историков // Анализ текущих событий в Советском Союзе. Институт по изучению СССР. №350. Мюнхен, 9 февраля 1965. — 8 с.

Urban, P. K. Aufgaben und Organisation der heutigen sowjetischen Geschichtswissenschaft // Sowjetstudien. Institut zur Erforschung der UdSSR. №28. München, 1970. S. 89—100.

Urban, Paul. Moskaus Sprachenpolitik in Belorussland // Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen der Ostens. Haft 2. Stuttgart, 1970. S. 104–113.

Urban, Pavel. Los Historiadores Soviéticos se Preparan para el Congreso Internacional // Análisis de Actualidades Soviéticas. Instituto de Estudios sobre la URSS. No 174. Munich, 15 de Julio de 1970. — 6 p.

Urban, Pavel. Soviet Historians Prepare for International Congress // Analysis of Current Developments in the Soviet Union. Institute for the Study of the USSR. No 605. Munich, June 23, 1970. — 6 p.

1981

Залужны, П. Беларуска-ўкраінскі навуковы вечар // Беларус. №293. Кастрычнік 1981.

1984

Залужны, П. Ягайла. На 550-ыя ўгодкі сьмерці // Беларус. №320. Чырвень 1984; №321. Ліпень—жнівень 1984; №322. Верасень—кастрычнік 1984; №323. Лістапад 1984.

1988

П. У. Курапаты на аўстрыйскім ТБ // Беларус. №354. Сьнежань 1988.

1995

Урбан, Паўла. Яшчэ да пытання этнічнай прыналежнасьці старажытных ліцьвіноў // Спадчына. №2 (110). Мінск, 1995. С. 11–26; №3 (111). Мінск, 1995. С. 3–7.

1996

Урбан, Паўла. Мова старажытных ліцьвіноў // Спадчына. №3 (117). Мінск, 1996. С. 3–15.

ЦАРКВА Ў МЮНХЭНЕ

У адным з раёнаў паўночна-ўсходняй часткі Мюнхэну месціцца царква міру Ўсходу й Захаду. Невялікую драўляную бажніцу пабудавалі ў 1952 г. сьвятар Цімафей Прохараў (1894—2004), казак, нарадзінец Раствоўскай вобласці Расеі¹. Дапамагалі ў аздабленьні ды наладжваньні працы царквы беларусы Надзея Абрамава-Тэадаровіч, былая кіраўнічка Саюзу беларускай моладзі ў Беларусі ды тагачасная працаўніца мюнхэнскага Інстытуту вывучэньня СССР, ды ейны бацька мастак Аляксандар Абрамаў-Сушынскі. Менавіта з аднаго зь лістоў Надзеі Абрамавай і магчыма дзесяцца пра гісторыю стварэньня гэтай унікальнай сьвятыні:

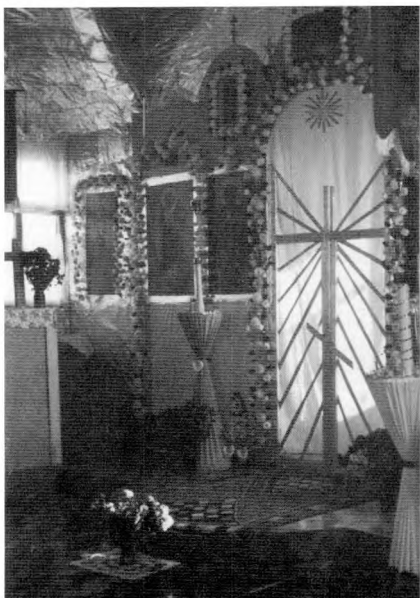
„Вас интересует история постройки церкви на окраине Мюнхена. Да, я хорошо знаю эту историю и помогала этой затее. Отец [Аляксандар Абрамаў-Сушынскі. — Рэд.] для этой церкви нарисовал даже две иконы. Человек этот — казак из бывших послушников северокавказского монастыря. Когда громили большевики монастырь и убивали схимников, он, будучи ещё молодым человеком, убежал из монастыря. Работал в шахтах как мирянин. Каких-нибудь точных религиозных знаний в монастыре он не успел приобрести, а работая в шахтах, по-видимому, соприкасался с разными группами — со старообрядцами, с сектантами разных оттенков — и получилась в его мировоззрении религиозном такая перепутаница, что не разберешь: фрагменты самых разных верований.

Церковь он построил в стиле восточного православия, с куполом, с иконостасом (отец и я расписывали алтарь). При церкви махонькая часовня Божей Матери, в которую я помогала ему собирать со всех стран мира наиболее чтимые изображения Божей Матери. Таким образом, она является, в некотором смысле, музеем — там все Её лики, от черных (негритянских, индийских) да наших с Камчатки, где впервые был построен православный храм.

¹ Гардзіенка, Алег. Беларускі след у цэнтры Мюнхена // Туризм и отдых. №13. 2010.

Отец очень любил туда ходить. Церковка очень уютная. Строил её этот Тимофей со своей названной сестрой Наташей, вдвоём. Как они подымали эти стены, из тонких досок, но стены, один Господь Бог знает. Они мне говорили: „Вот не можем унять, так Наташа как закричит „Дык што-ж, Ты, Господи, не видишь, што нам не в силу? Так памажы-ж!“ И, смотрим, идет человек дорогой: что это Вы тут делаете? А вот церковь Божию строим, да тяжело. Раздевает поддёвку, да и в помощь нам. Так вот святая Троица и позаботится“.

Так и построили храм. Тимофей со своей верой не признаёт никаких церковных юрисдикций. Чтобы им помочь, чтобы обезопасить их труд и землю защитить, на которой они всё это самочинно возвели, я хотела закрепить это при помощи церковных властей. Пригласила туда католического епископа. Он умилился. Благословил. И конечно бы помог, если бы Тимофей проявил какое-то желание подчинить сотворенное им церковной власти. Увидев его нежелание, подумала, может он не хочет под католическую защиту подвести его сооружение. Стала уговаривать его связаться с православным архиепископом. Ходила сама к архиепископу Мюнхенскому, говорила о церкви и просила, чтоб он как-то защитил сооруженное. Но Тимофей и тут дал мне бой. А сам нашел какого-то батю и стал звать его служить. Батя — московской (советской) патриархии приверженец. Я предупредила Тимофея, сказав, что советчикам только того и надо, что бы поставить в Мюнхене ногу и тем внести смуту в зарубежную церковную жизнь. В общем, Тимофей не хочет, чтобы его сооружение кому-либо было подчинено. Служить же, по его, в церкви могут все. Он в самом широком смысле экуменист, идущий гораздо шире объединения в молитве только христиан. Он искренне был рад, когда в его храме молилась еврейка. Торжествуяще сообщил мне о том, что мусульмане и мормоны и „какие-то“ антропософы приходят к нему и молятся с ним. Он уверен, что никогда не умрёт, что эта церковка его будет той скинией небесной, которая, по Апокалипсису, будет вознесена на небо, спасая в себе 140 000 праведных душ. „Все они, миленькие, соберутся, как один, в этом храме, как только труба Господня возвестит“. Вот это обций облик того, что выросло из недр типично русской, бунтарской против всего и вся души, устремлённой непосредственно (без каких-либо церковных посредников из духовенства) к Богу. Признаться, мне нравилось, когда он разговаривал с католическим епископом и называл его на „ты“ и „дорогой брат“, и тот его тоже. Так обнявшись, они и обходили это рукотворение во

Нутраны выгляд царквы міру
Ўсходу й Захаду

Айцец Леў Гарошка ў царкве

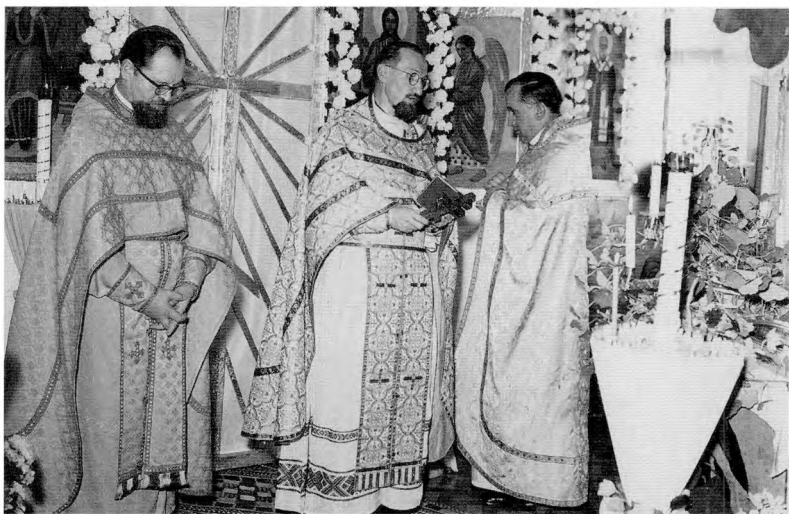
Айцы Часлаў Сіповіч, Леў Гарошка і Ўладзіслаў Салавей служаць у царкве

Айцец Часлаў Сіповіч у царкве

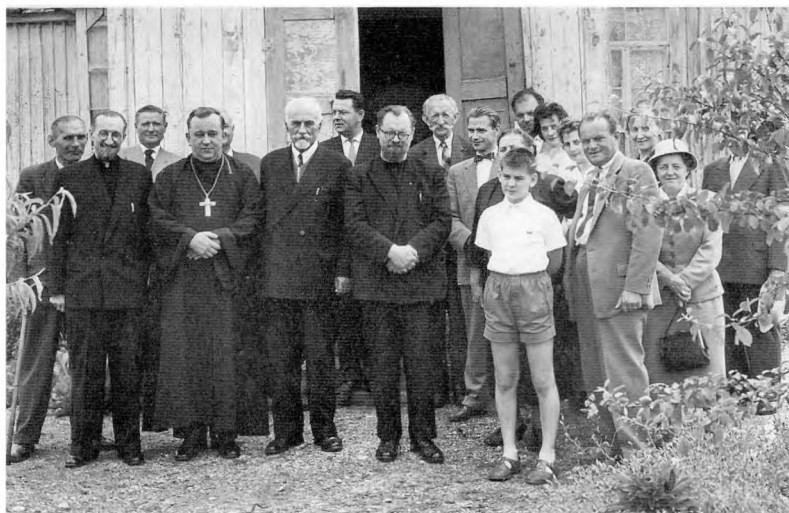
Служба Божая ў царкве

Айцы Часлаў Сіповіч, Леў Гарошка і Ўладзіслаў Салавей
у часе службы ў царкве

Святары й беларуская грамада Мюнхэну перад царквой міру Ўсходу й Захаду

Святары й беларуская грамада Мюнхэну перад царквой. У першым шэрагу стаяць злева направа: а. Леў Гарошка, а. Уладзіслаў Салавей, невядомы, а. Часлаў Сіповіч, хлопчык, за якім Барбара Вержбаловіч, Пётра Сыч

Арганізацыя пачастунку каля царквы пасля службы

Пачастунак пасля службы. Злева направа: а. Уладзіслаў Салавей, Барбара Вержбаловіч, Надзея Абрамава, а. Леў Гарошка, а. Цімафей Прохараў, невядомы, а. Часлаў Сіповіч.

Пачастунак пасяля службы. Сядзяць зьлева направа: Барбара Вержбаловіч, а. Леў Гарошка, а. Цімафей Прохараў, невядомы, а. Часлаў Сіповіч

Царква міру Ёсходу й Захаду, выгляд збоку

У часе пабудовы царквы. Сядзяць зьлева направа: а. Цімафей Прохараў, Аляксандар Абрамаў-Сушыньскі, сястра Натальля, Тамара (прыёмная дачка Надзеі Абрамавай)

Пікнік каля царквы

Абед у царкве. Зьлева направа: а. Цімафей Прохараў, Тамара, сястра Наталья

Каля капліцы

імя Бога, котораго прынято разуміць інакш, і во імя царквы, какой по существу ещэ нет на земле².

Пазьней была Алімпіяда 1972 г. у Мюнхэне, дзеля якой арганізатары зьбіраліся зьнесці царкву. Аднак мюнхэнцы абаранілі будынак і яго стваральніка, напісаўшы зварот да гарадзкіх уладаў. Бажніца засталася на тым самым месцы. Айцец Цімафей пражыў працяглае жыццё, і на ягонае пахаваньне ў 2004 г. прыйшлі тысячы жыхароў гораду. Царква ж міру Ўсходу і Захаду засталася адной са слаўтасьцяў Мюнхэну і да сёньня³. Аднак гісторыя яе была звязаная ня толькі з двума пазначанымі вышэй беларусамі.

У фотаархіве Беларускай бібліятэкі імя Ф. Скарыны захаваліся здымкі зь цікавай падзеі, што выглядае ўласна на высвячэньне царквы. Уважаючы на згадкі пра каталіцкага біскупа ў лісьце Надзеі Абрамавай-Тэадаровіч, прысутнасьць каталіцкіх сьвятароў у царкве выглядае зразумелаю. Здымкі датаваныя 27 ліпеня 1958 г. і на іх адлюстраваныя тры беларускія каталіцкія сьвятары з трох розных краінаў: а. Часлаў Сіповіч (Вялікабрытанія), а. Леў Гарошка (Францыя) ды а. Уладзіслаў Салавей (Нямеччына), а таксама шэраг вядомых беларускіх дзеячаў з тагачаснай Нямеччыны: акрамя ўласна Надзеі Абрамавай-Тэадаровіч, опэрная сьпявачка Барбара Вэржбаловіч, пісьменьнік і журналіст Пётра Сыч, працаўнік Інстытуту вывучэньня СССР Сымон Кабыш-Кандыбовіч і некаторыя іншыя. Такім чынам, можна меркаваць, што царкву айца Цімафея высвячалі менавіта беларускія каталіцкія сьвятары.

Колькі цікавых здымкаў з жыцця царквы захаваліся й ва ўласным фотаархіве Абрамавых, што трапіў у БІНІМ. І гэтыя здымкі, і тыя, што былі знойдзеныя ў Беларускай бібліятэцы імя Ф. Скарыны, публікуюцца ніжэй як гістарычныя сьведчаньні беларускай прысутнасьці яшчэ ў адным цікавым месцы на культурнай мапе Эўропы.

² Ліст Надзеі Абрамавай-Тэадаровіч да Яніны Каханюўскай, недатаваны. Апублікаваны ў: Юрэвіч, Лявон. Вырваныя бачыны. Да гісторыі Саюзу Беларускае Моладзі. Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. С. 149—151.

³ Гардзjenка, Алег. Беларускі след у цэнтры Мюнхэна // Туризм и отдых. №13. 2010.

НАТАТНІК ПЁТРЫ СЫЧА

Літаратар і журналіст Пётра Сыч нарадзіўся 18 студзеня 1912 г. у в. Батурына Вялейскага павету Віленскай губэрні (сёньня Вялейскі р-н Менскай вобл.). У 1929 г. скончыў гімназію ў Вялейцы, два гады правучыўся на філялягічным факультэце Віленскага ўнівэрсытэту, але вымушаны быў кінуць навучаньне ды ўладкавацца на працу чыноўнікам. Супрацоўнічаў з рэдакцыямі польскіх газэтаў у Вільні. У 1939 г. Пётру Сыча мабілізавалі ў польскае войска, трапіў у савецкі палон. Уцёк, але зноў быў арыштаваны і ў чэрвені 1940 г. пераведзены зь вялейскай у полацкую турму ды асуджаны на 10 гадоў лягераў. Пакараньне адбываў у Комі АССР.

Калі пачалося стварэньне Арміі Андэрса, Пётра Сыч як былы польскі грамадзянін скіраваўся ў Сярэднюю Азію. У шэрагах Арміі прайшоў праз Іран, Ірак, Сырыю, Палестыну, Эгіпет. Браў удзел у бітве за Монтэ-Касіна, бяха за Анкону ў Балёнію. У сваім найбольш вядомым творы — апавесці „Сьмерць і салаўі“ — Пётра Сыч якраз і распавёў пра бітву за Монтэ-Касіна.

У 1946 г. жаўнер Арміі Андэрса разам зь іншымі такімі ж апынуўся ў Вялікабрытаніі. Тут навізаў сувязь з суайчыннікамі, стаў сябрам Згуртаваньня беларусаў у Вялікабрытаніі ды Згуртаваньня беларускіх камбатантаў. Адначасова Пётра Сыч, які няблага маляваў і пісаў, стаў актыўным аўтарам і супрацоўнікам часопісу „Беларус на Чужыне“.

У 1951 г. журналіст пераехаў у Мюнхэн, дзе стаў супрацоўнікам газэты „Бацькаўшчына“. На яе старонках часта можна сустрэць матэрыялы за подпісам „пс“. Тут жа ў Мюнхэне Пётра Сыч выдаваў уласны сатырычны часопіс „Шарсьцень“ (1952—1954). З 1954 г. быў намесьнікам галоўнага рэдактара Беларускай рэдакцыі радыё „Вызваленьне“. Журналісцкая і пісьменьніцкая кар’ера не была працяглая. 20 чэрвеня 1964 г. Пётра Сыч памёр там жа ў Мюнхэне.

З творчай спадчыны Сыча больш-менш дасьледаваная толькі аповесьць „Сьмерць і салаўі“¹. Тым часам па-за ўвагай навукоўцаў застаюцца артыкулы й шматлікія фэльетоны аўтара. Арыгінальны гумар Сыча выяўляецца і ў ягоным нататніку. Гэты блізкі да фармату А5 сшытак захоўваецца ў фондах Беларускай бібліятэкі імя Ф. Скарыны ў Лёндане. Паводле датаў пад некаторымі запісамі, нататнік можна аднесьці недзе да 1953—1954 гг. Тут вершы, кароткія выслоўі вядомых людзей і ўласныя Сыча, а таксама малюнкi, накіды, пераважна партрэтнага характару. На жаль, складана сёньня адназначна вылічыць, каго менавіта маляваў Пётра Сыч, але найбольш імаверна, што гэта людзі з тагачаснага ягонага беларускага атачэньня: з радыё, з рэдакцыі „Бацькаўшчыны“. Магчыма, нехта з гісторыкаў ці літаратуразнаўцаў зацікавіцца ідэнтыфікацыяй партрэтаў ды зьместам запісаў, часам даволі фрывольных.

Пётра Сыч

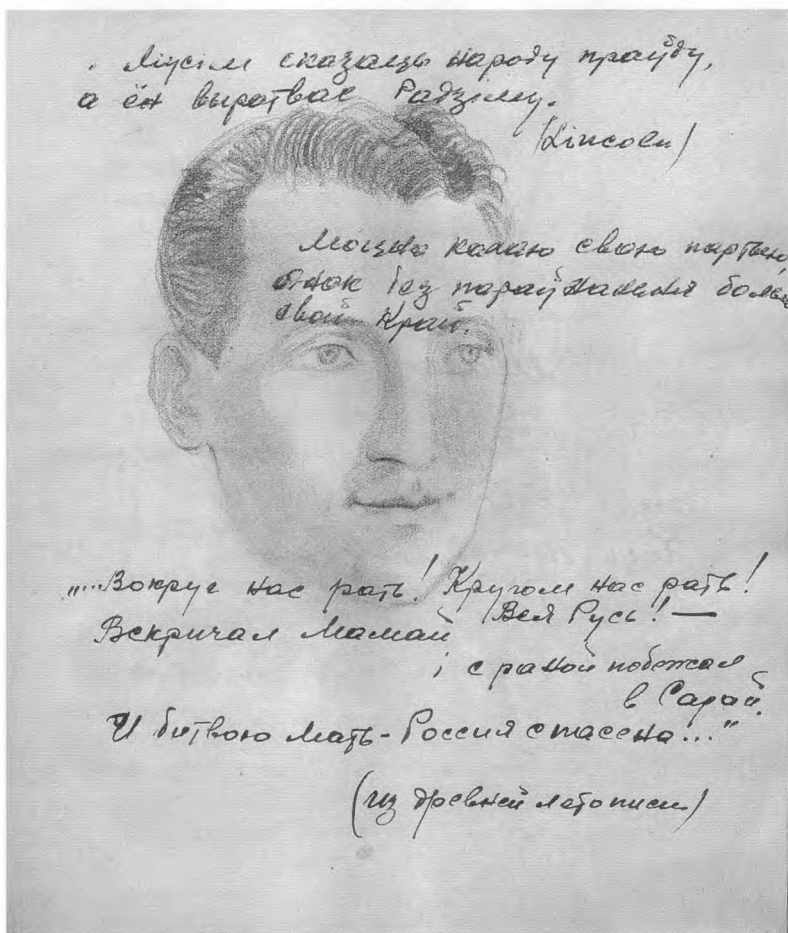
¹ Беларусы ў бітве за Монтэ-Касіна. Артыкулы, дакумэнты. Менск: Беларускі кнігазбор, 2004. — 124 с.

1. 1. 1953.

Сум па табе мена, Краіна Волкад!
Тамі ўдзяў твой старэзнікі - музыка Сымон,
На асцяжытаска Сталіну гімна імілёка:
Не на вета ет кніга - на ганедны прыток...
А мн - на свабодзе туб смыт, багучоўніце
Людзям рэлігійную і сцяжытэ камісцям,
Знаўдзя ба аўкыце перадрок дэдкамогнэ
За нейкі палат, за урад, за партфелёв.
Тот году на зьмелю ідзе і сямна прамодзе
У час - та но блітэж наш родны парок...
Тамі варака задумвоа сімн і нарадзе,
А туб ядам трыціць парніў і тымого.
Тамі мена як аўкыта і вале і тымого...
А тубыя селова ед з боладне імітэ,
Тамі мена, кедо пееме ротынай бодрытэ састраме
Сваёкнэ і шэдру напалкама свелез
і дэжы.

Грамадства.

Ты когаш бачыў, ведзіш, кружак дз дзюф,
 Амброзія млы із Кастэльскага вадкас,
 А не таў табе Галенгаў Іог-Аннамонт...
 Пелер мло - з курцы на дуба врон
 Фарма, май бады кракату і шот лічэ,
 Дарком падпаўзае да перыскіх вышбят,
 Ушо праўто, рабатар цярнівы - свядарніце,
 Ані боскі на свядорцы вьбар не адзіт,
 Ніякхія да міра: ў до ёсьце кароў -
 Шмат ільскіх цікавых расіт у таліцы:
 Збораче лаваско марк, ці пасікіе кароў,
 Адводіш трымаць, адмьстэ завьдэві...
 Калі-тэ, на хвород, ты мучіш ісаць,
 Аск дубэ абьтудішым і бробожакай,
 Старайся млоет мьтудам карысдае таур:
 Мьтудішай паперы для бораў прьдбай.

Шуры.

Ваши нос Но з'яўка рос,
Ваши язык - на пацях,
Хоць ад доўгіх - жа ног
Лодры Бог Вась сядрог.

А што ўжо злам. Вядола заўчас.
Адуменіўся богу чнойны шашкац,
Апошнімі сьветка ў місці дачарас—
Як зраман падъведнік цымлес каштан,
Самівей дошвае апошніе сьвэрцо;
Дозодуцца лосці. Скорчалься баль.
Лета гарнае выбудуць сэрца.
Усці нехвога... Пот тэае вядель... тэае!

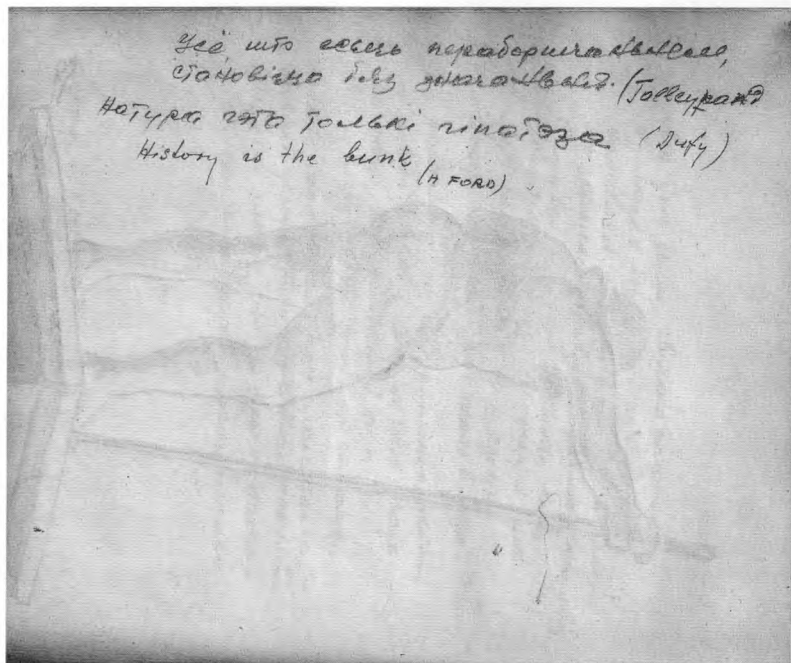
На разьлітога потэно рунднра тэае,
Не пайду зт імі — мнэ не чаго тэае.
Но тэае, я нікога вядель но пасей,
Таму мнэ тэае нехвога тэае.

Вядола мнэ бурай нікой урэмбалема,
Бурай грэмбалема, сьвэрцінай пэввой.
Тэае нікадо, што тэае бурэ но сьвэрца,
Тэае нікадо урэмбалема шэраі тэае.

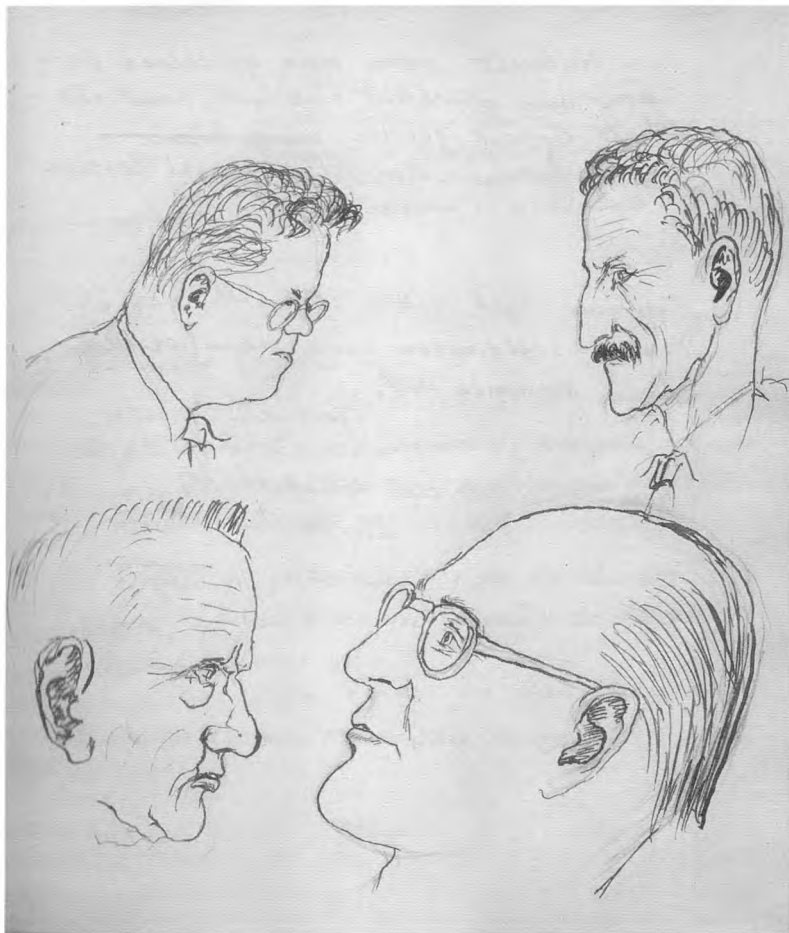
Тэае, 21.5.1953.

Наматник Пётр

Vielleicht kann man glücklich sein,
wenn man glücklich sein will, und ich
habe einmal gelesen, ~~man könnte~~
man könnte das Glück auch lernen

Foulaue

Niemand hat einen Begriff, das der
Mensch resignieren muß, wenn er in
etwas kommen will.

Goethe

Wenn der Mensch sich selbst bleibt,
bleibt ihm viel.

Goethe

Мotto:

" Мільёны нас. Нас тыма і тыма і тыма.
Попробуйце сразіцца з намі!
До! Скафы імі! До! Адуары імі!
С раскосымі і тэдышні очамі..."

(А.Б.Лок)

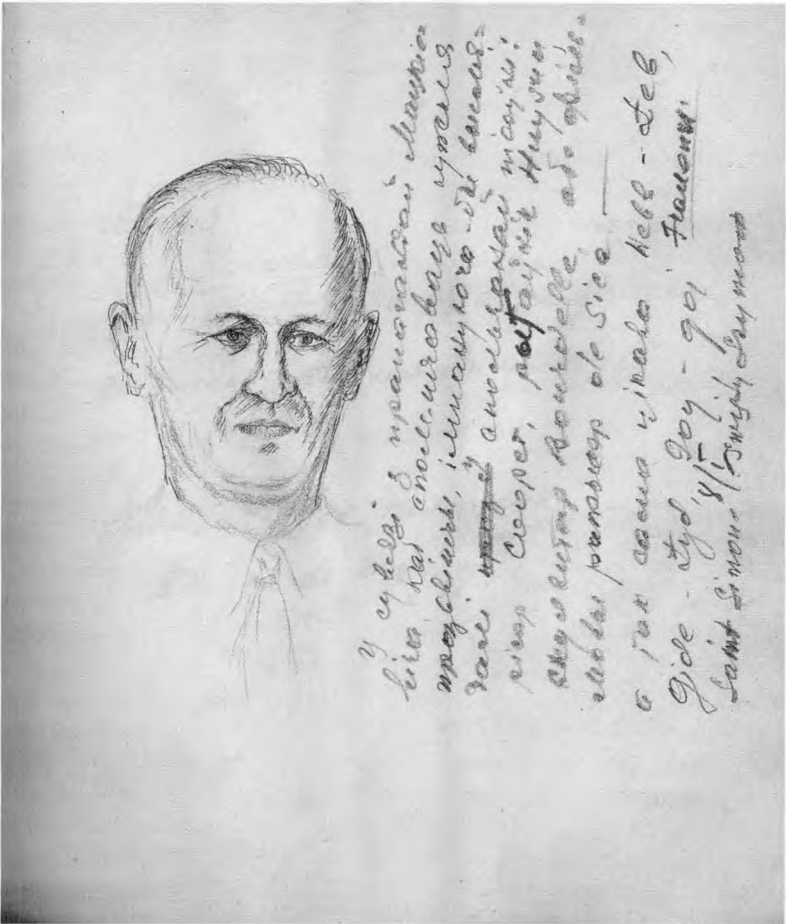
Крыклівае раздзілі.

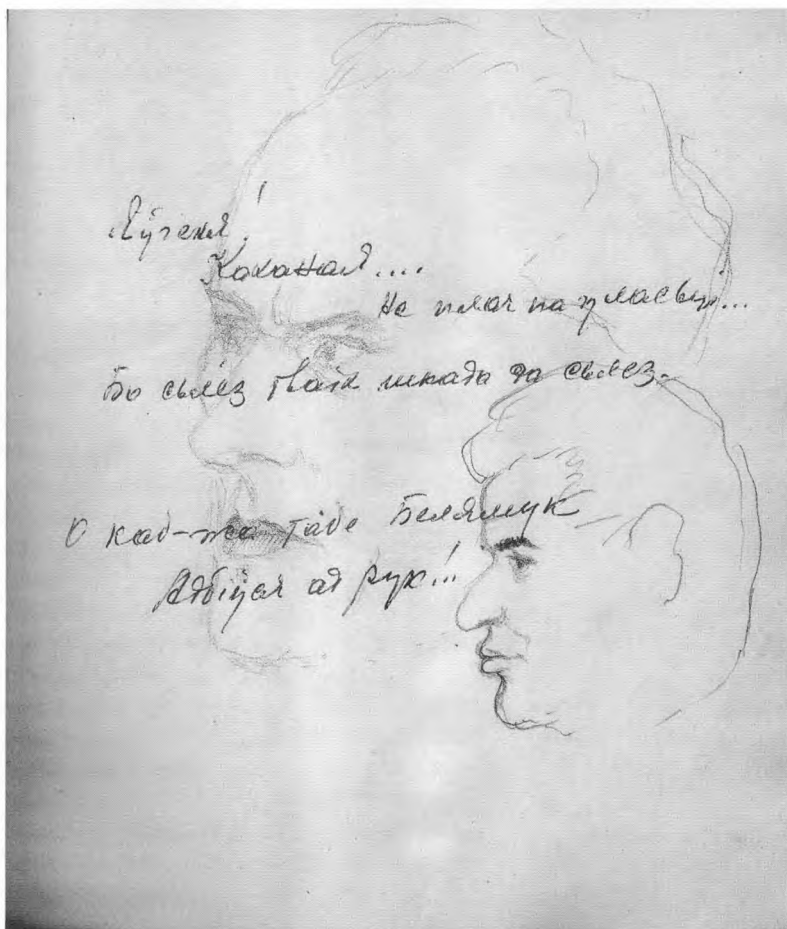
Ніхто! Ды ня голыкі лята брэхалі,
Ды зайсёды ў сваі лятых, пярны парсюк.
Сэрцамі, думкамі, думою, трыкоткамі паслухай:
Дык пакусей шукі, нарастаючы сук,

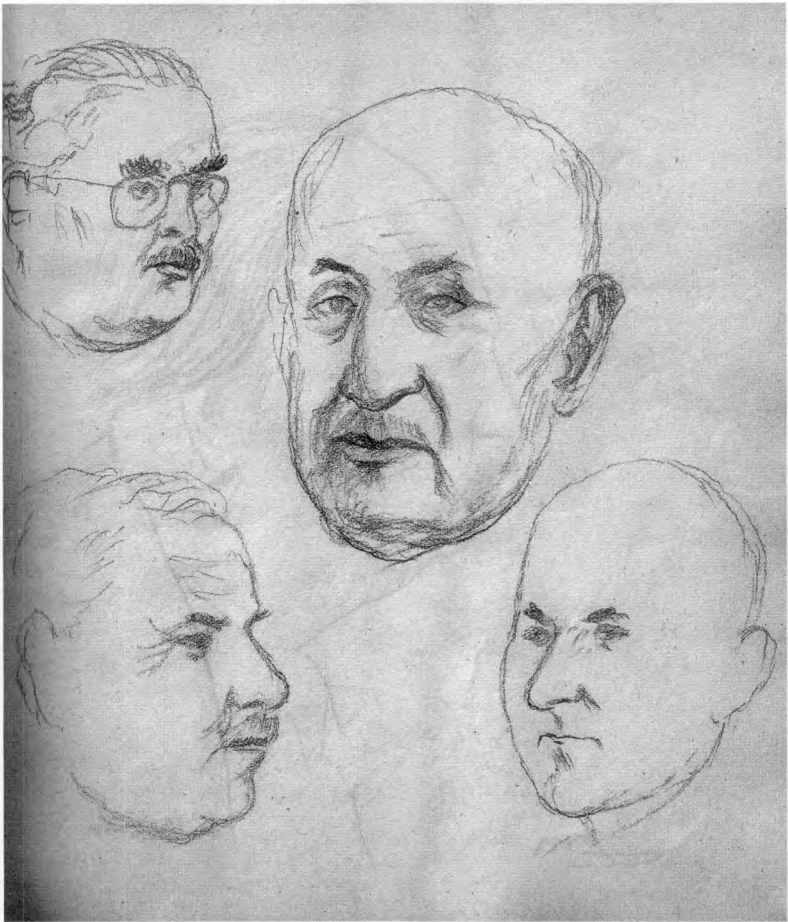
Ды быццам збіраючы бургі Наваіа,
Пакусі чорнай хмарай чанайце на білакіт
І ўзкіка зовце.

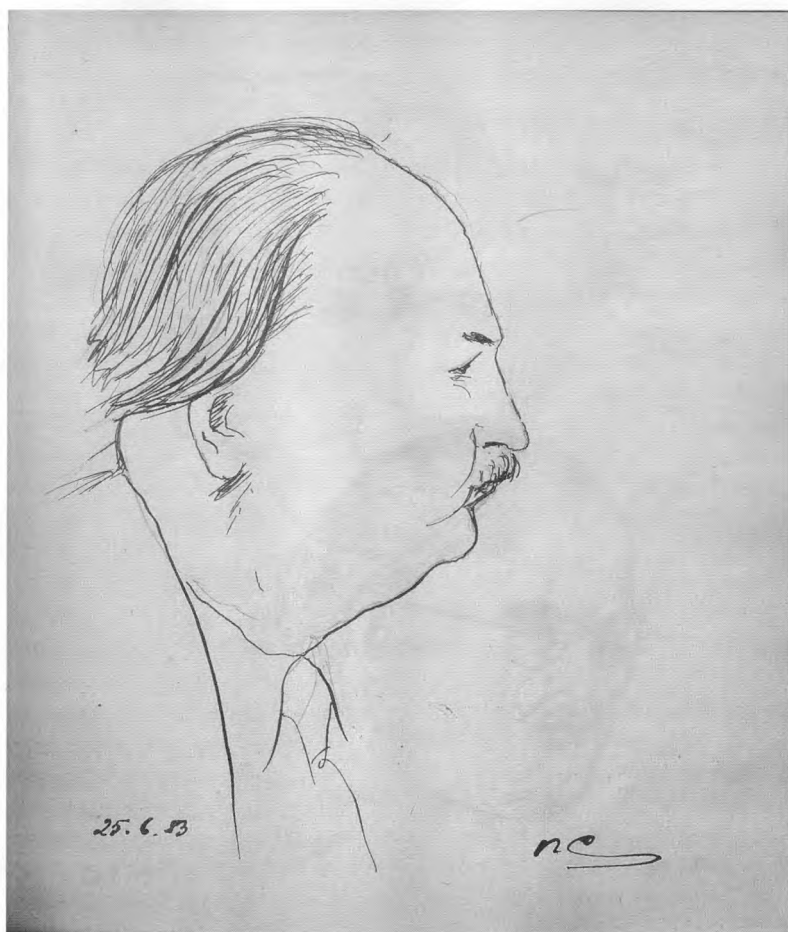
Гэта ўззе за Уралам

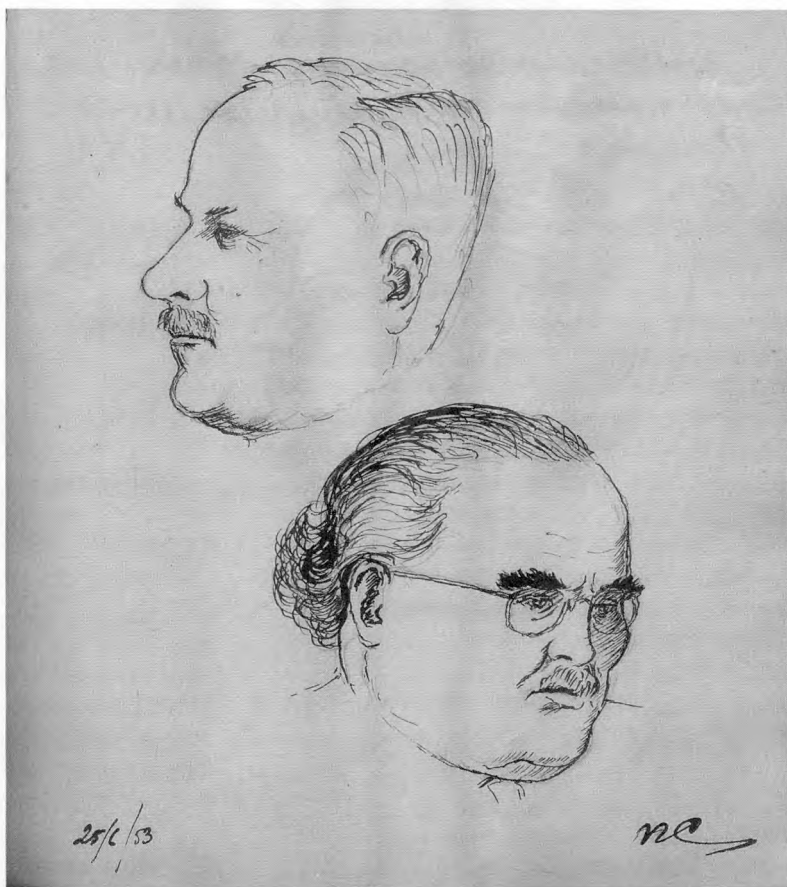
Вулькам хану ханства куруць лет і шуб.

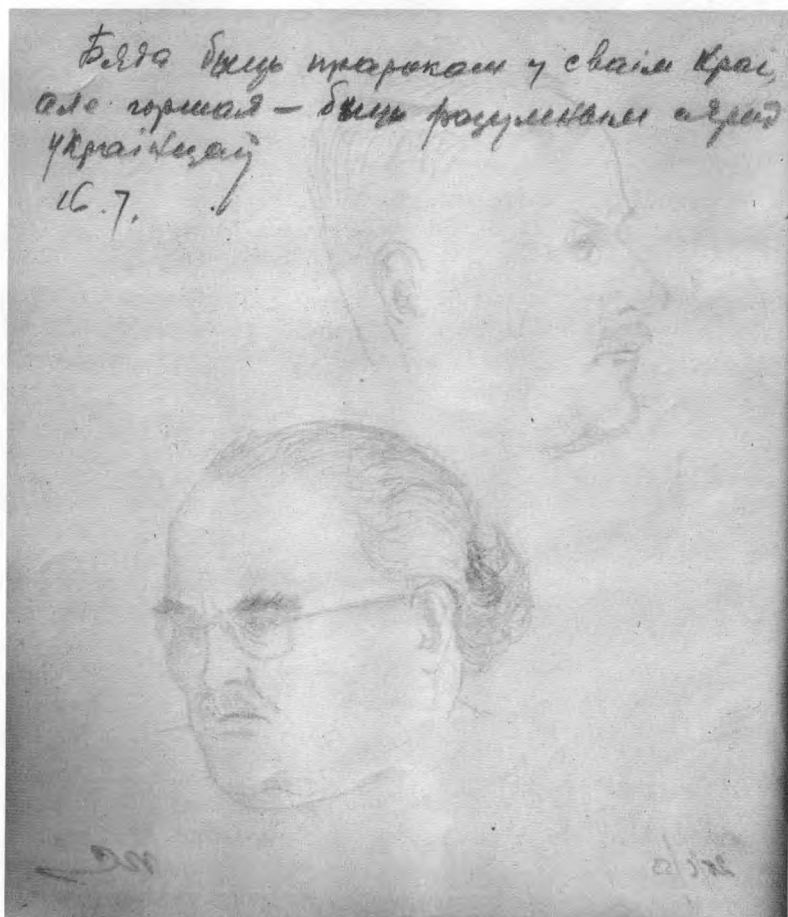

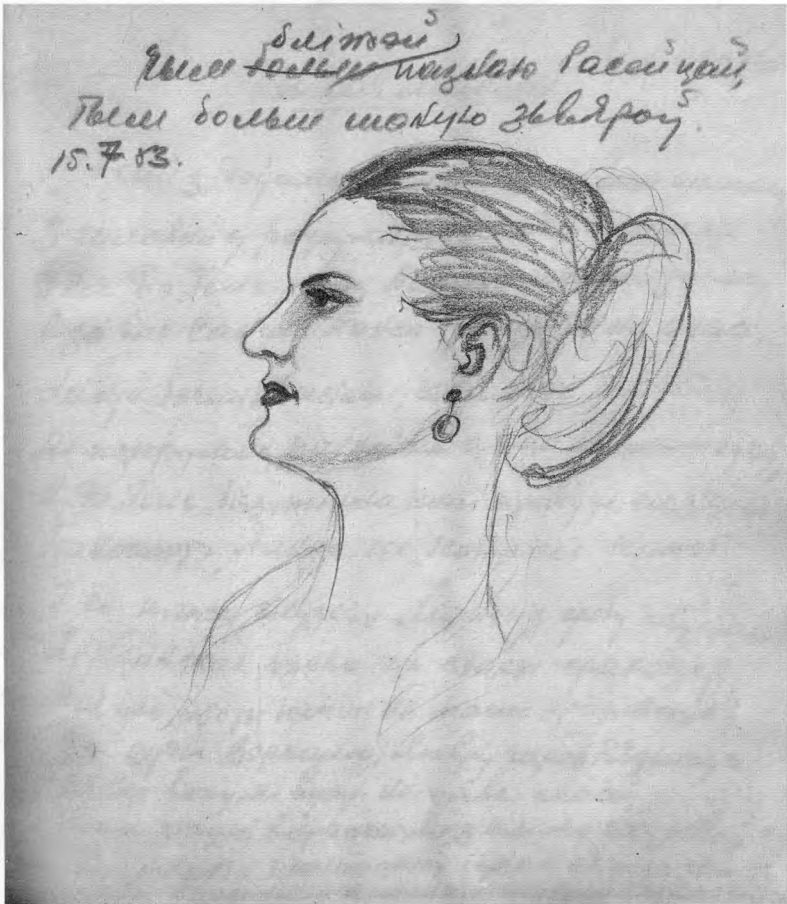

36 ~~Ліст Мелоді~~ Д. Пелово

Эхэй з даўнякванём і ўсталяваным шышанам,
 З галавай у разумісты марадзі дзісале,
 У доў До Толь праз Барыне кохаты рукамі,
 А за ім саамо Банея Грышкова да селіце.

Каліў багнцэ выстава, аб шмодзе колуріе,
 Аб паракуніах пачнайшасі змисе найбавішым вірце,
 А ў До Толь бадунына капі прытуць смядзіць
 Паданарта, Ланна, ці кабарысе Камта.

Т ён матае снузе: « Луціе з гробу пачэдані
 Крлеанская Дзева ці сгары грададзер
 Кал усе, іа ўго бахмі де мато прападану:
 Усе чучы вярсамо, Любуу караў доўдымэр.
 Ні бер воху, ні вуру ці у, іке счасі.
 Мени з ручкі варанні, ці з кылака шчыравой «
 Расывака прышарні вірце ад адрозліа «
 Наў полетіах апаціні ашкані востракіа «

Сямая крашкі я выціў. — *на арэка!* —
 Пады сае ч грат поцічка кутка...
 Ёныя, таке разьлітажыня... *Ваш сых?*
 Стасе пашау, прышле праствубка.
 Г'м сыхы! *Варова!*
Але тварыце ня прышле.
 Я найшоў адзінокі *до хатэ,*
 Сёу пісаць фэлігонт, *Ну за шкала*
 Расьлітажыня *мене фэд турнаватэ*
 У радзі *нема чыўка.*
пра амур і тучур,
 Пра ім кучорэ амурэ, *до с мідэ,*
 А ў той сае поўны мессу — *каліе трубадур,*
 Сямая чынік — *самылія і праз шэбу.*
 Я пісаў фэлігонт.
 Ч „шарыні“ *Бо куды?*
 Ч мята-б не зварушыў *сакражыны роматэ.*
 Над ня вярваўа *голдэ з чыўдэ і махадэ.*
 „Vorgeben Sie Heimat nicht fort!“

Павалю агосе калішчы слаў у Валёкі Квэіп Гофн,
Яно-те адраке зямлі іа ў зоріры -
Майні сэрцамі зрагнуча ныва злат, як тош-тош,
Я-бы рожа закінувай сёрас.

Шыкік мезага зьбываў.

Навет кар лікі агаў.

Таркі смукані - прасвізі нел абшачі -
Як хане болло карыяк сэрца грыз, сарылабай,
А з валюў сьлёзы Нёманка шурчелі.

Сьлёзы? -

З каго?

Да каго?

Мо мяманка і ароел

У тых сэрцах адшукнуць рэжамі...

Сьлёзы? -

Не!

Да сьлёзэй са сьледзвіні не паідуць.

По сьцэроччы праклёнам і сьветом.

О! Я знаю вас!

Вы, урыданьства сьветы,

Пыршчыце на ідэй сьгаўномі.

Але... Я вам кажу: Птошкі гоа, бязь вільдэ,
На мяне нываі вільдэ ён каманьце

Гадзінатэйкасы.

Калі вясар'осёння распыліцца дажджом,
 З за вакна ў тую з'яву пусціма,
 Толькі часам у шлюб калі стукне сэрцам —
 Бяжым хвосці завочы:
 — што-ж, выходзі, камавера!

І ў пакві адзіт. Толькі вяне букет
 Атрай хворак свамротка на месце,
 Кіра калі, што казіць мільне калікамі ў свечы —
 Сяньня самі з'мудзілі, збудзілі ў свечы.

Як не любіць тэўка бутылка стаіць
 У якас' варэнта пашыліць.
 Спачываю і аў, але з' калі-жа што паче?
 І до што? — каб да сну месц ахвоце...

Зноў ў шлюб калі стукне калі і шлюбам сухім.
 Што, пара ўжо у цюмэр пусціць?
 Як пара, так пара, до будзіць тырэмш. —
 Што-ж — пайдзі, у чыя...

Лакіт што... у п'яну...

29. 9. 1913.

Кісцязіеў думіць у п'янадрасце!

(з пачатку выкладу 25 н. Напугад!)

Ой, поле наша - пустыраі!

Вашу акасіе кікто кіраі? -

Вашу нікіма веі, дудары,

У, раз наперад - два назад!?

Найскаўнейшы з пасток

Здалося чыіў тонка-Вііск:

"Піры ў куі до папу л'егаі! -

Май Яноўна Вііск і шк!"

У мурзі з'еі р'олае

Нікіар'адна кай'раі Скіат, -

До і'о скаіа, і'о па'д'ед:

Фуні кай'каі, скі'м'а - н'д?

Сіловей сі'о і'з стабі'д'еі

Д'е'д'у'н'і' е'а'е т'я'а,

Ці з'е'з'ы'м'а'а м'і'р'ы'д'еі

В'ы'в'у'а'а к'а'т'у'р'о'у?

Це'м - і'е'о і'ра'ї'д'а, до к'у'на'л'ы -

Кі з'а'в'ы'ва'а кі м'і'р'ы'д'еі к'і'к'о'у,

М'ы'б'ы'д'у' і'а'р'о у і'р'ы'к'а'т'а'ї'д'а'ї'с'а,

С'а'д'о'р'о'м' з'а'с'а'у С'а'д'н'і'а'ї'.

У т'а'л'і'а і'а'т'а' д'у'ш'а о'ка'а'о'ї'с'а,

Д'а' д'у'р'а'а і'ї'е' к'а'ї'е'...

І р'а'с'т'у'ч'а'а г'о'л'к'і' н'а'ш'а'а до п'о'л'і:

М'а'р'а, т'а'п'е'ї'с'к'а, С'ы'к, Б'у'д'зі'е'...

19. 9. 53.

Шэраў вясель. Над логой
 Сяіць нісёй манючы, куркі,
 Стасеяе шонас іх дзеяй
 Брыксельны рэжам і папастыяе.

Ад сідэй некае вярэсёу
 Ня вее маекай ні паўракай;
 Кілае перапітэныя пуравыя
 Вшы і думі аддзіўся рэжам.

Позіра ірвецка за дзеяй,
 Думі з кабыльчылі сымарыфкай,
 На сцэрот пуравом у краі,
 Мліўіе дуравай пакароткай.

Ад дэтра, што ў тэбаві мое
 Беднаваротка хімічы сымозі
 Што сьветкам іх дзіў голыкі боі
 Ды сучна сыміне дэрозы!

Бідрозы шакані са шнаі,
 Як напачуе матылі ўдольні
 У пашамітэсі, што вядэной
 Дзіў сьвет дэкасіно какардылі.

Сьлёзы іржаваня дэрез
 Вечер хатай, радноў і дзесяці

Ін Гофра, што маік ён сьвет,
Ая мой сабраць і ў чашы пачэсці!

Бошты вахмы, тораці сьвет
Мяў-ды сьціпацца поўны злосьці,
Міто плакаў і, бліцкомі коўб,
На вядоце, іграбці, амаадосці?

Пасаў 7. 10. 1953.

(Успаміны ў адношэнні
спаткання з М. Рабалевічам)

Ждаў на ток, бо гэта казачка —
Паканна, пэўна, гістапат,
Сьлядзі сьцяжакі на шыбе,
За вярхоў можа хор у ільце.
Але ў накі-свойска ток,
Нае дзея, пеліма і кацік.
Да нас з'явіліся на дзядзі —
Кажэ зь зямлі кае сьцёр сьляды,
Іх зямлішча тундрай шыр,
Сьлядзі талі, таліка, Сьдзір...
Спамят пільшча пад вярт,
Іх сьцукіх палюў цур.
За іх спакон і за наш палю
До-го-мі-фа — запей прыстаць.
Толька ў цурку пае і сьцім.
So-lo-zі-оb — сьцяжакі каліа.
А ў за вярхо, над галімі ток.
Толька адбіў на кеме з'вот. —
І гонам сьцяжакі сьцім і кар.
Апошні раз мена пільшча...

Не тасавалце мне мрамораў, нібо пельку ў шынку
 як агорка мейце напроміўдвой чыма
 ў моей кабы не будзе радніе нібо здышкау —
 ды і кабы таўно ўжо німа...

Зарабуйце маю сусеткі леддвой да протвай,
 Калі будзе — маючка факот зарабавце,
 Пройдзе ўвеч і забудзеця ўсё што тыму-быў і,
 нібо кокаў я, нібо ніў, нібо вяртаў.

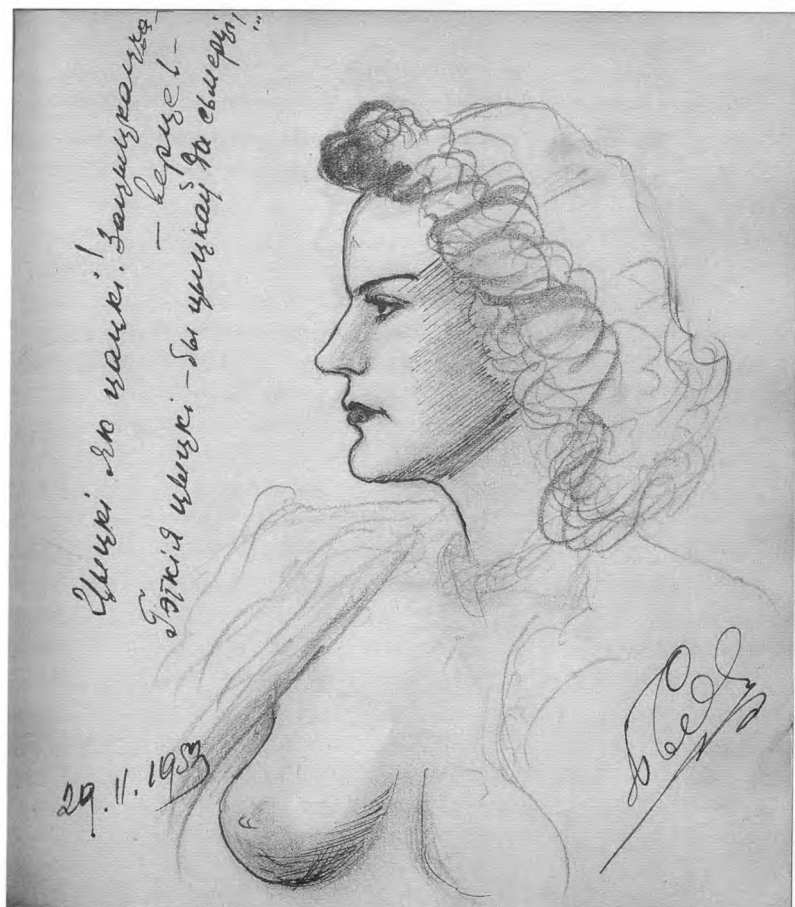
І шкада і не вольні: надоемо дыз болю
 На лутым блударототак кадываў мазаці.
 Іце, зашто не каціца — усё ~~я~~ адну стонку
 І нікому сказаці, нібо даміца.

№ 2
 Нібо не раздротыся мота а ў Гліці ка рынку? —
 Паксама на полат во савез і пурбы.
 Нібо-те сгадзі-ды кайкі і кутыў дыз емамыку
 Да Грудзіні-б мов камубы.

Што лутал зедана? — Прыманей мо' слад-ды.
 Бякі тэорыяці, мідка, сухелкі пдсок!
 Наданною блэзка валаваці праслава,
 Або крэйкі шурпей-ды зубок...

Нале што-не, — я прапіў свае бранды вясёлым,
Душы скарб разбавіў на прыпой мядзядоў.
Домі далёка, сон морыць... Эх, заекну-бы ў снагою
Над сучыны нашоў туроваю

13. 10. 1953.

Девы

I

Гора маі, Дамібог!
Паманкама мые брод —
Будай на іх шэста, камац —
Усе пра і — будз год, ...
Вось запячканні маі лё!
А мые сваніра нао дн дас...

II

Калі Дамаска будзе у мадзі —
Будзе скупа камуаві, ой, будзе!
Праўда, будзе што маюць і мадзі!
Усё-тэ-тлечная скупа на задзе,

Літвіскіх буржэнкаў
застрэліў сьмяротнаю
калянаю. Быў перадаваў іх у
"Сьветлі" іх у гарадаў.
Она Іванкоўя Тароданкаў - калянак,
Віраваўя перастрэліў калянак,
Андрэяўя аўтамаўя калянак,
Аўтамаўя аўтамаўя калянак.

Не, міхай спакойнай ты не разумеўшася,
 Не табе неабдыжак наявіннасць і гар,
 Неў табой буря повах шапёны раскладуцца,
 У табе прыгаўся стыхійны поцсар.

З табой пралукацца нос боліпады —
 Душная, карная, што загрызвае кроў,
 З амагарай павалы малагок шапёны,
 Амаганай пазіркі, град няруной.

Таму у стыхіі твоіх караў дужкай
 Стопіцца сэрца як палом прыметам.
 Усё-но, каб задыцца у карыці вялікай,
 Шэраў задрэжэннямі і сцяна на тэатр.

У бурях стыхійных — стыхія пазгаў,
 У бурях і шквалах парты павыдуць...
 Вілада болыт дурным раскошного свята —
 Таў з бурей алеглым да парты павыдуць...

29. 9. 54.

У Палей, Братоў, паўвесея,
Зычэнканыя у кілі;
Хвост да права — сурмя
Крылія
А ле сесе гаворы
Крылія —

Мёртвы, Іздры, што бы,
Мілі,
Ты не маюро — Плендаю
Кад бы ўставад у кілі —
Дзе і: супра. 5 4 літар.

Дайце ім нас - задушанае

Nonnie L.

на праміжку нісгоці і
Moulin Rouge

Дыкце апроў імігдзіні Estarfe
 І одоне спрэмту спросонуча еіа ~~дзіце~~^{тэсіе}
 Хопту-тэсэуіні, дзіткі-самы старты,
 А нгуелкіх ітага, праўту жах адарціе.

Лес прасо Іу снэ пэніаде тэскноду,
 Малюне вале, мадзопкі еіефіаіа,
 Іо прамоду, піяна соколе полату
 Галыміаі аітаі?...

Іукаі гаромніаіа?

Іу тэаіа міеісее?

Іуаітніе сіа аісвееі

Іо піаіа фалонаіа, неліаіаіа ілліаіаіа,

Варэ сіз агнім, квінц і Folie kęeli;
 Іне лібна мілнц і джгацэ волана,

Кодучанэ з тоскацэ тэбанэ зарашчнц...

Спросігедат блад снц:

Гцс н снцм дцмцц!
 Гцс нц мац нгарцц дла тцч чамкцц снц;
 Ненццццц тццч снцн н рцццц,
 Дц сццнцм срдц...

Дцккц, снцлцднц н вєєнстудц, тоскццц,
 Сцснцн сц лцс — нцнцт сц нц ндцгцдц,
 Нц сцч срдснцч тцч нцчдцнццц рцццч.

Нцдцнцч блад чнцнцнц н нцнцч нцгцдцч нцкц,
 Внццч сццгцлє рнєч улцє рнцсццнцч,
 Сцлцгцє рц трдчч сцчнцч н нцнццтцч —
 Лцсєч блцднцч, сцч рцццч? —
 Слцчт нцднцч срднццч.

Дєднц єст рєннє: жє нцкт сцч нцє счлцлц
 слчч є рцднцсцє, нц сєтєч нцнцсцє.

Яв таістаму... —
 Імідна і тэжэ сімілі,
 І ктэй кабіты —
 Без сладу...
 Без тэсі...

Потым....
 Як тамо... —
 Не саго еска

Под атаміагет мавом тэго іткі...
 І тоны ропаі людзіот дзі мініскае!
 Сілкаі працірот, нучной і еадмугаіт.

Брота ліде кісіе ітрацітэ снэ сгані;
 Ікеідэту аботом ііс ліал дзі елікабага
 Од елітоту паранкі, агу пістці Імуче саі...
 Геолнак ііс акада!
 Руду такіе ліде!..

11.12.1951.
 Мейнхон

Міхась Швэдзюк

Конглан

КАРОТКІЯ ЎСПАМІНЫ АЙЦА МІХАІЛА БАЖАР'ЯНАВА

Bożerianow, M. Ks. Moja Odpowiedź „Ludziom Małym“. Tengeru, p/o Arusha, Tanganjika, (Africa), 1945. — 20 s.

*Я не пераймаюся судом сьвету:
Да Бога дух і думкі сьпешаць...
Бог асудзіць, у Яго праўда!
Не ў людзей, што ў няведаньні сядзяць.*

Айцец Міхаіл Бажар'янаў.

У газэце „Беларус“, №450 і №479, а таксама ў газэце „Рунь“, №29, былі артыкулы пра сьв. пам. айца Міхаіла Бажар'янава (05.11.1911—20.08.1946). Вернемся яшчэ раз да гэтай сьветлай асобы.

У 1945 г. у лягеры Тэнгеру (*Tengeru*), каля мястэчка Аруша (*Arusha*) у Таньганьіцы (цяпер Танзанія), айцец Міхаіл Бажар'янаў напісаў машынапіс з 20 бачынаў, велічыні А4, на польскай мове, пад назовам „*Moja Odpowiedź «Ludziom Małym»*“ („Мой Адказ «Малым Людзям»“). У лягеры Тэнгеру былі польскія грамадзяне, якія выехалі з СССР у 1942—1943 гг., сярод іх — беларусы ды ўкраінцы. З тэксту выглядае, што а. Міхаіл меў намер выдаць брашурку аб варожым настаўленьні палякаў да праваслаўных у лягерах у Афрыцы.

Айцец Міхаіл апісвае адносіны палякаў і польскага ўраду да яго асабіста, да ягоных сваякоў, да нацыянальных меншасцяў і да праваслаўя ў Польшчы да 1939 г., апавядае пра жыцьцё ў ссыльцы ў СССР (1940—1942) і адносіны палякаў у Іране ў 1942—1943 гг. Машынапіс пачынаецца наступна:

„Нацыянальныя й рэлігійныя суадносіны ў Польшчы пакідалі жадаць нашмат лепшага. Можна рызыкнуць сьцьвердзіць, што яны

Айцец Міхаіл Бажар'янаў

былі вельмі крыўдныя для меншасцяў. Той, хто жывіў на Крэсах [Усходняя Польшча 1921—1939 г. — **М. Ш.**], той добра ведае спосабы й сродкі, якімі імкнуліся „за ўсялякую цану“ вынарадаўляць меншасці, мэтаю чаго было штучнае „павялічванне польскасці“ свайго краю. Для меншасцяў гэта надзвычай памятнаы хвіліны страшнага перыяду, акрамя мілагучных назоваў, як „пацыфікацыя“ меншасцяў і „рэвіндыкацыя“ [пазоў аб звароце страчанай уласнасці, маёмасці. — **М. Ш.**] праваслаўных цэркваў. Колькі ж то кроўных сьлёзаў праліў праваслаўны народ у Польшчы, можа сказаць толькі той, каму лёсы гэтых людзей не абьякавя. Дык няма нічога дзіўнага, што такога кшталту ўчынак чальцоў тагачасных урадаў і асабліва гарлівасць некаторай часткі польскага грамадства, якая ня мела нічога супольнага з „пацыфікацыяй“ ці „рэвіндыкацыяй“, — знеахвацілі меншасць да ўрадаў Рэчы Паспалітай, якія змушалі яе (меншасць) часта да самаабароны, а ня раз да супрацьдзеяння. Верасьнёўская [1939 г. — **М. Ш.**] трагедыя паказала ў сваёй яскравай паўнаце тую вялікую бездань, якая была выкапана паміж польскім грамадствам і меншасцю цягам 1918—1939 гадоў...“

І далей а. Міхаіл апісвае розныя крыўды, якія ён сам і ягоныя сваякі зазналі ад палякаў.

Бацькі а. Міхаіла мелі дамы ў Вільні й тры маёнткі ў перадаваенай Польшчы. Адзін, каля Вільні, называўся Дукішкі-Пакроўскія. Там, у гародзе, была праваслаўная царква й магільнік, дзе былі пахаваныя родныя а. Міхаіла. Гэты маёнтак у 1922—1923 гг. быў незаконна адчужаны (экспрапрыяваны, распарцаляваны й прададзены за вялікую цану), але ў актах запісалі, што Бажар'янавым належыць кампэнсацыя. Кампэнсацыі яны не дасталі.

У 1923—1924 г. у адной частцы маёнтку размясьціліся польскія жаўнеры, якія дайшлі да таго, што „царква была цалкам спустошаная, айтар паломаны, іканастас і Царская брама разбітыя, абразы сьвятых наўмысна парэзаныя альбо паламаныя“. Гэтыя ж хуліганы-бязбожнікі спрафанавалі магілы родных а. Міхаіла, пахаваных там: ягонай маці, дзёда (генэрала царскай арміі й героя Крымскай вайны), бабкі й цёткі. Абурэньне выклікае ў чытача гэты разьдзел.

У 1923—1924 гг. польскія ўлады імкнуліся канфіскаваць іхны маёнтак Трабы-Запольцэ ў Валожынскім павеце. Але пасья вялікага хабару чыноўніку маёнтак застаўся ў бацькі а. Міхаіла.

У 1924—1926 гг. на прапанову павятовых старастаў у Браславе й Дзісьне ўлады распачалі справу аб канфіскацыі маёнтку бацькі пад назовам Паўлінава. А рабілася гэта пад шыльдаю падзелу маёнтку між малазямельнымі людзьмі. Аднак у тым жа часе блізкія маёнткі, і то большыя, якія належалі польскім памешчыкам, не былі адчужаныя... У канцы Вярхоўны адміністрацыйны трыбунал у Варшаве не дазволіў далейшае адчужэньне.

Малады Міхаіл пасья атрымання атэстату сталасьці распачаў навуку ў Віленскім унівэрсытэце імя Стэфана Баторыя. Браў актыўны ўдзел у акадэмічным жыцьці й разам зь іншымі студэнтамі закладаў рэлігійна-грамадзкі праваслаўны саюз.

У 1931 г. у Польшчы адбыўся ўсенародны перапіс насельніцтва. Да гэтай працы запрасілі й студэнта Міхаіла Бажар'янава. Урадоўцы далі інструкцыі, каб сьпісы былі дакладныя й праўдзівыя. Аднак практыка была зусім іншая. Мясцовы кіраўнік перапісу, сп. Чэрвінскі, сказаў Міхаілу Бажар'янаву, каб той запісваў усіх жыхароў палякамі, хоць у акрузе Новэ Забудаваўня было шмат нацыянальных меншасьцяў. Студэнт не пагадзіўся й запісваў тую нацыянальнасьць, якую падавалі жыхары. А сп. Чэрвінскі мяняў потым у аркушах ня-польскую нацыянальнасьць на... польскую.

Дзейнасьць Міхаіла Бажар'янава не падабалася польскім урадоўцам. Пачалі яны сачыць за ім і рыхтаваць правакацыю. І гэта зрабілі ў наступны спосаб. Дзьве радзіны на прозьвішчы Станьчык і Карэйва сказалі Бажар'янаву, што яны рыма-каталікі расейскай нацыянальнасьці. Гэтак і было запісана пры сьведку. Пасьля заканчэньня перапісу насельніцтва ў Віленскіх газэтах зьявіўся артыкул Чэрвінскага, дзе ён заатакаваў Міхаіла Бажар'янава, што ў рубрыцы „нацыянальнасьць“ той упісваў беларускую, расейскую ці літоўскую замест польскай. Як прыклад, успамянуў радзіну... Станьчыкаў. Ня трэба было доўга чакаць, каб польскія віленскія газеты накінуліся на Бажар'янава, абвінавачваючы яго ў „варожай дзейнасьці“ да польскай дзяржавы. Паставілі яго пад суд. А суд быў... пародыяй на справядлівасьць. Суд не прызнаў паказаньня сьведкі, які прысутнічаў, калі вышэй памянёныя радзіны падавалі сваю нацыянальнасьць як расейскую. Засудзілі Міхаіла Бажар'янава на колькімесячны арышт.

Бацька Міхаіла Бажар'янава быў вельмі рэлігійным чалавекам і выхаваў свайго сына ў вялікай любові да рэлігіі й да Праваслаўнай царквы. У 1935 г. пасьля іспытаў Міхаіла высьвяцілі на сьвятара ў Варшаўскім мітрапалітальным саборы. Працаваў пачаткова ў Варшаўскай парафіі, а потым на місіянерскай працы ў Карпатах і ў Львоўскім ды Кракаўскім ваяводзтвах.

У 1937 г. а. Міхаіл быў сьвятаром у вёсцы Сквіртнэ ў Кракаўскім ваяводзтве, дзе пазнаёміўся зь мясцовым настаўнікам украінцам Мікалаем Юркоўскім, чалавекам высокай культуры й энэргічным правадыром свайго народу (русінаў). Шмат і ў добрых словах а. Міхаіл апісвае Юркоўскага й розныя падзеі ў рэлігійных ды нацыянальных справах у жыцьці ягоных вернікаў. Аднак дзейнасьць а. Міхаіла не падабалася польскім уладам, і яны зрабілі яшчэ адну правакацыю супраць яго.

Польскія ўлады пастанавілі пазбыцца настаўніка Мікалая Юркоўскага, а на ягонае месца пасадзіць... паляка. Мясцовыя людзі з гэтым не пагадзіліся й пачалі рабіць пратэсты. Палякі папрасілі а. Міхаіла, каб ён нагаварыў мясцовых людзей не пратэставаць і не рабіць дэманстрацыі з нагоды ад'езду Мікалая Юркоўскага. Айцец Міхаіл на гэта не пагадзіўся.

Пасьля гэтага пачаліся розныя прычэпкі да яго, сталыя наезды ад польскай улады: старасты, ягонага заступніка, камісараў паліцыі й аховы мяжы, чыноўнікаў з Кракава й г. д. Пагражалі яму й нават хацелі падкупіць. Аднак а. Міхаіл застаўся верным свайму сумленьню й прынцыповасьці.

У хуткім часе прыехалі да яго прыходзкага дому чыноўнікі з камісарам паліцыі й паліцыянтамі. Ваяводзкі чыноўнік ізноў настойваў, каб спынілі развітальную цырымонію з нагоды ад'езду Мікалая Юркоўскага. Пасья гутаркі, што была просьбай і пагрозай, перайшлі да другога пакою, дзе на стала ляжаў пакунак, у якім былі бачныя... патроны! Камісар паліцыі паведаміў чыноўніку, што пакунак з патронамі знайшлі паміж кнігамі ў пакоі а. Міхаіла. Адрозна а. Міхаіл прыняў гэтую знаходку як жарт, бо ў ягонай хаце перад гэтым ніколі не было такога пакунку ды яшчэ з патронамі.

Эпілёгам гэтага спантаннага развітаньня з нагоды ад'езду Мікалая Юркоўскага быў загад адаслаць а. Міхаіла Бажар'янава ў... ведаму турму ў Бярозу Картускую. Толькі дзякуючы Яго Правялебнасьці мітрапаліту Дзіянісію, галаве Праваслаўнай царквы ў Польшчы, а. Міхаіла не адправілі ў турму. Варта тут згадаць, што Бяроза Картуская ляжыць на Палесьсі. За польскіх часоў (1921—1939) там была строга турма, куды саджалі пераважна палітычных актывістаў і дзеячаў, улучна з прадстаўнікамі нацыянальных меншасцяў.

Чорныя хмары завісьлі над праваслаўем у Польшчы перад вайной у 1939 г., а перадусім у 1938 г. Пры дапамозе паліцыі й часта вайсковых адзінак аховы межаў разбуралі праваслаўныя цэрквы. Ахвярамі сталі каля 130 бажніцаў. Праваслаўных сьвятароў выклікалі на розныя размовы з мэтай не дапусьціць іх да адпраўленьня службаў. Пацярпелі таксама абаронцы праваслаўя. Некаторыя праваслаўныя людзі нават „зьнікалі“ пры таемных акалічнасьцях...

Праваслаўныя япіскапы пратэставалі й пісалі лісты да польскага ўраду, каб спынілі гэтыя рэпрэсіі. Яны, япіскапы, наказалі трохдзённы пост і спэцыяльныя ўмялюшчыя набажэнствы для праваслаўных вернікаў.

У тым драматычным часе а. Міхаіл быў на Віленшчыне ў гасьцях у аднаго сьвятара, якога таксама выклікалі ва ўпраўленьне староства на „вельмі пільную“ канфэрэнцыю перад пачаткам набажэнства. Трымалі яго некалькі гадзінаў, думаючы, што вернікі паразыходзяцца па хатах. Айцец Міхаіл, зарыентаваўшыся, у чым рэч, адправіў набажэнства й сказаў спэцыяльную прапаведзь.

Хутка пасья гэтага ў Міністэрства рэлігійных справаў і агульнай асьветы ў Варшаве прыйшоў нейкі ўрадавы ліст, у якім утрымліваліся дамаганьні пасадыць а. Міхаіла ў Бярозу Картускую за адпраўленьне набажэнства нягледзячы на забарону.

Перад пачаткам Другой сусьветнай вайны (1939 г.) а. Міхаіл жыў у мясцовасьці Варшлак у Берасьцейскім павеце. З прыходам Саветаў у

1939 г. а. Міхаіла арыштавалі. Пасьля турмы й допытаў апынуўся ў лягеры. Ён вельмі добра ведаў літаратурную расейскую мову, таму часам працаваў у лягеры інтэлектуальна. За шчырую працу яго паважалі лягерныя зверхнікі, а дзеля гэтага а. Міхаіл мог дапамагаць палякам. Аднак нават у лягеры а. Міхаіл меў крыўды ад некаторых былых польскіх урадоўцаў: яны даносілі на сьвятара, што ён займаецца рэлігійнымі справамі.

У сакавіку 1942 г. а. Міхаіл Бажар'янаў прыехаў у Іран. У Тэгеране хутка арганізаваў прыватнае жыццё, парафію. Распачаў выдавецкую працу. Выдаваў часопіс на польскай мове для прыватнага вернікаў *Ziarenko Prawoslawne* („Праваслаўнае зьярнятка“). У кастрычніку 1942 г. у Тэгеране выдаў *Prawoslawny modlitewnik* („Праваслаўны малітоўнік“).

У Тэгеране спаткаўся з крыклівым польскім патрыятызмам, шавінізмам, апатыяй да нацыянальных меншасцяў і да прыватнага вернікаў, „*якая пачала перараджацца ў адкрытую нянавісьць*“ да іх. Распачалася кампанія прапаганды супраць а. Міхаіла. Польскія спецслужбы й жандармэрыя сачылі за ім, распаўсюджвалі чуткі, што ён „*вораг польскага народу, што вядзе антыдзяржаўную працу*“ й г. д. Нянавісьць да а. Міхаіла дайшла да такой ступені, што жандармэрыя сказала адкрыта спадару магістру Францішку Вілку (*F. Wilk*), сябру Народнай Рады ў Лёндане, што „*мусім зьліквідаваць сьвятара Бажар'янава, але мы ня можам зьліваць яго*“.

Айцец Міхаіл успамінае прыкрасьці, якія мелі прыватнага людзі ў Тэгеране ад некаторых палякаў. Зацэгуем тут некалькі:

— Зусім адкрыта можна было чуць выразы, што „*меншасьці трэба павыстрэльваць*“.

— Калі прыватнага людзі разыходзіліся пасьля набажэнства, то чулі такія выразы: „*...гэтую краму [г. зн. прыватнага капліцу] і яе працаўнікоў [г. зн. а. Міхаіла й вернікаў] хутка зьліквідуем...*“

Такое стаўленьне мела падтрымку нават і ў „*вярхах*“.

У імя аб'ектыўнасьці трэба ўзгадаць, што сярод палякаў у Тэгеране былі людзі, якія спрыялі прыватнага, як, напрыклад, спадар Віктар Стыбурскі — дэлегат ад польскага ўраду.

У лягеры ў Тэгеране працавала на пошце Людміла Шаўчук, прыватнага. У яе было шмат працы, і дзеля гэтага а. Міхаіл пагадзіўся памагчы ёй у афармленьні сьпісаў лістоў, якія там прыходзілі, і часта збіраў і адвозіў лісты да галоўнай пошты. Аб гэтым ведала лягерная адміністрацыя і ўрадовец ад польскага спецслужбы, які разьмясьціўся

насупраць памяшканьня а. Міхаіла й нават мог ключом адкрываць ягоныя (а. Міхаіла) дзьверы. Аднаго дня ўсе лісты з памяшканьня а. Міхаіла зьніклі. Хутка выявілася, што лісты „збраў“ ягоны сусед ад спэцслужбы. На наступны дзень, гэта было ў сакавіку 1943 г., а. Міхаіл выехаў да порту Ахваз у Іране з думкай, каб потым адплыць ва Ўсходнюю Афрыку.

У Ахвазе яго затрымалі польскія спэцслужбоўцы з прычыны трыманьня лістоў у сваім памяшканьні ў Тэгеране. Сьцьвярджалі, нібыта некаторыя лісты былі адкрытыя, што зь іх былі выбраныя чэкі, што ён паліў лісты й г. д. Выклікалі на допыты. Пасьля 54 дзён побыту ў Ахвазе яму вярнулі ўсе дакумэнты й казалі, што ён можа ехаць да Афрыкі. Яго не судзілі, а затрыманьне ў Ахвазе было... бяспраём.

Сп-ню Людмілу Шаўчук таксама затрымоўвалі нібыта за розныя праступствы. Яе таксама не судзілі, і яна ўрэшце выехала да Танганькі.

Амаль пры канцы свайго машынапісу а. Міхаіл узгадаў трохі аб сваёй жонцы. Зацытуем цалкам тое, што ён напісаў:

„У мамэнце, калі я атрымаваў лісты з поўнымі прызнаньнямі й падзякамі за маю грамадскую пазыцыю, у той самы момант, як іронія, маю жонку брутальна выкінулі з транспарту польскіх грамадзянаў, якіх меліся эвакуяваць з Расеі да Ірану. Дзеля гэтага яна й засталася ў Расеі. Зсталася толькі дзеля таго, што была праваслаўнай і што жонкай „праваслаўнага папа“.

Гэтак зразумей абвешчаныя тагачасным урадам Рэчы Паспалітай лэзунг грамадзянскай роўнасьці грамадзянаў бяз розьніцы рэлігіі той „шляхетны“ кіраўнік узгаданага транспарту, выкідаючы маю жонку зь цягніка“.

Тут камэнтары непатрэбныя. Цікава ведаць, які быў далейшы лёс матушкі й дзе яна апынулася пасьля вайны. Можа, хтось адгукнецца?

Айцец Міхаіл абгрунтоўвае выданьне свайго машынапісу-ўспамінаў наступна. Ізноў цытуем яго:

„Ведаю, што зьмест гэтай кніжачкі давядзе да злосьці многа людзей, але яна ёсьць шчырай праўдай. Дык калі хтось захоча вініць мяне за выданьне гэтай кніжачкі, то перадусім павінен вініць тых людзей, якія сваімі паводзінамі прычыніліся да стварэньня згаданых тут фактаў...“

Свой машынапіс а. Міхаіл канчае наступна:

„Няхай чытач ня думае, што варункі знаходжаньня праваслаўных людзей у польскіх лягерах у Афрыцы пазбаўленьня ад варожага падыходу з боку польскай большасьці.

Дзеля гэтага аб згаданых справах таксама пастараюся пайнфармаваць грамадзянскую апінію на старонках іншай брашуры“.

Нам пакуль невядома, ці а. Міхаіл Бажар’янаў пасьпеў напісаць такую брашурку, ці не. Але нам зразумела, што былі нагоды апісваць варожае стаўленьне некаторых палякаў-каталікоў да праваслаўных людзей. Мы пісалі ўжо трохі аб гэтым у газэтах „Беларус“, №450, і „Рунь“, №29.

Айцец Міхаіл мусіў мець вялікую адвагу, каб апісаць свае скаргі й нараканьні на палякаў да вайны і ў Іране ў 1942—1943 гг. ды выдаць брашурай у 1945 г. у польскім лягеры ў Афрыцы. Бо трэба тут узгадаць, што ў 1945 г., калі а. Міхаіл пісаў гэты машынапіс, ён жыў у польскім лягеры Тэнгеру, дзе быў сьвятаром і дзе польская бальшыня была пераважна варожа настаўленая да яго асабіста й ягоных вернікаў.

Лявон Юрэвіч

Нью-Ёрк

НАШ ПЕРШЫ: ЯЗЭП ВАРОНКА

*Паглядзіце на цяпер ужо добра вядомае фота
Народнага сакратарыяту БНР — яе першага ўраду.*

*Трэці злева паміж двума вайскоўцамі —
самавіты цывільны мужчына
з упэўненым і крыху ганарлівым позіркам.*

*Гэта старшыня Сакратарыяту,
наш першы прэм'ер і міністар
замежных справай Язэп Варонка.*

Уладзімер Арлоў

16 (4 паводле старога стылю)¹ красавіка 2011 г. споўнілася, але не адзначалася, 120 гадоў з дня нараджэння Язэпа Варонкі; на 4 чэрвеня 2012 г. прыпадаюць 60-я ўгодкі ягонае сьмерці. Добрая нагода, каб згадаць неабы-якога дзеяча ў гісторыі Беларусі, пашукаць новыя, невядомыя матэрыялы; нагода, якой, зрэшты, тым часам ніхто не скарыстаўся.

Пошук у амэрыканскіх архівах выявіў толькі два, але важныя дакумэнты.

З дапамогаю першага ўдалося нарашце высветліць дакладнае месца нараджэнне Язэпа Варонкі: на картцы „*World War II Draft Registration Form*“ за ягоным подпісам значыцца Кузьніца (Сакольскі павет).

Другі знойдзены дакумэнт — пасведчаньне аб шлюбе: 2 верасня 1932 г. Варонка ажаніўся з народжанаю ў Польшчы Маяй Пятроўскай (*Piotrowska*).

¹ Чамусьці шэраг сучасных публікацыяў падае дату 17 красавіка.

Язэп Варонка

Даваенная дзейнасць Варонкі ў Амэрыцы даволі падрабязна — наколькі гэта дазвалялі архівы — насвечана Вітаўтам Кіпелем у ягонай манаграфіі „Беларусы ў ЗША“. Праца дзеля арганізацыі беларусаў чалавека, пра якога Янка Чарапук казаў: „*Хто я? Я хрышчу вас толькі вадою, той, хто йдзе за мною, будзе хрысьціць вас жыццёвым агнём. Прышлеце грошы і выклічце яго зь Беларусі*“², — была цяжкая, складаная, але ўсё ж спакайнейшая, відаць, як у паваенны час, калі ў Амэрыку прыехалі папличнікі. Прычым папличнікі ў самым непасрэдным значэньні: людзі, зь якімі Варонка рабіў беларускую справу да сваёй эміграцыі. Такія, як Адварды Будзька ды Мікола Дзямідаў³.

„Чыкаго, 6 лістапада 1950 г.

Адварды Будзька Паважанаму Мікалаю Дзямідаву.

Сяньня а 12 гадз. дня я захадыўся да Вас у готэль, алі Вас ні застаў дома. Я хацеў пагутарыць аб тым факці, які меў мейсца учора,

² Кіпель, Вітаўт. Беларусы ў ЗША. Менск, 1993. С. 118.

³ Пра Міколу Дзямідава гл.: Юрэвіч, Лявон. Да гісторыі беларускіх збройных сілаў // Беларус. №450. Студзень 1998. С. 4—5.

5 лістапада, між 9 і 10 гадз. раніцай, падчас Рускай радыёпірадачы ў Чыкаго, калі Вы як дырэктар Беларускіх радыёаўдыцый ад імя — як Вы казалі — супрацоўнікаў Беларускіх радыёаўдыцый у Чыкаго вінішавалі Дырэкцыю рускіх радыёпірадач у Чыкаго з нагоды 17-гадовай дзейнасці Рускіх радыёпірадач у Чыкаго. Я, дасюляшні супрацоўнік Ваш у Беларускіх радыёаўдыцыях у Чыкаго ня быў папярэджаны Вамі аб Вашым намеру — вінішаваць ад імя супрацоўнікаў Вашых. Ну і — ведама — вінішавалі Вы бяз майго ведама і бяз маеі салідарнасці з Вашым намерам.

Дзень раней, падчас беларускай Радыёаўдыцыі, мне прыйшлося адчытаць крытыку на бальшавіцкую ўрачыстасць — 5-6-7 лістапада з нагоды 33-й гадавіны „Октябрьской“ рэвалюцыі. А як Вам ведама, Дырэкцыя рускіх радыёпірадач у Чыкаго (у сераду і ў нядзелю) пад адной фірмай з двума дырэктарамі-супольнікамі — іншых ёсьць поглядаў на аўтарытэт „Октябрьской“ рэвалюцыі. Дырэкцыя рускіх радыёпірадач у Чыкаго ўгодліва, або пазытыўна адносіцца да патронаў і бацькоў „Октябрьской“ рэвалюцыі, а мы — крытычна і нэгатыўна. Таму лічу нітактоўным Ваш выступ з павінішаваньнем для той Дырэкцыі рускіх радыёперадач, якая к рэжыму нашых угнетателёў адносіцца — моўчкі (а „молчание — знак согласия“), а, нават, час ад часу спагадліва рэкламуюць прьяцеляў нашых угнетателёў, трымаючыся „дружескіх отношений“ із імі.

А з погляду нацыянальнага беларускага сказаць можна, што рускія радыёпірадачы ў Чыкаго ні даюць для беларускіх эмігрантаў нацыянальнага беларускага усьведамленьня, ды — ёсьць горш — ад нацыянальнага беларускага усьведамленьня аддаляюць, калі беларусы-дырэктары Рускіх радыёпірадач кажучь беларускім эмігрантам праз радыё: „наше русское Чыкаго“, „наш русскій юбілей“ і іншая што, падобная да патрыятычнага сказу: „здесь русской дух, здесь Русью пахнет!“!

Такшто, ні салідарызуючыся з Вашым павінішаваньнем „ад імя супрацоўнікаў Беларускіх радыёаўдыцый у Чыкаго“ для Дырэкцыі рускіх радыёпірадач у Чыкаго, змушаны чуося: ад далейшага супрацоўніцтва з Вамі ў Беларускіх радыёаўдыцыях адмовіцца.

Да Вас як да грамадзкага беларускага дзіяча і асабіста да Вас астаюся з паважаньнем⁴.

⁴ Ліст Адвардага Будзькі да Міколы Дзямідава пададзены з захаваньнем арыгінальнага правапісу. Гэты ліст, як і ўсе наступныя прыведзеныя дакумэнты, захоўваецца ў архіве БІНІМу.

Кніга Язэпа Варонкі „Беларускі рух“ (Коўна, 1920)

Каб цалкам зразумець усю сытуацыю, трэба ведаць, што тыя Рускія радыёперадачы былі гадунцом Язэпа Варонкі, іх заснавальніка й дырэктара.

Сапраўды, Варонка, як трапна зазначыў Вітаўт Кіпель, хадзіў сваймі сьцежкамі⁵: ён быў сябрам *Русскаго Народнаго Праваславнаго Общества*, уваходзіў у ягоную выдавецкую й школьную камісіі, стаўся рэдактарам *Русскаго Народнаго календаря на 1929 год* (Чыкага), дзе пад псеўданімам *В. Полесский* пісаў пра творчасць Фёдара Дастаеўскага, Лява Талстога, Фёдара Салагуба⁶.

⁵ Кіпель, Вітаўт. Беларусы ў ЗША... С. 122.

⁶ Падрабязней пра выданьне гл.: Юрэвіч, Лявон. Расейскі эміграцыйны друк як крыніца па гісторыі беларускай эміграцыі // Сонца тваё не закліцца і месяц твой не схавецца. Зборнік артыкулаў па беларусістыцы і багаслоўі ў гонар 80-годзьдзя з дня нараджэньня і 50-годзьдзя сьвятарства айца Аляксандра Надсана. Менск, 2009. С. 381—382.

Зразумела, гэта не магло ня выклікаць занепакоенасьці ў сяброў новае — абрамчыкавае — Рады БНР.

Захаваўся пратакол нарады беларусаў у Чыкага, напісаны рукою Міколы Абрамчыка. Ягоны тэкст важны ня толькі фармуляваньнем прэтэнзіяў актыву да Беларускай нацыянальнай рады ў Чыкага, да Рускіх перадачаў і непасрэдна да Язэпа Варонкі. У сваім дакладзе, нечым падобным болей на палітынфармацыю, Мікола Абрамчык агучвае сваё бачаньне сытуацыі беларускай эміграцыйнай справы ў сьвеце на пачатку 1950 г. ды тлумачыць прычыны расколу:

„Пратакол нарады беларусаў у Чыкага“

Нарада адбылася 29.1.1950 у памешканьні грам. Варонкі І. пад адрэсам 1112 N. Oacley Rd., Chicago.

Прысутнічалі: 1. Прэз. сп. Абрамчык; 2. сп. Аблажэй; 3. сп. Варонка; 4. сп. П. Дзямідаў М.; 5. сп. Змагар-Чарапук; 6. Лабач Іван.

На старшыню нарады быў выбраны аднагалосна сп. Чарапук-Змагар. Сакратар сп. Пл. Дзямідаў Мікола.

Павесткай дня прынята:

Інфармацыйны даклад сп. прэз. Абрамчыка М.

- 1. Арганізацыйнае жыцьцё беларусаў у З. Г. А⁸. і Беларускай Нацыянальнай⁹ Рада ў Чыкага.*
- 2. Справа нова прыбываючых у З. Г. А беларусаў — Д. П.*
- 3. Царкоўныя справы.*

Даклад прэз. Абрамчыка М.

Прэз. Абрамчык прадстаўляе трагічную сытуацыю беларускага народу падчас нямецкае акупацыі: 1. нямецкая правакацыйная палітыка накіраваная на вынішчэньне беларускага народу і выкарыстаньне імі (немцамі) палякаў да свае мэты; 2. бальшавіцкая „партызанка“; 3. беларускі рух апору, які змагаўся супраць немцаў, палякаў, бальшавікоў і невялічкай групы беларускіх авантурыстых: Ермачэнка-Акінчыца ды апошняга выступу перад эвакуацыйнай немцаў зь Беларусі Р. Астроўскага, зламаныя ім ідэі беларускай дзяржаўнасьці праз прыняцьце ад акупацыйных паліцэйскіх уладаў тытула

⁷ На дакумэнце штамп: „KANC. URADU BNR NO 57 DATA AHIZSINSIW-MIPRIDS“.

⁸ З.Г.А., Задзіночаныя Гаспадарствы Амэрыкі — ЗША.

⁹ У арыгінале Мікола Абрамчык у некалькіх месцах замест „Нацыянальнай“ пісаў „Народнай“.

прэзідэнта, якім Астроўскі намагаўся ўвесці ў блуд беларускі народ, ды без патрэбы шкоднай праведзенай ім мабілізацыі.

Сп. Пал. Кушала сп. прэз. Абрамчык прадставіў як чалавека, які ўратаваў прэстыж беларусаў тым, што ён, увайшоўшы ў кантакт з Амэрыканскім вайсковым камандаваньнем, прарваў нямецкі фронт і перайшоў з сваёй дывізіяй на бок Амэрыканцаў;

4. Пасьля капітуляцыі немцаў:

Спад. Прэз. Абрамчык прадстаўляе перадусім абраз сытуацыі ў Беларусі:

- a. Помста і тэрор павярнуўшыся бальшавікоў над беларускім насельніцтвам.
- b. Беларуская партызанка.

Затым пераходзіць да сытуацыі беларускіх бежанцаў, што апынуліся ў Нямецчыне пасьля капітуляцыі немцаў.

- a. Прымусовая „рэпатрыяцыя“ беларусаў.
- b. Неразуменьне нас англа-амэрыканскімі акупацыйнымі ўладамі.

На гэтым мейсцы сп. Прэз. Абрамчык выказаў настроі жалю беларускіх бежанцаў да беларускай старой эміграцыі ў З. Г. А. і ў асаблівасьці да Беларускай Нацыянальнай Рады — якія ня выступілі адкрыта ў абароне і дапамозе беларускім уцекачам, як гэта рабілі іншыя эмігранты — украінцы, прыкладам, і іншыя, і што ў беларускай новай эміграцыі склалася ўражаньне, што Беларуска Нацыянальная Рада стаіць на пазыцыях БССР і супрацоўнічае з акупантамі Беларусі, дзеля чаго сярод моладзі новае эміграцыі асабліва пануе настрой неапісанага абурэньня.

5. Сучасны стан беларускай эміграцыі і беларускай справы наогул прэз. Абрамчык прадстаўляе непараўнаўча палепшанымі з папярэднімі гадамі.

У 1947 году дзякуючы нашым захадам спынена прымусовая „рэпатрыяцыя“. Беларускае арганізаванае жыцьцё набрала легальных формаў у Нямецчыне зах. дэм. зонах. Маюцца значныя дасягненьні дыпляматычнага парадку:

a. паразуменьне і заключэньне дагавору ўзаемнай прыязні Ўраду БНР з урадамі Эстоніі, Лацвіі, Украіны і станюўча з шэрагам іншых паняволеных бальшавікамі народаў. Вядуцца перагаворы (пакуль што бяз вынікаў) зь летувісамі і палякамі. Маюцца цяжкасьці: зь першымі пытаньне Вільні, уступкі якой ад нас летувісы дамагаюцца, а мы зразумела пайсьці на такія ўступкі ня можам.

А з апошнімі — палякамі — справа яшчэ горшая, бо польскі эміграцыйны ўрад заяўляе, што адрачэньне ад граніцы 1939 г. немагчыма, пакуль іх забавязвае іхня канстытуцыя. З гэтае прычыны ў Беларусаў з апошнімі двума суседзямі суадносны досыць напружаныя. На вонкі — пры акцыях, праводжаных усімі падняволенымі народамі супраць акупантаў — мы салідарызуюем, але ўнутры як з боку беларускага грамадзянства, так і польскага і летувіскага з другога боку пакуль узаемны непакой на будучыню.

Паўстала яшчэ ініцыятыва, каб у наступным леце арганізаваць канфэрэнцыю ўсіх падняволеных бальшавікамі народаў, на якой бы ўпарадкаваліся прынамсі ў аснаўных прынцыпах усе міжсуседзкія дачыненні гэтых падняволеных народаў. Я маю на мэце, калі такая канфэрэнцыя адбудзецца, у якасьці прапазыцы, каб у справах гранічных эміграцыйных ўрады ўсіх падняволеных сяньня народаў зрабілі публічную дэкларацыю, што яны заабавязваюцца, „што пры гранічных спрэчках у будучыні ніякім чынам ня будзе ўжыта вайсковая сіла, а будзе прыняты прынцып этнаграфічны і воля народу“.

6. У народаў дзяржаўных маем здабыттыя сымпаты і спачуцьці.

У гэтым напрамку справа значна цяжэйшая, бо як ведама, яны афіцыйна прызнаюць СССР. Ад нашай таму дыпляматыі вымагаецца вялізнай гібкасьці такту.

Нягледзячы, аднак, на ўсе гэтыя цяжкасьці, нам удалося беларускую справу ў поўнай яе вытукласьці прадставіць і здабыць сымпаты амаль ува ўсіх дзяржаўных народаў вольнае Эўропы ды некаторых дзяржаваў Амэрыкі. Усе народы перадусім вельмі добра паінфармаваныя аб нас, аб нашых імкненьнях, аб належных нам правах, аб нашых запраўдных граніцах. Нашыя мэморыялы ўсюды даходзяць і чытаюцца.

7. У царкоўных справах.

а. Маем поўнае зразуменьне нас з боку Ватыкану ў справах апекі беларускіх каталікоў. Беларуска дэлегацыя ў 1947 г. была прынята папам. Сьв. Айцец зрабіў цікавую заяву: ён сказаў: я ведаю, што беларускі народ найбольш церпіць, таму ён найдаражэйшы майму сэрцу. Я ўжыву ўсіх сілаў, каб дапамагчы беларусам.

Помач была запраўды хутка аказана беларускай студэнцкай моладзі, дзякуючы чаму сёньня маем каля 50 студэнтаў на Лювэнскім унівэрсытэце — а гэта ж нашы будучыя кадры, што нас заступяць.

б. У справе праваслаўнай царквы вялося доўгае змаганьне з расійскімі зарубежнымі япархіямі, але скончылася поўнай нашай перамогай. Беларуска Праваслаўная Аўтакефальная Царква адноўлена.

Маем сяньня ўжо свой япіскапскі сабор. У гэтай барацьбе за Бел. Аўт. Пр. Цар. народ наш проста запраўды здаў экзамэн нацыянальна палітычнай сьведамасьці.

Арганізацыйнае жыцьцё беларускай эміграцыі разьвіваецца па мысна, нягледзячы на надзвычай цяжкія матэрыяльныя ўмовы.

Сусьветнае Аб'яднаньне Беларускай Эміграцыі, цэнтраля якой знаходзіцца ў Парыжы, аб'ядняе ў сабе больш за 50 розных беларускіх арганізацыяў. Да САБЭ ўходзяць цэнтралі беларускіх арганізацыяў: Францыі, Бэльгіі, з краінаў Нямеччыны, Аўстрыі, Італіі, Англіі, Аўстраліі, Канады, Аргентыны. Спадзяюся, што арганізацыйнае жыцьцё ў З.Г.А. хутка пачне разьвівацца, і што яна таксама ўвальеца ў рады нашы агульна вызвольнага руху, закончыў такімі словамі свой даклад сп. Прэз. Абрамчык.

Пытаньні: Дыскусіі.

1. Спдар Лабач задаў пытаньне, чаму так сталася, што адкалолася група Астроўскага, і на чым разыходжаньні.

Адказ Пр. Абрамчыка:

Астроўскі намагаўся, каб мы прызналі Б.Ц.Р. як дзяржаўную рэпрэзэнтацыю беларускага народу. У гэтым беларускі палітычны актыў пабачыў правакацыю, бо падводзіць беларускі нацыянальны вызвольны рух пад фірму, створаную нямецка-паліцэйскімі ўладамі — азначае сьмяротную кампраматацыю ўсяго беларускага нацыянальна-вызвольнага руху.

А па другое, той актыў, які каля сябе сабраў Астроўскі — вельмі далёкія (можна сказаць у 90% свайго складу) ад канцэпцыі нацыянальнай незалежнасьці Беларусі ды з пункту гледзішча маральнага і палітычнага моцна скампрамаваныя.

У далейшай дыскусіі спдар Варонка і сп. Лабач выясьняюць, што закіды беларускай новай эміграцыі Бел. Нац. Радзе ў Чыкаго аснованы на непаразуменьні. Б. Нац. Рада заўсёды стаяла і стаіць на пазыцыях БНР. Тыя ж асобы, якія сымпатызавалі СССР — сябрамі БНР — гэта была іх прыватная справа. Пазьней таму яны і адышлі з БНР. Тое, што БНР мала выявіла актыўнасьці ў дапамозе новай эміграцыі, былі і іншыя прычыны, а перадусім празь недахоп матэрыяльных сродкаў ды брак кантактаў з новай эміграцыяй. Адносна аўдыцыяў Чыкаскага радые пад кіраўніцтвам сп. Варонкі, дык уражаньне аб яго савецкасьці зьяўляецца таксама непаразуменьнем. Радые гэта зьяўляецца прыватна камэрцыйным прадпрыемствам, дзеля чаго яно ёсьць даступным для рэжлямаў якіх бы то ні было фірмаў і арганіза-

цяяў, за зьмест якіх і адказваюць гаспадары тых рэклімаў, а не дырэктар радыё.

Тым ня менш сп. Варонка заявіў, што ён будзе старацца па меры магчымасьці ў сваіх праграмах звужаць гэньня прасавецкія рэклімы.

Хацеў бы даўно ўжо напоўніць праграму беларускімі песьнямі, але, на жаль, нельга дастаць нідзе беларускіх плыт.

У зьвязку з побытам прэз. Абрамчыка ў Чыкаго сп. Варонка Яз. згадзіўся бясплатна ўдзяліць у сваім радыё месца для выступу прэз. Абрамчыка — з зваротам да беларусаў старога эміграцыі ў З.Г.А. — у нядзелю 5.2. а 9-й раніцы.

А таксама сп. Варонка прыняў на сябе зарганізаваньне банкету на чэсьць прыезду прэз. Абрамчыка ў Чыкаго, дзе будуць госьцьмі мясцовыя беларусы і чужынцы.

З прычыны запозьненасьці з часам паседжаньне нарады перанесена на зайтрае — нядзелю 30.1. у памешканьне спадара Лабача, які таксама адначасна запрасіў да сябе на абед усіх прысутных.

30.1.1950.

У справе дапамогі аншурансамі для ўезду беларусаў ДП у З.Г.А. сп. Лабач і сп. Аблажэй заявілі, што яны справу гэтую мусяць паставіць на абгаварэньне агульнае сходкі сяброў Рады, якая мае незадоўга адбыцца, а гэта дзеля таго, каб людзям, якія яшчэ прыедуць, запраўды мець працу і кватэру, што цяпер ня так лёгка. Будуць яны, аднак, намагацца дапамагчы сваім новым прыбываемым суродзічам, бо поўнасьцю іх разумеюць і спачуваюць.

Сп. Лабач як сакратар БНР згадзіўся пашыраць продаж марак БНР між сваімі сябрамі і беларусамі наагул у Чыкага, каб такім чынам дапамагчы фінансава ўраду БНР на чужыне.

У справе царкоўнай спадар Варонка Я. прадбачае магчымасьць улагодзіць Владзьку Васіля (Тамашчыка) па прыездзе ў Чыкага ў некулькіх мілях ад Чыкага і сарганізаваць там беларускі прыход, дзеля чаго сп. Варонка абяцае пад'ехаць у той раён сам асабіста з сп. Пал. Дзямідавым для падгатоўкі прыходу.

Рэзалюцыя. Дэклярацыя.

Беларуская Нацыянальная Рада ў Амэрыцы.

Дзеля таго, што на нарадзе беларусаў Чыкаго, якая адбылася 29—30.1.1950, выявілася, што сярод новай беларускай эміграцыі ў Эўропе склалася ўражаньне аб невыразнасьці палітычнай плятформы Беларускай Нацыянальнай Рады ў Амэрыцы, Управа Беларускай Нацыянальнай Рады ў З.Г.А. выясьняе, што:

1. Арганізацыя Беларуская Нацыянальная Рада ў Амэрыцы заўсягды салідарызавалася і салідарызуецца з вызвольным змаганьнем беларускага народу, кіраванага Радай і ўрадам БНР.

2. Беларуская Нацыянальная Рада ўважала і ўважае адзіным законным рэпрэзэнтантам беларускага народу — Раду і ўрад БНР, на чале з прэзыдэнтамі раней П. Крэчэўскім, В. Захаркам, а цяпер М. Абрамчыкам.

3. Ляяльнае адношаньне да СССР падчас апошняе вайны нашае арганізацыі — трэба разглядаць не як сымпатыі нашае арганізацыі да бальшавіцкага рэжыму і супрацоўніцтва з бальшавікамі, а як павіннасьць грамадзян З.Г.А. у супрацоўніцтве з урадам З.Г.А. і прэзыдэнтам Рузьвельтам у вайне з гітлераўскім.

4. Беларуская Нацыянальная Рада не зьяўляецца адказнай за тых нешматлікіх сяброў, якія па інэрцыі салідарнасьці з СССР пад час вайны — пакаціліся і адкаціліся на супрацоўніцтва з СССР у сваёй салідарнасьці і спаўпрацы супраць дэмакратыі.

5. Беларуская Нацыянальная Рада не намерана супрацоўнічаць і з тымі беларусамі, якія гэтак жа па інэрцыі свайго супрацоўніцтва зь немцамі ня могуць нат распрашчацца з гітлераўскімі фірмамі ды стараюцца іх накінуць беларускаму дэмакратычнаму вызвольнаму руху.

6. Беларуская Нацыянальная Рада будзе імкнуцца ўвайсьці ў найцясьнейшы кантакт і супрацоўніцтва з усімі беларускімі арганізацыямі на чужыне, што стаяць на грунце БНР, прызнаюць Раду і ўрад БНР і належаць да Сусьветнага Аб'яднаньня Беларускай Эміграцыі (САБЭ).

Сакратар БНР І. Лабач“.

Радыепраграма выйшла ў этэр, Абрамчык выступіў з словам. Што адбывалася пасля таго, невядома, але праз гады ў сваім невялікім успаміне Аляксандар Асіпчык піша: „Я пазнаёміўся з жонкай Варонкі, якая пасля сьмерці мужа працягвала радыёперадачы недзе да 1970 году. Вельмі прыхільна ставілася да беларусаў, хоць сама была польскага паходжаньня. Давялося й мне два разы выступаць у ейных перадачах: першы раз на ўгодкі 25 Сакавіка, другі — на ўгодкі сьмерці Язэпа Варонкі. Прасіла, каб я нічога не гаварыў з палітычнай прапаганды, бо, сказала, калі аднаго разу запрасіла выступіць Міколу Абрамчыка, дык той гаварыў па-беларуску супраць акупацыі Беларусі

маскоўскімі камуністамі, і „рускія“ слухачы закідалі яе пісьмамі пра-
тэсту¹⁰.

Наўрад ці выяжджаў Абрамчык з Чыкага з пачуцьцём удала завер-
шанай справы, не супаколі яго прынятыя й занесеныя ў пратакол рэ-
залюцыі. Неўзабаве ён напісаў да Янкі Чарапука:

„23.3.1950

N. York

Даражэнькі Рьцар!

Надоечы я выслаў ліст Палкоўніку [Дзямідаву. — **Рэд.**] і праект
прамовы для радыя к 25 Сакавіку.

Нацисьніце абавязкова з Палкоўнікам на сп. Варонку, каб Вас
пусьціў да *свайго* радыё, бо толькі стуль (іменна з радыё „Русский го-
лос“) будзе мець значэньне, а ня зь нейкага ўкраінскага.

Пішыце мне, што ў Вас новага. Як бачу па лісту Палкоўніка,
сп. Варонка нешта марудзіць.

На выданьне праектаванай намі брашуры — пачынаю ўжо на па-
зыку тую траціць надзею. Гэтак жа трачу надзею і на абяцаную мне
падгатоўку таго вялікага веча ў Чыкага, аб якім мы гутарылі. Але
што зробіш. Трэба шчэ трохі пацярпець, пабачым, што з гэных усіх
нашых гутарак выйдзе.

Дзейнічае толькі з разрахункам і танцам.

Цісну Вам моцна Вашу Рьцарскую руку.

Ваш М. Абрамчык

Р. С. Будзьце ласкавы пераказаць Палкоўніку, што Пратакол па-
седжаньня сэктару я атрымаў і наступным да яго лісьце яму зьвярну.

М. А.

Прывітаньне сп. сп. Чарнецкім. Атрымаў ад жонкі ліст, у якім
яна мне пішаць, што ўсе ім замоўленьні яна хутка вышлець.

Р. С. Для Вас асабіста.

Між іншым, тэкст падпісанай Вамі і сп. Варонкам прысягі, які
быў пакінуты для подпісу Лабача, мне яшчэ не перасланы, як было
ўмоўлена. Калі ў Вас будзе паседжаньне Сэктару Рады, высьсьніце
гэта неяк далікатна ў Варонкі, запытайшыся, можа, спачатку ў яго,
ці той тэкст прысягі падпісаў Лабач, ці не, і ці ён мне высланы.

¹⁰ Асіпчык, Аляксандар. Язэп Варонка ў Чыкага // Беларус. №402. Чырвень—
ліпень 1993. С. 7.

Калі б паўсталі з гэтага нейкія камплікацыі, не рабіце з гэтага буры, далікатна запрапануйце тагды Варонку: 1. або выслаць толькі падпісаную Вамі двума без Лабача (раз ён ня хоча) 2. або зьнішчыць тагды і тую падпісаную Вамі ўдвух (раз і Варонка вагаецца), сказаўшы яму, што Вы хочаце быць аформленым, таму прапануеце індывідуальна падпісваць і індывідуальна мне перасылаць. Перасылаць такія рэчы мне мусіце заказным лістом.

Наагул прашу Вас мне напісаць, якое Ваша ўражаньне аб сп. Варонку, ці незавагаецца ён нанова, ці можа гэта толькі яшчэ страх „перад усесільнымі бальшавікамі“.

„6.4.50¹¹“

N.Y.

В. Паважаны й дарагі Рыцар,

Толькі што атрымаў Ваш ліст, дзякую. Выбачце, што адказваю на Ваш ліст на такой паперы. Як раз мушу сядзець у хаце, чакаю нейкага журналіста — Шварцара з Вашынгтону, ён даведаўся аб маім тут побыце й прасіў інтэрвю, дык не магу выйсьці з хаты, і хачу выкарыстаць час, каб Вам адказаць.

Чыкага! Канешне, я захопліваюся ягонай разьлеглай прыгажосцю! Праўда, было і так, але было і начай часамі. Часамі і сьціскалася сэрца. Але я, даражэнькі рыцар, навучыўся за свае асабліва 7 апошніх гадоў рэагаваць ня сэрцам... Можна, сказаў троху замоцна „навучыўся“, лепш сказаць „хачу“ рэагаваць ня сэрцам. Кастусь Каліноўскі на судзе сказаў маскалём, што „прайгралі паўстаньне таму, што яго саюзьнікі-палякі мелі сэрца не ў грудзёх, а ў галаве“. У гэтых простых словах Каліноўскага крыецца глыбокі сэнс палітычнай філязофіі.

Мець сэрца „не ў галаве“ запраўды рэч ня лёгкая. Палітыка, на жаль, патрабуе гэтага амаль што як асноўнай рэгулы. Трымаць моцна сэрца на сваім мейсцы, не дапускаць яго падымацца, а калькуляваць і абраховываць толькі сухім розумам — бяз помачы, без удзелу сэрца. Я вось і намагаюся, стараюся і вучуся гэтак дзеяць.

Прыглядаючыся да палітычнай сфэры — сьвету рафінаванага ў гэтым сэнсе, мы знойдзем, што яны запраўды так дзеюць, так навучыліся дзеяць, як быццам таго сэрца і зусім ня маюць. Можна, гэта і непрыгожа ўжо там выглядае, але ж ня нам зламіць гэтыя векавыя

¹¹ Ліст у скароце друкаваўся ў: Юрэвіч, Лявон. Сьвет эміграцыйнага эпісталь-рыю // АРСНЕ. №3. 2001. Тут ліст падаецца цалкам.

традыцыі, векавыя рэгулы. Непрыгожыя „традыцыі“ ў змаганні — войны, забіваючыя людзей — але пакуль такі сьвет існуе, не абыйдземся і мы без такой формы змаганьня.

У мабілізацыі сяньня нашых сілаў мусім вэрбаваць ня толькі рыцараў, на 100% беззаганых нацыянальна і ахвярных людзей. Такіх людзей у нашым грамадстве, як і ў кожнага народу, няма.

Пішыце, Чыкагу ня шэньціць на нашу інтэлігенцыю. Праўда, моцна ня шэньціць! На гэтым прыгожым-разьлеглым прасторы Мічыганаў ёсць гэныя Будзькі, Новікі, Абрамчыкі дзеюць проці нас, за іх наша цела і сэрца наша не павінна турбавацца.

Тыя ж, якія хвалююць Ваша, дарагі Рыцар, сэрца, паверце, хвалівалі моцна і маё. Аб гэтым з Вамі шмат гутарылася.

Вар[онка] — безумоўна — нашая трагедыя. І магчыма, гэта трагедыя для яго самога яшчэ большая.

Я ведаю, на ягоным мейсцы Вы б зарэзагалі начы. Вы б загаварылі на ўсё дзье гадзіны так, як я гаварыў 12 мінут. Вы б загаварылі так, як гаварыў належыць 100% адданаму ідэі нашай вызвольнай справы чалавеку.

Я ад В. гэтага не спадзяваўся, балела сэрца, але цешыўся, што будзем мець ад яго хоць нейкіх 30%, хоць 10 нейкіх працэнтаў. На сухі палітычны розум рахавалася і гэта здабыткам. Па Вашым апошнім лісьце ставіцца ў гэта пад сумніў.

Відаць, на В. не зрабіў і я ўплыву, а калі ў быў уплыў, дык толькі хвілёвы.

Што ж цяпер рабіць? Падняць проці яму акцыю, пачаць яго біць, наразе нявыгадна нам.

Але трэба, аднак, яго Вам, узяўшы моцна „сэрца ў жменю“, старацца трымаць пры сабе, хоць на 10% ці 5% выкарыстоўваць. А галоўна тармазіць яго, каб іншыя % не выкарыстоўвалі чужыя.

Калі б В. не займаў у нашай гісторыі такога мейсца, безумоўна, гульні такой, цацканьня такога зь ім мець не было б сэнсу. Або калі б гэта было ў Бацькаўшчыне, таксама загаварылі б зь ім іншай мовай. Ня выключана, што зьмяняцца абставіны і тут настолькі, што начы загаворам зь ім і тут. Сэрцам нат загаворым да яго!

Іншая рэч, калі заўважыце, што В. нас ашуквае і дзеіць „там“. Тагды ўжо, безумоўна, мусім прыступіць да апэрацыі, хоць як бы яна благой не была.

Палкоўнік, добры чалавек, толькі яго, безумоўна, моцна трэба трымаць за полы. У яго выяўляюцца праявы, якія бываюць у многіх старых людзей. А ён моцна старэе.

Згодзен, што Вам патрэбна помач. Яе чакаем. На жаль, ня ўсё гэта залежыць ад нас.

Ці зможа да Вас прыехаць Каханойскі — сумлеваюся. З маім ад'ездам ён будзе моцна патрэбны тут, у N. Yorki, але знойдуцца іншыя. З каталікоў быў бы для Вас добры Папуцэвіч (судзьдзя), добры быў бы і япіскап Васіль (Тамашчык). Аб гэтым яшчэ будзем гутарыць.

Я застаюся яшчэ тут аж да 1 жніўня. Мог выехаць і раней, але не дастаў мейсца на парাপлаве, усё пазаймалі турысты. Заледзьве і на жнівень дастаў, то мушу яшчэ прыплаціць 55 даляраў!

Гэта змушае мяне ўстрымацца тым часам з паездкай да Вашынгтону. Дарэчы, я прасіў у Вас у папярэднім лісьце адрэсу а. В. Тарасевіча ў Вашынгтоне. Прышліце мне яе.

Адносна прапанаваных Вамі 3-х асобаў, якім Урад БНР павінен бы быў выставіць падзяку, то гэту справу лепі адкласьці. А то з тых прычынаў, што, спадзяюся, наш урад будзе незадоўга тут, цяпер жа яны ўсе амаль рассыпаліся — на паўварожыя — на розных [неразб.] і г. д.

Я да Вас на той вялікі мітынг, калі б Вам удалося яго сарганізаваць, прыехаў бы з ахвотай. Пастарайцеся неяк на гэтую справу абкруціць Вар. І таго анархіста — яны ж тагды абяцалі, а таго Ар. Валодзькіна, здаецца, нат была ягоная такая ініцыятыва.

У мае выдаткі трэба было б урахоўваць толькі дарогу. Доўга б у Вас не затрымаўся, а значаваў бы ў сваіх знаёмых украінцаў.

Калі б для такога мітынгу Вар. не згадзіўся, а Лабач і Аблажэй згадзіліся, то, думаю, маглі б сьмела рабіць і так. Даць толькі абвестку ў польскія газеты, па радыё ў Варонкі і ўкраінцаў, дык публікі, думаю, будзе, а больш там нічога і ня трэба. Калі б гэта справа набрала рэальнасьцей, я тагды Вам прышлю тэму свайго дакладу, пастараюся выбраць такую, каб прыцягнула публіку. Трэба было б, пэўне, пры ўваходзе зрабіць невялікую аплату, на пакрыцьцё выдаткаў.

Словам, у гэтай справе за мной астанойкі ня будзе. Думаю, аднак, што брацца за арганізацыю такога мітынгу можаце толькі тагды, калі сп. Лабач і Аблажэй згодзяцца ўзяцца за яе, бо Вам аднаму будзе не пад сілу.

Было б, безумойна, шчэ лепі, каб і Вар. узяўся, прынамсі пасіўна — г. зн. каб даў Вам з пару асалашэньняў па радыё — зразумела, з адрасам.

Баяцца нейкіх „скандалаў“ і „нападаў“ няма ніякай падставы. Усё гэта можна, зрэшты, забясьпечыць звычайным паведамленьнем паліцыі, зрэшты ж, і большавікі не такія ўжо дурні, каб ісьці на так невыгодныя ім афэры.

А пакуль бывайце здаравенькі і не падайце духам, Рыцару, „яшчэ мы прыйдзем палямі ўзорнамі“¹² да тых вёсак... і тэй вёскі Гарадзеншчыны з касьцёлам Беларускім.

Ці ж Вы ня верыце ў гэта, Рыцар? Я моцна веру.

А на Каханоўскага ня крыўдзіцеся „за вашае ўлучэньне“. Калі б я ў Вас не пабываў у Чыкага, з Вамі не пагутарыў, дык таксама напэўне б напісаў Вам такі ліст.

Каханоўскаму ж адкажыце хоць у пару словах, а то ён у мяне пытае Вашых адрэсаў (Вашай і Варонкі), бо дапускаў, што яго лісты не атрымалі вы.

Выбачце за хаатычнасьць майго лісту.

Жыве БНР!

Ваш М. Абрамчык“.

У лістах да старшыні ўраду БНР Аўгена Каханоўскага Абрамчык казаў наўпрост: „У Чыкага — Вар. — трусіць і трасецца. Чарапук ходзіць героем. Акадэмію яны зладзілі пад аховай паліцыі. Паліцыя езьдзіла на аўта па вуліцы і кожныя 10 хвілін давалі пражэктарамі з аўта на вакно залі сыгналам „што ўсё ў парадку“. Здаецца, што такую парадку Чарап. уладзіў пад уражаньнем панічнасьці Вар. На малебені было каля 100 бел. Чарапук і яго прыяцелі „Рыцары Калюмба“ трымалі пачотную варту ў уніформе з шпагамі“ (03.04.1950); „Папуцэвіч усталяваўся ў Чыкага. Паслалі яго туды мы. Вар. — і рэзка — ізноў заламаўся і ўнікае ад Папуцэвіча. З усякай яго папулярызацыяй трэба ўстрымацца. Чарапук-Змагар маладзец“ (07.06.1950).

І акцыя, пра якую Абрамчык намякаў Чарапуку, адбылася:

„Канцэлярыя

Старшыні Рады

Беларускай Народнай Рэспублікі.

Пастанова

У справе сярброўства Рады БНР сп. Я. Варонкі, —

Пастанова 2-га паседжаньня пятае сэсіі Рады БНР з дня 19.8.1950 г.

Заслухайшы, што

¹² Мікола Абрамчык цытуе радок зь вершу Ларысы Геніюш „Новы Год“: „Моя вясною палямі ўзорнымі / ў родны, вольны наш Край завядзе“.

1. Спадар Я. Варонка быў сябрам Рады БНР ад пачатку ўжканстытуываньня Рады БНР (сьнежань 1917 г.) да 1921 г.,
2. быў Старшынёю першага Ўраду (Сакратарыяту) БНР,
3. Спадар Язэп Варонка адышоў з Рады БНР у 1921 г., стаўшыся міністрам Летувіскага Ўраду па справах Беларускае нацыянальнае меншынi і прыняўшы летувіскае подданства,
4. пераехаўшы ў ЗГА ср. Я. Варонка працуе яшчэ на грунце беларускага вызвольнага руху, арганізуючы беларусоў у ЗГА, але потым паступова ўліваецца ў расейскія арганізацыі і вядзе чыста расейскую культурна-палітычную працу сярод беларускай эміграцыі; дакумэнтальным доказам гэтага зьяўляецца выданы ім (як рэдактарам) „Русскій Народный календарь“ за 1919 год і распачатыя радыёперадачы з 1933 году;
5. у часы другой сусьветнай вайны і пасьля яе радыёчас пад дырэктарствам сп. Варонкі Язэпа вядзе прасавецкую прапаганду, якая выклікае абурэньне сярод беларускае антыбальшавіцкае эміграцыі,
6. з прыездам Прэз. М. Абрамчыка ў Чыкаго, дня 27 сьнежня 1949 г., сп. Варонка заявіў, што ўражаньне ў Эўропе аб ягоным быццам бы саветафільстве ёсьць фальшывае; што ён (сп. Варонка) ніколі ня быў, ня ёсьць і ня будзе бальшавіком, гэтую заяву сп. Варонка паўтарыў і на нарадзі беларусаў у Чыкаго дня 28 сьнежня 1949 г., і на банкэці — ладжаным у чэсьць прыезду ў Чыкаго сп. Прэз. М. Абрамчыка — 5.1.1950 г.;
7. на падставе такіх асьведчаньняў і на падставе падпісанай сп. Варонкам прысягі аб ягонай вернасьці прынцыпам БНР сп. Прэз. М. Абрамчык аправаваў паварот сп. Варонкі ў рады сяброў Рады БНР, прыняўшы яшчэ пад увагу ягоныя ранейшыя заслугі перад беларускім вызвольным рухам 1917—1920 гадоў і прыймаючы пад увагу ягоную дэкларацыю, што радыё-час, дырэктарам якога зьяўляецца сп. Варонка, будзя ачышчаны ад уплываў саветафільскага элемэнту;
8. сьцьверджана, што сп. Варонка Язэп сваіх абяцанак, зробленых у заяве сп. прэз. М. Абрамчыку, і ў заявах на нарадзе беларусаў у Чыкага і на банкэце не датрымаў і што ад часу выезду сп. Прэз. М. Абрамчыка з Чыкага нічога не зьмянілася ў суадносінах сп. Варонкі з прасавецкім элемэнтам, —

пятая сэсія Рады БНР на другім сваім паседжаньні дня 19.8.1950 г. пастанавіла:

1. лічыць заяву сп. Варонкі аб павароце да рады БНР за адхіленую;
2. уважаць сп. Варонку Язэпа за выбыўшага ня толькі з радыёў Рады БНР; гэтак жа і за адышоўшага ад беларускага нацыянальнага руху наагул;
3. прасіць прэз. М. Абрамчыка аб зацверджаньні гэтае пастановы.

М. Махноўскі, Старшыня паседжаньня пятае сэсіі Рады БНР.
М. Рагуля, сакратар.

Пастанову 2-га паседжаньня пятае сэсіі Рады БНР з дня 19.8.1950 г. у справе сяброўства Рады БНР спадара Язэпа Варонкі, — пацвярджаю.

Нью Ёрк. Дня 22.8.1950.
М. Абрамчык, Старшыня Рады БНР“.

З рэакцыі Адвардыя Будзькі на праграмы Рускага радыё лёгка ўявіць, што ягоныя погляды падзяляў шмат хто з сябраў Рады, і ўсё ж пастанова выглядае неапраўдана жорсткаю... калі, вядома, не існавала яшчэ нейкая, значна больш важная прычына, акром русафільскай дзейнасьці Варонкі.

Зь ліста Станіслава Грынкевіча да Янкі Чарапука (07.09.1951): „Сам мне прызнаеш, што ягоная [Варонкава] дзейнасьць за апошнія 10 гадоў ня толькі што не ліцуе з маральнасьцяй носьбіта адказнага працаўніка Ўраду БНР, але нат палітычна грамаднага і маральнага грамадзяніна!“ І далей: „Я не сумлеваюся, што Варонка ня раз шкадуе, што залез, як муха ў павуціну. Прабаваў прарвацца за бытнасьцю сп. Абрамчыка, аднак павуціна аказалася мацнейшая, затрымаўся ў вязьніцы, а на пакаяньне громка зьбіраў подпісы пад „Стакгольмскі Заклік Міру“.

Вось яно!

Стакгольмскі Заклік Міру, або *Стокгольмское воззвание*, — гэта зварот Сталага камітэту Сусьветнага кангрэсу прыхільнікаў міру за зварону атамнай зброі, прыняты 15—19 сакавіка 1950 г. у Стакгольме. Ініцыяваны СССР заклік і збор подпісаў падтрыманьня рахаваўся ў ЗША як падрыўная дзейнасьць, а агітатары, зборшчыкі подпісаў ставіліся на ўлік Фэдэральным бюро дасьледаваньняў.

І робіцца зразумелым страх Міколы Абрамчыка, што Раду БНР ды іншыя беларускія арганізацыі, падпарадкаваныя Радзе, ФБД магло

Да Беларусаў сьвета!

25 сакавік — ёсьць Беларускай Нацыянальнай сьвятаю. Гэта значыць што ўсе Беларусы дзв розніцы рэлігійных — ці чалішчынскіх паглядзіце ў гэтым Вялікім Эўрапейскім Вярце — усе думкаю і сэрцам зьвернецца ў гэтую намі да Бацькаўшчыны Беларускай. На гэтую Волію выбары на Беларускай зямлі мы першыя прэстаўкікі Б.Н.Р. — уважам, што Найвышэйшымі Прадстаўкікім Б.Н.Р. ў Чужынеца М. Абрамавіч — усе ваісковыя і цывільныя ўстапоўкі на сьвеце павіны аказаць усе Імчу помач.

— Быўшы Прэмпі-Мімпі Б.Н.Р.

Язэп Варонка

Быўшы Міністар На Дзвіганьскіх Сэрбь

Янка Чарапука-Змагара

24 сакавіка 1952
Chicago.

Зварот Язэпа Варонкі й Янкі Чарапука-Змагара „Да Беларусаў сьвета“.

24.03.1952

палічыць зьвязанымі з Варонкам, а як вынік — забарона дзейнасьці ў ЗША, спыненьне фінансаваньня, праблемы з прыездам у краіну беларусаў зь лягераў Ды-Пі, магчымыя дэпартацыі.

Страх падмацоўваўся тым, што ў 1950 г. распачаўся гучны працэс супраць Юліюса й Этэль Розэнбэргаў, абвінавачаных у шпіянажы на карысьць СССР, і таксама зьвязаным зь ядраваю зброяй.

Гэтак ці інакш, але акцыя адбылася: Язэп Варонка, першы прэм'ер, быў выключаны з Рады БНР.

Зрэшты, нэкралёг у газэце „Бацькаўшчына“ наводзіць на думку, што гісторыя на гэтым ня скончылася й мела працяг:

„Першыя гады за акіянам былі для яго вельмі цяжкія. Былы прэм'ер Беларускага ўраду, ён прабаваў наладзіць і тут беларускае жыцьцё, хапаўся тае ці іншае фізычнае працы й прыняў шмат пакутаў, асабліва маральных.

Як у жыцьці блізу кожнага чалавека, так і ў жыцьці Язэпа Варонкі здаралася рознае. Жывучы даўгія гады ў Чыкага, далёка ад Бацькаўшчыны й горкіх і крывавых падзеяў, што давялося ёй перажыць пад бальшавіцкім панаваньнем, ён заламаўся, а нават трапляў пад уплыў шырока разгорнутае бальшавіцкае прапаганды аб „шчаслівым“ жыцьці ў БССР. Аднак, зразумеўшы ўсю ману гэтае прапаганды, ён урэшце ізноў непахісна стаў на баку БНР і прызнаў сьнянжаную Раду БНР на эміграцыі за адзіна праўнага й справядлівага спадкаемцу традыцыяў змаганьня за незалежнасьць Беларусі з 1918 г. Аб гэтым прызнаньні сьведчыць зьмешчаная свайго часу на балонках прэсы кароткая дэкларацыя, падпісаная нябожчыкам Варонкам і іншым былым міністрам першага ўраду БНР Янкам Чарануком-Змагаром“¹³.

У газэце „Беларус“ быў зьмешчаны аналягічны нэкралёг¹⁴ (даволі рэдкая зьява — розьніліся толькі назовы) — відаць, „спушчаны“ па партыйнай лініі, і таксама ананімны — не падпісалі ні Рада БНР, ні ўрад, ні хтосьці асабіста. Але ліставаньне Абрамчыка дазваляе бадай беспамылкова аддаць аўтарства менавіта яму.

Невялікі нэкралёг у газэце *Chicago Daily Tribune* (06.06.1952. С. 24) нібыта паўтарае ўжо нам вядомае (у тым ліку згадвае пра ролю Варонкі ў першым незалежным урадзе Беларусі), але, тым ня менш, пацвярджае ягоную канфэсійную прыналежнасьць: адпяваньне адбывалася ў саборы Святога Георгія¹⁵ (юрысыкцыя Праваслаўнай царквы ў Амэрыцы).

¹³ Сьв. памяці Язэп Варонка // Бацькаўшчына. №29 (108). 20 ліпеня 1952. С. 2.

¹⁴ Памёр Язэп Варонка // Беларус. №4 (10). 14 чэрвеня 1952. С. 2.

Зь лістоў **Станіслава Грынкевіча** да **Янкі Чарапука**:

„Мой даражэнькі Яначка. На Твае рукі як апошняга носьбіта беларускага сувэрэнітэту схіляю галаву перад ценем сьв. п. Язэпа Варонкі. Адыйшоў ад нас узноў адзін са змагароў, якога жыцьцё было перапоўнена барацьбой за волю й незалежнасьць. Былі мамэнты, якія стаўлялі пад сумніў, ці Ягоная асоба можа перайсьці, як крышталёная, у гісторыю. Лічу, што гэта толькі дзякуючы Табе імя Варонкі чыстае можа быць пераданае мінуўшчыне як змагара ды патрыётны. Я дужа рады, што гэту рэабілітацыю Ты правёў. Гэткім чынам даў прыгожы прыклад для будучыні“ (11.06.1952).

„Я сам ня ведаю дакладна, як далёка мелі расейцы, а потым бальшавікі да яго непасрэдна, ці ўскосна, рыкашэтам празь нейкія зьвязкі з N. Yorki. З нашага пункту гледжаньня ня толькі з агульнае этыкі пашаны да кожнага памёршага, але й з нацыянальнага інтэрэсу, калі толькі ёсьць дадзеньня на гэта, трэба бараніць і рэабілітаваць імя Варонкі для нашае незалежніцкае справы. У гэтай дьлеме Ты знойдзеш найлепшы выхад“ (30.06.1952).

Пакуль нявысьветлена, на якіх могільках пахаваны Язэп Варонка і ў якім стане помнік. Аляксандар Асіпчык згадваў: „Даркевіч завёз мяне на магілу Варонкі, ад чаго ў мяне зьявілася думка наладзіць над магілай успомненую паніхіду. Даркевіч сказаў, што нехта зьбіраўся паставіць над ёй большы помнік. Гэтак і я думаю, але што зробіш адзін без грамады. Такім чынам, помнік застаўся той самы, які ледзь-ледзь відзён між травы“¹⁵.

На Немане¹⁷

На реках Вавилонских
тамо седохом и плакахом
Псалом 137

Безмолвно, день и ночь, без ропота и стона,
Я слушаю и жду твоих, гонец, вестей,

¹⁵ 917 North Wood Street, Chicago, IL.

¹⁶ Асіпчык, Аляксандар. Язэп Варонка ў Чыкага...

¹⁷ Вершы Язэпа Варонкі выдрукаваныя ў „Русском народном календаре на 1929 год“ пад псэўданімам Юрыі Вега.

Когда придут они из царства Вавилона,
С заглушенных пепелищ, с унылых площадей...
Но ты, о, Неман мой, загадочно-угрюмый,
Молчишь в своих крутых зеленых берегах,
От слуха моего тая лихие думы
И вести громкие, и радости, и страх.
Быть может там, среди нив и пуц заворуженных,
Где кровью братскою напоены снопы,
Уже проснулся он, страдалец миллионный,
Уже отогнуты и косы, и серпы,
Уже понесся клич, заговорили горны?!
Скажи, все это есть? Немой, заговори
И миру расскажи, что после ночи черной
Увидели и мы лучи своей зари.

Ковно, Литва

Пасхальное

Колокола тревожат сон Чикаго,
На горизонте брезжит утра лик,
Автомобилей пестрая ватага
На перекрестке замерла на миг.
Заутреня отходит... Здесь, среди прерий, —
Нам, одиноким, вольности даны, —
Свои среди ересей и суеверий
Имеем мы законы и чины...
В такой момент о чем в висках тревожно
Какой-то гном, что молоточком, бьет?..
В такой момент не думать невозможно:
За океан свершает мысль полет...
Там Исаакий факелами ярко
Горит над площадью; шумит народ;
Там кивера и шляпы из поярка
С косынками заводят хоровод...
Христосуются.. Все же как-то странно
Я помню — было так! Но сколько лет...
Пойдемте все на берег Мичигана,
Посмотрим на восток: встает ли свет?

Чикаго, Иллиной

Мичиган

Вы когда-либо видали на рассвете Мичиган?
Там, на севере, у парка, где — зеленая площадка,
Где проснувшаяся чайка выпрямляет гибкий стан
И с дружкой на парапете поцелуется украдкой...
Вы когда-либо видали на рассвете Мичиган?
Долго нежится в тумане на рассвете — Мичиган:
Будто спины змей, лоснятся воды озера немого;
Солнце, красный глаз гиганта, из далеких смотрит стран,
А внизу — стада барашек, стаи чаек, много, много...
Вы припомните, видали на рассвете Мичиган?
На рассвете сердцу близок сизоводый Мичиган...
Сердце выпрыгнуть стремится в это маленькое море, —
Так и бьется, разорвется грудь — пылающий вулкан, —
Взор свою родную ищет в каждом слове, каждом взоре...
Вы когда-либо видали на рассвете Мичиган?

Чикаго, Иллиной

Макс Шчур

Прага

ВІКТАР ВАЛЬТАР, АЛЬБО САМАЗАБОЙЧЫ ТЭРАКТ ЗАПАВОЛЕНАГА ДЗЕЯННЯ

*„Усё, што я пішу, начыненае дынамітам,
які аднойчы выкіне ў паветра
ўсе муры, пабудаваныя вакол мяне.
Калі мне гэта ня ўдасца — значыць,
дынаміту было замала“.*

Гэнры Мілер

1. Пра „шчасьлівых і карысных“

Зьяўленне „Выбраных твораў“ Віктара Вальтара ў „Беларускім кнігазборы“, здаецца, успрынялі ў Беларусі як тыповае „вяртаньне забытай спадчыны“, на якую глядзяць, быццам на якуюсьці гуманітарную дапамогу зь мінуўшчыны: вярнулі — і дзякуй на добрым слове, „гістарычная справядлівасьць“ адноўленая, нашчадкам перадалі нейкі там пыльны артэфакт, на які гэтыя нашчадкі маюць поўнае й выключнае права, у тым ліку й права адразу ж пра яго забыцца ці папросту не заўважыць. Гэтаксама як у выпадку Міхася Явара, паэта-самагубцы з Мастоў і сучасніка Вальтара, увага зьвяртаецца не на літаратурныя, а на біяграфічныя моманты й гістарычныя каардынаты „адкрыцьця“, разглядаецца не самакаштоўнасьць твору ці аўтара, а іх „карысная вартасьць“ для „сучаснага беларускага жыцьця“. Вось як „апраўдвае“ публікацыю Вальтара ў „Дзеяслове“ ня хто-небудзь, а „сам“ старшыня Саюзу пісьменьнікаў („сапраўднага“) Алесь Пашкевіч, аўтар гістарычнага рамана пра Вальтараву эпоху „Пляч Волі“: маўляў, раман Вальтара — гэта „ня толькі біяграфія беларускага эміграцыйнага побыту, але й біяграфія душэўнага станаўленьня герояў (зь іхняй няпэўнасьцю, мяркасьцю, непасьлядоўнасьцю — і рамантычнай прагай шукальніцтва

свайго месца, сваёй дарогі). А галоўная думка „Роджаных пад Сатурнам“ стала новай для беларускай літаратуры: карысным грамадзтву можа быць толькі шчаслівы чалавек...“¹

Невядома, што такое „шукальніцтва“ (нейкае шуканьне дзеля шуканьня?), пагатоў яго „рамантычная прага“, але дзіўна, што Пашкевіч называе раман „ня толькі біяграфіяй эміграцыйнага побыту“, але яшчэ й выстаўляе яго гэтакім Більдунгсраманам — можна было б сказаць пра раман і першае, і другое (у адваротнай паслядоўнасці), калі б ён толькі змяшчаўся ў гэткія вузкія межы. Што да „галоўнай думкі рамана“, то яна ня толькі не галоўная — яе там зусім няма, а навізна рамана (запозыненая, на жаль, і таму адносная) палягае ў нечым зусім іншым.

Прыкра, што на падставе болей як сціпрых біяграфічных звестак ад раманіста застаецца „рамантык з наддзвінскіх берагоў“ (аўтарка прадмовы Лідзія Савік), а ад рамана — так сабе аўтабіяграфічны більдунгсраманчык. „Байранаўская“ сьмерць героя ў канцы рамана дае інтэрпрэтацям як быццам нейкі „казырны аргумэнт“ — дарма што сама такая інтэрпрэтацыя супярэчыць рэшце тэксту... „Купляецца“ на гэтую версію й Павал Касцюкевіч, які праводзіць паралель між героем аўтара й юным Вэртэрам: апрача факту „юнасьці“, сугучнасьці імёнаў ды таго факту, што „за труной (Вальтара, аднак, а не ягонага героя) не ішоў ксёндз“, агульнага між Вальтарам і Вэртэрам ня гэтак і шмат, калі казаць, прынамсі, пра „Роджанья пад Сатурнам“. Паралель была б больш апраўданай у выпадку героя навэлы „Аднабочнікі“, але й тая паводле сваёй сутнасьці ёсьць далёка не рамантычнай. А так атрымліваецца — усё „рамантыка“, „хваробы росту“ (улучна зь фізычнымі), апрача, вядома, „біяграфіі эмігранцкага побыту“, быццам у аўтара няма іншага клопату, як быць летапісцам навакольнага замежнага жыцьця: „А дзе найлепш рэфлексуецца, як не ў Залатой, масарыкавай, непатоцанай таталітарызмам Празе, на тле стракатага маскараду эмігранцкага жыцьця?“²

Па прачытаньні рамана зробіцца відавочным, што „Залатой масарыкаўскай Прагі“ там, можа, і ёсьць які кволы водбліск, але духу — няма, а „стракаты маскарад“ хавае пад сабою сапраўдную жыцьцёвую драму — прычым не аднаго „аўтабіяграфічнага“ героя, а некалькіх...

¹ Дзеяслоў. №3 (16). Травень—чэрвень 2005. С. 108.

² Касцюкевіч, Павал. Адроджанья пад Сатурнам. <http://nn.by/?c=arprint&i=29210>.

Маўляў, аўтар „*не пасьпеў выдаць раман кнігай*“, піша там жа Касьцюкевіч — а ёсьць нейкія доказы гэтага аўтарава намеру? Няўжо факт спробы выданьня кнігі Езавітавым у 1932 г., пасля сьмерці Вальтара, можа быць такім доказам? Ці гэта так ужо бяспрэчна, што аўтар хацеў быць толькі „сведкам“ пэўнай грамадзкай зьявы (эміграцыі) у пэўны гістарычны пэрыяд, і яму гэтак карцела як мага хутчэй выліць сваё вядро вады (ці, хутчэй, чаго іншага, калі меркаваць паводле самога раману) на нацыянальны млын?

Зрэшты, такія спробы „нацыяналізацыі“ й экспрапрыяцыі Вальтара падаліся мне невыпадковымі й заканамернымі: яго папросту ўпіхнулі ў загадзя падрыхтаваную нішу, перапахавалі, як таго Эдгара По, яшчэ раз, „па-людзку“, паводле ўсіх ідэалогічных правілаў канвэнцыйнай прыстойнасьці, пад цвёрдай вокладкай — дый па ўсім. Але гэтым перазахаваньнем пад „рамантычным“ надмагільлем немагчыма, спадзяюся, схаваць глыбіннай анты-прыстойнасьці, магчыма нават анты-„людзкасьці“, а праз гэта й „нязручнасьці“ нябожчыка.

Перадусім здаецца, што ў асобе Вальтара, гэтаксама як і на старонках ягонага (бадай, першага закончанага ў гісторыі беларускай літаратуры) раману, маладая, квоялая яшчэ (нова)беларуская культура ўпершыню сутыкаецца твар у твар з усясьветнай культурай ува ўсёй ейнай шырыні й праблематычнасьці — і ўпершыню выходзіць з гэтага сутыкненьня пасьпяхова, у якасьці прызнанай „дарослай“ суразмоўцы, якой ёсьць што сказаць „у тэму“. Прызнаюся, што й Багушэвіч, і Гарун, і Ластоўскі, і Гарэцкі, і нават Абдзіраловіч (бадай, усе, за выключэньнем Багдановіча) пасля прачытаньня раману раптоўна ператварыліся ў папярэднікаў Вальтара, якія „ўсяго толькі“ рыхтавалі ягоны прыход (і якім ён неаднаразова за гэта дзякуе пасярэдніцтвам цытатаў) — у, так бы мовіць, жаўнераў ягонага нябачнага войска, якое ён выводзіць „на шырокі прастор“, на гэтакія „палявыя вучэньні“ насустрач уяўным супернікам — Ніцшэ, Дастаеўскаму, Гётэ, Талстому, Шэксьпіру — рыхтуючы „спалучэньне сілаў“ у якімсьці „крыжовым паходзе“ за гонар і годнасьць чалавека... Наагул, гэтак не прасякнуты „літаратуршчынай“ ніводны вядомы нам айчынны дакараткевіцкі твор — натуральна, раман пра жыцьцё інтэлектуала быў бы непраўдзівым, калі б герой рабіў выгляд, што дайшоў да ўсіх сваіх ідэяў сам. А ідэі Вальтара — гэта, як ні круці, самае каштоўнае, што ёсьць у рамане. Пры гэтым усе літаратурныя ўплывы ўпісваюцца ў твор надзвычай арганічна, нідзе няма якогасьці „самаэтнага“ цытаваньня (часта яно ёсьць прыхаваным), каб павыстаўляцца сваёй эрудыцыяй, няма „снабізму“ — і ў гэтым таксама

выяўляецца высокая культура аўтара (відавочна, што такім узроўнем абазнанасці ва ўсясьветнай клясыцы „вясковы настаўнік“ абавязаны ня проста некалькім гадам аўтаравага навучаньня ў расейскай і беларускай гімназіях, а перадусім ягонаў праўдзівай зацікаўленасці літаратурай). Адзін з прыкладаў інтэртэкстуальнасці — паралелізм лёсаў Тугоўскага й Загорскага, яўна запазычаны з аповесці Гарэцкага „Дзьве душы“, якую аўтар цытуе як імпліцытна, так экспліцытна³. Высокае валоданьне прозай як рамяством выяўляецца ў Вальтара і ў некаторых момантах кампазыцыі: напрыклад, „Сповідзь самагаубцы“ гучыць у рамане двойчы, у момант стварэньня, і ў самым канцы — рэфрэнам, як быццам анулюючы ілюзорны час жыцця героя й тыя падзеі, што адбыліся паміж двума гэтымі пэрфарматывамі.

Зрэшты, з гледзішча літаратурнага майстэрства ня меншай увагі вартыя нашмат больш дапрацаваныя ў гэтым пляне „Аднабочнікі“. Што да „Роджаных пад Сатурнам“, то іхная галоўная вартасць палягае па-за сфэрай „чыстай“ літаратуры, чыста „эстэцкага“ стаўленьня да пісьма, хоць некаторыя апісаньні выдаюць у аўтару цалкам сфармаванага „мастака“ й тонкага псыхолога: „*Яго старэчы, досыць поўны твар зусім не выяўляў тае хваробы, якая чулася ў энках голасу: здавалася, ён енчыць наўмысьля, у той час як твар яго свьязіўся сваёй заўсёднай хітрасьцю*“⁴. „*Вобраз быў цікавы. Самае вабнае ў ім вочы. Яны сьмяяліся раней, чым яна хацела сьмяяцца*“⁵. Але падобныя апісаньні ў Вальтара — не самамэта. Можна сказаць, што ягоная вера ў мастацтва (у тым ліку і ўласнае) — меншая, чым ягонае зацікаўленьне філязофіяй, то бок пошукамі сэнсу жыцця ад першай — унівэрсальнай — асобы.

2. „...і касілі, як жывёлу“

Хулё Картасар у свой час раіў ствараць не інтэлектуальныя, а інтэлігентныя раманы. Яму самому з аднолькавым посьпехам даваліся абодва „жанры“, ці хутчэй нейкі кампраміс паміж імі, але ён, відавочна, лічыў, што падрабіць другі цяжэй, як першы — магчыма, гэта й так, хаця практычная адсутнасць першага тыпу раману ў беларускай літаратуры сьведчыць хутчэй пра адваротнае. Пра тое, што Вальтараў раман перадусім філязафічны, можна меркаваць ня толькі паводле яго

³ Вальтар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам // Вальтар, Віктар. Выбраныя творы. Мінск: Кнігазбор, 2009. С. 255.

⁴ Тамсама. С. 89.

⁵ Тамсама. С. 103.

больш як стрыманай рэцэпцыі ў беларускіх інтэлектуальных колах, але й таксама (прынамсі) паводле таго, што ўсе ў ім разважаюць да бясконцасьці. Зрэшты, ад часоў Рабле й Сэрвантэса інтэлектуальны раман — гэта перадусім дыялёг пра сьвет, які вядуць між сабою яго галоўныя героі: Пантагруэль і Панург, Кіхот і Санча, Кандыд і Панглёс, містэр Шэндзі й дзядзька Тобі... Сама наяднасьць двух галоўных герояў, Тугоўскага й Бурачэўскага, дае Вальтару магчымасьць разгортваць доўгія дыялёгі ў духу Дастаеўскага. То бок галоўнае ў рамане ня столькі й ня толькі тое, што ў ім, уласна, адбываецца, а тое, пра што ў ім размаўляюць. Аднак замест таго, каб проста пераказваць доўгія размовы галоўных герояў, я паспрабую іх упарадкаваць паводле ўяўнага тэматычнага „дрэва сэфіратаў“, сукупнасьць якіх у выніку магла б нам даць цэласную карціну тэарэтычнага мысьленьня аднаго з галоўных (ці найгалаўнейшага з) герояў — Тугоўскага. Пра ягоную асаблівую блізкасьць да аўтара (якая зусім ня ёсьць такой відавочнай, калі задумацца) сьведчыць перадусім тое, што менавіта ягоныя інтраспэктыўныя разважаньні займаюць у рамане найбольш месца: Тугоўскі ня толькі „прадуманы“, але й „прачуты“ лепш за астатніх пэрсанажаў (што, на шчасьце, зусім ня сьведчыць пра „плыткасьць“ ці меншую ідэйную „прапрацаванасьць“ іншых).

Што да „аўтабіяграфічнасьці“ Тугоўскага як пэрсанажа, то, як казаў Борхэс, усялякая літаратура ёсьць аўтабіяграфічнай. Падабенства між Вальтарам і ягоным героем здаецца мне важным у адным, але, мажліва, галоўным моманце: апісаньні жыцьцёвага досьведу Тугоўскага на самрэч супадаюць зь звесткамі пра дзяцінства й маладосьць самога аўтара — то бок уласны досьвед апошняга (ня толькі жыцьцёвы, трэба сказаць, але й літаратурны, чытацкі) набывае значэньне дзякуючы таму, што менавіта на ім грунтуецца сьветапогляд пэрсанажа. „Ён пачынаў разумець, што гэтая нянавісьць да сучаснага ладу жыцьця, да задаволеных людзей радзілася ў яго нават не цяпер, а ў дзяцінстве, у цёмным падвале каменнага дому, з матчынай песьняй над яго калыскай“⁶.

Нягледзячы на ўтоенае тут абяцаньне „фрайдысцкага падыходу“, Вальтар сыходзіць ня столькі з падзеяў дзяцінства, якія ягоны герой хутчэй дадумвае й рэканструюе ў духу ўжо згаданага Гарэцкага, а з падзеяў уласнага юнацтва — то бок эпохі зараджэньня „дарослай“ сьвядомасьці, а не з „пад“свядомасьці. Гэтак ён апісвае Харкаў часоў грамадзянскай вайны, дзе сам быў у эвакуацыі: „Вось яны, прыгожыя дамы! Яшчэ на іх вачох валяліся прыкрытыя рагожай, акрываўленыя

⁶ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 109.

*трупы матросаў і жаўнераў, а яны хацелі новых ахвяр, новай крыві. Па вуліцах гналі на расстрэл кучкі людзей (хто ведае, вінаватых ці не), нёслых галаву за ідэю ці, можа быць, проста за якую-небудзь помсту якога-небудзь узлаванага абывацеля. Іх вялі сьветлым, радасным, сонечным днём, калі ўсё казала аб жыцці, калі ў мясцовых садах гуляў разубраны натоўп і чырыкалі весела птушкі, вялі на круты бераг... і там кулямітам касілі, як жывёлу*⁷.

З пэўнай доляй перабольшаньня можна сказаць, што ў гэтым кароткім апісаньні ўтрыманьня *in pace* як Тугоўскі, так і сам раман зь яго ідэалёгіяй. Перад намі вобраз несправядлівасьці — сацыяльнай, палітычнай ці, можа, адпачатнай, так бы мовіць, мэтафізычнай? Сам аўтар выказваецца на карысьць трэцяй вэрсіі — нас будзе цікавіць перадусім, якім чынам ён дайшоў да гэтага адказу.

Зробім тут крок убок і прыгледзімся да практычных дзеяньняў героя ў апісанай гістарычнай сытуацыі: ці займае ён тады, у момант свайго фармаваньня, нейкую пэўную пазыцыю, ці выказвае нейкія сымпаты да аднаго з бакоў?

„Што было рабіць? Трэба было жыць... Трэба было прытарнавацца да новых абставінаў! І Тугоўскі, згубіўшы веру ў чалавека, з сумам у грудзях пачаў жыць, пачаў вучыцца. Ён быў ужо ў апошняй клясе рэальнай школы, і яму заставалася толькі некалькі месяцаў да яе сканчэньня. Вучыцелі ўжо абяцалі атэстаты з царскім арлом. Як раптам... Дзянікіна пагналі з-пад самага Арла. Не пасьпелі нават апамятацца, як фронт апынуўся пад Харкавам, і генэрал Куцапаў абвясціў мабілізацыю ў першую чаргу вучняў апошніх клясаў гімназіі, рэальнай школы.

*Загорскі паступіў дабравольцам на бронецягнік. Тугоўскі разам зь некалькімі жydкамі-вучнямі рашыў дэзэрціраваць*⁸.

*„І з сумам думаў Тугоўскі, як ён жыў пры бальшавіках, як кожны ранак ён нёс сваёй матцы бялізну ў чырвонаармейскую пральню. З сумам думаў ён, як заходзіў у склеп, поўны духаты, смуроду і пары, цёмны і шумны, дзе ў куце выцягвала бялізну з машыны, надрываючы свае апошнія сілы, матка*⁹.

„Тугоўскі сумны ішоў па вуліцах, а ў гэты час міма яго праносіліся аўтамабілі, у якіх сядзелі „спэцы“, адукаваньня людзі „добрых старых

⁷ Вальгар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 115.

⁸ Тамсама. С. 115.

⁹ Тамсама. С. 116.

часоў“. Хто чымсьці быў раней, той і зараз займаў добрае палажэньне. Не заставалася нічога рабіць. Тугоўскі паступіў у адчынены бальшавікамі Тэхналягічны інстытут, дзе выдавалі студэнтам пэнсіі і паёк¹⁰.

Як бачым, Вальтараў герой яшчэ ў 1918 г. (то бок да выданьня „Адвечным шляхам“ Абдзіраловіча, дзе такое стаўленьне абгрунтоўваецца „гэарэтычна“, „цывілізацыйна“), падлеткам, інстынктыўна ўспрымае як „белую“, гэтак і „чырвоную“ ўлады як раўназначныя, пазірае на іх як бы „збоку“, імкнецца да іх усяго толькі „прытарнавацца“ — а вось на што ён ня можа глядзець абьякава й незацікаўлена, дык гэта на тую самую несправядлівасьць, якая чыніцца людзям пры абедзвюх уладах. Гэтай несправядлівасьці ён ужо тады шукае й знаходзіць не палітычнае, а менавіта філязофскае тлумачэньне: „Усё старое, як сам сьвет. І ён спомніў дзесьці вычытанья словы нейкага філэзафа: „Рабства на сьвеце не зьнікае. Мяняюцца толькі яго формы“. Сапраўды, ці не аднолькавае рабства, калі яго матка раней мыла бялізну пані Загорскай, а зараз мае бялізну чырвонаармейцаў... Зьмянілася толькі форма, нават стала горшай, але істота рабства, эканамічнага рабства — тая самая¹¹. Зьвярну ўвагу на адно з шматлікіх адрозьненняў між Вальтарам і Абдзіраловічам: у апошняга старыя формы душаць дух, творчую сутнасьць; у першага — як старыя, гэтак і новыя формы маюць адную й тую ж сутнасьць, і сутнасьць гэтая — хоць і „адвечная“, але зусім ня творчая... „Фарматворчасць дзеля самой фарматворчасці“ ў кожным разе ня ёсьць Вальтаравым ідэалам. „Хто быў нічым, то і стаўся нічым“, іранічна перафразоўвае Вальтар словы „Інтэрнацыяналу“, скідаючы з п’едэсталу саму ідэю рэвалюцыі: „Рэвалюцыя ўвайшла ў свае берагі... Рэвалюцыя, як мора, ускалыхнуўшае ўсё, што было на дне, зноў апусьціла на дно тое, што там было. Хто быў нічым, той і застаўся нічым¹². „Можа быць, тыя людзі, якія памерлі дзеля рэвалюцыі, былі таксама лішнімі?..¹³

Іншымі словамі, рэвалюцыя з гледзішча Вальтара „ня вартая сьвязы дзіцяці“ (параўнайма рэвалюцыйны ці нацыянальны патас твораў Вальтаравых сучаснікаў, прыгадваюцца чамусьці „Босыя на вогнішчы“) — а сьлёз дзяцей і дарослых у часе гэтай самай рэвалюцыі яму,

¹⁰ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 117.

¹¹ Тамсама. С. 117.

¹² Тамсама. С. 116.

¹³ Тамсама. С. 249.

відаць па ўсім, давялося пабачыць шмат. Адсюль, на маю думку, і „растуць ногі“ ягоных далейшых перакананняў — ня толькі й ня столькі палітычных, колькі менавіта філязафічных, якія мы й збіраемся ў далейшым разгледзець, запыніўшыся папярэдне на абавязковым „псы-халягічным партрэце“ галоўнага героя.

3. У пошуках „чаго-небудзь людзкага“

Вось як Вальтар падае датычны ваенных часоў успамін аднаго з сваіх суседзяў па інтэрнаце, украінца, разам з рэакцыяй Тугоўскага на ягоны аповед:

„Начальнік, кончыўшы допыт, усміхнуўся і сказаў: „Ну, хлопцы, думаю, што на допыце вы пакажаце сябе інтэлігентнымі ў адносінах да гэтых трох дам. Іх трое — і вас трое. Выбірайце сабе любую...“ Далей пайшло ўсё добра, яна мне на памяць дала залаты гадзіннік, яна сьпявала ў маіх абоймах, як птушка ў абоймах кошкі, рамансы аб каханьні. Гэта была, напэўна, яе лебядзіная песьня, бо назаўтра зраньня...

Ён замаўчаў і пачаў падкладваць вугольле. Вугаль успыхнуў, і ў чырвонай печцы загуло.

— Што назаўтра зраньня? — запытала некалькі чалавек.

— Назаўтра мы адступілі ад гэтага мейсца.

— А яна? — запытаў Серада з кута. Кінуўшы гуляць, ён прыслухваўся да размовы. — Ты яе забіў?

— Яе? — неахвотна перапытаў апавядальнік, выбіваючы люльку. — Не... Я на разьвітаньне толькі перацягнуў яе пару раз. Але яе, здаецца, потым расстралялі.

Усе замаўчалі. Тугоўскі глядзеў на сядзеўшых у пакоі людзей і вушам сваім ня верыў. Куды ён трапіў? Гэта вертэп нейкі, а не студэнцкі інтэрнат¹⁴.

У гэтым моманце — па-мойму, адным з наймацнейшых у рамане — няма ніякай сэнтымэнтальнасьці, адно строгае фіксацыя пачутага. І тым ня менш, у думках Тугоўскі дадае: „Хоць і ў іх трэба знаходзіць што-небудзь людзкага“¹⁵. А што „людзкага“ мы знойдем у ім самім?

Галоўнай псыхалягічнай уласьцівасьцю героя зьяўляецца, з аднаго боку, чульлівасьць, здольнасьць спачуваць „прыніжаным і абражаным“, а з другога — ненавідзец тых, каму „ўсё ўдаецца“. Гэта — два бакі

¹⁴ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 157.

¹⁵ Тамсама. С. 158.

адной і той жа „манэты“, як адваротным бокам божай любові ёсьць божы гнеў. „Цяпер ужо ён ня мог без агіды глядзець на людзей у лякірках, у фракках, сытых і чырвоных. Ён гатоў быў выхапіць нож і нанесці ім рану, як разбойнік зь вялікай дарогі. Часамі ён думаў: чаму? Адкуль у яго такая нянавісьць да людзей, задаволеных жыццём. Няўжо ён гатовы зрабіць казарму для ўсіх і забараніць усім сьмяяцца, няўжо ж ён павінен адняць ад іх вопратку, калі на ім вісяць лахманы? Хто вінны гэтаму? Сацыяльныя варункі? Несправядлівая капіталістычная сыстэма? Бог, стварыўшы гэтую сыстэму, ці ён сам, ня маючы сілы палепшыць жыццё, як іншыя?“¹⁶

Перадусім у здольнасьці да эмпатыі, суперажываньня зь іншымі, „ужываньня ў іхную скуру“ — сапраўдная геніяльнасьць Вальтара як пісьменьніка (менавіта гэтая здольнасьць, а не якаясьці „інтэлектуальная падрыхтоўка“, ці „эрудыцыя“, ёсьць *conditio sine qua non* праўдзівяга мастака-психоляга). Ён ня толькі ўкладае іншым свае развагі, але й наадварот, пераймае іхныя, уваходзіць, так бы мовіць, у іхнае становішча. У ягоным героі, Тугоўскім, гэтая здольнасьць асабліва вострага сьветаўспрыманьня даведзеная да крайнасьці, нездарма айцец Кірыла гаворыць пра яго як пра паэта: „Ты паэт, Тугоўскі, — нарэшце вымавіў ён. — Гэтым усё сказана. І ў гэтым тваё няшчасьце. Паэт не такі, які творыць сабе славу і славу свайму народу вершам, але паэт па натуры, па свайму ўспрыманьню сьвету, па свайму падыходу да жыцьця. Ты безумоўна загінеш...“¹⁷

А вось якім мы бачым Тугоўскага вачыма галоўнай гераніі раману, Вярхоўскай: „У ім было нешта, магчыма, вышэйшае за іншых студэнтаў. Ён адзін з тых нямногіх, якія з самага пачатку гутарылі зь ёй не аб стыпэндый, не аб сваёй кар’еры, але аб літаратуры і грамадзянскіх справах. Мяркуючы па лісьце, можна было падумаць, што ў ім яшчэ было нешта жывое, прыгожае, можа быць, нават паэтычнае... Зь ім чулася нейкая няпэўнасьць, у грамадзянстве зь ім было непрыемна сядзець у якім-небудзь рэстаране ці на якім-небудзь канцэрце. Наогул, празь некалькі дзён ён, напэўна, стаў бы нецікавым і шэрым, як пажойкляя старая кніга. Зусім іншая справа з Загорскім“¹⁸.

Як характарызуе Тугоўскі сам сябе, у сваіх прамовах і нутраных маналёгах? Акрамя таго, што ён саромеецца сябе самога й займаецца

¹⁶ Вальтар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам... С. 109.

¹⁷ Тамсама. С. 195.

¹⁸ Тамсама. С. 187—188.

звышкрытычным флягелянцтвам, ён, перадусім, не хавае сваіх „адмоўных“ (з гледзішча грамадства) рысаў.

„Не, брат, я належу да тых людзей, якія здольныя на безразважнасьць. Слабыя людзі моцныя сваім адчаем. І сёньня, калі я ў адчаі, я моцны.

— Кінь ты, Гамлет няічасны! Зноў пачынаеш плясьці дурніцы. Выпі піва лепш, супакойся¹⁹.

З гледзішча бальшыні, „паэт“ Тугоўскі — неўраўнаважаны тып, чалавек крайнасьцяў і зьменлівых настрояў, няздольны авалодаць сваімі пачуцьцямі: *„І хоць над галавой вісеў востры меч камітэту на выдачу стыпэндый, хоць трэба было здаць пэўную колькасьць экзаменаў, — ён ня мог працаваць. Ён блукаў, як непрытомны, па шумных залах Студэнцкага дому — толькі каб пабачыць яе, пачуць гук яе голасу, яе звонкі сьмех і дыхнуць парфумы, што ап’яняла думкі, як віно²⁰. Заўжды, калі справа тычыцца пачуцьцяў, ён выяўляе тыповую для маладога чалавека апантанасьць, што мяжуе з фанатызмам: „Ну што ж, няхай сьмяюцца зь яго сябры! Урэшце, кожны жыве, як умее. Каму якая справа да яго жыцьця? Ён кахаў і кахае, у гэтым ёсьць для яго ўнутранае апраўданьне²¹. Як усе „рамантыкі“ (прашу тут ня блытаць героя з аўтарам!), ён ставіць сваё каханьне на п’едэстал, на покуць, а сябе — у поўную залежнасьць ад яго посьпеху: „Калі б магло стацца, што Вярхоўская ішла б зь ім за руку як жонка, ён мог бы сказаць, што не дарма прыехаў у Прагу!²² Дзеля каханьня ён не шкадуе ні высокіх словаў, ні шырокіх жэстаў: „І так, усё скончана. Ён пакіне Вярхоўскую, пакіне Прагу, усё пакіне, толькі зараз адмовіцца ад стыпэндый. Раз ён пакідае ўсё, было б нячэсна яшчэ лічыцца стыпэндэнтам. Ён крыху падумаў і напісаў другую паперу ў Чэска-Ўкраінскі камітэт: „Прашу мяне выключыць з дапамогі па майму ўласнаму жаданьню“. На адну хвіліну яму самому стала жудасна. Што ён зрабіў? Ён, фактычна, канчаў самагубствам. Ён нішчыў тое, да чаго сам імкнуўся, што было мэтай яго жыцьця, у імя чаго ён ехаў у Прагу. Якой барацьбой, якімі мукамі была даступна стыпэндія, і цяпер ён так лёгка ўласнай рукою адкідваў яе²³. Тугоўскаму, як і ўсім закаханым, не чужая здоль-*

¹⁹ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 192.

²⁰ Тамсама. С. 147.

²¹ Тамсама. С. 155.

²² Тамсама. С. 167.

²³ Тамсама. С. 185.

насьць да эфэктаў і выкалькуляваны патас: „А мне гэты мітынг падабаецца зусім па іншай прычыне, — задуменна сказаў Тугоўскі, глядзячы ў цёмную залю. — Таму, што апошні раз бачыў я раскошны будынак, сьцены ў люстэрках, драбіны, засланья каберцамі, і ў апошні раз сядзеў з вамі“²⁴. Аднак усе гэтыя сродкі выяўленьня ягонай шчырасьці не знаходзяць адпаведнай рэакцыі ў адрасаткі ягоных пачуцьцяў: „Мне толькі шкода Вас, шкода, як дзіця, ад якога аднялі цацку“, — піша яму Вяроўская²⁵.

Сапраўды, агульнае зь дзіцём у Тугоўскім тое, што ён аддаецца абедзвюм крайнасьцям свайго характару напоўніцу: ён моцны як у суперажываньні зь іншымі, гэтак і ў гневе. Зафіксаваўшы сваю нянавісьць да „паспяховых“ людзей на сваім альтэр-эга Загорскім, Тугоўскі на п’яную галаву кідаецца ў бойку зь ім — але, як паказвае разьвіцьцё ягонага характару, з часам знаходзіць у сабе сілы й для халоднай, пралічанай помсты. Прычым маральныя аспэкты гэтае помсты (якія ўсьведамляе сам аўтар) адыходзяць убок: як праўдзівы фанатык, Тугоўскі ўсё падпарадкоўвае дасягненьню сваёй мэты й ня грэбуе нават „стукацтвам“: „...Тугоўскі з палёгкай уздыхнуў. І пасья зь непрыемнасьцю падумаў: «Ужо ўся кар’ера Загорскага загінула, больш ён ня будзе гаспадаром у прыгожай віле»“²⁶.

Гэты эпізод падае нам адзін з мноства прыкладаў таго, што аўтар не атаесамляе сябе „сьлепа“ з уласным героем, але здольны ідэалягічна адмежавацца ад яго, спачуваць ягонаму альтэр-эга: „Ён [Загорскі. — **М. Шч.**] перажыў цэлую трагедыю. Адзін раз уначы сяджу я на адной станцыі ў Сьміхаве. Гляджу, ідзе Загорскі з чамаданам. „Куды так?“ — пытаю. — „Эх, разьбіта маё жыцьцё і каханьне. Чэшка мяне прагнала. Прыехаў яе брат-інжынэр і зазначыў мне, што я павінен выбрацца падабру-паздарову, адкуль прыйшоў, інакш падасьць мяне ў суд за шантаж. Ну што ж, сабраў свае інструмэнты ды вось і еду. На тое мы эмігранты, каб разьяжджаць“. Тамашэвіч засьмяяўся. Тугоўскі ня мог схаваць свайго задавальненьня і праз усьмешку казаў: — Так і трэба такім здраднікам...“²⁷.

Як бачым, Тугоўскі здольны ня толькі да помсты, але й да абгрунтаваньня гэтай помсты (у чым яно — разгледзім пазьней). Жыцьцё

²⁴ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 253.

²⁵ Тамсама. С. 188.

²⁶ Тамсама. С. 209—210.

²⁷ Тамсама. С. 241.

іншага чалавека ня так і шмат для яго азначае. Ён лічыць, што мае права „судзіць“ Загорскага — сацыяльна вышэйшага й больш удачлівага ў каханьні да Вярхоўскай суперніка. Аднак і сама Вярхоўская трапляе пад ягоную „гарачую руку“, ён імкнецца заразіць яе полавай хваробай: „Няхай, — стукала ў скроні, — заражу яе моднай хваробай. Усё роўна яна камсамолка... Гэта ёй узнагарода за яе буржуазнае паходжаньне, за яе здраду з патрыцыем Загорскім“. І ён доўга цалаваў яе твар, быццам жадаў ува ўсе месцы пацалункаў уліць кроплі жажлівага яду²⁸.

Здольнасьць да апраўданьня практычна ўсіх сваіх дзеяньняў „філязофскімі“ аргументамі — яшчэ адзін „моцны“ бок Тугоўскага як пэрсанажа. Сымбаль такога ўнівэрсальнага тлумачэньня (ён не адмаўляе наяўнасьці нейкай першапрычыны ўсяго, але ідэя „сьляпога кону“ больш сымпатычная яму за ідэю „бога“) для яго — плянэта Сатурн, пад якою ён нібыта нарадзіўся: „І чаму, уласьне, лёс, ці выпадак, ці пракляты Сатурн зрабіў так, што яна ўзбудзіла ў ім пачуцьцё ў той момант, калі ён быў хворы, што яна пачула да яго нейкі наплыў сымпатыі і каханьне ў той момант, калі ён быў ахоплены новым росквітам хваробы? Ці не была зноў тут чьясьці злая і злачынная насьмешка? Хаця якая насьмешка? Такая самая насьмешка, як тая сіла прыроды, што гоніць чамусьці матыля на вагонь і прымушае яго апаліць крыльлі? Разумнага ў гэтым няма нічога, а між тым, гэта імкненьне матыля, і яго спыніць бясьсільна якая-небудзь лёгіка²⁹. Як бачым, уласныя дзеянні ён тлумачыць не суб'ектыўнай, а аб'ектыўнай неабходнасьцю — так бы мовіць, „умывае рукі“ й перакладае адказнасьць за свае дзеянні на фатум.

Вядома, Вальтар ня быў бы Вальтарам, а ягоны раман інтэлектуальным, калі б аўтар ува ўсім „падпісваўся“ пад развагамі свайго аўтабіяграфічнага героя. Наадварот, ён імкнецца выклікаць да Тугоўскага ня толькі спачуваньне чытача, але й падае мноства матэрыялу да больш цьвярозага й крытычнага стаўленьня да яго. Гэтак, ён не хавае ад нас шматлікіх комплексаў Тугоўскага, якога, з аднаго боку, характарызуюць цьвёрдыя перакананьні й пагарда да грамадзкага меркаваньня, а з другога — няздольнасьць да канца пазбавіцца пэўнай аглядкі на меркаваньне іншых: „Яшчэ які-небудзь насьмешнік толькі пасьмяецца над яго трупам. Не... Застрэліцца ня шутка. Гэта ніколі ня позна. Але вось выжыць, паказаць на здзіўленьне ўсіх, што і пры цяжкіх абста-

²⁸ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 244.

²⁹ Тамсама. С. 244.

вінах Тугоўскі выжыў, што ўсё ж ён можа быць прадметам людзкой павагі — вось гэта было б геройствам. Пакута навучыла яго, што трэба жыць так, каб людзі зайздросьцілі, а не шкадавалі. Так! Да ўсіх чартоў з самагубствам! Ён выхапіў свой шытак „Споведзь самагубцы. Кніга для ўсіх і ні для кога“, шытак, які ён насіў пры сабе заўсёды, як запісную кніжку, і ўжо зрабіў некалькі рухаў рукамі, каб парваць яго на дробныя кавалкі, як зноў спыніўся. Нейкая думка ўкалола яго: „Але ж няма выхаду... А што, калі надзеі Вярхоўскай на стыпэндыю былі толькі балотнымі агнямі?.. Тады зноў застаецца цагельня. І так да сьмерці павінен буду застацца работнікам!“ Ён зноў схаваў свой шытак у кішэню. І сумна думаў аб тым, што няма выхаду³⁰.

Адзін з самых выразных комплексаў Тугоўскага — ягонае пераадольнае ўсьведамленьне ўласнай плебейскасьці: „Я яму пакажу, — дрыжэў Тугоўскі. — Я яму пакажу плебея... Няхай ён успомніць, што плебей стаў чалавекам“³¹. Калі ў выпадку бойкі з Загорскім змаганьне плебея за права „людзьмі звацца“ не пазбаўленае пэўнага налёту гераічнасьці, то ў іншых момантах гэтае памкненьне галоўнага героя да пераадоленьня сваёй „плебейскасьці“, ня можа ня выклікаць сьмеху: „Першы раз у сваім жыцьці Тугоўскі рашыў ужыць парфумаў. Але студэнцкія рэсурсы дазволілі яму купіць толькі маленькую бутэлечку самых дрэнных пахучых зэлак. Перад ад'ездам на вечарыну ён выліў усю бутэлечку на свой касцюм, выпрасаваны ўласнай рукой, і, стаўшы нейкім дзівам, — ад паху такога трэба было ўцякаць за вярсту, — ён выйшаў вясёлы з інтэрнату. Каб не спазьніцца, ускочыў у трамвай, адразу заліўшы яго сваім пахам. Нейкі стары, які сядзеў каля яго, аж пачаў задыхацца і, увесь зморшчаны, некалькі разоў азірнуўся на Тугоўскага. Нарэшце ён ня выцерпеў і голасна на ўвесь трамвай прахрыпеў: „Фуў, сядзець няможна. Вы так напарфуміліся, чалавеча, што я дыхаць не магу“. Усе засьмяяліся на чале праважатага вагона. Тугоўскі пачырванеў. Ён толькі засьмяяўся і адсеў далей ад ненавіснага старога“³². (Цікава, што прыблізна ў той самы час, толькі ў Мадрыдзе, з „адным геніем“, Сальвадорам Далі, здарылася штосьці вельмі падобнае, аднак самазакаханы гішпанец, як сьведчыць прынамсі ягонае ўласнае „Таёмнае жыцьцё“, рэагаваў на сытуацыю зусім іначай, чым Тугоўскі.)

³⁰ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 229.

³¹ Тамсама. С. 136.

³² Тамсама. С. 175.

Але, нават усъведамляючы ўласныя комплексы, Тугоўскі тлумачыць іх узнікненне жыццёвымі абставінамі, шукае іх выток у рэмінісцэнцых дзяцінства нахштальт гэтай:

„Пётра зь вінаватым выглядам глядзіць на яго і хоць ціханька датыкаецца маленькім пальчыкам да тойстых шынаў, да бліскучай паляраванай паверхні аўтамабіля.

— Гу-гу-гу, — гудзіць Ян і ляціць праз увесь пакой, круцячы нагамі. Пётра ляціць за ім бокам, увесь час стараючыся не адстаць ад аўтамабіля. Ён сьвішча, падскоквае і стараецца падпіхнуць рукамі машыну хоць ззаду, але Ян горда адштурхоўвае яго. Пётра нейкі час скача, але ўсё цішэй і цішэй, і потым сумна спыняецца ў кутку. Ён, напэўна, думае, як дрэнна радзіца пралетарыем... У яго маленькую душу закрадваецца нянавісьць да тых, хто мае маленькі ўласны дзіцячы аўтамабіль“³³.

Ці магчыма, не стаючыся „вульгарным матэрыялістам“, грунтаваць жыццёвую філязофію на факце адсутнасці ў дзіцяці нейкае цацкі? Я далёкі ад таго, каб падазраваць у гэтым Тугоўскага, а пагатоў Вальтара: аднак праўда тое, што „*маленькі ўласны дзіцячы аўтамабіль*“ — адзін з мноства раманавых сымбаляў, які праходзіць цягам жыцця Тугоўскага шэраг пераўвасабленьняў, Жаданы аб’ект сам па сабе (фрэйдысты ці ляканаўцы маглі б тут разгарнуць свой тэрміналягічны арсенал напоўніцу) набывае рысы то дыплёму, то вілы, то прызнаньня, то Вярхоўскай... Сэнс жыцця пэрсанажа трывала палягае ў вонкавым, а не нутраным сьвеце, нездарма „туга“ па-чэску азначае менавіта „прагу“, жаданьне, пажадлівасьць — магчыма, гэтая чэская, а не беларуская „туга“ і ёсьць праўдзівай этымалёгіяй прозьвішча галоўнага героя. У адным месцы ён сам ускосна прызнаецца, што дэтэрмінаваны менавіта прагаю поспеху, прызнаньня: „*Ёсьць для адных людзей шляхі шчасьця, калі ім усё ўдаецца, калі яны высоўваюцца наперад і робяцца „знамянітымі“; — і наадварот... ёсьць шляхі няшчасьця, калі людзям нічога не ўдаецца, калі яны пры ўсіх сваіх здольнасьцях не высоўваюцца наперад і гінуць невядомымі — дык нашто жыць?*“³⁴ Іншымі словамі, у адрозьненне ад аўтара, Тугоўскі — „паэт“ адно вонкава, але, як кожны сапраўдны „аб’ёмны“, а не „пляскаты“ пэрсанаж (паводле клясыфікацыі Форстэра), цягам рамана „расьце“.

У пэўным сэнсе, некаторую „павярхоўнасьць“, гэткую самастылізацыю Тугоўскага інтуітыўна адчуваюць і ягоныя найбліжэйшыя сябры

³³ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 111.

³⁴ Тамсама. С. 92.

(ці хутчэй знаёмцы, якіх ён называе сябрамі, бо сапраўдным сяброўствам гэтыя стасункі цяжка назваць), што кажуць пра яго: „Хлопец ён нічога. Хоча быць толькі арыгінальным. Але гэта не бяда“³⁵. Прынамсі, айцец Кірыла верыць у ягоны асабісты патэнцыял: „Больш веры ў сябе... Вы геніяльны чалавек, Тугоўскі! Так, ня сьмейцеся!“³⁶

Чаму, аднак, Тугоўскі ня можа ці ня хоча даць ім веры, чаму адрывае іхны „пазытывізм“ і аптымізм у дачыненні сябе самога? У чым сапраўдная прычына ягонай непрыстасаванасці да сьвету? Іначай кажучы, у чым палягае ягоная праўдзівая арыгінальнасць? Думаецца, што ўсе вышэйпералічаныя псыхалогічныя рысы ягонага характару самі па сабе яшчэ не настолькі адметныя, каб патлумачыць сутнасьць ягонага сьветапогляду. Мы казалі дагэтуль хутчэй пра тое, у чым Тугоўскі падобны да астатніх — але ў чым ягонае глыбіннае адрозьненне ад іх, якое без сумневу прысутнае ў ім побач з уласьцівай іншым непрактычнасцю, закамплексаванасцю, прагай „арыгінальнасці“ і прызнаньня?

Адказ на гэтае пытаньне, на маю думку, утрымліваецца ў адной зацемцы „астральнага чалавека“, якую пазней перафармулёўвае й прымае за сваю Тугоўскі: „Ведаецца — чалавечая псыхалёгія: „нашыўкі“, „звёзды“, „мэдалі“, „чыны“...“³⁷

„Адзіная зброя проціў іх — гэта дыплём. Змагайцеся зараз за дыплём. Усімі сіламі за дыплём інжынэра ці доктара... Інакш вас заўтра ў жыцьцё ня пусьціць дурань з дыплёмам. Дыплямаваны дурань. Разумеце вы гэта, так ці не?

— Выбачайце, — пачаў Тугоўскі, — я вучуся для навукі, а не для дыплёму...

— Ах, як вы мяне не разумееце, мілы чалавек, — заварушыўся астрояг на коўдрах. — Справа ня ў выказах, мы не гімнасты з вамі, каб спрачацца з-за слоў. Усё роўна, як вы там будзеце вучыцца: для навукі ці не, але вам патрэбны дыплём. Паверце мне, астральному чалавеку з дагарэўшым жыцьцём“³⁸.

Хто ён, гэты „астральны чалавек з дагарэўшым жыцьцём“, якому даручаная чыста літаратурная роля „нутранага голасу“, амаль што нерэальнага суразмоўцы? У рамане гэта нібыта нейкі русін, „вечны

³⁵ Вальтар, Віктар. Роджаны пад Сатурнам... С. 215.

³⁶ Тамсама. С. 160.

³⁷ Тамсама. С. 98.

³⁸ Тамсама. С. 160.

студэнт“, аматар астралёгіі й містыкі — то бок якісьці знаўца законаў будучыні, якому Тугоўскі, у адрозьненне ад астатніх, урэшце дае веры... Ёсьць адно простае тлумачэньне ягонага вобразу: пад ягонай маскай схаваны сам Віктар Вальтар, але Вальтар часоў напісаньня раману, Вальтар за некалькі гадоў да сьмерці — тым часам як у Тугоўскім, умоўна кажучы, можна пазнаць крыху маладзейшага Вальтара зь ягонай студэнцкай пары (яшчэ адно сьведчаньне на карысьць праблематычнасьці поўнага атаясамленьня галоўнага героя з аўтарам).

Нельга не адзначыць, што веданьне астралёгічных законаў (эўфэмизм будучыні), якога малады Тугоўскі (пакуль) ня мае, прыносіць „астральнаму чалавеку“ зусім ня радасьць і не ўласьцівую праўдзівым містыкам надзею на вечнае жыцьцё ці ўратаваньне душы, а надзяляе яго ўсяго толькі стаіцызмам твар у твар зь сьмерцю; тым часам, сутнасьць ягонай парады — даволі цынічная. „Астральны чалавек“ нагадвае ў чымсьці дух Гамлетавага бацькі, старога Гамлета, які містычным чынам зьяўляецца юнаму Гамлету (тоеснасьць імянаў у Шэкспіра невыпадковая), каб распавесьці яму праўду пра яго самога — у Вальтара „астральны чалавек“ зьяўляецца не зь мінуўшчыны і не зь цяперашняга, а ў пэўным сэнсе — з будучыні. Мудрасць „астральнага чалавека“ — у жыцьцёвым досьведзе, які ён імкнецца патлумачыць юнаму студэнту не ўва ўласных, а хутчэй у ягоных катэгорыях (Сатурн, прадвызначанасьць, фаталізм), якія Тугоўскі здольны прыняць і зразумець. Трагізм гэтай дадзенай самому сабе запозьненай парады ў тым, што яна ўжо невыканальная, таму гэта хутчэй нават не парада, а папрок. Тым ня менш, фіктыўны Тугоўскі робіць спробу прыслухацца да голасу „астральнага чалавека“, які гучыць настолькі кантрастна ў параўнаньні з „жывымі“ галасамі астатніх герояў раману: „Без дыплёму яго „затруць у жыцьці“, як казаў астральны чалавек. Трэба сапраўды кінуць на час каханьне і Вярхоўскую. Адно павінна стаяць перад ім зараз — гэта дыплём. Ён пачаў акуратна хадзіць на лекцыі“³⁹.

Аднак Тугоўскі ня быў бы Тугоўскім (а Вальтар — чытачом Дастаеўскага), калі б пагадзіўся з высновай „астральнага чалавека“, не аздобіўшы яе сваім уласным, больш узнёслым і ідэалістычным тлумачэньнем; калі б не паспрабаваў пайсьці „вышэй, далей і глыбей“ за гэтую параду „бацькі-Дэдала“ ды стаць тым „Ікарам“, якім ён сам сябе ўяўляе: „Ён хацеў унутрана перарадзіцца, стаць лепшым празь перажытыя самім зьдзекі. Хацеў пражыць па формуле „Пакутай усё ачышчаец-

³⁹ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 161.

ца". Усе гэтыя паўгоду толькі пакутаваў. Ён цярпеў здзекі ад майстра і чэхаў-работнікаў. У яго былі акрываўленыя рукі ад шурпатых цаглін, якія браў голай рукой. У яго балела пасья працы ўсё цела, быццам пабітае неміласэрна палкамі, як у арыштанта на катарзе. Бывалі дні, калі ня мог устаць і ішоў на працу зусім разьбіты. Праўда, пазьней усё гэта зьнікла. Ён прызвычайіўся да працы, да пераноскі цаглін, сам пашыў сабе скураныя рукавіцы, прымірыўся зь сябрамі-чэхаў і завёў добрыя знаёмствы, але ўсё ж яго жыцьцё заставалася такой самай пакутай, добраахвотна пакладзенай на сябе, як і раней. І вось, што ж „ачысьцілася“ яго пакутай? Стаў ён лепшым, ці пачуў сябе перарадзіўшымся, новым чалавекам, пачуў у сабе новыя сілы да змаганьня? Ён мог толькі адказаць: „Не!“ Пакута ачысьціла ў ім яго дробныя інтарэсы, дробныя адносіны да людзей — яна падняла ў яго вачох значэньне і вагу чалавека, але пакута забіла ў ім самім чалавечы гонар, прытупіла яго адчуваньне болю і здзеку, зрабіла зь яго пакорнага чалавека. Болей таго, праз сваю абразу, праз выпітае да дна гора ён пазнаў чалавека ў іншым сьвеце, чым раней, і пабачыў, што людзі паважаюць толькі сілу і грамадзкае становішча чалавека⁴⁰.

Уласна кажучы, на гэтай выснове Тугоўскага пра ўласнае грамадзкае банкруцтва й сэнс (ці бессэнсоўнасьць) чалавечых пакутаў можна было б і паставіць кропку на ім як на пэрсанажы („памудрэў, так бы мовіць — і супакойся, шурай у будысці кляштар“), калі б насамрэч галоўныя праблемы й ідэалыгічныя пытаньні раману не пачыналіся менавіта тут. Перадусім, кідаецца ў вочы, што, насуперак парадзе „аспэральнага чалавека“, Тугоўскі ідзе не вучыцца, а працаваць, ня бачачы (у духу марксізму) розніцы паміж інтэлектуальнай і фізычнай працай: „змаганьне за дыплём“ апрыйёры бачыцца яму нічым ня больш годным ці вартым павагі, чым нашэньне цэгля — канец канцоў, абое ёсьць толькі спосабам барацьбы за выжываньне. Тугоўскі трапляе ў парадаксальнае становішча: ён ідзе працаваць, каб здабыць да сябе павагу як да чалавека, але ўсё сканчаецца тым, што „пакута забіла ў ім самім чалавечы гонар“, і адбылося гэта менавіта ў момант, калі Тугоўскі паспрабаваў быць да людзей бліжэй, чым калі дагэтуль. Урэшце, усё сканчаецца тым, што Тугоўскі зноў перакладае адказнасьць за сваю няўдачу на свой лёс, які прымусіў яго дбаць пра кавалак хлеба (заўважу, што ён сам абірае гэты шлях) і не дазволіў дасягнуць вышэйшых мэтаў: „Ён быў „лішні чалавек“, нікому не патрэбны, ні для каго не цікавы, не для

⁴⁰ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 223.

гэтага сьвету створаны. Яго пацягнула ў „вышэйшыя сфэры“, хапаць зоры зь неба, але, на жаль, ён не радзіўся ў сям’і барона, яму, як на злосьць, давялося штодня змагацца з чорным практычным жьцьцём, самому рабіцца практычным і вечно думаць аб кавалку хлеба. У гэтым было яго няшчасьце“⁴¹.

Іншымі словамі, Тугоўскі ўвесь час варочаецца ў заганным коле свайго мысленьня (падобным чынам апісвае гэтае сацыяльна-эканамічнае кола І. Абдзіраловіч: „Выходзіць нейкі зачарованы круг: для сацыяльнай творчасьці павінна быць творчая адзінка, але ўзгадваць гэта адзінку ў значнай частцы залежыць ад разьвіцьця сацыяльнай творчасьці“⁴²) і як быццам не разумее ці ня хоча разумець сапраўдных прычынаў свайго адпачатнай непрыстасаванасьці да грамадзтва — менавіта таму нам і варта паспрабаваць усё-ткі іх адшукаць. Аднак ужо цяпер, прынамсі, можна зрабіць папярэдняю выснову, што Тугоўскі — гэта ня столькі Віктар Вальтар, колькі даведзены да крайнасьці й „перабольшаны“ ў адпаведнасьці з патрабаваньнямі фікцыі малады Віктар Вальтар — прыблізна ў той жа ступені, у якой справядлівае Флябэрава выказваньне „Мадам Бавары — гэта я“, але ня болей за тое.

4. „І скажа мне прыгожая Сьмерць: „Мілы мой, любы. Бачу, ты шчыра пакахаў мяне“

Хто яны, уласна, „народжаныя пад Сатурнам“? Сам „астральны чалавек“ гэтак спрабуе тлумачыць іхную псыхалёгію:

„Людзі, якія радзіліся пад Сатурнам, звычайна не выносяць падуладнасьці, не пужаюцца думкі аб сабе грамады, але разам з тым баюцца быць сьмешнымі, недаверлівыя, працавітыя, любяць земляробства і навукі, ня любяць войны і жаўнераў... Людзі, якія радзіліся пад Сатурнам, абыякавыя да сям’і і дзяцей.

— Гэта неправідлова, — зазначыў Тугоўскі.

— Маўчы... Правідлова! — крыкнуў Кірыла. — Я цярэць не магу ні сям’і, ні дзяцей. Мяшчанства, брат!

— Людзі, якія радзіліся пад Сатурнам, цікавыя да ўсяго і разам з тым сумныя. Мэлянхолія заўсёды кладзе на іх твар сваю пячатку. Гэтыя людзі таксама нічым не задаволены, ні адна партыя ня будзе ім да душы, ні адзін палітычны лад не задаволіць іх. Гэта веч-

⁴¹ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 248.

⁴² Абдзіраловіч, Ігнат. Адвечным шляхам. Львоў, 2007. С. 23.

на ўсім незадаволенья, усё крытыкуючыя людзі, рэвалюцыянэры па духу!

— Брава! — закрывай Тугоўскі⁴³.

Як бачым, у апісанні „астральнага чалавека“ псыхалягічная характарыстыка „роджаных пад Сатурнам“ мяшаецца з характарыстыкай іхнага сьветапогляду. Ці ёсьць, уласна, падобная схільнасьць да крайнасьцяў рысай строга псыхалягічнай — ці „роджаным пад Сатурнам“ свомыя ўсё-ткі нейкія глыбінныя перакананьні, а ня проста „сьляпое“ радыкальнае адмаўленьне ўсяго? (Зноў праводзячы паралель з Абдзіраловічам: „Ёсьць другі тып сьветагляду: „усё існуючае — неразумна“. Тады нехапаючая папярэдняму тыпу актуальнасьць у грунтоўным перабудаванні жыцьця кідаецца ў другую скрайнасьць“⁴⁴).

Да першага адказу ў рамане схіляецца „айцец“ Кірыла Бурачэўскі, які называе свайго сябра Тугоўскага „паэтам“ („Ты паэтычна падышоў да лекцыі, да таго самага залатазуба прафэсара, ты занадта блізка прыняў да сэрца яго сьцьверджаньні і паэтычна абурьўся“⁴⁵), разумеючы пад гэтым ягоны псыхалягічны тып: „Не накрывай на сябе плашча Гамлета — табе гэта зусім не падыходзіць. Такія Гамлеты, ведаеш, страляюцца... А страляцца, — ён сплюнуў, — глупства“⁴⁶. Характэрна, што, будучы марксістам, Бурачэўскі бачыць за кожным псыхічным станам якуюсьці матэрыяльную прычыну, якой заўжды можна даць рады:

„Стыпэндья? — зарухайся Тугоўскі. — Поўная стыпэндья?! Вельмі дзякую! Скажы ім, калі ласка, што яна мне не патрэбна.

— Што ты, звар’яцеў? — ускочыў Кірыла. — Табе не патрэбна стыпэндья? На што ты тады ехай у Прагу?

Тугоўскі змайчай.

— Я думаю, ты ня герцаг які-небудзь, якому не патрэбна стыпэндья“⁴⁷.

У дадатак працывую, бадай, самы характэрны дыялёг паміж двума героямі, які, пры ўласьцівай ім абодвум схільнасьці да „любомудрасьці“, падкрэсьлівае розьніцу ў іхных падыходах, якая ёсьць асноўнай крыніцай немагчымасьці іхнага паразуменьня. Гэтая розьніца ёсьць

⁴³ Вальтар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам... С. 172—173.

⁴⁴ Абдзіраловіч, Ігнат. Адвечным шляхам... С. 30.

⁴⁵ Вальтар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам... С. 195.

⁴⁶ Тамсама. С. 123.

⁴⁷ Тамсама. С. 123.

настолькі выразнай і ў чымсьці нават схематычнай, што дае нам поўнае права ўспрымаць пастаць Бурачэўскага як чарговы канструкт Вальтаравай фікцыі, праграмавую ідэалогічную процівагу Тугоўскаму:

„Ведаеш, ёсьць моманты, больш важныя за хлеб, за ежу, за стыпэндью. Ёсьць моманты, калі ня хочацца ні піць, ні есьць. Ты, напэўна, чуў, што ў турме часам арыштанты аб'яўляюць галадоўку? Так вось, брат: значыць, ёсьць мукі і больш цяжкія, чым голод, ёсьць так званыя й маральныя мукі. Вось гэтыя мукі прымушаюць мяне адмовіцца ад стыпэндыі. Ты робіш зноў здзіўлены твар... Ну добра... Дапусьцім, што я згаджуся атрымаць стыпэндью, стану студэнтам. Ну й што пасьля гэтага? Жыць, калі ты чуеш поўны ўпадак сіл, калі ў цябе баліць сэрца, мучыцца сьвядомасьць... Слухай, айцец Кірыла: жыць бяз таленту, без аднаго хоць якога-небудзь таленту, жыць разачараванаму ў самім сабе, жыць з пэўнасьцю, што табе ўсё роўна нічога ня ўдасца, згадзіся сам — немагчыма.

— Цьфу! — плюнуў айцец Кірыла. — Адкуль ты ведаеш, што табе нічога ня ўдасца? Бяры, што ты можаш зрабіць, бяры па сваіх сілах — і табе ўсё ўдасца. Каб табе нічога не ўдалося б — так-такі зусім, зусім нічога — гэта немагчыма. Ні адзін жывы чалавек гэтага ня скажа. Калі ты так думаеш, тады ўжо ты, запраўды, нежывы чалавек, тады толькі рухомы труп. Тады я ў табе вельмі памыліўся.

— Так, айцец Кірыла, я стаў ужо трупам. Я — чалавек, катораму толькі што мінула 24 гады, стаў ужо трупам!.. Трагедыя, годная п'яра Шэкспіра, праўда? А калі гэта так, дык нашто трупу яшчэ бадзяцца па сьвеце?.. Нашто яму стыпэндья?.. Няхай карыстаюць зь яе тыя, хто яшчэ жывы, хто думае ў імя чагосьці разьбіваць сабе галаву. Няхай твораць камэдыю комікі, якія ўмеюць сьмяяцца...

— Так, брат, нэўрастэнія ў цябе, вострая нэўрастэнія⁴⁸.

Калі айцец Кірыла схільны тлумачыць настрой Тугоўскага „нэўрастэніяй“ і „інтэлігенцкай хваробай“, комплексам Гамлета, то сам Тугоўскі адназначна прыхіляецца да другога варыянту адказу на пытаньне, чым ёсьць „народжаны пад Сатурнам“: псыхалёгія тут, паводле яго, зусім ні пры чым, падставы ягоных уласных перакананьняў — выключна разумовыя, лягічныя, то бок — філязафічныя. Гэтыя свае перакананьні разам зь іх перадумовамі ён спрабуе выказаць у сваім адзіным творы з надзвычай характэрнаю назвай, якая ўжо сама па сабе ўтрымлівае ня толькі алюзію на Ніцшэ, але й фактычную „філязофскую праг-

⁴⁸ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 123—124.

раму, самога Тугоўскага, шмат у чым абавязаную таму ж Ніцшэ: „Споведзь“ самагубцы. Кніга для ўсіх і ні для кога», — прыгожа вывеў ён на вокладцы⁴⁹.

Сама па сабе „Споведзь самагубцы“, магчыма, ня ёсьць самым яскравым, а пагатоў „арыгінальным“ з філязофскага гледзішча момантам кнігі (і тут аўтарава любоў да праўды перамагае памкненне „ўпрыгожыць“ Тугоўскага й зрабіць яго разумнейшым, чым насамрэч) — яна дапамагае зразумець філязофію самога раману не непасрэдна, а ўскосна, пасярэдніцтвам набліжэння нас да філязофіі й „мысьлярскага вобразу“ галоўнага героя. Натуральна, калі б ён быў насамрэч глыбокім філэзафам і быў здольны падаць у сваіх нататках нейкі ўнівэрсальны адказ на вечныя пытаньні, то самога раману магло б і не адбыцца, і сам Вальтар быў бы не пісьменьнікам, а акадэмікам. Тым ня менш, асобныя пасажы „Споведзі“ вартыя таго, каб іх працытаваць:

„Кажуць: „Чалавек родзіцца для ічасьця, як птушка для палёту“. Але пароды птушак бываюць розныя, і палёты бываюць розныя. Адны роджаны для таго, каб стаць вераб’ямі, і як бы яны ні хацелі, ім не падняцца вышэй страхі маленькай хаты, не адляцець далей нейкага мейсца чалавечага жыльля. Другія ж родзяцца каршунамі, каб лётаць высока пад небам, каб у пэўны момант накінуцца на слабейшых і адняць ад іх жыцьцё і ічасьце. Людзі родзяцца і жывуць, як птушкі... Ніхто ня ведае, што вылупіцца зь яйка, ніхто ня ведае, чым стане чалавек. Як птушка, у гнязьдзе якой пакладзена зязюлінае яйка, ня ведае, што яна выседзіць зязюлю, так ніхто ня ведае, што выйдзе з растучага чалавека: зязюля ці каршун. Але чалавек расьце. Ён чуе, што ў яго адрастаюць крылы. Ён бачыць, што пад небам лётаюць сакалы. І ў сэрцы яго кладзецца жаданьне: чаму я ня сокал, чаму я не магу лётаць над сьветам... Паляту... І ён ляціць. Ён прабуе зрабіць гэта раз... Не выходзіць. Ён чуе, што яго крылы слабыя; ён прабуе падняцца другі, трэці, чацьвёрты, дзясяты раз — і ня можа. Тады ён пакідае сваё жаданьне. Ён пачынае задумвацца і знаходзіць, што ён ужо зусім ня сокал, ён жа радзіўся вераб’ём... Так пазнаюцца законы жыцьця“⁵⁰.

Тут Вальтар пацвярджае сваё веданьне Ніцшэ: Тугоўскі падзяляе людзей на дзьве адмысловыя ПАРОДЫ, між якімі існуе апрыёрная й непераадольная розьніца. (Зьвернем увагу на далёка не ніцшэанскую

⁴⁹ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 119.

⁵⁰ Тамсама. С. 119.

інтэрпрэтацыю гэтых „пародаў“ у Абдзіраловіча: „...вышэйшая чалавечая парода, найболей сумленная парода творцаў“⁵¹.) Кажучы словамі Вальтаравага чэскага сучасніка Ладзіслава Клімы, „між геніем і звычайным чалавекам такая ж розніца, як між чалавекам і вярблюдам“ — з той розніцай, што Вальтараў „каршун“ зусім не азначае „генія“. Як бы ні высільваўся „верабеі“, „ён ня можа стаць сакалом. Так рашыла прырода, такі закон жыцця. Аднак мы прарочым дзіцёнку вялікую будучыню, мы кажам: ён будзе інжынерам, прафэсарам. Хоць між тым лёс чалавека ўжо вырашаны: ён будзе ўсё жыццё канцылярскім чыноўнікам. Здаецца, так проста і ясна: лёс чалавека існуе ракой яго жыцця. Адно будучь вераб’ямі, другія сакаламі... А ўсё ж што вельмі проста, то вельмі мудра. Людзі ня хочучь прызнаць, што лёс існуе і кіруе жыццём. Яны кажучь: мы вольныя птушкі, давайце будзем лётаць пад небам, над нязведанымі краямі. Можа быць, гэта і хвароба, можа быць, трэба сьпяваць гэтай безразважнасьці песню, але ўсё ж гэта безразважнасьць. Закон жыцця строгі і бязьлітасны, як судзьдзя. Цяпер трэба даведацца, дзе ў чалавека знаходзяцца крыльлі? Крыльлі гэтыя знаходзяцца ў мозгу. Так, у мозгу...“⁵². Што разумее Тугоўскі пад „мозгам“ — спосаб мысьленьня ці нейкія звесткі папулярнай тады ілжэнавукі фрэналёгіі? Для яго, як і для Клімы ці Вайнінгера, адно другога не выключае: „І можа быць, мілья сосны, праз 300 гадоў, калі ўжо і вас ня будзе, у лес прыйдзе чалавек і раскажа, што ён прыдумаў такія праменьні, як зараз рэнтгенаўскія, якія праходзяць праз чаранны кошык і адразу паказваюць, што гэты чалавек будзе вераб’ём, гэты — каршунам ці сакалом... Можа быць, тады вераб’ёў будучь нішчыць, як непатрэбных? Тады запануе толькі здаровая, разумная людзкасьць і жыццё стане прыгожым. Аб гэтым нават думае новая навука. Але пакуль гэтага няма. Вераб’і жывуць і спакойна сабе чыркаюць...“⁵³

Абмяжваемся пакуль гэтым супрацьпастаўленьнем двух „рэвалюцыйных“ сьветапоглядаў (умоўна кажучы, „марксісцкага“, свмага айцу Кірылу, і „ніцшэанскага“, уласьцівага Тугоўскаму), „роджаных пад Сатурнам“ герояў, безь іхных глыбейшых характарыстык. Канстатуйма, што айцец Кірыла — гэта „адваротны бок мэдаля“ мысьленьня Тугоўскага, ягонае праўдзівае, то бок філязофскае альтэр-эга (у адрозьненьне

⁵¹ Абдзіраловіч, Ігнат. Адвечным шляхам... С. 20—31.

⁵² Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 120.

⁵³ Тамсама. С. 120—121.

ад сацыяльнага альтэр-эга — Загорскага, жаночага — Вярхоўскай і г. д.). Дык якога з двух герояў падтрымлівае ў спрэчцы аўтар? Можна было б з пэўнай доляй справядлівасці сказаць, што ніводнага, калі б не адна дэталі: тым часам як Загорскаму й Вярхоўскай Тугоўскі за іхную „іншасць“ адпомшчвае сам (гэтаксама як урэшце бярэ ўласны лёс, ці ўласную сьмерць, у свае рукі, „разьбіраецца“ сам з сабою), то ў выпадку сымпатычнага Тугоўскаму айца Кірылы гэтая задача перакладаецца на ягоны раманава „лёс“, то бок, на самога аўтара: „айцец“ Кірыла (фальшывы „айцец“, у адрозьненне ад „айца“ сапраўднага, „астральнага чалавека“; штосьці нахштальт узурпатар Кляўдыя ў параўнаньні з Гамлетавым бацькам) стаецца ахвярай, і ня проста ахвярай „іроніі лёсу“, а ідэялягічнай канструкцыі сюжэту, то бок яго сканструяванасці ў адпаведнасьці з аўтаравым перакананьнем, што менавіта аптыміст Кірыла Бурачэўскі, а ня хто іншы, ПАВІНЕН стаць ахвярай сухотаў. Чаму — павінен? Бо ён, у адрозьненне ад „астральнага чалавека“, не разумее (а ў адрозьненне ад Тугоўскага і не прадчувае) неабвержнасьці законаў сьвету, ён спрабуе іх перайначыць, змагаецца зь імі „на паверхні“ — таму няма дзіва, што ён правальваецца ў мэтафізычную багню і гіне ў ёй. Таму сьмерць ягоная — магчыма, і выпадковасць з гледзішча звычайнага жыцця, але паводле законаў фікцыі яна, натуральна, ёсьць ня менш неабходнай за сьвядомае забойства бабкі-працэнтніцы Раскольнікавым.

Гэты архаічны спосаб разьвязаньня сюжэту, вядомы нам з часоў Арыстотэля (праўда, у лацінскім перакладзе) як *Deus ex machina*, у духу паганскай міталёгіі ставіць фатум і прадвызначэньне па-над чалавечай воляй, свабодай выбару й іншымі гуманістычнымі ды пратэстанцкімі, новазапаветнымі каштоўнасьцямі (заўважым мімаходзь, наколькі малую ролю ў кнізе адыграе хрысьціянства, што ўсяго толькі некалькі разоў стаецца аб'ектам кпінаў — параўнайма гэта з частымі спасылкамі на Біблію ў „аптымістычнага“ Абдзіраловіча) — аднак у выпадку філязофскага рамана Вальтара менавіта гэтая „беспадстаўная“, нічым апроч аўтаравага хаценьня не матываваная сьмерць сьведчыць на карысьць таго, што сам аўтар трымаецца нават не дагуманістычных, а анты-гуманістычных перакананьняў — і што гэтыя перакананьні, хутчэй за ўсё, ёсьць у тым ліку й перакананьнямі ідэйнага „пераможцы“, Тугоўскага. Карыстаньне такой разьвязкай набліжае Вальтара да Фэрнанда дэ Рохаса („Сэлестына“) і маркіза дэ Сада („Жустына“): у апошняга ўнутрана справядлівая й набожная галоўная гераіня пасля безьлічы перанесеных пакутаў і зьдзекаў з боку людзей

і лёсу ўрэшце гіне ад удару маланкі. Паказальна, што менавіта Бурачэўскі спрабуе пераканаць Тугоўскага: „*Ня вер ніякім уплывам Сатурна!* „*Чалавек — гэта гучыць горда*“, *разумееш?.. Кожны — сам каваль свайго ічасьця, і зусім начхаць на Сатурн. Гэта тэорыя знайшла ў тваім „я“ адпаведны грунт, таму што ты хворы інтэлігент. Але ўсё ж, думаю, пакалупаць цябе пальцам — дык усярэдзіне тваёй акажацца здаровы селянін*“⁵⁴.

„Здаровы селянін“, насамрэч — гэта і сам Бурачэўскі (нагадайма, прызвішча архетыпальнага й карыкатурнага ўвасабленьня „здаровага селяніна“ ў рамане — Бурак, якога ад расейскага „дурня“ дзеліць адна літара), і ў чымсьці — філязафічны антыпод Вальтара, „анархіст“ Абдзіраловіч. Айцец Кірыла забываецца пра сьмерць, забываецца пра тое, што ўсе людзі, у пэўным сэнсе, „народжаныя пад Сатурнам“ — нягледзячы на тое, што менавіта „астральны чалавек“, пад маскаю якога ў рамане, на нашу думку, хаваецца аўтар, сам папярэджвае яго пра гэта.

„*Ты думаеш, што кажаш страшэнна мудрыя рэчы. Ніколькі, выбачай. Твая, з дазволу казаць, філязофія ня мае ў сабе нічога цікавага. Хоць бы што-небудзь годнае ўвагі, над чым трэба было б прыздумацца. Пустата... Пагляд на жыцьцё нэўрастэніка.*

— *Паважаны айцец Кірыла! Ты толькі пацвярджаеш маю думку аб самім сабе. Чым далей, тым больш пераконваеш мяне, што мне жыць ня варта...*

— *Калі так, дык памірай. Я ў табе памыліўся. Я думаю, што ты з працоўных, з сялян ці работнікаў, што ты моцна, па-дзедаўску, гатоў чапляцца за жыцьцё, нягледзячы ні на якія мукі й болі. Я думаю, што ты прыйдзеш у нашу грамаду і станеш у шэраг тых, хто гатоў гінуць за работнікаў, як кажуць, за вялікую справу ўсялюдзкага каханьня... А ты — інтэлігент, хворы інтэлігентнымі хваробамі. Такіх інтэлігентаў я цяпець не магу. Тады жадаю табе шчасьлівай сьмерці, як і ўсякаму інтэлігенту*“⁵⁵.

Нават у гэты момант айцец Кірыла не ўсьведамляе, што, жадаючы сьмерці Тугоўскаму, ён жадае яе фактычна самому сабе.

У гэтым выпадку Вальтар, зусім у духу „астральных навук“, насамрэч, судакранаецца зь містыкай (настолькі ўласьціваю сучасным яму праскім аўтарам — відавочна, што гэта была свомасьць ня месца, а менавіта часу, эпохі адчайнага пошуку „альтэрнатывы памерламу

⁵⁴ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 125.

⁵⁵ Тамсама. С. 124.

Богу"). І ў астатнім выпадковасьць у рамане ёсьць значна больш, як выпадковасьць. Гэтак, калі Тугоўскі канчаткова пастанаўляе скончыць жыцьцё самагубствам, ён „выпадкова“ сустракае ў трамваі Вярхоўскую; аднак і дагэтуль ужо сама іхняя сустрэча мае пэўнае містычнае адценьне — выяўляецца, што яны зь ёю знаёмыя даволі даўно, з самай лёсавызначальнай пары ў маладосьці героя:

„Тугоўскі глядзеў на яе збоку і ўспамінаў.

— Вы былі ў Харкаве? — запытаў ён. — Мне здаецца, я вас бачыў тады. Я быў вучнёўскім камісарам і прыйшоў у вашу гімназію запрашаць на сьвята адзінай працоўнай школы. Вы аказаліся адны ў клясе, і я вам перадаў плякаты і адозвы.

— Так, так. Прыгадваю. Гэта былі вы. І вы настрашылі тады ўсю гімназію і прымусілі заўтра ў поўным складзе на чале з дырэктаркай зьявіцца пад пагрозай зачынення школы.

Тугоўскі засьмяяўся.

— Так, так, — кінула Вярхоўская. — Ах, як гэта далёка. І я даўно мы знаёмыя з вамі.

— І як мы мала ведаем адзін аднаго, — дадаў Тугоўскі⁵⁶.

Містыка выдае ў аўтара якуюсьці прыхаваную веру ў пагаемную, „звышнатуральную справядлівасьць“ сьвету — гэта тлумачыць вышэйзгаданую апантанасьць Тугоўскага помстай: ён папросту імкнецца выступаць у ролі „інструманту“ такой інтуітыўна адчутай справядлівасьці, сам да канца не ўсьведамляючы таго. „Зьвярыным гневам поўняцца яго грудзі. Узяць бы нож і, падобна „брацьцям-разбойнікам“, ісьці на месцах і вёсках... Хто ён? Бадзяга з закончанай сярэдняй адукацыяй! Ён радзіўся пралетарыем, а стаў горш за пралетарыя. Хіба ён можа параўнаць сябе з чэскім пралетарыем? У таго — чыстыя прыгожыя пакоі з добрай мэбляю, з каберцамі, з белымі пышнымі пярынамі, што красуюцца на пасьцелі, з кветкамі на вокнах і птушкамі ў клетках. А ў яго...“⁵⁷

Тугоўскі ўспрымае несправядлівасьць сьвету (ня толькі ў дачыненні сябе самога, але й іншых падобных „вераб’ёў“) як адпачатную дадзенасьць, гэтаксама як гностыкі лічылі аксіяматычнымі недасканаласьць і „д’ябальскі характар“ стварэньня. Прыкладаў такой несправядлівасьці навокал безліч — у рэальным (а не фіктыўным) сьвеце несправядлівасьцю ёсьць і сьмерць Бурачэўскага: „Роджаны пад Сатурнам...

⁵⁶ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 254.

⁵⁷ Тамсама. С. 118.

Чалавек памірае, калі яму застаўся адзін дзень да дыплёму. [Заўважце, як пад маскаю спачування з боку Тугоўскага хаваецца злая (сама)іронія з боку Вальтара. — **М. Шч.**] Памірае ў росквіце сілаў, ня маючы магчымасці вярнуцца на Бацькаўшчыну, якую ён хацеў бачыць квятучым садам. Хіба гэта не няшчасьце? Хіба гэтыя людзі не радзіліся пад няшчаснай плянэтай Сатурн? Хіба ня цягне іх гэтыя пракляты Сатурн да магіль, калі яны самі цягнуцца да жыцця? А колькі іх? Колькі іх у Празе, што імкнуцца, можа быць, шчыра, да палешаньня свайго палажэння і нават цэлага народу, церпяць фіяска ў разгар свайёй працы?⁵⁸

Аднак, вядома ж, галоўнай ахвярай гэтай несправядлівасці сьвету ёсьць у рамане перадусім сам Тугоўскі. „Што такое быў ён, Пётра Тугоўскі, у велізарнай чашы жыцця? Адзінокая пясчынка, якая ляжала без усякага руху ў агульнай масе пяску. Адзінокі чалавек, не знайшоўшы свайго ўласнага шчасся. Разьбітая маладосць, што прадвяшчала жахлівую, сумную і студзёную старасць. Студзёная вясна, у каторай замерзлі кветкі, пажоўклі лісьці, як увосені, і ніколі ня ўстануць да жыцця. Сапраўды, што такое быў ён, Пётра Тугоўскі? Для чаго ж радзіўся ён? У імя чаго прыйшоў у гэты сьвет? У імя якой-небудзь мэты ці проста так сабе, як непатрэбнае пустазельле на полі? Ува ўсякім выпадку, ён не прыйшоў у сьвет, як іншыя: думаць аб свайёй гаспадарцы і аб сваіх агародах. Яму брыдкае гэтае людзкое імкненьне разбагацець — накупіць болей зямлі, пабудоваць больш дамоў, на вокнах паставіць герані, павесіць клеткі з канарэйкамі і, шчасліваму, сытаму, хадзіць па пакоях і слухаць прыбой людзкага гора, можа быць, паплакаць, можа быць, кагосьці пашкадаваць, камусьці працягнуць руку дапамогі. Ён усімі нэрвамі свайёй душы ненавідзеў гэтых сытых і задаволеных людзей, якімі б здольнасцямі яны ні блішчэлі, і называў іх мяшчанамі. Мяшчане — гэта самы брыдкі від чалавека, які нагадвае, што чалавек недалёка адышоў ад жывёлы. Тугоўскі не радзіўся для таго, каб хваліць гэты сьвет толькі таму, што ў яго быў белы хлеб⁵⁹. „Якая насмешка лёсу. Цяпер ён пачуў узаемнасць жанчыны, каторую калісьці кахаў, цяпер, калі ў яго зьявіўся сыфіліс у другой стадыі. Яна ішла як ахвяра, ня ведаючы, каля якой жахлівай небясьпекі ішла, на каго хацела абперціся, да каго даткнуцца сваімі гарачымі вуснамі. Яму стала шкода яе. Ён быў бы

⁵⁸ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 216.

⁵⁹ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 247.

злачынцам, яго можна было б па закону пасадзіць у турму, каб зараз ён даткнуўся да яе і перадаў ёй жахлівую пошасць⁶⁰.

Назваць сьветаадчуваньне Тугоўскага „пэсымістычным“, гэтаксама як і яго самога „мэлянхольікам“ — відавочна, недастаткова, гэтаксама ж недарэчна глядзеліся б такія эпітэты ў дачыненні, напрыклад, Кафкі: гэта хутчэй не мэлянхолья, а якісьці „сьвяты жах“ перад існаваньнем і ягонымі таямнічымі законамі. „Я ўспомніў сваё жыцьцё, — прадаўжаў Тугоўскі, — і мне проста хочацца трапятаць і плакаць. Колькі памылак... Ах, колькі памылак... Якое няўдалае жыцьцё, якое цёмнае жыцьцё на дне, дзе капошацца чэрві...“⁶¹ Калі ў „гнастычным“ сьветаўспрыманьні Тугоўскага й ёсьць штосьці „рамантычнае“ (я зусім нічога ня маю супраць Гэтэ ці Наваліса, якраз наадварот, аднак залішняя вульгарызацыя тэрміну „рамантык“ ды ягонае гістарычнае адценьне забараняе мне зь ім у дачыненні Вальтара атаясаміцца; гэта, бадай, тое самае, што назваць „рамантыкам“ таго ж Ніцшэ: у лепшым выпадку — недакладнасьць, у горшым — неразуменьне), то гэта, безумоўна, ягонае стаўленьне да сьмерці як да сродку разьвязаньня ўсіх згаданых праблемаў — дакладней кажучы, самой Праблемы сьвету й ягонага ў ім існаваньня: „Я не хачу чакаць таго часу, калі ты, Сьмерць, паклічаш мяне. Я сам іду да цябе, я ляту ў твае абоймы. Я зразумеў, што безь цябе жыць няможна. Як жыць курыцы зь яе мозгам, калі яна ведае, што існуе каршун, хітрэйшы за яе. Усякая курыца павінна была сама ляцець у твае абоймы, магутная Сьмерць. Яна гэтага ня робіць. Тым горш для яе. ...Я ня клічу за сабой маіх братоў — людзей, маленькіх людзей вераб'інай пароды. Няхай яны жывуць... Няхай дыхаюць паветрам... Няхай хваляць сонца і прыклікаюць жыцьцё... Шчасьліва заставацца... І скажа мне прыгожая Сьмерць: „Мілы мой, любы. Бачу, ты шчыра пакахаў мяне“⁶².

Любоў да сьмерці... „Выт'ем за маю сьмерць! Ну, падымай куфаль за духоўную сьмерць Тугоўскага!“⁶³ „Самагубства“ ў рамане — ці не найчасцей ужыванае слова. Аднак раман цікавы сярод іншага тым, што ўвесь час трымае нас у напружаньні што да „канчатковых“ высноваў, існуе ў памежнай зоне між жыцьцём і сьмерцю, у пэрыяд „пасья“ сьмерці духовай і „да“ сьмерці фізычнай. З аднаго боку, абгрунтава-

⁶⁰ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 243.

⁶¹ Тамсама. С. 118.

⁶² Тамсама. С. 121.

⁶³ Тамсама. С. 195.

насьць добраахвотнай сьмерці ёсьць для Тугоўскага (як і ўсё для таго ж Л. Клімы, пры палярна іншых аргумэнтах на карысьць гэткай абгрунтаванасьці) больш чым дастатковай, каб яе здзейсьніць: „Кірыла Бурачэўскі памёр, ён адправіўся на вечны спачынак, але ці ня быў гэта самы найлепшы выхад з таго жыцьця, каторае прыводзіць людзей у тупік. Ён чуў, што прыйшоў у тупік, жажлівы, безнадзейны тупік, і так цяжка яму было адчуваць, што ён гіне, што ў яго няма будучыні, што больш у яго не засталася мэты, у імя чаго жыць і змагацца... Тады, ён пытаецца, для чаго яго пакута? На што добраахвотна мучыцца, калі гэта нікому не прыносіць карысьці? Кінуць нарэшце пакутаваць. Спачыць так, як спачыў Кірыла Бурачэўскі. Другога выхаду няма“⁶⁴. Пагатоў што „вялікі філэзаф Ніцшэ сказаў: „Вы кажаце, што жыцьцё — бяссэнсіца? Правідлова! Так паспрабуйце скончыць гэту бяссэнсіцу!“⁶⁵ З другога боку, пры ўсёй сваёй перакананасьці ў неабходнасьці добраахвотнай сьмерці герой Вальтара бачыць і адваротны бок рэчаў: ён зь недаверам ставіцца да ўсялякай ідэалёгіі, і ў гэтым выпадку — і да ўласна распрацаванай ідэалёгіі самагубства: „Усё заставалася б, як цяпер, бо Тугоўскі быў маленькім, нікому непатрэбным вінецікам велізарнай машыны, і калі ён вываліўся — машына прадаўжала ісьці сваім ходам, нават ня ведаючы, ці быў такі вінецік. Як сьмешна! Застрэліцца! Страляюцца ці наогул канчаюць самагубствам з мэтай, каб зрабіць сваёй сьмерцю нешта жахотнае, нейкую дэманстрацыю, спадзеючыся, можа, хоць пасля сьмерці знайсць спачуваньне таго, каторы быў студзёным і жорсткім пры жыцьці. А які ж пратэст мог ён зрабіць сваім стрэлам у сэрца? Пратэст проціў таго, што ён маленькі, непатрэбны вінецік велізарнай машыны?“⁶⁶ Як тут зноў не ўзгадаць памерлага ў часе Вальтарава знаходжаньня ў Празе Кафку, для якога, з аднаго боку, „той, хто дзейнічае ў адпаведнасьці з спазнаньнем, ня можа ня зьнішчыць сябе“, а з другога — „ты, які ня здольны зрабіць самай звычайнай рэчы, задумаў здзейсьніць менавіта самагубства?“⁶⁷

То бок гаворка ў Вальтара (як і ў Кафкі й Клімы) вядзецца не пра „ўвасобленае ў жыцьцё“ (наўрад ці тут дарэчы гэтае слова) рэальнае самагубства, а пра самагубства апасяродкаванае й адкладзенае, чья

⁶⁴ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 223—224.

⁶⁵ Тамсама. С. 92.

⁶⁶ Тамсама. С. 228.

⁶⁷ Цыт. паводле: Calasso, Roberto. Kafka. S. 190.

ідэалёгія грунтуецца на барочным разуменьні таго, што ўсё жыццё ёсьць толькі адкладзенай сьмерцю, спосабам уміраньня (*vivo pro que te tuero*, як казалі гішпанскія містыкі), калі заўгодна — пра самагубства як Найвышэйшы й, магчыма, таму недасяжны Ідэал (гл. вышэй цытаванага Кафку). Парадаксальным чынам, ажыццявіць гэты ідэал, сярод іншага, азначала б... пазбавіцца гэтага (прынамсі нейкага) ідэалу. Як і пазбавіцца ўсяго астатняга, чаго насамрэч ня так і шкада — шкада сябе, як Чалавека Ідэалу, якім бы гэты ідэал ні быў... То бок для Тугоўскага важней марыць пра самагубства, чым канчаткова стаць самагубцам (шпэнглераўскае супрацьпастаўленьне *werden i sein* — гэтаксама як для Абдзіраловіча важней фармаваць, чымся с-фармаваць) — ці ўсьведамляе ён гэта да канца? І ці ўсьведамляе гэта ягоны аўтар? У выпадку героя, беручы да ўвагі ягонае далейшае разьвіццё, адказ гучыць — „не“, у выпадку аўтара — несумненна, „так“, іначай ён папросту не займаўся б літаратурай і апісаньнем мысьленьня патэнцыйнага самагубцы... Зноў-такі, калі ў сваю чаргу аддзяліць Аўтара раману ад канкрэтнага чалавека Віктара Вальтара (пра якога нам мала вядома й чыё імя я ўжываю паўсюль як сынонім функцыі „Аўтар“, калі заўгодна — у значаньні ягонага „Супэр-Эга“), то ў выпадку апошняга нельга ўжо быць такім пэўным (чалавек цягам жыцця ёсьць усім, а ня толькі аўтарам раману) — аднак спэкуляваць наконт падабенства рэальнага чалавека з раманавым героем на падставе літаратурных тэкстаў ёсьць задачай можа й прывабнай, але не літаратурнай, а пагатоў не літаратуразнаўчай.

Такім чынам, у „ідэальнага самагубцы“ Тугоўскага, уласна, няма нутраной патрэбы ў ажыццяўленьні самагубства тут і цяпер — і тым ня менш, ён настолькі не сумняецца ў яго непазьбежнасьці, што ўжо цяпер лічыць сябе памерлым ці прынамсі асуджаным на сьмерць, як і „астральны чалавек“ альбо айцец Кірыла, толькі на сьмерць не ад цялеснай, а ад душэўнай хваробы („*Сам я насіў на сваім твары пляму „плебей“, і таму як мне ня стаць у шэраг паніжаных і абражаных? Так, чалавеча, я звар’яцеў*“⁶⁸). Тугоўскі хаця й называе сам сябе вар’ятам, але мусова ці рытарычна, усяго толькі пацьвярджаючы думку айца Кірылы — можна сказаць, што Тугоўскі лічыць сябе хворым не на галаву, а на Ідэал — празь немагчымасьць яго ажыццявіць ён абірае магчымасьць яго, так бы мовіць, „усьмерцявіць“. Гэты працэс ужо адбываецца і ўва ўяўленьні самога Тугоўскага тэарэтычна ўжо завяршыўся, што дапускае й айцец Кірыла:

⁶⁸ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 195.

„Бываюць розныя выпадкі... Бывае, напрыклад, што чалавек памірае. Мала было ў іншых Грамадах выпадкаў, каб паміралі студэнты? Так уявіце сабе, што Тугоўскі памёр. Памёр для беларускай Грамады, і памяць нават па сабе ня кінуў. Уявілі — і ня будзем варушыць цені нябожчыка.

— Ты заўсёды ўсіх абараняеш, айцец Кірыла, — засьмяяўся Малевіч.

— Што? Перад тым, як чалавека абвінавачваць, трэба яго зразумець. Можна быць, каб мы маглі яго абвінавачваць...“⁶⁹

Парадаксальным чынам, калі жыцьцё перад вачыма патэнцыйнага самагубцы пераўтвараецца ў сьмерць, калі сьмерць робіцца галоўным і апошнім, *non plus ultra* сэнсам жыцьця, ягонаў ідэалёгіяй, тады само ўміраньне, наадварот, бярэ на сябе шматлікія рысы жыцьця, стаецца стылем жыцьця альбо, калі заўгодна... спосабам выжываньня (міжволі згадваецца „Хагакурэ“ й Іпаліт Дастаеўскага). Калі жыцьцё ёсьць уміраньнем, то і... уміраньне ёсьць жыцьцём, а абраньне таго ці іншага спосабу ўміраньня ёсьць абраньнем таго ці іншага спосабу жыцьця.

З тэксту выплывае, што ўсе надзеі Тугоўскага на жыцьцё „без ідэалу самагубства“ зьвязаныя для яго з Прагай і з магчымым ажыцьцяўленьнем іншага ідэалу, каханьня да Вярхоўскай (пра гэты „альтэрнатыўны ідэал“ мы пагаворым далей). А вось што да спосабаў „жыцьця ў самагубстве“ (паводле аналёгіі з „жыцьцём у праўдзе“), то іх тэарэтычна можа быць вялікае мноства. Які зь іх абірае Тугоўскі? Напачатку — шлях распушчэньня ў натоўпе, шлях ананімнасьці й „аскезы Я“: „А зараз я памёр: я кінуў вышэйшую школу, бо яна рыхтуе толькі кар’ерыстаў і лёкаў для капіталістаў, да чаго калісьці заклікаў залатазубы прафэсар палітычнай эканоміі. Я кінуў прадмет каханьня, які таксама, мне здаецца, думае аб кар’еры і аб мужу-кар’ерысту. Я вырваў з болям сваё каханьне, кажу табе шчыра, айцец Кірыла, пакінуў у сваім сэрцы глыбокую рану, якая вечна застаецца са мной, пакуль будзе цячы кроў у жылах. Я памёр для гэтага сьвету, памёр для інтэлігенцыі, якая панясе эўрапейскую панскую культуру на Беларусь. Я сам сябе зажива пахаваў у яму, каб ня стаў тым, каго болей усяго ненавіджу: інтэлігентам, які ненавідзіць рабочых, бо яны сьмярдзяць. Ня ведаю, што такое творыцца са мной: можа быць, я вар’яцею, але я кахаю яго, чалавека паніжанага і абражанага“⁷⁰.

⁶⁹ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 186.

⁷⁰ Тамсама. С. 194.

Найбольш цікавае пытаньне, наколькі шчырым ёсьць гэтае „каханьне“ Тугоўскага да „паніжанана й абражанана“ чалавека — ствараецца ўражаньне, што яно ёсьць толькі прайвай каханьня да сябе й да ўласнага Ідэалу, да ідэалу самагубства. То бок і тут Тугоўскі ідзе далей за параду, атрыманую ў гэтым выпадку ад „вялікага філёзафа Ніцшэ“: ён марыць пра самагубства, у якім быў бы большы, чым проста асабісты, нейкі дадатковы ідэалогічны сэнс — каб яно было ўспрынятае як самаахвяраваньне. А каму ж яшчэ ахвяраваць сябе раманаваму герою, як не „прыніжаным і абражаным“ (у адрозьненьне ад іншага героя Вальтара, Лебядзька, які ў „Аднабочніках“ ахвяруе сябе каханьню)? „Ён павінен застацца чэсным з сабой. І тады, можа быць, ён пакахае якую-небудзь сялянку. Хіба мала ёсьць прыгожых дзяўчат, на якіх не зьвяртаюць увагі „інтэлігенты“, асабліва тыя „інтэлігенты“, якія ствараюць Беларускаю грамаду ў Празе? Ім патрэбны графіні, багатыя чэшкі, студэнткі, і ні адзін зь іх не падумае, што ёсьць тысячы прыгожых беларускіх сялянак, якія могуць быць прыгожымі жонкамі і добрымі гаспадынямі. Так, апрасьціцца! Скінуць зь сябе гэты горды і брыдкі ярлык „інтэлігента“, а стаць простым работнікам і мазолістай рукай тварыць сапраўдныя вартасьці. Так, не патрэбны яму болей гэты ўнівэрсытэт, і не патрэбна яму дачка папа Вярхоўскага! ...Выйсьці з гэтага сьвету з новым сэрцам, з новымі думкамі, выйсьці з гэтых шумных гарадоў, каб ніхто ня ведаў, дзе загінуў, як скончыў сваё карыснае жыцьцё Тугоўскі. Бывайце, блакітныя вочкі Вярхоўскай“⁷¹.

„Загінуў, скончыў сваё карыснае жыцьцё...“ Як бачым, „карысны чалавек“ зусім не азначае „шчасьлівы чалавек“, насуперак меркаваньню шанюўнага А. Пашкевіча. Вяртаньне на бацькаўшчыну азначае для Тугоўскага нішто іншае, як спосаб самагубства — аднак самагубства з прысмакам самаахвяраваньня. Менавіта гэтак, у „латыскай глушы“, і ня меней „самаахвярна“ скончыў сам Вальтар, гэтак сканчае герой „Аднабочкаў“ Лебядзёк, і гэтак марыць скончыць жыцьцё Тугоўскі.

5. „Наша шэрая, непрыгожая зямля“

Каб ахвяраваць сабой, трэба прынамсі прыблізна ведаць, дзеля чаго й дзеля каго ахвяруеш. Дык ці праўда, што „нічога ў яго жыцьці не было такога, чаго ён мог чакаць, чым даражыць“⁷²? Хто яны,

⁷¹ Вальтар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам... С. 183.

⁷² Тамсама. С. 249.

патэнцыйныя адрасаты ягонага ўчынку — суродзічы, землякі-беларусы? Ці трэба разумець „прыніжаных і абражаных“ шырай, па-марксісцку? Што ж, разгледзім спачатку „патрыятызм“ Тугоўскага, ягонае разуменьне бацькаўшчыны й таго, што зь ёю зьвязана.

„Няхай ветры пакоевай глушы сьпяваюць паніхіду па яго мінулым і па яго сучасным. У глушы родзіцца новы чалавек з новай верай, з новым сэрцам, родзіцца сапраўдны сын беларускага народу. Да новага жыцьця, разьвітаўшыся з усімі Вярхоўскімі, з усёй мяшчанскай Прагай!“⁷³ „Дык выт’ем за новага Тугоўскага! За новага чалавека, які пойдзе ў народ, каб самому стаць народам...“⁷⁴

Як бачым, самагубца-тэарэтык Тугоўскі вырашае яшчэ толькі СТАЦЬ сапраўдным сынам беларускага народу, у глушы нарадзіцца новым чалавекам з новай верай... Ці азначае гэта, што ён дагэтуль сапраўдным сынам беларускага народу ня быў? На карысьць такога адказу ў рамане ёсьць шмат сьведчаньняў — ад стаўленьня да „беларускіх сялянск, якія могуць быць прыгожымі жонкамі і добрымі гаспадынямі“ (з другога боку: „Скажы, калі ласка, ці сустракаў ты ўва ўсёй Беларусі хоць пару стройных жаночых ножак?“⁷⁵), — да стаўленьня да бальшыні беларускіх студэнтаў у Празе, зь ягонага гледзішча — „таўкачоў“ і кар’ерыстаў. Выглядае, што ў беларусы яшчэ павінны СТАЦЬ чымсьці іншым, каб Тугоўскі іх палюбіў.

Наагул, „лапцюжная Беларусь“ — любёны (калі не адзіны ў рамане) эпітэт у дачыненьні бацькаўшчыны. „Як бачыш, яшчэ боўтаюся ў Празе, хоць зьбіраўся ехаць на Бацькаўшчыну ў якую-небудзь палескую глуш, далей ад проклятай культуры... Хоць да эскімосаў якіх-небудзь на пайночны полюс [вылучана намі. — М. ШЧ.], толькі б далей ад гэтых подлых масак, якія называюць сябе людзьмі. А цяпер вось жыву таксама сярод іх, стаў чорнаработнікам: нашу цэгля, мяшаю ванны на будынку і ня думаю больш аб унівэрсытэце, аб нашых беларускіх кар’ерыстах і палітыцы“⁷⁶. Што да палітыкі, то ў Тугоўскага няма ніякіх канкрэтных зьвязаных з радзімай ідэалаў: „Хай будзе на новай Бацькаўшчыне рабства. Ня страшна. «Рабства на сьвеце не зьнікае. Мяняюцца толькі яго формы»“⁷⁷. Пра бацькоў Тугоўскі гаво-

⁷³ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 189.

⁷⁴ Тамсама. С. 196.

⁷⁵ Тамсама. С. 103.

⁷⁶ Тамсама. С. 221.

⁷⁷ Тамсама. С. 118.

рыць збольшага з спачуваньнем, аднак і тут прабіваюцца крытычныя ноткі: „Няхай нават рушыцца маленькае шчасьце, так бы мовіць, эгаістычнае, прыватнае шчасьце старых“⁷⁸. Заўважым, што ў нарысе „Лесьнікова сена“ Вальтар яшчэ больш небяспечна набліжаецца да здзеклівай крытыкі сялянў, якая нагадвае напісаны гадоў на дзесяць раней верш чэскага паэта й анархіста Францішка Гелнэра „Прывітаньне роднаму краю“, што заканчваецца сьмяротным прысудам: „І ўдзячна родныя два мэтры сваімі трупамі ўгнаюць...“

„Мне здаецца, гэта ня вецер шуміць, гэта іграе віялянчэліст „Песьню трубадура“ Чайкоўскага, — сказаў Тугоўскі. Ён успомніў Бацькаўшчыну, успомніў, як на адным канцэрце прафэсар кансэрваторыі калісьці іграў „Песьню трубадура“. Успомніў, што тады ў гэтых гуках віялянчэлі яму пачуўся чалавечы голас, і яму здалося, што сыплюцца лісты, агаляюцца дрэвы, з кожным новым акордам апускаюцца рукі...“⁷⁹ Вось што такое для Тугоўскага бацькаўшчына — успамін пра прыгожую, але зусім ня радасную мэлёдыю (нездарма ён плача на канцэрце беларускага хору пры выкананьні народных песень). „Песьня... панеслася далей у чужое ёй чэскае паветра. Чулася, што разам зь песьняй падымаліся думы сьпевакоў і несьліся на далёкую Бацькаўшчыну, у далёкае мінулае...“⁸⁰ Але трэба аддаць герою (і аўтару) належнае: выказваньне „Наша шэрая, непрыгожая зямля“⁸¹ тычыцца нават не Беларусі, а ўсяе плянэты... Беларусь ёсьць толькі прыватным (і найлепей вядомым Тугоўскаму, як і Вальтару) выпадкам шэрасьці й непрыгажосьці.

„Ён глянуў на сваіх землякоў. Яны запісвалі кожнае слова прафэсара, як фанограф запісвае гукі, ніколькі не задумваючыся над іх зьместам. Яны не маглі ці не хацелі глыбей спыніцца над тымі словамі, якія патокам ліліся ў іх маладыя сялянскія мазгі атрутай. Можна быць, яны былі згодны з прафэсарам? Недарма казалі пра аднаго студэнта з Прагі, які, заехаўшы да бацькі-сяляніна, ня мог апрагнуць кажуха. „Сьмярдзіць“, — казаў ён сьрдзіта“⁸².

Беларускія студэнты ў рамане не вызначаюцца ня толькі асаблівымі інтэлектуальнымі, але й маральнымі якасьцямі. Напрыклад, вось

⁷⁸ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 88.

⁷⁹ Тамсама. С. 109.

⁸⁰ Тамсама. С. 135.

⁸¹ Тамсама. С. 99.

⁸² Тамсама. С. 164.

як Бурак (які сам жыве за кошт сваёй каханкі-графіні) тлумачыць факт адмовы Тугоўскага ад стыпэнды:

„Я думаю, грамадзяне, што Тугоўскі зрабіў вельмі хітра: усё роўна вясной, пры праверцы экзаменаў, яго маглі б прагнаць са стыпэндыі. А так, калі ён адмовіўся ад стыпэндыі дабравольна, яму па закону павінны былі выдаць наперад за месяц. Палітыка!

Усе прысутныя засьмяяліся і паглядзелі на Бурака.

— Сапраўды, так магло быць... Хітрыя беларусы, — засьмяяўся Тамашэвіч. — Новую рысу характару адкрылі мы ў Празе⁸³.

Тамашэвіч (ці, слушней, сам Вальтар) іранічна абарочвае словы Бурака супраць яго самога, сквапнага да грошай і няздольнага да разуменьня ідэалістычных матываў чалавека — але не спыняецца на гэтым і распаўсюджвае ягоную выснову на ўсю грамаду, ператвараючы адзіночны лік у множны.

У апісаньні беларускіх палітычных і грамадзкіх дзеячаў Вальтар таксама не ашчаджае цынізму. На падставе ягоных характарыстык можна скласці „асабістае дасье“ пэўных гістарычных асобаў; напрыклад, Янкі Станкевіча:

„Ведаеце што? — прапанаваў Станкевіч. — Вы падайце заявы і папрасіце дапамогі. Я думаю, што вам якія-небудзь сумы адпусьцяць і ўлаштуюць на стыпэндыю.

— Мы пісалі ўжо, — і ніякай карысьці.

— Пішыце яшчэ раз. Стукайце часьцей, і адчыняць вам.

— Відаць адразу, што вучыўся ў духоўнай сэмінарыі, — насьмешліва паглядзеў на Станкевіча Загорскі. Яму было прыемна бачыць блішчэўшыя бясьцільным злосьным агнём вочы Станкевіча. Загорскі ведаў, што Станкевіч нічога ня можа яму зрабіць, нягледзячы на свае ўплывы⁸⁴.

Вобраз Тамашэвіча (Тамаша Грыба) варты асобнай гаворкі. Стаўленьне галоўнага героя да Тамашэвіча ёсьць адпачатна іранічным: „Падняўся студэнт Тамашэвіч. Ён направиў свае доўгія „філязофскія“ валасы на галаве, кашлянуў і пачаў. Усе ведалі, што ён пачне доўгуую прамову, бо ведалі, што ён умее гутарыць, як былы міністар унутраных спраў ва ўрадзе Беларускай Народнай Рэспублікі. Загорскі шапнуў Вярхоўскай па-руску, глянуўшы на Тамашэвіча: «Всегда восторженная речь и кудри черные до плеч...»⁸⁵. Ужо сам факт, што

⁸³ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 187.

⁸⁴ Тамсама. С. 106.

⁸⁵ Тамсама. С. 132.

Тамашэвіч прыраўняны да альтэр-эга Тугоўскага, Загорскага, даволі красамоўна сьведчыць пра ягонае ўспрыманьне героям: „Яны вельмі падобны адзін на аднаго: Тамашэвіч, напрыклад, беларуская рэвалюцыйная балалайка... А Загорскі грае на скрытцы... і на жаночым сэрцы... Як бачыце, абодва музыканты, і абодва вам падабаюцца⁸⁶. „А ў гэты момант Тамашэвіч думаў зьдзівіць Прагу: ён чытаў толькі беларускія казкі. Тугоўскі мала слухаў яго чытаньне... „Хутчэй бы скончыў, — падумаў, гледзячы на яго, незадаволены Тугоўскі. — Сапраўды — «беларуская балалайка», — успомніў ён словы айца Кірылы. Тамашэвіч, нарэшце, скончыў. Вярхоўская вітала яго воплескамі, але відалася, што яна была зусім абыякавай да выступу Тамашэвіча⁸⁷.

А вось міністар „Случанін“ (у сапраўднасьці — Уладзімер Пракулевіч, 1887—1938, які браў удзел у Слуцкім паўстаньні, займаў розныя пасады ва ўрадзе БНР, вярнуўся ў БССР і быў рэпрэсаваны ў 1930 г.): „Міністар Случанін, былы міравы судзьдзя, герой тамтэйшага Слуцкага паўстаньня, быў вельмі падобны да Сабакевіча. Ці паядаў яго літаратурны сабрат ледзь ня цэлы бок барана адразу, невядома, але памераў ён быў настолькі велізарных, што выклікаў зьдзіўленьне. Здавалася, з такой велізарнай грудной клеткі, як у яго, павінен быў вырвацца голас, што зь ерыхонскай трубы, ад якога павінны валіцца сьцены і ў страху дрыжаць людзі. А між тым, калі на пяцігодках усьвяткаваньня памяці абвяшчэньня незалежнай Беларусі выступіў з дакладам аб Слуцкім паўстаньні, апавядаючы, колькі было ў паўстанцаў кулямэтаў, колькі стрэльбаў, колькі жаўнераў, — ён казаў такім нявінным тоненькім дыскантам, што ўсім стала сьмешна. „І як такога мядзьведзя, — усміхаўся Тугоўскі, — ні адна куля не зачпала“. Што было ня менш дзіўна і прымушала Тугоўскага заўсёды сьмяяцца ў душы, гэта тое, што ў гэтага мядзьведзя была вельмі прыгожая і досыць маладая жонка, таленавітая артыстка і арганізатарша беларускіх тэатраў. Як яна жыла з такім мужам, як ёй было сорамна праходзіць зь ім разам на якіх-небудзь баях ці дакладах паміж цікаўнага натоўпу і як магла проста сужыцца зь ім, як яна магла дастаць хоць бы пацалаваць яго, гэта было загадкай для ўсіх. Тут можна было даваць поўную волю сваёй фантазіі... Пакой быў вялікі, у поўным ранішнім беспарадку. Герой слуцкі ляжаў у пасьцелі бясформеннай велізарнай масай і пільна глядзеў на ўвайшоўшага...

⁸⁶ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 216.

⁸⁷ Тамсама. С. 179—180.

Тугоўскі ўстаў, падаў руку міністру, прычым той так павярнуўся, што пасьцель трэснула і ледзь не развалілася пад ім, падышоў да ручкі жонкі і весела выйшаў з пакою... У гэты момант увайшоў, пыхкаючы, як паравоз-машына, міністар Случанін...⁸⁸

А вось ніхто іншы, як Пётра Крэчэўскі: „Лакоў Крэчэўскага быў вельмі дэмакратычны, зусім не падобны да міністэрскага. На ўсіх крэслах, пасьцелі, сталах ляжалі велізарныя кіпы газэт і часопісаў, болей усяго „Савецкай Беларусі“. Тутсама на маленькай плітцы яго жонка пякла бліны. Стары сядзеў за кіпай газэт і чытаў ці пісаў вершы пад трэскат пліты. Гледзячы на гэты пакой, на згорбленага аслабелага старога, Тугоўскі яшчэ раз успомніў: «Гэта хутчэй Афанасій Іванавіч Таўстагуб, чым тварэц усёй палітычнай беларускай справы ў Празе»⁸⁹. „Старшыня Рады БНР Крэчэўскі насіўся па залі, патрасаючы сваёй біблейскай барадой. Міністры Заяц і Случанін з жонкай разгублена азірліся па баках і сарамліва ўсьміхаліся знаёмым»⁹⁰.

„Стары Крэчэўскі сканфужана ўзьлез на сцэну і, відаць, хвалюючыся, што атрымаў слова першым, пачаў:

— Буду гутарыць мені за ўсіх, таму што паважаны дакладчык мені усяго гутарыў аб беларусах. На працягу сваёй гісторыі мы чулі на сабе цяжкую руку Масквы, зьнішчыўшую нашу культуру. А між тым, гэта культура была ў той час, як Масква пачыналася, і ў Полацку ўжо была гімназія, і з Полацку адпраўляліся маладыя людзі вучыцца за граніцу. Масква зьнішчыла ўсё, у 1859 годзе было забаронена друкаваць беларускія кнігі... Крэчэўскі адным вокам усё паглядваў на Мілюкова, быццам баяўся, што той зараз выступіць з абвяржэньнем прыведзеных ім фактаў. Але Мілюкоў толькі спакойна запісваў усё ў сваю кніжку»⁹¹.

Беларускія студэнты „не адстаюць“ ад беларускіх міністраў ні ў чым: „Чэснасьць... — пакруціў галавой Малевіч і зачасыціў размову. — Дык з боку чэснасьці атрыманьне намі стыпэндыі з камітэту ад чэскага народу, можа быць, таксама нячэсна. Што мы, скажыце, зрабілі для яго? Ды што мы... Вунь беларускія міністры атрымліваюць палітычную стыпэндыю, сядзяць у найлепшых чэскіх кафэ, п'юць каву і гуляюць у шахматы. Гэта таксама, па-твойму, нячэсна?

⁸⁸ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 229—231.

⁸⁹ Тамсама. С. 232.

⁹⁰ Тамсама. С. 250.

⁹¹ Тамсама. С. 251.

— Нячэсна! — адказаў Кірыла.

— Ну, што і трэба даказаць, — засьмяяўся Малевіч сьмехам пераможцы, горда глядзячы на натоўп. Але натоўп не сьмяяўся. Па яго сур'ёзных бліскучых паглядах відаць было, што ён больш стаіць на баку свайго любімага Кірылы⁹².

А вось некалькі больш агульных характарыстык:

„Як дзіўна створаны гэтыя людзі! Яны мяняюць свае адносіны залежна ад посьпеху чалавека. Яны лашчацца, яны каля яго, пакуль грывіць слава, пакуль чалавек ідзе ў гару і высока нясе сваё імя, але трэба яму крыху спатыкнуцца, як усё пакідаюць яго, і чалавек застаецца адзін. Як брыдка, што ўсе гэтыя маленькія людзі [вылучана намі. — **М. Шч.**], усё гэтыя тэхнікі Жукі, Буракі, Малевічы ставяць сябе вышэй за яго, зь нейкім пачуцьцём першыства, сьмеючыся, падаюць яму руку:

— Здароў, Тугоўскі! Ну, што ты цяпер: ні Богу сьвечка, ні чорту качарга?

Эх, хацелася б яму кінуць у іх вочы ганебны крык з горыччу і злосьцю, але ён прымушаны маўчаць, ён прымушаны цярпець іх насьмешкі⁹³.

„Значыць, тады і ўсе нашыя студэнты ў Празе, — не адказваючы проста на пытаньне Тамашэвіча, зазначыў Тугоўскі, — таксама інтэлігенцыя? Кінь, дзядзька Тамаш...“⁹⁴

„Хто выйдзе прарокам з нашага праскага Назарэту? Я думаю — ніхто. Большасьць з нас пакладзе свае косьці на чужыне, меншасьць будзе стыдацца апрануцца ў бацькавы кажух, бо ён сьмярдзіць. Так пройдзем мы, пражане, па сьвеце, як пыл, — не нацешыўшы нікога ні сваім росквітам, ні сваёй моцай, толькі жаласьцю ці пракляцьцямі“⁹⁵.

Як пасля ўсіх гэтых прыкладаў не прыгадаць мімаходзь кінутага на ранейшых старонках раману выразу „зубіўшы веру ў чалавека“... Як бачым, няма ў Тугоўскага ані веры ў „грамаду“:

„Моцны той, хто адзін», казаў філёзаф, — зазначыў Тугоўскі. — Мне здаецца, грамада ня можа тварыць індывідуальнасьць.

— Правідлова. Адна грамада ня створыць індывідуальнасьці. Калектыў часта прыгнятае адзінку, але трэба прызнаць, што без грамады таксама ня можа быць разьвіцьця адзінкі. Рабінзоны Круза аджылі свой век.

⁹² Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 152.

⁹³ Тамсама. С. 212.

⁹⁴ Тамсама. С. 213.

— Потым, ня ўсякая грамада можа навучыць чаму-небудзь. Сапраўды, наша праская Грамада можа навучыць толькі гуляць у карты, п'янстваваць і рабіць кар'еру.

— Юпітэр, ты злусься, значыць, ты ня правы, — засьмяяўся Тамашэвіч. — Адкуль такія чорныя фарбы, даражэнькі? Наша моладзь ня горш усякай іншай моладзі. Ёсьць тыты адмоўныя, безумоўна, але ёсьць і дадатныя.

Тамашэвіч спрачаўся менш упарта. Ён бачыў, што Тугоўскі мае нейкую сваю думку і ня хоча зь ім падзяліцца. Тугоўскі затое наймысьля хацеў быць упартым — хоць у душы шмат згаджаўся з Тамашэвічам.

— І ўсё ж такі ня ў гэтым справа, — прадаўжаў Тамашэвіч, — справа ня ў нашай Грамадзе. Справа ў грамадзе наогул. Нашто табе наша Грамада? Калі ты чуеш сябе настолькі вышэй за нашую Грамаду, што можаш кідаць яе, дык маеш магчымасьць знайсці Грамаду іншую, чэскую, напрыклад, баўгарскую, украінскую...⁹⁵

Сапраўды, беларуская грамада ёсьць толькі прыватным выпадкам грамады, таму крытыка нацыянальнага характару ёсьць толькі прыватным выпадкам крытыкі людзей і іхнай сутнасьці, пра якую (то бок — любоў да дыплёмаў, чыноў і кар'еры) мы ўжо казалі вышэй. Індывідуаліст Тугоўскі зацята бароніцца ад зацягваньня ў любую грамадзкую справу не таму, што яна „беларуская“, а таму, што яна „грамадзкая“:

„Нягледзячы ні на якія грамадзкія арганізацыі, справы, хаўрусы, — у кожнага чалавека ёсьць куток свайго „я“, цёмны куток, куды ніхто не заглядвае. Чым больш чалавек нешчасьлівы — тым больш ён адчувае адзіноту, тым больш ён бачыць, што грамадзкія арганізацыі — пусты гук, простая фікцыя! Але ён ня хоча быць адзінока, ён ня хоча быць нешчасьлівы“⁹⁶.

На такое стаўленьне Тугоўскага да беларускай грамады грамада гэтая (за выключэньнем старога Крэчэўскага) адказвае „ўзаемнасьцю“:

„Ёсьць тут у нашай Грамадзе чалавек па прозьвішчы Тугоўскі. — Ён паморшчыўся. — Вы мо ня ведаеце? Не?

Вярхоўская паківала адмоўна галавой.

— Кажуць, што ён дзесьці загінуў, што яго ўжо няма ў Празе. Ён нідзе не паказваецца, ніколі не бывае ў Студэнцкім доме, словам —

⁹⁵ Вальгар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 216.

⁹⁶ Тамсама. С. 213—214.

⁹⁷ Тамсама. С. 175.

прапаў чалавек і толькі... Я вельмі хацеў ведаць, што зь ім, бо яму якраз цяпер з вамі выпісана стыпэндзя⁹⁸.

„Ведаеш, цябе шукаюць у Празе. Не паліцыя, не, а Беларуска грамада ў Празе. Ніхто ня мог мне сказаць, дзе ты. Я толькі выпадкова цябе знайшоў...“

— Ня трэба было знаходзіць, — сярдзіта сказаў Тугоўскі. — Я яшчэ нічога ні ў каго ня ўкраў, каб мяне шукалі... Я не прашу дабра ў людзей, — прадоўжыў Тугоўскі. — Я ні ў каго нічога не прашу. Калі я й загіну ў жыццці, дык загіну... Ад гэтага нікому ня будзе ні студзёна, ні горача. Я прашу пакінуць мяне ў супакоі. Мне ўжо абрыдла людзкая ўвага. Я ведаю цану людзкому спачуваньню⁹⁹.

6. Адзіна магчымы сюжэт. „Экспэрымэнт“

Як бачым, Тугоўскі ёсьць ня проста „паэтам“, але й даволі сфармаваным паводле свайго сьветапогляду маладым чалавекам — менавіта гэтая залішняя канчатковасьць ягоных высноваў не дае яму магчымасьці знайсці паразуменьне з сваімі суродзічамі. Аднак пабудаваць на супрацьстаяньні асобы й грамады магчыма ідэалёгію героя — але, бадай, не сюжэт раману. Гадар, здаецца, казаў, што для таго, каб зрабіць кіно, дастаткова жанчыны й пісталета — падобным мінімалісцкім шляхам „найменшага супраціву“ ідзе ў пабудове раману й Вальтар. Ён дае свайму герою яшчэ адну (натуральна, фальшывую, у поўнай адпаведнасьці з Арыстотэлеўскімі законамі драматычнай дзеі) надзею адшукаць сэнс жыцця — прымушае яго зрабіць памылку, усведамленьне якой у канцы раману прывядзе яго да „прасьвятленьня“ й спазнаньня праўды.

„«Жанчына...» — ён разгладжваў маршчыны на сваім шырокім чале. Пры адным слове, пры адным гэтым слове яго душу, яго сэрца напайнялі парфумы і мімаволі вусны складаліся для сьмеху. Ён любіў, можа быць, ня сам цялесны вобраз, а свой вобраз у гэтай жанчыне. Ён любіў у ёй сваю мару, свой ідэал. Нарэшце ён спаткаў свой ідэал. Быццам казачны прынец, які гуляў па садзе, нарэшце пабачыў кветку, якая прыветліва хіліла перад ім сваю пышную галоўку. Ён нахіліўся над гэтай кветкай, каб яе панюхаць. А што ж будзе пасля?..“¹⁰⁰ „Ён

⁹⁸ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 107—108.

⁹⁹ Тамсама. С. 122—123.

¹⁰⁰ Тамсама. С. 146—147.

ішоў і бачыў, як усё жыцьцё начной Прагі круцілася каля аднаго цэнтру — жанчыны. Усе дбалі аб ёй, усе ішлі зь ёй, усе шукалі яе. Ён зноў пачуў сябе адзіночкім...¹⁰¹

Гэтай памылкай ёсьць нішто іншае, як каханьне да Вярхоўскай — „Маргарыты“ Тугоўскага. У ролі Мэфістофэля выступае (а як жа іначай) айцец Кірыла: „Я цябе пазнаёмлю з паненкай. Дзіўная паненка, каб ты ведаў... Нядаўна толькі прыехала. Усе студэнты перасталі з-за яе вучыцца, далібог. Толькі й ходзяць да яе ў Студэнцкі дом фліртаваць. Яна якраз вельмі хоча з табой пазнаёміцца. Яна выганіць зь цябе ўсякую нэўрастэнію! Вылечыць з гарантыяй. У такіх выпадках, як у цябе, калі ня хочацца ні піць, ні есьці, адзінае лякарства — жанчына. Захочаш і піць, і есьці...“¹⁰² Менавіта гэты момант ёсьць паваротным пунктам сюжэту — фактычна, калі б не было гэтага „раману“ з жанчынай, не было б і раману як такога, гэтаксама ж як і ў „Аднабочніках“.

Аднак сам Вальтараў герой нібыта ўсьведамляе ўласную „раманавасьць“, адпачатна ставячыся да гэтага аўтаравага праекту больш чым скептычна: „І цяпер яго ўласнае жыцьцё стала ня больш, як толькі праверкай тэорыі. Ён згубіў ужо тую непасрэднасьць пачуцьцяў, тую жывасьць адчуваньняў, якая бывае ў живога, зацікаўленага жыцьцём чалавека; другімі словамі, ён глядзеў на жыцьцё, як дасьледчык глядзіць на марскую сьвінку, робячы над ёй розныя апэрацыі. Яго не цікавіць самая сьвінка, яе пачуцьці, радасьці і болі, а цікавіць, як адпраўляюцца функцыі яе органаў згодна ягонаі тэорыі... „Што ж, — думаў Тугоўскі. — Я магу яшчэ жыць. Паглядзім, ці спраўдзіцца тэорыя аб «роджаных пад Сатурнам»“. І ён адклаў часова набок увесь сум „тэорыі“ і стаў жыць, Кірыла Бурачэйскі „ўводзіў“ яго ў грамадзянства. За гэтыя часы свайго жыцьця ў альтане Тугоўскі адвык ад людзей і таму трымаў сябе вельмі няпэўна ў Студэнцкім доме: яму здавалася, што рукі ў яго былі задоўгія, ногі вельмі крывыя і сьмешныя, і сам ён паходзіў на коміка, прывезенага зь вёскі“¹⁰³. Як бачым, Тугоўскі часова забываецца пра свае „сатурнаўскія“ тэорыі, але толькі дзеля таго, каб з дапамогаю экспэрымэнту спраўдзіць іхную слухнасьць ці няслухнасьць. Невыпадкова, што „Маргарыта“ зьяўляецца на даляглядзе прыярычна, каб „падштурхнуць дзею“ ці, слухней, адтэрмінаваць канец героя менавіта тады, калі Тугоўскі зноў і зноў схіляец-

¹⁰¹ Вальтар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам... С. 197.

¹⁰² Тамсама. С. 125.

¹⁰³ Тамсама. С. 126.

ца да пацверджання сваіх поглядаў і ўжо збіраецца паслухацца парады „астральнага чалавека“ ды пайсьці шляхам самога Вальтара, паспрабаваць адшукаць спакою ў „глушы“:

«Добрая рэч паставіць сабе адно ці тысячы самых добрых заданьяў, але пытаньне — як іх дасягнуць. І потым, я ня ведаю, чым гэта растлумачыць, я ня бачу ніякага задаваленьня ад таго, што я іх дасягну. Я ўдасканалюся па тваім рэцэпце — магу скончыць вышэйшую тэхнічную школу. Нарэшце, гэтага можна дасягнуць. Людзі нават бяз здольнасьцяў могуць скончыць курс 8-мі гадоў. Так, дапусьцім, што я стану інжынэрам. Я шукаю спакою: правінцыі, палескай глушы.

— Сну, паспаць хочацца? — засьмяяўся Тамашэвіч. — Тады, брат, нічога ня зробіш. Тады, можа быць, табе сапраўды трэба чароўнай Маргарыты... А вось і яна, Маргарыта...

Да іх падыходзіла Вярхоўская.

— Лёгкая на ўспамін, — жартаваў Тамашэвіч, — а мы толькі што гутарылі аб Маргарыце і аб Фаўсьце¹⁰⁴.

Вынік экспэрымэнту неаднаразова прадбачваецца Тугоўскім („Цяпер [не] захоча жыць толькі для экспэрымэнту... Скончана. Ён ведае, што такім людзям няма месца на зямлі. Ім ня варта жыць, у іх няма мэты, для якой варта жыць. І рашуча пастанавіў у гэтую ноч застрэліцца¹⁰⁵), аднак да апошняга моманту амаль містычныя зьяўленьні Вярхоўскай замяняюць яму ў зьдзяйсненьні ягонага намеру. „Ён усьміхнуўся. „Быццам насьмешка чыясьці нада мной, — падумаў. — Трэба камусьці падаслаць яе з надзеяй“... Нейкі Мэфістофэль дражніў яго, як бяссьільнага старога Фаўста, прыгожым вобразам Маргарыты-Вярхоўскай. Мілая, вясёлая жанчына. Колькі жыцьця ў ёй, яно б'е крыніцай. І як сьпяшалася яна паведаміць яму — і дапамагчы, чым магла. Урэшце, яна не такая дрэнная, як здалося яму пасья таго выпадку, яна вельмі сардэчная асоба — не пасаромелася падаць яму руку нават зараз, калі ён сапраўды выглядаў як бадзяга. Няўжо ж ён застрэліцца, ня выкарыстаўшы тых надзей, якія яна адчыняла яму, няўжо ён будзе легкадумам і ня выкарыстае ўсіх магчымасьцяў у жыцьці да канца?¹⁰⁶

Можна сказаць, што сам раман ёсьць у значнай ступені экспэрымэнтам ня толькі ў сюжэтным, але й глыбейшым, філязофскім пляне:

¹⁰⁴ Вальтар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам... С. 214.

¹⁰⁵ Тамсама. С. 226.

¹⁰⁶ Тамсама. С. 227—228.

аўтар імкнецца спраўдзіць, як доўга здольны „выжываць“ пры такіх максымалістскіх поглядах ягоны герой, і ці здолее сам пісьменьнік пераканаць чытача ў праве героя на такія погляды, ці здолее падаць дастаткова доказаў абгрунтаванасці ягонага расчаравання ў жыцці. Ролю аднаго з такіх доказаў і адыграе ў рамане гісторыя няшчаснага каханья Тугоўскага да Вярхоўскай.

Ідэалістычнае (ці, кажучы словамі айца Кірылы, „паэтычнае“) стаўленьне галоўнага героя да Вярхоўскай абгрунтаванае ў тым ліку й ягонай нутраной патрэбай у ідэале, „альтэрнатыўным“ да самагубчага: „Так... Так... Вы пратэстуеце... проціў праўды... Можце... — Ён працягваў: — Я, грамадзяне, пэўны, што толькі сьвядомая жанчына выхавала сьвядомага беларуса, што толькі з малаком маткі ўвальецца ў кроў сьвядомасьць тых, хто пойдзе за лапцюжную Беларусь. Ніякай агітацыяй мы не даб'ёмся таго, чаго можа дабіцца сьвядомая беларуска ў сям'і, не даб'ёмся тых уплываў, якія яна можа зрабіць на мужчыну. Будзе ў нас сьвядомая жанчына — будзе і беларускі рух“¹⁰⁷. Аднак іронія ў тым, што, як і Лебядзёк на пачатку „Аднабочнікаў“, Тугоўскі выказвае гэтыя думкі ў п'яным стане, хіба толькі ў адрозьненне ад Лебядзёка ідэалізуе ня ўсіх жанчын, а канкрэтную прысутную жанчыну, якую ён кахае („малако маткі“, відаць, прызначанае для іхнага будучага дзіцяці) і якая здаецца яму выключэньнем з агульнага шэрагу. Няма дзіва, што гэтаксама, як і „Аднабочнікі“, „Роджання пад Сатурнам“ ёсьць праграмавым абвяржэньнем такога ідэалістычнага стаўленьня да жанчыны.

Што, уласна, дае Вярхоўскай аб'ектыўныя падставы выступаць у якасьці „Маргарыты“ ў жыцці Тугоўскага? Перадусім, тое, што:

„...гэта прыгожая жанчына мае яшчэ мазгі Саламона. Ведаеш, такую бы пацалаваць раз — і памерці.

— Ого, ужо інакш гутарыш. Я казаў, што дам добрае лякарства. Ну што, вылечыць?

— Так, брат. Сёньня я першы раз пакаштаваў гэтае лякарства, адну кроплю толькі, але думаю, што вылечыць.

— Ну вось... Я так думаю. Цяпер бы толькі як-небудзь яе заманіць да нас на кватэру, каб бліжэй зь ёй пазнаёміцца... Интымна, хе-хе, — засьмяяўся Кірыла“¹⁰⁸.

Мэфістофэльскі сьмех айца Кірылы нагадвае адну байку ягонага аднадумцы Кандрата Крапівы, дзе з плебейскіх пазыцыяў „здаравага

¹⁰⁷ Вальгар, Віктар. Роджання пад Сатурнам... С. 135.

¹⁰⁸ Тамсама. С. 129.

сэнсу“ вьсьмейваецца няздольны да жанячкі інтэлігент, які спачатку мусіць вывучыць прадмет свайго зацікаўленьня ў кніжках. Вось жа менавіта цікавасьць да кніжак, як спадзяецца Тугоўскі, здольная зьяднаць яго зь Вярхоўскай, вылучыць іх абаіх з агульнага статку. („Трэба зазначыць, што я вырасла і мой ідэал аформіўся ўжо ў часе рэвалюцыі. Я вырасла на кнігах Пісарава, Чарнышэўскага, Маркса“¹⁰⁹) Толькі яна, як яму здаецца, здольная зразумець ягоную папярэдне адкінутую (выключна дзеля экспэрымэнту) тэорыю пра „роджаных пад Сатурнам“ — але ў сапраўднасьці Тугоўскі ня хоча й ня можа ад яе канчаткова адмовіцца, бо для яго, як для чалавека ідэйнага, гэта азначала б адмаўленьне ад уласнага „Я“:

„Доўга, больш паўгадзіны, ён разьвіваў перад ёй сваю тэорыю „роджаных пад Сатурнам“. Каб паказаць сябе вучоным, ён ужываў розныя астранамічныя тэрміны і назовы зор. Яна слухала яго ўважна, час ад часу павяртаючы свой прыгожы твар у яго бок, асьвячаючы яго пытлівым сінім агнём сваіх вачэй. Яна горда запратэставала, як толькі ён скончыў.

— Ваша тэорыя, — прамовіла яна, — здаецца мне тэорыяй чалавека, які чуе сябе страшэнна змучаным, кінуў вёслы і думае пльць па цячэньні. „Няхай будзе так, як будзе“, — у гэтым ваша тэорыя. У гэтым істота і фаталізму. А гэта не правідлова. Трэба жыць проціў цячэньня: „Проці цячэньня вады зможжа толькі жывое паплыць“, — у Багдановіча.

...Тугоўскі ўспомніў пра Максіма Багдановіча. Размова перайшла на яго жыцьцё і выдатныя творы.

— Мне здаецца, калі ўважна ўдумацца ў яго жыцьцё, яно было нешчасьлівае, — сказаў на разьвітаньне Тугоўскі. — І я думаю, што ён, напэўна, радзіўся пад Сатурнам...

— У вас усе радзіліся, напэўна, пад Сатурнам.

— Чаму? Не... Талстой, напрыклад, радзіўся пад Сонцам. І таму жыцьцё яго было сапраўды сонечнае. А вось Дастаеўскі радзіўся пад Сатурнам. І таму жыцьцё яго было сапраўды жахлівае. Катарга, потым падучая хвароба, матэрыяльныя турботы. Што можа быць горш за гэта, скажыце?..¹¹⁰

Тугоўскі спадзяецца, што Вярхоўская — „філізофка і шмат можа яму дапамагчы ў разьвязваньні таго вузла, які так непрыемна завязайся“¹¹¹:

¹⁰⁹ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 253.

¹¹⁰ Тамсама. С. 128.

¹¹¹ Тамсама. С. 167.

„Ён запісаў у штодзённіку той дзень, калі яна гутарыла зь ім даўжэй на якія-небудзь літаратурныя ці філязофскія тэмы... Ён мог бы напісаць ёй, што кахае яе за яе погляды, за яе „сьвецкасьць“, за тое, што ў яе яшчэ ёсьць ідэалы і яна гарыць чымсьці вышэйшым, ня так, як іншыя жанчыны, якія ўяўляюць зь сябе толькі, кажучы груба, кавалак мяса, якому мейсца толькі на кухні...

„Прывет вам і паклон, сьвядомыя жанчыны!.. — так пісаў ён у сваім штодзённіку. — Як кахаю вас!..“ — І ўсё-ткі пісаць гэтага Вярхоўскай не адважыўся. Ён чакаў. Ён толькі сачыў за яе рукамі, і сэрца яго лавіла яе лёгкую паходку і білася ў такт яе крокаў¹¹².

7. Палітыка цела

Несумненна, той факт, што „Маргарыта“ вырасла на Марксе, прываблівае героя ня толькі інтэлектуальна. „Тугоўскі быў на сьмым небе. Ён усю дарогу чуў яе пах, ён бачыў перад сабой дзіўныя глыбокія сінія вочы... Ён сапраўды пачуў, што пачынае ажываць і нейкая бадзёрасць ахоплівае яго“¹¹³. Пагаджуся, што раман ёсьць у тым ліку гісторыяй „залішне спарадычнага“ станаўленьня Тугоўскага як мужчыны — таму з пэўнай іроніяй можна было б назваць яго „Більдунгсраманам“, толькі не дыдактычным, а эратычным.

Наагул, што да эротыкі, то Вальтар тут ёсьць адным з найбольш „адкрытых“ аўтараў у межах магчымасьцяў тагачаснай беларускай літаратуры — упоравень з Багдановічам, адным зь „першапраходцаў“ тэмы (чыё стасункі з жанчынамі, прызнаймася, таксама не зусім адпавядалі сёньняшнім уяўленьням пра „эротыку“). Тугоўскі адкрывае для сябе гэтую тэму, што называецца, „з чыстага аркуша“, будучы абсалютна недасьведчаным і цнатлівым у полавых пытаннях чалавекам, калі верыць шматлікім аўтаравым напамінкам:

„Ну скажы, Тугоўскі, што б ты рабіў, каб у цябе была дзяўчына? Ты, напэўна, ня ведаў бы, што рабіць?

Усе засьмяяліся.

...І тут ён ня меў спакою ад жанчын, і тут толькі гутарылі аб іх. Але як брыдка, як нізка ставілі тут жанчыну, якую нявольніцу сваёй похаці рабілі яны зь яе. Проста жахліва! Як далёкі ён ад таго, што ведалі гэтыя людзі з усіх краёў і ўсіх частак сьвету. Як лоўка

¹¹² Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 147—148.

¹¹³ Тамсама. С. 129.

цанілі яны жанчын розных рас — і чорных, і белых, і жоўтых, і каштанавых — быццам разглядаючы калекцыю розных матылёў...¹¹⁴

Нездарма з падобным незразумелым герою цынізмам ставіцца да жанчын альтэр-эга Тугоўскага, Загорскі: „Ну што ж, — засмяяўся ён, — калі яна і трапіцца ў рукі Тугоўскаму, дык ува ўсякім выпадку ня першай сьвежасці“¹¹⁵. Ня выключана, што аўтар наўмысна робіць свайго галоўнага героя ўвасабленьнем нявіннасці, каб толькі болей падкрэсьліць тое расчараваньне, якое яго чакае: „Як ня думаць, айцец Кірыла, мяне ж ніхто яшчэ ў жыцьці не кахаў. Ты разумееш, што гэта значыць? Дваццаць чатыры гады я рос на зямлі, ня ведаючы, што такое каханьне цела...“¹¹⁶

Дваццаць чатыры гады! Зь сёньняшняга гледзішча — фактычна, духоўны подзьвіг і наўпростава дарога ў БХД. Зрэшты, цалкам магчыма, што гэтая надзвычай дакладная дэталёвая аўтабіяграфічная (напрыклад, Барыс Рагуля ў сваіх успамінах становіць пачатак свайго інтымнага жыцьця на 22 гады). Прыведзеная аўтарам лічба, вядома, яшчэ не дае права рабіць нейкіх катэгарычных высноваў, але й сёньня, паводле нашых (і паважанага Кандрата Кандратавіча Крапівы) назіраньняў, схільныя да „залішніх разваг“ маладыя людзі пачынаюць інтымнае жыцьцё пазьней за сярэднестатыстычны век. Прынамсі, сам Тугоўскі яўна разглядае сябе ў гэтым сэнсе як „адсталлага“ ў параўнаньні з сваімі беларускімі сунавучэнцамі, што таксама ёсьць адной з падставаў для ягоных комплексаў. Таму супольная паездка ў брычцы, калі Тугоўскі трымае сваю каханую на каленях, набывае ў яго вагу першага пачуцьцёвага досьведу на мяжы эротыкі, якому замінае перарасьці ў нешта большае толькі прысутнасьць яшчэ адной студэнткі:

„Каб не яна, ён, здаецца, зацалаваў бы Вярхоўскую, засмактаў бы, як цукерку!..

Вярхоўская сядзела ціха і спакойна павярталася на каленях пад час размовы. Ёй і ў галаву не прыходзіла, што яна выклікае электрычны ток у цэле Тугоўскага і кожны яе рух прабягае па ім, як электрычная іскра. Яна вельмі сьмяялася. Тугоўскі быў пад уплывам шчаслівай мінуты, што завецца „ўдарам“, жартаваў без канца. Нават задуменная і сур’ёзная мэдычка, сядзеўшая каля яго, пачала сьмяяцца.

¹¹⁴ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 158.

¹¹⁵ Тамсама. С. 205.

¹¹⁶ Тамсама. С. 192.

Яны доўга ездзілі па Празе, бо Тугоўскі шапнуў фурману, каб ехалі даўжэй, і тайна сказаў маршрут. Яму хацелася, каб шчаслівая міну́та не сканчалася. Калі яны ўсё ж нарэшце прыехалі да дому Вярхоўскай і дзьве жанчыны схаваліся ад яго вачэй у велізарным каменным доме, ён дзякаваў фурмана: „Маладзец, — казаў ён, — зразумеў справу“. На разьвітаньне ён адпусьціў яму чэскіх крон больш, чым трэба было¹¹⁷.

Гэты „эратычны“ эпізод аддзяляюць ад наступнага (ужо практычна сэксуальнага) цэлых 60 старонак, цягам якіх Тугоўскі пасьпявае расчаравацца ў Вярхоўскай, таму гераіняй гэтага наступнага эпізоду зьяўляецца ўжо выпадкова сустрэтая Тугоўскім на вуліцы прастытутка, якая скарыстоўвае зь ягонай падпітасьці і сама зацягвае яго ў прыватны бардэль.

„Ён спомніў, як яму было прыемна, калі ён шукаў яе сэрца... Ён першы раз слухаў жаночае сэрца. Алькаголь рабіў свае ўплывы на яго разьбітае, не пасьпейшае расквісьці, каханьне... Эх, што будзе, то будзе...

Нарэшце яны засталіся адны. Можна было рабіць, што яны жадалі, схаваныя ад усіх людзей, ад усяго сьвету, ад усіх маральных законаў. З кожным выпітым бакалам ён рабіўся больш і больш прагавітым да ласкі, да жанчыны, каторую шукаў цэлае жыцьцё, а яна рабілася больш студзёнай, мармуровай. Яна сьмяялася студзёным каменным сьмехам.

— Ну, цалуй мяне, мой мілы студэнцік... Бяры маё сэрца.

Але ні адзін мускул яе не ажывіўся, ні адна частка цела яе не магла жыць, не магла адчуваць. Ён цалаваў мяккі студзёны камень, і пакуль у яго яшчэ была памяць, ён адчуваў нейкае незадавальненьне. Але потым усё стала яму прыемным. Потым усё зьлілося ў густы туман¹¹⁸.

Тое, што Тугоўскі падхапляе ад прастытуткі полавую хваробу, ёсьць адным з найлепшых сюжэтных ходоў у рамане (тэарэтычна, аўтар мог гэты „факт“ і замоўчаць). Ад гэтага моманту да самага канца кнігі доктар шматразова супакойвае залётніка і сьцьвярджае, што ў Тугоўскага сыфілісу няма, аднак так гэта насамрэч ці ня мы з пэўнасьцю не даведваемся. Што, насамрэч, ня надта й важна: Тугоўскі ўсё адно пачуваецца хворым, бо нячыстым чалавекам — ня столькі целам, колькі ў духоўным пляне — то бок усьведамляе, што вымушана здрадзіў свайму

¹¹⁷ Вальтар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам... С. 139.

¹¹⁸ Тамсама. С. 199—200.

„пробнаму“ ідэалу нумар два, каханьню. З тым большым імпэтам ён неўзабаве вернецца да ідэалу нумар адзін, самагубства.

„Так... Сыфіліс — слова грэцкае і азначае: сыф — сьвіньня. Значыць: сьвінячае каханьне.

— Магчыма, доктар. Але дзе ж узяць сапраўднае каханьне, калі яго няма? Я ўсё жыццё сваё шукаў сапраўднае каханьне, але ня мог знайсці, — патэтычна казаў Тугоўскі, — вось цяпер я маю сыфіліс...

— Не, чалавеча. На гэты раз Бог мілаваў, але другі раз вы не хадзіце да гэтых начных паненак, асабліва пад уплывам алькаголю. Другі раз вы так лёгка ня прыйдзеце...

— Дык я здаровы? — з радасьцю ўскрыкнуў Тугоўскі.

— Так. У вас ёсьць адна нязначная хвароба, фактычна, яе і хваробай няможна назваць. Я б назваў яе па-француску, але вы па-француску не разумееце. Гэта хвароба ад таго, што вы даўно ня мелі жанчыны...

— Праўда?

— Так, каб вы аканчальна сталі здаровы, я магу вам прыпісаць толькі адно лякарства: жанчыну...

— Вельмі дзякую, доктар, — засьмяяўся Тугоўскі, — але дзе я ўзяць?

— Ну, што ж... Знайдзіце сабе якую-небудзь бабульку і жыўце з задавальненьнем. Тут ужо мэдыцына бяссьільна што-небудзь дапамагчы, — жартам параіў доктар¹¹⁹.

Цынізм доктара тут ня проста той добра вядомы кожнаму й паводле роду заняткаў уласьцівы, бадай, усім, хто даваў клятву Гіпакрата, цынізм асаблівы: стары доктар уяўляе тут сабою „мудрасць“ заходняй цывілізацыі самой па сабе, якая ня толькі ня здольная даць адказ у некаторых найважнейшых з гледзішча індывіда „прыватных пытаннях“ (такіх, як каханьне, сьмерць, сэнс жыцця; то бок ня столькі на пытаньне „як?“, колькі „дзея чаго?“), але й не імкнецца дапамагаць яго шукаць, лічачы „ўратаваньне тапельцаў“ справай іхных уласных рук. Гэтага Тугоўскі не разумее й грамадзтву не даруе (заўважым, што той жа апантаны „грамадзкімі хваробамі“ Абдзіраловіч гэтых пытанняў наагул ня ставіў — „бо занадта радзіму любіў“, кажучы словамі Караткевіча). Стаўленьне Тугоўскага да грамадзтва насамрэч гамлетаўскае: ён цьмяна здагадваецца, што гэтае грамадзтва трымаецца на нейкай подлай (і адначасова сьвяшчэннай, гл. аповед Борхэса „Сэкта Фэнікса“)

¹¹⁹ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 211.

таямніцы, якую ён імкнецца зразумець і выкрыць; таямніцы, якая ня мае нічога агульнага з узьнёслым каханьнем і ініцыяцыю ў якую ён павінен прайсьці сам, без дапамогі ведаў і прафэсараў — але дагэтуль ня меў такой магчымасьці (натуральна, калектыў ці грамада сьмяецца зь яго яшчэ й з гэтай прычыны). Таямніца гэтая — біялягічная, полавая, жывёльная дэтэрмінаванасьць чалавека („біёс“ Эгона Бонды) і ў прыватнасьці жанчыны (гл. „Антыхрыста“ Трыера). Гэтай цёмнай сутнасьці Тугоўскі адпачатна баіцца: ён ня можа дараваць Вярхоўскай менавіта спалучэньня ў ёй высокіх інтэлектуальных патрабаваньняў з патрабаваньнямі ейных інстынктаў, якія знаходзяць увасабленьне ў сувязі ня з кім-небудзь, а менавіта з Загорскім. Гэтак жа і самому сабе ён ня можа дараваць „падзеньня“ да іхнага ўзроўню: „*Як дзіка! Як страшна! Мала таго, што няма грошаў, але няма больш чыстаты, няма здароўя. Кажуць, ад такой хваробы можа праваліцца нос. Ах, хоць бы мінула яго гэтая кара... Ён зьбіраўся ехаць чыстым, ідэальным юнаком, а зараз ён павязе з сабою бруд, ён павязе з сабой жахлівую хваробу вялікага места. Фактычна, ён нікольні ня лепш за тых, на якіх ён нападаў як на кар’ерыстаў, буржуазных „інтэлігентаў“... Ён брудны, нягодны, няварты насіць імя чалавека*“¹²⁰. То бок відавочна, што „чалавека“ ён разумее неяк іначай, чым проста біялягічна — таму „нізкая“ праўда аб ім ня можа яго не шакаваць...

Экспэрымэнт, пастаўлены Тугоўскім дзеля выяўленьня „надвышэйшай сутнасьці“ жанчыны, нечакана стаецца экспэрымэнтам дзеля выяўленьня адваротнага — ейнай нікчэмнасьці. Яму згадваюцца словы айца Кірылы: „*Ты занадта паэтычна аднёсься да Вярхоўскай. Падумай, каго там кахаць? Па-мойму, гэта толькі пахучы кавалак мяса.* [Вылучана намі. — **М. ШЧ.**] *А ты паэтычна ідэалізавай яе, ты закахаўся ў яе — што з-за яе пайшоў бы скочыць, як баран, у ваду*“¹²¹. Менавіта пад уплывам паводзінаў Вярхоўскай у Тугоўскім мацнее ягоная мізагінія: „*Тугоўскаму было брыдка глядзець на гэтае поўнае, мяккае цела, быццам нейкі цяльпук падстаўляў сябе пад сонца, і яшчэ больш брыдка, калі гэтая напалову голая пані надзявала на нос лярнэт, каб прачытаць кнігу*“¹²². Наўмыснае „падзеньне“ Тугоўскага зьяўляецца ягоным адказам на такое ж „падзеньне“ Вярхоўскай у ягоных вачох, да якога прыклаў руку Загорскі:

¹²⁰ Вальгар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 201—202.

¹²¹ Тамсама. С. 195.

¹²² Тамсама. С. 224.

„Ого, тады ты не марксістка, — сьмяяўся Загорскі. — Марксісткі прызнаюць свабоднае каханьне, а ты нейкая статуя з кляштару:

Яна маўчала, але не выходзіла з пакою.

Што было далей у пакоі, невядома. Толькі пасля гэтага іх заўсёды бачылі разам, як брат зь сястрой, і яны заўсёды ў назначаны час хадзілі вячэраць у «Акадэміцку кавярню»¹²³.

„Невядома“ зусім ня значыць, што Тугоўскі насамрэч ня ведае, што там адбылося; проста ён, хутчэй за ўсё, на той момант ня мае з гэтым „невядомым“ ніякага асабістага досьведу. Наадварот, пасля таго, як у яго гэты досьвед зьяўляецца (з прастытуткай), ён адразу ж імкнецца спраўдзіць сваю гіпотэзу наконт таго „невядомага“ на практыцы — то бок спрабуе спакусіць Вярхоўскую й даказаць сабе, што менавіта інстынкты, а не інтэлект, рухаюць ёю (як і іншымі жанчынамі):

„У той самы час, як ён пачаў аглядаць навокал столікі, яго погляд спаткаўся зь пільным поглядам знаёмай жанчыны: за суседнім сталом сядзела ў купальным касьцюме Вярхоўская. Яна была як русалка, і яе чырвоная шапачка вельмі ішла да ружовага і поўнага твару. Мокры касьцюм шчыльна аблягаў яе стройную фігуру і выдзяляў высокі бюст, ад усяго вобразу несла маладым шалам і моцным здароўем.

Тугоўскі ад нечаканасьці пачырванеў і зьмяшаўся...

Яны выцілі піва, задаволеныя і ўзбуджаныя ўзаемнымі наглядамі. Тугоўскі стараўся не глядзець на яе. Яму было крыху сорамна бачыць яе ў такім выглядзе, але як на злосьць вочы яго мімаволі ўпіраліся ў яе прыгожы і высокі бюст. Ён нікуды ня мог схаваць сваіх вачэй.

Яна сама прыкмячала гэту яго сарамлівасьць, што прымушала яе чуць сябе няпэўнай.

— Пачакайце, — прамовіла яна нарэшце, — за намі пільнуюць. Крыху нязручна. Адну хвіліну — я апрануся...

Але яна ўзбуджала яго. Яна сама, быццам назло, вяла яго праз паўвостраў, далей і далей ад людзей — у поле, аблытваючы сьвядомасьць сеткай граху. Яны выйшлі ў поле і селі на траву. Стала цямянець. Ён узяў яе мяккую руку, каб пагадаць, як раптам, быццам непрыкметна, яго рука сьлізганулася па ўсёй фігуры. Яму падалося, што гэта будзе груба і яна за гэта можа непрыемна адудзячыць яму, але яна не зварушылася. Ён схпіў яе стан і, як непрытомны, прыціснуў свой твар да яе пахучых валасоў.

¹²³ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 143.

— Што вы робіце? — шаптала яна, але не зварухнулася ні адным мускулам, яе рука пакорна ляжала ў яго руцэ, толькі яе рот сох і гарэлі вочы.

„Што сапраўды я раблю! Я злачынца, я арыштант, я заражу яе сыфілісам“, — стукала калючымі малаткамі ў мазгу, але пасмы валасоў прыемна казыталі вуха. Ён, ня памятаючы сябе, сханіў яе галаву, упіўся ў яе вусны гарачым даўгім пацалункам¹²⁴.

Гэтак завяршаецца „падзеньне“ галоўнага героя й галоўнае гераніні — у абдымках: але наколькі двухсэнсоўнымі й няшчырымі, цыннічнымі з гледзішча Тугоўскага ёсьць гэтыя абдымкі! Тугоўскі дасягае сваёй мэты й адначасова помсцьціць Вярхоўскай за ейную ранейшую недасяжнасьць, за тое, што „ён чуў сябе такім адзінокім, так агалялася перад ім пустата жыцьця, што толькі чаканьне заўтрашняга дня, спатканьне стрымлівала яго ад таго, каб ня кіннуцца галавой уніз у чорную бездань... Ён гатоў быў, здаецца, аддаць ёй усе свае сілы, усе думкі, сваё жыцьцё. А яна?“¹²⁵ Тугоўскі зацягвае Вярхоўскую „ў бруд“, апраўдваючыся тым, што зь ягонага асабістага гледзішча яна ў гэтым адвечным брудзе ўжо была, не магла ня быць паводле вызначэньня. Прысуд ёй выносіцца нават ня ў сцэне, калі ён у вочы закідае ёй блізкасьць з Загорскім, а значна пазьней, пасьяля інтымнай блізкасьці зь ёю: „Вярхоўская гуляла ў натоўпе камсамольцаў, але вочы яе шукалі Тугоўскага. З таго часу, як іх вусны зблізіліся на пляжы каля Цэсарскай лоўкі, яна мімаволі цягнулася да яго і думала аб ім“¹²⁶. Прысудам тут ёсьць менавіта гэтае „мімаволі“.

Натуральна, калі б падзеі разьвіваліся іначай, ніякага раману, зноўтакі, не было б — але чаму яны ўсё-ткі разьвіваліся менавіта так? Чаму яна „заставалася для яго маўжлівым сьфінксам, і ніякія, напэўна, сілы не маглі прымусіць яе раскрыць свае тайны“¹²⁷?

„Фрайдысцкае“ (вельмі ўмоўна кажучы) разуменьне прыроды „сьфінкса без загадкі“, на якое намякае Павал Касьцюкевіч, прысутнае ў рамане, але яно ўласьцівае не галоўнаму герою, а ягонаму антаганісту, Загорскаму: „Што было рабіць Загорскаму? Ён ненавідзеў усёй сваёй душой і марксізм, і сацыялізм, ён павесіў бы на адным суку ўсіх марксістаў і сацыялістаў, але яму прыемна было трымаць у сваіх руках

¹²⁴ Вальгар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 242—243.

¹²⁵ Тамсама. С. 147.

¹²⁶ Тамсама. С. 250.

¹²⁷ Тамсама. С. 242.

гладкую, цёплую жаночую руку, прыемна было схпіць у свае абоймы мяккае жаночае цела. Ён пачаў хадзіць на сход ненавісных сацыялістаў, толькі каб потым быць зь Вярхоўскай і адпраўляцца зь ёю ў рэстаран¹²⁸. Загорскі, як бачым, ня верыць у ідэі й робіць стаўку на „полавы дэтэрмінізм“ жаночых паводзінаў — ягонай мэтай ёсьць непасрэдная рэалізацыя сваіх жаданняў. Наадварот, у „ідэаліста“ Тугоўскага закаханасьць у Вярхоўскую выклікае штосьці накшталт сублимацыі. Палітычны радыкалізм абуджаецца ў ім ня толькі ў сувязі зь ягоным антаганізмам да Загорскага, але і ў сувязі зь сымпатыяй да Вярхоўскай: менавіта ў ейнай прысутнасьці ён дазваляе сабе адкрыта выступіць супраць свайго сацыяльнага альтэр-эга. Гэта азначае, што і яму самому, як і „адмоўнаму пэрсанажу“ Загорскаму, у пэўнай ступені ўласьцівая „біялягічная“ матывацыя (невядома, наколькі ўсьвядомленая самім аўтарам, але ён прынамсі няк з гэтай нагоды не іранізуе).

Вельмі сымптаматычна тое, наколькі ў Тугоўскага ідэйныя перакананьні крыжуюцца з ідэальным каханьнем, то бок палітыка — з эротыкай: ён лічыць, што галоўная памылка Вярхоўскай ня ў тым, што яна дазволіла камусьці больш, чым было трэба, але што дазволіла гэта менавіта Загорскаму, палітычна несвядомаму й маральна нячыстаму (з гледзішча Тугоўскага) чалавеку. Нават „мімавольна думачы аб ім“ у натоўпе камсамольцаў, Вярхоўская пацвярджае сваю „палітычную несвядомасьць“ — ці, прасьцей кажучы, біялягічнае пераважае ў ёй над палітычным (інтэлектуальным), а менавіта гэтага Тугоўскі ня можа ёй дараваць. „Вярхоўская была б мейсцам, злучыўшым мой сьвет работніка з тым сьветам інтэлігента. Мне да апошняга часу яшчэ здавалася, што гэта магчыма...“¹²⁹

8. „Вельмі нізкае грамадзкае палажэньне такога, хто ня быў каханы“

Чаму абавязкова „злучаць сьвет работніка зь сьветам інтэлігента“? „Тугоўскі... думай аб кінутай ім загадцы: дачка папа і камсамолка“¹³⁰ — менавіта гэтак ён фармулюе для сябе загадку сьфінкса-Вярхоўскай, у якой спалучаюцца, з аднаго боку, ненавіснае яму „мяшчанства“ (дачка папа) з уласьцівымі яму „разбэшчанымі“ сэксуальнымі

¹²⁸ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 140.

¹²⁹ Тамсама. С. 196.

¹³⁰ Тамсама. С. 242.

паводзінамі, а з другога — інтэлектуальныя схільнасці й тая палітычная сьвядомасьць (камсамолка), якой, на ягоную думку, у Вярхоўскай усё-ткі малавата, іначай яна папросту не магла б сысьціся з Загорскім. У гэтага шмат у чым ідэалістычнага, максымалісцкага перакананьня Тугоўскага — доўгая гісторыя, яно таксама грунтуецца на ягоным (і, напэўна, аўтаравым) асабістым досьведзе, пра які ён распавядае на самым пачатку:

„Гэтыя жорсткія твары ўмелі прыкрывацца маскай усмешкі і далікатнасьці, таму што ні адна з гэтых жанчын-кветак не глядзела праз вочы ў душу мужчын. Усе ганяліся за вонкавасьцю. „Ах, які прыгожы мужчына“, — казалі яны, гэтыя сьцюдзёныя жанчыны-кветкі, і чым на ім было болей бліскучак, тым даражэйшую кветку ён мог сарваць і кінуць сабе пад ногі.

Тугоўскі якраз на мог бліснуць сваёй вонкавасьцю. Прырода ня доўга думала над яго партрэтам і фігурай, ён быў высечаны грубым майстрам: нейкі квадратны твар з кантаватым падбародкам, зроблены быццам з простага каменя, ногі тойстыя і кароткія, грудзі вузкія — словам, нейкі „брак“ у майстэрні скульптара. І ўсё ж ткі гэта не замінала яму лічыць сябе ня горш за тых, у каго была бліскучая вонкавасьць. Зразумела, ён мог лічыць сябе ня горшым за тых, якія блішчэлі ад валасоў да лякіраваных чаравік, — але яны рвалі кветкі ў садзе жыцьця...

Адзін раз, памятае, даўно, яшчэ пры бальшавіках, калі ён быў студэнтам бальшавіцкага інстытуту ў Харкаве, іх аглядаў рэктар разам зь міласэрнай сястрой. Міласэрная сястра настолькі была стройная, поўная, чырвоная, настолькі прыгожы быў яе бюст, прыкрыты белым фартухам з чырвоным крыжам, так горда несла сваю галаву, што ўвесь інстытут глядзеў на яе, вывернуўшы вочы.

— Як яе прозьвішча? — запытайся Тугоўскі ў сяброў. — Гэта сап-раўдная Вэнэра!

— Нашто вам прозьвішча, — раптам сярдзіта агрызнулася адна студэнтка. — Вы гэтай сястры і падмёткі ня варты.

— А колькі каштуе яе падмётка? — агрызнуўся тады абражаны Тугоўскі пад агульны сьмех. Але гэтая фраза „і падмёткі ня варты“, сказаная яшчэ жаночымі вуснамі, прымусіла яго задумацца. Зразумела, гэта была праўда...

...і з той пары махнуў рукою на прыгожых жанчын, як на недас-тупнае шчасьце¹³¹.

¹³¹ Вальгар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 146—147.

Ад першапачатковых абвінавачаньняў жанчын у павярхоўнасьці герой з часам пераходзіць да аналізу сацыяльнага кампанэнта (магчыма, нават дэтэрмінанту) каханьня, над якім яго прымушае задумацца няўдалы вынік ягонага пачуцьцёвага экспэрымэнту, іначай кажучы — адкрыцьцё наяўнасьці гэтага сацыяльнага кампанэнта ў паводзінах нават такой „філязофкі“, як Вярхоўская:

„Каханьне — атэстат сьпеласьці, які выдае жанчына мужчыне. Там прастайляюцца розныя адзнакі за яго посьпехі і здольнасьці, там відаць, хто зьяўляецца найбольш здольны, каму даць сярэбраны ці залаты мэдаль. Чым больш у гэтым пасьведчаньні мэдалёў, тым, значыць, больш здольны чалавек, тым больш кахае яго жанчына. Раней, чалавеча, у маёй маладосьці я думаў, што бегаюць за жанчынамі пустыя людзі, бяз творчай карыснай працы. Тады я ня мог глядзець на іх інакш, як зьверху ўніз, але цяпер усё зьмяшалася: я гляджу на іх зьнізу ўверх. — Ён глытнуў крыху піва і прадоўжыў: — Я цяпер ведаю, што чым больш кахае жанчына мужчыну, тым ён здольнейшы, тым лепшы яна выдае яму атэстат...

Словам, жанчына жыве агульнай тэорыяй, яна фактычна кахае не мужчыну, а яго грамадзкае палажэньне. Праўда ці не? Я думаю: будзь ты самым першым прыгажунюм у сьвеце, але службы ты ў абозе, ні адна жанчына ня гляне на цябе. І, наадварот, будзь ты самой пачварай, але займай міністэрскае крэсла, — ты не адаб'есься ад чароўнага полу. Такім чынам, мне здаецца, ясна, што жанчыны кахаюць не самога мужчыну, а толькі яго палажэньне ў жыцьці. І вось таму я кажу, што жанчына — гэта нейкі баромэтар, на якім можна азначыць грамадзянскую вартасьць чалавека, і каханьне — гэта атэстат вартасьці, які яна ведае. Па каханьні можна ацаніць чалавека. Скажы, хто цябе кахае, і я скажу, хто ты.

Кірыла голасна расьсьмяяўся:

— Філёзаф-самавул, — казаў ён празь сьмех¹³².

Фактычна, тут задоўга да постмадэрну й фэмінізму ўздымаецца пытаньне ўзаемаадносінаў полу (сфэры сэксуальнага як такой) і ўлады (сацыяльнага становішча) — то бок прыроды й інстытуцыяналізаванага гвалту, якім ёсьць любая ўлада. З гледзішча Тугоўскага каханьне, падпарадкаванае грамадзкім канвэнцыям, ня можа быць „чыстым“, „натуральным“, „свабодным“ — у ім заўжды будзе сацыяльны кампанэнт, элемент „разьліку“, які (на ягоную думку) прыносяць у „чыстае“

¹³² Вальтар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам... С. 192–193.

каханьне менавіта жанчыны зь іхным клопатам пра выхаваньне й будучыню патомства. (Да падобных „жаночых“ паводзінаў здольны ў рамане й беларускі селянін Бурак, якім Тугоўскі ў выніку пагарджае ня менш, чым Вярхоўскай ці Загорскім, не зважаючы на іхнія інтэлектуальныя адрозьненні.) „Які-небудзь Загорскі зайсьдэ будзе стаяць вышэй [маецца на ўвазе, для жанчыны. — **М. ШЧ.**], нават нічога ня скончыўшы, бо сьвецкасьць у яго ў крыві зь дзяцінства, здабыта выхаваньнем. Выхаваньнем! Усё залежыць ад выхаванья...“¹³³

Сувязь між „выхаваньнем“ і сацыяльным становішчам у вачах Тугоўскага простая: вонкавая культура ёсьць для яго толькі павярхнёвым выразнікам апошняга, „другаснай полавай прыкметай“ мешчаніна, прадстаўніка панюнай клясы. Таму сваю непрыдатнасьць як аб’екту каханьня Вярхоўскай Тугоўскі адпачатна схільны тлумачыць сваім „нізкім“ паходжаньнем („Не, мы ня можам быць добрымі сябрамі, — казаў ён сабе, — дачка папа і сын чорнаработніка! Лацінская мова і геамэтрыя не маглі дасыпаць рову, які ляжыць паміж дзьвюма палосамі. Дык грайце марш, Вярхоўская! Можна быць, яшчэ спаткаецца на карнавале з Загорскім! Жадаю посьпеху!“¹³⁴), гэтаксама як тлумачыць стасункі Вярхоўскай і Загорскага іхнай сацыяльнай, а не духоўнай ці там „містычнай“ блізкасьцю:

„З праскіх беларусаў манеры былі хіба ў Загорскага.

— Ах, не спамінайце болей мне гэтага імя. Я цяпець яго не хачу.

— Але ж вы кахалі яго, Галена Ўладзіміраўна?

— Кахала, не хаваю. Але цяпер ён мне брыдкі такі, што я проста ўспамінаю часы, каторыя праводзіла зь ім разам, з дрыжыкамі па цэле. Якія ўсё ж ткі мы дурныя. Мы, жанчыны, ня бачым, што пад маскай часта хаваецца пусты чалавек...“¹³⁵

Як бачым, пад канец кнігі аўтар прымушае саму Вярхоўскую выносіць усім наагул жанчынам якраз той прысуд, які ў думках пасьпеў ім вынесці раней сам Тугоўскі.

Калі „мяшчанскае каханьне“ ёсьць неабходнай сумесьсю біялягічнага інстынкту й сацыяльнага разьліку, то ў такім выпадку сама мяшчанская канцэпцыя „чыстага каханья“ ёсьць толькі хлуснёй, прыгожым мітам, які здольны ўвасобіцца хіба што ў межах адной сацыяльнай касты, тым часам як для прадстаўнікоў іншых слаёў грамадства неда-

¹³³ Вальтар, Віктар. Роджаны пад Сатурнам... С. 182.

¹³⁴ Тамсама. С. 190.

¹³⁵ Тамсама. С. 255.

ступны. Значыць, дзеля дасягнення поспеху ў гэткай Вярхоўскай у кожнага Тугоўскага ёсьць тэарэтычна два шляхі: прыняць правілы гульні й заняцца, паводле прыкладу Бурака, „самавыхаваньнем“ („*Можа быць, некалі новае пакаленьне сялян, працаўнікоў, работнікаў будзе мець такія школы, дзе зможа выхоўвацца з малых дзён сьвецім, яму дадуць тое, чаго не маглі даць бедныя сяляне; можа быць, нарэшце, частка сялян будзе самавыхоўвацца, як, напрыклад, Бурак, будзе выхоўвацца пакахаўшай яго графіняй...*“¹³⁶), то бок пайсьці на кампраміс зь існуючымі сацыяльнымі канвэнцыямі — альбо працягваць настойваць на ўнівэрсальным ідэале, на адмаўленьні сацыяльнага кампанэнту, патрабуючы „чыстага каханьня для ўсіх“ безуважна да іхнага грамадзкага становішча. Аднак Тугоўскі ня здольны сфармуляваць апошняга патрабаваньня, а абірае шлях „найменшага супраціву“: лічачы „чыстае каханьне“ магчымым толькі для вышэйшых сацыяльных слаёў, ён адмаўляе яго разам зь іхнай культурай „чыноў і дыплёмаў“ і застаецца верным сабе й свайму ўспрыняцьцю сябе як „роджанага пад Сатурнам“, свайму „Ідэалу Самагубцы“: „*У наш капіталістычны век сапраўды так: каб быць каханым, трэба мець капітал або займаць высокае палажэньне на грамадзкай драбіне... Вярхоўская была б мейсцам, злучыўшым мой сьвет работніка з тым сьветам інтэлігента. Мне да апошняга часу яшчэ здавалася, што гэта магчыма. Я думаю празь сябе апрасыціць Вярхоўскую. Я думаю, яна пакахае мяне як чалавека. Але я бачу, што для яе я павінен таксама стаць кар’ерыстам, таксама, скончыўшы ўнівэрсытэт, павінен стаць панам, запам’ятаць аб сваім сацыялізьме і купіць сабе аўтамабіль. Не... Не хачу*“¹³⁷. Заўважым: менавіта „апрасыціць“ Вярхоўскую, а не, скажам, „узьяцца да Вярхоўскай“, то бок у кожным разе застацца сабой — каб Вярхоўская кахала яго такім, якім ён ёсьць, што ў далейшым выяўляецца немагчымым: Вярхоўскую можна спакусіць, але немагчыма яе „прысвойтаць“, не прапануючы ёй узамен ніякіх „сацыяльных“ выгодаў.

У сваім памкненьні вызваліць каханьне ад сацыяльнага дэтэрмінізму Тугоўскі, такім чынам, трапляе ў лягічную пастку — будучы тэарэтычна супраць яго, ён на практыцы зьбіраецца яму падпарадкавацца, зрабіць „крок назад“:

„Вып’ем за маю будучую жонку — простую сялянку.

¹³⁶ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 182.

¹³⁷ Тамсама. С. 194–195.

— Во, за тваю жонку-сялянку п'ю. Проці гэтага нічога ня маю. Я думаю, што ты можаш быць прафэсарам і мець жонку-сялянку.

— Не, я хачу знайсці такую жанчыну, якая кахала б мяне як чалавека, незалежна ад таго, якое палажэньне я займаю. Без каханьня, без жанчыны я жыцьця сабе ня ўцямлю... Я хачу яшчэ выпіць гэтую чару каханьня да дна⁴³⁸.

Але тут нельга не згадаць, што менавіта „вртаньне на радзіму“, да каранёў Тугоўскі падсвядома ўспрымае як аналяг самагубства — і ўспрымае слухна, бо гэта было б прызнаньнем паразы ягонага асабістага „сацыяльнага праекту“, падпарадкаваньнем існым канвэнцыям. Аднак гэтае прызнаньне, як і самагубства, ёсьць зь ягонага гледзішча вымушаным, абгрунтаваным самой прыродай, упарадкаваньнем сьвету й грамадства. Іншымі словамі, ён усьведамляе, што пошукі „жонкі-сялянкі“ ёсьць чарговай утопіяй, нічым ня лепшай за атрыманьне дыплёму, — але іншага выйсьця для сябе ня бачыць. Зрэшты, чым скончыліся пошукі такой жанчыны ў беларускай вёсцы, паведамляе аповесьць „Аднабочнікі“: да слова, Тугоўскі й Лебядзёк настолькі ідэйна блізкія між сабою, што можна лічыць іх гіпастасямі аднаго й таго ж героя (гэтакасама, як айца Кірылу й Рабскага) — гэты Гіпэргерой павінен мець з Аўтарам больш агульнага, чым узятыя паасобку Тугоўскі й Лебядзёк, два „варыянты“ разьвіцьця адпачатна падобнага лёсу. Адным словам, яшчэ адна падстава для Тугоўскага „сысьці ў народ“ — гэта ня толькі для жаданьне „стаць прайдзівым сынам свайго (беларускага) народу“, але й памкненьне адрынуць несправядлівую мяшчанскую культуру, дзе мужчыны дасягаюць каханьня з дапамогай грамадзкага становішча, а жанчыны — грамадзкага становішча з дапамогай каханьня...

„ — Каханьне трэба заслужыць, — пачырванейшы, прамовіла яна.

— Правідлова, Галена Ўладзіміраўна, але мне некалі будзе служыць.

— Як гэта некалі?

— Заўтра я еду ў Карпаты, каб у Карпатах перайсьці польска-чэскую граніцу⁴³⁹.

9. Палітычная падбіўка

Менавіта эротыка, а дакладней — тонка адчутая й яшчэ лепей апісаная аўтарам сацыяльная няроўнасьць у каханьні, якая прывяла да

⁴³⁸ Вальгар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам... С. 196.

⁴³⁹ Тамсама. С. 256.

паразы ягонага „пробнага“ ідэалу, стаецца ў Тугоўскага дэтанатарам актывізацыі ягоных палітычных настрояў (наколькі можна лічыць палітычным учынкам канчатковае адрынаньне існага сьвету). Дагэтуль ягоная палітычная пазыцыя й нязгода з афіцыйнай ідэалёгіяй капіталізму, якую ім выкладае ва ўнівэрсытэце нейкі „залатазубы прафэсар“, грунтавалася на ягонай „гіпэрэмпатыі“ — сацыяльным чуцьці, якое ў сваёй неўтаймоўнасьці й максымалізьме часта мяжуе з дэмагогіяй:

„Значыць, эканамічнае рабства — у прынцып! Правідлова сказаў нейкі мудрэц: „Рабства на сьвеце не зьнікае, мяняюцца толькі яго формы“. Ён, Тугоўскі, згодны з гэтым. Але каб людзі гэтае рабства ўзводзілі ў прынцып, каб яны яго ўзводзілі ў права, у закон, нейкі час будзе „сацыяльнае“ пытаньне. Значыць, няхай будуць вечна багатыя і бедныя, адны півавары і капіталісты ледзь носяць свае адкормленья тушы, а на рагу вуліцы няхай стаяць убогія і галодныя. Няхай, значыць, вечна будуць войны, бо адзінкі хочуць багацець, хочуць рынкаў для збыту тавараў, а дзяржавы стаяць на варце іх інтарэсаў. Міністры і ўрады таксама нічым не адрозьніваюцца ад людзей, жадаючых разбагацець. Значыць, няхай будуць калекі і ўбогія, няхай будуць сіроты і ўдовы, няхай льюцца сьлёзы і кроў па ўсім абшары зямлі. І гэтыя крываваыя прыкupy як апошнія слова навукі прыпадносіць прафэсар моладзі. Гэтую атруту ўлівае ён у сэрца яе айтарытэтам свайго слова і свайго палажэньня. Так прывучае ён думаць усіх прысутных у гэтай аўдыторыі, тое ж ён прымусяць адказваць студэнтаў на экзамене. Так панясуць беларусы-студэнты яго думкі ў сваю лапцюжную Беларусь“¹⁴⁰.

Упоравень з гэтым, Тугоўскі на ўласным прыкладзе ўсьведамляе незьнішчальнасьць эгаістычнай чалавечай псыхалёгіі, якая ляжыць у падмурку капіталістычных варункаў:

„Так хацелася б у гэту студзёную пару забрацца ў адну з такіх вілаў, расьсесца каля каміна, слухаць трэск агню і марыць, падняцца ў паэтычныя далі, пад шум буры, што ломіцца ў вакно. І што было б, калі б яму сказалі: „Вось вы, грамадзянін Тугоўскі, сацыяліст. Добра... Мы даём во гэтую вілу ў поўную ўласнасьць. Жывіце ў ёй, колькі хочаце, перадавайце яе, каму хочаце, у спадчыну. Завадзіце пры віле сад, аб’ядайцеся яблыкамі і сьлівамі, таўсьцейце. А мы паглядзім, што стане з вашымі сацыялістычнымі поглядамі...“

¹⁴⁰ Вальтар, Віктар. Роджанья пад Сатурнам... С. 164.

...Нейкі ўнутраны насцьмешлівы голас казаў: „Зразумела, ты адмовіўся б ад вільі. Праз пару гадоў ты сам лаяў бы сацыялістаў. Значыць, усе людзі роўныя па свайму складу. Чалавечэе ёсьць заўсёды чалавечэе. І ўрэшце ўсё зводзіцца да аднаго агульнага назойніка: кавалка хлеба. Значыць, тады прафэсар праў“. Не, ня можа быць. Тугоўскі ня мог дапусьціць, адчуваў нутром, ня розумам, а сэрцам, што ўсё ж трэба нешта дабавіць да яго, унесьці нейкую папраўку. Але якую, ён ня ведаў⁴¹.

Як бачым, Тугоўскі заўважае лягічную супярэчнасьць між сваім глыбокім ніцшэанскім індывідуалізмам з аднаго боку й прагай дбаць пра калектыўнае дабро з другога, таму й кажа, што імкнецца быць сацыялістам ды спачувае „прыніжаным і абражаным“ „ня розумам, а сэрцам“. Можна было б сказаць, што ён ня столькі імкнецца быць сябрам „прыніжаных“, колькі спрабуе змагацца разам зь імі супраць супольнага ворага — мяшчанскай сыстэмы — магільніцы ягонай (і ўсялякай іншай) індывідуальнасьці. (Менавіта „мяшчанскі дух“ зь яго адданасьцю „мёртвым формам“ вінаваціць ува ўсіх няшчасьцях чалавецтва і Абдзіраловіч, ідэялягічна нашмат бліжэйшы да Кірылы Бурачэўскага, чымся да Тугоўскага).

Найбольш яскравай мэтафарай змаганьня між „буржуазным індывідуалізмам“ і „сацыялістычным калектывізмам“ зьяўляецца ў рамане супрацьпастаўленьне Сатурну й Сонца — Тугоўскага й Тамашэвіча (Грыба). Як мы ўжо казалі, стаўленьне галоўнага героя да апошняга ёсьць адпачатна недаверлівым і іранічным. Вось вынятак з прамовы Тамашэвіча на пачатку раману: „Хутка скончыцца зіма, якая скавала нашу лапцюжную Беларусь, трэсьне лёд, які пакрыў тойстым слоём думкі і сэрца народу, трэсьне і на вялікіх беларускіх рэках паплыве, топлячыся і гінуць, пад уздоймам разбушаванай народнай стыхіі, якая затопіць берагі і зламае ўсе перашкоды, усе парканы... Лёд трэсьне пад гарачым дыханьнем сонца, сонца ўласнай культуры. Грамадзяне, мы ўсе імкнемся да гэтага. Увесь наш беларускі рух ад самага пачатку яго, ад доктара „вызваленых навук“ Скарыны і да нашых дзён, ёсьць барацьба за нашу ўласную культуру“⁴². Варта ўвагі й Тамашэвічава „элітарная“ (як на беларускія варункі — досыць „сучасная“, амаль паводле Б. Андэрсана) канцэпцыя нацыі, пагатоў цікавая з той прычыны, што ягоны прататып быў міністрам у Радзе БНР:

⁴¹ Вальгар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 166.

⁴² Тамсама. С. 132—133.

„Вучоныя яшчэ зараз спрачаюцца аб прыметах нацыянальнасці, але ў апошнія часы запанавала сярод вучоных такая думка, што ня мова, урэшце, не тэрыторыя, зьяўляюцца прыметамі нацыянальнасці; ёсць народы, якія ня маюць сваёй тэрыторыі, як жывы, напрыклад, — а вось што: воля самога народу. Зьяўляецца ў народзе група адукаваных людзей, зьяўляецца ў групе пэўная воля, моцнае жаданьне да жыцця, і гэта воля перадаецца народу. Вось тады зьяўляецца і нацыянальнасць. Значыць, як бы там ні было, — воля, жаданьне самога народу ставіцца на першае мейсца. Калі народ хоча мець сваю дзяржаву, значыць, і ўсе: ён яе павінен мець, ён ужо ёсць акрэсленая нацыянальнасць... Мы ўсе з вамі — гэтыя ластайкі, грамадзяне; мы панясем культуру, уласную культуру ў свае родныя хаты. І што тады будзе, глядзіце, калі мы ўсе, далучыўшыся да сучаснай эўрапейскай культуры, зьявімся цэлай грамадой на родных палёх. Сапраўды, грамадзяне, будзе нешта новае ў гісторыі!.. Дык выт’ем за гэтае новае, выт’ем за вас, выт’ем за тварцоў ізмагароў беларускай культуры.

Гучнае „ўра“ было яму адказам¹⁴³.

Такая „культурная канцэпцыя“ магла б быць прынятая самім Вальтарам (калі меркаваць паводле вядомых нам фактаў ягонай біяграфіі), аднак адрываецца максымалістам Тугоўскім з ужо згаданых прычынаў — „эўрапейская культура“ бачыцца яму ўсяго толькі шырмай, пад якой квітнее сацыяльная несправядлівасць („Удасканаліцца, каб стаць дырэктарам фабрыкі, ці што?“¹⁴⁴, кпіць з Тамашэвіча Тугоўскі, у адказ на нэгатыўнае стаўленьне апошняга да сябе: „Вядома, — падхопівай Тамашэвіч. — На Бацькаўшчыне ёсць дзясяткі здольных маладых беларусаў, якія жадаюць вучыцца пры ўсякіх варунках, перабіваюцца, што завецца, з хлеба на квас, каб толькі ўлезці ў вышэйшыя школы. Замест таго, каб іх падтрымаць, мы падтрымліваем нейкіх Тугоўскіх, якія прыносяць нам толькі шкоды“¹⁴⁵). У далейшым разьвіцці раману Тамашэвіч паступова прымае пазыцыю эсэраў (паводле Абдзіраловіча, „гэтыя кірункі сацыялізму болей чулыя да справы агульначалавечага адраджэньня, „вераць у неабходнасць“ творчай чалавечай адзінкі, меней апіраюцца на клясавы грунт“): палітычныя погляды Тугоўскага й Тамашэвіча, адпачатна супрацьпастаўленых

¹⁴³ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 133–134.

¹⁴⁴ Тамсама. С. 213.

¹⁴⁵ Тамсама. С. 186.

на глебе індывідуалізму / калектывізму, пакрыёма збліжаюцца, аднак поўнай „гармоніі“ між імі не настае. Вінаваты ў гэтым ніхто іншы, як „Мэфістофэль“ — айцец Кірыла, яшчэ адзін „роджаны пад Сатурнам“ максымаліст, аб’ектам бескампрамісных нападак якога з самага пачатку ёсць менавіта буржуазная культура:

„Сацыялісты? Правадыры народу — брахуны, — пачаў лаяць Кірыла, — ідуць у народ, нясуць яму кніжачкі. У кніжачках — пра свабоду. Дзеля чаго? Дзеля таго, каб потым сядзець на шыі гэтага народу. „Прыхільнікі народу — дабрадзеі пакрыўджаных працоўных мас“. Толькі паслухаць іх, як яны гавораць у сваіх перадвыбарчых прамовах, як яны стараюцца атуманіць народных мазі — і ўсё толькі для таго, каб потым стаць дэпутатамі. Дзе ж праўда пасья гэтага?

— Айцец Кірыла, ты — анархіст. Ты нічога не прызнаеш, у табе жыве нейкая брутэйская жылка...

— Хто б я там ні быў — гэта ўсё роўна... Усе гэтыя — Тамашэвіч, Вярхойская, Загорскі — ягадкі аднаго поля — інтэлігенты. Жывуць для народу! Падумаеш, якія прарокі... Ведаем... — Пільна паглядзеў на Тугоўскага: — Калі на вечарыне ў маёй кватэры Тамашэвіч гутарыў аб ластаўках культуры, якія паляцаць на Беларусь, я не хацеў спрачацца дзеля сьвята⁴⁶.

Айцец Кірыла, можа, найбольш радыкальны, але далёка не самотны ў сваёй пазыцыі:

„Трэба зазначыць, што Беларуская грамада ў Празе развальвалася. Яна падзялілася на дзве варожыя групы: адна гуртавалася каля Янкі Станкевіча, другая каля Тамашэвіча і айца Кірылы [sic! — яшчэ адзін доказ таго, што „калектывісты“ Тамашэвіч і Бурачэўскі лягчэй разумеюцца між сабою, чым з Тугоўскім; нездарма „анархіст“ Абдзіраловіч спачувае эсэрам. — **М. Шч.**]. Адну групу — Янкі Станкевіча — называлі „правай“. Туды ўвайшлі больш заможныя людзі, сяляне — „сталыпінскія мужыкі“, у якіх былі то цэлыя фальваркі, то досыць вялікія хутары. Усе гэтыя [...] змагаліся за рэлігію і сучасны буржуазны лад жыцця, усёй душой ненавідзячы сацыялізм.

— Нашто вам сацыялізм, — крычаў, напрыклад, на сходзе Янка Станкевіч, — калі ўсе гэтыя сацыяльныя справы вельмі лёгка можа вырашыць каапэрацыя?

Другая група — Тамашэвіча — наадварот, казалі, што ўвесь ратунак у сацыялізьме. Беларускае пытаньне ёсць пытаньне галоў-

⁴⁶ Вальгар, Віктар. Роджаны пад Сатурнам... С. 168.

ным чынам сацыяльнае. Спачатку сацыяльнае вызваленьне, а потым ужо нацыянальнае. У гэтай групе сабраліся ўсе сацыялісты, ад самых левых да марксістаў — ледзь не камуністычнага напрамку. Да марксістаў стала належаць Вярхоўская¹⁴⁷.

Аднак і сярод „марксістаў“ узьнікае разьмежаваньне — калі для Тамашэвіча культура (стварэньне „ліючыхся формаў“) ёсьць мэтай, то для айца Кірылы — толькі сродкам у змаганьні: „Каб біць буржуазію, трэба мець яе зброю ў руках — культуру. Бяз гэтага ўся наша зброя — толькі кардонны меч, якім мы па-дзіцячаму размахвалі ў паветры“¹⁴⁸. І Тамашэвіч, і Вярхоўская запісваюцца Кірылам Бурачэўскім у „інтэлігенты“:

„Што Тамашэвіч? Беларуска балалайка і ўсё. Я хачу стварыць новую грамаду з моладзі, якая яшчэ не памерла ў балоце кар’еры і асабістых спраў. Вось з гэтай мэтай я і прыйшоў да цябе. Я хачу, каб ты запісаўся ў нашу новую, сапраўды працоўную групу.

— Дзякую за давер. Калі я падыду да вас, тады запісвай. А Вярхоўская як?..

— Вярхоўская? Што пра яе ўспамінаць? Дачка папа-інтэлігента. У нашай групе ня будзе ні аднаго, хто радніўся ад гэтых інтэлігентаў.

— Чаму ты інтэлігентаў так ня церпіш? — здзівіўся Тугоўскі.

— Мне здаецца, ад іх усё няшчасьце на зямлі. Ты падумай: капіталістаў на ўсім сьвеце, можа быць, набярэцца дзясятка, ня болей. Іх бы лёгка было зьнішчыць, дык яны не маглі б шкоды такой вялікай даць, каб ня гэтая мільённая армія інтэлігентаў, гэтых служак капіталізму. Яны прызвычайліся жыць у лепшых умовах, чым іншыя, яны крычаць аб камфорце, яны тварылі буржуазную культуру. Яны, гэтыя інтэлігенты, я перакананы, абселі каля смачнага капіталістычнага пірага. І спрабуй зараз гэты пірог зьнішчыць, што стане з гэтай чорнай, тараканавай арміяй?.. Інтэлігент, — кажаў ён, уваходзячы ў інтэрнат, — па-мойму, той чалавек, які прадае сваю ўмысловую працу“¹⁴⁹.

Тугоўскі таксама патрабуе ад інтэлектуала (у прыватнасьці, ад Вярхоўскай) парваць з сваёй „буржуазнай“ сутнасьцю, стаць на іншыя „клясавыя пазыцыі“. Аднак на практыцы адбываецца хутчэй наадварот,

¹⁴⁷ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 140.

¹⁴⁸ Тамсама. С. 196.

¹⁴⁹ Тамсама. С. 171—172.

чым у марксісцкай тэорыі: прадстаўнікі беларускага сялянства спрэч пераходзяць на пазыцыі капіталізму, пераймаючы ягоную культуру (разам з ідэалёгіяй) і выракаючыся „сваёй“. Селянін Бурак, які хоча стаць графам (толькі не „арыстакратам духу“, як Тугоўскі, а сапраўдным, матэрыялістычным арыстакратам) як быццам разбурае ягоную тэорыю пра птушак і мазгі-крылы: вось жа, і верабей можа прыкінуцца „сокалам“, і мазгоў для гэтага зусім не патрэбна. З гледзішча марксіста Кірылы гэта ёсць „клясавай здрадай“, нездарма ж аганістычнае клясавае вучэнне трымаецца на пэўным дэтэрмінізьме: прорвы між клясамі ніколі не пераадолець — тым часам як „інклюзіўная“ капіталістычная этыка кажа адваротнае: пераадолець яе магчыма, тым ці іншым спосабам, найбольш пашыраным зь якіх ёсць „культурная асыміляцыя“ ніжэйшай клясы, перайманьне ёю каштоўнасьцяў пануюнай буржуазіі. Супраць згаданай асыміляцыі й выступае айцец Кірыла: „Багаты бацька пасылае свайго сына ў Прагу вучыцца на доктара ці інжынэра, зарабіць капітал, каб потым павялічыць сваю гаспадарку. Але калі аб гэтым думае наш брат безьземельны і малаземельны, калі ён пачынае ганяцца за ўсімі „арыстакратамі“, і носіць фракі, і пераймае, забываючы аб вонкавых манерах, — тады гэта сьмешна да брыдкасьці. Хочацца сьмяяцца ім у твар“¹⁵⁰.

Тугоўскі, які спрабуе выстаўляць падобныя радыкальныя патрабаваньні „выбарачна“ (уласна, толькі да Вярхоўскай, бо на прыкладзе іншых бачыць іхную неабгрунтаванасьць), ставіць пад сумнеў словы марксіста айца Кірылы з уласных, ніцшэанскіх пазыцыяў:

„А можа быць, айцец Кірыла, гэта і трэба? Я зайсьдэ зайздросьціў такім людзям, як Бурак, якія ні аб чым ня думаюць, зь неба зор не хапаюць, у пясок філязофіі і непатрэбных пытанняў галовы ня сунуць, а живуць сабе толькі для таго, каб жыць. Яны бяруць ад жыцьця яго насалоды, яны сьмяюцца здаровым сьмехам, і здаровы румянец грае на іх тварах. Яны гатовы нават пакахаць графіню, зусім ня бачачы ў гэтым нічога камічнага. Бурак так перакананы ў сваім праве на жыцьцё і яго радасьці, што над сабой зусім не раздумвае. Калі б яго прывялі ў паркетную залю, напоўненую арыстакратамі, дык, я думаю, ён спакойна глядзеў бы навокал сябе і спакойна калупаў пальцам у сваім носе.

— Ня ў гэтым справа, — прадоўжыў Кірыла. — Калі б гэты Бурак заставаўся сабой і нават сярод арыстакратаў калупаў пальцам у

¹⁵⁰ Вальтар, Віктар. Роджаньня пад Сатурнам... С. 169.

носе, гэта можна было толькі вітаць. [! — **М. Шч.**] Але калі гэты просты палескі мужык Бурак нацягвае на сваю шырокую руку рукавічкі, калі ён хоча курчыць зь сябе арыстакрата, графа, — тады гэта толькі маўпаваньне. Над гэтым трэба сьмяяцца, празь сьлёзы. Чаму? Таму, што гэты чалавек — косьць ад косьці, кроў ад крыві простага народу, ня хоча ісьці зь ім, ня думае змагацца за яго долю, ня хоча стаць у шэраг грамадзкіх працаўнікоў¹⁵¹.

Зноў-такі, індывідуаліст Тугоўскі ня можа пагадзіцца з айцом Кірылам у гэтым пытаньні канчаткова — але часткова згаджаецца зь ім да той ступені, да якой буржуазнае грамадства ёсьць іхным супольным ворагам: яно папросту разбурае абедзве іхныя максымалісцкія й ідэалістычныя тэорыі. Таму для абодвух „роджаных пад Сатурнам“ усё што заўгодна лепшае, як быць „палітычнай балалайкай“ — інтэлігентам — „асьветнікам“ — іначай кажучы, апалягетам існага ладу („закасьцячэнай формы“, як сказаў бы Абдзіраловіч), ня кажучы пра тое, каб быць апосталам яго экстрапаляцыі ў родную Беларусь, як бальшыня палітычна „несьведомых“ студэнтаў-землякоў. Як бачым, сваім палітычным выбарам Тугоўскі, зноў-такі, бароніць перадусім сваю тоеснасьць, выбітнасьць, індывідуалізм.

10. Тэрарызм як абранасьць

У пэўным сэнсе, прыбеганьне Тугоўскага да тэрарызму ёсьць разьвязаньнем непалітычным — ён згаджаецца стаць тэрарыстам, бо ня верыць у тое, што ягоныя сябры-беларусы з дапамогай сваіх ідэяў здолеюць зьмяніць сытуацыю на бацькаўшчыне. Беларускі рух „ня ёсьць культурным зьвішчам“, а сама Беларусь па-ранейшаму лапцюжная — вырвацца з гэтага заганага кола можа дапамагчы толькі сапраўдны ўчынак Асобы, які не супярэчыць філязофскаму Ідэалу самагубства — самаахвяраваньню. Пра слухнасьць раней выказанай намі высновы, што менавіта філязофскі, а не палітычны ідэал выступае тут у якасьці галоўнай матывацыі намеру Тугоўскага, сьведчыць наступны пасаж, у якім ідэйныя прычыны такога ўчынку выказвае ня сам герой, а нехта Карусь (яшчэ адзін з райцаў Тугоўскага, займеньнік „астральнага чалавека“ — паводле камэнтатараў, ягоным прататыпам ёсьць былы беларускі партызан Васіль Русак):

„У адной з суседніх з Чэхаславакіяй дзяржаў у мяне ёсьць пэўныя людзі — загартаваныя ў барацьбе пайстанцы. Табе давядзецца

¹⁵¹ Вальтар, Віктар. Роджаных пад Сатурнам... С. 170.

нелегальна перайсьці граніцу і наладзіць зь імі сувязь і сетку паўстанцаў арганізацыі... Калі б мы маглі аднавіць ува ўсёй дзяржаве тэрор з дапамогай украінскіх арганізацыяў, мы маглі б сказаць, што зрабілі вялікую беларускую справу. Кроў чалавека мы пералілі б на аўтар Бацькаўшчыны. А людзкая кроў ніколі ня гіне дарэмна і на гістарычных вагах важыць вельмі шмат. Дык чым губляць сваё маладое жыццё бяссэнсава, лепш загубіць яго з карысцю для грамадзянства, у імя гісторыі. Праўду я кажу ці не?

Тугоўскі, каторы *за ўсё жыццё і мужі не забіў* [тут і далей вылучана намі. — **М. ШЧ.**], *слухай разважаны Каруся аб тэроры зусім сур'ёзна, ня бачачы ў іх нічога фантастычнага. Яму здавалася, што ўсё ж ткі ў словах Каруся ёсць лёгіка: замест таго, каб прыставіць дула рэвальвэра да свайго чала, лепш прыставіць яго да чала ворага і ўжо потым скончыць з сабой. Прыдаць свайму жыццю апошнюю і прыгожую вартасць*¹⁵².

Нельга не пагадзіцца, што ад'езд Тугоўскага ў Карпаты ёсць надзвычай літаратурным, так бы мовіць, „рамантычным“, як ад'езд Пячорына на Каўказ альбо Байрана ў Грэцыю — гэта сапраўды ўцёкі ў пошуках сьмерці, але не ад неакрэсленага спліну, як у разбэшчаных і перанасычаных жыццём рамантыкаў, а ад канкрэтнай немагчымасці самарэалізацыі ў рэальных варунках (пагадзіцеся, што спроба Тугоўскага пайсьці ў народ і зарабляць на жыццё фізычнай працай, каб „ачысьціцца пакутай“, выглядала нашмат менш „рамантычна“ — але ж дарога ў тэрарысты ёсць лягчым працягам „сыходу ў народ“, ягоным варыянтам. Дылемы Тугоўскага могуць развязацца толькі сыходам / ад'ездам). З гледзішча ідэалёгіі й сюжэтнай пабудовы рамана гэты ад'езд папросту неабходны: Тугоўскі павінен зрабіць урэшце спробу „*прыдаць свайму жыццю апошнюю й прыгожую вартасць*“, інакш усе ягоныя папярэднія заявы й высновы зрабілі б зь яго толькі „балалайку“ ці „таўкача“, падобнага да Тамашэвіча (айца Кірылу ад падобнага ўчынку „ратуе“ заўчасная сьмерць). Як бачым, і тут Вальтар, аматар Шэкспіра, дадумвае й даводзіць лёс свайго героя да крайнасці, прымушае яго па-макбэтаўску „адказаць за свае словы“.

„*Ну дапусьцім, што страляць у іншых, каб потым быць самому расстрэляным, ёсць асаблівы від самагубства. Я выбраў сабе гэты від самагубства, бо лепшага не знайшоў, і ўсё*“¹⁵³.

¹⁵² Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 245—246.

¹⁵³ Тамсама. С. 257.

Але і іншая, не эгаістычная матывацыя Тугоўскага ёсьць для ягонага ўчынку раўназначнай: гэта ўжо згаданая расчараванасьць у беларускім палітычным руху, усьведамленьне ягонай нежыцьцяздольнасьці, ідэйнай разарванасьці, аналягічныя нутраной барацьбе ў самім Тугоўскім. Гэтыя „сябры народу“ ня меней за яго хворыя на ўласныя „інтэлігенцкія хваробы“, якія яму самому й закідаюць:

„Вы, крайне левыя, вы, рашучыя, кахаеце народ толькі тэарэтычна, але самі баіцеся ўвайсьці ў яго брудную хату і апрагнуць яго кажух, бо ён сьмярдзіць. Я не баюся жывога народу. І калі яму патрэбна маё жыцьцё, калі для таго, каб ён вярнуўся да жыцьця, патрэбна мая ахвяра, я аддаю сябе ўсяго з рашучай гатоўнасьцю. Вы маеце здзіўлены твар, Галена Ўладзіміраўна. Вы хочаце, напэўна, сказаць: як гэты нэўрастэнік Тугоўскі, гэта забітая істота, гэты некультурны дзікун, раптам апынуўся ў ролі рэвалюцыянэра? Вы правы, можа быць, гэта дзіўна. Але гэта лягічна, калі вы, прыпомніце, што ў гэтага нэўрастэніка больш нічога каштоўнага не засталася ў жыцьці. Засталася адна глыбокая нянавісьць да сучаснага ладу і да ўсіх сытых мяшчан“¹⁵⁴.

Менавіта ў крытыцы беларускай нацыянальнай эліты раман Вальтара, на жаль, не састарэў ні на ёту. „Беларускі рух ня стаў настолькі шырокім і моцным, каб зь ім лічыліся, як зь вялікім культурным зьявішчам. Яшчэ трэба несцьці шмат мук, трэба праліць нямала крыві, каб нарэшце рух стаў ня толькі „крамолай“, ня толькі „бунтам“ незадаволеных галодных мас, але каб ён стаў моцным і глыбокім, як само жыцьцё, як патрэба жыць і дыхаць, каб ён атрымаў усясьветную сымпатыю. Толькі кроў, гэта нейміручае каханьне, можа выклікаць сымпатыю людзей; толькі ахвяры могуць прыняць вянок перамогі, і толькі жывыя людзкія ахвяры могуць прымусіць схіліць галаву самых заўзятых ворагаў. Болей ахвяр!“¹⁵⁵ Цікава, што падобных поглядаў на практыцы прытрымліваўся ня хто-небудзь, а вялікі гуманіст і заснавальнік Чэхаславацкай „татачка“ Масарык. То бок, аднымі словамі нічога не дамагчыся — трэба дзейнічаць, а дзейнічаць — азначае забіваць... (да падобнай высновы прыходзіць у рамане „Літоўскі воўк“ адзін з герояў сучаснага пісьменьніка Алеся Наварыча). Ёсьць і яшчэ адна прычына такога радыкалізму: жаданьне бацьчы вынікі сваёй працы тут і цяпер, а ня ў нейкай далёкай будучыні.

¹⁵⁴ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 256.

¹⁵⁵ Тамсама. С. 234.

Сам Вальтар абраў сабе шлях больш сьціплы й бяспечны (ізноў шлях найменшага супраціву?): паверыў „Сонцу Тамашэвіча“ й, што называецца, „панёс культуру ў масы“, вярнуўся на Бацькаўшчыну й заняўся настаўніцтвам — хаця, заўважым, у пару, калі прышчапленне беларускаму народу беларускай культуры было ня проста самамэтай, а мела яшчэ глыбокі палітычны сэнс. Аднак ужо тады айцец Кірыла казаў пра сябе, нібы прадбачачы лёс Вальтара-настаўніка: „Усё жыцьцё аддаў беларускаму руху, а чаго я дасяг... Паміраю, не дайшоўшы да зямлі абяцанай, паміраю дзесьці ў пустыні, адзін, пакінуты дзікім птушкам і зьвярам, як падаль...“¹⁵⁶

11. Між Сцылай і Харыбдай

Чаго не зразумеў „добраахвотны самагубца“ Тугоўскі й што зразумеў „нядобраахвотны самагубца“ Вальтар у тагачаснай палітыцы? Ці наадварот, Тугоўскі па-свойму зразумеў больш, як ягоны аўтар? У чым іхнае апошняе й галоўнае палітычнае разыходжаньне — іначай кажучы, чаму Вальтар „ня мог не забіць“ інтэлігента-плебея Тугоўскага, гэтаксама як і пралетара Кірылу Бурачэўскага — двух непапраўных максымалістаў, падобным да якіх не наважыўся стацца ён сам?

„Апошняя выступіла Вярхоўская.

— Мы разумеем Беларусь па-рознаму, — сказала яна. — Янка Станкевіч думае: дайце нам незалежную Беларусь, усё роўна якую, хоць з княгіняй Радзівіл як каралевай на чале, хоць з чортам, нарэшце, абы толькі на шылдах жьыдоўскіх крам красаваліся б беларускія надпісы і ў установах гутарылі б па-беларуску. Але я думаю: для беларускага селяніна і работніка такая станкевічэйская Беларусь зусім не патрэбна. Ці ня ўсё роўна яму, што яго эксплюатуе расейскі і жьыдоўскі капіталіст, ці што на фабрыцы будзе сядзець дырэктар фабрыкі — Янка Станкевіч — і размахваць залатым ланцужком на вялікім бруху, гутарыць па-беларуску і эксплюатаваць работнікаў па-старому. Я думаю, беларускі працоўны народ назаўтра пракляў бы такую Беларусь. Не, пакуль мы ня зьменім сацыяльных варункаў, пакуль мы не паставім у аснову нашай праграмы сацыяльнае вызваленне беларусаў, — мы будзем пустымі або беларускімі здраднікамі.

Вярхоўская села пад буру авацый“¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 220.

¹⁵⁷ Тамсама. С. 141.

Як бачым, асноўная дылема, якая тоіцца за выбарам між „нацыянальным“ і „народніцкім“ шляхамі разьвіцця грамадства, тая ж, што і ў выбары між капіталізмам і сацыялізмам, між „заходнім“ і „ўсходнім“ геапалітычнымі кірункамі: што стаіць на першым месцы — інтарэсы асобнага чалавека, прыватніка, ці інтарэсы грамады? Ці заўжды гэтыя інтарэсы ідуць у згодзе адны з аднымі, як сьцьвярджаў „залатазубы прафэсар“? І хто каму шкодзіць больш: прыватнік грамадзе ці грамада прыватніку?

Калі казаць спрошчана, то ў той час гэтая спрэчка набыла форму супрацьстаяння між Расеяй і Эўропай (паводле Абдзіраловіча — „між Усходам і Захадам“). Эўропа ў XX ст. зрабіла выбар на карысьць індывідуалізму ў ягонай самай скрайняй форме, зь якой урэшце ўзьнік скрайне правы фашыстоўскі рух — тым часам як Расея бараніла калектывізм, рух сацыяльны і сацыялістычны. Беларускае дзеячы былі вымушаныя выбіраць між адным і другім, між дзьвюма моцнымі ідэалёгіямі — у тым ліку й таму, што ня мелі адпаведна моцнай ідэалёгіі ўласнай (зрэшты, як і іншыя малыя дзяржавы таго часу, за выключэньнем хіба Чэхаславацкай, што ёй ня надта дапамагло — іхныя ідэалёгіі былі ўсё-ткі вузка нацыянальнымі, а не ўнівэрсальнымі, прыдуманымі *ad hoc*: вялікія культуры й нацыі апырэдзілі маладзейшыя дзяржавы ня толькі ў тэхналягічным, але перадусім у ідэялягічным разьвіцці; гэткай жа „вузка нацыянальнай“ і „сытуацыйнай“ ёсьць, калі задумацца, і ідэалёгія Абдзіраловіча, прынамсі што да ейнай „праграмы-мінімум“ — таму яна й засталася толькі ідэяй, гэтак жа як ягоная „праграма-максымум“, сугучная ў пэўных момантах анархічнаму максымалізму Штырнэра).

Ці быў, насамрэч, магчымы нейкі „трэці“ шлях? Вось як ён выглядаў бы паводле Тамашэвіча (які, імаверна, пасьпеў-такі прачытаць „Адвечным шляхам“ раней за самога Вальтара): „Мы, „младабеларусы“, ідзём далей і смела кажам словамі Янкі Купалы, прарока нашага адраджэньня: „Годзе заходняй ці ўсходняй культуры. Для беларуса цана ім адна“. Мы хочам, мы павінны тварыць уласныя беларускія культурныя каштоўнасьці. Ніякія аўтаноміі, ніякія палавінчатыя хаўрусы з чужымі культурамі і дзяржавамі не дадуць нам нічога добрага, і мы заўсёды пойдзем на повадзе ў іх, ня маючы магчымасьці ўздыхнуць свабодна сваімі грудзямі. Толькі паветра ўласнай хаты дасць нам магчымасьць разьвівацца духова, толькі на ўласнай зямлі дрэва беларускай культуры пусьціць ва ўсе бакі свае магутныя галіны“¹⁵⁸.

¹⁵⁸ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 133.

У адрозьненне ад Вальтара, які не застаўся „суб’ектыўным ідэалістам“, а зрабіў свой выбар на карысьць ненавіта гэтага „трэцяга шляху“ ў ягоным уласным разуменьні, то бок практычнай літаратурнай і асветніцкай дзейнасці, Тугоўскі ня здольны адказаць на вышэйсфармуляванага пытання дыялектычна — іначай кажучы, ня здольны ісьці на кампрамісы, бо ягонае „самагубства шляхам тэрарызму“ — усё што заўгодна, толькі не кампраміс... Хаця кампраміс („трэці шлях“), паводле іроніі лёсу, не ўратаваў ані Вальтара, як не ўратаваў і „беларускай ідэі“: можа, у свае апошнія хвіліны сам Вальтар прыгадаў свайго „роджанага пад Сатурнам“ героя, усвядоміў усю глыбіню ягонай (цяпер ужо ўласнай) трагедыі, асэнсаваў марнасьць ягоных спадзяваньняў і прыняў за сваю ягоную веру ў наканаванае? Ня будучы да канца згодным з сваім героем, аўтар падзяляе ягоны лёс: вышэйшы Творца абыходзіцца зь ім дакладна так, як ён сам абышоўся з Кірылам Бурачэўскім... У гэтым палягае, можна сказаць, „нелітаратурны“ трагізм раману.

„Я памёр для гэтага сьвету, памёр для інтэлігенцыі, якая панясе эўрапейскую панскую культуру на Беларусь. Я сам сябе зажыва пахавай у яму, каб ня стаў тым, каго болей усяго ненавіджу: інтэлігентам, які ненавідзіць рабочых, бо яны сьмярдзяць“¹⁵⁹. Вось чым, уласна, сканчаецца духоўная эвалюцыя Тугоўскага, „плебея“ з душой паэта й філэзафа, чытача Ніцшэ. Фактычна, ён ня можа быць сваім ні між эўрапейскіх інтэлігентаў, ні між беларускіх пралетарыяў — але ня можа абраць ані „трэцяга шляху“, бо (у адрозьненне ад таго ж Абдзіраловіча) у яго ня верыць. У гэтым ягоная трагедыя — ён, як Носфэрату, „ні жывы, ні мёртвы“: „Калі звычайны работнік цярпіць сваё становішча як сацыяльнае зло і прыміраецца зь ім, дык у яго (Тугоўскага) дамешваюцца яшчэ маральныя мукі. На кожным кроку ўспамінае, што ён былы студэнт. Калісьці ў яго былі надзеі, а зараз ён раб, і вастрыё сучаснага ладу накіравана якраз на яго“¹⁶⁰.

Спрошчана кажучы, Тугоўскі пайшоў у тэрарысты ад уласнай нявызначанасьці. Да канца раману ён вагаецца між двума крайнімі полюсамі, калектывізмам і індывідуальнасьцю — гэтаксама як вагалася ў той час само грамадства, сама ня толькі ідэйна, але й геаграфічна падзеленая Беларусь. Спрэчка з „залатазубым прафэсарам“ нічым не сканчаецца, але й не спыняецца: ці супярэчыць прыватны інтарэс „узбагачэньня“ й прыватная ініцыятыва дабру іншых, як кажуць сацыялісты,

¹⁵⁹ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 194.

¹⁶⁰ Тамсама. С. 225.

ці наадварот, спрыяе грамадзтву, як вучаць ва ўніверсытэце? І ці магчыма спалучыць гэтыя ідэі, знайсці нейкі іхны дыялектычны сынтэз? Усё ж гэтак званыя „кар’ерысты“ (Станкевіч), уладкоўваючы прыватнае жыццё, прыносяць карысьць і іншым — можа, Тугоўскі папросту быў ня здольны ўладкаваць свайго жыцця, быў „няўдачнікам“, таму й скончыў гэтак трагічна? Аднак можна ўбачыць у гэтай ягонай неўладкаванасці й нявызначанасці больш глыбокі сэнс, а менавіта ўсвядомленне калі не філізафічнай, то прынамсі тагачаснай гістарычнай (а ня толькі асабістай) немагчымасці вызначыцца — адсюль і нежаданьне вызначацца... Герой Вальтара адмаўляе саму сытуацыю абмежаванага выбару — то бок, сваю гістарычную дэтэрмінаванасць...

Таму невыпадкова, што Тугоўскі („ідэальны“ Вальтар) памірае ня ў Празе (як Бурачэўскі) й не на радзіме (як Лебядзёк ці сам аўтар), а на паўдарозе да бацькаўшчыны — недзе ў Карпатах, сам-насам з сваім адзіным творам (развітальным допісам, які ўрэшце мае адзінага чытача — яго самога), задоўга да гэтага ўсвядоміўшы, што Беларусь аб’ектыўна, цывілізацыйна не гатовая да „трэцяга шляху“, пагатоў да так званага эўрапейскага выбару — менавіта праз сваю адсталасць і лапцюжнасць:

„Тугоўскі стаяў і пільна глядзеў усьлед гэтым маладым сілам, якія растуць дзеля таго, каб нішчыць сучасны лад. У іх было шмат нахабства, яны былі простыя, як сама вёска, яны былі дрэнна памыты, дрэнна прычасаны і дрэнна апрануты, і ўсё ж ткі ім не было як адмовіць у здольнасці і працавітасці ў дасягненні сваёй мэты. І можна было не спачуваць у іх імкненьні да лепшай будучыні, да сьветлых ідэалаў, за палешаньне жыцця галодных мас — няхай хоць на паперы, а не ў жыцці. Але ім ня можна было спачуваць за іх нахабства, грубасць, за тое, што ў іх усё было спрошчана, аголена, абарвана. Яны здаваліся Тугоўскаму тым, чым быў ён сам, пакуль ня стаў чэскім работнікам, пакуль ня выпіў да дна горкую чарку пакуты. Ім, гэтым камсамольцам, трэба было б спачатку працярапець і тады зразумець, што шлях да вызвалення чалавека ляжыць праз яго духоўнае ўдасканаленне. Ім трэба было б самім спачатку вырасьці культурна да буржуазіі... Нішчыць і ламаць — вельмі лёгкая штука. Але каб што-небудзь стварыць, трэба культура. Цяпер гэта зразумеў Тугоўскі. Цяпер ён гатоў быў гутарыць аб гэтым з усімі і кожным“¹⁶¹.

¹⁶¹ Вальтар, Віктар. Роджаныя пад Сатурнам... С. 236—237.

У адрозьненне ад філэзафа Тугоўскага, пісьменьнік Віктар Вальтар зрабіў для рэалізацыі гэтай ідэалогічнай праграмы максымум магчымага — ня толькі напісаўшы вялікі раман, але й фактычна аддаўшы сваё жыццё за асьвету свайго народу. Але ж і самому аўтару была ўласцівая падвоенасьць ягонага галоўнага героя, нездарма ж ён сам працаваў „на двух франтах“: ня толькі імкнуўся крытыкаваць нацыянальную інтэлігенцыю ў сваім рамане, сутыкаючы яе з падобнымі невырашальнымі ідэалогічнымі дылемамі, але й спрабаваў узняць сяляніна да эўрапейскай культуры. Калі першае сталася прычынай „аддаленага самагубства“ ягонага рамана, дык апошняе ўрэшце каштавала жыцця яму самому.

12. Заключэньне

Калі беларуская культура й „вырасла да буржуазіі“ (то бок да ўзроўня заходняй культуры), то толькі пры самым канцы мінулага стагодзьдзя, дый тое па-свойму „сачковым“ шляхам найменшага супраціву — шляхам „пераадкрыцьця“, (але ўжо меней пераўсведамленьня) уласнай эўрапейскасці: маўляў, навошта нам, уласна, расьці, калі мы яшчэ з часоў Скарыны даўно „ўрасьлі“ ў эўрапейскую глебу, варта толькі азірнуцца, вярнуцца да вытокаў... прычым сама сучасная „эўрапейскасць“ досыць мала праблематызуецца й аналізуецца з ідэалогічнага гледзішча (што б на гэта сказаў Абдзіраловіч, пагатоў Вальтар?). Больш за тое, аніякіх яскравых і пераканаўчых доказаў беларускай „эўрапейскасці“ ці „індывідуалізму“, апроч гістарычных, фактычна пададзена не было — таму да сёння й няма ўцямнай ПАЛІТЫЧНАЙ „празаходняй“ канцэпцыі беларускай нацыі. Ёсьць эсэнцыялісцкая канцэпцыя Пазьняка, паводле якой нацыя ёсьць „дабром сама па сабе“ й не патрабуе, уласна, ніякіх іншых абгрунтаваньняў, апроч гістарычных прыкладаў сваёй велічы, ахвярнасьці й г. д. — гэтая канцэпцыя ня проста не зважае на патрэбу геапалітычнага выбару, але й апрыёры лічыць такі выбар „шкодным“. Ёсьць „больш мудрагелістая“ канцэпцыя „ўяўнай супольнасьці“, паводле якой нацыя існуе, пакуль здольная прадукаваць і захоўваць свае эліты (наконт крытыкі элітаў у Вальтара глядзі вышэй), што ў сваю чаргу будуць выпрацоўваць менавіта разнастайныя нацыянальныя канцэпцыі, аднак традыцыйна ня будуць пэцкацца іхным ажыцьцяўленьнем. Ёсьць і культурная канцэпцыя „нацыі-дыяспары“ з развагамі пра „нутраную эміграцыю“, да якой набліжаецца паўдзяцінская канцэпцыя „ліцвінства“. Усе яны, як ільга лёгка даказаць на пад-

ставе Вальтара й Абдзіраловіча, ня новыя. Дзеля большай сучаснасці не хапае яшчэ, можа, якой канцэпцыі „нацыі блогераў“ (усё тых жа „таў-качоў“), якая аб’ядноўвала б самых „прасунутых на Захад“ карыстальнікаў... Тым ня менш, усё гэтыя „тэорыі“, як і колішнія спрэчкі праскіх эмігрантаў, і сёння застаюцца „карпаратыўнымі“ (у тым сэнсе, у якім цяпер гавораць пра „карпаратыўную літаратуру“): то бок канцэпцыямі элітаў і для элітаў. (Выключэньнем ёсць, бадай, „постчарнобыльская“ канцэпцыя Ю. Шаўцова, аднак яна належыць да канцэпцый не „заходняга“, а „ўсходняга“ тыпу, гэтаксама як і постсавецкая дзяржаўная „нібы-канцэпцыя“ „трэцяга шляху“ — абедзвюм уласцівы значны перакос у бок „калектывізму“...)

Зрэшты, мы таксама прапаноўваем „вярнуцца да вытокаў“, аднак не да Вітаўта й Грунвальда, а да больш сучасных і актуальных — у прыватнасці, да Віктара Вальтара, які (прынамсі, у літаратуры) здаецца найлепшым доказам патэнцыйнай (і, на жаль, своечасова не рэалізаванай) беларускай эўрапейкасці. Калі б у XX стагодзьдзі беларуская культура пайшла менавіта шляхам Вальтара, то бок шляхам самакрытычным (хай сабе на мяжы самагубства) і „субвэрсіўным“, а не саматужным і самаўпэўненым „трэцім шляхам“ (які ў рэчаіснасці быў магчымы толькі як шлях вечных кампрамісаў), то ў канчаткова эўрапейскую яна магла б вырасьці значна раней, чым гэта адбудзецца насамрэч (хоццаца верыць, што непазьбежна, але калі?). Замест гэтага яна цягам усяго стагодзьдзя збольшага заставалася ў рэчышчы культуры расейска-савецкай, калектывісцкай і пралетарскай, то бок ізноў пайшла шляхам „найменшага супраціву“ — не „адвечным“, а авечым; як і пазьней — шляхам „вяртання да каранёў“ (хай сабе і мёртвых, але галоўнае — агульных)... У межах ранейшай „калектывісцкай“ культуры, як „правай“ (эмігранцкай і нацыяналістычнай), так і „левай“ (афіцыйнай), для праўдзівага індывідуаліста Віктара Вальтара не магло быць месца — але ці знойдзецца яно сёння? Маём на ўвазе ня ўжо рэзэрваную й згаданую напачатку „нішу ў калюмбары“, а менавіта „пачэсны пасад між імёнамі“...

Калі казаць пра самога Вальтара, дык ягонае жыццё здаецца нічым іншым, як адкладзеным (дзеля напісання рамана) самагубствам — ужо сам факт таго, што ён не пайшоў да доктара й хадзіў „тры дні пешкі“ ў школу, пакуль не ацяклі ногі, яскрава сьведчыць не пра ягоную „волю да жыцця“, як здаецца камэнтатарам, а менавіта да сьмерці. У ягоную сьмерць на сухоты (прадказаную ім сабе ў вобразе Кірылы Бурачэўскага) мне чамусьці ня хочацца верыць — яна была б

досьць банальнай для тагачаснага беларускага літаратара — у межах набліжэння аўтара да свайго героя больш адпаведнай была б сьмерць менавіта ад падхоплення ў Празе сыфілісу, які па-беларуску, аказваецца, будзе „свiнiячае каханьне“ (прывiтаньне М. Мартысевiч).

Што прынесла большыя вынiкi — рэальная ахвяра настаўнiка Вiктара Вальтара ці фактычнае „мастацкае самагубства“ Аўтара „Роджаных пад Сатурнам“, якое вылiлася ў маўчаньне ягонага тэксту цягам цэлага стагодзьдзя? Мы перакананыя, што апошняе. Сам Вальтар усьведамляў, што для ўспрыняцця ягонага рамана тагачаснае беларускае грамадства было не гатовае; аднак ягоная кнiга здаецца бомбай адкладзенага дзеяння (нашмат больш небяспечнай за „бомбу“ iдэалiстычнага анархiста Абдзiраловiча), якую аўтар сьвядома й глыбока заклаў у падмуркi „сялянскай“ беларускай культуры з мэтай ейнага (сама)зьнiшчэння. Новы, актуалiзаваны выбух гэтай тэрарыстычнай бомбы адбыўся — ягонае ўсьведамленьне сучасьнiкамі ёсьць перадумовай перасэнсаваньня iмi, як мiнiмум, уласнай „эўрапейскасцi“, як максымум — ...

ЯШЧЭ РАЗ ПРА НАВАГРАДЗКІ ЭСКАДРОН

Наваградзкі, Рагулеўскі, Першы беларускі эскадрон. Цяжка назваць іншую нацыянальную вайсковую адзінку часоў Другой сусветнай вайны, пра якую было б так шмат напісана і так мала вядома. Першыя артыкулы, прысьвечаныя эскадрону, з’явіліся ў пэрыядычным друку яшчэ пры нямецкай акупацыі¹. Пазьней былі публікацыі ў беларускай эміграцыйнай прэсе², згадкі ў працах савецкіх гісторыкаў³. Праўда, апошнія менш за ўсё кіраваліся жаданьнем наблізіцца да ісьціны. Для іх галоўным было намаляваць максымальна непрывабнае аблічча „гітлераўскіх памагатых“. Напрыклад, Васіль Раманоўскі абвінаваціў рагулеўцаў ледзьве не ва ўсіх сьмяротных грахах, прыпісваючы ім і п’янства, і марадэрства, і зьнішчэньне мірнага насельніцтва. Пры гэтым аніводнага дакумэнту і факту, якія б гэта пацвярджалі, ён не прывёў. Апошнімі гадамі пра эскадрон і яго камандзіра нямала пісалі беларускія і расейскія аўтары. Варта адзначыць спэцвыпуск часопісу *ARCHE* „Жыцьцё пад агнём“, укладзены Лявонам Юрэвічам, які ўбачыў сьвет у 1999 г.⁴, работу Сяргея Чуева⁵. Аднак у гісторыі гэтай вайсковай адзінкі ўсё яшчэ нямала белых плямаў. Дакладна не вядомы ні час яе фармаваньня, ні колькасны склад, ня вывучаны ўдзел у баявых дзеяньнях. Амаль няма дасьледаваньняў лёсаў асобных байцоў і афіцэраў эскадрону.

Прычына такой супярэчнасьці — у абмежаванасьці крыніцаў, якімі карысталіся дасьледнікі. Амаль усе аўтары абапіраліся фактычна на

¹ Чэмер, А. „Рагулінцы“ ў змаганьні // Беларуская газета. №44. 3 чэрвеня 1944.

² Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Наперад! №№24—26. 1953.

³ Раманоўскі, В. Саўдзельнікі ў злачынствах. Мінск, 1964.

⁴ Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём. Партрэт беларускага военачальніка і палітычнага дзеяча Барыса Рагулі на фоне яго эпохі. Менск, 1999.

⁵ Чув, Сергей. Проклятые солдаты. Москва, 2004.

адзіную публікацыю — артыкул „Наваградзкі эскадрон“, надрукаваны ў 1953 г. у трох нумарах часопісу „Наперад!“ пад псеўданімам Рагулявец. Пры гэтым матэрыял успрымаўся надзвычай некрытычна. Ня ўлічваўся ні час, калі ён з’явіўся ў друку, ні матывы, якімі кіраваўся аўтар (Барыс Рагуля), ствараючы рамантычную й гераічную гісторыю сваёй фармацыі. Яскравым узорам такога выкарыстання мэмуараў Рагуляўца стала кніга Алега Раманька „Карычневыя здані Палесься“⁶. Аўтар фактычна паўтарае тэкст артыкулу з эміграцыйнага часопісу, нават не спрабуючы разабрацца, што тут адпавядае сапраўднасці, а што не.

Сярод усіх публікацыяў выгадна адрозніваецца артыкул Юр’я Грыбоўскага „Наваградзкі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае“⁷. Дасьледнік адыходзіць ад ужо стандартнай схемы апісаньня гісторыі фармацыі, крытычна разглядае ўспаміны Рагулі, супастаўляючы іх з архіўнымі дакумэнтамі. Нельга абмінуць і значны даробак Сяргея Ёрша, які запісаў і надрукаваў успаміны шматлікіх байцоў⁸. Апошняя асабліва важна сёньня, калі пайшлі з жыцця ўсе сьведкі і ўдзельнікі тых падзеяў. Сяргей Ёрш, з дапамогай былога беларускага афіцэра Ўладзімера Сіўка, здолеў расшыфраваць і значную колькасць крыптанімаў, якія Барыс Рагуля выкарыстоўваў у сваіх успамінах.

Ніжэй чытачу прапаноўваецца яшчэ адна спроба асьвятліць утварэньне, арганізацыю й баявы шлях эскадрону, пабудаваная на супастаўленьні розных крыніцаў і аналізе раней невядомых успамінаў.

Гісторыю эскадрону лягічна пачаць з моманту яго фармаваньня. Рагуля піша, што гэты працэс распачаўся ў канцы лістапада 1943 г., калі зь Менску ў Наваградак даставілі зброю, вопратку й конскі рыштунак для будучай фармацыі⁹. Сам эскадрон паўстаў літаральна праз тры дні пасля гэтага. Юры Грыбоўскі бярэ прыведзеныя звесткі пад сумнеў і лічыць, што фармаваньне швадрону пачалося пасля 22 лютага 1944 г., калі Генэральны камісар Курт фон Готбэрг выдаў загад аб стварэньні чарговага беларускага палявога шума-батальёну (*Weiss-Schuma-F-*

⁶ Раманько, О. Коричневые тени Полесья. Москва, 2008. С. 216—227.

⁷ Грыбоўскі, Юры. Наваградскі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. №30. 2008. С. 101—114.

⁸ Ёрш, Сяргей. Вяртаньне БНП. Мінск—Слонім, 1999; Беларускі Рэзыстанс. №1 (5). 2008; 2(9). 2010.

⁹ Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 171.

¹⁰ Грыбоўскі, Юры. Наваградскі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае... С. 104.

Bataillon), камандзірам якога прызначылі Барыса Рагулю¹⁰. Пры гэтым, даследнік ня ўлічвае адной, на мой погляд, важнай акалічнасці.

24 лютага 1944 г. выйшаў першы нумар Наваградзкай акруговай газеты „За праўду!“. Ужо ў гэтым нумары былі змешчаныя матэрыялы, прысьвечаныя эскадрону¹¹. Пры чым гаворка ішла не пра пачатак фармавання адзінкі, канстатаваўся факт яе наяўнасці. Адзначалася, што наваградцы зжыліся з сваім эскадроном. Матэрыялы для нумара, які ўбачыў свят 24 лютага, мусілі быць падрыхтаваныя прынамсі за некалькі дзён да таго. У любым разе, яшчэ да 22 лютага — дня падпісання загаду. Ці магла публікацыя апырацца на саму падзею? Імаверна, на момант выхаду газеты эскадрон ужо існаваў і быў рэальнасцю для Наваградку. Думаю, варта прыняць сведчаньне Барыса Рагулі й пагадзіцца, што першыя захады ў арганізацыі новай беларускай вайскавай адзінкі рабіліся ў канцы 1943 г., а на пачатку 1944 г. яна ўжо існавала. На карысьць гэтага сведчыць наступны эпізод. Рагуля ўспамінае, што коні мусілі быць пастаўлены пасля двухмесячнага вышкалу навабранцаў. Практычныя заняткі верхавой язды пачаліся ў сярэдзіне сакавіка 1944 г.¹², а значыць, вайсковая муштра ў эскадроне распачалася не пазней, як у палове студзеня. 1943 г. у якасці пачатку фармавання згадваюць і былыя „рагулеўцы“ Андрэй Вайтовіч і Ўладзімер Сіўко¹³. Загад фон Готбэрга, хутчэй за ўсё, выкарысталі для стварэння на базе эскадрону асобнага паліцыйнага батальёну, у які, акрамя кавалерыі, увайшлі тры стралецкія роты. 15 сакавіка 1944 г. гэтая вайсковая адзінка атрымала парадкавы нумар — 68-мы беларускі палявы шумабатальён (*Weissruthenische Schutzmannschafts Bataillon F/68*)¹⁴. Цікава, што пры гэтым эскадрон захаваў пэўную адасобленасць. Папаўненне, якое атрымаў Рагуля ў пэрыяд з 22 лютага да 15 сакавіка 1944 г., накіроўвалі менавіта ў пешыя аддзелы. У газэце „За праўду!“ (№9. 23 сакавіка 1944) паведамляецца пра прысягу 26 сакавіка не ўсяго 68-га батальёну, што было б лягічным, а толькі — Першага беларускага швадрону. Менавіта „швадронам“, на польскі лад, байцы часта

¹¹ Чэмер, А. Наваградскі эскадрон // За праўду! №1. 24 лютага 1944.

¹² Рагулявец. Наваградскі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 171, 202.

¹³ Вайтовіч, А. Застаюся сябрам Беларускай незалежніцкай партыі // Беларускі Рэзыстанс. №1 (5). 2008. С. 100—136; Сіўко, У. Вецер паразносіў нас па ўсіх краінах і кантынентах // Беларускі Рэзыстанс. №2 (9). 2010. С. 5—19.

¹⁴ Грыбоўскі, Ю. Наваградскі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае... С. 107.

называлі сваю адзінку¹⁵. У далейшым тэрміны „эскадрон-швадрон“ і „батальён“ будуць выкарыстоўвацца там, дзе гаворка пра фармацыю ідзе ў вузкім і шырэйшым сэнсе.

Нельга пагадзіцца з тым, што Рагуля выстаўляў немцам шэраг папярэдніх умоваў — незалежнасьць ад мясцовага акупацыйнага кіраваньня, выбар тактыкі змаганьня з партызанамі, асабістыя гарантыі з боку генэральнага камісара¹⁶. Эскадрон сапраўды меў пэўную самастойнасьць, але гэта было адказам на патрабаваньні беларускага боку, а вынікала з агульнай зьмены нямецкай палітыкі ў дачыненьні нацыянальных сілаў. Зазнаючы паразы на фронце змаганьня з партызанамі, немцы былі гатовы даваць пэўныя прэфэрэнцыі новаўтвораным фармацыям, не губляючы ў той жа час апэрацыйнага кантролю над імі. Рашэньне аб выкарыстаньні рагулеўскага батальёну ў баявых акцыях прымалі паліцыйныя ўлады ў Менску¹⁷. Толькі гэтым можна растлумачыць пазьнейшае накіраваньне рагулеўцаў на Глыбоччыну для ўдзелу ў антыпартызанскай акцыі.

Беларускі актывіў крытычна ўспрыняў фармаваньне батальёну. Шмат хто лічыў гэтую акцыю беспэрспэктывнай, на фоне непазьбежнай паразы Нямецчыны. Школьны інспэктар Аляксандар Орс, шчыры патрыёт, шмат спрачаўся з Рагулям наконт гэтага, прасіў яго ня ўцягваць юнакоў у палітыку, не кампрамэтаваць іх перад савецкай уладай, якая вось-вось вернецца. На што апошні адказваў пытаньнем: „А хто ж тады будзе народ бараніць?“¹⁸ Натуральна, ён не пераацэньваў значнасьці фармацыі й наўрад ці спадзяваўся неяк сур’ёзна паўплываць на становішча ў акрузе. Хутчэй за ўсё, галоўным для яго было атрымаць зброю й навучыць байцоў ёю карыстацца, стварыць узброеную рэзэрву, якую потым можна было б выкарыстаць у залежнасьці ад сытуацыі. Аналягічныя думкі выказваліся на старонках газэты „За праўду!“, рэдактарам якой быў Аляксей Анішчык (А. Чэмер), які ведаў Рагулю яшчэ з школьных часоў. У перадавым артыкуле першага нумара ёсьць такія радкі: „...Творацца рэгулярныя беларускія вайсковыя часткі. Спрацаваньня беларускія рукі прагавіта выцягваюцца на вінтоўку або куля-

¹⁵ Ліст Барыса Мацюкевіча ад 20.12.2005. Захоўваецца ў архіве А. Блінца.

¹⁶ Рагулявец. Наваградскі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 171.

¹⁷ Грыбоўскі, Ю. Наваградскі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае... С. 104—105.

¹⁸ Клыкоўская, Ціна. Саюз беларускай моладзі — вяртаньне з забыцьця. Беласток, 2004. С. 148.

мёт. *Большавіцкая прапаганда, захлынаючыся ад злосьці, называе іх „нямецкімі наймітамі“.* Хіба таму, што аружжа яны атрымліваюць ад нашага сённяшняга натуральнага саюзніка? Але паходжаньне аружжа ня важна, важна, на што яно будзе ўжыта. Важна ідэя, якая вядзе гэтыя ўзброеныя рады, а гэта ідэя — жаданьне добра свайму народу, жаданьне росквіту гэтага народу, бо ўзрасла яна ў сэрцах верных сыноў гэтага народу. Гэта ўзброеныя змагары за нацыянальную праўду, і ў іх радах павінен знайсьціся кожны сумленны беларус, хаця б і з партызанскай вінтоўкай¹⁹. Варта пагадзіцца зь Юр’ем Грыбоўскім, што эскадрон мусіў мець ня столькі ваеннае, колькі ідэялігічнае значэньне. Гэтае імкненьне яго камандзіра цалкам супадала з жадаваньнямі асабовага складу²⁰.

Асновай для фармаваньня эскадрону сталі навучэнцы Наваградзкай настаўніцкай сэмінарыі. Гэтая ўстанова адыграла прыкметную ролю ў выхаваньні беларускіх патрыётаў. Менавіта ў сэмінарыі большасьць зь іх пазнаёмілася з сапраўднай гісторыяй свайго народу й адчула сябе беларусамі. Колькасьць ахвотных тут вучыцца была настолькі вялікая, што ўжо ў першы год свайго існаваньня ўстанова мела 10 паралельных групаў першага курсу²¹. Яе ролю ў выхаваньні моладзі пасвойму ацаніла й савецкая ўлада. У 1945 г. дырэктара сэмінарыі Пятра Скрабца арыштавалі й выслалі на восем гадоў у Магадан²². У сэмінарыі значная ўвага надавалася вайскавай падрыхтоўцы. Нейкі час настаўнікам гімнастыкі быў Язэп Сажыч. Ён апрануў юнакоў у самаробную ўніформу, праводзіў шыхтовыя й тактычныя заняткі. Паводле яго, менавіта з гэтых урокаў „гімнастыкі“ і пачаўся беларускі вайсковы рух на Наваградчыне²³. Большасьць хлопцаў ставілася да такога вышкалу зь вялікім задавальненьнем. Акрамя таго, для добраахвотнікаў арганізаваліся летнія лягеры, дзе юнакі атрымлівалі грунтоўную армейскую падрыхтоўку. Кожны дзень у летніку пачынаўся пабудкаю а пятай гадзіне раніцы. Адразу ж, незалежна ад таго, якое было надвор’е, бег ва-

¹⁹ За праўду! №1. 24 лютага 1944.

²⁰ Грыбоўскі, Юры. Наваградзкі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае... С. 106.

²¹ Тавлай, В. Інфармацыя о положении при немецкой оккупации // Памяць. Наваградзкі раён. Мінск, 1996. С. 311.

²² Адзінец, Аляксандар. Паваенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў. Мінск, 2007. С. 123.

²³ Сажыч, Язэп. Мілітарызацыя Наваградчыны ў часе нямецкае акупацыі 1941—1944 гг. // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 234—235.

кол Замкавай гары (4 км). Пасья гэтага ранішнія зборкі, падняўце беларускага сыягу, агульная малітва й сціплы сьняданак. Затым ішлі практычныя й тэарэтычныя заняткі²⁴.

Адзін з курсаў пазней прыгадваў: „Тэарэтычнымі выкладчыкамі былі Барыс Рагуля і бурмістар Наваградку Буляк. Часам рабілі даклады прыезджыя афіцэры, як беларускія, так і нямецкія. Практычная падрыхтоўка складалася з страявой муштры і палявых заняткаў. Мне разы тры ці чатыры даводзілася „бараніць“ старажытны замак, руіны якога і дагэтуль захаваліся на Замкавай гары. Практычныя заняткі праводзіліся часам у лесе, ля Наваградку...

У казармах для самаабароны (на ўсялякі выпадак) мы мелі тры вінтоўкі. Страляць з іх нас вучылі падафіцэры Янка Сечка і Янка Вялёнда. Пры ўваходзе ў казарму заўсёды стаяла ўзброеная варта²⁵.

Фактычна, дзеяла не афіцыйная, але цалкам легальная школа рыхтаваньня кадраў для беларускага войска. Адметна, што калі былыя сэмінарысты сталі ў шэрагі швадрону, то ўсе яны прынамсі ўмелі абыходзіцца з зброяй²⁶.

З улікам вышэйсказанага не даводзіцца сумнявацца ў тым, што эскадрон сфармаваў за лічаныя дні з добраахвотнікаў. Адсотак мабілізаваных быў невялікі. Дый мабілізацыя праводзілася вельмі своеасабліва. Рагуля добра ведаў мясцовую моладзь і сам выпісваў пазвы тым, каго хацеў бачыць у сваёй фармацыі. Рабілася гэта ня столькі дзеля прымусу, колькі для таго, каб абараніць сем'і пакліканых ад партызанскага тэрору. Маўляў, пайшоў у войска на загад — і хацеў бы застацца дома, дык нельга²⁷.

Колькі ж чалавек налічваў швадрон?

Адным з першых сваю ацэнку гэтаму даў заходнебеларускі паэт і агент савецкай разведкі Валянцін Таўлай. У сваёй справаздачы пра становішча ў Наваградку ён гаворыць, што Рагуля пад пагрозай зброі змабілізаваў некалькі дзесяткаў чалавек²⁸. Але гэта сьведчаньне трэба

²⁴ Навара, Павал. Кароткія ўспаміны // Голас часу. №24 (4). 1993. С. 32—37; №28 (1). 1994. С. 33—36; №29 (2). 1994. С. 33—37; №31 (4). 1994. С. 35—38; №32 (5). 1994. С. 26—30.

²⁵ Навара, Павал. Кароткія ўспаміны...

²⁶ Гутарка зь Мікалаем Радзевічам, запісаная ў Любчы 14.05.2007 г. Запіс захоўваецца ў архіве А. Блінца.

²⁷ Гутарка зь Пятром Рашэтнікам, запісаная ў Баранавічах 07.08.2005 г. Запіс захоўваецца ў архіве А. Блінца.

²⁸ Тавлай, В. Інфармацыя о положении при немецкой оккупации... С. 312.

ўспрымаць крытычна. Валянцін Таўлай быў беларускім патрыётам, да таго ж ёсьць звесткі, што менавіта Рагуля вызваліў яго з-пад нямецкага арышту²⁹. Ён мог наўмысна занізіць колькасць байцоў, каб не „падстаўляць“ моладзь пад рэпрэсіі. Гэта ж датычыць і сьведчаньня пра гвалтоўны характар набору. Былыя байцы эскадрону падаюць іншыя лічбы. Барыс Мацюкевіч піша: „У Наваградзкім швадроне, я думаю, было каля 100 чалавек. Былі тры зьвязы, у кожным зьвязе па тры дружыны па 10 чалавек. Яшчэ былі дапаможныя службы“³⁰. Мікалай Радзевіч сьведчыць, што эскадрон складаўся з чатырох зьвязаў³¹. Гэта ж пацвярджае і Ўладзімер Сіўко³². Сьведчаньні апошніх больш істотныя, бо яны самі былі зьвязовымі і ведалі сытуацыю лепш, чым шаравы Мацюкевіч. Такім чынам, можна пагадзіцца з словамі Рагулі, што ягоная фармацыя налічвала каля 150 байцоў³³. Казармы размясьціліся ў будынку былой польскай школы на вуліцы 25 Сакавіка.

Камандзірамі зьвязаў на пачатковым этапе былі: 1-шы зьвяз — Уладзімер Сіўко, 2-гі зьвяз — Язэп Крака, 3-ці зьвяз — Юрка Мазура, 4-ты зьвяз — Мікалай Радзевіч³⁴. Усе яны прайшлі сапраўдную службу ў польскім войску. Сіўко й Крака баявога досьведу ня мелі, пра Мазуру інфармацыі няма. А вось Радзевіч удзельнічаў у верасьнёўскай кампаніі 1939 г. у складзе 8-га палка лёгкай артылерыі. Разам з батарэяй адступіў ад прускай мяжы да Варшавы, дзе трапіў у палон пасля капітуляцыі польскай сталіцы. Але ўжо напрыканцы 1939 г. быў адпушчаны й вярнуўся ў Любчу. З усіх рагулеўскіх камандзіраў Радзевіч быў адзіны, хто з самага пачатку ня верыў у посьпех акцыі й паставіўся да свайго прызначэньня без асаблівага энтузіязму³⁵. Увогуле, невядома, які адсотак байцоў і камандзіраў швадрону мелі папярэдні баявы досьвед. Хутчэй за ўсё, гэтая лічба была нязначная.

Узбраеньне „рагулеўцаў“ складалася зь вінтовак Мосіна, нямецкіх „маўэраў“, гранатаў і ручных кулямэтаў Дзегцярова, па адным на кожны зьвяз³⁶. Каманднай мовай была беларуская. Байцы насілі нямецкую ўніформу — шэра-зялёныя мундзіры й шынялі з чорнымі каўнярамі.

²⁹ Успаміны Уладзіміра Сіўко // Беларускі Рэзыстанс. №2. 2010. С. 12—13.

³⁰ Ліст Барыса Мацюкевіча ад 20.12.2005 г. Захоўваецца ў архіве А. Блінца.

³¹ Гутарка зь Мікалаем Радзевічам, запісаная ў Любчы 14.05.2007 г...

³² Успаміны Уладзіміра Сіўко // Беларускі Рэзыстанс. №2. 2010. С. 12.

³³ Адзінец, Аляксандар. Паваенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў... С. 506.

³⁴ Гутарка зь Мікалаем Радзевічам, запісаная ў Любчы 14.05.2007 г...

³⁵ Тамсама.

³⁶ Ліст Барыса Мацюкевіча ад 20.12.2005 г...

Зімой выкарыстоўвалі белыя маскіровачныя халаты. У абмундзіраваньні шырока ўжывалася нацыянальная сымболіка. На пятліцах нашывалі бел-чырвона-белыя сьцяжкі, на пілётках насілі кукарды з Пагоняй³⁷. Іх выкарыстаньне, відаць, было стыхійным і не рэглямэнтавалася ніякімі дакумэнтамі.

Паступова „рагулеўцы“ сталі неад’емнай часткай наваградзкага жыцця. Некалькі разоў на дзень яны калёнамі праходзілі праз горад, ідучы на заняткі. Кожную раніцу на пляцы перад касцёлам адбываліся шыхтовыя практыкаваньні. Упершыню за шмат гадоў на вуліцах старажытнай сталіцы загучалі беларускія каманды й беларускія вайсковыя песьні: „Чутны гоман — там войска сьпявае“, „Узьняты родны сьцяг дзяржавы“, „Бывай, мой родны кут і зьвяз“. Усё гэта моцна ўздзеяла на людзей. Адна жыхарка Наваградку прыгадвае: „Успамінаецца эпізод, калі я выходзіла з памяшканьня гебітскамісарыяту, а ў гэты момант вуліцу пераходзілі хлопцы з рагулеўскага швадрону й сьпявалі беларускую песьню. Я заплакала...“³⁸.

Як піша Барыс Рагуля, з часам эскадрон пачалі адрозьніваць і ў навакольных вёсках. За гады акупацыі вяскоўцы прызвычайліся да людзей з зброяй, і кожны раз іх зьяўленьне не абяцала нічога добрага. Незалежна ад таго, на якой мове яны размаўлялі, якую форму насілі, усе стараліся як мага больш забраць у селяніна. Гэтага ж напачатку чакалі й ад эскадронаўцаў. Але хутка сьцяна недаверу пачала крышыцца. „Рагулеўцы“ добра ведалі чым жыла вёска і ў чым яна мела патрэбу. Нават коней, так неабходных, не рэквізавалі, а куплялі³⁹. Вяскоўцы хутка ацанілі гэта. Мікалай Радзевіч прыгадвае: „Рагулеўцаў“ паважалі, яны былі адважныя хлопцы. Мы нікога ня грабілі й да нас добра ставіліся. Нават бялізну забіралі сьціраць, калі мы на вёскі вяязджалі. Самі бабы прапаноўвалі: „Давайце мы вам пам’ем“⁴⁰. Эскадрон ня браў удзелу ні ў карных акцыях, ні ў знішчэньні жыдоў. На гэтым фоне рэзкім дысанансам гучыць сьцьверджаньне Наваградзкай раённай кнігі „Памяць“: „Батальён Рагулі праводзіў карныя апэрацыі супраць мірнага насельніцтва. Самазваныя „выратавальнікі беларускага народу“ ўрываўліся на конях у населеныя пункты, зьбівалі і рабавалі жыхароў. Па загаду Рагулі былі схоплены і адпраўлены на

³⁷ Гутарка зь Яўгенам Усюкевічам, запісаная ў Наваградку 10.03.2007 г. Запіс захоўваецца ў архіве А. Блінца.

³⁸ Адзінец, Аляксандар. Пávaенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў... С. 113.

³⁹ Вайтовіч, А. Застаюся сябрам Беларускай незалежніцкай партыі... С. 111.

⁴⁰ Гутарка зь Мікалаем Радзевічам, запісаная ў Любчы 14.05.2007 г...

катаржняя работы ў Германію Марыя Сіда і Антаніна Макарчык зь вёскі Куліск...⁴¹ Цяжка сказаць, чаго ў гэтай цытаце больш — водгук аў савецкай прапаганды або рэальных фактаў. Здаецца, пераважае першае. Але ў любым выпадку дачыненні „рагулеўцаў“ зь мірным насельніцтвам варта даследаваць больш уважліва.

У сувязі з гэтым трэба зьвярнуць увагу на адзін эпізод з успамінаў Барыса Рагулі. Паводле яго, 10 сакавіка 1944 г. атрад, які складаўся з нямецкай жандармэрыі, паліцыі й трох дзясяткаў байцоў Наваградзкага эскадрону каля Загоры атакавалі партызаны. Некалькі паліцыянтаў загінула. Раззлаваны гэтым нямецкі афіцэр загадаў спаліць вёску, як „бандыцкае гняздо“. Але „рагулеўцы“ выступілі на яе абарону, накіраваўшы зброю на немцаў і прымусіўшы іх адступіць⁴². Гэты эпізод апісаны даволі падрабязна й маляўніча, але яго сапраўднасьць выклікае вялікія сумненні. Узброены выступ супраць акупантаў не прайшоў бы дарма. Ужо празь некалькі дзён пасля такога прынамсі частка эскадрону зьведала б на сабе нямецкія рэпрэсіі. У найлепшым выпадку яе б разброілі й распусьцілі, у найгоршым — вывезьлі на працу ў Нямецчыну. Калі рагулеўскі падафіцэр і выступіў на абарону вёскі, то мусіў дзеяць ня зброяй, а словам, шукаючы аргумэнты, каб пераканаць немцаў у недатычнасьці яе жыхароў да партызанскіх вылазак.

Больш пераконліва выглядае паведамленьне Мікалая Радзевіча пра лёс Далятыцкіх хутароў. Сюды, на супрацьпартызанскую засаду, эскадронаўцы зьявіліся разам з аддзелам паліцыі. Засада выявілася беспаспяховай, і паліцыянты (дарэчы, свае ж, беларускія) прапанавалі пусьціць хутары дымам. Але Радзевіч, які ажыцьцяўляў агульнае камандаваньне, і ягоныя байцы рашуча выступілі супраць. Паколькі колькасная перавага была на іхным баку, паліцыянты мусілі вяртацца ў Наваградак, прыхапіўшы з сабой аднаго каня, якога кінулі партызаны⁴³.

Значэньне эскадрону як супрацьпартызанскай сілы, на нашу думку, вельмі перабольшанае. Яго лічаць беларускай адзінкай, якая найбольш актыўна ўдзельнічала ў баявых акцыях, чым істотна вылучалася на агульным фоне. Прыкладам, Аляксей Літвін у пятым томе шасьцітамавай „Гісторыі Беларусі“ сьцьвярджае: „Толькі ў некаторых месцах былі створаны ўзброеныя атрады, якія прымалі ўдзел у барацьбе

⁴¹ Памяць. Наваградскі раён. Мінск, 1996. С. 298.

⁴² Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 192—195.

⁴³ Гутарка зь Мікалаем Радзевічам, запісаная ў Любчы 14.05.2007 г...

супраць партызан. Асабліва ў гэтых адносінах вызначыўся батальён Б. Рагулі на Наваградчыне⁴⁴. Тут паважаны даследнік паўтарае міт, які пачала ствараць беларуская прапаганда ў 1944 г., а потым падхапіла эміграцыйная прэса. Рэальная карціна была крыху іншая.

Першае сутыкненне з партызанамі здарылася ў в. Сяльцо й было выпадковае. Эскадрон, яшчэ пешы, праводзіў начныя заняткі. Адпрацоўвалася тэма „Баявыя дзеянні ў начных умовах“. Мінаючы вёску, папярэднія забеспячэнне нарвалася на партызанскі раз’езд, які, хутчэй за ўсё, апынуўся тут прыпадкам. Пасля кароткай перастрэлкі партызаны адступілі. Як з аднаго, гэтак і з другога боку стратаў не было⁴⁵. Зімою 1944 г. распачаліся рэгулярныя выправы ў навакольныя вёскі. Але гэтыя акцыі мелі не ваеннае, а прапагандовае значэнне. Сутыкненні з партызанамі падчас іх не адбывалася, чаму жаўнеры шчыра радаваліся⁴⁶. Напярэдадні мабілізацыі ў БКА, 25 лютага 1944 г., Барыса Рагулю прызначылі начальнікам Краёвай абароны Наваградзкай акругі. 5 красавіка пастанова прэзідэнта БЦР пацвердзіла ягоны ранг старшага лейтэнанта⁴⁷. У сакавіку асобныя аддзелы эскадрону накіраваліся ў раёны для правядзення мабілізацыі. У Любчу — зьвяз Язэпа Кракі, у Карэлічы — дзве дружыны на чале з Данілам Мамчыцам⁴⁸. Гэтыя аддзелы гарантавалі бяспеку прызыўнікоў і іхных сем’яў, а таксама адбіралі лепшых навабранцаў для папаўнення 68-га батальёну. Менавіта ў гэты час швадрон панёс свае першыя страты.

Уладзімер Сіўко прыгадвае: „Калі ішла мабілізацыя ў Беларускаю Краёвую Абарону, у Любчы зарганізаваўся цэлы зьвяз [правільнай было б „батальён“. — **А. Б.**]. І тут прыйшла вестка, што каля Ачукевіч заўважылі вялікі партызанскі асоб з-за Нёману. Нехта падаў сыгнал, што яны нібыта хочуць зрабіць напад на Любчу. Тады зьвяз падняўся й пайшоў туды ў наступ. І там быў бой. Партызаны ўцяклі, а аднаго нашага забілі. Звалі яго Пеця Ханевіч, шараговы, родам з Ачукевіч⁴⁹. Пётру Ханевіча пахавалі не ў Наваградку, а ў Любчы. Гэтым можна растлумачыць той факт, што інфармацыя не зьявіла-

⁴⁴ Гісторыя Беларусі. Т. 5. Беларусь у 1917—1945 гг. Мінск, 2006. С. 517.

⁴⁵ Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 190.

⁴⁶ Ліст Барыса Мацюкевіча ад 20.12.2005 г..

⁴⁷ За дзяржаўную незалежнасьць Беларусі. Лёндан, 1960. С. 86, 101.

⁴⁸ Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 192, 204.

⁴⁹ Сіўко, У. Вецер паразносіў нас па ўсіх краінах і кантынентах... С. 13.

ся на старонках акруговай газеты. Першым паведамленьнем пра гібель „рагулеўца“ ў ёй стаў нэкралёг Данілы Мамчыца, зьмешчаны 16 красавіка 1944 г.⁵⁰ Гэты падафіцэр быў паранены ў сутыкненьні з партызанамі каля в. Краснае Карэліцкага павету 13 красавіка й памёр у Наваградзкай больніцы⁵¹. Хаўтуры ператварыліся ў сапраўдную нацыянальную маніфэстацыю, у якой удзельнічала ганаровая варта юнакоў і юначак зь сьцягам Саюзу беларускай моладзі⁵². Невялікія зьвесткі пра жыцьцёвы шлях гэтага камандзіра ўтрымліваюцца ва ўжо згаданым нэкралёгу. Нарадзінец Смаленшчыны Даніла Мамчыц рана асірацеў, але здолеў скончыць юрыдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту. Падчас акупацыі працаваў у Наваградзкай павятовай управе, быў намесьнікам акруговага старшыні Беларускай самапомачы. У эскадрон запісаўся добраахвотна. Загінуў ва ўзросьце 26 гадоў⁵³.

Дзьвюма згаданымі эпізодамі й вычэрпваецца ўвесь баявы досвед „рагулеўцаў“ за першыя месяцы дзейнасьці. Невядома, ці мелі партызаны страты падчас гэтых сутыкненьняў. Увогуле, адносіны зь імі былі неадназначныя. Камандзір швадрону добра разумеў, што актыўныя баявыя дзеянні прывядуць да ўзаемных ахвяраў і справакуюць новую хвалю тэрору. Таму байцы мелі негалосны загад, не чапаць лесавікоў акрамя тых выпадкаў, калі апошнія пагражалі іхнаму жыцьцю. Сваім жаўнерам ён неаднойчы гаварыў: „Партызаны ў лесе такія ж беларусы, як і вы. Бяз крайняй неабходнасьці ня варта ў іх страляць. Лепей стрэльце паверх галоў“⁵⁴. Некаторыя байцы, якія сьвядома пайшлі да Рагулі, трымалі сувязь зь лесам. Андрэй Вайтовіч прыгадвае: „Я пайшоў у эскадрон, а бацька й браты засталіся дома. Партызаны пачалі наведвацца да бацькі амаль кожную ноч і патрабаваць, каб я перадаваў ім зброю. І вось я пачаў тое-сёе зьбіраць і перадаваў бацьку, калі ён да мяне прывяджаў. Ён прывозіў зброю дадому, а там мой брат — Іван — рамантаваў яе й перадаваў у лес. А што яшчэ было рабіць?“⁵⁵.

⁵⁰ За праўду! №16. 16 красавіка 1944.

⁵¹ Рагулевец. Наваградзкі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 204—205; Ліст ад Барыса Мацюкевіча ад 30.01.06. Захоўваецца ў архіве А. Блінца.

⁵² Клыкёўская, Ціна. Саюз беларускай моладзі — вяртаньне з забыцця... С. 149.

⁵³ За праўду! №16. 16 красавіка 1944.

⁵⁴ Гутарка зь Пятром Рашэтнікам, запісаная ў Баранавічах 07.08.2005 г...

⁵⁵ Гутарка з Андрэем Вайтовічам, запісаная ў Слоніме ў лістападзе 2005 г. Запіс захоўваецца ў архіве А. Блінца.

Навучэнец настаўніцкай сэмінарыі, актывіст СБМ Янка Жамойцін сьцьвярджае, што паміж ляснымі камандзірамі й Рагулем было дасягнутае негаласнае пагадненне аб узаемнай талеранцыі. Бакі абавязаліся не чапаць адзін аднаго. Пра дамоўленасць зь мясцовымі партызанамі згадваў пазьней і сам Барыс Рагуля⁵⁶. Менавіта гэта дало мажлівасць швадрону праводзіць свае „баявыя“ акцыі без ахвяраў. Гібель Пётры Ханевіча й Данілы Мамчыца шмат у чым была выпадковай.

Аналягічнай дамоўленасці дасягнулі й з палякамі. У сакавіку 1944 г. Уладзімер Сіўко, Язэп Крака й Янка Прасьняк сустрэліся з камандзірамі атрадаў Арміі Краёвай у палацы графа Штольле недалёка ад Бярозаўкі. На сустрэчы вырашылі, што палякі ня стануць пераходзіць на левы бераг Нёмна, які лічыўся сфэрай беларускага ўплыву, і спыняць антыбеларускія акцыі. У адваротным выпадку беларускі бок быў гатовы распачаць рэпрэсіі супраць польскага насельніцтва, але гэтага не спатрэбілася. Ақоўцы датрымалі слова. „Рагулеўцы“ маглі вольна заяжджаць нават у тыя мясцовасці, дзе пераважала польска-каталіцкае жыхарства⁵⁷. Аляксей Анішчык лічыў, што менавіта дзякуючы эскадрону польскі тэрор на Наваградчыне амаль спыніўся⁵⁸. Спрацавала й тое, што сярод ақоўцаў таксама былі колішнія вучні настаўніцкай сэмінарыі. Некаторыя зь іх нават камандавалі асобнымі аддзеламі. Яны добра ведалі й Рагулю, і ягоных жаўнераў ды ўсяляк імкнуліся пазьбягаць сутыкненняў зь сваімі ўчарашнімі калегамі⁵⁹.

У палове сакавіка „рагулеўцы“ нарэшце атрымалі коней. Кавалерыйскім вышкалам заняўся „лейтэнант Д-ка“ — Мікола Друцька. Гэта адна з найбольш супярэчлівых постацяў 68-га батальёну. Друцька быў выдатным кавалерыстам. Яшчэ падчас службы ў войску Польскім удзельнічаў у конна-спартowych спаборніцтвах, неаднаразова заваёўваў прызы⁶⁰. Падчас службы ў карэліцкай паліцыі „адзначыўся“ актыўным удзелам у зьнішчэньні жыдоў. Асабіста ўдзельнічаў у расстрэлах, рабаваў яўрэйскую маёмасць. Магчыма, якраз за апошнія ён і трапіў у тур-

⁵⁶ Рагуля, Барыс. Сем капеек за кулю // Наша Ніва. 30 чэрвеня 1997.

⁵⁷ Ёрш, Сяргей. Беларуска-польскія перамовы ў сакавіку 1944 г. // Беларускі Рэзыстанс. №1 (2). 2005. С. 98—105.

⁵⁸ Чэмер, А. Наваградская беларуская гімназія. Вільня, 1997. С. 109.

⁵⁹ Каржанеўскі, М. Мая белая партызанка // Грыбоўскі, Ю. Казак, К. Забытыя жаўнеры польскага войска ў часы Другой сусветнай вайны. Мінск, 2003. С. 69.

⁶⁰ Сіўко, У. Камэнтары і заўвагі да публікацыі пра Наваградскі швадрон // Беларускі Рэзыстанс. №2 (9). 2010. С. 25.

му, адкуль яго „выцягнуў“ Барыс Рагуля. Нават у некаторых саслужбоўцаў ён выклікаў антыпатыю. Мікалай Радзевіч казаў: „Друцька прыйшоў з паліцыі. Я зь ім кантакту не падтрымліваў. Ён паліцай — кепскі чалавек“⁶¹. Забягаючы наперад, скажу, што Друцька адступіў на захад, ваяваў у Францыі. Паводле адной з версій, яго забілі жыды ў Нямецчыне ўжо пасля вайны⁶².

26 сакавіка 1944 г. у дзевяць гадзінаў раніцы Першы беларускі швадрон прыняў прысягу ў Наваградку, каля Замкавай гары. Перад гэтым фармацыя атрымала свой сцяг, вышыты сёстрамі аднаго з байцоў — бел-чырвона-белае палотнішча з чорным роўнабаковым трохкутнікам пры дрэўку з надпісам „Першы беларускі эскадрон“. На адным баку сцяга была вышытая Пагоня, на другім — герб гораду⁶³. Гэта быў адзін зь нешматлікіх выпадкаў, калі беларуская вайсковая адзінка мела ўласны сцяг у гады Другой сусветнай вайны⁶⁴. Падчас адступлення на захад сцяг мусіў перахоўваць хтосьці з байцоў, сьляды якога згубіліся ў Польшчы. У далейшым пра лёс штандара ня ведаў нават Барыс Рагуля.

Праз месяц пасля прысягі эскадрон выступіў у паход маршрутам: Наваградка—Гарадзішча—Мір—Карэлічы—Нягневічы—Наваградка. Ён абярнуўся найбольшымі стратамі за ўсю гісторыю швадрону і адначасова... стаў яго найбольш расхваленай акцыяй. Хаця шлях пралягаў праз даволі небяспечныя мясціны, Рагуля накіраваўся ў паход толькі з „старым“ складам. Прызыўнікі, якія папоўнілі 68-мы батальён, засталіся ў Наваградку. Дый эскадрон быў ня поўны — два конныя зьвязы (адзін заставаўся ў Любчы), і трэці зьвяз пешы, да таго ж ня ў поўным складзе, абоз. Разам недзе 80—90 чалавек⁶⁵. Відавочна, з такімі сіламі нельга было разьлічваць ні на пацыфікацыю пройдзенага абшару, ні на поспех у сутыкненьні з колькасна большымі партызанскімі аддзеламі.

⁶¹ Гутарка зь Мікалаем Радзевічам, запісаная ў Любчы 14.05.2007 г... Адметна, што Радзевіч дае станоўчыя характарыстыкі амаль усім жаўнерам і камандзірам эскадрону, якіх ён ведаў.

⁶² Рашэтнік, П. Сустрэчы на жыцьцёвым шляху // Беларускі Рэзыстанс. №2 (3). 2005. С. 143.

⁶³ Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 203.

⁶⁴ Адмысловы сцяг ужываўся таксама 34-м Стаўпецкім батальёнам Беларускай краёвай абароны імя Радаслава Астроўскага. Яго ўручыў батальёну прэзыдэнт БЦР 22 траўня 1944 г.

⁶⁵ Ліст Барыса Мацюкевіча ад 20.12.2005 г...

Застаецца толькі адно магчымае тлумачэнне гэтай акцыі — чарговы прапагандысцкі рэйд, пры якім да сутыкнення з праціўнікам нават не рыхтаваліся. Трэба ўлічваць, што ў Гарадзішчы, Міры, Карэлічах стаялі нядаўна ўтвораныя батальёны БКА, жаўнеры якіх ня мелі ні амуніцыі, ні дастатковай колькасці зброі. „Рагулёўцы“ муслі служыць свайго кшталту візытоўкай будучага беларускага войска, каб узняць падупалы настрой „краёўцаў“.

Большая частка шляху прайшла спакойна. У Гарадзішчы і Міры адбыліся сустрэчы з мясцовым актывам і батальёнамі БКА. А ў Карэлічах байцы дазналіся, што за дзень да іх прыходу партызаны атакавалі казармы краёвай абароны. Падчас бою загінуў прыкамандзіраваны да яе падафіцэр-„рагулевец“ Аўген Краскоўскі. Рагуля піша, што ў адказ на гэта прыняў рашэнне атакаваць партызанскі штаб у Забалацьці супольна з карэліцкай паліцыяй⁶⁶. Але чацвёра былых удзельнікаў акцыі, зь якімі даводзілася размаўляць і перапісвацца, у адзін голас сцвярджаюць, што ні пра якую атаку гаворкі не было, ніхто ня згадвае і пра карэліцкую паліцыю. Барыс Мацюкевіч піша: „...пра атаку на партызанскі штаб у вёсцы Забалацьце сказана гучна, сумніўна і нерэальна. Наколькі мне прыпамінаецца, падчас выступлення з Карэліч паміж намі ішла гаворка, што проста маем паказаць, што швадрон можа бяз боязі рухацца празь вёскі. Гэта была як бы дэманстрацыя“⁶⁷. Можна толькі здагадвацца, што прымусіла камандзіра адхіліцца ад маршруту і заглыбіцца ў партызанскую зону.

Апэрацыя скончылася поўнаю няўдачай. Партызаны падрыхтавалі засаду каля в. Руткавічы і сустрэлі „рагулёўцаў“ агнём. Барыс Мацюкевіч прыгадвае: „...трэці зьвяз (ён быў няпоўны) рухаўся „гуськом“ па дарозе, другі конны зьвяз ішоў зьлева ад дарогі, а першы конны — справа. Пры падыходзе да вёскі дарога ішла на ўзвышшы, зьлева была паша і ад дарогі палогі склон уніз, а справа быў хмызьняк і круты склон уніз. Дарога ўваходзіла ў лясок. Мы падыходзілі да лесу, і тут пачалася страляніна. Мы залеглі, нічога нам не было відаць, каманд ніякіх не было, і мы ляжалі. У хуткім часе з лесу выскачыла партызанская штурмавая група. Я бачу — пярэднія ўстаюць з паднятымі рукамі, і я зрабіў тое ж самае“⁶⁸.

⁶⁶ Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 221—222.

⁶⁷ Ліст Барыса Мацюкевіча ад 15.08.2006 г. Захоўваецца ў архіве А. Блінца.

⁶⁸ Ліст Барыса Мацюкевіча ад 20.12.2005 г...

У палон трапіла 16 жаўнераў. У іх ліку — камандзіры дружынаў, зьвязовы Мікалай Радзевіч і шэф швадрону Васіль Кунашка⁶⁹. Быў страчаны і ўвесь абоз з боекамплектам і харчаваньнем, паводле некаторых зьвестках — 5 вазоў⁷⁰. Уратавалася толькі палова зьвязу, якая залегла далей ад лесу⁷¹. Астатні эскадрон заняў абарону й адкрыў агонь, на што партызаны не зьвярнулі ніякай увагі. Захапішы палонных, яны справядліва палічылі сябе пераможцамі ды адышлі ў лес. Рагуля мусіў адмовіцца ад задумы ісьці на Забалацьце й вярнуцца ў Наваградак. Кавалерысты ўвайшлі ў горад 1 траўня 1944 г. проста падчас урачыстага мітыngu. Якой была рэакцыя гараджанаў на гэта, сказаць цяжка. Адзіная крыніца, на якую дасюль абاپіраюцца дасьледнікі, — успаміны Барыса Рагулі, дзе гэтая падзея апісваецца ледзьве не як трыюmfальнае шэсьце пасля пераможнай бітвы. Там жа, шчыра кажучы, малагераічны эпизод пад Руткавічамі падносіцца як няроўны бой з мацнейшым ворагам (сьцьвярджаецца, што партызанаў было паўтары тысячы!), у якім апошні страціў 65 чалавек забітымі й столькі ж параненымі⁷².

Невядома, ці быў Барыс Рагуля аўтарам гэтага міту, ці ён „творча“ разьвіў вэрсію, запушчаную прапагандаю, яшчэ ў 1944 г. А прапагандыцкая машына БЦР напоўніцу выкарыстала марш Наваградзкага швадрону. Спачатку ў акруговай газэце „За праўду!“, а потым у „Беларускай газэце“ зьявіўся рэпартаж аб паходзе, у якім падрабязна апісваўся шлях эскадрону й чатырохгадзінны бой пад Руткавічамі з кавалерыйскімі контратакамі. Пра палонных замоўчвалася, адно двухсэнсоўна паведамлялася, што швадрон „не далічыўся палутара дзясятка сяброў“⁷³. Савецкая прапаганда, ужо пасля вайны, стварыла свой міт. Паводле яго, у бой з эскадронам, які выехаў для рабаўніцтва (!) Руткавічаў, уступіла толькі двое (!) партызанаў. Прычым адным зь іх быў, натуральна, сябра падпольнага райкаму партыі. Яны нібыта стрымлівалі праціўніка да падыходу асноўных сілаў. Вынікам бою сталі 16

⁶⁹ Функцыямі шэфа швадрону: вёсці справядлівасці, чытаць загады, выхваляючая праца. Назву запазычылі з Польскага войска, дзе існавала пасада „шэф роты“.

⁷⁰ Ліст Барыса Мацкокевіча ад 20.12.2005 г...; Гутарка з Андрэем Вайтовічам, запісаная ў Слоніме ў лістападзе 2005 г...

⁷¹ Ліст Барыса Мацкокевіча ад 28.06.2006 г. Захоўваецца ў архіве А. Блінца.

⁷² Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 222—232.

⁷³ Чэмер, А. „Рагулінцы“ ў змаганьні // Беларуская газэта. №44. 3 чэрвеня 1944.

палонных і 18 забітых „рагулеўцаў“⁷⁴. Як бачым, рэчаіснасьць істотна адрозьнівалася ад абедзвюх мітычных вэрсіяў.

Варты ўвагі лёс 16 эскадронаўцаў, якія трапілі ў палон. Партызаны правяралі зброю й нюхалі, ці пахне яна порахам. Аказалася, што ніхто не зрабіў аніводнага стрэлу⁷⁵. Выявілася, што шмат хто меў сувязь з партызанамі, перадавалі праз сваякоў у лес патроны й гранаты, а ў аднаго брат быў сярод лесавікоў. Асобы аддзел цягам тыдня правяраў усіх палонных і прыйшоў да высновы, што караць іх няма за што. Жаўнерам вярнулі зброю й разьмеркавалі па атрадах 1-й Баранавіцкай партызанскай брыгады, па 4 і па 2 чалавекі на атрад, дзе яны служылі нароўні з іншымі. Толькі адзін зь іх, дружыновы на мянушку „Цалька“, зьбег у Наваградак. Там жыла ягоная сястра, і жаўнер баяўся, што яе пакараюць тое, што здаўся ў палон⁷⁶. Ці вярнуўся ён у швадрон, невядома. У канцы траўня — пачатку чэрвеня дваіх палонных, прыдзеленых да гаспадарчага зьвязу, расстралялі, абвінаваціўшы ў спробе дэзэрцірства. Адным зь іх быў Сіўко (цёзка на прозьвішча з Уладзімерам Сіўком), прозьвішча другога невядомае⁷⁷.

Асабліваю ўвагу партызанскага камандаваньня прыцягнуў зьвязовы Мікалай Радзевіч. Менавіта ён першы падняўся з падняты ўгору рукамі. З самага першага дня знаходжаньня ў швадроне ён шукаў зручнага спосабу перайсьці ў лес. І вось скарыстаўся выпадкам. Як прыгадвае Радзевіч, на трэці дзень пасля бою пад Руткавічамі ў Фрунзенскі атрад Баранавіцкай брыгады прыбыў генэрал-маёр В. Чарнышоў — камандзір Баранавіцкага партызанскага злучэньня. Ён гутарыў з Радзевічам сам-насам, падрабязна распытваючы пра настроі ў эскадроне. На заканчэньне ўручыў былому зьвязовому ліст да Рагулі з прапановай перайсьці на савецкі бок⁷⁸. Магчыма, В. Чарнышоў спадзяваўся паўтарыць посьпех вілейскіх партызанаў, якім у жніўні 1943 г. удалося схіліць да пераходу 1,5-тысячную Расейскую нацыянальную брыгаду У. Гіль-Радзівонава. Пад камандаваньнем Рагулі было менш людзей, але ён карыстаўся вялікім аўтарытэтам, і пераход у лес атрымаў бы шырокі рэзананс. Да таго ж, савецкая разьведка добра ведала, што Рагуля варожа ставіцца да немцаў і вядзе прапаганду ў выключна нацыяналістыч-

⁷⁴ В прынёманских лесах. Воспоминания партизан и подпольщиков Гродненской области. Минск, 1975. С. 78.

⁷⁵ Гутарка зь Яўгенам Усюкевічам, запісаная ў Наваградку 10.03.2007 г...

⁷⁶ Лісты Барыса Мацюкевіча ад 20.12.2005 і 15.08.2006 гг.

⁷⁷ Гутарка зь Мікалаем Радзевічам, запісаная ў Любчы 14.05.2007 г...

⁷⁸ Тамсама.

ным кірунку, выкарыстоўваючы любую магчымасць для пашырэння незалежніцкіх ідэяў⁷⁹. Улічваючы няўдалую выправу на Забалацце, лагоднае стаўленне да палонных, партызанскае камандаванне, здавалася б, магло разлічваць на прыняцце сваёй прапановы. Радзевічу вылучылі ахову, коней, і ён завёз генэральскі ліст у Ваўкавічы. Тут жыў ягоны стары знаёмы, яшчэ з часоў службы ў польскім войску. Менавіта праз яго да Рагулі трапіў зварот Чарнышова. Аднак той заявіў, што не жадае мець з савецкім бокам аніякіх справаў. Гэты адказ Радзевіч і быў вымушаны перадаць свайму новаму камандаванню⁸⁰.

Цікава, што сам Рагуля згадвае пра два выпадкі кантакту з партызанамі. У першым размова ідзе пра нейкага Віктара. Як вынікае з кантэксту, на пачатку красавіка 1944 г. Рагуля быў гатовы да правядзення супольных антынямецкіх акцыяў. Але перамовы партызанскага камандзіра з нацыяналістам не ўхваліла камандаванне, і да рэальных справаў не дайшло⁸¹. Другім разам гэтак званы партызанскі ліст выявіўся правакацыяй СД⁸². Цяжка сказаць, ці былі гэтыя кантакты ў рэальнасці. Пра ліст В. Чарнышова Рагуля ніколі й нідзе ня згадваў. Разам з тым, няма ніякіх падставаў сумнявацца ў словах Мікалая Радзевіча. Відавочна, пытанне кантактаў з савецкімі партызанамі варта было б даследаваць больш грунтоўна на падставе дакументаў, а ня толькі вусных сьведчаньняў.

Зьвестак пра ўдзел эскадрону ў баявых акцыях цягам траўня няма. Гэты час быў прысьвечаны арганізацыі 68-га батальёну. Барыс Рагуля пакінуў становішча акруговага начальніка БКА, перадаўшы пасаду капітану Філарэту Родзьку, былому афіцэру царскай арміі. Сам жа цалкам засяродзіўся на справах свайго батальёну. Юры Грыбоўскі сьвярджае, што рагулеўскі эскадрон ніколі не ўваходзіў у склад БКА, застаючыся адным з шматлікіх шума-батальёнаў, хіба што з выразна акрэсьленым нацыянальным характарам⁸³. Менавіта гэтым часам батальён дасягнуў максымальнай колькасці асабовага складу. Акрамя эскадрону, у яго ўваходзіла тры пяхотныя роты й, паводле сьведчаньня інтэнданта

⁷⁹ Тавлай, В. Інфармацыя о положении при немецкой оккупации... С. 311.

⁸⁰ Гутарка зь Мікалаем Радзевічам, запісаная ў Любчы 14.05.2007 г...

⁸¹ Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 206—207; Рагуля, Барыс. Сем капеек за кулю...

⁸² Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 207.

⁸³ Грыбоўскі, Юры. Наваградзкі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае... С. 108.

Канстанціна Мерляка, механізаваны аддзел⁸⁴. У гэты ж час паўстала і артылерыйскае фармаванне — палявая гармата на коннай цязе⁸⁵. Барыс Рагуля ажыццяўляў камандаванне цэлым батальёнам, а ўласна швадронам камандаваў Уладзімер Сіўко. Лепшых жаўнераў і падафіцэраў швадрону перавялі на камандныя пасады пяхотных ротаў. 68-мы батальён уяўляў сабой значную вайсковую сілу. У партызанскіх дзясеньнях гаворыцца нават пра „армію Рагулі“⁸⁶. Яе колькасць ацэньваюць у 600—800 жаўнераў. Канстанцін Мерляк сьцьвярджае, што ў „асобным дывізіёне БКА“ (так ён называе 68-мы батальён) было больш за тысячу чалавек⁸⁷.

У канцы траўня 68-мы шума-батальён накіравалі на Віцебшчыну для ўдзелу ў апэрацыі „Кармаран“ („Баклан“). Гэта была адна з апошніх антыпартызанскіх апэрацыяў, якая праводзілася ў тыле групы арміяў „Цэнтар“ з 25 траўня да 23 чэрвеня 1944 г. Мэтай апэрацыі было зьнішчыць партызанскія фармаваньні паміж Лепелем і Докшыцамі ды чыгункай Менск—Ворша. У акцыі поруч зь нямецкімі аддзеламі й рускімі часткамі бралі ўдзел і некаторыя батальёны нядаўнаўтворанай Беларускай Краёвай Абароны. У прыватнасьці, 15-ты Гарадзішчанскі батальён пад камандаваньнем Усевалада Родзкі й, імаверна, 33-ці Лагойскі — пад камандаваньнем Івана Кактура⁸⁸. Старшы лейтэнант Усевалад Родзька за ўдзел у баях атрымаў Жалезны Крыж, а шэраг афіцэраў, падафіцэраў і стральцоў 15-га батальёну — адмысловыя ўзнагароды для ўсходніх народаў⁸⁹.

⁸⁴ Мерляк, К. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі. Менск, 1994. С. 25.

⁸⁵ З успамінаў Рагулі вынікае, што артылерыя была ў швадроне ўжо ў сакавіку 1944 г. (Рагулявец. Наваградскі эскадрон // Юрэвіч, Лявон. Жыцьцё пад агнём... С. 198), але тыя жаўнеры, якія трапілі ў палон пад Руткавічамі, пра яго нічога ня згадваюць. Ня ведае пра гармату й Мікалай Радзевіч — былы артылерыст, які хутчэй за ўсё мог бы фармаваць яе разьлік. Разам з тым, факт наяўнасьці гарматы пацьвярджаюць успаміны Яўгена Ўсюкевіча.

⁸⁶ Памяць. Наваградскі раён... С. 336.

⁸⁷ Мерляк, К. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі... С. 25.

⁸⁸ У гістарычнай літаратуры ўсталявалася памылковае меркаваньне, што батальёны БКА бралі ўдзел у апэрацыі „Фрулінгфэст“ („Веснавое свята“), што не адпавядае сапраўднасьці. У гэтай акцыі, якая адбывалася ў бягомельска-лепельскай зоне з 17 красавіка да 5 траўня 1944 г. аддзелы Краёвай Абароны не былі задзейнічаныя.

⁸⁹ Кушаль, Ф. Спробы стварэньня беларускага войска пад нямецкай акупацыяй. Менск, 1999. С. 90.

68-мы батальён нёс ахоўную службу ў тылавой зоне. Яго задачай была ахоўваць дарогі з Докшыцаў на Параф'янава й Глыбокае, а таксама ладзіць пэрыядычныя рэйды ў лес, для выяўленьня пазасталых партызанаў. Батальён размясьціўся ў спаленай вёсцы ля рэчкі Поня, а інтэндатура й зьвяз аховы засталіся ў Докшыцах⁹⁰. Увогуле гэты месяц прайшоў спакойна. Як прыгадваў Андрэй Вайтовіч, *„сколькі там ні былі, то ня бачылі ні партызан, ні людзей. Цераз рэчку не пераходзілі. Сутычак не было“*⁹¹. Выключэньне складаў конны аддзел пад камандваньнем М. Друцкі, які амаль штодня рабіў рэйды ўглыб лесу для захаваньня бяспякі на даручаным участку. Пра некаторыя выпадкі пазьней прыгадваў Канстанцін Мерляк: *„Аднаго дня камандзір цэлае гэтае акцыі, немец у ранзе генэрала, пад аховаю свае жандармэрыі ў некалькіх лёгкіх самаходах праяжджаў праз „ачышчаную“ тэрыторыю й раптам трапіў у партызанскую засаду. Яны ўсе загінулі б, каб на гэты момант не наскочыў старшы лейтэнант Д. з сваёй кампаніяй кавалерыі. У знак удзячнасьці эскадрон дастаў новае абмундзіваньне, лепшае ўзбраеньне“*⁹². Невядома ці былі ў гэты пэрыяд страты ў эскадроне й батальёне. Ёсьць сьведчаньне пра гібель толькі аднаго жаўнера ў выніку няшчаснага выпадку падчас чысткі зброі⁹³. Некалькі байцоў з аддзелу Друцкі былі параненыя, некаторыя выбылі з шыхту з прычыны хваробы. Увогуле ж Барыс Рагуля здолеў і тут ухіліцца ад актыўнага ўдзелу ў акцыі й трымаў свой батальён убаку.

За некалькі дзён да пачатку ў Менску Другога Ўсебеларускага кангрэсу (27 чэрвеня 1944 г.) да Рагулі прыбыў сувязны ад Родзкі з загадам рухацца на сталіцу. Рагуля пазьней сьцьвярджаў, што ў Родзкі — кіраўніка Беларускай незалежніцкай партыі — быў плян узброенага паўстаньня падчас Кангрэсу. 68-мы батальён разглядаўся ў якасьці галоўнай ударнай сілы гэтай акцыі. Інфармацыя аб плянаваным антынямецкім выступленьні ў Менску, агучаная ў свой час Сяргеем Яршом, выклікала ў некаторых дасьледнікаў ня тое што скептычную, а нават іранічнаю рэакцыю. А між іншага, пра магчымасьць узброенага выступу гаварылі й некаторыя ўдзельнікі Другога Ўсебеларускага кангрэсу. Яшчэ ў 1948 г. адзін зь іх пад псеўданімам У. Ш. пісаў у газэце „Бацькаўшчына“: *„Кангрэс быў задуманы й меў выйсьці запраўды выяўленьнем*

⁹⁰ Мерляк, К. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі... С. 27.

⁹¹ Ліст Андрэя Вайтовіча ад 20.01.2006 г. Захоўваецца ў архіве А. Блінца.

⁹² Мерляк, К. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі... С. 27—28.

⁹³ Вайтовіч, А. Застаюся сябрам Беларускай незалежніцкай партыі... С. 113.

чыста нацыянальнага кірунку — незалежніцкага імкнення нашага народу. Кангрэс меў выйсьці дэманстрацыйна антынямецкім. Былі падцягнуты на ўсякі выпадак аддзелы краёвае арміі, паліцыі, былі пад'ехаўшыя баёўкі „Беларускае Незалежніцкае Партыі“⁹⁴. Можна было б ігнараваць сьведчаньне Барыса Рагулі. Мы ўжо бачылі, што ў сваіх „мэмуарах“ ён дапускае шэраг перабольшваньняў. Але факт прыбыцьця сувязнога зь Менску і самавольны, пасля гэтага, адыход батальёну з занятай пазыцыі пацьвярджае Канстанцін Мерляк. Думаю, пытаньне антынямецкага паўстаньня заслугоўвае вывучэньня, крытычнага аналізу, але ніяк не высьмейваньня.

Самавольна пакінуўшы свой участак, Рагуля павёў батальён на станцыю Параф'янава, дзе спадзяваўся здабыць эшалён для адпраўкі ў Менск. Але гэта аказалася немагчыма. Немцы перакідвалі ўсе сілы для ўтрыманьня фронту. Цягнікі з войскам і тэхнікай даходзілі да станцыі, разгружаліся й ішлі назад за новымі папаўненьнямі. Калі Рагуля запатрабаваў эшалён, то пачуў, што аддзелы трэба пераводзіць на перадавую, а не адпраўляць у тыл. Не дапамог нават хабар камэнданту станцыі ў выглядзе бочкі шнапсу. Удалося здабыць толькі два вагоны, у якія загрузілі раненых, хворых, амуніцыю й цяжкае ўзбраеньне⁹⁵. Дасягнуць Менску пешым парадкам у вызначаны час было немагчыма. Камандзір прыняў рашэньне вяртацца ў Наваградок. Конны швадрон мог рухацца даволі хутка, а вось пешыя аддзелы адставалі. На станцыі Багданаў, пад Маладэчнам, пашанцавала заладавацца ў пусты цягнік на запасных лініях. Аднак немцы заявілі, што рух спынены. Каб атрымаць дазвол на адпраўку цягніка, давалося атачыць станцыйную камэндатуру ўзброеным аддзелам. Толькі пад пагрозай кулямётаў камэндант даў „дабро“ на адпраўку⁹⁶.

На наступны дзень адзел быў у Лідзе, адкуль пешым маршам пайшоў на Наваградок. Насустрач яму цягнуўся бясконцая плынь казацкіх і нямецкіх аддзелаў, што адыходзілі з фронту, цывільных уцекачоў. Сярод апошніх былі й сем'і „рагулеўцаў“. Проста на дарозе адбывалася разьвітаньне бацькоў і матак з сваімі сынамі⁹⁷. Вядома, уражаньне ад такіх сустрэчаў было самае цяжкае. 4 ліпеня батальён дасягнуў Наваградку й разьмясьціўся на начлег у гарадзкім парку. На наступны дзень камандзір пашыхтаваў адзел каля Замкавай гары, тамсама, дзе

⁹⁴ У. Ш. Хто загубіў „П кангрэс“ // Бацькаўшчына. №22. 1948.

⁹⁵ Мерляк, К. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі... С. 28.

⁹⁶ Тамсама. С. 28—29.

⁹⁷ Адзінец, Аляксандар. Паваенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў... С. 380.

адбывалася цырымонія прысягі, і распусціў фармацыю. Прамова Рагулі пачыналася словамі: „Сябры! Я вас адсюль узяў, сюды й прывёў“⁹⁸. Фактычна, кожны жаўнер мусіў уласна вырашаць свой лёс. Хто хацеў — мог адступаць на захад, хто хацеў — заставаўся дома. Пры гэтым камандзір папярэдзіў, што спадзявацца на літасць Саветаў ня варта, а да партызанаў лепей пераходзіць не паасобку, а групамі ды з зброяй⁹⁹.

Такім чынам, з фармальнага гледзішча й Першы беларускі эскадрон, і 68-мы шума-батальён перасталі існаваць. Рашэнне аб яго роспуску было лягічна правільным. Ва ўмовах развалу фронту, калі адсутнічала сувязь і з камандаваннем БКА, і з Беларускай Цэнтральнай Радай, і з кіраўніцтвам БНП, Рагуля, як камандзір, ня мог браць на сябе адказнасці за лёс сваіх байцоў. Невядома было, што іх чакае на захадзе. Падобныя выпадкі самароспуску беларускіх аддзелаў былі нярэдка. Такім чынам „знікалі“ цэлыя батальёны Краёвай абароны, у якіх заставалася па некалькі дзясяткаў чалавек. Колькасьць „рагулеўцаў“, якія вырушылі на захад, ніхто дакладна не падлічваў. Канстанцін Мерляк піша, што іх было некалькі дзясяткаў¹⁰⁰.

Рэшткі эскадрону ўвайшлі ў склад 30-й дывізіі ў якасці кавалерыйскага аддзелу. У ім разам апынуліся „рагулеўцы“ й казакі 69-га коннага шума-батальёну¹⁰¹. Пазьней гэтае злучэнне перажыло некалькі рэарганізацыяў, апісаньне якіх заняло б шмат месца. Таму ўсіх ахвотных накіроўваем да артыкулу Юр'я Грыбоўскага. Некаторых байцоў у ліпені 1944 г. Рагуля забраў з сабой у парашутна-дэсантны батальён „Дальвіц“, дзе быў начальнікам вучэбнай часткі. Ягоньня жаўнеры склалі аснову г. зв. роты „Поўнач“. Частку зь іх пазьней перакінулі ў Беларусь. Уначы з 15 на 16 верасня ў Налібоцкай пушчы дэсантаваўся Андрэй Вайтовіч, 17 лістапада, у групе з 27 чалавек, былі перакінутыя яшчэ 8 былых эскадронаўцаў¹⁰². Сам жа Барыс Рагуля загадам Галоўнага камандаваньня Беларускай Краёвай Абароны №68 ад 2 студзеня 1945 г. быў прызначаны камандзірам афіцэрскай школы пры 1-м Кадравым Батальёне БКА ў Бэрліне¹⁰³, куды неўзабаве выехаў.

⁹⁸ Вайтовіч, А. Застаюся сябрам Беларускай незалежніцкай партыі... С. 113.

⁹⁹ Ліст Яўгена Ёсцюкевіча ад 30.01.07 г. Захоўваецца ў архіве А. Блінца.

¹⁰⁰ Мерляк, К. Дзейнасць Кастуся Мерляка на эміграцыі... С. 30.

¹⁰¹ Грыбоўскі, Ю. Наваградскі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае... С. 110—111.

¹⁰² Больш падрабязна пра дэсанты й лёс іх удзельнікаў гл.: Ёрш, Сяргей. Вяртаньне БНП. Мінск—Слонім. 1999.

¹⁰³ За дзяржаўную незалежнасць Беларусі... С. 167.

На жаль, з поля зроку дасьледнікаў дагэтуль выпадала гісторыя кавалерыйскага зьвязу пад камандаваньнем Язэпа Кракі. У сакавіку 1944 г. яго накіравалі ў Любчу для правядзеньня мабілізацыі ў БКА, і з таго часу ён заставаўся ў гэтым мястэчку. Невядома, ці ўвайшоў зьвяз Кракі ў склад 14-га Любчанскага батальёну Краёвай Абароны, ці працягваў лічыцца часткай 68-га шума-батальёну. Найбольш верагодна другое. Прозьвішча Кракі не згадваецца сярод камандзіраў БКА ў Любчы. Мясцовым батальёнам камандаваў капітан Кіпрыян Каўцэвіч, стары вайсковец, які пачаў службу яшчэ ў царскай арміі, а потым ваяваў супраць бальшавікоў у войсках Дзянікіна й Врангеля¹⁰⁴. Падчас выправы „рагулёўцаў“ на Докшыцы Язэп Крака трымаў сталую сувязь з сваім камандзірам. Напрыканцы чэрвеня ён паведаміў, што ёсьць магчымасьць злучыцца з партызанамі й разам выступіць супраць немцаў. Атрымаўшы ад Рагулі адказ: „*Рабі, як лічыш патрэбным*“, Крака павярнуў зброю супраць гітлераўцаў¹⁰⁵.

Паводле ўспамінаў былога партызана, сакратара Любчанскага РК ЛКСМБ Мікалая Грабёнкіна, гарнізон Любчы капітуляваў 2 ліпеня 1944 г. Пры гэтым партызанам здаліся 260 чалавек, якія мелі на ўзбраеньні палкавыя мінамёт, 9 станкавых і ручных кулямэтаў, 234 вінтоўкі, некалькі аўтаматаў¹⁰⁶. Аднак у сьвятле вышэйпададзенай інфармацыі больш імаверна, што гарнізон ня здаўся ў палон, а перайшоў на бок партызанаў як саюзнік. У скрайнім выпадку жаўнеры маглі кінуць зброю й разысьціся па хатах. Аргумэнты наконт таго, што партызаны блякавалі мястэчка значнымі сіламі, выглядаюць непераканаўча. 6 ліпеня немцы пачалі наступ на Любчу. І вось цяпер беларускія аддзелы актыўна яе абаранялі. Мікалай Грабёнкін сьведчыць: „...сярод партызан было каля 20 чалавек былых паліцэйскіх і самаахоўцаў, якія добраахвотна перайшлі на наш бок. Некаторыя зь іх не пасьпелі нават зьмяніць форму. Ня раз, будучы побач зь імі ў момант бою, у мяне ўзьніклі думкі аб іх ненадзейнасьці. Аднак яны дзейнічалі рашуча, спадзеючыся крывёю змыць сваю віну перад народам і Радзімай“¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Прадстаўленьне камандуючага БКА аб наданьні афіцэрскіх рангаў 18.05.55: Пастанова Прэзыдэнта БЦР №34 ад 20.05.1944 г. Копія дакумэнтаў з архіву БЦР пры царкве сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры (ЗША) даслаў Жорж Навумчык.

¹⁰⁵ Гутарка зь Яўгенам Усюкевічам, запісаная ў Наваградку 10.03.2007 г...

¹⁰⁶ Грабёнкін, М. Бой за Любчу // Памяць. Наваградскі раён. Мінск, 1996. С. 341.

¹⁰⁷ Грабёнкін, М. Бой за Любчу... С. 342.

Асобныя моманты гэтага паведамлення не павінны бянтэжыць. Папершае, гэта датычыць колькасці жаўнераў. Мікалай Грабёнкін называе іх лічбу толькі на адным участку абароны (ад сярэдзіны парку і да драўлянай царквы). А яны былі раскіданыя па самых розных участках. Гэта пацвярджае й любчанскі краязнаўца Мікалай Карповіч, які гутарыў з былым сакратаром райкаму¹⁰⁸. Па-другое, паліцаямі й самаахоўцамі партызаны зачасцю называлі вайскоўцаў усіх беларускіх фармацыяў, як уласна паліцыі й самааховы, гэтак і БКА, лясной варты, чыгуначнага батальёну й г. д. Так што ў дадзеным выпадку пад гэтымі тэрмінамі трэба разумець якраз-такі „рагулеўцаў“ і жаўнераў Краёвай Абароны. Больш важна іншае: яны змагаліся ў сваёй уніформе (з белчырвона-белым сцягам і Пагоняй) і дзейнічалі сьмела.

Аднак утрымаць Любчу не ўдалося. Пасьля сямігадзіннага бою брыгада імя Дзяржынскага, менавіта зь ёю злучыўся гарнізон, пакінула мястэчка й адышла ў Налібоцкую пушчу. Адзначаецца, што яна панесла значныя страты, але колькасць не ўдакладняецца. Сярод загінулых, напэўна, былі й „рагулеўцы“. У нейкай ступені гэтыя страты маглі быць кампэнсаваныя падмацаваньнем у выглядзе значнай колькасці байцоў распушчанага 68-га шума-батальёну. Усе яны былі добра ўзброеныя й прыйшлі ў брыгаду арганізавана. Пра гэта сьведчыць Барыс Мацюкевіч, цытую ягоны ліст: „...мой любчанскі сябар раскажыў, што любчанскія швадронцы й батальёнцы ў поўным баявым парадку рушылі пад Любчу, там дамовіліся з партызанамі й разам з імі затрымлівалі немцаў у Налібоцкай пушчы“¹⁰⁹. Ужо 8 ліпеня, разам з рэгулярнымі адзінкамі Чырвонай Арміі, брыгада імя Дзяржынскага паўторна ўвайшла ў Любчу. Пасьля гэтага яшчэ доўгі час партызанам і „рагулеўцам“ належала пераймаць разнастайныя групы немцаў, якія прарываліся праз Налібокi на захад. У некаторых успамінах сустракаюцца зьвесткі, што толькі да 15 ліпеня 1944 г. падчас баявых дзеянняў у пушчы было забіта, паранена й захоплена ў палон 5500 нямецкіх жаўнераў і афіцэраў¹¹⁰. Нават калі дапусьціць, што лічбы ў падобнага кшталту ўспамінах звычайна істотна завышаліся, то й тады можна ўявіць увесь цяжар апэрацыяў перахопу й знішчэньні нямецкіх аддэлаў. Некаторая частка жаўнераў 68-га шума-батальёну далучылася да

¹⁰⁸ Ліст Мікалая Карповіча ад 20.09.2007 г. Захоўваецца ў архіве А. Блінца.

¹⁰⁹ Ліст Барыса Мацюкевіча ад 20.12.2005 г...

¹¹⁰ За край родной. Воспоминания партизан и подпольщиков Барановичской области. Минск, 1984. С. 268.

польскіх партызанаў¹¹¹. Падрабязных звестак пра іх акцыі й далейшы лёс няма.

Застаецца адкрытым пытаньне, ці захоўвалі „рагулеўцы“ хаця б частковую самастойнасьць у складзе партызанскай брыгады, ці былі раскіданыя па розных атрадах. Няма падрабязнасьцяў і пра хаду перамоваў з савецкім камандаваньнем, няяснай застаецца пазыцыя камандзіра 14-га батальёну К. Каўцэвіча: ці падтрымліваў ён ініцыятыву Кракі аб выступленьні супраць немцаў, ці трымаўся ўбаку ад гэтай акцыі. Святло на гэтыя пытаньні можа праліць дэталёвае вывучэньне партызанскіх дакумэнтаў, успамінаў старажылаў Любчы й крымінальнай справы Язэпа Кракі. Рагулеўскі камандзір нават ня думаў хавацца пасля прыходу Саветаў, справядліва не адчуваючы за сабой аніякай віны. Тым ня менш яго арыштавалі й, паводле некаторых звестак, асудзілі на пяць гадоў лягераў¹¹². Дарэчы, такі „малы“ паводле савецкіх мерак тэрмін лішні раз сьведчыць пра наяўнасьць істотных зьмякчальных акалічнасьцяў.

З прыходам савецкай улады большасьць „рагулеўцаў“ мабілізавалі ў Чырвоную армію й накіравалі на фронт. Толькі адзінкам удалося пазьбегнуць гэтай долі. Гэтак, Мікалая Радзевіча накіравалі на адбудову шахтаў Данбасуа. Барысу Мацюкевічу, як настаўніку, далі „бронь“ і дазволілі працаваць у школе. Але празь нейкі час успомнілі й пра іх. Мацюкевіча арыштавалі ў 1948 г., Радзевіча — у 1949 г.¹¹³ Лёс самога Рагулі — эміграцыя і ўдзел у жыцьці беларускага замежжа — даволі добра вядомы.

Барыс Рагуля, несумненна, быў адным з найбольш здольных беларускіх вайсковых дзеячаў пэрыяду акупацыі. З самых першых дзён ягоная галоўная мэтаю было ўтварэньне нацыянальных узброеных адзінак. „*Трэба дабіцца, каб мы мелі сваю збройную сілу, бо толькі гэтым адновім давер народу*“, — казаў ён на нарадзе нацыянальнага актыву ў лістападзе 1942 г.¹¹⁴ Калі такая магчымасьць зьявілася, Рагуля напоўніцу ёй скарыстаўся. Вядома, яму бракавала досьведу, прафэсійных

¹¹¹ Грыбоўскі, Юры. Наваградскі эскадрон Барыса Рагулі — вядомае і невядомае... С. 110.

¹¹² Гутарка зь Яўгенам Усюкевічам, запісаная ў Наваградку 10.03.2007 г...

¹¹³ Ліст Барыса Мацюкевіча ад 28.06.2006 г...; Гутарка зь Мікалаем Радзевічам, запісаная ў Любчы 14.05.2007 г...

¹¹⁴ Гардзiенка, Алег. Беларуская народная самапомач: ад пачаткаў да рэарганізацыі // Спадчына. №1. 2002. С. 52.

ведаў. Здаецца, не было нават поўнай яснасьці, дзеля чаго канкрэтна ўтвараецца эскадрон. Замест гэтага было вялікае жаданьне штосьці рабіць, і ўжо не заставалася часу, каб вучыцца на ўласных памылках. Эскадрон ня стаў грознай баявой адзінкай; не паўплываў і ня мог паўплываць на сітуацыю ў акупаваным Наваградку; нічога не зьмяніў у антыпартызанскім змаганьні. Але, разам з тым, ён стаў легендай беларускага войска. Памяць пра „рагулеўцаў“ — адзіных людзей з зброяй, пры набліжэньні якіх вяскоўцы ня кідаліся наўцёкі, доўга жыла на Наваградчыне.

КНИЖНЫ АГЛЯД

Сучасная беларуская прысутнасць у Вільні. Ля вытокаў незалежнай Беларусі (сярэдзіна XIX — пачатак XX ст.). [Альбом]. Вільня, 2009. — 135 с.

Сучасная беларуская прысутнасць у Вільні. Адукацыя. [Альбом]. Вільня, 2009. — 46 с.

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ПРЫСУТНАСЦЬ У ВІЛЬНІ
GUDAI IR JU GYVENIMAS DABARTIES VILNIUJE

Ля вытокаў незалежнай Беларусі Сярэдзіна XIX — пачатак XX ст.
Prie nepriklausomos Lietuvos Ištakų XIX a. vid. – XX a. pr.

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ПРЫСУТНАСЦЬ У ВІЛЬНІ
GUDAI IR JU GYVENIMAS DABARTIES VILNIUJE

АДУКАЦІЯ
MOKSLAS IR SVIETMAS

Тэма беларускай Вільні працягвае заставацца актуальнай, нягледзячы на скарачэнне агульнай колькасці беларускага насельніцтва ў Літве. Бадай што кожны беларус, які прьяжджае ў гэты горад, ведае, што тут ёсць шмат месцаў, звязаных з падзеямі й асобамі айчынай гісторыі. Некалі своеасаблівым даведнікам аб беларускай Вільні стала кніга Лявона Луцкевіча „Вандроўкі па Вільні“ (Вільня, 1998). Нягледзячы на даволі сыціплую паліграфію, гэтая праца да сёння застаецца найлепшай крыніцай інфармацыі для зацікаўленага турыста ў былой сталіцы Вялікага Княства.

Аднак час, што дыктуе новыя патрэбы й стварае новыя магчымасці, дазволіў нарадзіцца прынцыпова іншым выданням, у якіх адлюстроўваецца беларуская Вільня. Гэта два дзвюхмоўныя (беларуска-літоўскія) даведнікі-альбомы, складзеныя маладым беларусам Кірылам Атаманчыкам і выдадзеныя пры падтрыманні Эўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэту й Згуртавання беларусаў сьвету „Бацькаўшчына“.

У першай кнізе з падназвай „Ля вытокаў незалежнай Беларусі (сярэзіна XIX — пачатак XX ст.)“ на мапах-схемах і фотаздымках падаюцца менавіта беларускія месцы ў Вільні. Да кожнага месца ёсць невялікая тэкставая анатацыя ў дзвюх мовах — аповед пра будынак і(ці) асобу, зь ім звязаную. Пры гэтым аўтар тэкстаў абапіраецца ў тым ліку й на згаданую вышэй працу Лявона Луцкевіча.

У сьпісе рэпрэзэнтаваных месцаў — рэдакцыі газэтаў „Наша доля“ й „Наша ніва“ (у розныя гады), будынак віленскага суда, дзе працаваў Францішак Багушэвіч, касьцёл сьв. Мікалая, дзе служыў кс. Адам Станкевіч, дом Браніслава Тарашкевіча, друкарня Марціна Кухты, Беларускі пасольскі клуб і шмат іншага. Тут адзначаныя таксама мэмарыяльныя табліцы, прысьвечаныя асобным беларускім дзеячам. Храналёгічна крыху выбіваецца дом-друкарня Францыска Скарыны, аднак імкненьне ўлучыць у даведнік гэтае важнае беларускае месца выглядае зразумелым.

Асобным невялікім разьдзелам падаецца адзін з найстаражытнейшых нэкропаляў у Вільні — могілкі Роса. Гэта нібыта альбом у альбоме: здымкі асобных магілаў і кароткія звесткі пра пахаваных асобаў. Тут Францішак Аляхновіч, Лявон Вітан-Дубейкаўскі, Галіна Войцік, Лявон Луцкевіч, Антон Лявіцкі (Ядвігін Ш.), Уладзіслаў Паўлюкоўскі (Улад Ініцкі), Станіслаў Станкевіч, Альбін Стэповіч, Канстанцін Стэповіч (Казімір Сваяк), Яўстах Тышкевіч, Уладзіслаў Талочка, Антон і Іван Луцкевічы. Гэта даволі ўдалая й вартая працягу спроба зрабіць своеасаблівы альбом беларускіх пахаваньняў на асобным замежным нэкропалі. Праўда, якасьць здымкаў тут, і ўвогуле ва ўсім выданні, не заўсёды найлепшая. Аднак сам даведнік атрымаўся сапраўды цікавым і карысным выданьнем, якое мае быць запатрабаванае і ў Беларусі, і ў Літве.

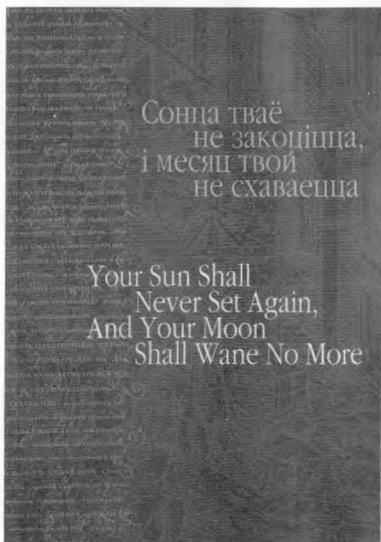
Другая частка, ці другое выданьне той самай сэрыі, прысьвечанае гісторыі беларускіх адукацыйных устаноў у Вільні. І тут можна знайсці таксама мапы-схемы, здымкі й інфармацыю пра Віленскі ўнівэрсытэт, Віленскі пэдагагічны ўнівэрсытэт, Віленскую беларускую гімназію, Віленскую сярэднюю школу імя Францыска Скарыны й

Эўрапейскі гуманітарны ўніверсітэт. Апошняя ўстанова, з увагі на тое, што там вучыцца складальнік альбому і што яна дапамагала выдаць кнігу, надаецца ўвагі найбольш.

Гэтыя два, як пазначаецца ў прадмове, „культурна-інфармацыйныя выданні“ з сэрэй „Сучасная беларуская прысутнасць у Вільні“ выглядаюць як годны перайманьня прыклад. Невялікія, інфармацыйныя, прыгожыя і даволі зручныя, аналягічныя даведнікі маглі б зьявіцца па беларускай Варшаве, Празе, Лёндане, Нью-Ёрку або нават па цэлых краінах. Пры сучасным развіцці турызму, а таксама беларускіх дыяспараў у розных рэгіёнах такога кшталту выданні сёння надзвычай актуальныя.

Н. Г.

Сонца тваё не закоціцца, і месяц твой не схавецца: Зборнік артыкулаў па беларусістыцы і багаслоўі ў гонар 80-годзьдзя з дня нараджэння і 50-годзьдзя сьвятарства айца Аляксандра Надсана. Менск: Тэхналогія, 2009. — 623 с. — Наклад 250 асобнікаў.

Ідэя фэстшырфту (адмысловага юбілейнага выданьня) у гонар 80-годзьдзя аднаго з найбольшых духоўных аўтарытэтаў беларусаў у замежжы айца Аляксандра Надсана ды 50-годзьдзя ягонага сьвятарства нарадзілася яшчэ ў 2006 г., але запатрабавала шмат часу на рэалізацыю. У выніку пабачыў сьвет прыгожы фаліант, што стаў адметнай зьявай і ў інтэлектуальнай прасторы Беларусі, і ў паліграфіі. У прысьвечаным айцу Аляксандру зборніку, акрамя тэкстаў пра яго ды ўнікальных фотаздымкаў, сабраныя публікацыі зь беларусістыкі й багаслоўя болей за сотню аўтараў з розных краінаў сьвету, якія палічылі за гонар гэтакім чынам павіншаваць юбіляра.

Укладальнікі дзвюхмоўнага беларуска-ангельскага збору Ірына Дубянецкая, Арнолд МакМілін і Генадзь Сагановіч зрабілі вялікую пра-

цу, сабраўшы пад адной вокладкай значную колькасць ня проста цікавых, але ўнікальных публікацыяў. Усе яны размеркаваныя па трох вялікіх частках: „Беларусістыка“, „Багаслоўе“ ды „Вершы“ — і некалькіх дзясятках тэматычных разьдзелаў у кожнай зь іх. Разьдзелы найперш адлюстроўваюць кола ўласных зацікаўленьняў айца Аляксандра, таму тут ёсьць „Кнігазнаўства“, „Скарызназнаўства“, „Кітабістыка“, але побач зь імі й больш далёкія ад дзейнасьці юбіляра „Археалёгія“, „Музыказнаўства“, „Фальклярыстыка й этнаграфія“. Абсалютна зразумелая наяўнасьць у кнізе й значнай колькасці багаслоўскіх тэкстаў. Пры гэтым варта адзначыць, што ўсе разьдзелы (не толькі багаслоўскага зьместу) маюць назвамі выразы з Кнігі прарока Ісаі, пераклады якіх з габрэйскай на беларускую мову былі зробленыя адмыслова для гэтага выданьня.

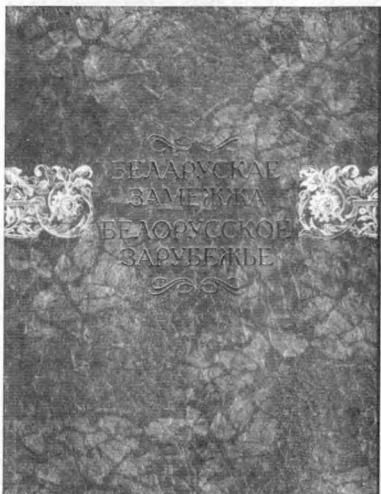
Частка тэкстаў тому напісаная аўтарамі зь беларускага замежжа, частка прысьвечаная ягоным праблемам, што нядзіўна, улічваючы асобу самога юбіляра. Сярод артыкулаў эміграцыязнаўчай тэматыкі зьвяртаюць на сябе ўвагу найперш тыя, што зьмяшчаюцца ў адмыслова разьдзел „Беларуская дыяспара“. Аўтар тэксту, прысьвечанага зьместу эміграцыйнага пэрыёдыка „Рух“, — беларускі навуковец з Варшавы Аляксандар Баршчэўскі. У сваім артыкуле ён падрабязна й з шырокім цытаваньнем разглядае матэрыялы з 2—4 нумароў гэтага паваяннага выданьня ды прыходзіць да высновы аб ягоным высокім інтэлектуальным узроўні. Вітаўт Кіпель у артыкуле „Чародная хваля эміграцыі зь Беларусі ў ЗША“ зьвяртае ўвагу на асаблівасьці эміграцыйнай хвалі канца 1990-х — 2005 гг., адзначае рост колькасці тых беларусаў, хто атрымоўвае ў ЗША статус палітычнага ўцекача. Трэці й апошні тэкст разьдзелу напісаў беларускі архівіст і эміграцыязнаўца зь Нью-Ёрку Лявон Юрэвіч. Ён разглядае каштоўнасьць расейскай эміграцыйнай пэрыёдыкі для вывучэньня гісторыі беларускай эміграцыі на прыкладзе двух выданьняў: Рускага народнага календара на 1929 г., выдадзенага ў Чыкага, дзе згадваецца Язэп Варонка, ды працы Н. Баброва „Кароткі гістарычны нарыс будаўніцтва Сьвята-Троіцкага манастыра. Джорданвіль, шт. Нью-Ёрк“ (Джорданвіль, 1969), дзе апавядаецца пра заснавальніка манастыра, нарадзінца Рэчыцы Пятра Ніжніка (архімандрыта Панцеляймона, 1895—1984).

Па-за згаданымі тэкстамі ў іншых разьдзелах збору можна сустрэць матэрыялы, прысьвечаных асобам ці падзеям з гісторыі беларускага замежжа, прыкладам, артыкул Уладзімера Ляхоўскага, дзе апавядаецца пра жыцьцёвы й творчы шлях Лявона Вітан-Дубейкаўскага, або Дароты Міхалюк пра спробы кантактаў дзеячаў БНР з палітычнымі

коламі Вялікабрытаніі ў 1919—1921 гг. ды некаторыя іншыя. Напэўна, разьдзел пра дыяспару ў томе, прысьвечаным аднаму зь яе лідэраў, мог быць і больш шырокі. Тым ня менш, вартасьць і якасьць гэтага юбілейнага выданьня ўвогуле сёньня складана пераацаніць, яно, бадай што, ня мае аналягаў у Беларусі.

Н. Г.

Беларускае замежжа=Белорусское зарубежье. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2010. — 480 с.

Нягледзячы на пэўную „закры- тасьць“ тэмы беларускай дыяспары для сучасных мэтрапольных дась- леднікаў, цягам 2008—2010 гг. у Менску пабачылі сьвет некалькі афіцыйных выданьняў, прысьвеча- ных праблематыцы беларускага за- межжа. Двум зь іх: кнізе Вольгі Ко- валь „Пэрыядычныя выданьні бе- ларускай дыяспары як гістарычная крыніца (1939—1960 гг.)“ ды дапа- можніку „Беларуская дыяспара“ ўжо былі прысьвечаныя адмысло- выя рэцэнзіі ў папярэдніх нумарах „Запісаў БІНіМ“¹. Пры канцы ж 2010 г. пабачыла сьвет прынцыпо- ва іншае выданьне, навукова-папу-

лярнага характару й энцыкляпэдычнага зьместу — дзвюхмоўны бела- руска-расейскі фаліант „Беларускае замежжа“, складальнікам якога выступае Натальля Голубева. У якасьці ўстановаў, пад эгідай якіх вый- шаў даведнік, пазначаюцца адразу пяць: Дэпартамент архіваў і справа- водзтва Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны архіў РБ, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Горадні ды Беларускі дзяржаўны архіў- музэй літаратуры й мастацтва. Амаль пяцісотстаронкавае выданьне вя-

¹ Гл.: Гардзіенка, Натальля. Плягіят і прафанацыя „Беларускай дыяспары“ // Запісы БІНіМ. №31. Нью-Ёрк—Менск, 2008. С. 374—391; Гардзіенка, На- тальля. Ідэалыгічна правільнае выданьне // Запісы БІНіМ. №32. Нью- Ёрк—Менск, 2009. С. 562—579.

лікага фармату, паводле невялікай прадмовы-звароту да чытачоў, ёсьць спробай „узнавіць гісторыю беларускага замежжа, сабраць разам тую інфармацыю, якая існуе зараз аб выхадцах зь беларускіх зямель, што пакінулі сваю гістарычную радзіму ў розныя часы і ў сілу абставін рассяліліся па ўсім сьвеце — на розных кантынэнтах і ў розных краінах“².

„Беларускае замежжа“ складаецца зь сямі разьдзелаў. У першым зь іх сабраныя агульныя артыкулы, прысьвечаныя гісторыі рассяленьня беларусаў па сьвеце, культурным каштоўнасьцям беларусаў у розных краінах, укладу нарадзінцаў Беларусі ў разьвіцьцё сусьветнай цывілізацыі ды стасункам дзяржавы й беларускай дыяспары. Адразу трэба зазначыць, што згаданыя артыкулы маюць своеасаблівы праграмны характар і адлюстроўваюць своеасаблівы афіцыйна прыняты дзяржавай погляд на праблематыку беларускага замежжа. Адсюль і тыя хібы й супярэчнасьці, што можна знайсці ў тэкстах. Гэтак, вельмі любячы афіцыйныя публікацыі гуляць з рознымі лічбамі, відаць, спадзеючыся, што ніхто ня зможа іх праверыць. Аўтарка ўсіх тэкстаў першага разьдзелу і ўласна складальніца ўсяго тому Натальля Голубева сьцьвярджае, што цягам 1992—1999 гг. зь Беларусі „ў Ізраіль, ЗША, Канаду, Германію, Аўстралію, Польшчу і іншыя краіны выехала каля 70 тысяч чалавек“³. У той жа час нават афіцыйная беларуская статыстыка падае колькасьць эмігрантаў зь Беларусі ў адзначаны час у больш як 272 тысячы чалавек⁴. А калі ўлічыць, што зь сярэдзіны 1990-х пайшла тэндэнцыя да афіцыйнага памяншэньня статыстычных лічбаў эміграцыі, асабліва на Захад, дык нават і тыя 272 тысячы могуць быць далёкія ад рэальнасьці, не гаворачы пра пададзеныя ў даведніку невядома навошта 70 тысячаў эмігрантаў. Гэтаксама дзіўна выглядае й іншая статыстыка, прыведзеная ў артыкуле, як і нічым не падмацаваная развагі пра зьмену сутнасьці дыяспараў апошнім часам. Увогуле варта адзначыць, што ў тэкстах заўважаецца тэрміналягічная блытаніна ў апэраваньні паняткамі „дыяспара“, „замежжа“, „эміграцыя“.

Тэкст „Уклад ураджэнцаў Беларусі ў разьвіцьцё сусьветнай цывілізацыі“ адлюстроўвае вынікі працэсу беларускай „прыватызацыі“ імёнаў гістарычнага мінулага. Гэтак тут, нягледзячы на нядаўнія спрэчкі

² Беларускае замежжа=Белорусское зарубежье. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2010. С. 3.

³ Беларускае замежжа=Белорусское зарубежье... С. 20.

⁴ Зьвесткі на падставе публікацыяў статыстычных штогоднікаў («Статистический ежегодник») за 1992—1999 гг.

аб правамоцнасьці, у якасьці прыналежных Беларусі выступаюць і Адам Міцкевіч, і Ігнаці Дамейка, і іншыя дзеячы розных галінаў навукі, мастацтва, спорту. Крыху дзіўна тут глядзяцца дзеячы савецкага часу Андрэй Грамыка й Кірыла Мазураў. Раней беларускія афіцыйныя публікацыі не распаўсюджвалі „прыватызацыю“ на дзеячаў агульнасавецкага кіраўніцтва. У новым падыходзе можна ўбачыць і тэндэнцыю выразнага адасабленьня Беларусі ад Расеі, ці, прынамсі, Масквы, дзе размяшчаліся органы Савецкага дзяржаўнага й партыйнага кіраўніцтва, у якіх бралі ўдзел выхадцы зь Беларусі. Цікава, што з прадстаўнікоў паваеннай эміграцыі ў артыкуле прэзэнтаваны толькі Міхась Забэйда-Суміцкі. Ніякіх іншых выбітных асобаў, паводле вэрсіі афіцыйнага Менску, найбольш нацыянальна сьвядомая хваля беларускай эміграцыі сусьветнай цывілізацыі не дала.

Самым афіцыйным і ідэалігічна ангажаваным аказаўся апошні матэрыял разьдзелу — „Дзяржава і беларускае замежжа“. Тут робіцца спроба акрэсьліць стаўленьне розных дзяржаўных утварэньняў, што існавалі на беларускіх землях (ад Кіеўскай Русі да сучаснай незалежнай рэспублікі), да міграцыйных працэсаў. У тэксце, большая частка якога, зразумела, датычыць XX ст., прыводзіцца шмат пастановаў партыйных і савецкіх органаў. Катэгарычна нэгатыўна разглядаецца дзейнасьць беларускай эміграцыі часоў Другой сусьветнай вайны, аповед пра якую пачынаецца з шырокага цытаваньня „Рэзалюцыі агульнага сходу беларусаў, якія пражываюць у пратэктараце Чэхія і Маравія, аб падтрымцы гітлераўскай улады“ ад 27 чэрвеня 1941 г. Праз прызму гэтага дакумэнту разглядаецца ўся беларуская дзейнасьць часоў Другой сусьветнай вайны, прычым адразу адмоўнае стаўленьне пераносіцца з тагачаснай эміграцыі на будучую паваенную. Паказальна тут выглядаюць спасылкі на тэндэнцыйную працу Джона Лофтуса, таксама вельмі папулярную ў цытаваньні афіцыйных СМІ адносна паваеннай эміграцыі ў апошнія гады (асабліва часта спасылкі на яе можна сустрэць на старонках менскага грамадзка-палітычнага часопісу „Беларуская думка“ — рупара дзяржаўнай прапаганды).

На фоне вяртаньня ў тэксце фактычна да савецкага стаўленьня да паваеннай эміграцыі тым больш фантастычна гучыць выраз: „*варта адзначыць, што ў СССР, у параўнаньні зь іншымі эўрапейскімі краінамі, адносіны да калябарантаў былі досыць льяльнымі*“⁵. Далей ідуць дэмагагічныя параўнаньні сытуацыі ў Нарвэгіі, Францыі, Даніі й СССР,

⁵ Беларускае замежжа=Белорусское зарубежье... С. 85.

дзе „ступень віны вызначалася па прынцеypе дачыненья да рэпрэсій у адносінах да мірных жыхароў. Таму многія, хто славіў фашысцкі рэжым, панеслі пакаранні, але працягвалі жыць у краіне”⁶. Аўтарка, відавочна, забываецца, што савецкія рэпрэсіі ў паваянны час былі скіраваныя супраць тых, хто нават проста працаваў на акупаванай тэрыторыі або апынуўся ў нямецкім палоне. Больш за тое, нават былія ўдзельнікі вайны з фашыстамі з шэрагаў Арміі Андэрса (якія не былі калябарантамі) масава арыштоўваліся і пазбаўляліся волі.

Вельмі прыгожа надалей выглядае гісторыя стасункаў савецкіх уладаў і дыяспары (прычым выключна ў выглядзе прасавецкіх арганізацыяў), без згадак рэальных ідэалагічных супярэчнасцяў часоў халоднай вайны. Яшчэ больш гладка апісаныя дачыненні з дыяспарай уладаў незалежнай Рэспублікі Беларусь. Згадаецца Першы Зъезд беларусаў сьвету, але нічога не гаворыцца пра стварэнне й шматгадовую эфэктыўную дзейнасць дзеля аб’яднання прадстаўнікоў беларускага замежа Згуртавання беларусаў сьвету „Бацькаўшчына”. Увогуле, гэтая важная ў гісторыі апошніх двух дзесяцігодзьдзяў дачыненняяў мэтраполіі й дыяспары арганізацыя ва ўсім тэксце згадаецца толькі аднойчы й толькі мімаходзь. Зразумела, што ў артыкуле падаюцца адно найбольш выгадныя сучаснай уладзе факты супраць зь беларусамі замежжа. Пры гэтым замоўчваецца, што да сёння гэтак і не прыняты Закон аб беларусах замежжа, неўрэгуляваны іхны статус, не існуе цэнтру навуковых дасьледаваньняў беларускага замежжа, аналягі якіх працуюць у шматлікіх іншых, у тым ліку й суседніх краінах.

Такім чынам, першы разьдзел „Беларускага замежжа” вызначыў пэўныя ідэалагічныя арыенціры для наступных артыкулаў. Аднак праз тое, што аўтары ў тэкстаў былі розныя, дык ня ўсе ўстаноўкі ўдалося датымаць, што, трэба заўважыць, пайшло толькі на карысьць выданню.

Другі разьдзел даведніка складаюць тэкст, прысьвечаныя беларускай прысутнасці ў Расеі ўвогуле і ў Маскве ды Санкт-Пецярбурзе асобна. Аўтары двух апошніх тэкстаў, адпаведна, Аляксей Каўка й Мікола Нікалаеў, — вядомыя спецыялісты ў адпаведных галінах, і іхныя артыкулы атрымаліся надзвычай якасныя, інфармацыйныя й пазбаўлены залішняга афіцыёзу. З тэкстам жа пра беларусаў у Расеі атрымалася ня вельмі прыгожа. Пры канцы яго пазначана, што ён зроблены на падставе аналягічнага таксама вельмі грунтоўнага тэксту гісторыка Галіны Сяргеевай, апублікаванага ў даведніку „Хто ёсьць хто сярод беларусаў

⁶ Беларускае замежжа=Белорусское зарубежье... С. 86.

свету „ (Мінск, 2000). Пры гэтым у „Беларускім замежжы“ арыгінальны тэкст Сяргеевай захаваны недзе на 90%, толькі месцамі прысутнічае павярохуёнае рэдагаваньне ды дадаліся колькі абзацаў пра падзеі апошняга дзесяцігодзьдзя. Тым ня менш, у зьмесьце аўтарам тэксту пазначана Натальля Голубева, што ня проста неэтычна, але й выглядае на звычайны плягіят.

Наступны разьдзел кнігі склалі тэксты, прысьвечаныя краінам „блізкага замежжа“. Тут распавядаецца пра беларускую прысутнасьць ва Ўкраіне, Літве, Латвіі, Эстоніі, Малдове й Казахстане. Сапраўды даволі якасныя артыкулы, што апісваюць гісторыю беларускай прысутнасьці ў краінах былога СССР, пры канцы, праўда, згадваюць менавіта тыя структуры дыспараў, якія падтрымліваюць афіцыйны Менск. Тая ж, хто крытычна ставіцца да сучасных уладаў Беларусі, у тэкстах тактычна абыходзіцца ўвагай. Так, у артыкуле пра Ўкраіну, прыкладам, ня згадваецца вельмі актыўнае Севастопальскае таварыства беларусаў імя М. Багдановіча „Пагоня“ й шэраг іншых арганізацыяў. У матэрыяле пра беларусаў Эстоніі нават намёку няма на прадстаўнікоў палітычнай эміграцыі ўжо XXI ст. і іхныя структуры. Вельмі сьціпла падаецца беларуская дзейнасьць апошніх дзесяцігодзьдзяў у Літве. Ня згадваецца тут, што значным фактарам беларускай працы тут стала прысутнасьць цэлай навучальнай установы ў эміграцыі — Эўрапейскага гуманітарнага ўнівэрсытэту зь ягонымі беларускімі студэнтамі.

Новая палітычная эміграцыя ня згадваецца і ў першым тэксце чацьвертага разьдзелу, прысьвечаным беларусам Польшчы. Даволі падрабязная гісторыя беларускай меншасьці ў Польшчы заканчваецца асобнымі згадкамі пра падзеі першай паловы 1990-х, а пачатак XXI ст., зь ягонымі судом над беластоцкай „Нівай“, прысутнасьцю некалькіх тысячаў беларускіх студэнтаў, звольненых з мэтрапольных ВНУ праз палітычныя матывы, цікавымі ініцыятывамі гэтых студэнтаў, як, прыкладам, суполка „Беларуская нацыянальная памяць“ — усё гэта засталася па-за прэзэнтаванай у даведніку карцінай жыцьця беларусаў у Польшчы.

Наступныя тэксты разьдзелу, прысьвечаныя краінам „дальняга замежжа“ (цікава, чаму сюды адносіцца Польшча, геаграфічна больш блізкая да Беларусі, чым тая ж Малдова ці Казахстан?), распавядаюць пра беларусаў і выхадцаў зь Беларусі ў Ізраілі, Вялікабрытаніі, ЗША, Канадзе, Аргентыне й Аўстраліі. У большасьці гэтых тэкстаў утрымліваецца заўважны ідэалогічны дысананс з пастулятамі першага разьдзелу даведніка. Рэч у тым, што стваральнікамі беларускіх асяродкаў у Аў-

страліі, Вялікабрытаніі, ЗША й Канадзе былі менавіта беларусы паваненнай эміграцыі. Тут сярод іншага згадваюцца асобы, якія, апыніся яны ў паваненны час у Савецкай Беларусі, мелі шанец зьведаць на сабе ўсе перавагі ляляльнасці СССР: Юрка Віцьбіч, Масей Сяднёў, Янка Золак, Мікола Шчаглоў-Куліковіч, Раіса й Вінцэнт Жук-Грышкевічы ды іншыя. Што праўда, цензура ўсё ж прыбрала з тэкстаў згадкі пра найбольш нелюбімых афіцыйным Менскам дзеячаў, такіх, як Наталья Арсеньнева, Івонка Сурвіла. Акрамя таго, без узгаднення з аўтарамі прыбіраліся цэлыя абзацы й дадаваліся іншыя. Аднак нягледзячы на такія ідэалічныя выпраўленьні самі па сабе прэзэнтаваныя ў разьдзеле тэксты даволі поўна й разнастайна адлюстроўваюць гісторыю беларускай прысутнасці ў згаданых краінах.

Гэтаксама як у выпадку з краінамі „блізкага замежжа“, зь якіх выпалі такія цікавыя асяродкі беларускай прысутнасці апошніх дзесяцігодзьдзяў, як Узбэкістан і Кыргызстан, „далёкае замежжа“ засталася без адмысловых артыкулаў пра беларусаў у Чэхіі, Нямеччыне, Францыі, Гішпаніі, Бэльгіі, Швэцыі. Імаверна, не знайшлося дасьведчаных аўтараў, што яшчэ раз паказвае агульныя хібы беларускага эміграцыйнаўства. Разам з тым, у гісторыі й сучаснасьці беларускай прысутнасці ў згаданых краінах таксама багата фактаў, што ня ўпісваюцца ў афіцыйную менскую ідэалёгію.

Пяты разьдзел складаюць тэксты, напісаныя прафэсіяналамі-архівістамі. У іх бачым найбольш поўны аналіз дакумэнтаў, прысьвечаных гісторыі беларускага замежжа, з асобных дзяржаўных архіваў Беларусі (тых, што пазначаюцца як выдаўцы даведніка). Гэтыя матэрыялы ўяўляюць надзвычай вялікую цікавасьць для дасьледнікаў-эміграцыйнаўцаў, таму гэты разьдзел можна лічыць адным з самых каштоўных у кнізе.

Шосты разьдзел мае своеасаблівы ілюстрацыйны характар. Тут публікуюцца асобныя дакумэнты, прысьвечаныя гісторыі беларускага замежжа. Што праўда, прынцып адбору саміх дакумэнтаў не зусім зразумелы.

У апошні разьдзел вынеслі даволі сьціплую (толькі 2 старонкі) бібліяграфію выданьняў пра беларускае замежжа, якасьць і паўнату якой абмяркоўваць сьмешна. Варта заўважыць, што адсутнасць спасылак у саміх тэкстах нават пры цытаваньні істотна зьніжае навуковую вартасьць артыкулаў.

Пры канцы кнігі зьмешчаны прыгожыя каляровыя ілюстрацыі: некалькі мапаў, а таксама даволі якасныя выявы архіўных дакумэнтаў і выданьняў з гісторыі беларускага замежжа.

З усімі сваімі плюсамі й мінусамі, даведнік „Беларускае замежжа“ сапраўды можна назваць адлюстраваннем узроўню сучаснага разьвіцьця беларускага эміграцыйзнаўства. Несумненна, бяз пэўных ідэялягічных установак і больш сур’ёзнай аналітычнай працы яго магчыма было б зрабіць больш інфармацыйна якасным, як і ўсё беларускае эміграцыйзнаўства, разьвівайся яно ў іншых умовах, магло б быць значна больш прасунутым і разнастайным.

Н. Г.

Кіпель, Зора. Дні аднаго жыцьця...: Успаміны, артыкулы, дзёньнікі. Мінск: Зміцер Колас, 2010. — 936 с. — Наклад 500 асобнікаў.

У разнастайнай інтэлектуальнай спадчыне беларускай паваеннай эміграцыі амаль не захавалася, ці не было дасюль апублікавана, дзёньнікаў. Вядома, што некаторыя дзеячы іх вялі, прыкладам Вінцэнт Жук-Грышкевіч, але яны пакуль захоўваюцца ў архівах і чакаюць свайго часу. Разам з тым, дзёньнікі — надзвычай цікавая крыніца інфармацыі і пра асобу аўтара, і пра ягонае звычайнае штодзённае жыцьцё. Менавіта таму выданьне дзёньнікавых запісаў Зоры Кіпель стала адметнай падзеяй у эміграцыйзнаўстве.

Уласна выданьне „Дні аднаго жыцьця“, укладзенае Сяргеем Шупам, уключае ў сябе ня толькі дзёньнікі, але і ўспаміны, напісаныя з розных нагодаў, ды артыку-

лы, што публікаваліся ў эміграцыйных пэрыёдыках. Аднак асноўны зьмест амаль тысячастаронкавага тому склалі менавіта дзёньнікі.

Зора Кіпель рабіла больш-менш рэгулярныя запісы пра штодзённыя справы цягам 1978—1994 гг. Такім чынам, 16 гадоў жыцьця сям’і актыўных амэрыканскіх беларусаў знайшлі адлюстраваньне на старонках кнігі. Запісы пераважна кароткія, робленыя хутчэй для памяці, прысьвечаныя падзеям дня. Тут шмат побытавых дэталяў, што могуць

быць асабліва каштоўныя для будучых дасьледнікаў эміграцыйнай штодзённасці. Разам з тым, тут прысутнічаюць розныя асобы з тагачаснай беларускай дыяспары, якім аўтарка часам дае некія характарыстыкі. Праз дэталі вырашэння супольных спраў можна „з бліжэйшае адлегласці“ зірнуць на Вітаўта Тумаша, Антона Адамовіча, Янку Запрудніка, шмат каго яшчэ і, зразумела, на Вітаўта Кіпелья. Між іншага, апошні сам рабіў камэнтары да пазначаных жонкай падзеяў.

На жаль, у сваім дзёньніку Зора Кіпель не фіксавала сваіх разваг адносна тых тэкстаў, з якімі працавала як рэдактарка, адносна тых кніг, якія чытала. Яе запісы іншыя. Аўтарка абавязкова пазначала, калі яна рабіла сабе фрызуру, калі ездзіла ў якую краму набываць падарункі... Але побач з гэтымі звычайнымі жыццёвымі справамі, празь якія чалавек бачыцца больш зямным, зразумелым, побач з хатнімі клопатамі й як неад’емная частка жыцця Кіпелья ў дзёньніку прысутнічаюць шматлікія грамадзкія справы. То рыхтаваньне ялінкі ці якога канцэрту, выставы, то праца з тэкстамі для таго ці іншага выдання, то спатканьне зь якім амэрыканцам у той ці іншай беларускай справе... Усё гэта было натуральнай складовай часткай жыцця Зоры Кіпель і ейнае сям’і. Дзёньнік тлумачыць, што значыць быць беларусам на чужыне штодня.

Кніга „Дні аднаго жыцця“ — плён надзвычай вялікай працы ўкладальніка й рэдактара, і разам з выдадзенай раней Бібліяграфіяй беларускага друку на Захадзе — справай жыцця Зоры й Вітаўта — ёсьць своеасаблівым інтэлектуальным помнікам сям’і Кіпельяў. Апублікаваныя дзёньнікі маюць сапраўды вялікае значэньне й як гістарычная крыніца, і як сьведчаньне эпохі, і як добрая нагода для пошуку й выдання іншых эміграцыйных дакумэнтаў такога кшталту.

Н. Г.

Салавей, Алякс. Творы: паэзія, проза, лісты. Мінск: Лімарыус, 2010. — 560 с. — Наклад 400 асобнікаў.

Беларускім эміграцыйным пісьменьнікам ня надта шанцуе на ўвагу мэтраполіі. Пасьля ўсплёску цікавасьці да іх першай паловы 1990-х надалей яны паступова ізноў, як і ў савецкія часы, сталі ў айчынных дасьледнікаў пэрсонамі *non grata*. Сёньня апублікаваць на старонках афіцыйнага літаратурнага пэрыёдыка артыкул, прысьвечаны Натальлі Арсеньевой, Масею Сяднёву ці Алесю Салаўю, амаль гэтаксама складана, як у 1970-х выдрукаваць матэрыял пра дысідэнтаў. Менавіта таму справу вяртаньня ў Беларусь творчай спадчыны эміграцыйных

паэтаў і пісьменьнікаў могуць узяць на сябе выключна недзяржаўныя выдаўцы. Гэтак, выдавецтва „Лімарыос“ запачаткавала сэрыю „Галасы Айчыны“, першай кнігай у якой стаў збор твораў Алесь Салаўя (1922–1978).

Гэты паэт нездарма лічыцца адным з найбольш таленавітых творцаў беларускай паваеннай эміграцыі. Сваю паэтычную дзейнасць ён пачаў яшчэ ў перадваеннай Беларусі, але ці не найбольш плённым часам для Салаўя сталі 1940-я гг. Першы ягоны зборнік „Мае песні“ пабачыў свет у Рызе ў 1944 г., другі, „Сіла гневу“, — у

1948 г. у Остэргофэне (Нямеччына). Усё, што рыхтавалася пазьней, не было надрукаванае пры жыцці аўтара. Толькі пасля ягонай сьмерці БІНiМ выдаў збор твораў паэта пад назвай „Нятуская краса“ (Нью-Ёрк—Мэльбурн, 1982). Гэты апошні й стаў асновай для менскага выданьня, апрацаванага літаратарам Міхасём Скоблам.

У мэтрапольным выданьні падаюцца некаторыя творы (паэтычныя й праязічныя), што не ўвайшлі ў папярэдняе, БiНiМаўскае, а таксама, што найбольш важна, зьмяшчаецца багатая эпістальная спадчына паэта. Амаль палову аб'ёму кнігі складаюць лісты Алесь Салаўя з 1943 да 1977 г. Прычым большая іх частка належаць да „аўстрыйскага“ пэрыяду жыцця ў лягерах для перамешчаных асобаў (1947—1950 гг.). Адрасатамі лістоў былі вядомыя дзеячы паваеннай эміграцыі: Масей Сяднёў, Юрка Віцьбіч, Вітаўт Тумаш, Алесь Грыцук, Міхась Скабей, Антон Адамовіч і іншыя.

Адамовіч кантактаваў з паэтам ужо ў „аўстралійскі“ пэрыяд ягонага жыцця (нават адведваў Салаўя ў Мэльбурне незадоўга да сьмерці) і быў складальнікам БiНiМаўскага збору твораў ды найбольш глыбокім знаўцам і крытыкам ягонай творчасці. Праца Антона Адамовіча „Так пяю Салавей“⁷ да сёння застаецца найбольш цікавым і грунтоўным аналізам жыцця й літаратурнай спадчыны паэта.

⁷ Адамовіч, Антон. Так пяю Салавей // Адамовіч, Антон. Творы. Нью-Ёрк, 2003. С. 394–609.

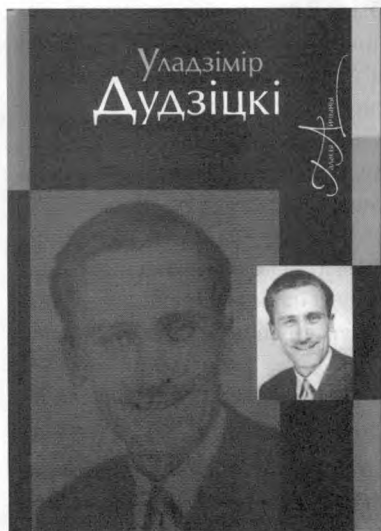
Публікацыя ліставання Алеся Салаўя дае магчымасць убачыць і адчуць ягоны душэўны стан, асаблівасці штодзённага жыцця, спадзяванні і мары. Гэтыя лісты — яшчэ і каштоўны матэрыял для гісторыка, што даследуе жыццё беларусаў у паваенных лягерах Ды-Пі. Шкада толькі, што камэнтары да апублікаванай у зборы карэспандэнцыі даволі сьціплыя і мала дапамагаюць недасведчанаму чытачу ў разуменьні згаданых у лістах падзеяў і асобаў.

У дадатку да тому зьмешчаныя некалькі ўспамінаў пра Алеся Салаўя, напісаных ягонымі сучаснікамі, а таксама лісты жонкі паэта Зінаіды Кадняк да розных асобаў ужо пасля сьмерці паэта. Ёсць у кнізе і цікавыя фатаздымкі-ілюстрацыі.

Менскае выданьне творчай спадчыны Алеся Салаўя на сёння зьяўляецца найбольш поўным. Такім чынам, дзякуючы ініцыятыве прыватнага выдаўца, даробак аднаго з найбольш таленавітых эміграцыйных паэтаў усё ж вярнуўся ў мэтраполію.

Я. С.

Дудзіцкі, Уладзімер. Творы. Мінск: Лімарыус, 2010. — 400 с. — Наклад 400 асобнікаў.

Другім імем, якое вярнулася ў мэтраполію дзякуючы сэр'і „Галасы Айчыны“, стала імя ўладзімера Дудзіцкага (1911 — пасля 1976). Гэты эміграцыйны паэт, таксама як і Алесь Салавей, прэтэндуе на званьне самага таленавітага творцы паваеннай беларускай эміграцыі. Ён, як і малады калега, пачаў сваю творчую дзейнасць яшчэ ў перадваенны час, але паспеў і за яе паплаціцца зьнявольеннем і лягерамі. Вярнуўшыся ў Беларусь каля 1940 г., ён ня меў права жыць у Менску, таму вымушаны быў уладкоўвацца ў Віцебску, застаючыся палітычна і ідэалагічна ненадзейным у вачах савецкай улады.

Гэтаксама, як і Алесь Салавей, Уладзімер Дудзіцкі ў часе акупацыі супрацоўнічаў з „Беларускай газэтай“. Абодва паэты ведалі адзін

аднога ня толькі па Менску, але й па пазьнейшых аўстрыйскіх лягерах Ды-Пі. Праўда, пасья жыцьцё закінула творцаў у розныя, хоць і аднолькава экзатычныя для беларусаў краіны: Салавей пасяліўся ў Аўстраліі, а Дудзіцкі выехаў у Вэнэсуэлу. Для Дудзіцкага 1940-я гг. былі даволі плённыя ў творчым пляне, хоць і далейшая эміграцыя ня гэтак катастрафічна адбілася на ягонай творчасці, як Аўстралія на жаданьні Салаўя працаваць.

Разам з тым, пры жыцьці Ўладзімер Дудзіцкі ня выдаў аніводнага ўласнага зборніка, хоць падрыхтаваў багата. Матэрыялы да аднаго канфіскавалі яшчэ ў часы арышту ў 1934 г., далейшыя губляліся ў віхурах вайны й паваеннага жыцьця. Ні ў пэрыяд працы на пасадзе кіраўніка беларускай службы радыё „Вызваленне“, ні пазьней, у часе жыцьця ў ЗША, Уладзімер Дудзіцкі гэтак і ня здолеў надрукаваць аніводнага ўласнага зборніка. І толькі праз шмат гадоў пасья таямнічага зьнікненьня паэта, у 1994 г., намаганьнямі БІНіМу пабачыў сьвет збор твораў Уладзімера Дудзіцкага пад назвай „Напярэімы жаданьням“.

Укладальнік БІНіМаўскага тому, архівіст і эміграцыязнаўца Лявон Юрэвіч, стаў укладальнікам і менскага выданьня. Як і ў выпадку з зборам Алеся Салаўя, у новым томе Ўладзімера Дудзіцкага зьявіліся паэтычныя й праязічныя творы, якіх не было ў папярэднім выданьні, абноўленая бібліяграфія, напісаная іншая прадмова, прысьвечаная больш жыцьцю, чым творчасці паэта. Між іншага, у прадмове выказваецца і новая вэрсія прычынаў зьнікненьня дзеяча.

На вялікі жаль, амаль не захавалася эпістальярнай спадчыны Ўладзімера Дудзіцкага, таму выданьне атрымалася выключна мастацкім. Праз тэхнічныя праблемы не былі зьмешчаныя ў томе й нешматлікія падрыхтаваныя для яго ілюстрацыі.

Тым ня менш, збор твораў Уладзімера Дудзіцкага, як і папярэдні том Алеся Салаўя (найбольш поўныя на сёньня выданьні спадчыны эміграцыйных паэтаў) — важны крок у вяртаньні гэтага імя ў айчыны літаратурны й гістарычны дыскурс.

Я. С.

Счастный, Владимир. Художники Парижской школы из Беларуси: Эссе, биографии, путеводитель. Минск: Четыре четверки, 2010. — 176 с.

Счастный, Владимир. Париж. Минск: Четыре четверки, 2011. — 94 с. — (Малая подорожная книжка белоруса).

Беларуская прысутнасць у Францыі да сёння застаецца маладась-ледаваная ў мэтраполіі, нягледзячы на тое, што прыклады нарадзінцаў беларускіх земляў, што ў той ці іншы час абіралі месцам свайго жыцця Парыж, вядомыя нават школьнікам (узгадаць хаця б хрэстаматычных Адама Міцкевіча ці Марка Шагала). Тым ня менш, турысты зь Беларусі будуць хутчэй шукаць у Парыжы магіль дзеячаў расейскай культуры, чым суайчынікаў. Беларускі дыплямат Уладзімер Счасны зрабіў спробу пазнаёміць чытачоў з своеасаблівым беларускім Парыжам, засноўваючыся найперш на гісторыі знакамітай Парыскай мастацкай школы. Менавіта ёй, яе гісторыі і найбольш ролі ў ёй нарадзінцаў беларускіх земляў (пераважна габрэяў), прысьвечаная першая згаданая вышэй кніга аўтара.

Гісторыя Парыскай школы — гэта гісторыі ня толькі французскага, але эўрапейскага мастацтва першай паловы XX ст. І ў кнізе ўладзімера Счаснага яна паслядоўна разглядаецца ад пачатку, пабудовы „Вульля“ Адольфам Бушэ, праз пэрыпэтыі лёсаў насельнікаў, да сканчэння і пазьнейшага змаганьня за захаваньне самога будынку.

Пры гэтым асноўны акцэнт аўтар робіць на жыццёвыя й творчыя шляхі менавіта выхадцаў з Беларусі: Хаіма Суціна, Марка Шагала, Лява Бакста, Восіпа Цадкіна, Оскара Мешчанінава, Восіпа Любіча,

Міхаіла Кікоіна, Надзеі Хадасевіч-Лежэ і іншых. У прыцягальнай апа-вядальнай манеры эсэ чытачу падаюцца факты з жыцця згаданых асобаў, сярод іншага, адзначаюцца кошты іхных карцінаў на аўкцыёнах ужо XXI ст. Аповед суправаджаецца вялікай колькасцю ілюстрацыяў: як здымкаў з архіву аўтара, гэтак і рэпрадукцыяў мастацкіх твораў. Асобна ў кнізе зьмяшчаюцца кароткія храналёгіі-біяграфіі нарадзінцаў беларускіх земляў, што ўваходзілі ў Парыскую школу.

Важным момантам у аповедзе пра выхадцаў зь Беларусі зьяўляецца вызначэньне дакладных парыскіх адрасоў іхнага жыцця й дзейнасці. Асобны разьдзел кнігі „Падарожжа па слядах вялікай эпохі“ ўяўляе сабой турыстычны даведнік, дзе пазначаюцца найбольш цікавыя месцы, зьвязаныя з Парыскай школай і своеасаблівым „беларускім“ сьледам у ёй.

Відавочна, з гэтага разьдзелу й нарадзілася ідэя выданьня ўжо спецыяльнага даведніка пра беларускі Парыж, якая ўжо на пачатку 2011 г. увасобілася ў новую кнігу. Матэрыялы пра месцы, зьвязаныя зь біяграфіямі ўдзельнікаў Парыскай школы, тут дапоўненыя згадкамі пра выхадцаў зь беларускіх земляў часоў „вялікай эміграцыі“ ў сувязі з паўстаннем 1830—1831 гг. На жаль, месцы, зьвязаныя зь дзейнасьцю ўласна беларускай сьвядомай паваеннай эміграцыі ў даведнік не ўвайшлі.

Сама кніга пра Парыж мае выразны ўтылітарны характар. Тут падрабязна апісваецца, як знайсці тое ці іншае месца, падаюцца здымкі й мапы-схемы. Разуумеючы, што беларускія турысты наўрад ці могуць задаволіцца аглядам выключна „беларускіх“ месцаў у Парыжы, у даведніку падаюцца звесткі й пра ўнівэрсальныя знакамітасьці французскай сталіцы. Мінімум тройчы згадваецца беларуская амбасада. Прагматычны характар даведніка дапаўняецца зьмешчаным пры канцы міні-размоўнікам ды паказьнікам згаданых месцаў, для больш лёгкага пошуку па кнізе. Можна меркаваць, што нават калі „Малая падарожная кніжка для беларуса“ (ідэя такіх выданьняў проста выдатная) пра Парыж і саступае ў якасьці сусьветна вядомым турыстычным даведнікам, то менавіта беларускі яе зьмест цалкам здольны прыцягнуць да сябе ўвагу айчынных турыстаў.

Наагул жа кнігі ўладзімера Счаснага, напісаныя прыгожай, хоць і не беларускай, мовай, зьяўляюцца важным крокам у справе вывучэньня й папулярызацыі беларускай прысутнасьці ў Парыжы ды ўвогуле ў Францыі.

Н. Г.

Стагановіч, Аляксандр. Успаміны пасла. Мінск: Лімарыус, 2011. — 270 с. — (Беларуская мемуарная бібліятэка). — Наклад 300 асобнікаў.

Зьяўленьне адмысловай выдавецкай сэрыі, прысьвечанай беларускай мэмуарнай літаратуры, насыпвала даволі даўно, аднак толькі цяпер атрымала рэальнае ўвасабленьне. І першай кнігай тут сталі ўспаміны беларускага палітычнага дзеяча міжваеннага часу ды паваяннай эміграцыі Аляксандра Стагановіча (1890—1988). Першая публікацыя ўспамінаў адбылася на старонках „Запісаў БНІМ“ (№32. 2009), цяпер жа яны пабачылі сьвет асобным выданьнем.

Паводле цьверджаньня аўтара прадмовы й камэнтароў у кнізе, гісторыка Аляксандра Пашкевіча, асоба Стагановіча цікавая тым, што

да апошняга часу заставалася малавядомай для дасьледнікаў. Навукоўцы, што вывучалі палітычную гісторыю Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы, амаль нічога не маглі сказаць пра жыцьцё й дзейнасьць аўтара ўспамінаў як да атрыманьня ім пасольскага мандату, такі і ў кароткі час ягонаў дэпутацкаў дзейнасьці, ды і пагатоў пра далейшы лёс.

Аляксандар Стагановіч пражыў працяглае (98 гадоў) і даволі багатае на падзеі, краіны й людзей жыцьцё. У часе Першай сусьветнай вайны ён як жаўнер царскаў арміі правёў некалькі гадоў у Францыі (якую потым лічыў сваёй другой бацькаўшчынай), Грэцыі, Сэрбіі, Македоніі, дзе ваяваў на Балканскім фронце. Недзе з часоў пачатку вайны паходзіць знаёмства з Ігнатам Дварчаніным. Вярнуўшыся ў Беларусь, Стагановіч доўгі час жыў на гаспадарцы ў вёсцы Нясутычы на Наваградчыне, зьведаў рэпрэсіі з боку польскіх уладаў за сваю палітычную дзейнасьць. У паваянны час разам зь сям'ёй апынуўся ў Нямеччыне, адкуль выехаў у ЗША, дзе й пражыў рэшту жыцьця.

Успаміны гэтага дзеяча дазваляюць ня толькі аднавіць нюансы ягонаў біяграфіі, але й цікавыя моманты палітычнага жыцьця міжваеннай Заходняй Беларусі: асаблівасьці правядзеньня выбараў, дзейнасьці Грамады й КПЗБ. Тут ёсьць і цікавыя дэталі жыцьця й характараў асобных дзеячаў.

Акрамя ўласна ўспамінаў, у кнігу ўвайшлі артыкулы мэмуарнага характару аўтарства Аляксандра Стагановіча, што публікаваліся на старонках паваеннай беларускай эміграцыйнай пэрыёдыкі ды былі прысьвечаны падзеям у Заходняй Беларусі. Зьмяшчаюцца тут і фотаздымкі зь сямейнага архіву Стагановічаў.

Як і ўсе мэмуары, „Успаміны пасла“ даволі суб'ектыўныя. У некаторых момантах аўтар памыляецца ў фактах ці характарыстыцы падзеяў і асобаў, але дзякуючы грунтоўнаму камэнтаваньню, зробленаму гісторыкамі Аляксандрам Пашкевічам і Алегам Гардзiенкам, тэкст магчыма ўспрымаць адэкватна.

Кніга ўспамінаў Аляксандра Стагановіча важная як „вьяртаньнем“ ў мэтрапольны гістарычны дыскурс чарговага імя, гэтак і пачаткам выданьня сэрыі раней непублікаваных або малавядомых беларускіх мэмуараў зь якасным навуковым апаратам. І першае, й другое, несумненна, вартае вітаньня й працягу.

Я. С.

Янушкевіч, Яўстафій. *Успаміны (1805—1831)*. Мiнск: Лiмарыус, 2011. — 256 с. — (Беларуская мэмуарная бiблiятэка). — Наклад 300 асобнiкаў.

Беларускія эміграцыйныя дзеячы XIX ст., гэтаксама як і іхныя суродзічы-эмігранты XX ст., патрабуюць адмысловай увагі дасьледнікаў і „вьяртаньня“ ў нацыянальную інтэлектуальную прастору. І другая кніга сэрыі „Беларуская мэмуарная бiблiятэка“ зьяўляецца яшчэ адным добрым прыкладам для сучасных навукоўцаў і выдаўцоў.

Гiсторык Вольга Гарбачова прэзентуе тут успаміны Яўстафiя Янушкевіча (1805—1874) з 1805—1831 гг., знойдзеныя ў рукапісным выглядзе ў архiўных фондах Ягелонскай бiблiятэкі ў Кракаве.

Яўстафi Янушкевіч — удзельнiк паўстаньня 1830—1831 гг. — больш

вядомы (калі наагул магчыма казаць пра ягоную вядомасць у Беларусі) як брат пісьменьніка й падарожніка Адольфа Янушкевіча (1803—1857) ды дзеяч эміграцыі, што традыцыйна ў нас лічылася польскай. Акрамя таго, ён публіцыст і пасьпяховы выдавец — заснавальнік парыскай газеты „Пілігрым польскі“, якую з 1832 г. рэдагаваў Адам Міцкевіч. Аднак пра жыццё Яўстафія Янушкевіча да эміграцыі нідзе асабліва ня згадвалася. Высылкамі ж Вольгі Гарбачовай, што расчытала, пераклала на беларускую мову і грунтоўна пракаментавала ўспаміны, чытачам і даследнікам адкрываецца першы пэрыяд жыцця дзеяча.

У напісаных для дачкі Марыі мэмуарах Яўстафі Янушкевіч згадвае пра сваё навучаньне ў Нясьвіскай дамініканскай школе, Віленскай гімназіі, Віленскім унівэрсытэце. З часоў студэнцтва паходзіць знаёмства з Адамам Міцкевічам, Янам Чачотам, Стэфанам Занам, Мікалаем Маліноўскім і іншымі сьведомымі маладзёнамі, што мелі дачыненне да дзейнасьці нацыянальна-вызваленчых таварыстваў. Вялікае ўражаньне й моцны ўплыў на Янушкевіча зрабіў выкладчык унівэрсытэту і ягоны духоўны лідэр Яўхім Лялевель. Менавіта з падтрымкі апошняга па сканчэньні ўнівэрсытэту Яўстафі ўзяўся за пераклад шматтамовай гістарычнай працы Фрыдрыха Ансільёна, а таксама распрацоўваў канцэпцыю перавыдання Статуту Вялікага княства Літоўскага.

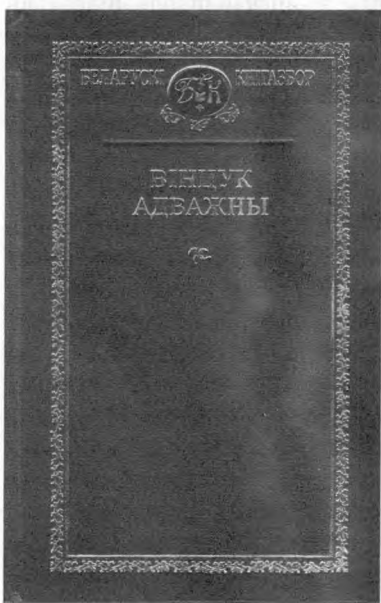
Успаміны Яўстафія Янушкевіча цікавыя адлюстраваньнем таго асяродзьдзя, у якім ён жыў у першыя 26 гадоў свайго жыцця, а таксама апісаньнем падзеяў паўстаньня 1830—1831 гг., у якім ён браў удзел як адзін з эмісараў Цэнтральнага віленскага камітэту й арганізатар лякальных выступаў у Ашмянах, Барунах, а пазьней — вайсковец у корпусе Самуэля Рожыцкага. Цікава адзначыць, што Янушкевіч зрабіў спробу стаць летапісцам гэтага корпусу, сабраўшы ўсе загады, аднавіўшы храналёгію яго дзейнасьці ў жніўні—красавіку 1831 г. Імаверна, ён меў намер напісаць пра ваенныя падзеі асобныя мэмуары, аднак ня здзейсніў яго.

У кнігу Яўстафія Янушкевіча ўвайшлі ня толькі ўласна ўспаміны дзеяча з даэміграцыйнага часу, але й два асобныя дакумэнты: справаздача Нацыянальнаму ўраду ад 16 ліпеня 1831 г. ды ліст да Яўхіма Лялелья ад 10 жніўня 1830 г. Усе матэрыялы публікуюцца як у польскамоўных арыгіналах, гэтак і ў беларускіх перакладах, чаго вымагаюць умовы сэрыі. Тэксты добра пракаментаваныя, суправаджаюцца геаграфічным і іменным паказьнікам, а таксама ўнікальнымі ілюстрацыямі. Можна сьцьвярджаць, што ў сэнсе якасьці навуковага апарату другая кніга Беларускай мэмуарнай бібліятэкі не саступае першай.

Важным момантам публікацыі ўспамінаў Яўстафія Янушкевіча зьяўляецца тое, што ў адрозьненьне ад шмат якіх польскамоўных мэмуараў XIX ст. яны да сёньня не былі апублікаваныя. А таму падрыхтаваную Вольгай Гарбачовай кнігу можна лічыць значнай падзеяй і для беларускай, і для польскай гістарыяграфіі.

Я. С.

Адважны, Вінцук. *Выбраныя творы*. Мінск: Кнігазбор, 2011. — 592 с. („Беларускі кнігазбор“: Серыя 1. Мастацкая літаратура). — Наклад 700 асобнікаў.

Успаміны а. Язэпа Гэрмановіча (Вінцука Адважнага), у свой час перакладзеныя на шэсьць моваў, у 1990-х выходзілі і ў Беларусі сіламі выдаўцоў. Аднак наўрад ці можна сьцьвярджаць, што аўтар і ягоная творчасць добра вядомыя ў мэтраполіі. Зборнік твораў гэтага рэлігійнага дзеяча й літаратара, укладзены літаратуразнаўцай Ірынай Багдановіч і выдадзены менскім „Кнігазборам“, відавочна, ня мог зьмясьціць на сваіх старонках усёй багатай літаратурнай спадчыны Вінцука Адважнага. Паводле складальніцы, ёй давялося надзвычай ашчадна адбіраць творы для выданьня, „каб паказаць шматграннасьць творчай асобы пісьменьніка, унікальную адмет-

насьць і зьмястоўнасьць кожнага пэрыяду яго творчасці, вылучышы зь яе найлепшае“⁸. У выніку том склалі дзесяць вершаў пераважна даваеннага часу, два пражэічныя творы (апавяданьне „Адам і Анэлька“ ды аповесць „Хлапец“), дзесяць тэкстаў публіцыстычнага характару, тры лісты 1928—1935 гг. У дадатак да кнігі ўвайшлі тэксты, прысьвечаныя жыцьцю й творчасці самога а. Гэрмановіча, шлях

⁸ Каментар // Адважны, Вінцук. *Выбраныя творы*. Мінск: Кнігазбор, 2011. С. 575.

якога адлюстраваны таксама й на зьмешчаных на асобнай уклеяцы здымках.

Аднак найбольш значную частку зборніка склаў разьдзел „Успаміны“, дзе зьмешчаныя як ужо публікаваныя „Кітай, Сібір, Масква“ ды „Учора, сягоння, заўтра“, гэтак і раней не друкаваныя няскончаныя пачаткі мэмуараў (у кнізе яны атрымалі назву „Мае тата й мама“), што захоўваліся ў архіве а. Гэрмановіча ў фондах Беларускай бібліятэкі імя Ф. Скарыны ў Лёндане.

Аўтар успамінаў валодаў выразным талентам апавядальніка, што зрабіла ягоныя творы, прысьвечаныя даволі складаным падзеям жыцця а. Язэпа ў сталінскіх лягерах, даволі лёгкімі для чытаньня й успрымання. І тым ня менш, рашэньне ўкладальніка не камэнтаваць гэтых успамінаў падаецца не зусім правільным. У мэмуарах сустракаецца багата імёнаў, згадваюцца спэцыфічныя падзеі, вартыя адмысловага тлумачэньня з гледзішча сучасных ведаў пра іх. Адсылка ж чытачоў успамінаў да камэнтараў у лістах, зьмешчаных пасля, таксама не выраतोўвае становішча. Усё ж такі мэмуары — ня чыста літаратурны твор, яны патрабуюць і ўвядзеньня чытача ў гістарычны кантэкст, і супастаўленьня пададзеных аўтарам суб’ектыўных зьвестак з інфармацыяй іншых крыніцаў. У выніку ж новая публікацыя сапраўды важных і цікавых успамінаў а. Язэпа Гэрмановіча зусім анічога не дадала да ранейшых выданьняў.

Варта заўважыць, што пераважная большасьць тэкстаў тому належыць да даваеннага пэрыяду творчасьці Вінцука Адважнага. У той жа час і паваенны „пасялялягерны“ час быў для пісьменьніка даволі плённы. Тады ён стаў вядомы сярод суродзічаў на Захадзе яшчэ й як байкапісец. На жаль, гэтая галіна творчасьці а. Язэпа засталася цалкам па-за ўвагай укладальніцы й выдаўцоў кнігі, таксама як і даволі цікавая паваенная эпістальная спадчына сьвятара й рэдактара часопісу „Божым шляхам“.

І тым ня менш, зьяўленьне збору выбраных твораў Вінцука Адважнага ў Менску важнае ўжо само па сабе, як яшчэ адзін прыклад вяртаньня на радзіму інтэлектуальнай спадчыны эміграцыі ды як магчымасьць падштурхнуць дасьледнікаў да вывучэньня гэтай даволі багатай і разнастайнай спадчыны.

Я. С.

Руднік, Галіна. Птушкі пералётныя. Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода, 2011. — 192 с. — (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе).

У шэрагу ўжо адносна шматлікіх жаночых беларускіх эміграцыйных мэмуараў дадалася яшчэ адна пазыцыя — успаміны „Птушкі пералётныя“ супрацоўніцы радыё „Свабода“ Галіны Ганчарэнкі-Руднік (нар. 1930). Першапачаткова чытаныя на радыё, цяпер яны пабачылі сьвет у папяровым выглядзе ў сэрыі „Бібліятэка Свабоды“ і былі відавочна зьвязаныя зь юбілеем радыёстанцыі.

Аўтарцы ўспамінаў давалася багата перажыць з самага дзяцінства, калі ў 1937 г. яе маці рэпрэсавалі як ворага народу. Алеку над дзяўчынкай узяла на сябе ейная цётка, беларуская опэрная сьпявачка Барбара Вержбаловіч, што на доўгія гады стала анёлам-ахоўнікам для пляменьніцы. З старонак успа-

мінаў паўстаюць псыхалягічна й матэрыяльна складаныя варункі жьцця ў перадваеннай і ваеннай Беларусі. Прычым важна тое, што Галіна Ганчарэнка паходзіла з Усходняй Беларусі й глядзела на акупацыю менавіта вачыма дзяўчынкі-„ўсходніцы“, а таму ня бачыла ў немцах „вызвалальнікаў“, якімі яны часам падаваліся зыхарам Заходняй Беларусі.

Разам з сваёй цёткай Барбарай аўтарка ўспамінаў была заангажаваная ў беларускае грамадзка-культурнае жьццё ў часе акупацыі й пасля эвакуацыі ў Нямеччыну. У тэксьце можна знайсці цікавыя моманты з жьцця беларускай інтэлігенцыі й канкрэтных яе прадстаўнікоў, такіх, як Мікола Куліковіч, Натальля Арсеньнева. Адметныя ў тэксьце ўспаміны пра тэатральную групу „Жыве Беларусь!“ у яшчэ ваенным Бэрліне, у якой сьпявала цёця Барбара. Вось як згадвае Галіна ўмовы працы артыстаў: „Праца артыстаў была вельмі цяжкай. Езьдзілі яны цянікамі, на дарозе ўсё часьцей бамбілі. У такім выпадку цянік спыняўся, усе мусілі выбегчы зь яго часам пад адхон або ў поле. Цёцю ў дарозе параніла ў калені. Але найгорш было тое, што цянік

давозіў тэатральную групу да якога-небудзь гораду, а адтуль яны мусілі пеішу дабірацца да лягеру, дзе меліся выступаць, і цягнуць на сабе строі, ноты, асабістыя рэчы⁹.

Адметным для аўтаркі стаў і пэрыяд жыцця ў лягерах Ды-Пі, дзе яна зноў пачала вучыцца, гэтым разам у беларускай гімназіі імя Янкі Купалы. З старонак успамінаў паўстаюць цікавыя падрабязнасці штодзённага лягернага жыцця, а таксама дачыненняў насельнікаў.

Зь Нямеччыны Галіне Ганчарэнцы ў суправаджэньні цёткі ўдалося выехаць на навучаньне ў ЗША. Па сканчэньні вышэйшай асьветы маладая жанчына на настойлівую прапанову прэзыдэнта Рады БНР Міколы Абрамчыка вярнулася ў Нямеччыну, дзе пачала працу ў Беларускай службе радыё „Вызваленьне“. І хоць менавіта ў Беларускай рэдакцыі яна працавала нядоўга, успаміны Галіны Ганчарэнкі — гэта, бадай, першыя беларускія мэмуары, у якіх адлюстраваная гісторыя гэтак нелюбімага ў СССР радыё. Чытаючы тэкст, можна зразумець, у якіх часам складаных умовах працавалі супрацоўнікі радыё „Вызваленьне“ / „Свабода“. Тут жа ёсьць і цікавыя пабытовыя падрабязнасці рэдакцыйнай кухні, аповеды пра асваеньне працы зь мікрафонам, шпіёнскія гісторыі, што часам закраналі супрацоўнікаў. Дзякуючы апавядальніцкаму таленту Галіны Ганчарэнкі-Руднік, ва ўспамінах адчуваецца атмасфэра часоў халоднай вайны, у якой давялося працаваць.

Важнае месца ва ўспамінах займае асоба Барбары Вэржбаловіч, лés якой цягам 30 гадоў быў цесна звязаны з жыццём Галіны Ганчарэнкі й нечакана абарваўся ў выніку аўтамабільнай аварыі ў Мюнхэне ў 1967 г. Асобны разьдзел успамінаў прысьвечаны рэпрэсаванай маці аўтаркі, што прайшла праз сталінскія лягеры й пасяля жыла Маскве, пакуль ня трапіла ў інвалідны дом у Поцьме. Колькі лістоў ад маці Галіна пасьпела атрымаць да ейнай сьмерці ў 1974 г. Яшчэ адзін важны сюжэт успамінаў прысьвечаны дачцэ Сталіна Сьвятлане Алілуевай, якая менавіта Галіну Ганчарэнку празь ейны голас абрала на чытаньне сваіх успамінаў на радыё.

Аўтарка „Птушак пералётных“ працавала на радыё „Свабода“ цягам 41 году, да самага выхаду на пэнсію ў 1995 г. Ейныя ўспаміны, нягледзячы на адсутнасьць камэнтараў, падаюцца найбольш цікавымі й інфармацыйна каштоўнымі з усіх выдадзеных на сёньня беларускіх эміграцыйных жаночых успамінаў.

Н. Г.

⁹ Руднік, Галіна. Птушкі пералётныя. Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода, 2011. С. 62.

ЗЬВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

Аляксандар Асіпчык (1909—1990), грамадзкі й царкоўны дзеяч. У гады Другой сусьветнай вайны браў удзел у дзейнасці беларускіх грамадзкіх і культурна-нацыянальных арганізацыяў. З 1944 г. — на эміграцыі. Спачатку жыў у Нямецчыне, супрацоўнічаў з часопісам „Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі“. У сакавіку 1950 г. выехаў у Амэрыку, жыў сьпяраша ў ЗША, потым у Канадзе, і ўрэшце ізноў у ЗША. З 1950-х гг. быў зьвязаны з Расейскім аб'яднаньнем таварыства ўзаемадапамогі (РООВА).

Андрэй Блінец (нар. 1974), гісторык, краязнаўца. Скончыў гістарычны факультэт БДПУ імя Максіма Танка. Жыве ў Клецку. Працаваў настаўнікам гісторыі ў школах Клецкага раёну. З 2006 г. — навуковы супрацоўнік Музею гісторыі Клецчыны. Аўтар шэрагу краязнаўчых публікацыяў. Артыкулы з гісторыі нацыянальных вайсковых фармацыяў часоў Другой сусьветнай вайны друкаваліся ў часопісах „Беларускі рэзыстанс“ (Менск) і „Беларуская думка“ (Саўт-Рывэр, ЗША).

Наталля Гардзіенка (нар. 1977), гісторык, кандыдат гістарычных навук. Аўтарка дзвюх манаграфіяў і некалькіх дзясяткаў артыкулаў, прысьвечаных гісторыі беларускай эміграцыі. Адказны рэдактар „Запісаў БНІМ“.

Барыс Данілюк (1923—2011), грамадзкі дзеяч. У часы нямецкай акупацыі працаваў сакратаром і школьным інспэктарам у Слоніме, таксама ў структуры БНС, кіраваў самадзейнасцю, быў спартовым інструктарам СБМ, служыў перакладнікам пры 48-м Беларускам батальёне. З 1944 г. — на эміграцыі. Апынуўся ў французскай зоне акупацыі Нямецчыны. Быў сябрам Беларускага студэнцкага згуртаваньня й рэдкалегіі часопісу „Студэнцкая думка“ (пазьней — „Крывіцкі сьветач“). У 1950 пераехаў у ЗША, жыў у Нью-Джэрзі. Быў сябрам рэдкалегіі газэты „Беларус“. Выдаваў газету „Царкоўны пасланец“.

Надзея Запруднік (дзев. Рагалевіч, у першым шлюбе Кудасава, нар. 1932), мастачка, грамадзка-культурная дзяячка. Паходзіць з в. Дзяткавічы Жыткавіцкага р-ну Гомельскай вобл. У 1944 г. пакінула Беларусь. У 1950 г. выехала ў ЗША. Жыве ў Саўт-Рывэры. Актыўная ўдзельніца беларускага культурнага й царкоўнага жыцця, адна з арганізатараў беларускіх мастацкіх выставаў у Саўт-Рывэры.

Вітаўт Кіпель (нар. 1927), грамадзкі дзеяч, навуковец, даследнік беларускай эміграцыі, доктар мінэралёгіі. Жыве ў Нью-Джэрзі. З 1982 г. — старшыня БІНІМу. Аўтар працы „Беларусы ў ЗША“ (1993 г.; ангельскамоўнае выданьне 1999 г.), шэрагу грунтоўных бібліяграфічных даведнікаў, а таксама дзясяткаў публікацыяў, у т. л. артыкулаў на беларусазнаўчую тэматыку ў амэрыканскіх энцыклапэдыях.

Алесь Марговіч (1927—1967), журналіст, грамадзкі дзеяч, выдавец. У часе нямецкай акупацыі настаўнічаў. У 1944 г. выехаў у Нямеччыну. Вучыўся ў Беларускай гімназіі імя Я. Купалы. У Міхэльсдорфе заснаваў выдавецтва „Крыніца“, дзе выходзіў часопіс „Напагатове!“. Сябра „Дванаццаткі“. Скончыў факультэт паліталёгіі й сацыялёгіі Лювэнскага ўнівэрсытэту; працаваў у Інстытуце вывучэння СССР у Мюнхэне. Рэдагаваў „Беларускі зборнік“ і *Belorussian Review*, выдаваныя інстытутам. Супрацоўнічаў з газэтай „Бацькаўшчына“ й Беларускай рэдакцыяй радыё „Вызваленьне“.

Аляксандар Пашкевіч (нар. 1978), гісторык, кандыдат гістарычных навук. Намесьнік галоўнага рэдактара часопісу „ARCHE Пачатак“. Дасьледуе гісторыю беларускага нацыянальнага руху ў першай палове XX ст., перш за ўсё на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы.

Юры Сабалеўскі (1889—1957), грамадзкі дзеяч. У 1922—1926 гг. — пасол польскага Сойму, у 1924—1926 гг. — сябра й адзін з кіраўнікоў БСРГ. Некалькі разоў арыштоўваўся польскімі ўладамі. Пад час нямецкай акупацыі займаў пасаду бурмістра Баранавічаў. Зь лета 1943 г. да студзеня 1944 г. — старшыня Беларускай самапомачы. У студзені 1944 г. стаў віцэ-прэзыдэнтам БЦР. З лета 1944 г. — на эміграцыі. Жыў у Нямеччыне, ЗША, з 1955 г. ізноў у Нямеччыне. Рэдагаваў газэту „Беларускае слова“.

Івонка Сурвілла (дзев. Шыманец, нар. 1936), мастачка, грамадзка-культурная дзяячка. Вучылася ў Вышэйшай мастацкай школе ў Парыжы. Скончыла філялягічны факультэт Сарбоны (1959). З 1969 г. жыве ў Канадзе. Працавала перакладніцай у фэдэральным бюро перакладаў краіны. Узначальвала БІНІМ у Канадзе, Канадзкі фонд дапамогі ахвярам Чарнобылю. З 1997 г. — старшыня Рады БНР.

Міхась Швэдзюк (нар. 1926), грамадзкі дзеяч, публіцыст. З 1947 г. жыве ў Вялікабрытаніі. Удзельнік беларускага жыцця ў гэтай краіне. Сталы аўтар матэрыялаў пра беларускае жыццё ў Брытаніі для газэтаў „Беларус“, „Беларускі дайджэст“, „Рунь“. Цяпер жыве ў Конглетане (*Congleton*), у Чэшыры.

Макс Шчур (нар. 1977), паэт, перакладнік, эсэіст. Вучыўся ў Менскім лінгвістычным універсітэце. З 1998 г. жыве ў Празе. Аўтар п'есы „Сьмерць тырана“ (Менск, 1997), зборнікаў вершаў „Амфітэатар“ (Прага—Гданьск, 1999), „Амальгама“ (Менск, 2010), зборніка аповяданьняў „Ліст, знойдзены на папялішчы“ (Познань, 2011), шэрагу літаратуразнаўчых эсэ. Ляўрэат прэміі Янкі Юхнаўца (2004), гішпаніст (Premio Iberoamericano 2003). Перакладае з чэскай, гішпанскай, ангельскай моваў. Цікавіцца тэорыяй інтэрпрэтацыі, філязофіяй мастацтва, дачыненнямі культуры й палітыкі.

Лявон Юрэвіч (нар. 1965), архівіст, працуе ў Нью-Ёрскай публічнай бібліятэцы. Сябра БІНіМу і рэдкалегіі „Запісаў“.

У Беларускім інстытуце навукі й мастацтва
выйшлі наступныя кнігі:

у „Бібліяграфічнай сэр’і“:

1. Янка Купала й Якуб Колас на Захадзе. Нью Ёрк, 1985. — 350 с.
2. **Byelorussian Statehood**. New York. 1988. — 398 p.
3. **Пяць стагодзьдзяў Скарыніяны**. Нью Ёрк, 1989. — XXVIII+283 с.
4. **Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі**. Том I. Кн. 1—2. Вільня—Нью Ёрк—Менск—Прага, 1998. — 1721 с.
5. **Беларускія слоўнікі й энцыкляпедыі**. Нью Ёрк—Менск, 2002. — XXXIII+570 с.
6. **Беларускі й беларусаведны друк на Захадзе: Асобныя выданьні**. Бібліяграфія. Нью Ёрк—Менск, 2003. — XXII+582 с.
7. **Belarusian Publishing in the West: A Bibliography — Periodicals = Беларускі й беларусаведны друк на Захадзе: Бібліяграфія — Чапанісы, газеты**. New York, 2004. — XX+152 с.
8. *Vitaut Kipel, Zora Kipel*. **Belarusian Publishing in the West: A Bibliography / Published by Belarusian Institute of Arts and Sciences; Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences**. New York — Warsaw, 2006. — XVI+841 p.

у сэр’і „Гісторыя эміграцыі“:

1. Ян Максімук. **Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне (1945—1950)**. Нью Ёрк—Беласток, 1994. — 196 с.

2. *Янка Запруднік. Дванаццатка*: Дакумэнтальная аповесць пра дванаццацёх беларускіх хлапцоў у Нямецчыне, Вялікабрытаніі й Бэльгіі (1946—1954 гг.). Нью Ёрк, 2002. — 510 с.

3. *Лявон Юрэвіч. Летапісны звод сусвету Чалавека Сьведанага: Гісторыя газэтаў „Бацькаўшчына“ й „Беларус“ (1947—2000)*. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2006. — 256 с. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны, кн. 8).

4. *Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на чужыне. Выданьне другое, выпраўленае і дапоўненае*. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2006. — 188 с. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны; кн. 10).

5. *Алег Гардзiенка. Беларускі Кангрэсавы Камітэт Амэрыкі (БККА)*. Смаленск, 2009. — 428 с. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны, кн. 16).

6. *Юры Гарбiнскі. Беларускі рэлігійны друк на Захадзе: перыёдыка, графічныя друкі 1945—2005*. Нью Ёрк—Варшава, 2009. — 884 с. + CD.

рыхтуецца да друку:

7. *Зьміцер Сайка. Гісторыя Беларуска-Амэрыканскага Задзіночаньня (1949—1999)*.

у сэрэй „Беларускія паэты й пісьменьнікі“:

1. *Наталья Арсеньнева. Між берагамі*: Выбар паэзіі. Нью Ёрк—Таронта, 1979. — XXXIX+350 с.

2. *Алесь Салавей. Нятускная краса*: Збор твораў. Нью Ёрк—Мэльбурн, 1982. — XVI+373 с.

3. *Аляксандра Саковіч. У пошуках праўды*: Аповяданьні й аповесці. Нью Ёрк—Клўлэнд, 1986. — 254 с.

4. *Міхась Кавыль. Міжагнёўе*: Выбраныя творы. Нью Ёрк, 1990. — XXI+344 с.

5. *Уладзімер Дудзіцкі. Напярэймы жаданьням*: Збор твораў. Нью Ёрк, 1994. — XXIX+312 с.

6. *Мікола Цэлеш. Хмары над Бацькаўшчынай*: Аповяданьні. Нью Ёрк, 1995. — XXXV+299 с.

7. *Юрка Віцьбіч. Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі*. Нью Ёрк, 1996. — XVI+397 с.

8. *Архіўная кніга / Аўтар-укладальнік Лявон Юрэвіч*. Нью Ёрк, 1997. — 446 с.

9. *Лявон Крывічанін. Беларусізацыя пад №...* Нью Ёрк, 1998. — 164 с.

10. *Лявон Юрэвіч. Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі.* Нью Ёрк, 1999. — 360 с.

11. *Антон Адамовіч. Творы.* Нью Ёрк, 2003. — XXXIV+764 с.

12. **Урачыстасьць у садзе:** Драматургія беларускай эміграцыі XX стагодзьдзя / Укладаньне і прадмова *Ванкарэма Нікіфаровіча*. Менск: Медысонт, 2007. — 536 с. (Бібліятэка Бацькаўшчыны; кн. 14).

рыхтуецца да друку:

14. **Сусьветная літаратура па-беларуску:** Кніга перакладаў.

Макет *Вінцэсь Жыкін*
Карэктурa *Настасья Мацяш*

Падпісана да друку 08.11.2011. Фармат 60x84 1/16

Друк афсэтны. Ум. друк. арк. 13,7

Наклад 299 паасобнікаў. Замова 1901

34

ЗАПИСЫ — ЗАПИСЬ

2011